

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

9'2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 9, 2025

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломосць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

***Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 3 від 30.09.2025 р.***

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Лісогорова К.М. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ ІТАЛІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	12
Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. ЦИФРОВІ ГУМАНІТАРНІ НАУКИ В ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОБМЕЖЕННЯ.....	17
Ригіна О.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АДВОКАТУРИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	24
Семеніхін І.В. ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА АРГУМЕНТАЦІЯ: СУТНІСТЬ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ.....	28

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Породько В.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДОМІРНОСТІ (ПРОПОРЦІЙНОСТІ) ПРИ ОБМЕЖЕННІ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ПРОЦЕСІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	35
Українець М.П. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ В НАУЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	39

РОЗДІЛ 3

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Абдураманов А.Д. МІЖНАРОДНА МОБІЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В ЄС.....	42
Білоус І.М., Король Н.П. ПРАВОВА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ У ЗАСТОСУВАННІ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ПРИПИСІВ: ПОТРЕБА В ЄДИНИХ КРИТЕРІЯХ ОЦІНКИ РИЗИКІВ.....	45
Деледивка С.Г. СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ІПОТЕКОДАВЦЯ В ПРОЦЕДУРІ ПОЗАСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ.....	49
Іванько І.П. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА СВОБОДИ ДОГОВОРУ У РЕГУЛЮВАННІ ПЕРЕДДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ	53
Сліпченко С.О. ОБОРОТОЗДАТНІСТЬ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	57
Смирнова Т.С. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЦИФРОВІ ПРАВА ДИТИНИ В УМОВАХ ГАРМОНІЗАЦІЇ З ПРАВОМ ЄС НА ОСНОВІ РИЗИКО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ¹	62
Ткачишин І.В., Рожнов О.В. ПІДСТАВИ ПОСТАНОВЛЕННЯ ОКРЕМОЇ УХВАЛИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	67

РОЗДІЛ 4

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Мельничук Д.М., Самохвалов В.П. РОЗШИРЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ДОСВІД ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМІВ ШВЕЙЦАРІЇ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	73
Осінський О.Л., Краснова Ю.А. ПОНЯТТЯ МАЙНО НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	78
Петухов А.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ.....	83

РОЗДІЛ 5**ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Горбачова К.М., Озеров І.І. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....87

Конопельцева О.О.. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХІАТРИЧНИХ ОГЛЯДІВ ПРАЦІВНИКІВ..... 90

Чічкань М.В., Баштова М.В. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО.....94

РОЗДІЛ 6**ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

Грузенський В.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ҐРУНТІВ УКРАЇНИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ..... 98

Карпінська Н.В., Духневич А.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....103

РОЗДІЛ 7**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

Благодарний А.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ.....109

Бліхар М.М. ПОДАТКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....113

Болдіжар С.О., Пішта В.І. ДИЛЕМА АНОНІМНОСТІ ДОНОРА ТА ПРАВА ДИТИНИ НА ІНФОРМАЦІЮ ПРО ВЛАСНЕ ПОХОДЖЕННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....117

Діхтієвський П.В., Герасименко Є.С., Соломаха А.Г. ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ.....121

Діхтієвський П.В. ДЕРЖАВНЕ-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ 126

Каснер Б.В. ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ ІЗ ЦИФРОВИМИ АКТИВАМИ.....131

Курило В.О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ.....136

Курінний Є.В. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПОНОВЛЕННЯ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ «ПРАВО».....140

Левандовський Ч.Ч. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ЗАКУПІВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ЦЗО) У БУДІВЕЛЬНИХ ПРОЄКТАХ.....144

Любка М.Г. ДЕЛЕГУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....149

Настюк В.Я. ФІНАНСОВО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГАБАРИТНО-ВАГОВОГО КОНТРОЛЮ.....153

Ненько С.С. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЯК ФАКТОР МОДЕРНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА.....160

Пєлєхов О.В. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ РАД ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПОРЯДОК ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....166

Семенов І.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ У СПРАВАХ ЩОДО КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ПОШКОДЖЕНЕ ТА ЗРУЙНОВАНЕ МАЙНО: АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА СУДОВИЙ АСПЕКТИ...	170
Тищенко А.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ СМАРТ-КОНТРАКТІВ.....	175
Timashov V.A., Petrytskyi A.L., Chorna D.O. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS: LEGAL ASPECTS AND PRACTICE OF APPLICATION.....	182
Шаповал Р.В., Мартиновський В.В., Шовкопляс О.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ.....	187

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Григор'єва М.Є. ОСОБЛИВОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	191
Журавель О.А. ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, СПЕЦЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В ІНКАСАЦІЇ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІНКАСАТОРІВ (ПРИВАТНОЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ).....	196
Задоя К.П. ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У ПРАВО МИРНО ВОЛОДІТИ МАЙНОМ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ОГЛЯД ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	200
Карпінська Н.В., Чупринський Б.О., Грачук В.С. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ ПРАВООХОРОНЦІВ З ВРАЗЛИВИМИ ГРУПАМИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	205
Пилипенко С.М. ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ.....	210
Погорецький М.М., Клименко С.В. РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ТЕРОРИЗМУ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ДОСВІД УКРАЇНИ.....	218
Скічко І.А., Капелюха А.В. ДЕЯКІ СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У РОЗСЛІДУВАННІ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ.....	224
Урбанський Б.П. ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ У СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	228

РОЗДІЛ 9 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Дзюбак О.В. СУДОВИЙ РОЗСУД І ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО СУДДІ.....	234
Зінковський І.П. ПРЕДСТАВНИК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ, У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	238
Карпенко М.О., Туманянц А.Р. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ МОДЕЛІ, ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	242
Кисіль М.В., Шибіко В.П. ПИТАННЯ СТРУКТУРИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ.....	247
Кірін Р.С., Петренко В.О., Ревякіна Т.О. ІР-ЕКСПЕРТ ТА ІР-СПЕЦІАЛІСТ: ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ.....	251
Невтриніс А.В., аГринюк В.О. ПОНЯТТЯ ФОРМУВАННЯ ОБВИНУВАЧЕННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ.....	256

Пашковський М.І. СТАНДАРТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОСИЛЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	261
Рєпіна Ю.С. ПОКАЗНИКИ ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ.....	265
Крицька І.О., Філіппова Д.О. ВПЛИВ ПРОБЛЕМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІДВОДУ (САМОВІДВОДУ) НА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧИХ СУДДІВ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	269
Чистякова А.С. ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗА СТАТТЕЮ 209 КК УКРАЇНИ	273
Шульга А.О. НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ДОКАЗІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ БУЛИ ПОПЕРЕДНЬО ОТРИМАНІ В ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ.....	278

РОЗДІЛ 10 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Волченко Н.В., Кошман Б.Р. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ.....	283
Конончук І.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	287
Лисик В.М., Сірко А.А. ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ.....	290
Литвиненко С.С. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ НА МОРІ.....	294
Nahorniak I.O. THIRD-PARTY LITIGATION FINANCING: UKRAINIAN AND AMERICAN PERSPECTIVE....	298
Святюк С.П. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЩОДО КОНТРОЛЮ СУДЕН НА МОРІ.....	301
Слава В.В. ПРОБЛЕМНІ ЧИННИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЖЕРТВИ ДЕРЖАВИ	304

РОЗДІЛ 11 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Івашенко С.М., Чалий М.Г., Пономаренко П.М., Лавров І.С. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ.....	310
Куртов А.І., Потіхенський А.І., Куртов Д.А. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ, ЗБЕРІГАННЯ І ЛОГІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ ТА БОЄПРИПАСІВ ПРИ РОЗТАШУВАННІ ВІЙСЬК НА ПОЛІГОНАХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	314

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Павлюк А.Г. ХИТКІ НОРМИ І: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ ТРЬОХ КАНДИДАТІВ.....	317
Turchynjak Ya.I. MORAL-ETHICAL AND CANONICAL ASPECTS OF LEGAL EDUCATION.....	322

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Lisohorova K.M. FEATURES OF THE STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF ITALY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY.....	12
Pasichnyk N.O., Rizhniak R.Ya. DIGITAL HUMANITIES IN HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH: PROSPECTS AND LIMITATIONS.....	17
Ryhina O.M. CERTAIN ISSUES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF UKRAINIAN ADVOCACY: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	24
Semenikhin I.V. THE ESSENCE AND INTERRELATION OF LEGAL ANALYSIS AND ARGUMENTATION..	28

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Porodko V.V. IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EFFICIENT (PROPORTIONALITY) IN RESTRICTING THE EXERCISE OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF AN INDIVIDUAL IN THE PROCESS OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY.....	35
Ukrainets M.P. MODERN CONCEPTS OF STATE SOVEREIGNTY AND THEIR EVOLUTION IN THE SCIENCE OF CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE.....	39

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Abduramanov A.D. INTERNATIONAL MOBILITY OF LEGAL ENTITIES IN THE EU.....	42
Bilous I.M., Korol N.P. LEGAL UNCERTAINTY IN THE APPLICATION OF RESTRAINING ORDERS: THE NEED FOR UNIFIED CRITERIA FOR RISK ASSESSMENT.....	45
Deledyuka S.H. REMEDIES FOR THE MORTGAGOR IN OUT-OF-COURT FORECLOSURE PROCEDURES....	49
Ivanko I.P. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PRINCIPLES OF GOOD FAITH AND FREEDOM OF CONTRACT IN THE REGULATION OF PRE-CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN UKRAINE.....	53
Slipchenko S.O. CAPACITY FOR CIVIL TURNOVER OF COPYRIGHT OBJECTS.....	57
Smyrnova T.S. METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR REFORMING LEGISLATION ON CHILDREN'S DIGITAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF EU LAW HARMONIZATION THROUGH A RISK-BASED APPROACH.....	62
Tkachyshyn I.V., Rozhnov O.V. GROUNDS FOR ISSUING A SPECIAL RULING IN CIVIL PROCEEDINGS...	67

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Melnichuk D.M., Samokhvalov V.P. EXPANDING DIRECT DEMOCRACY MECHANISMS: THE EXPERIENCE OF THE SWISS REFERENDUM INSTITUTE FOR ECONOMIC LAW IN UKRAINE...	73
Osinskyi O.L., Krasnova Yu.A. THE CONCEPT OF PROPERTY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	78
Pietukhov A.Yu. LEGAL REGULATION OF LEGAL ENTITIES REORGANIZATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS.....	83

SECTION 5 LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Horbachova K.M., Ozerov I.I. FEATURES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL ASSISTANCE TO VICTIMS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE.....	87
Konopeltseva O.O. LEGAL ASPECTS OF ORGANIZING AND CONDUCTING PSYCHIATRIC EXAMINATIONS.....	90
Chichkan M.V., Bashtova M.V. SOCIAL PROTECTION OF PERSONS WITH DISABILITIES DURING MARTIAL LAW: STATE POLICY AND INTERNATIONAL COOPERATION.....	94

SECTION 6 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Hruzenskyi V.V. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF MANAGEMENT RELATIONS IN THE SPHERE OF RESTORATION OF LAND AND SOILS OF UKRAINE THAT HAVE SUFFERED AS A RESULT OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	98
Karpinska N.V., Dukhnevych A.V. LEGAL ENSURANCE OF ACCESS TO ENVIRONMENTAL INFORMATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	103

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Blahodarnyi A.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF EDUCATION RESTORATION IN DE-OCCUPIED TERRITORIES.....	109
Blikhar M.M. TAX LEGAL RELATIONSHIPS IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING THE STATE'S INVESTMENT POLICY.....	113
Boldizhar S.O., Pishta V.I. THE DILEMMA OF DONOR ANONYMITY VERSUS THE CHILD'S RIGHT TO INFORMATION ABOUT THEIR OWN ORIGIN: PROSPECTS FOR LEGISLATIVE REGULATION IN UKRAINE.....	117
Dikhtiievskyi P.V., Herasymenko Ye.S., Solomakha A.H. THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH AS A COMPONENT OF ADMINISTRATIVE-LEGAL DOCTRINE.....	121
Dikhtiievskyi P.V. PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN UKRAINE: DEVELOPMENT TRENDS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION.....	126
Kasner B.V. TAXATION OF TRANSACTIONS WITH DIGITAL ASSETS.....	131
Kurylo V.O. CERTAIN ASPECTS OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES THROUGH THE PRISM OF THE PRACTICE OF THE ECHR.....	136
Kurinnyi Ye.V. ON THE NEED TO RENEW THE FIELD OF KNOWLEDGE "LAW".....	140
Levandovskyi Ch.Ch. ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES REGULATING THE ACTIVITIES OF CENTRALIZED PURCHASING ORGANIZATIONS (CPOS) IN CONSTRUCTION PROJECTS.....	144
Liubka M.H. DELEGATION OF POWERS IN PUBLIC LAW AND EUROPEAN UNION LAW: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	149
Nastiuk V.Ya. FINANCIAL AND LEGAL CONSEQUENCES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF DIMENSIONAL AND WEIGHT CONTROL.....	153
Nenko S.S. DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION AS A FACTOR OF MODERNIZATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR ENTREPRENEURSHIP.....	160
Pieliekhov O.V. LEGISLATIVE REGULATION OF PUBLIC COUNCILS OF EXECUTIVE BODIES OF STATE AUTHORITY AND THE PROCEDURE FOR THEIR FUNCTIONING.....	166

Semenov I.V. LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING THE RIGHTS OF INDIVIDUALS IN CASES CONCERNING COMPENSATION FOR DAMAGED AND DESTROYED PROPERTY: ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL ASPECTS.....	170
Tyshchenko A.V. LEGAL ASPECTS OF THE TRANSACTION'S AUTHENTICATION EXECUTED VIA SMART CONTRACTS.....	175
Timashov V.A., Petrytskyi A.L., Chorna D.O. ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS: LEGAL ASPECTS AND PRACTICE OF APPLICATION.....	182
Shapoval R.V., Martynovskiy V.V., Shovkoplias O.V. ADMINISTRATIVE LEGAL CONSEQUENCES VIOLATION OF TRAFFIC RULES.....	187

SECTION 8

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Hryhorieva M.Ye. FEATURES OF NECESSARY DEFENSE IN CRIMINAL LAW.....	191
Zhuravel O.A. USE OF PHYSICAL FORCE, SPECIAL MEANS AND FIREARMS IN COLLECTION AS ORGANISATIONAL AND LEGAL MEASURES TO ENSURE THE SAFETY OF COLLECTION AGENTS (PRIVATE AND STATE SECURITY).....	196
Zadoia K.P. STATE INTERFERENCE WITH THE RIGHT TO PEACEFUL POSSESSION OF PROPERTY BY MEANS OF CRIMINAL LAW: A REVIEW OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	200
Karpinska N.V., Chuprynskyi B.O., Hrachuk V.S. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LAW ENFORCEMENT INTERACTION WITH VULNERABLE POPULATION GROUPS DURING WARTIME....	205
Pylypenko S.M. IDENTIFICATION (DEMASKING) INDICATORS OF CRIMINAL OFFENCES IN THE SPHERE OF OFFICIAL ACTIVITY AND PUBLIC SERVICES: IMPLICATIONS FOR DETECTION AND DOCUMENTATION.....	210
Pohoretskyi M.M., Klymenko S.V. DIFFERENTIATION OF WAR CRIMES AND TERRORISM IN THE CONTEXT OF AN INTERNATIONAL ARMED CONFLICT: THE UKRAINIAN EXPERIENCE...	218
Skichko I.A., Kapeliukha A.V. SOME FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES: FEATURES OF APPOINTMENT AND CONDUCT.....	224
Urbanskyi B.P. CRIMES COMMITTED IN A STATE OF STRONG EMOTIONAL DISTURBANCE: SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND LEGAL DIMENSION.....	228

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Dziubak O.V. JUDICIAL JUDGMENT AND DISCRETIONARY POWERS IN THE ACTIVITIES OF THE INVESTIGATING JUDGE.....	234
Zinkovskyi I.P. REPRESENTATIVE OF THE LEGAL ENTITY AGAINST WHICH CRIMINAL PROCEEDINGS ARE BEING CONDUCTED REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES IN A SPECIAL PROCEDURE, IN THE SYSTEM OF ACTORS OF PROVING IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION STAGE.....	238
Karpenko M.O., Tumaniants A.R. PRESUMPTION OF INNOCENCE: INTERNATIONAL STANDARDS, CONSTITUTIONAL AND PROCEDURAL MODELS, LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	242
Kysil M.V., Shybiko V.P. ISSUES OF THE STRUCTURE OF CRIMINAL PROCEDURAL STATUS.....	247
Kirin R.S., Petrenko V.O., Reviakina T.O. IP EXPERT AND IP SPECIALIST: UNITY AND DIFFERENTIATION OF LEGAL STATUS.....	251
Nevtrynis A.V., Hryniuk V.O. THE CONCEPT OF FORMING THE CHARGES IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED CONCEPTS.....	256

Pashkovskyi M.I. WAR CRIMES INVESTIGATION STANDARDS AS A TOOL FOR STRENGTHENING THE CAPACITY OF THE NATIONAL CRIMINAL JUSTICE SYSTEM.....	261
Riepina Yu.S. INDICATORS FOR MEASURING THE EFFICIENCY OF LAW ENFORCEMENT BODIES IN UKRAINE.....	265
Krytska I.O., Filippova D.O. THE INFLUENCE OF PROBLEMATIC ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF RECUSAL (SELF-RECUSAL) ON THE ACTIVITIES OF INVESTIGATING JUDGES OF THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT OF UKRAINE.....	269
Chystiakova A.S. PROCEDURAL ASPECTS OF CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION UNDER ARTICLE 209 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	273
Shulha A.O. UNCERTAINTY OF EVIDENCE IN THE INVESTIGATION OF CRIMES THAT WERE PREVIOUSLY OBTAINED DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES...	278

SECTION 10 INTERNATIONAL LAW

Volchenko N.V., Koshman B.R. THE SOCIO-LEGAL DIMENSION OF THE FOOD SECURITY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW.....	283
Kononchuk I.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE FUNCTIONING OF THE COURT OF JUSTICE IN THE EUROPEAN UNION.....	287
Lysyk V.M., Sirko A.A. APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN INTERNATIONAL PEACE AND SECURITY OPERATIONS.....	290
Lytvynenko S.S. INSTITUTIONAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING MARITIME TERRORISM.....	294
Nahorniak I.O. THIRD-PARTY LITIGATION FINANCING: UKRAINIAN AND AMERICAN PERSPECTIVE....	298
Sviatiuk S.P. INTERNATIONAL LEGAL REGULATIONS CONCERNING THE CONTROL OF VESSELS AT SEA.....	301
Слава B.B. PROBLEMATIC FACTORS IN THE INTERNATIONAL LEGAL CLASSIFICATION OF STATE VICTIMS.....	304

SECTION 11 MILITARY LAW

Ivashchenko S.M., Chalyi M.H., Ponomarenko P.M., Lavrov I.S. THE LEGAL ASPECTS OF PRIVATE MILITARY COMPANIES.....	310
Kurtov A.I., Potikhenskyi A.I., Kurtov D.A. LEGAL PRINCIPLES OF ORGANIZING ACCOUNTING, STORAGE AND LOGISTICS OF SMALL WEAPONS AND AMMUNITION WHEN DEPLOYING TROOPS AT RANGES DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	314

SECTION 12 PHILOSOPHY OF LAW

Pavliuk A.H. VAGUE NORMS I: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE OF THE THREE-CANDIDATE MODEL.....	317
Turchynjak Ya.I. MORAL-ETHICAL AND CANONICAL ASPECTS OF LEGAL EDUCATION.....	322

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/1>

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ ІТАЛІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

FEATURES OF THE STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF ITALY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Лісогорова К.М., к.ю.н.,

доцентка кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню історико-політичних аспектів розвитку Італії у першій половині XX століття. З'ясовано, що вирішення питання про вступ Італії у Першу світову війну в значній мірі залежало від результату запеклої політичної боротьби, що розгорнулася в країні 1914–1915 рр. У статті наголошено, що безпосереднім результатом війни стало фінансове та господарське виснаження країни, спустошення цілих провінцій. Італія відчувала усю тяжкість продовольчої кризи та голоду. Війна призвела до кризи і сільського господарства, в результаті чого більша частина земель залишилась необробленою. Розвиток промисловості Італії у період війни та безпосередньо після неї був також досить нерівномірним. Наслідки Першої світової війни значно загострили соціальні протистояння. Показано, що суспільно-політичне життя Італії повоєнного періоду також характеризувалось посиленням впливу у суспільстві радикальних течій. Після завершення Першої світової війни виникають перші фашистські організації в Італії. Пропагандистська програма фашистського руху, який очолив Беніто Муссоліні, являла собою набір демагогічних лозунгів, а основою фашистської партії стали «фаші ді комбаттіменто» («союзи боротьби»). Наголошено, що до 1926 р. опозиція була розгромлена, панування фашистів призвело до ліквідації залишків демократичних свобод в державі. У 1926–1927 рр. фашистським урядом були видані так звані «надзвичайні закони», які значно розширили втручання фашистської держави у всі сфери італійського суспільства. В країні були заборонені усі партії, окрім фашистської, опозиційна преса була закрита, відновлена смертна кара за «політичні злочини», введена надзвичайна юстиція (трибунали), органи місцевого самоврядування скасовувались. Підкреслено, що у вересні 1943 року уряд Італії підписав умови беззастережної капітуляції, були прийняті акти про розпуск фашистської партії, фашистських органів управління економікою. В середині червня 1946 р. Італія офіційно була проголошена республікою та Установчими зборами 22 грудня 1947р. була прийнята Конституція Італійської Республіки.

Ключові слова: Італія, Перша світова війна, фашистський режим, Конституція Італійської Республіки.

The article is devoted to highlighting the historical and political aspects of Italy's development in the first half of the 20th century. It is established that the decision on Italy's entry into the First World War largely depended on the outcome of the fierce political struggle that unfolded in the country in 1914–1915. The article emphasises that the immediate result of the war was the financial and economic exhaustion of the country and the devastation of entire provinces. Italy felt the full brunt of the food crisis and famine. The war also led to a crisis in agriculture, as a result of which most of the land remained uncultivated. The development of Italian industry during the war and immediately after it was also quite uneven. The consequences of the First World War significantly exacerbated social tensions. It is shown that the socio-political life of Italy in the post-war period was also characterised by the growing influence of radical movements in society. After the end of the First World War, the first fascist organisations emerged in Italy. The propaganda programme of the fascist movement, led by Benito Mussolini, consisted of a set of demagogic slogans, and the fascist party was based on the 'fasi di combattimento' ('combat unions'). It should be noted that by 1926, the opposition had been crushed, and the rule of the fascists led to the elimination of the remnants of democratic freedoms in the state. In 1926–1927, the fascist government issued the so-called 'emergency laws,' which significantly expanded the fascist state's interference in all spheres of Italian society. All parties except the fascist party were banned in the country, the opposition press was shut down, the death penalty for 'political crimes' was reinstated, emergency justice (tribunals) was introduced, and local self-government bodies were abolished. It should be noted that in September 1943, the Italian government signed the terms of unconditional surrender, and acts were passed dissolving the fascist party and fascist economic management bodies. In mid-June 1946, Italy was officially proclaimed a republic, and on 22 December 1947, the Constituent Assembly adopted the Constitution of the Italian Republic.

Key words: Italy, World War I, fascist regime, Constitution of the Italian Republic.

На рубежі XIX–XX століття Італія залишалася аграрною країною, де приблизно половина населення була зайнята у сільському господарстві. Ще у 1871 році після заснування столиці королівства в Римі, італійське суспільство усвідомлювало, що ціла низка цілей, до яких Італія йшла протягом тривалого часу, тепер була повністю досягнута, Італія нарешті здобула незалежність, єдність і свободу, тобто перед нею відкрився шлях до вільного розвитку як народу, так і нації [1, с. 1].

На відміну від інших європейських держав Італія вступила у Першу світову війну не відразу, а приблизно через дев'ять місяців після її початку. Розірвавши з Троїстим

союзом, італійські правлячі кола зробили свій вибір на користь Антанті. Вирішення питання про вступ у війну в значній мірі залежало від результату запеклої політичної боротьби, що розгорнулася в країні 1914–1915 рр. Під час цієї боротьби виявилися протиріччя, які були властиві політичній системі, що склалася в Італії в роки так званої ери Джованні Джолітті, політичного діяча, який обіймав посаду прем'єр-міністра декілька разів. Уряд Джованні Джолітті вдався до проведення ряду соціальних реформ, які, зокрема, були направлені на поліпшення становища робітників, обмеження використання дитячої праці тощо. В цей час позначилися ті тенденції, які стануть харак-

терними для розвитку італійського суспільства у перші десятиліття XX століття. Зміна у зовнішньополітичній орієнтації виявилась тісно пов'язаною зі зміною внутрішньополітичного курсу італійських правлячих кіл.

Слід зазначити, що Конституцією Італії була Конституція королівства П'ємонт (П'ємонтський Статут або Альбертинський Статут – конституція, яка була дарована королем Сардинії Карлом Альбертом 4 березня 1848 р. Конституцією Королівства Італії Статут став після об'єднання Італії [2]. Відповідно до положень конституції, Італія представляла собою конституційну монархію. Главою держави був король, який мав широкі законодавчі та виконавчі повноваження. Законодавча влада здійснювалась ним разом з парламентом. Монарх затверджував закони, міг видавати декрети для їх виконання, формував уряд, підзвітний саме йому, а не парламенту, призначав посадових осіб, оголошував війну, укладав міжнародні договори, був верховним головнокомандувачем збройних сил країни.

Парламент був двопалатний: складався з сенату та палати депутатів. Сенатори призначалися королем пожиттєво. Депутати нижньої палати обиралися на п'ять років, однак вона могла бути достроково розпущена королем. Вибори депутатів здійснювалися за мажоритарною системою. Після проведення реформ, виборчим правом користувалися лише чоловіки, які досягли 30 років, чи 21 року, якщо вони були грамотні чи сплачували прямий податок, чи мали земельну власність або квартиру, чи відбули військову повинність. Конституція проголошувала усіх громадян рівними перед законом, з рівними громадянськими і політичними правами незалежно від чинів і звань, а також надавала усім громадянам право займати цивільні та військові посади, за винятком обмежень, передбачених законом. Всі громадяни були зобов'язані сплачувати податки пропорційно до свого майна.

Війна Італії з державами Четверного союзу тривала 41 місяць і до серпня 1916 р. вона мала перед собою лише одного супротивника – Австро-Угорщину. Війна значно дорого коштувала Італії. Вона втратила близько 600–700 тисяч убитими, більше 1 млн. пораненими.

Італійці почували себе «переможцями у стані перемоги». Такі настрої в італійському суспільстві були надзвичайно поширеними і пояснювалися тим, що королівство отримало не всі території, які були обіцяні їй Антантою за участь у війні на боці станньої. Зокрема, під час післявоєнного перерозподілу Італійському королівству дісталися лише Трентіно, Південний Тіроль і півострів Істрія з містом Трієст на Адріатичному узбережжі. Всі спроби прем'єр-міністра Італії Орландо, який входив на Паризькій мирній конференції до «Ради чотирьох» (в її складі також перебували глави урядів Англії, Франції, США), переконати врахувати стратегічні інтереси королівства, виявилися марними [3, с. 133].

Безпосереднім результатом війни стало фінансове та господарське виснаження країни, спустошення цілих провінцій. Італія відчувала усю тяжкість продовольчої кризи та голоду. Війна призвела до кризи і сільського господарства, де більша частина земель залишилась необробленою. Розвиток промисловості у період війни та безпосередньо після неї був досить нерівномірним. Важка промисловість, яка працювала на війну, та частина легкої, що була пов'язана з постачанням армії, значно розрослись та збільшили свою продукцію. Але зростання важкої промисловості не звільнило Італію від залежності інших країн, вона, як і раніше, користувалась вугіллям, яке під час війни постачалось з Англії.

Наслідки Першої світової війни значно загострили соціальні протистояння. Протягом 1918–1920рр. в країні відбулося понад 4 тисячі страйків. Активно діяли у воєнні та повоєнні роки деякі політичні партії, особливо лівого спрямування. Серед селянства особливого впливу набув

селянський рух. Виникли численні профспілкові, кооперативні, культурно-освітні, релігійні організації. У кінці 1918 року було створено Італійську конфедерацію трудящих, яка об'єднала католицькі профспілки, кооперативи тощо. За підтримки церкви була створена Народна партія, або як її називали в Італії, Партія Пополярі [4, с. 156–157]. Слід зазначити, що у полі зору сучасних українських науковців залишаються дипломатичні зв'язки Української Народної Республіки доби Директорії з Ватиканом, який традиційно суттєво впливав на європейську політику. Очевидною була і прихильність Святого престолу до визнання УНР. Зокрема, це проявлялося у тому, що італійська політична партія «Partito popolare italiano», яку неформально підтримував Папа, зайняла чітку позицію щодо визнання Італією суверенності УНР [5, с. 11]. В цілому, дипломатичні відносини з Італією та Ватиканом перебували дещо осторонь від безпосередніх геополітичних інтересів України. Але позитивне ставлення цих держав до української незалежності, до чого значною мірою спричинилась діяльність дипломатичних репрезентацій Української Народної Республіки, відіграло надзвичайно важливу роль в еволюції суспільно-політичної думки про Україну [6, с. 105].

Суспільно-політичне життя Італії повоєнного періоду також характеризувалось посиленням впливу у суспільстві радикальних течій. Потужні страйки робітників у 1920 р. через наміри прадавців зменшити зарплату спричинили захоплення робітниками підприємств та створення загонів Червоної гвардії. Щоб опанувати ситуацію в країні, уряд Джованні Джолітті ініціював проведення переговорів між профспілками та конфедерацією підприємців, на яких було досягнуто цілої низки компромісних рішень, зокрема, підвищено зарплату робітникам та обіцяно запровадження робітничого контролю на підприємствах. Ці кроки дозволили нейтралізувати «червону небезпеку» [7, с. 502].

Після завершення Першої світової війни виникають перші фашистські організації в Італії. Пропагандистська програма фашистського руху, який очолив Беніто Муссоліні собою набір демагогічних лозунгів.

Основою фашистської партії стали «фаши ді комбаттіменто» («союзи боротьби»). 23 березня 1919 р. був організований перший з'їзд фашистських організацій у Мілані. Цього ж року були опубліковані перші програмні документи італійського фашизму, які, як вже зазначалося, містили більше демагогії, чим чітко сформульованих вимог. Фашисти виступали з «вимогою» широким демократичних змін, встановлення італійської республіки, загального прямого, рівного виборчого права, виборчого права для жінок, скасування сенату, свободи совісті, друку, асоціацій, виборності чиновників, захисту дитячої праці, створення народної міліції, ліквідації банків та бірж. Пізніше ця програма (опублікована у березні 1919 р. у газеті «Пополо д'Італія») була вилучена фашистами з усіх бібліотек та книгозбирань. Восени 1919 р. Муссоліні оголосив себе «другом» усіх знедолених – робітників, селян, солдатів, які повернулися з фронту. В сфері зовнішньої політики лідер фашистів виступав з відкрито шовіністичних та расистських позицій. Ідеологія нового руху залучала до нього учасників війни та молодь. Керівник фашистських організацій використовував також в своїх інтересах бойову організацію штурмових загонів італійської армії – ардіті, що складалася з бувших учасників війни. Загони Муссоліні почали здійснювати терор по всій країні: нападати на редакції газет та приміщень, спустошували їх та підпалювали. Жертвами фашистського терору ставали представники соціалістичних партій.

3 жовтня 1920р. до лютого 1921 р. кількість фашистських організацій зросла з 200 до 1000.

У листопаді 1921 р. на III з'їзді фашистського «Союзу боротьби» було офіційно створено Національну фашист-

ську партію Італії, яка одразу ж активізувала свою діяльність у парламенті, що знайшло своє відображення у розпалюванні міжпартійних конфліктів та конфронтацій. В кінці жовтня 1922 р. озброєні загони фашистів (близько 40 тисяч осіб) здійснили так званий «похід на Рим». 30 жовтня 1922 р. король призначив Муссоліні прем'єр-міністром Італії.

У країні поступово створювався культ особи Муссоліні, який присвоїв собі титул «дуче» (вождя). На основі дирекції фашистської партії у грудні 1922 р. була створений новий інститут диктатури фашистської партії – Велика фашистська рада. До її складу увійшли також усі міністри-фашисти та деякі місцеві фашистські лідери за особистим призначенням Муссоліні. Фактично ця рада контролювала усі декрети та законопроекти перед внесенням їх до парламенту. Добровольча міліція національної безпеки також стала опорою диктатури фашистів.

Після чергового замаху на Муссоліні в жовтні 1926 року механізм диктатури був відточений. Цього разу репресії набули жорстоких масштабів. Було відновлено смертну кару, відновлено покарання у вигляді заслання, і все більше політичних опонентів засилали на маленькі острови або у віддалені куточки Італії під наглядом поліції. Еміграція стала нелегальною, а паспорти були вилучені [8, с. 665].

До 1926 р. опозиція була розгромлена, панування фашистів призвело до ліквідації залишків демократичних свобод в державі. У 1926–1927 рр. фашистським урядом були видані так звані «надзвичайні закони», які значно розширили втручання фашистської держави у всі сфери італійського суспільства. В країні розпочинаються масові арешти та вбивства антифашистів, забороняються усі партії, окрім фашистської, анулювались мандати депутатів від опозиційних партій, держава отримала право на заборону профспілок (окрім одержавлених фашистських). «Надзвичайні закони» заборонили вільну еміграцію з країни, опозиційна преса була закрита, відновлена смертна кара за «політичні злочини», введена надзвичайна юстиція (трибунали), органи місцевого самоврядування скасовувались. Преса, радіо та кінематограф повністю перебували під контролем уряду, цензура була повсюдною. Газети стали головним знярядом фашистської пропаганди [9, с. 48].

В країні була встановлена відкрита терористична диктатура, на основі принципу вождизму уся повнота державної влади виявилася в руках фашистської верхівки на чолі з «дуче».

Суттєво змінилося становище парламенту у системі органів держави. У 1928 р. була проведена реформа політичного представництва. Відповідно до цієї реформи виключне право висування кандидатів було надано вищим органам фашистських синдикатів – фашистських профспілок (800 кандидатів) та культурних, пропагандистських та інших профашистських організацій (200 кандидатів). Велика фашистська рада з цих кандидатів та інших осіб відбирала 400. Кандидати вважалися обраними, якщо не менше половини голосів, які приймали участь у голосуванні, було подано за цей список. Коло виборців було обмежено. Таким чином, зберігши формально парламент, фашистська диктатура перетворила його у повністю підконтрольний їй орган, склад якого був заздалегідь визначений.

10 червня 1924 року Джакомо Маттеотті, молодий депутат італійського парламенту та секретар Італійської соціалістичної партії, був викрадений біля свого будинку агентами фашистської таємної поліції, що перебувала під командуванням Муссоліні. Через два місяці тіло Маттеотті було знайдено за кілька кілометрів від Риму. Справа Маттеотті та його трагічна смерть дали поштовх подіям, що призвели до встановлення тоталітарного фашистського режиму, змусивши Муссоліні розкрити свої тоталітарні амбіції [10].

Італійськими фашистськими ідеологами було висунуто ідею створення особливих інститутів – корпорацій – як механізму організації суспільства. Закон «Про правову організацію колективних трудових відносин», що був прийнятий у квітні 1926 р. став правовою основою фактичної монополії фашистських профспілок та першим кроком на шляху створення «корпоративної держави». Очевидним став той факт, що в якості єдиних визнаних державою профспілок ставали фашистські. Управління профспілками було сконцентровано у спеціальному міністерстві корпорацій.

У липні 1926 р. вийшов королівський декрет про заснування даного міністерства. Воно повинно було затверджувати керівників профспілок, їх статuti та найважливіші рішення. При ньому передбачалося створення органу, який мав суто адміністративні та консультативні функції – Національної ради корпорацій.

21 квітня 1927 р. була проголошена «Хартія праці». Економічна і соціальна програма фашистської Італії, в основу якої було покладено корпоративний принцип, була викладена в цьому "базовому" документі з надмірно урочистістю. Очевидним було те, що значна частина його формулювань була риторичною вітриною, покликаною відвернути увагу від антиробітничої політики режиму [9, с. 129]. Цей акт був прийнятий Великою фашистською радою, вищим органом фашистської ієрархії, який формально не мав законодавчої влади. Документ проголосив розширення державного втручання у сферу трудових відносин. Відповідно до положень Хартії основою фашистської держави повинні бути корпорації, які об'єднують підприємців та робітників найманої праці по галузям виробництва. Інтереси виробництва оголошуються національними інтересами, страйки заборонялися, трудові конфлікти розглядалися спеціальними органами, до складу яких увійшли представники фашистської партії, фашистських профспілок, держави, організацій підприємців.

Законом від 20 березня 1930 р. Національній раді корпорацій було надано право видавати обов'язкові постанови по регулюванню економічних відносин між різними галузями виробництва, що були представлені законно визнаними синдикальними об'єднаннями.

На середину 1930-х рр. були сформовані 22 корпорації у різних галузях промисловості, вони стають економічним підґрунтям фашистського режиму. Національна рада корпорацій стає органом, який фактично здійснює керівництво економікою країни. Головою кожної з 22 корпорацій був Муссоліні. Був ліквідований вільний ринок сільськогосподарської продукції, виробники сільськогосподарської продукції могли здавати її лише державним заготівельним органам за фіксованою ціною. Для регламентації зовнішньої політики була введена її державна монополія. Кредитно-грошова система держави після націоналізації у 1936 р. Італійського банку була поставлена під жорсткий контроль.

Врегулювання відносин фашистського режиму з католицькою церквою знайшло своє відображення у укладанні в 1929 р. Латеранського пакту. Італія визнавала державний суверенітет Ватикану на території, яка прилягала до собору святого Петра та замської резиденції папи. Пій XI відмовився від домагань на Папську область за грошову компенсацію. Латеранський пакт надавав можливість католицькій церкві в Італії посилити свій вплив на сім'ю – визнавалася лише церковна форма шлюбу, не допускалось його розірвання.

У 1937 р. усі фашистські дитячі та молодіжні організації були об'єднані у централізовану військову організацію. Паради, екскурсії, змагання, військові походи, урочисті клятви створювали, насамперед, настрій мілітаристського азійотажу [9, с. 50].

Фашистський режим тримався на жорсткому терорі, придушенню інакомислення. У 1930-ті роки для боротьби

з антифашизмом та опозицією була створена спеціальна організація політичної поліції, яка координувала роботу десятків тисяч таємних інформаторів. Саме в цей період оформилась система слідкування, доносів, цензури, брехливих газетних повідомлень. Фашистська міліція – добровільна міліція національної безпеки була формально одержавлена. До її складу входили лише члени фашистської партії у віці від 17 до 55 років. Була поділена на два розряди, міліціонери першого розряду носили за фашистською традицією форму – чорні сорочки. Її очільником був Муссоліні, а чисельність на початок 193-х рр. складала приблизно 300 тисяч осіб. Органом репресивної системи режиму була і особлива служба політичних розслідувань.

Судова система також слугувала меті придушення супротивників. Так, були створені «особливі комісії» – поліцейські суди, членами яких були керівники поліції, прокурор, керівник фашистської міліції та інші посадовці. На попередньому слідстві діяла презумпція винуватості, достатньо було підозри у «політичній неблагородності». Політичні справи, які розслідувала особлива служба політичних розслідувань, розглядав особливий політичний трибунал, вирoki якого не підлягали оскарженню.

Розробка та реалізація загарбницьких планів стала важливою рисою зовнішньої політики фашистського режиму в Італії. У 1936 р. фашистській Італії вдалося захопити Абіссинію. Італія разом з Німеччиною направила свої війська у Іспанію, у 1939 р. окупувала Албанію, у 1940 р. італійські війська вдерлися у Грецію. У червні 1940 р. Італія оголосила війну Англії та Франції.

У ході Другої світової війни економічне та військове становище у країні значно погіршилось. Муссоліні та інші фашистські керівники фактично завели країну у глухий кут, збройні сили були деморалізовані, корпорації були не в змозі регулювати господарську діяльність. У кінці липня 1943 року Муссоліні був заарештований і усунутий від влади, а у вересні 1943 року уряд Італії підписав умови беззастережної капітуляції, перейшовши на бік антигітлерівської коаліції. Завдяки тиску руху Опору та рішенням керівництва країн антигітлерівської коаліції були прийняті акти про розпуск фашистської партії, фашистських органів управління економікою. Північ Італії одразу після цього була окупована німецькими військами, на Півдні перебували англо-американські війська.

Восени 1943 р. антифашистські сили країни розпочали процес створення розгалуженої системи комітетів національного визволення, в центрі та на півночі Італії очолив систему Комітет національного визволення Північної Італії. Навесні 1945 р. у результаті збройного повстання на Півночі Італії вся країна була звільнена від нацистів та фашистів.

На початку червня 1946 р. в Італії був проведений референдум про політичний устрій. В середині червня 1946 р. Італія офіційно була проголошена республікою. Одночасно з референдумом відбулися вибори і до Установчих зборів. В Установчих зборах більшість місць отримали три партії – християнські демократи, соціалісти та комуністи.

Конституція була прийнята Установчими зборами 22 грудня 1947 р. та вступила в дію 1 січня 1948 р. Вона проголосила Італію демократичною парламентською республікою, суверенітет в республіці належить народу, республіканська форма правління відповідно до

статті 139 Конституції не може бути предметом конституційного перегляду [11]. Стаття 3 Основного закону завданням республіки оголошувала усунення перешкод економічного та соціального порядку, які фактично обмежують свободу та рівність громадян, заважають розвитку особистості та ефективній участі громадян у політичній, економічній та соціальній організації країни.

Близько третини статей Конституції присвячені широкому колу демократичних прав і свобод громадян, таким, як недоторканність житла, свобода слова, союзів, зборів, друку, віросповідання, затверджувалися принципи рівноправ'я громадян, право на працю, відпочинок, на освіту та соціальне забезпечення.

В системі органів влади та управління Конституція Італії 1947 року закріпила принцип чіткого розподілу влади. Центральне місце у системі конституційних органів Італійської республіки обіймає двопалатний парламент. Італійський парламент складається з Палати депутатів і Сенату Республіки. Палата депутатів обирається загальним і прямим голосуванням на п'ять років. Сенат Республіки обирається від областей на шість років. Конституція передбачає відмінності щодо активного та пасивного виборчого права для депутатів (21 рік та 25 років) та для сенаторів (25 років та 40 років).

Президент Республіки може призначити сенаторами довічно п'ять громадян, які прославили Вітчизну видатними заслугами у громадській, науковій, мистецькій або літературній сферах.

Відповідно до положень Конституції Італії палати рівноправні у питаннях законодавства. Парламент оголошує стан війни та миру, ратифікує міжнародні договори, затверджує бюджет, приймає участь у формуванні Конституційного суду, Вищої ради магістратури, обласному самоуправлінні, Національній раді економіки та праці, обирає президента республіки. До компетенції італійського парламенту також віднесено контроль за формуванням та діяльністю уряду, який відповідальний перед парламентом.

Главою держави за Конституцією є президент, якого обирають на спільному засіданні палат на 7 років за участю 3 делегатів від кожної з 20 областей, обраних в свою чергу обласними радами.

До повноважень президента Конституцією віднесено: верховне командування збройними силами, призначення на вищі державні посади. Президент має право на призначення вибори до парламенту, міг розпустити парламент. Президент має право помилювання, він представляє країну в міжнародних відносинах, має право видавати декрети, які мають силу закону. До повноважень президента віднесено конституцією і оголошення референдуму. За пропозицією лідерів політичних партій він призначає голову Ради міністрів. Конституція закріпила принцип колегіальної відповідальності усіх членів Ради міністрів.

За Конституцією Італійської республіки 1947 року Вища рада магістратури подала органом керівництва судовою системою. Перевірку конституційності законів та інших органів влади здійснює Конституційний суд. Суд складається з 15 суддів, третину яких призначає президент республіки, третину – парламент, третину – Вища загальна та адміністративна магістратура.

Протягом наступних десятиріч положення Конституції Італії 1947 р. були втілені в життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. History of Italy 1871–1915 by Benedetto Croce translated by Cecilia M. Ady Oxford at the Clarendon press. 1929. 333 p.
2. П'ємонтський Статут. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н – П. 720 с.
3. Срібняк І. В. Італія / Italia: короткий нарис історії – Рим-Київ: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. 206 с.
4. Б.І.Тищик. Італія: історія державності і права (V – початок XXI ст.) – Львів: Світ, 2015. 376 с.
5. Попенко Я. В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. В. Попенко ; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2006. 20 с.

6. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані (1918-1920 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2002. Вип. XIV. С. 105–113.
7. Країни світу і Україна: енциклопедія : в 5 т. І редкол.: А.І. Кудрнченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / науковий редактор 1-го тому А.Г. Бульвінський. Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. 564 с.
8. Seton Watson C. Italy from liberalism to fascism. 1870–1925. Methuen, 1967. 772 p.
9. Halperin, Samuel William. Mussolini and Italian fascism. Princeton, N.J., Van Nostrand. 1964. 196 p.
10. Canali, M. The Matteotti murder and the origins of Mussolini's totalitarian Fascist regime in Italy. *Journal of Modern Italian Studies*. 2009. 14(2), 143–167.
11. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ: Москаленко О.М., 2018. 62 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ЦИФРОВІ ГУМАНІТАРНІ НАУКИ В ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОБМЕЖЕННЯ

DIGITAL HUMANITIES IN HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH: PROSPECTS AND LIMITATIONS

Пасічник Н.О., д.і.н., професор,
старший науковий співробітник секретаріату Вченої ради
Донецький державний університет внутрішніх справ

Ріжняк Р.Я., д.і.н., професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті здійснено комплексне дослідження ролі та значення цифрових гуманітарних наук (Digital Humanities, DH) у сфері історико-правових студій. Автори наголошують, що сучасна історико-правова наука дедалі більше стикається з викликами цифровізації, що зумовлює потребу в нових методологічних підходах. У роботі висвітлено історію становлення DH, окреслено їх основні напрями – створення цифрових архівів, застосування корпусної лінгвістики, текстової аналітики, мережевого аналізу, геоінформаційних систем (GIS) та візуалізаційних інструментів. Особливу увагу приділено джерельній базі цифрових досліджень: оцифрованим кодексам, статутам і конституціям, національним та міжнародним цифровим архівам, а також спеціалізованим базам правових текстів. Показано можливості використання OCR-технологій, Text Mining, NLP для реконструкції історико-правових пам'яток, вивчення еволюції правових понять і створення нових моделей інтерпретації правових процесів. Проаналізовано перспективи розвитку цифрових методів у правознавстві: масштабний аналіз на основі Big Data, автоматизований пошук закономірностей, міжнародна інтеграція завдяки відкритим архівам, формування нових міждисциплінарних шкіл на стику права, історії та ІТ. Водночас визначено обмеження та виклики: технічні (якість OCR, різні формати даних), методологічні (ризик редукціонізму, втрата контексту), етичні (авторство, автентичність документів), інституційні (недостатність фінансування та інфраструктури в Україні). Зроблено висновок, що DH виступають не лише технічним інструментарієм, а й новою дослідницькою парадигмою, здатною інтегрувати українську науку у світовий академічний простір. Запропоновано напрями подальших розвідок: розробка національної методології застосування DH у правових студіях, створення відкритих баз даних, використання машинного навчання для аналізу термінології та впровадження GIS у вивчення правових реформ.

Ключові слова: цифрові гуманітарні науки, історико-правові дослідження, текстова аналітика, мережевий аналіз, GIS-технології, джерельна база.

The article provides a comprehensive study of the role and significance of Digital Humanities (DH) in the field of historical and legal studies. The authors emphasize that contemporary historical and legal science increasingly faces the challenges of digitalization, which necessitates new methodological approaches. The paper highlights the history of DH development and outlines its main directions – the creation of digital archives, the use of corpus linguistics, text analytics, network analysis, geographic information systems (GIS), and visualization tools. Particular attention is paid to the source base of digital research: digitized codes, statutes, and constitutions, national and international digital archives, as well as specialized databases of legal texts. The article demonstrates the potential of OCR technologies, Text Mining, and NLP for the reconstruction of historical and legal monuments, studying the evolution of legal concepts, and creating new models of interpreting legal processes. The prospects for the development of digital methods in jurisprudence are analyzed, including large-scale analysis based on Big Data, automated search for hidden patterns, international integration through open archives, and the formation of new interdisciplinary schools at the intersection of law, history, and IT. At the same time, certain limitations and challenges are identified: technical (OCR quality, diverse data formats), methodological (risk of reductionism, loss of context), ethical (authorship, authenticity of documents), and institutional (lack of funding and digital infrastructure in Ukraine). It is concluded that DH serves not only as a technical toolkit but also as a new research paradigm capable of integrating Ukrainian science into the global academic space. The authors propose directions for further research: development of a national methodology for applying DH in legal studies, creation of open databases, application of machine learning to the analysis of terminology, and implementation of GIS in the study of legal reforms.

Key words: Digital Humanities, historical and legal research, text analytics, network analysis, GIS technologies, source base.

Постановка проблеми. У XXI столітті наукова сфера переживає кардинальні трансформації, що зумовлені стрімким розвитком цифрових технологій та їх проникненням у всі галузі знань. Сучасна історико-правова наука, яка традиційно спиралася на класичні методи аналізу й інтерпретації джерел, дедалі більше стикається з викликами цифровізації. Якщо раніше дослідник працював переважно з архівними матеріалами у фізичному вигляді та здійснював текстологічний аналіз вручну, то сьогодні все більшої ваги набувають електронні бази даних, цифрові архіви, системи візуалізації та аналітичні інструменти, які дозволяють здійснювати багатовимірне та масштабне дослідження правових пам'яток.

Проблема полягає не лише в зростанні кількості доступних джерел завдяки їхньому масовому оцифруванню, але й у зміні самої природи дослідження: цифрове середовище вимагає нових методологічних підходів, які

здатні інтегрувати інформаційні технології у традиційні схеми історико-правового аналізу. Таким чином, постає питання не тільки про технічне забезпечення наукової роботи, а й про переосмислення теоретичних і методологічних основ дисципліни.

Актуальність обраної теми зумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, інтеграція гуманітарних і комп'ютерних наук постає як один із провідних методологічних трендів сучасної науки. Цей процес відображає глобальну тенденцію до міждисциплінарності, яка дозволяє не лише об'єднувати інструментарій різних галузей знань, але й формувати нові дослідницькі парадигми. У випадку історико-правових досліджень цифровізація відкриває можливості для системного аналізу великих корпусів текстів, моделювання соціально-правових процесів, створення інтерактивних баз даних та візуальних реконструкцій.

По-друге, стрімке поширення цифрових технологій у суспільному житті обумовлює появу нових форматів збереження, представлення й обробки правових документів. Сучасний дослідник історії держави та права дедалі частіше працює не зі стародруками в архівах, а з електронними копіями документів у спеціалізованих базах чи наукових платформах. Це змінює не лише характер доступу до джерел, але й сам підхід до їх аналізу, адже цифрове середовище вимагає використання специфічних методів роботи з інформацією.

По-третє, актуальність теми посилюється необхідністю формування вітчизняної школи цифрових гуманітарних досліджень, здатної інтегрувати українські наукові практики у міжнародний академічний простір. На відміну від багатьох європейських та американських університетів, де Digital Humanities (далі – DH) вже давно стали установленою сферою досліджень, в Україні цей напрям лише набирає обертів. Для історико-правової науки це означає потребу у системному осмисленні світових напрацювань, адаптації найкращих практик та виробленні власної методологічної бази.

По-четверте, актуальність зумовлена й потребою критичного підходу до цифровізації гуманітарних досліджень. Попри очевидні переваги цифрових технологій, вони не є універсальним інструментом, а їх некритичне використання може призвести до спрощення складних історико-правових процесів, підміни якісного аналізу статистичними показниками або до втрати автентичності джерел. Відтак важливим завданням науки є не лише впровадження цифрових технологій, але й вироблення адекватних методів їх інтерпретації.

У цьому контексті дослідження цифрових гуманітарних наук в історико-правовій площині постає надзвичайно актуальним і перспективним. Воно дозволяє не лише осмислити новітні тенденції розвитку світової науки, але й визначити власні орієнтири для української історико-правової школи, інтегрувати її у глобальний науковий простір, зберігаючи при цьому специфіку національної традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цифрові гуманітарні науки останні два десятиліття стали одним із найдинамічніших напрямів розвитку сучасних гуманітарних студій. Питання їхнього методологічного підґрунтя та інституційного оформлення активно розробляються у зарубіжних дослідженнях, зокрема у праці С. Шрайбман, Р. Сіменс та Дж. Ансворт «A Companion to Digital Humanities», де автори окреслили DH як міждисциплінарну сферу, що об'єднує традиційні гуманітарні методи з цифровими інструментами для аналізу великих масивів даних [1]. Подібну позицію займає й Д. Беррі, наголошуючи на тому, що цифрові гуманітарні науки є не лише інструментальною базою, а й новою формою мислення у гуманітарних дослідженнях [2].

Значну увагу у західній науці приділяють також конкретним прикладним інструментам DH. Наприклад, роботи М. Каїса й С. Бодена аналізують використання текстомайнінгу та методів обробки природної мови (NLP) у вивченні історичних документів, акцентуючи на можливості відстеження семантичних змін правових термінів у довготривалій перспективі [3]. У сфері правознавства ці підходи активно розвиваються, зокрема у рамках так званих Legal Tech Studies, що поєднують аналіз правових джерел із методами обчислювальної лінгвістики [4].

Особливої уваги заслуговують дослідження, присвячені цифровим архівам. У Європейському Союзі та США реалізуються масштабні проєкти з оцифрування правових і історичних пам'яток, серед яких – Europeana Collections, Harvard Law Library Digital Collections, Corpus of Early Modern Legal Documents. Зауважується, що доступ до таких ресурсів докорінно змінює практику роботи дослідника, забезпечуючи швидкий пошук і комплексний аналіз

текстів, що раніше були доступні лише у вузьких архівних фондах [5].

У вітчизняній науці проблематика цифрових гуманітарних досліджень перебуває лише на етапі становлення. Українські дослідники гуманітарного знання І. Дзюба, М. Журба, Л. Зашкільняк неодноразово наголошували на потребі методологічного оновлення гуманітаристики, однак спеціалізовані праці, що комплексно розглядають DH у сфері історико-правових студій, поодинокі. Зокрема, у працях А. Марущака, С. Петрова [6] та Р. Єннана [7] розглядається питання використання електронних ресурсів у правознавстві, але їх акцент здебільшого спрямований на прикладні аспекти доступу до правової інформації, а не на методологічні інновації.

Водночас окремі спроби впровадження цифрових методів у дослідження історії держави та права вже здійснюються. Наприклад, в українських наукових проєктах у галузі правознавства відзначаються спроби використання електронних архівів, систематизації джерел у відкритих базах даних, застосування програм для статистичного аналізу правових текстів. У праці Н. Пасічник та Р. Ріжняка [8] проведений аналіз сучасних методологічних інновацій в історико-правових дослідженнях крізь призму цифрової гуманітаристики та правової антропології. У цьому контексті перспективним виглядає досвід міждисциплінарних досліджень, зокрема у співпраці правників з істориками, фахівцями з IT та спеціалістами у сфері бібліотечно-інформаційних наук.

Зарубіжні автори також звертають увагу на проблемні аспекти цифровізації гуманітарних досліджень. Наприклад, М. Халл наголошує на ризиках редукціонізму, коли складні історико-правові явища зводяться до кількісних показників, що позбавляє дослідження глибинного змісту [9]. Схожі занепокоєння висловлюють Й. Ніхан та А. Флінн, підкреслюючи важливість балансування між традиційними методами джерелознавчої критики та інноваційними цифровими підходами [10].

Таким чином, аналіз останніх досліджень свідчить, що у світовій науковій практиці DH розглядаються як повноцінний методологічний напрям, здатний докорінно змінити характер гуманітарних досліджень, у тому числі історико-правових. В українській науці ця проблематика поки що лише починає розвиватися, однак уже зараз можна спостерігати інтерес до цифрових методів, зокрема у сфері правової історії. Це створює умови для подальшої інтеграції вітчизняних досліджень у міжнародний науковий простір та формування власних методологічних підходів до застосування DH у вивченні історії держави та права.

Метою цієї роботи є дослідження потенціалу цифрових гуманітарних наук у сфері історико-правових студій, виявлення перспектив їх застосування та окреслення існуючих обмежень. Автори прагнуть продемонструвати, що використання цифрових інструментів (зокрема текстової аналітики, мережевого аналізу, візуалізації даних, геоінформаційних систем) здатне якісно розширити горизонти історико-правових досліджень, надати новий імпульс для порівняльних та міждисциплінарних студій, а також посприяти створенню відкритого наукового простору.

При цьому важливим завданням статті є не лише показати сильні сторони цифрових гуманітарних підходів, а й виявити їхні проблемні аспекти. Йдеться, зокрема, про ризики редукціонізму при кількісному аналізі складних історико-правових явищ, питання автентичності оцифрованих документів, труднощі уніфікації даних, а також етичні виклики, пов'язані з використанням великих масивів інформації. Таким чином, стаття має на меті вироблення збалансованого бачення ролі DH в історико-правових дослідженнях, що враховуватиме як їхній потужний потенціал, так і їхні обмеження.

Виклад основного матеріалу. Поняття «цифрові гуманітарні науки» виникло у 1990-х роках як еволюція напрямку, відомого під назвою «гуманітарна інформатика» (Humanities Computing). Початково цей напрям стосувався переважно використання комп'ютерних технологій для створення електронних каталогів, словників і баз даних, а також для автоматизації процесу опрацювання гуманітарних текстів [11]. Однак із початку XXI ст. ДН вийшли за межі допоміжної дисципліни та сформувалися як окрема галузь, що має власні методологічні орієнтири, дослідницькі центри та міжнародні асоціації. ДН стали розглядати не лише як набір інструментів, а як методологічну парадигму, яка поєднує комп'ютерні технології та гуманітарні дослідження, змінюючи сам спосіб мислення вченого [1], а також створює нові умови для інтерпретації гуманітарних феноменів, оскільки ДН дозволяють працювати з великими масивами даних (Big Data) та здійснювати багаторівневий аналіз, що раніше був практично неможливим [2].

Становлення ДН відбувалося на тлі загальної цифрової трансформації науки, коли традиційні форми дослідження (робота з друкованими архівами, ручне кодування даних, індивідуальні картотеки) поступово замінювалися цифровими базами, інструментами статистичного аналізу, мережевими моделями та візуалізаціями. Це призвело до формування нового типу гуманітарного знання – інтегрованого, багатоканального та технологічно орієнтованого.

Розвиток цифрових гуманітарних наук можна умовно розділити на кілька провідних напрямів, кожен з яких має практичне значення для історико-правових досліджень. Одним із ключових напрямів ДН є створення великих *електронних архівів та колекцій*, що забезпечують відкритий доступ до історико-культурних джерел. У Європі найбільш масштабним є проєкт Europeana Collections, що об'єднує мільйони оцифрованих документів, зображень і артефактів. В американському контексті значним ресурсом є Harvard Law Library Digital Collections, де зібрані рідкісні правові пам'ятки, доступні в електронному вигляді [5]. Такі архіви змінюють підхід дослідників до роботи з джерелами, оскільки дозволяють швидко здійснювати пошук, порівняння та комплексний аналіз документів.

Методи корпусної лінгвістики активно застосовуються у ДН для аналізу великих текстових масивів. Зокрема, йдеться про автоматичне виявлення частотності термінів, вивчення еволюції правових понять, виявлення семантичних полів у різні історичні періоди [3]. Технології обробки природної мови (NLP) дозволяють досліджувати тексти з різних епох, здійснювати автоматичне розпізнавання рукописів, а також знаходити приховані смислові закономірності.

Важливим інструментом ДН став *мережевий аналіз* (Network Analysis), який застосовується для виявлення та моделювання взаємозв'язків між різними соціальними, політичними та правовими інституціями або учасниками відповідних процесів. Наприклад, у дослідженні історії права мережевий аналіз може бути використаний для вивчення відносин між законодавчими органами, судовими інституціями та окремими діями у різні історичні періоди [12].

Методи *візуальної аналітики* дозволяють перетворювати великі масиви даних на наочні схеми, діаграми та карти. Це не лише полегшує інтерпретацію, але й відкриває можливості для виявлення нових закономірностей, які залишалися прихованими у текстових джерелах [13].

Геоінформаційні системи (GIS) стали важливим інструментом для історичних досліджень, зокрема у сфері права. Вони дозволяють відтворювати просторові аспекти розвитку державних і правових інституцій, візуалізувати територіальні зміни адміністративних кордонів, а також аналізувати просторову динаміку реформ [14].

Використання цифрових гуманітарних наук у сфері права має значний потенціал. По-перше, ДН сприяють

реконструкції джерел: за допомогою OCR-технологій (оптичного розпізнавання текстів) та корпусної лінгвістики стає можливим відновлення й систематизація стародавніх та середньовічних правових пам'яток, які раніше були важкодоступними. По-друге, ДН забезпечують порівняльний аналіз: дослідники отримують можливість зіставляти значні масиви правових документів різних країн і періодів, що відкриває нові горизонти для компаративістики [4]. По-третє, цифрові методи створюють передумови для нової інтерпретації правових процесів. Наприклад, мережевий аналіз дозволяє виявити структури взаємодії між політичними та правовими інститутами, GIS-технології – відтворити територіальний вимір судово-адміністративних реформ, а візуалізація даних – простежити динаміку еволюції правових понять у часі. По-четверте, ДН відіграють ключову роль у формуванні відкритої науки (Open Science). Використання цифрових архівів і баз даних забезпечує прозорість та відтворюваність досліджень, що особливо важливо для історико-правової науки, де питання достовірності джерел є одним із визначальних.

Загалом, ДН у сфері права виступають не просто як набір технічних інструментів, а як нова дослідницька парадигма, яка здатна переосмислити усталені методологічні підходи та сприяти інтеграції історико-правових студій у глобальний науковий простір.

Важливу роль для цифрових історико-правових досліджень має застосування джерельних баз. Одним із ключових напрямів цифрових гуманітарних наук у сфері історико-правових досліджень є створення *електронних копій і публікацій нормативно-правових джерел* різних історичних епох. Такі цифрові ресурси відкривають доступ до унікальних документів, які раніше були доступні лише у спеціалізованих архівах чи бібліотеках. Значну увагу в наукових студіях привертають «Литовські статуті» – збірки права Великого князівства Литовського XVI–XVII ст., які мали суттєвий вплив на розвиток правових систем України, Білорусі та Польщі. Оцифровані версії статутів сьогодні доступні на веб-платформах низки бібліотек та дослідницьких інституцій, що дозволяє не лише проводити текстологічний аналіз, але й застосовувати інструменти корпусної лінгвістики для вивчення правових понять [15]. Вагомим ресурсом є Harvard Law Library Digital Collections, де зібрані численні пам'ятки правової думки, у тому числі ранні кодекси, конституційні акти та коментарі до законодавства. Цей проєкт є взірцем комплексного цифрового архіву, де поєднуються повнотекстові бази, зображення оригінальних документів і можливості їхньої цифрової обробки [16]. Крім того, значні зусилля спрямовані на створення електронних копій національних конституцій. Так, у рамках ініціативи Constitute Project, започаткованої Google Ideas та Comparative Constitutions Project, створено глобальну базу даних, що містить оцифровані тексти конституцій світу з можливістю пошуку за ключовими категоріями [17]. Для дослідників історії держави та права це відкриває нові можливості порівняльного аналізу розвитку конституційних інститутів.

Другим важливим компонентом джерельної бази є *національні цифрові архіви*, які об'єднують документи різних історичних періодів у межах певної країни. В українському контексті показовим прикладом є Електронний архів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. У його фондах містяться оцифровані копії рідкісних юридичних видань, архівних матеріалів та документів з історії права, що стали доступними широкому колу дослідників [18]. Важливість цього архіву полягає не лише у збереженні національної правової спадщини, але й у створенні інструментарію для подальшого використання ДН-методів у її вивченні. У європейському масштабі центральним проєктом є Europeana, яка об'єднує культурну та документальну спадщину країн ЄС.

У колекціях цього ресурсу можна знайти чимало правових джерел, серед яких середньовічні хартії, судові акти, адміністративні документи [19]. Особливість Europeana полягає у тому, що вона надає уніфікований доступ до фондів національних архівів і бібліотек, забезпечуючи інтеграцію правової та культурної спадщини у цифровий простір. Варто також відзначити ініціативи США, зокрема National Archives and Records Administration (NARA), яка здійснює систематичне оцифрування федеральних нормативних актів, судових рішень і матеріалів Конгресу [20]. Такі проекти сприяють формуванню широкої джерельної бази для вивчення еволюції правових систем у глобальному контексті.

Окрему категорію складають *спеціалізовані бази даних правових документів*, що поєднують у собі особливості цифрових архівів і аналітичних платформ. Однією з найавторитетніших міжнародних платформ є HeinOnline, яка містить величезний масив правових джерел: від ранніх юридичних журналів до сучасних законодавчих актів та міжнародних угод. Для історико-правових студій особливу цінність має колекція «Legal Classics», де зібрані фундаментальні праці з правознавства XVIII–XIX ст., що дозволяє простежити еволюцію юридичної науки [21]. Важливим ресурсом є також Legal Information Institute (LII) при Корнельському університеті, який забезпечує відкритий доступ до нормативних актів США, а також містить аналітичні матеріали й довідкові дані [22]. Для дослідників права цей ресурс є прикладом успішної моделі «open access», що робить правові знання максимально доступними. У сфері ранньомодерних студій цікавим є Corpus of Early Modern Legal Documents, який надає можливість досліджувати правові акти XVI–XVIII ст., включно з муніципальними статутами та судовими справами [23]. Використання цього ресурсу у поєднанні з ДН-методами (корпусна лінгвістика, мережевий аналіз) створює передумови для багаторівневого аналізу ранньомодерної правової культури.

Загалом, джерельна база для цифрових історико-правових досліджень є багатогранною і включає як оцифровані класичні кодекси та статuti, так і національні цифрові архіви та сучасні правові бази даних. Їх поєднання створює унікальні можливості для міждисциплінарних студій, які використовують методологію ДН. Застосування цих ресурсів відкриває нові горизонти у вивченні історії держави та права: від реконструкції правових текстів і компаративістики до створення візуалізацій та інтерактивних моделей розвитку правових систем.

Сучасна методологія історико-правових досліджень дедалі активніше спирається на методи цифрової обробки історико-правових джерел, які дозволяють не лише зберігати й систематизувати джерела, але й розкривати нові аналітичні можливості. У цьому контексті особливого значення набувають методи текстуальної аналітики, мережевого аналізу, GIS-технології та інструменти візуальної аналітики.

Методи *автоматизованого аналізу текстів* (наприклад, Text Mining, NLP) – одна з ключових сфер ДН, що забезпечує роботу з великими масивами правових документів і дозволяє виявляти закономірності, які неможливо було побачити традиційними засобами. Важливою передумовою цифрової обробки є оптичне розпізнавання текстів (Optical Character Recognition, OCR), яке дає можливість перетворювати скановані зображення рукописів чи друкованих документів на машиночитуваний текст. Це особливо актуально для історико-правових джерел, оскільки значна їхня частина існує лише у вигляді архівних копій або видань XIX ст. Застосування OCR-технології успішно продемонстровано у проєктах Transkribus (European READ Project), який забезпечує автоматизоване розпізнавання історичних рукописів різними мовами, у тому числі староукраїнською та латинською [24]. *Текстова*

аналітика передбачає виявлення частотних характеристик, тематичних полів та еволюції ключових понять у правових документах. Інструменти корпусної лінгвістики та алгоритми обробки природної мови (NLP) дозволяють здійснювати порівняльний аналіз термінології, простежувати зміну значень правових категорій у різні історичні періоди [25]. Наприклад, на основі корпусного аналізу правових текстів XVII–XIX ст. можна дослідити частотність уживання понять «закон», «право», «суд». Попередні результати показують, що у XVII ст. термін «право» мав більш широкий смисловий спектр, охоплюючи як юридичну, так і моральну сферу, тоді як у XIX ст. відбувається його спеціалізація у зв'язку з кодифікаційними процесами. Подібні результати досягаються завдяки поєднанню OCR-розпізнавання та Text Mining, що значно розширює можливості історико-правового аналізу [26].

Мережевий аналіз, запозичений з соціології та інформатики, дозволяє моделювати структури взаємозв'язків між історико-правовими суб'єктами та інституціями. Застосування методів Network Analysis у сфері права дозволяє вивчати комунікаційні та інституційні зв'язки між законодавчими органами, судами та окремими політичними діячами. Зокрема, виявлення ступеня «центральності» певних осіб чи інституцій може пролити світло на механізми ухвалення рішень у різні історичні епохи [14]. Цікавим є досвід моделювання карти взаємодії сеймових комісій Речі Посполитої у прийнятті правових актів XVII–XVIII ст. За допомогою мережевого аналізу можна відтворити структуру взаємозалежностей між шляхтою, сеймовими депутатами та комісіями, що приймали закони. Такі моделі демонструють, що впливові позиції часто займали не формально найвищі органи, а проміжні комісії, які координували інтереси різних груп [27].

Геоінформаційні системи (GIS) відкривають нові перспективи для просторового аналізу історико-правових процесів. Завдяки поєднанню картографічних матеріалів і правових документів можна візуалізувати територіальні аспекти реформ, аналізувати зміни в адміністративному поділі та поширенні судових інституцій. Це дозволяє з'ясувати, як право функціонувало в конкретному просторовому контексті [14]. Наприклад, GIS-технології дозволяють відтворити карту змін у судово-адміністративних округах XIX ст. у межах українських земель Російської імперії. Візуалізація показує, що судові округи створювалися з урахуванням транспортної інфраструктури та демографічних чинників, що можна простежити через поєднання правових актів і статистичних матеріалів [28].

Візуалізація даних відіграє особливу роль у ДН, оскільки сприяє інтеграції складних масивів інформації у наочні моделі. Візуальна аналітика дозволяє представляти еволюцію правових інститутів через графіки, діаграми, динамічні карти та інші інтерактивні візуальні форми. Це не лише підсилює наукову аргументацію, а й сприяє доступності результатів досліджень для ширшої аудиторії [13]. Наприклад, хронологічна інфографіка може відобразити динаміку змін у системі правових інститутів України протягом XVII–XIX ст., показуючи процеси кодифікації, реформи судів, появу нових органів управління. Таке поєднання текстових і візуальних форматів створює умови для міждисциплінарного аналізу, що інтегрує історію, право та інформатику.

Загалом, методи цифрової обробки історико-правових джерел становлять основу сучасної методології ДН. Вони дозволяють поєднувати традиційні прийоми історико-правового аналізу з інноваційними підходами до роботи з великими даними. Текстуальна аналітика забезпечує системне дослідження термінології та структури правових текстів; мережевий аналіз відкриває нові горизонти вивчення інституційних зв'язків; GIS-технології додають просторовий вимір у дослідження правових реформ; візуальна аналітика інтегрує результати у доступні та наочні

моделі. Усе це разом сприяє формуванню нової дослідницької парадигми в історико-правовій науці.

Розвиток цифрових технологій відкриває перед історико-правовою наукою нові можливості, які виходять далеко за межі традиційних методів аналізу. Перспективи застосування ДН у цій сфері пов'язані з розширенням масштабів досліджень, можливістю автоматизованого пошуку закономірностей, міжнародною інтеграцією та формуванням нових інтердисциплінарних шкіл.

По-перше, однією з ключових перспектив є використання концепції Big Data у сфері історико-правових студій. Традиційний аналіз джерел часто обмежувався кількома десятками чи сотнями текстів, які дослідник міг опрацювати вручну. Натомість цифрові інструменти дозволяють залучати тисячі документів, що створює принципово новий рівень узагальнень. Методи обробки великих даних у поєднанні з корпусною лінгвістикою та алгоритмами машинного навчання забезпечують можливість масштабного дослідження юридичних текстів – від середньовічних кодексів до законодавчих актів XIX–XX ст. [29]. Аналіз масивів нормативних документів, судових протоколів чи парламентських стенограм дозволяє відтворити не лише зміст, а й соціальні, політичні та ідеологічні контексти їхнього створення. Отже, перспектива Big Data для історико-правових досліджень полягає у переході від мікроаналізу окремих джерел до макроаналізу структур правової культури. Це забезпечує більш комплексне бачення правових процесів у довготривалій історичній динаміці.

По-друге, ще однією вагомим перспективою є застосування методів автоматизованого аналізу даних для виявлення закономірностей, непомітних у традиційних дослідженнях. Методи Text Mining та Natural Language Processing дозволяють виявляти семантичні кластери, співвідношення понять, а також трансформації правової термінології у часі [26]. Алгоритми машинного навчання (наприклад, topic modeling) відкривають можливість для класифікації великих обсягів правових текстів за тематикою, стилем чи типом дискурсу. Такі методи допомагають реконструювати інтелектуальні традиції, виявити приховані ідеологічні наративи або дослідити соціальні групи, що стояли за правотворчими процесами. У перспективі це дозволяє будувати нові інтерпретації історії права, де увага фокусується не лише на змісті норм, а й на дискурсивних практиках, у яких вони формувалися [30].

По-третє, цифрові гуманітарні підходи сприяють розвитку міжнародної інтеграції в історико-правових дослідженнях. Відкриті цифрові архіви, такі як Europeana, Harvard Law Library Digital Collections, HeinOnline чи Corpus of Early Modern Legal Documents, створюють можливість для спільного доступу науковців різних країн до єдиної джерельної бази [31]. Це усуває географічні бар'єри, які тривалий час обмежували історико-правові студії. Тепер дослідник з України чи Польщі може працювати з оцифрованими джерелами англійського чи французького права XVII–XVIII ст. без фізичної присутності в архіві. Більше того, завдяки цифровим платформам з'являється можливість реалізації колективних проєктів, що об'єднують науковців різних дисциплін та країн. У перспективі це сприятиме формуванню глобальних баз даних правових текстів, які стануть основою для кроскультурних та компаративних досліджень історії права.

Нарешті, одним із найважливіших напрямів розвитку є формування нових інтердисциплінарних дослідницьких шкіл на стику права, історії та інформаційних технологій. Залучення IT-інструментів вимагає не лише технічної компетентності, а й розробки нових методологій, які поєднують правовий аналіз із цифровою аналітикою [2]. Такі школи створюють умови для підготовки нового покоління науковців, здатних одночасно працювати з історичними джерелами та програмними алгоритмами. Це передбачає появу нових освітніх програм, дослідницьких лаборато-

рій та міжуніверситетських центрів. У перспективі саме такі інтердисциплінарні колаборації можуть стати каталізатором появи інноваційних підходів до вивчення історії права, які значною мірою оновлять наукову парадигму та методологічний апарат історико-правової науки [32].

Таким чином, перспективи застосування цифрових гуманітарних підходів у сфері історико-правових досліджень свідчать про поступову трансформацію наукової парадигми. Масштабний аналіз (Big Data) забезпечує можливість дослідження правових процесів у довготривалій динаміці; автоматизований пошук закономірностей дозволяє виявляти нові смислові контексти у джерелах; міжнародна інтеграція на основі цифрових архівів знімає бар'єри у доступі до джерел; формування інтердисциплінарних шкіл гарантує підготовку нового покоління дослідників. Усе це засвідчує, що цифрові гуманітарні методи не лише збагачують історико-правову науку інструментально, але й формують нову якість її розвитку у глобальному інтелектуальному просторі.

Попри значний потенціал цифрових гуманітарних методів, їх застосування в історико-правових студіях стикається з низкою обмежень і викликів. Вони пов'язані не лише з технічними аспектами цифровізації, але й із методологічними, етичними та інституційними проблемами. Особливої уваги потребує український контекст, де проблематика ДН перебуває на стадії становлення.

По-перше, одним із базових викликів є технічні труднощі, пов'язані з обробкою історико-правових джерел. Насамперед ідеться про якість технології оптичного розпізнавання символів (OCR). Багато історичних документів збереглися у пошкодженному вигляді, з нестандартними шрифтами (готика, старослов'янські варіанти кирилиці), орфографічними особливостями чи рукописними вставками. Це ускладнює автоматичне розпізнавання і вимагає значних ресурсів на корекцію. Ще однією проблемою є різноманітність форматів даних. Цифрові архіви часто використовують різні стандарти кодування текстів (TEI, XML, JSON), що створює труднощі для інтеграції інформації з різних ресурсів. Відсутність єдиних технічних протоколів ускладнює порівняння джерел і гальмує створення глобальних баз даних правових текстів.

По-друге, вагомим блоком проблем є методологічні ризики. Застосування кількісних методів до правових текстів відкриває нові горизонти, проте водночас створює небезпеку втрати контексту. Автоматизований аналіз частоти вживання понять чи мережевих зв'язків між об'єктами (суб'єктами) може показати загальні закономірності. Однак без урахування історичного, політичного чи культурного контексту такі результати можуть бути спотвореними. Існує також ризик редукціонізму: складні правові явища можуть бути зведені до статистичних показників, що позбавляє дослідження багатовимірності. К. Хейл зазначає, що текстомайнінг у гуманітаристиці здатний «замінити глибоке розуміння поверхневими закономірностями» [9]. Для історико-правової науки, де значення мають як юридичні формулювання, так і соціально-культурний контекст їхнього функціонування, це становить серйозний виклик.

По-третє, цифровізація джерел також актуалізує низку етичних проблем. Перш за все, це питання авторства й прав на використання цифрових копій. Хоча більшість історичних документів є суспільним надбанням, електронні архіви часто встановлюють власні правила доступу й цитування, що ускладнює вільне використання даних. Крім цього, постає проблема автентичності. Оцифровані документи є вторинними копіями, які можуть містити технічні помилки (наприклад, неправильне відображення символів) чи бути зміненими внаслідок редакторського втручання. Для історико-правових досліджень, де навіть незначні зміни в формулюванні мають велике значення, це може призвести до хибних інтерпретацій.

По-четверте, в Україні розвиток цифрових гуманітарних підходів у сфері історико-правових досліджень має значний потенціал, однак стикається з інституційними обмеженнями. Передусім йдеться про недостатнє фінансування проєктів оцифрування архівів і створення баз даних. Багато правових джерел, що зберігаються в архівах і бібліотеках, досі не представлені в цифровому форматі або представлені фрагментарно.

Нарешті, ще однією проблемою є відсутність розвинутої цифрової інфраструктури. На відміну від європейських і американських університетів, де діють спеціалізовані центри ДН, в Україні подібні ініціативи лише формуються і здебільшого не мають системної підтримки з боку держави. Крім того, бракує освітніх програм, які б готували дослідників, здатних працювати одночасно з правовими текстами й ІТ-інструментами. Отже, український контекст визначається поєднанням значного наукового потенціалу й водночас обмежених ресурсів. Подолання цих викликів можливе лише за умов міжінституційної співпраці й інтеграції у міжнародні цифрові проєкти.

Таким чином, обмеження цифрових гуманітарних підходів у сфері історико-правових досліджень можна згрупувати в чотири основні категорії: технічні, методологічні, етичні й інституційні. Якість OCR і різноманітність форматів даних ускладнюють роботу з джерелами; кількісні методи несуть ризик втрати контексту; питання авторства та автентичності ставлять етичні бар'єри; в Україні додатковими перешкодами є брак фінансування й цифрової інфраструктури. Попри це, більшість із зазначених викликів можуть бути подолані завдяки розвитку технологій, формуванню міждисциплінарних шкіл та міжнародній кооперації. Для української науки важливо не лише долучатися до глобальних тенденцій, а й розробляти власні моделі інтеграції ДН в історико-правові дослідження.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження засвідчує, що цифрові гуманітарні науки стають одним із ключових методологічних трендів сучасної історико-правової науки. Вони забезпечують новий рівень доступу до джерельної бази, відкривають можливості масштабного аналізу правових текстів і створюють умови для розвитку міждисциплінарних підходів.

1. Цифрові методи – текстова аналітика, мережевий аналіз, GIS-технології, візуалізація даних – дозволяють реконструювати історико-правові процеси на якісно

новому рівні, поєднуючи традиційні прийоми аналізу з інноваційними інструментами обробки великих даних.

2. Оцифровані кодекси, статuti, конституції, національні цифрові архіви та міжнародні бази даних формують багаторівневу інфраструктуру для досліджень. Використання цих ресурсів відкриває нові перспективи компаративістики, реконструкції правових традицій та міжнародної інтеграції науки.

3. Цифровізація історико-правових студій сприяє розширенню масштабів аналізу завдяки Big Data, автоматизованому пошуку прихованих закономірностей у правових текстах, розвитку глобальної наукової кооперації, формуванню нових міждисциплінарних дослідницьких шкіл.

4. Разом із тим існують суттєві бар'єри: технічні (якість OCR, різні формати даних), методологічні (ризик редукціонізму, втрата контексту), етичні (авторство, автентичність), інституційні (недостатнє фінансування та відсутність розвинутої інфраструктури в Україні). Подолання цих проблем вимагає критичного підходу та міжнародної співпраці.

5. Для вітчизняної історико-правової науки важливо розробити власну модель інтеграції ДН, що передбачатиме: а) системне оцифрування правової спадщини; б) створення національних цифрових архівів; в) залучення України до глобальних цифрових проєктів; г) розвиток освітніх програм і підготовку фахівців із компетентностями в сфері права й цифрових технологій.

Таким чином, цифрові гуманітарні науки в історико-правових дослідженнях є не лише технічним інструментарієм, а й новою дослідницькою парадигмою. Вони відкривають шлях до інноваційного переосмислення історії держави та права, сприяють міжнародній інтеграції української науки й формуванню нових освітньо-наукових практик. Подальший розвиток цієї сфери залежатиме від ефективності подолання технічних, методологічних та інституційних бар'єрів і здатності українських дослідників інтегруватися у світовий науковий простір. Продовження досліджень цього напрямку може бути реалізоване в розробці методології застосування ДН у правових студіях із урахуванням української специфіки, в порівняльних дослідженнях цифрових правових архівів Європи, США та України, у використанні машинного навчання для аналізу історії правових термінів і понять, в інтеграції GIS у дослідження адміністративно-правових реформ в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

- Schreibman, S., Siemens, R., Unsworth, J. (eds.). *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2016. 640 p.
- Berry, D.M. *Understanding Digital Humanities*. London: Palgrave Macmillan, 2012. 336 p. <https://doi.org/10.1057/9780230371934>
- Kais, M., Boden, S. *Natural Language Processing for Historical Legal Texts*. *Journal of Computational Humanities*, 2019, 4(1), pp. 55–73.
- Ashley, K.D. *Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 111 p. <https://doi.org/10.1017/9781316761380>
- Terras, M. *Digitization and Digital Resources in the Humanities*. London: Routledge, 2015. <https://doi.org/10.29085/9781856049054.004>
- Марущак, А.І., Петров, С.Г. Зміст поняття «державні електронні інформаційні ресурси». *Інформація і право*, 2018, № 4 (27), с. 15–21. https://ippi.org.ua/sites/default/files/4_10.pdf
- Єннан, Р.Є. Цифровізація права та формування цифрового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Том 1, № 83. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.29>
- Пасічник Н., Ріжняк Р. Сучасні методологічні інновації в історико-правових дослідженнях: цифрова гуманітаристика та правова антропологія. *Наше право*, № 3, 2025, С. 290–301. <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.41>
- Hall, M. *Opportunities and Risks in Digital Humanities Research*. In book: *Kooperationen in den digitalen Geisteswissenschaften gestalten* (pp. 47–66). Publisher: V&R unipress GmbH. <https://doi.org/10.14220/9783737011778.47>
- Nyhan, J., Flinn, A. *Computation and the Humanities: Towards an Oral History of Digital Humanities*. Springer Series on Cultural Computing (SSCC), 2016. 426 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-20170-2>
- McCarty, W. *Humanities Computing*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. <https://link.springer.com/book/9781403935045>
- Scott, J. *Social Network Analysis*. 4th ed. London: Sage, 2017. 216 p. <https://doi.org/10.4135/9781529716597>
- Manovich, L. *Cultural Analytics*. Cambridge, MA: MIT Press, 2020. ISBN 9780262037105. <https://drive.google.com/file/d/1NuSQcggZk4sToU3EfeFmq1jPC36hU58/view>
- Gregory, I.N., Ell, P.S. *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. ISBN-13 978-0-511-37878-2. <https://scispace.com/pdf/historical-gis-technologies-methodologies-and-scholarship-1bntxypz6a.pdf>
- Frost, R. *The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol. I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569*. Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-820869-3.
- Historical & Special Collections. 2023. Available at: <https://hls.harvard.edu/library/historical-special-collections/>
- Elkins, Z., Ginsburg, T., Melton, J. *The Endurance of National Constitutions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817595>

18. Електронний архів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. 2022. Доступ: <http://dspace.nlu.edu.ua>
19. Europeana Collections. 2023. Available at: <https://www.europeana.eu/en/collections>
20. NARA. National Archives and Records Administration. 2021. Available at: <https://www.archives.gov>
21. HeinOnline. Legal Classics Collection. 2022. Available at: <https://home.heinonline.org>
22. Legal Information Institute (LII). 2022. Cornell Law School. Available at: <https://www.law.cornell.edu>
23. Corpus of Early Modern Legal Documents. 2020. Available at: https://icame.info/icame_static/manuals/LAMPETER/LAMPHOME.HTM
24. Kahle, P., Colutto, S., Hackl, G., & Mühlberger, G. Transkribus – A Service Platform for Transcription, Recognition and Retrieval of Historical Documents. 14th International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR), 2017.
25. Bamman, D., Underwood, T., Smith, N. A. A Bayesian Mixed Effects Model of Literary Character. ACL Proceedings, 2019. <https://doi.org/10.3115/v1/P14-1035>
26. Piotrowski, M. Natural Language Processing for Historical Texts. Synthesis Lectures on Human Language Technologies, 5(2), 2012. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-02146-6>
27. Kumekawa, I. Historical Network Analysis: Two Problems of Scale. In: The Sage Handbook of Social Network Analysis. Sage Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781529682618.n18>
28. Knowles, A.K., Cole, T., Giordano, A. Geographies of the Holocaust. Bloomington: Indiana University Press, 2015. ISBN (Print) 9780253012111.
29. Jockers, M.L. *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History*. Urbana: University of Illinois Press, 2013. 208 p. ISBN-10: 0252079078
30. Blevins, C. *Space, Nation, and the Triumph of Region: A View of the World from Houston*. Journal of American History, 101(1), 2014, pp. 122–147. <https://doi.org/10.1093/jahist/jau184>
31. Terras, M., Nyhan, J., Vanhoutte, E. (eds.). *Defining Digital Humanities: A Reader*. Farnham: Ashgate, 2013. ISBN 9781409469636/. <https://doi.org/10.1093/llc/fqu025>
32. Gold, M.K., Klein, L.F. (eds.). *Debates in the Digital Humanities 2019*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019. <https://doi.org/10.5749/j.ctvg251hk>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ОКРЕМІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АДВОКАТУРИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

CERTAIN ISSUES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF UKRAINIAN ADVOCACY: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Ригіна О.М., д.ю.н.,

доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень

Львівський національний університет імені Івана Франка,

адвокат

Стаття присвячена дослідженню становлення та розвитку інституту адвокатури на українських землях від часів Київської Русі до прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. Проаналізовано основні етапи розвитку інституту адвокатури на українських землях, виявлено детермінанти історичної та професійної еволюції інституту адвокатури та ключові тенденції формування правового статусу адвоката. З'ясовано особливості правового регулювання адвокатської діяльності у різні історичні періоди та в умовах перебування українських земель у складі інших держав.

Доведено, що історичні обставини, правові системи та політичні умови кожної епохи впливали на організацію української адвокатури, зумовлювали формування її регіональних відмінностей, сприяли удосконаленню адвокатської діяльності, оскільки перед адвокатурою виникало постійне питання її професіоналізації, незважаючи на час її функціонування. Обґрунтовано, що еволюція інституту адвокатури безпосередньо пов'язана із розвитком інституту захисту прав людини та формуванням системи демократичних цінностей у суспільстві. Встановлено, що впровадження інституту адвокатського самоврядування стало ознакою демократизації адвокатської діяльності та інтеграції принципу незалежності у здійсненні правозахисної діяльності адвоката.

Розвиток інституту української адвокатури відбувався під впливом європейських правових традицій та міжнародних стандартів, зокрема у сфері гарантування незалежності адвоката, проте водночас обов'язкового дотримання ним професійної етики та можливості притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за неналежне виконання професійних обов'язків. Таким чином, інститут сучасної української адвокатури поєднує національні історико-правові традиції та загальноєвропейські стандарти, його формування відбувалося одночасно з еволюцією правових систем і державних інституцій. Саме з 1991 р. спостерігається відновлення принципів адвокатського самоврядування, незалежності та удосконалення професіоналізму адвокатської діяльності. Оцінюючи можливість будь-якого запозичення історичного досвіду функціонування адвокатури в процесі нормотворчої діяльності на сучасному етапі, необхідно враховувати лише такі аспекти, які відповідають міжнародним стандартам організації цього інституту та здійснення правозахисної діяльності.

Ключові слова: адвокат, представник, захисник, прокуратор, присяжний повірений, історія адвокатури, адвокатське самоврядування, незалежність адвоката.

The article is devoted to a comprehensive study of the formation and development of the institution of the bar on Ukrainian lands from the era of Kyivan Rus to the adoption of the Law of Ukraine "On the Bar and Advocacy" of July 5, 2012. The research analyzes the principal stages in the evolution of the bar, identifies the determinants of its historical and professional transformation, and highlights the main trends that influenced the shaping of the legal status of lawyers. Particular attention is given to the specific features of legal regulation of advocacy in different historical periods, as well as in the context of Ukrainian lands being part of various states and empires.

The study demonstrates that historical circumstances, political regimes, and legal systems of each epoch exerted a decisive influence on the organization of the Ukrainian bar. These factors contributed to the emergence of regional differences and stimulated the constant search for professionalization, which has remained an essential attribute of advocacy regardless of the time of its functioning. It is substantiated that the development of the bar is directly related to the strengthening of the institution of human rights protection and the consolidation of democratic values in society. The introduction of bar self-government is shown to have become an important indicator of democratization and a guarantee of independence in the lawyer's professional activity.

The article further argues that the development of the Ukrainian bar was shaped under the influence of European legal traditions and international standards, especially in terms of safeguarding the independence of lawyers and ensuring their adherence to professional ethics, combined with the possibility of disciplinary liability. Thus, the modern Ukrainian bar reflects a synthesis of national historical and legal traditions with European standards.

Key words: lawyer, representative, defender, prosecutor, jury attorney, history of advocacy, bar self-governance, independence of lawyer.

Постановка проблеми. Функціонування інституту адвокатури є невід'ємним елементом правової держави та дієвим механізмом забезпечення права людини на захист. Розвиток інституту адвокатури на українських землях відбувався під впливом складних історико-правових подій, тісно пов'язаний з політико-правовою історією конкретного українського регіону. Ці події були зумовлені тим, що у різні часи окремі території України належали до складу різних держав, які мали своє законодавство, традиції формування органів влади та самоврядних інституцій, зокрема це стосувалося й адвокатури, правового статусу адвоката, організації адвокатського самоврядування, системи судоустрою, інституту обвинувачення, елементів правозахисної діяльності, формування особливого правового зв'язку та взаємодії між згаданими інституціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питанню становлення та розвитку інституту

української адвокатури приділено багато уваги. Відповідну проблематику досліджували С. М. Блащук, Ю. Варушка, І. Б. Василик, Т. Г. Геведзе, О. Дрогобицька, В. В. Заборовський, О. Ю. Зосимович, С. О. Іваницький, С. Р. Кагамлик, П. І. Мандзик, Л. Прокопенко, Д. С. Роговенко, В. О. Святоцька, О. Д. Святоцький, В. Р. Сендецький, І. Ю. Фельцан та ін. Наукові напрацювання вчених є результатом копії роботи, детальної систематизації та опрацювання матеріалів, формування всебічних, повних і обґрунтованих висновків. У працях відображені аргументовані наукові позиції, що особливо актуально, враховуючи важливість наукового плюралізму, що дозволяє врахувати різноманітні наукові підходи для розкриття сутності конкретного історико-правового явища. Щоправда, потребує удосконалення існуюча концептуальна модель складної генези інституту української адвокатури, доцільним є додаткове уточнення чинників її трансформації, пояснення взаємозв'язку

реформаційних змін в її організації з важливими змінами політико-правової дійсності.

Мета статті. Удосконалити концептуальну модель, що комплексно пояснює складну генезу інституту української адвокатури, уточнити чинники її трансформації, пояснити взаємозв'язок реформування її організації з важливими змінами політико-правової дійсності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично сформувалися окремі етапи Української державності, які загалом є умовними, оскільки окремі з них частково накладалися один на одного і, на думку П. І. Мандзика, розвиток адвокатури в Україні загалом збігається з цими етапами Української державності. Зокрема, (1) Київська Русь і Галицько-Волинське князівство (IX–XIII ст.); (2) Польсько-Литовська доба (XIV–XVI ст., Королівство Польське, Велике князівство Литовське, Річ Посполита); (3) Гетьманщина (друга пол. XVII – поч. XVIII ст.); (4) українські землі у складі російської імперії (XVII ст. – 1917 р.); (5) українські землі у складі Австро-Угорської імперії (XIX – поч. XX ст.); (6) Національно-визвольний рух (1917–1920 рр.); (7) міжвоєнний період (у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини); (8) доба УРСР (1922–1991 рр.); Незалежна Україна (з 1991 р.) [13, с. 6].

Іншу правову позицію підтримує Т. Л. Геведзе, що схиляється до думки науковців, які обґрунтовують наступну періодизацію історії української адвокатури. Зокрема, (1) розвиток інституту адвокатури в період Польсько-Литовської доби (XIV–XVI ст.); (2) розвиток інституту адвокатури після Судової реформи 1864 р.; (3) радянський період інституту адвокатури (1917–1991 рр.); (4) інститут адвокатури в незалежній Україні. В цій періодизації визнається, що у часи Київської Русі було відомо про «роботу захисника в судах», але вона тоді мала характер непрофесійної громадської діяльності, а вже у XIV–XVI ст. – у часи польсько-литовської доби були здійснені перші спроби «впорядкувати справу судового захисту» та виокремити адвокатську діяльність як професію [5, с. 157]. Безумовно, така наукова позиція має право на існування, своїх прибічників і вагомі обґрунтування, з яких можна зробити висновок, що зародження інституту адвокатури окремі дослідники пов'язують із впровадженням професії адвоката і формуванням кваліфікаційних вимог до особи кандидата в адвокати. Проте існує думка, що згадка про інститут адвокатури, звичайно не в сьогодишньому розумінні, сягає своїм корінням у стародавні часи, коли було відомо про представництво інтересів осіб у спорах, яке здійснювали родичі, а здійснення такого представництва передбачалося місцевими звичаями [1]. Внаслідок розвитку суспільства, удосконалення розуміння системи соціальних і духовних цінностей, підвищення рівня суспільної правосвідомості, стала очевидною потреба в удосконаленні інституту такого представництва. Про існування інституту захисту в древніх слов'ян наголошує С. М. Блашук, покликаючись на відому історикам цитату з енциклопедичної праці «Книга дорогих цінностей» (903–925 рр.) арабського географа Х ст. Ібн Русте: «Якщо ж один порушить справу проти іншого, то кличе його до суду до царя, перед яким [вони] і сперечаються. Якщо обидві сторони виявляються незадоволеними вирок [царя], то за його наказом справа вирішується на мечі: чий меч гостріший, той і перемагає. На цей посидинок приходять озброєні родичі [обох сторін], стаючи [в ряд]. Потім суперники вступають у бій, і хто переможе, той і вважається переможцем справи» [2, с. 28].

Подібні міркування підтримує й І. Б. Василик, яка обґрунтовує, що зародження інституту адвокатури відбулося за часів існування міст-держав Північного Причорномор'я як носіїв римської правової традиції та Київської Русі, коли захисниками у судах могли здебільшого бути родичі, друзі, члени однієї громади [4]. Враховуючи вказане, навіть якщо доводити виникнення інституту адвокатури у такий ранній

період, вочевидь відсутні достатні та переконливі докази, які би свідчили про чітке розмежування інститутів «представництва» та «адвокатури».

Щодо часів Київської Русі, С. О. Іваницький вважає, що саме тоді сформувалися підвалини української адвокатури, хоча в Руській правді немає згадки про інститут адвокатури. Проте виникали питання про необхідність захисту або представництва інтересів особи у суді. Подальший розвиток на українських землях тих правових інститутів, з яким пов'язане розуміння сучасних понять «захист» і «представництво» науковець пов'язує з судочинством, яке здійснювали копні суди («копа» – зібрання громади, переважно селян) упродовж XIV–XVIII ст. Копні суди розглядали цивільні та кримінальні справи, участь сторін була обов'язковою, але інколи сторони з певних причин, як зазначає науковець, не з'являлися на розгляд справ, також розумілося, що особа як сторона у справі потребує надання їй «підтримки та допомоги» і, таким чином, з'явився інститут «заступництва» [10, с. 59–60]. З цього випливає, що інститут заступництва закономірно повинен був поєднувати елементи інститутів представництва та захисту, оскільки немає точних і достовірних відомостей щодо чіткого розмежування цих інститутів.

У період польсько-литовської доби (XIV–XVI ст.) на українських землях почали формуватися засади інституту (вже професійного) судового представництва. У Першому Литовському Статуті (1529) закріплювалися поняття «прокуратор» та «речник», якими позначали осіб, які на професійній основі здійснювали захист і представництво сторін у судах. Тоді застосовувався й термін «адвокат», але переважно стосовно урядовців, а не для позначення самостійної правничої професії у сучасному розумінні [11]. Зокрема, за спостереженням В. В. Заборовського, термін «адвокат» у ті часи стосувався такої посадової особи, як вїт (староста), який здійснював судову владу в місті [13, с. 139].

Усі три редакції Литовських Статутів (1529, 1566, 1588) містили норми про вимоги, яким повинен був відповідати прокуратор, щоб брати участь у судовому процесі. Так, Перший Литовський Статут забороняв іноземцям здійснювати цю діяльність; до професії допускалися лише звільні чоловіки, за винятком духовенства та працівників замкових і земських судів. Особливе значення мав Третій Литовський Статут (1588), який конкретизував права та обов'язки прокуратора. Тоді ж була впроваджена норма про надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Передбачалося призначення державних захисників для осіб, які не могли самостійно захищати свої права [11].

Як зазначає О. Ю. Зосимович, уже в ті часи на Правобережній Україні участь захисника у судах була обов'язковою, а згодом утвердилося право кожної людини на захист. Вимоги до осіб, що здійснювали правозахисну діяльність у цій місцевості, передбачалися Литовськими Статутами, джерелами магдебурзького права та сеймовими постановами. Захисником могла бути особа, яка мала об'єкти нерухомості на праві приватної власності, іноді залучали й іноземців як захисників – у «справах про захист честі». У магдебурзькому праві діяли вікові, релігійні та моральні обмеження, існувала норма про складання присяги адвоката, визначалися поважні підстави відмовитися брати участь у справі, зокрема, якщо підзахисний – це особа, з якою в адвоката склалися протиріччя, та якщо протилежна сторона у справі була родичем адвоката. Законодавство передбачало суворі санкції за неналежне та недобросовісне виконання професійних обов'язків адвокатом [9, с. 55–56]. Згодом ці положення були закріплені в конституціях XVIII ст. і діяли на території Правобережної України до 1840 р., тобто до часу втрати чинності литовсько-польського законодавства на цій території [8, с. 61–62].

Згадка про інститут адвокатури простежується й у проєкті українського кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743). Тут вже з'являється термін «адвокат» або «повірений», яким позначалася особа, яка була уповноважена представляти інтереси клієнта в суді. Кодекс також передбачав офіційну реєстрацію адвокатів при судах, складання ними присяги та дотримання спеціальних вимог до професійної поведінки. Водночас адвокати мали право на винагороду за свою діяльність, але у випадку порушення зобов'язань повинні були відшкодувати шкоду у подвійному розмірі й позбавлялися права надалі здійснювати адвокатську діяльність [11].

Якщо враховувати, що функція представництва чужих інтересів безпосередньо пов'язана зі здійсненням адвокатською діяльністю, в цьому випадку необхідно згадати і про монастирських стряпчих. Окремі дослідники ще на початку XX ст. доводили, що монастирські стряпчі здійснювали такі функції, які були подібні до тих, що виконували адвокати пізніших часів. Так, окрім «основної чернечої діяльності, вони виконували різні доручення, пов'язані із матеріальними інтересами обителі». Це стосується, за спостереженням С. Р. Кагамлик, й монастирських стряпчих Києво-Печерської лаври, про що засвідчують матеріали архівного фонду обителі [12, с. 47].

Щодо інституту адвокатури на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини, спочатку він був врегульований Йозефінським положенням від 14 травня 1781 р. У ті часи адвокатура розглядалася як інститут невіддільний від судової системи. До 1820 р. призначення адвокатів здійснював цісар, а згодом – вищі земські суди. Зміни в інституті адвокатури пов'язані з прийняттям у 1849 р. Тимчасового положення про адвокатський порядок, а згодом – у 1868 р. – Постійного положення, яке було чинним до кінця існування монархії (адвокати отримали незалежний статус, на відміну від суддів, не вважалися державними службовцями).

Кандидатом у тогочасні адвокати могла стати особа, яка мала австрійське громадянство, юридичну освіту, семирічний стаж практичної діяльності (міг бути замінений строком перебування на інших посадах). Тоді ж з'являється поняття про адвокатську незалежність. Дисциплінарний статут 1872 р. передбачав, що контроль за належністю виконання обов'язків адвокатів здійснювали адвокатські палати через дисциплінарні ради. За ненадання виконання посадових обов'язків адвокатів могли притягти до дисциплінарної відповідальності та накласти такі покарання, як догана, штраф, тимчасове усунення чи виключення зі списку адвокатів. Дисциплінарні проступки поділялися на такі, які були пов'язані з порушенням професійних обов'язків та вчинення таких дій, що ганьбили честь адвоката.

У 1897 р. було встановлено гонорарну політику з тарифами, водночас адвокатам заборонялося поєднувати здійснення адвокатської діяльності з державною службою чи нотаріатом. Дозволялося поєднувати здійснення адвокатської діяльності лише з викладацькою діяльністю [3, с. 32–33].

Зважаючи на проблематику дослідження, необхідно згадати і про «Адвокатську добу» в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. У цей період у Галичині налічувалося найбільше адвокатів з-поміж інших адміністративних одиниць Австро-Угорщини. Саме адвокатська професія у ті часи дозволяла здобути високий соціальний статус для українців, оскільки більшість посад для них були майже закритими через дискримінацію. Яскраві представники цього періоду, зокрема К. Левицький, Є. Олесницький, С. Дністрянський, С. Данилович, І. Макух та інші здійснювали не лише успішну адвокатську діяльність, а й брали активну участь у політичному та громадському житті (засновували політичні партії, були членами Галицького крайового сейму, австрійського парламенту, очолю-

вали національні товариства, видавництва, кооперативи). Наприклад, у 1911 р. із 24 депутатів-українців, обраних до австрійського парламенту, 12 були адвокатами [6].

У 1860–1870 роках на території російської імперії, а згодом на підвладних їй українських територіях, було проведено декілька реформ: військова, земська, міська, селянська, судова. Зокрема, Судова реформа 1864 р. передбачала заснування судових округів, які очолювалися судовими палатами (Харківською, Одеською, Київською). Кожна з судових палат була вищою інстанцією щодо окружних судів відповідного округу. В. Р. Сендецький, покликаючись на О. В. Середу, зазначає, що «ідея рівності, яка була закладена в основу (тогочасного) судочинства, знайшла своє пряме втілення у запровадженні одночасно двох автономних полюсів, що уособлювалися у діяльності прокуратури та адвокатури» [18, с. 95]. Інститут присяжних повірених (йдеться про адвокатів) згідно з Судовою реформою 1864 р., як зауважують Л. Прокопенко та Ю. Варушка, був заснований «для сприяння здійсненню прав і законних інтересів сторін у цивільному та кримінальному судочинстві... на засадах професійності, незалежності, самоврядності, поєднання в діяльності адвокатів функцій судового захисту і судового представництва, самостійності у висловленні правової позиції у справах, свободи критики діянь владних структур». Основними принципами організації та діяльності (тогочасної) адвокатури були: самостійність, право обвинуваченого на захист; самоврядування; демократизм; територіальність; змагальність; рівність прав сторони обвинувачення та захисту. Як зазначається в науковій літературі, принципи, які були покладені в основу організації діяльності присяжних повірених залишаються актуальними й зараз» [14, с. 18].

На думку І. Ю. Фельдмана, інститут присяжних повірених був незалежною корпорацією. Присяжні повірені кожного округу судової палати об'єднувалися в одне ціле їхніми загальними зборами і Радою. Нагляд за діяльністю присяжних повірених був покладений на ради, які обиралися присяжними повіреними з їхнього числа. Організована таким чином система управління адвокатською корпорацією забезпечувала автономність і незалежність адвокатури від державних органів, виборність і підзвітність рад присяжних повірених [19, с. 52–53].

Як зауважує В. О. Святоцька, після революції 1917 р. Судові статuti було скасовано і в листопаді 1917 р. – прийнято Декрет про суд №1, яким ліквідували «всі судові установи, органи прокуратури, слідства та інститути присяжних та приватних повірених», постало питання про доцільність існування інституту адвокатури загалом. Наступний «законодавчо закріплений прототип сучасної адвокатури» було створено у 1922 р. з прийняттям Положення «Про колегії захисників» та його оновлення у 1939 р. – Положення «Про адвокатуру». Почався новий період історії адвокатури, який у науковій літературі називають «радянською адвокатурою». У 1936 р. була запроваджена централізація керівництва адвокатурою, створений Народний комісаріат юстиції, в обов'язки якого, серед іншого, увійшло загальне управління та нагляд за діяльністю колегій захисників, а також організація юридичної допомоги населенню [16, с. 24].

Конституція УРСР 1978 р. у ст. 159 визначала, що: «Для надання юридичної допомоги громадянам і організаціям діють колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, юридична допомога громадянам надається безоплатно». Д. С. Роговенко зазначає, що для української адвокатури періоду 70–80-х років XX ст. була характерна «цілковита її залежність від держави», оскільки керівництво колегіями адвокатів, у відповідності зі ст. 40 Положення про адвокатуру Української РСР, здійснювали Ради народних депутатів та їхні виконавчі та розпорядчі органи згідно із законодавством, яке визначало їхню компетенцію, як безпосередньо, так і через Міністерство юстиції

СРСР, Міністерство юстиції Української РСР, відділи юстиції виконавчих комітетів обласних, Київської міської Рад народних депутатів. У ст. 41 Положення передбачалося, що Міністерство юстиції Української РСР та відділи юстиції виконавчих комітетів обласних, Київської міської Рад народних депутатів мають повноваження щодо контролю за додержанням колегами адвокатів вимог законодавства, що регулюють діяльність адвокатури. Д. С. Роговенко доводить, що в такому випадку адвокат у судовому процесі був «підконтрольний державі та не мав можливості повноцінно захищати свого клієнта». У підтвердження цього, автор посилається на політичні процеси над дисидентами, «в яких адвокат мимовільно, а іноді й свідомо, ставав співучасником політичних переслідувань над інакомислячими». Обґрунтовує, що у порівнянні з адвокатурою 70–80-х рр. XX ст., одним із найбільших досягнень для сучасної адвокатури стала законодавча гарантія незалежності адвокатської діяльності, що випливає із ст. 132 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. [15, с. 129–130].

Однак, ще 19 грудня 1992 р. був прийнятий новий Закон України «Про адвокатуру», який, як зазначив О. Д. Святоцький, мав сприяти відновленню престижу адвокатської професії, її історичних традицій, піднесенню ролі адвокатури в суспільстві як одного з гарантів забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина. Згідно із Законом 1992 р. адвокатура визнавалася добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземців, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм різноманітну правову допомогу. Таке визначення поняття адвокатури як правового інституту стало значним кроком у напрямі визнання

адвокатури як громадської організації, оскільки до цього часу в законодавстві не акцентувалося на цій важливій ознаці юридичної природи адвокатури [17].

Висновки. Отже, історичні обставини, правові системи та політичні умови кожної епохи впливали на організацію української адвокатури, зумовлювали формування її регіональних відмінностей, сприяли удосконаленню адвокатської діяльності, оскільки перед адвокатурою виникало постійне питання її професіоналізації, незважаючи на час її функціонування. Еволюція адвокатури безпосередньо пов'язана із розвитком інституту захисту прав людини та формуванням системи демократичних цінностей у суспільстві. Впровадження інституту адвокатського самоврядування стало ознакою демократизації адвокатської діяльності та інтеграції принципу незалежності у здійсненні правозахисної діяльності адвоката.

Розвиток інституту української адвокатури відбувався під впливом європейських правових традицій та міжнародних стандартів, зокрема у сфері гарантування незалежності адвоката, проте водночас обов'язкового дотримання ним професійної етики та можливості притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності за ненадання виконання професійних обов'язків. Таким чином, інститут сучасної української адвокатури поєднує національні історико-правові традиції та загальноєвропейські стандарти, його формування відбувалося одночасно з еволюцією правових систем і державних інституцій. Саме з 1991 р. спостерігається відновлення принципів адвокатського самоврядування, незалежності та удосконалення професіоналізму адвокатської діяльності. Запозичення історичного досвіду функціонування адвокатури може відбуватися з урахуванням лише тих аспектів, які відповідають сучасним міжнародним стандартам організації цього інституту та здійснення правозахисної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Evolution and Impact of the History of Legal Advocacy. By Legal Brainiac Editorial. February 18, 2024. URL : https://legalbrainiac.com/history-of-legal-advocacy/#Foundations_of_Legal_Advocacy
2. Блащук С. М. Судочинство та інститут захисту в давній Русі. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 27-29.
3. Василик І. Б. *Адвокатська етика та дисциплінарна відповідальність адвокатів у імперський період. Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 груд. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 31-35.
4. Василик І. Б. *Сторінки історії адвокатури України*. URL : <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/education-materials/stor%D1%96nki-%D1%96stor%D1%96i-advokatury-ukrainy.pdf>.
5. Геведзе Т. Г. Історичний генезис інституту адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право*. 2012. Випуск 19. Ч. 1. С. 157-159.
6. Дрогобицька О. *Адвокатська доба. Чому в Галичині було найбільше юристів серед провінцій Австро-Угорщини*. URL : <https://report.if.ua/istoriya/advokatska-doba-chomu-v-galychyni-bulo-najbilshhe-yurystiv-sered-provincij-avstro-ugorshchyny/>
7. Заборовський В. В. Зародження інституту української адвокатури (IX–XVIII ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія право*. 2015. Випуск 35. Ч. 1. Т. 3. С. 139-142.
8. Зосимович О. Ю. Організація адвокатури в Речі Посполитій (XVI–XVIII ст.). Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 2012 р., м. Житомир. С. 61-64.
9. Зосимович О. Ю. Правовий та професійний статус адвокатів Волинської губернії на початку XIX ст. Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф., 14 трав. 2015 р. Житомир : Євенок О. О., 2015. С. 55-58.
10. Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури: принципи та система: монографія. Київ. Інтерсервіс. 2017. С. 59-60.
11. Історія адвокатури. Правовий статус адвокатури та адвокатська діяльність. Кваліфікаційний іспит адвоката. Розділ 1. URL : <https://advokatskyi-ispyt.com/rozdil-1-istoriya-advokatur>
12. Кагамлик С. Р. Монастирські стряпчі як предтеча української адвокатури (на матеріалах Софронія Тернав'юта). *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 47-49.
13. Мандзик П. І. Історія адвокатури України до XX ст. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*. 2023. № 3. С. 5-10.
14. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. Том 10. No2. С. 16-22.
15. Роговенко Д. С. Законодавчі засади діяльності української адвокатури 70-х – 80-х рр. XX ст. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 128-132.
16. Святоцька В. О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження. Дис. д.ю.н. Харків. 2021. 542 с.
17. Святоцький О. Д. *Адвокатура: історія і сучасність*. Київ. Ін Юре. 1997. 320 с. URL : <https://lawbook.online/ukrajini-advokatura/advokatura-istoriya-suchasnist.htm>
18. Сендецький В. Р. Вплив Судової реформи 1864 року на становлення адвокатури в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2024. № 83: Ч. 1. С. 94-99.
19. Фельцан І. Ю. Історичний досвід функціонування інституту адвокатури за судовими статутами 1864 р. та сучасна реформа адвокатури в Україні. *Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу*. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2013. С. 50-53.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ЮРИДИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА АРГУМЕНТАЦІЯ: СУТНІСТЬ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ

THE ESSENCE AND INTERRELATION OF LEGAL ANALYSIS AND ARGUMENTATION

Семеніхін І.В., к.ю.н.,
асистент кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується сутність, характер співвідношення та взаємодія юридичного аналізу та юридичної аргументації. Уперше у вітчизняній юриспруденції досліджено аргументи та юридичну аргументацію як невід'ємну складову юридичного аналізу. Юристи, проводячи юридичний аналіз справи, аналізуючи питання права і факту, будують правничу модель кейсу (ПМК), як певну схематичну конструкцію, що відображає правовий вимір певної життєвої ситуації (випадку). Аргументи та юридична аргументація є важливою складовою (у контексті підтримки, надання підставності певним неочевидним висновкам й твердженням) проведення юридичного аналізу і побудови ПМК як логічно узгодженої і переконливої ідейно-смыслової конструкції.

Зроблено висновок, що правовий аналіз і побудована юристом на основі цього ПМК у певному розумінні є передбаченням того, яке право і як саме його застосує суд до ситуації клієнта, зокрема з урахуванням того, як суди раніше вирішували аналогічні справи. Формуючи правову позицію у вигляді аргументативного тексту, юрист здійснює пошук і відбір релевантних і переконливих аргументів, формулює ланцюжки прагматичних, ціннісних та інших тверджень й висновків. Іншими словами, вибудовує переконливу, доладну аргументацію з огляду на можливі перспективи розгляду справи в суді. Такі твердження і висновки поєднують в аргументувальні структури, у яких підібрані аргументи доповнюють одне одного і підтримують правову позицію – точку зору юриста з певного питання. У статті відзначається, що юридична аргументація за своєю природою є діяльністю вербальною, соціально-комунікативною, раціональною. Окрему увагу приділено дослідженню співвідношення аргументації і доведення, пояснювання; проаналізована залежність юридичної аргументації та аргументів, їх доладності залежно від соціокультурного контексту, домінуючих підходів до праворозуміння, юридичної методології. Досліджено підходи до юридичного аргументування та конкретні аргументи, які використовуються під час проведення юридичного аналізу та вирішення так званих «легких» і «складних» справ.

Ключові слова: юридична аргументація, аргумент, юридичний аналіз, правнича модель кейсу, правозастосування, праворозуміння.

The article focuses on the concept, correlation and interaction of legal analysis and legal argumentation. It is for the first time in Ukrainian jurisprudence, that arguments and legal argumentation are being explored as an indispensable component of legal analysis. While legal analyzing a case, and addressing questions of law and fact, lawyers build up a legal model of the case as a schematic framework that captures the legal dimension of a particular life situation. Arguments and legal argumentation constitute a crucial element of this process, insofar as they provide support and justification for certain non-obvious conclusions and claims. They thereby ensure that the legal model of the case is articulated as a logically coherent and intellectually persuasive conceptual structure.

The article concluded that legal analysis, together with the legal model of the case constructed by the lawyer on its basis, is in a certain sense a prediction: namely, an anticipation of what the governing law is and how the court is likely to apply it to the client's circumstances, particularly in light of established patterns of adjudication in analogous cases. In articulating a legal position through argumentative discourse, the lawyer undertakes the task of identifying and selecting relevant and persuasive arguments, formulates chains of pragmatic, normative, evaluative and other propositions and conclusions. Put differently, the lawyer seeks to construct a cogent and coherent argumentative framework, designed to withstand judicial scrutiny and to anticipate the prospective trajectories of adjudicative reasoning. Such propositions and conclusions are integrated into argumentative structures in which the selected arguments complement and reinforce one another, thereby sustaining the overall legal position – lawyer's standpoint on a certain case. The article underscores that legal argumentation is, by its very nature, a verbal, socio-communicative, and rational process. Particular attention is devoted to the conceptual distinction and interaction between argumentation, proof, and explanation. The analysis further highlights the extent to which the cogency of legal argumentation is contingent upon the broader socio-cultural context, prevailing jurisprudential paradigms, and the methodological frameworks of legal reasoning. Finally, the article examines competing approaches to legal argumentation employed in the process of legal analysis, especially in the resolution of so-called "easy" and "hard" cases, thereby situating argumentation at the very core of contemporary legal discourse.

Key words: legal argumentation, argument, legal analysis, legal model of the case, understanding of law, law enforcement.

Постановка проблеми. Юрист, проводячи юридичний аналіз, фактично завжди будує цілісну й внутрішньо узгоджену – спрощену для практичних цілей – правничу модель конкретного кейсу (далі – **ПМК**) як певну схематичну конструкцію, що відображає правовий вимір певної життєвої ситуації (випадку). Деякі автори використовують поняття «теорія кейсу» (англ. – theory of the case). Ця не наукова теорія, то ж вона не повинна бути занадто складною для розуміння і використання. Суддя, розглядаючи справу, може прийняти теорію, запропоновану юристом, або змінити її [2, с. 222]. Архітектура і складність цієї конструкції залежить від багатьох факторів: кількість і складність поставлених юридичних питань; виявлені під час правової оцінки ситуації юридичні прогалини і колізії; встановлена під час пошуку і тлумачення юридичних норм необхідність уточнюючої, доповнюючої або корегуючої добудови права, наявність і кількість достовірних доказів, що підтверджують або спростовують існування ключових фактів, які виокремлюються з-поміж величезної

кількості фактичних обставин справи та ін. Ключовими елементами **ПМК** є сформульовані юристом під час юридичного аналізу максимально чіткі відповіді на питання права і питання факту: що, як і коли сталося у минулому або відбувається зараз? якщо спір (життєва ситуація) може бути врегульована правом, то яке право (юридичні норми) слід застосувати? який саме правовий наслідок припустимий для конкретного випадку? У **ПМК** відповіді на кожне із цих питань нерозривно пов'язані із твердженнями, презумпціями, міркуваннями, висновками, оцінками, аргументами та ін. Останні є підґрунтям, концептуальною базою правової позиції юриста у справі, яку він завжди намагається вибудувати і подати клієнту (а у перспективі і суду) як логічно узгоджену і переконливу ідейно-смыслову конструкцію. Аргументи та юридична аргументація є важливою [у контексті підтримки, надання підставності певним неочевидним висновкам й твердженням] складовою проведення юридичного аналізу і побудови **ПМК**. У науковій літературі вказується, що юридичний аргумент

має на меті створити переконання в одержувача (адресата аргументації). Цей аргумент походить від зацікавленої сторони і має принаймні одного одержувача – контрагента, але дуже часто й іншого адресата – суддю, який уповноважений вирішити спір. У цьому випадку зацікавлені сторони прагнуть вплинути на побудову рішення судді, використовуючи аргументи, які можуть призвести до формування у нього переконання, що справа має бути вирішена на основі верховенства права [3, с. 412].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичний аналіз та аргументація є предметом численних наукових розвідок зарубіжних авторів. Серед них можна виділити праці Е. Фетеріка (Feteris E. «Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions»), Р. Алексі (Alexy R. A Theory of Legal Argumentation: the Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification»), Н. Мак-Корміка (MacCormick N. Legal Reasoning and Legal Theory), Ф. Ван Емюрена (Van Eemeren F. H. «Argumentation Theory: A Pragmatic-Dialectical Perspective»), В. Путмана (Putman W.H. «Legal Analysis and Writing for Paralegals»; Putman W.H., J. Albright «Legal Research, Analysis, and Writing»). В українській юриспруденції загальне питання про юридичну аргументацію (онтологічний статус, природа, функціональне призначення) вивчалось здебільшого у контексті логічних досліджень. В Україні фактично першим фундаментальним науковим трактатом, де юридична аргументація досліджена у значно ширшому сенсі (як діяльність і як результат діяльності з правового аргументування), є праця Тамари Дудаш «Правова аргументація: загально-теоретична характеристика» [1]. Питання співвідношення і взаємодії юридичного аналізу та аргументації, з якими щоденно мають справу юристи-практики, у вітчизняній науці донедавна спеціально не вивчалось, що обумовлює актуальність і новизну даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право має широку сферу дії, яка охоплює більшість людських відносин та іноді досягає найдрібніших деталей. Тому важливо, щоб вимоги права не були свавільними й необґрунтованими. Для забезпечення поваги до права воно має забезпечувати справедливе й розумне регулювання відносин. Юридична аргументація має сприяти цій загальній меті, про який би вид юридичної діяльності не йшлося – консультування клієнта з юридичних питань, пояснення нотаріусом прав і обов'язків сторін при нотаріальному посвідченні договору, виступ адвоката в суді, обґрунтування судового рішення тощо [4, с. 452].

Не тільки юридичну практику, буття – здійснення й відтворення – самого права як соціального інституту, ціннісно-нормативної системи можна описати за допомогою таких категорій, як дискурс, комунікація, діалог (полілог), які так чи інакше передбачають пошук, відбір, прийняття/заперечення аргументів, висування контраргументів. Іншими словами, право має дискусійну (аргументувальну) природу («arguable character of law» – Н. Мак-Кормік) [5, с. 12]. Право не є цілком самодостатнім явищем [річ у собі], статичним утворенням, по відношенню до якого людина постає як сторонній спостерігач, пасивний виконавець правових вимог. Воно формується, відтворюється, розвивається у межах певних аргументативних практик, де визначається зміст, співвідношення, специфіка взаємодії і використання юридичних понять, правових цінностей, юридичних норм та інститутів [7, с. 27].

Кожен, хто висуває аудиторії правові твердження (англ. – legal statement; у широкому розумінні – міркування і висновки про певні правові явища, процеси, стани, їх існування, зміст, взаємозв'язки та ін.), мають підтримати їх аргументами (Е. Фетерік) [6, с. 3]. Право являє собою не абстрактне поняття, яке потрібно прояснити, розтлумачити, а оповідально структурований соціальний процес, у якому учасники юридичної практики артикулюють свої

інтерпретації певних аспектів правової реальності. Серед них – юристи, які у межах проведення юридичного аналізу інтерпретують (оцінюють) життєві випадки у світлі інтересів клієнтів, правових цінностей, вимог юридичних норм і принципів права. Інтерпретуючи так події, аргументують правильність (коректність) своєї позиції і намагаються переконати інших осіб [залежно від аргументувальної ситуації – клієнти, суб'єкти правозастосування, юридична спільнота, суспільство] у її прийнятності (англ. – acceptability). Фактично те ж саме роблять і судді. Вирішення справи на основі попереднього юридичного аналізу – це процес, у якому факти “вступають у діалог” із юридичними нормами, і такий діалог набуває форми низки актів оцінювання з боку людини-вирішувача (за термінологією М. Павчника). Останній перебуває у центрі цього процесу як живий діяч, який робить право конкретним, чого майже ніколи неможливо досягти без наведення слуханих аргументів і доводів [8, с. 483].

Відомий англійський суддя Лорд Х'юарт в одному із рішень (справа «The King v. Sussex Justices», 1924) зауважив, що правосуддя не лише повинно здійснюватись, а має бути ясно та безсумнівно очевидним, як саме воно здійснюється. Поміж іншого це означає, що навіть правильне під кутом зору права (насамперед з погляду процесуальних вимог) вирішення справи не досягне мети, якщо рішення недостатньо аргументоване, є неочевидним і залишає чимало запитань. Якщо йдеться про рішення вищих судів, то вони мають слугувати авторитетним орієнтиром для подальшої судової практики і забезпечувати її єдність. У разі скасування чи зміни судового рішення суд вищої інстанції має навести достатньо аргументів, щоб переконати суд нижчої інстанції у правильності позиції суду вищого рівня [9, с. 12]. Тож аргументація правової позиції суду (англ. – judicial reasoning) у контексті виправдання (англ. – justifying) остаточного судового рішення у справі [чому саме так вирішена справа? чому застосована саме ця норма права, а не інша? яким чином виведений додатковий зміст юридичної норми, що прямо не передбачений буквою закону?] є важливою не тільки для сторони, яка прогнала справу, а також для інших зацікавлених осіб, громадськості у цілому.

Правовий аналіз і побудована юристом на основі цього **ПМК** у певному розумінні є передбаченням того, яке право і як саме його застосує суд до ситуації клієнта, зокрема й зважаючи на, те як суди раніше вирішували аналогічні справи. Формуючи правову позицію у вигляді аргументативного тексту, юрист, що виступає у якості проponenta, здійснює пошук і відбір релевантних [актуальних, доречних, слухних у контексті конкретної аргументувальної ситуації] і переконливих аргументів, формулює ланцюжки прагматичних, ціннісних та інших тверджень й висновків. Іншими словами, вибудовує переконливу, доладну (англ. – soundness) аргументацію з огляду на можливі перспективи розгляду справи в суді. Такі твердження і висновки поєднують в аргументувальні структури, у яких підібрані аргументи доповнюють одне одного і підтримують загальну правову позицію юриста з певного питання.

У певному розумінні юридична аргументація – це спосіб, у який юристи та судді публічно говорять про право та його застосування. Таке правове спілкування (аргументативний діалог) надає інструменти і можливості для розмежування упереджених і неупереджених, свавільних та підставних [аргументовано виправданих] юридичних рішень. Юридичне аргументування передбачає використання універсального мовного інструментарію [юридичні конструкції, терміни, поняття, юридичні максими, правові аксіоми та ін., які у межах чинної правової традиції вважаються усталеними, загальноприйнятими], що дає змогу суб'єктам із різними поглядами та переконаннями вирішити розбіжності між собою у спосіб, прийнятний для усіх, результатом чого є прийняття рішень, котрі

можуть визнаватися легітимними у плюралістичному суспільстві [10]. Аргументи використовуються як при вирішенні питань факту, так і питань права (інтерпретація юридичних норм, оцінювання доказів). Так, увесь процес тлумачення норм права можна представити як наведення і спростування певних аргументів. Адже застосування різних методів і канонів тлумачення є ні що інше, як пошук, формулювання і об'єктивація (або через внутрішній діалог, або через діалог зовнішній – дискурс) аргументів певного виду – логічних, лінгвістичних, телеологічних, прагматичних та ін. [1, с. 15]. Таку аргументацію слід формулювати і подавати реципієнтам у вигляді відповідних аргументативних схем (англ. – argument scheme). Наприклад: певна норма права буквально не може бути застосована для вирішення правового спору [теза, яка є об'єктом аргументування], позаяк її застосування у відповідній інтерпретації призведе до абсурдного результату [аргумент під назвою *argumentum ad absurdum*]. Іншими словами, буквально прочитання тексту, де відповідна норма закріплена, є неприйнятним. Тобто застосування канону тлумачення «literal canon» (plain meaning rule) виключається, натомість використовується «золоте правило тлумачення».

Юридична аргументація, аргумент не є тотожними доведенню, доводу – вони не є термінологічними синонімами, на що звертає увагу бельгійський вчений Хаїм Перельман, автор наукового трактату «Нова риторика». Доведення, що має яскраво виражену формально-логічну конотацію, стосується фактів (їх перевірки та верифікації) і ніколи цінностей, у зв'язку з чим цей термін вживають переважно у контексті точних наук. Юристи під час тлумачення і застосування права постійно мають справу із правовими цінностями, інтересами, принципами. Експериментальним шляхом і суто логічними засобами неможливо довести чи спростувати правильність, об'єктивну істинність принципів і цінностей (які, до речі, іноді можуть конкурувати між собою), перевагу одних ціннісних установок і суджень над іншими, позаяк вони не підлягають емпіричній, логічній перевірці (верифікації) та обґрунтуванню певними когнітивними методами. Хоча знання про цінності, їх види, функціональне призначення, історичне походження, динаміку є цілком досяжним. Соціологи, психологи, історики, юристи емпірично і теоретично «фіксують» їх як певну даність, успішно аналізують, описують. Ціннісні судження та зміст, який вкладається у такі (за термінологією Перельмана) «заплутані поняття», як «справедливість», «свобода», «добросовісність», «добросовісність» [вони мають дотичне відношення до правових цінностей та самої ідеї права], змінюються від епохи до епохи, від одного покоління людей до іншого; ніколи не можуть бути універсальними у змістовому плані, істинними, абсолютно ясними і точними; належать до сфери можливого, правдоподібного [переважно ціннісно-світлоглядного], знання, де формальна логіка є важко застосовуваною. З такими поняттями майже щодня мають справу правники у своїй професійній діяльності й намагаються їх розтлумачити, підставно і коректно застосувати для вирішення тих чи інших юридичних питань.

Твердження «рабство – це погано», «дискримінація за ознакою статі є неприпустимою» не є логічними істинами, але вважаються правильними і важливими для багатьох людей сучасності. Водночас вони не є повністю ірраціональними. Дихотомія ірраціональне/раціональне [об'єктивно-достовірне, універсальне знання] долається за допомогою ідеї конвенціональної згоди, повсюдної прийнятності. Іншими словами, правильність і раціональність у цьому контексті мають соціально-комунікативну природу [вони відкриті для плюралізму, суперечок і критики та не мають усталеного змісту], оскільки ґрунтуються на конвенціональній згоді членів суспільства щодо переліку та розуміння певних базових цінностей та інтер-

есів, з яких виводяться інші стандарти, конкретні правила, у тому числі юридичні.

Вона є своєрідним результатом спорів, дискусій (академічних, політичних, правових та ін.), аргументативних практик: певне судження, підхід, ідея, погляд [вірогідне, ймовірнісне, правдоподібне по суті знання] вистояло перед натиском заперечень і критики і відтепер вважається прийнятним, хоча може бути оспорено і переглянуто у подальшому [7, с. 35].

Система права, що має характеристики єдності та внутрішньої узгодженості, вибудовується як раз на основі тих вихідних засад, базових цінностей, щодо яких у соціумі досягнуто згоди [їх існування і практична значущість не доводиться у формально-логічному сенсі]. Правові норми не мають незмінного змісту, закладеного законодавцем, а отримують його у процесі застосування, коли інтерпретуються та зіставляються із цінностями та принципами, які мають сенс у суспільстві та/або правовій системі. Правова норма не може бути від початку оцінена як розумна чи нерозумна, справедлива або ні – такої якості вона набуває у процесі застосування до конкретних ситуацій [11, с. 206]. Коли ми маємо справу із правовими цінностями і принципами у контексті проведення правового аналізу і побудови ПМК, мислення (міркування) у категоріях істинне/хибне є фактично неможливим. Неможливо довести, встановити істинність висновку про те, що норма права у певній її інтерпретації не може бути застосована для вирішення спору, тому що це призведе до несправедливих наслідків. Але прийнятність цього висновку можна аргументувати. Аргументи, які при цьому використовуються, не мають характер надійності, точності, безумовності математичного доказу, але мають силу переконання, зверненого передовсім до здорового глузду, практичного розуму, ціннісних переконань реципієнтів, їх життєвого досвіду.

Вітчизняні юристи справедливо зазначають, що реальне життя з його суперечностями, конфліктами і компромісами, з яким доводиться мати справу юристам, зокрема суддям, не може бути втиснуте в рамки суто логічних конструкцій, а й з огляду на надзвичайну складність самого права як феномена. У ньому тісно переплітаються духовні, культурні і етичні засади, цивілізаційні і загальнолюдські цінності, наукова істина і місцецтво добра і справедливості, абстрактне і конкретне, досягнення правової теорії, практичний юридичний досвід і здоровий глузд. Така багатогранність і багатобарвність права робить марною логіку суворих доказів у ньому [12, с. 172]. Саму юридичну аргументацію, на відміну від доведення, можна оцінювати як слабку або сильну, переконливу або непереконливу. У сучасній юридичній літературі аргументація зазвичай описується як така, що ґрунтується на критеріях релевантності, надійності, ефективності, переконливості, достатності але не на критерії істинності [13, с. 111]. Наприклад, переконування реципієнтів не можна досягнути простим формально-логічним доведенням у так званих «складних справах» (англ. – hard cases), де одного лише посилання на норму права вочевидь недостатньо. Адже аргументатор змушений зважувати цінності та інтереси для того, щоб обрати ту чи іншу інтерпретацію норми, яку він застосовує, тлумачить чи реалізовує, – рішення у таких справах ніколи не приймаються механічно. Він має переконати аудиторію у тому, що обраний варіант тлумачення є найбільш справедливим у контексті обставин справи та відповідає актуальному соціокультурному контексту. Водночас аргументатор має показати, що вибір, який він зробив, та цінності, які він використав для виправдання свого рішення, не ґрунтуються на суб'єктивному виборі. Він має продемонструвати, що цей вибір є підставним і може бути оцінений як інтерсуб'єктивно прийнятний [домовний правильний – «conventional validity»]. З такими категоріями справ найчастіше мають справу верховні суди і органи

конституційної юстиції. Суддям доводиться вдаватися до складних аргументувальних кроків, уточнюючи і конкретизуючи зміст зафіксованих у тексті і неписаних конституційних цінностей, принципів, з'ясовуючи ключові ідеї, *ratio legis* абстрактних конституційних норм, здійснюючи «моральне прочитання Конституції» (за термінологією Р. Дворкіна) (англ. – *moral reading of Constitution*) і т.п. Їх рішення, як правило, містять розлогу аргументацію, яка включає різні види і типи аргументів. Конституційні суди як «стражі Конституції» (нім. – *Huter des Verfassung*), що здійснюють «суд на законами» у юридичному аргументуванні мають комплексно використовувати різні концепції, моделі, підходи, оскільки лише за таких умов можна правильно розв'язати складні суспільно значущі юридичні питання, віднесені до компетенції цих органів, і прийняти об'єктивне, справедливе й обґрунтоване рішення [14, с. 14]. Наприклад, з текстів рішень Верховного суду Ізраїлю, Верховного суду США можна дізнатися про різні аспекти – теоретичні, практичні, історичні, порівняльно-правові та інші – проблеми, що розглядаються. Судді, як і вчені, на сторінках книг чи статей, у текстах рішень наводять багато аргументів, численні посилання на джерела, зокрема доктринальні, сперечаються один з одним і наводять багато матеріалу «*obiter dictum*» [15, с. 41]. Наприклад, суддя Верховного суду США Блекмен у справі *Roe v. Wade* (1973) щодо змісту і меж реалізації права на аборт для підтвердження вибору релевантної групи цінностей, вкладених у поняття «індивідуальна свобода», «правівесі» розглянув різні медичні, філософські, релігійні, юридичні аспекти цього питання у контексті обставин справи, вдавсь до екскурсу в історію і проаналізував, яким чином питання абортів регулювалось у праві різних країн, починаючи зі стародавніх греків. Тобто Суд при визначенні правової позиції у справі з-поміж іншого використав історичний аргумент. Такі аргументи, зауважує Р. Алексі, пов'язані із наведенням фактів, що стосуються історії правових проблем, які обговорюють, як підстави «за» або «проти» певної правової позиції. Використання історичних аргументів передбачає наведення релевантної інформації і формулювання таких міркувань: а) вирішення актуальної проблеми уже впроваджувалося у минулому; б) це призвело до бажаних або небажаних, шкідливих або корисних наслідків; с) порівнювальні ситуації не є істотно відмінними, щоб унеможливити ймовірність настання цих наслідків у поточній ситуації; д) отже, вирішення проблеми у певний спосіб рекомендовано або не рекомендовано для поточної ситуації [16, с. 240].

Тож аргументувати означає обговорювати, переконувати, зокрема недоказовими способами, критикувати, виправдовувати, надавати доводи «за» і «проти» певних тверджень і висновків. Такий підхід покладений в основу сучасної теорії юридичної аргументації. Це, очевидно, виходить за межі координат класичних [у дусі картезіанської традиції] концепцій раціональності і доведення, які були і здебільшого сьогодні залишаються ідейно-методологічною основою точних наук і сфер людської діяльності, де вони використовуються: істинність – однозначність – логічна строгість. У працях Хаїма Перельмана, Евеліна Фетеріса, Річарда Вівера, Стівена Тулміна, Роберта Алексі відстоюється ключова ідея, що сфера практичних дій та рішень юристів, у тому числі суддів, – це не тільки обґрунтування і доведення на основі дедукційної моделі та міркування у категоріях істинне/хибне. Юристи займаються аргументуванням: воно включає емоційно-психологічні (які набувають значущості під час судових промов), морально-ціннісні, вольові, світоглядні, лінгвістичні та інші складові й виміри; загальну природу, структуру, зовнішній вираз, якісні показники та ін. такої діяльності доцільно описувати за допомогою таких понять, як «переконання», «дискурс», «діалог», «доладність», «прийнятність», «прагматизм».

Юридичну аргументацію прийнято розглядати у двох аспектах: як діяльність із правового аргументування і як продукт такої діяльності, тобто сукупність відібраних і поданих реципієнтам аргументів на підтримку певної точки [динамічний і статичний підходи до розуміння аргументації]. Кожен аргумент має логічно вписуватись у загальну конфігурацію аргументованої позиції, тобто аргументи не повинні призводити до її внутрішньої суперечливості, підважувати чи заперечувати окремі її складники. Саме тому у науковій літературі юридичну аргументацію визначають як таку, що складається із ланцюжка аргументів, де теоретичні, практичні, нормативні твердження щодо права є зв'язаними між собою ланками (А. Печенік) [17, с. 57]. Тобто аргументація складається із таких елементів: 1) теоретичні твердження про буквальний сенс встановлених норм, що: а) містяться у джерелах права (закони, судові прецеденти та ін.) і б) втілені у традиції правового обґрунтування; 2) ціннісні та нормативні твердження, сформульовані аргументувачем, що можуть виходити за межі буквального смислу юридичних норм. Саме він і визначає з огляду на зміст і контекст аргументувальної ситуації, як доцільно тлумачити і застосовувати відповідні юридичні правила до ситуації (спору). Реципієнти, своєю чергою, можуть погодитись із відповідною аргументацією або визнати подані аргументи нерелевантними, недоречними або слабкими, а саму позицію аргументатора неприйнятною.

Аргументація є за своєю природою діяльністю: 1) вербальною – тези і аргументи, які формулюються і подаються аудиторії, мають мовну вираженість (усну або письмову); 2) соціально-комунікативною (часто у формі дискусії, суперечки) – юрист вибудовує ПМК, формулює аргументи не для себе, а для інших суб'єктів, які можуть погодитись із наведеною позицією або навести свої контраргументи; 3) раціональною, позаяк ґрунтується на логіці і практичному розумі. Загальною метою [аргументи – засоби досягнення мети] юридичної аргументації є переконання реципієнтів у прийнятності або неприйнятності певної чітко артикульованої позиції (точки зору, висновку, твердження) шляхом висунення інших тверджень [аргументів] на її підтримку. Така діяльність завжди здійснюється у межах конкретної аргументувальної ситуації, яка складається із предмета аргументування, що визначається суб'єктами аргументації, які мають певну мету і цілі, характеристик і параметрів аудиторії, інших обставин та відношень, що релевантні і значущі для юридичного аргументативного дискурсу. Тож аргументувальна ситуація є «контекстуальним тлом» правового аргументування, яке впливає на те, які саме суб'єкти здійснюють аргументування, з якою метою, щодо якого предмета, які засоби для цього вони обирають, та, відповідно, якого результату досягнуть і як він впливатиме на настання юридичних наслідків [1, с. 290].

Пояснювання, на відміну від аргументації: не спрямовано на переконання (аргументація натомість є саме раціональною формою переконання); не передбачає контраргументації; поглиблює, уточнює розуміння вже відомих тверджень і висновків – вони в принципі не ставляться під сумнів (не оспарюються). В англomовній літературі для позначення юридичної аргументації використовуються поняття «*legal argumentation*», «*legal reasoning*». Слово «*legal*» у контексті аргументації зазвичай вживають не у сенсі характеристики предмету аргументування [у фокусі уваги аргументувача – юридичні правила, визначення їх змісту і т. п.], а для вказівки на царину, де така діяльність відбувається, – теоретична і практична юриспруденція у широкому контексті загального правового дискурсу, правової традиції. Однак самі аргументи, які використовуються для надання підставності правовим позиціям, іноді можуть виходити за межі права.

Тож аргументи, які використовуються у юридичній аргументації можна поділити на такі різновиди:

– (1) По-перше, умовно легістські (позитивістсько-правові) – вони стосуються суто діючих норм позитивного права [закони, нормативно-правові договори, правові звичаї та ін.], їх буквального значення, зв'язків між ними, умов і підстав набуття та втрати ними чинності, застосування юридичних приписів за наявності колізій норм права, з'ясування межі дії правових актів і т.п. У юридичній літературі вони іноді визначаються як «аргументи з обов'язкових джерел права» [18, с. 325]. По-друге, аргументи, які ґрунтуються на принципах права, правових цінностях, у тому числі прямо не закріплених у нормативно-правових актах. До цього різновиду відноситься, наприклад, системні аргументи, які ґрунтуються на уявленні про право як раціональне, внутрішньо узгоджене (когерентне) системне утворення. Використовуючи ці аргументи, пропонент [той, хто висуває і захищає певну тезу, позицію, твердження] залишається умовно у межах права, тобто намагається надати підставності своїм висновкам без звернення до фактів, правил, інформації та ін. з екстралегальних (позаправових) джерел. Знання юридичної методології і догми у контексті такої аргументації набувають вирішального значення.

– (2) аргументатор також може апелювати – виходячи за межі суто позитивного права – до здорового глузду, моральних засад суспільства, ідей вищої справедливості, розумності, принципів публічної політики, м'якого права (англ. – *soft law*), бажаних або небажаних, корисних або шкідливих соціальних та/або юридичних наслідків застосування норм у певній інтерпретації (консеквенціалістська аргументація) та ін. Іншими словами, мова йде про екстралегальне аргументування у загальних межах юридичної аргументації. Ці ж аргументи можуть використовуватись також в інших сферах соціально-комунікативної діяльності людини (економіка, політика тощо) – немає аргументів, які були б характерними лише для права. Також немає заздалегідь визначеної ієрархії та вичерпного переліку аргументів, котрі можуть використовуватись у юридичній аргументації.

Важливо розуміти, що аргументування будь-якого висновку чи рішення (інтерпретаційне рішення чи остаточне рішення у справі) не може обмежуватись одними лише посиланнями на очікувані соціальні та/або юридичні наслідки. Водночас юристам не можна догматично сповідувати відомий латинський вислів «*Fiat justitia, pereat mundus*» («Нехай звершиться правосуддя, навіть якщо світ загине»), тобто повністю ігнорувати практичні наслідки реалізації своїх дій та рішень. Аргументована правова позиція у справі має бути загальною визначена і подана реципієнтам як така, що має юридичний вимір, правовість (англ. – *legal substance*), хоча і може бути доповнена (залежно від особливостей конкретної аргументувальної ситуації та у зв'язку із критичним аналізом юридичних приписів), наприклад, консеквенціалістською аргументацією, посиланнями на здоровий глузд та ін.: вона повинна бути сформульована за допомогою конструкцій, термінів і понять, які у межах наявної правової традиції вважаються усталеними і є зрозумілими для учасників правового дискурсу; в основі аргументованої позиції повинні знаходитись передумови і засновки, що мають дотичне відношення до логічного [внутрішня логіка будови права як когерентного нормативного порядку] і матеріального змісту діючого права, тлумачення його норм і принципів.

У знаковому рішенні у справі «Браун проти Ради з питань освіти м. Топека» (*Brown v. Board of Education of Topeka* (1954)) [19] Верховний суд США постановив, що санкціонована державою сегрегація дітей у державних американських школах за расовою ознакою є такою, що порушує XIV Поправку до Конституції США. Тим самим був скасований принцип «розділені, але рівні» (англ. – «*separate but equal*»), який був встановлений раніше прийнятим рішенням у справі *Plessy v. Ferguson* (1896) і тривалий час

використовувався в освітній галузі. Суд дійшов висновків, що расова сегрегація в школах згубно впливає на чорношкірих дітей, які у них навчаються, оскільки «санкціонована законом політика розділення рас зазвичай трактується саме як демонстрація неповноцінності категорії чорношкірих дітей». Це, зокрема, викликає у них почуття неповноцінності, негативно позначається на мотивації навчатися, згубно впливає на їх серця та уми, що врешті має далекосяжні соціальні наслідки: «Сегрегація має тенденцію уповільнювати освітній та загальний розумовий розвиток чорношкірих дітей та позбавляє їх деяких благ і можливостей, які б вони могли отримати у расово інтегрованій шкільній системі». Такі висновки, на думку Суду, підтверджуються сучасними авторитетними джерелами, результатами досліджень у царині соціальних наук. Тобто суд погодився із доводами позивачів, що сегрегація у школах суто за ознакою раси позбавляє дітей рівних можливостей для отримання освіти, навіть якщо фізичні умови для навчання та інші «матеріальні фактори» є однаковими. Це суперечить XIV Поправці до Конституції США, яка гарантує рівність громадян і забороняє ухвалення дискримінаційних законів. Суд зауважив: «Якщо держава взяла на себе зобов'язання надати можливість здобуття освіти у своїх державних школах, така можливість є правом, яке має бути забезпечене усім на рівних умовах».

Поширеність використання аргументів другого виду у юридичній аргументації, зокрема судовій, значною мірою залежить від домінуючих у межах існуючого правопорядку підходів до праворозуміння, а також поглядів на роль і завдання суддів. У межах юридичного позитивізму, право розглядається як створена сувереном закрита [законодавча] система, у якій юридичні рішення приймаються логічним способом виключно на підставі заздалегідь визначених юридичних правил на основі дедуктивного методу (дедукційних аргументів) без звернення до будь-яких екстралегальних – не закріплених у позитивному праві – моральних стандартів, цінностей, природних прав людини тощо. Презюмується, що уповноважений суб'єкт правотворчості під час прийняття норми права знайшов і текстуально оформив оптимальний баланс між тими чи іншими конкуруючими і зважуваними інтересами та цінностями, визначив і закріпив у змісті правових актів цілі і принципи їх застосування.

Діяльність суб'єктів правозастосування у рамках позитивістської парадигми по суті має технічний характер і пов'язана із точною реконструкцією волі суверена (незалежно від його злих чи добрих намірів) при тлумаченні і застосуванні законодавчих приписів: буквального змісту, юридична сила, обов'язковість норм, прийнятих законодавцем і закріплених у позитивному праві, не ставиться під сумнів; наслідки, соціальний ефект застосування норм виводяться за дужки, залишаються поза увагою. Саме класичний формально-логічний підхід до юридичної аргументації у такій парадигмі органічно вписується у модель «механічної юриспруденції» (за термінологією Роско Паунда), що базується на позитивістській методології. Точне значення, операційний індикатор та визначена ціль – усе це є ключовими словами позитивістської програми (Філіп Селзнік) [20, с. 50]. У площині практичних дій та рішень юристів вона реалізується за допомогою формальної аргументації [обґрунтування-доведення], яка передбачає виведення одних висловлювань з інших за принципом логічного слідування за схемою «якщо ... то». Відповідні логічні міркування пов'язують законодавчу норму (яку ще називають «верхній рядок» або «більший засновок» у категоріях дедукційної логіки) з конкретною ситуацією, фактами справи («нижній рядок» або «менший засновок»).

Схематично вони мають такий вигляд:

– **більший засновок** [норма права, що застосовується для вирішення спору] – «якщо X, то Y»;

– **менший засновок** – «X» [встановлені юридично значущі факти справи, що передбачені гіпотезою норми права];

– **висновок** – «отже, Y», тобто правовий наслідок, передбачений нормою діє для конкретної ситуації.

У центрі уваги аргументувача – формальні співвідношення між передумовами (засновками) і висновком, між юридичними ознаками ситуації та її правовим наслідком. Такий логічний підхід до юридичного аргументування у його «чистому» вигляді і валідність отриманого висновку не залежать від: загального контексту аргументувальної ситуації та фактичних формулювань засновків та висновків, їх ціннісно-сміслового наповнення, а також практичних наслідків реалізації прийнятого на основі цього підходу рішення.

Позитивістська парадигма і властивий їй формалізм намагаються піднести до абсолюту елемент формальної, механічної логіки при аргументації і прийнятті правових рішень і фактично унеможлиблює екстралегальне аргументування і прийняття на основі цього рішень у порядку *contra legem*, коли вони суперечать букві закону, але по суті є справедливими. Так, юридична спільнота у нацистській Німеччині, яка поділяла саме догми позитивістської школи права, таку аргументацію не вважала прийнятною і доладною, зокрема у контексті тлумачення і судового застосування сумнозвісних Нюрнберзьких расових законів 1935 року. Юристи не повинні були ставити під сумнів, чи слід дотримуватися відповідних правил, позаяк деонтичні висловлювання, що у них містились, були безапеляційним керівництвом до дії, а не підставою для роздумів чи аргументованої критики. Мало значення не те, що каже правило, а що воно походить від уповноваженого органу нормотворчості. Іншими словами, незалежний від змісту зовнішній авторитет норм (англ. – *content-independent or peremptory authority*) знаходився в основі юридичних міркувань та аргументації – це той авторитет, якому необхідно сліпо слідувати. Юридична максима *lex iniusta non est lex* (несправедливий закон не є законом) на деякий час була забута, натомість принцип «закон суворий, але це закон» (*dura lex, sed lex*) як квінтесенція позитивістської правової ідеї став визначальним для правосвідомості німецьких правників. Законне неправо (за термінологією Г. Радбруха), як і надзаконне право, були суперечностями у самих собі [21, с. 83].

Тож юридична аргументація (у сенсі ключових підходів до аргументування, критеріїв її доладності, критеріїв прийнятності, вагомості тих чи інших аргументів) соціально детермінована, контекстуальна: вона так чи інакше залежить від загального розвитку правового життя суспільства, світоглядних, культурних домінант соціуму, правових цінностей, праворозуміння, юридичної методології та ін. Саме тому загальноєвропейська антиформалістська (антипозитивістська) революція у праві, яка відбулась у другій половині XX ст., мала далекосяжні наслідки, у тому числі для теорії й практики юридичної аргументації. Мова йде про ренесанс (відродження) природного права, визнання «відкритої текстури права» (Г. Харт) та його аргументувального характеру, переосмислення завдань і ролі суддів – вона не зводиться до пасивного, механічного застосування юридичних приписів [виведення рішення із законодавства простим дедуктивним шляхом на основі буквального тлумачення загальних норм права]. Відбувся перехід права від схоластичної юриспруденції до правового реалізму, тобто необхідності враховувати та узгоджувати різноманітні сучасні соціально-юридичні обставини та інтереси, знаходити таке ефективне рішення, яке б могло задовольнити максимальну кількість зацікавлених осіб, – суддя почав посідати місце соціального дослідника-примирювача, який віддає перевагу винесення формально правильного схоластично аргументованого рішення на користь рішення, що забезпечує мир, стабільність і безпеку в плю-

ралістично організованому суспільстві із суперечливими інтересами [22]. У цьому контексті важливими і впливовими також були зміни у загальній науковій картині світу (постмодернізм, поява і включення до наукового дискурсу світоглядно-філософських ідей герменевтики, екзистенціалізму та ін.). Антиформалістська революція в Європі була здебільшого підготовлена школою вільного, «живого права» Франсуа Жене і Євгена Ерліха у процесі боротьби з правовим позитивізмом та правовою догматикою, коли «формалізм намагається піднести до абсолюту елемент формальної, механічної логіки при прийнятті судових рішень, заперечуючи творчий, дискреційний елемент вибору» [23, с. 9]. Аргументація, побудована виключно на правилах формальної логіки, накладає на право відбиток догматизму, несумісний із складним характером реальної дійсності і гнучкістю життя, з динамізмом самого права. Тому зведення права до замкненої логічної системи, а правозастосування – до формально-логічних операцій все частіше наражалася на критику з боку юристів [12, с. 168].

Зміни у праворозумінні, визнання за суддями можливості добудови (розвитку) права шляхом уточнення (добудова права *secundum legem*), доповнення (добудова права *secundum legem*), виправлення закону (відкрита добудова *contra legem*) відкрили шлях до практичного використання у аргументувальних ситуаціях різних аргументів, не тільки легістських (позитивістсько-правових). Яскравими (і у певному сенсові історично закономірними) прикладами такої аргументації є рішення німецьких судів у кримінальних справах повоєнного періоду, коли на лаві підсудних опинилися військові злочинці, юристи, державні службовці, які приймали неправомірні, аморальні, негуманні по суті рішення (накази, вироки) на основі націонал-соціалістичних законів. При цьому наводились аргументи, що у реаліях нового демократичного устрою, визнання природно-правового підходу до права стали прийнятними й переконливими: «Жоден суддя не може посилатися на такі закони і обґрунтовану на їх основі практику, що не тільки неправомірно, але і злочинно. Ми посилаємося на права людини, які стоять вище писаного права, на невід’ємне та існуюче споконвіку право, яке не визнає дії примусових наказів нелюдських тиранів» [21, с. 87]. Ключовим елементом аргументованої правової позиції судів стала так звана «формула Радбруха»: позитивне і гарантоване приписами та силою право має пріоритет навіть тоді, коли воно за змістом несправедливе і недоцільне; виключення складають випадки, коли розбіжність чинного закону та справедливості набуває настільки нестерпного масштабу [справедливість і рівність свідомо заперечуються у правотворчому процесі – до них навіть не прагнуть], що закон як «несправедливе право» поступається справедливості. Антипозитивістська реакція у ФРН не зупинилась перед авторитетом найвищих у правовій ієрархії законів. Федеральний верховний, Федеральний конституційний суд та інші німецькі суди не побоюлися проголосити у цілій низці своїх рішень, що конституційне право не обмежене текстом Основного закону, а включає також деякі загальні принципи, які законодавець не конкретизував у позитивній нормі, що існує надпозитивне право, яке зв’язує навіть установчу владу законодавця [24, с. 50]. Це не означає, у зв’язку із утвердженням юснатуралізму в теоретичній і практичній юриспруденції юристам слід відмовитись від легістських аргументів як таких. Важливим і практично значущим є розуміння того, що ці аргументи не є універсально релевантними – їх застосовність і надійність залежить від параметрів і контексту кожної аргументувальної ситуації. Саме такі аргументи були і залишаються методологічною основою вирішення так званих «легких справ», де факти справи та застосовні норми є достатньо чіткими за змістом і безспірними. Це ті норми, формулювання яких не залишає простір для розширювального тлумачення, вони містять вичерпні і точні

вказівки щодо умов їх дії, обов'язків і прав адресатів, юридичних наслідків порушення встановлених вимог і заборон. При здійсненні юридичного аналізу таких справ єдино правильний, безспірний висновок слідує із засновків із логічною необхідністю.

Труднощі формально-логічного підходу у контексті юридичного аналізу та юридичної аргументації починаються там, де йдеться про: про релевантність, прийнятність, достатність великого засновку [норма права] і його належного тлумачення; належну класифікацію окремих фактів, які конкретизують предикат норми, що містить оперативні факти; тлумачення нормативних наслідків, передбачених юридичним правилом, їх оцінка з точки зору прийнятності (Н. Мак-Кормік). Такі труднощі із визначенням самої прийнятності, релевантності засновків і висновку виникають у контексті юридичного аналізу так званих «складних справ», які можуть підпадати під два або більше конкуруючих правил чи не підпадати під правила взагалі. Або аргументувач має робити вибір з-поміж кількох можливих інтерпретаційних рішень. При цьому використовуються не тільки формальні [юридичне рішення є прийнятним, якщо воно логічно випливає із засновків – норми права і обставин справи], а й матеріальні (сутнісні) стандарти і норми прийнятності висновків, не легістські (позитивістсько-правові) аргументи. Рішення, прийняте на основі норми права, може бути логічно правильним (валідним), але несправедливим по суті або неприйнятним з точки зору його наслідків. Тобто суто дедукційний елемент [формально-логічні засоби юридичної аргументації] лише у деяких випадках є достатнім для того, щоб дійти обґрунтованих і прийнятних висновків у спірних питаннях права і факту, юристам у багатьох ситуаціях потрібно

вдаватися до аргументів різних видів і типів, які іноді можуть конкурувати між собою, мати більшу чи меншу вагу [5, с. 237–253]. За їх допомогою розв'язують колізії норм права, розширюють або обмежують буквальний зміст норм права, приймають правозастосовні рішення у порядку *contra legem* та ін.

Інакше кажучи, чистий силіогізм працює доти, поки не виникає потреби у правотлумачному обґрунтуванні (англ. – interpretative reasoning), наприклад, у контексті суддівського активізму та судової правотворчості. Така потреба з'являється досить часто, і тоді потрібні не силігистичні аргументи, а аргументи переконувального типу, які пов'язані зі зважуванням та балансуванням інтересів та цінностей у справі для розгляду різних можливостей її вирішення, аргументи щодо внутрішньої несуперечливості права, аргументи стосовно когерентності права у світлі принципів, які лежать в його основі, та основоположних принципів правопорядку, особливо тих, що найбільше стосуються сфери законів тощо. Ба більше, можуть виникати ситуації, які пов'язані із неприйнятністю певного варіанту тлумачення. Тоді виникне потреба у тестуванні такого варіанту тлумачення застосованої норми для правової системи та соціального життя, а у деяких випадках потрібні і повноцінні аргументи з наслідку [5, с. 42].

При проведенні юридичного аналізу і побудові ПМК найчастіше використовуються такі аргументи: висновок за аналогією (*argumentum a simili ad simile*); висновок від протилежного (*argumentum a contrario*); висновок від сильнішого (*argumentum a fortiori*); аргумент зведенням до абсурду (*reductiones ad absurdum*); аргумент когерентності (*argumentum a cohaerentia*); аргумент з наслідків (консеквенціалістська аргументація).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудаш Т. Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.
2. McCarty L. Thorne Some arguments about legal arguments. Proceedings of the 6-th international conference on artificial intelligence and law. Melbourne: Association for Computing Machinery, 1997. P. 215–224. URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/261618.261656>
3. Teixeira de Sousa M. Introdução Ao Direito. Coimbra: Almedina, 2016. 469 p.
4. Загальна теорія права: підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
5. MacCormick N. Rhetoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning. Oxford: Oxford University Press, 2010. 287 p.
6. Feteris E. T. Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions. Dordrecht: Springer, 1999. 225 p.
7. Семеніхін І. В. Картезіанство, аргументація, цінності у контексті «нової риторики» Хаїма Перельмана. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 26–42.
8. Pavčnik M. Legal Decisionmaking As A Responsible Intellectual Activity: A Continental Point of View. *Washington Law Review*. 1997. Vol. 72. P. 481–504.
9. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ: Дрім Арт, 2013. 224 с.
10. Carter L. H., Burke T. F. Reason in Law. Chicago: The University of Chicago Press, 2002. 291 p.
11. Самохіна К. Традиції юридичної аргументації Брюссельської школи філософії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 202–208.
12. Козюбра М. І. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 167–180.
13. Stelmach J., Brożek B. Methods of Legal Reasoning. Dordrecht: Springer, 2010. 236 p.
14. Савенко М. Д. Методологія юридичної аргументації у рішеннях конституційної юстиції. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 12–17.
15. Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», 2021. 215.
16. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation. The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification. Oxford: Clarendon Press, 1989. 344 p.
17. Peczenik A. On Law and Reason. Dordrecht: Springer, 1989. 443 p.
18. Nunes E. B. Reviewing Argument Schemes for Legal Arguments of Statutory Interpretation. *Opinião Jurídica*. 2020. Vol. 21 (45). P. 321–335.
19. Brown v. Board of Education of Topeka (1954). URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/brown-v-board-of-education>
20. Selznick P. The Moral Commonwealth: Social Theory and the Promise of Community. Berkeley: University of California Press, 1992. 550 p.
21. Радбрух Г. Законне неправо та н'адзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 83–94.
22. Aleinikoff A. Constitutional Law in the Age of Balancing. *Yale Law Journal*. 1987. Iss.5 (Vol. 96). P. 943–1005.
23. S a p p e l e t t i M. The Judicial Process in Comparative Perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989. 417 p.
24. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи розвитку в Україні: монографія. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.76

DOI п <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/5>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ДОМІРНОСТІ (ПРОПОРЦІЙНОСТІ) ПРИ ОБМЕЖЕННІ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ПРОЦЕСІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF EFFICIENT (PROPORTIONALITY) IN RESTRICTING THE EXERCISE OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF AN INDIVIDUAL IN THE PROCESS OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITY

Породько В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія Служби безпеки України

Стаття містить науково-практичний аналіз реалізації принципу домірності (пропорційності) при тимчасовому обмеженні здійснення особистих немайнових прав фізичної особи в ході провадження оперативно-розшукової діяльності уповноваженими суб'єктами, у тому числі оперативними підрозділами Служби безпеки України. В ній визначено, що обмеження конституційних прав на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, таємницю особистого і сімейного життя допускаються виключно за умов, встановлених законом, за наявності легітимної мети та з дотриманням принципу верховенства права.

Особлива увага приділяється дослідженню юридичних підстав та умов правомірності втручання в особисту сферу особи при здійсненні оперативно-розшукової діяльності. Проаналізовано положення Конституції України, практику Конституційного Суду України, приписи Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», а також стандарти Європейського суду з прав людини щодо допустимих меж втручання в особисте життя. Обґрунтовано, що реалізація принципу пропорційності потребує наявності тісного зв'язку між метою втручання та засобами її досягнення, а також мінімізації обсягу обмеження з урахуванням балансу між публічним інтересом та правами особи.

Підкреслено обов'язок оперативних підрозділів щодо обґрунтування неможливості одержання відповідної інформації менш обтяжливими для прав людини способами. Наголошено на необхідності суворого дотримання процесуального порядку отримання судового дозволу, з урахуванням виключного характеру правообмежувальних заходів. Автором акцентується увага на важливості дотримання гарантій захисту інформації про особисте життя фізичної особи, зокрема обов'язок знищення даних, що не містять ознак протиправної діяльності. Виокремлено наявні прогалини у нормативно-правовому регулюванні, серед яких – відсутність повідомлення особи про втручання в її особисте життя після завершення правообмежувальних заходів, застосування підзаконних актів замість закону для врегулювання порядку доступу до інформації приватного характеру, а також проблему невідповідності масштабів втручання фактичним результатам.

У підсумку зроблено висновок про те, що ефективна реалізація принципу домірності в оперативно-розшуковій діяльності виступає запорукою забезпечення конституційних прав особи, легітимності обмежувальних заходів та підвищення правової визначеності у сфері захисту прав людини в умовах діяльності правоохоронних органів.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, домірність, пропорційність, особисті немайнові права, обмеження прав людини, конституційні гарантії, правова визначеність, правомірність втручання, верховенство права.

The article contains a scientific and practical analysis of the implementation of the principle of efficiency (proportionality) in case of temporary restriction of the exercise of personal non-property rights of an individual in the course of conducting operational and search activities by authorized entities, including operational units of the Security Service of Ukraine. It stipulates that the restriction of constitutional rights to the integrity of housing, the secret of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence, the secret of personal and family life is allowed exclusively under the conditions established by law, in the presence of a legitimate purpose and in compliance with the rule of law.

Particular attention is paid to the study of legal grounds and conditions of legitimacy of interference in the personal sphere of the person in the implementation of operational search activity. The provisions of the Constitution of Ukraine, the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the provisions of the Law of Ukraine «On Operational Investigation Activities», as well as standards of the European Court of Human Rights on acceptable limits of interference in personal life are analyzed. It is substantiated that the implementation of the principle of proportionality requires a close link between the purpose of intervention and the means of achieving it, as well as minimizing the amount of restriction, taking into account the balance between public interest and the rights of the person.

The obligation of operational units to substantiate the impossibility of obtaining relevant information in less burdensome ways to human rights is emphasized. The need for strict compliance with the procedural procedure for obtaining a judicial permit, taking into account the exclusive nature of legal measures, is emphasized. The author emphasizes the importance of compliance with the guarantees of information about the personal life of an individual, in particular the obligation to destroy data that does not contain signs of illegal activity. There are existing gaps in regulatory regulation, including the lack of a person notification of interference with his or her personal life after completion of legal measures, the application of by-laws instead of the law to regulate the order of access to information of private nature, as well as the problem of inconsistency of the extent.

As a result, it was concluded that the effective implementation of the principle of efficiency in operational search activity is the key to ensuring the constitutional rights of a person, legitimacy of restrictive measures and increasing legal certainty in the field of human rights protection in the conditions of law enforcement agencies.

Key words: operative search activity, dimension, proportionality, personal non-property rights, restriction of human rights, constitutional guarantees, legal certainty, legitimacy of intervention, the rule of law.

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів оперативно-розшукової діяльності є необхідність досягнення балансу між інтересами держави у сфері протидії злочинності та дотриманням конституційно гарантованих прав і свобод людини. У цьому контексті особливої уваги потребує питання відповідності закону викликаних суспільною необхідністю заходів, пов'язаних з обмеженнями окремих прав громадян. Такі обмеження мають бути обґрунтованими та відповідати завданням оперативно-розшукової діяльності.

Стан дослідження. Питання правообмежень були предметом дослідження таких науковців, як Т. А. Занфірова, П. М. Кузьменко, А. М. Мерник, І. М. Панкевич, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, О. В. Скрипнюк та інші правознавці. Водночас, попри наявні наукові доробки у даній сфері, існує необхідність дослідження принципу домірності як фундаментального критерію легітимності втручання у реалізацію особистих немайнових прав фізичної особи у процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності для удосконалення нормативно-правового регулювання та його ефективного застосування при проведенні оперативно-розшукових заходів, що і є **метою даної статті**.

Виклад основного матеріалу. Основний Закон України серед прав, обмеження здійснення яких є конституційно допустимими, передбачає право на недоторканність житла [1, ст. 30], право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції [1, ст. 31] та право на таємницю особистого і сімейного життя [1, ст. 32]. Аналізуючи ч. 1 і ч. 2 ст. 32 Конституції України та власні юридичні позиції, Конституційний Суд України дійшов висновку, що втручання у конституційне право особи на приватне і сімейне життя шляхом збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди допускається, якщо воно передбачене законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини, і що таке втручання вважатиметься законним у разі наявності підстави в національному законі, а також за умови, що такий закон відповідатиме принципу верховенства права, закріпленому в ч. 1 ст. 8 Конституції України [2, абз. 6 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини]. Обмеження ж здійснення фізичною особою своїх прав на недоторканність житла та таємницю кореспонденції, окрім випадків її особистої згоди, вимагає наявності вмотивованого рішення суду [1, ч. 2 ст. 30; 3, ч. 2 ст. 311] та відповідно [1, ст. 31; 3, ч. 5 ст. 306].

Законодавча регламентація обмеження здійснення передбачених Конституцією особистих немайнових прав громадян в процесі оперативно-розшукової діяльності реалізована профільним Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4], який визначає умови та алгоритм проведення заходів, що з ними пов'язані, а також порядок використання отриманих даних і недопущення порушення прав і свобод фізичної особи в результаті їх здійснення.

Аналіз цих умов дає підґрунтя для висновку про те, що проведення заходів, які пов'язані із тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина в ході здійснення оперативно-розшукової діяльності, є допустимим у випадках, коли її підставу становлять дані, передбачені п. 1 ч. 1 ст. 6 даного Закону, які свідчать про можливе готування кримінального правопорушення, або про переховування осіб від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду чи ухилення від відбування кримінального покарання [4, абз.абз. 2, 3, 4 п. 1 ч. 1 ст. 6]. При цьому, кримінальне правопорушення, за ознаками якого заведена оперативно-розшукова справа, повинно бути віднесене до категорій тяжкого чи особливо тяжкого злочину [5, ч. 5, 6 ст. 12], а особа, яка переховується від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду,

повинна перебувати у процесуальному статусі підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного у кримінальному провадженні або справі, що зупинені, або бути засудженою, якщо вона ухиляється від відбування покарання.

Кримінально-правовий характер має і зміст підстав, передбачених абз. 5–7 п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оскільки він стосується можливого готування посягань на життя, здоров'я, свободу чи майно осіб зазначених у них категорій або на основі національної безпеки при проведенні розвідувально-підривної діяльності проти України спецслужбами іноземних держав, організаціями та окремими особами.

Умови правомірності, яким в процесі оперативно-розшукової діяльності повинні відповідати оперативно-розшукові заходи, що обмежують здійснення конституційних прав фізичної особи, науковці відносять до системи гарантій, спрямованих на дотримання прав громадян у діяльності оперативних підрозділів, що закріплена законодавством [6, с. 248].

Враховуючи, що сам Закон, який визначає і регламентує цей вид діяльності уповноважених державних органів, відносить до її основоположних принципів поряд з верховенством права та законністю також дотримання прав і свобод людини [4, ст. 4], досягнення домірності (пропорційності) між реалізацією мети оперативно-розшукової діяльності та забезпеченням цих прав і свобод, як однієї з ключових засад та одного з основних правових інструментів, що використовується в судочинстві Європейським судом з прав людини, є прямою ознакою легітимності правообмежувальних заходів, що застосовуються, і їх результатів.

Необхідність проведення таких заходів, яка полягає у суспільній потребі обмеження здійснення конституційних прав людини у конкретній обстановці, юридично обумовлюється і викликається завданнями оперативно-розшукової діяльності, що переслідують мету припинення правопорушень, забезпечення інтересів кримінального судочинства та отримання інформації, важливої для безпеки громадян, суспільства і держави. Як підкреслює О. Ю. Шевчук, припустимість зазначених обмежень визначається їхньою необхідністю для виконання поставлених завдань, достатністю для забезпечення ефективності використання оперативно-розшукових засобів, діапазоном кількісного зменшення сфери використання конституційних прав і свобод, в межах якого залишатиметься непорушним їх якісний зміст [7, ст. 295].

Виходячи із змісту принципу домірності, при його застосуванні в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності важливо враховувати і винятковість проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод людини. Її суть полягає в тому, що такі обмеження, а отже і самі заходи, є допустимими лише у разі відсутності менш обтяжливих заходів захисту правоохоронюваних інтересів і повинні бути мінімально можливими для досягнення мети, що переслідується, а реалізація на практиці базується на положеннях ч. 5 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» і розкривається у вимозі, закріпленій ч. 3 ст. 8 цього Закону, за якою негласне обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, аудіо-, відеоконтроль особи, аудіо-, відеоконтроль місця, спостереження за особою, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж, накладення арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виїмки, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу проводяться, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Така законодавча регламентація характеру обмежень прав і свобод фізичної особи при здійсненні оперативно-розшукової діяльності вимагає від її суб'єктів у ході прийняття рішень щодо проведення оперативно-розшукових

заходів, пов'язаних з їх застосуванням, аргументувати неможливість одержання інформації іншим шляхом, вказуючи, які з менш обтяжливих заходів, що не дали результатів, були проведені, або чому одержання інформації іншим способом є неможливим, тобто, підтверджувати відсутність менш обтяжливих способів запобігання звуженню прав і свобод фізичних осіб при захисті публічних інтересів. Аналіз та оцінка цієї аргументації повинні знаходити своє відображення в ухвалі слідчого судді, якою надається дозвіл на проведення правообмежувального заходу.

Пропорційність є принципом права, за яким публічна влада в умовах демократичного суспільства може накладати тільки ті обов'язки, які є необхідними для досягнення суспільної мети, з огляду на що індивідуальний тягар покладається на особу державним правовим актом тільки в тій мірі, яка необхідна для її досягнення [8, с. 166]. Легітимною та істотною метою обмеження прав і свобод людини і громадянина при здійсненні оперативно-розшукової діяльності законодавство визначає запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину, запобігання і припинення терористичних актів та інших посягань спеціальних служб іноземних держав та організацій [4, ч. 3 ст. 8]. Якщо врахувати, до якої категорії злочинів віднесений терористичний акт та категорії злочинів проти основ національної безпеки, об'єктами яких є посягання спеціальних служб іноземних служб та організацій, то цю мету можна узагальнити, як виключно запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Взаємозв'язок між обмеженням прав фізичної особи і його метою при реалізації принципу домірності в процесі оперативно-розшукової діяльності закріплюється в матеріалах оперативно-розшукової справи. Закон прямо зобов'язує працівників оперативних підрозділів при застосуванні оперативно-розшукових заходів враховувати їх відповідність ступеню суспільної небезпеки кримінально-протиправних посягань та загрози інтересам суспільства і держави [4, ч. 7 ст. 9]. Тому в документах щодо прийняття рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з обмеженнями здійснення особистих немайнових прав, клопотанні про судовий дозвіл на їх задіяння та відповідній ухвалі слідчого судді має бути вказано конкретно, дані про готування якого саме тяжкого чи особливо тяжкого злочину отримано оперативним підрозділом, в чому полягають їх суть та обґрунтовані встановленими підставами передбачення можливих результатів. Це означає, що запроваджувані обмеження повинні бути виправданими, і користь, отримана внаслідок їх застосування не може бути меншою, ніж шкода, завдана при цьому правам і свободам людини.

Серед вимог принципу домірності, сформульованих тривалою практикою міжнародних судових установ та національних судових органів конституційної юрисдикції, важливе місце займає не лише обумовленість наслідків заходів, що обмежують реалізацію прав і свобод, метою, що переслідується, а і відсутність їх надмірності [9, с. 87]. Аналізуючи допустимі межі обмеження прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності, С. І. Мінченко зазначає, що виправданість цілей оперативно-розшукових заходів залежить від вагомості оперативних здобутків, задля яких було здійснено обмеження прав, у порівнянні з обсягом самого обмеження, а виправданість їх проведення – не лише від бажаного результату, а й від врахування несприятливого впливу, що чинитиме його проведення на людину [10, с. 161–162].

Недопущенню надмірного тягара на фізичну особу, здійснення прав якої обмежується в процесі оперативно-розшукової діяльності, сприяє закріплена законодавством заборона на використання та зберігання отриманих під час проведення оперативно-розшукових заходів відомостей, що стосуються її особистого життя, які не свідчать про протиправну діяльність.

Змістом особистого немайнового права фізичної особи є її можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя [3, ч. 1 ст. 271]. Тому вона сама визначає можливість ознайомлення з своїм особистим життям інших осіб [3, ч. 2 ст. 301] та має право на збереження у таємниці його обставин, за винятком випадків її згоди на розголошення та коли вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду [3, ч. ч. 3, 4 ст. 301]. З огляду на закріплені захист цих прав на рівні законодавства, не допускається їх порушення і в оперативно-розшуковій діяльності. Якщо відомості про обставини особистого життя фізичної особи, отримані в результаті проведення щодо неї правообмежувальних оперативно-розшукових заходів, не підлягають використанню в порядку ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оскільки не містять даних про протиправну діяльність, їх передача і розголошення знаходяться під заборонаю під загрозою відповідальності працівників оперативних підрозділів та осіб, яким вони були довірені при здійсненні цієї діяльності чи стали відомі по службі або роботі [4, ч. 13 ст. 9]. Згідно з вимогами ч. 12 ст. 9 цього Закону вони не можуть зберігатись і повинні бути знищені, що забезпечить особисті немайнові права фізичної особи від подальшого необґрунтованого обмеження.

При цьому, закріплені законодавством прокурорський нагляд та судовий контроль виступають додатковими запобіжниками надмірності застосування обмеження здійснення конституційних прав і свобод людини і громадянина та недопущення їх порушення.

Попри суттєві зрушення в законодавчому забезпеченні реалізації принципу домірності при обмеженні здійснення особистих немайнових прав фізичної особи в процесі оперативно-розшукової діяльності в умовах наближення вітчизняного законодавства до європейських стандартів, на практиці в організаційному вимірі залишаються суттєві недоліки, що негативно позначаються на дотриманні закріплених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина.

Зокрема, дослідники цієї проблематики та правники звертали увагу на неконституційність регулювання порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації, не законом, а нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів України [8, с. 165–166; 11]. Проблема з позиції співмірності є також суттєвий дисбаланс між значною кількістю оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з обмеженням прав людини, що проводяться з дозволу суду, та порівняно невеликою кількістю кримінальних проваджень, які реєструються на підставі їх матеріалів.

Вона може свідчити про відсутність реальної суспільної необхідності застосування обмежень у таких випадках [11]. Неврегульованим залишається також питання повідомлення фізичних осіб, щодо яких в процесі оперативно-розшукової діяльності проводились правообмежувальні заходи, про їх проведення після їх закінчення. Це фактично позбавляє людину реальної можливості використати закріплене Основним Законом право на ознайомлення з відомостями про себе та оскаржити в суді дії суб'єкта оперативно-розшукової діяльності [1, ч. ч. 3, 4 ст. 32], яке передбачене і самим Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4, ч. 10 ст. 9].

Висновки. В цілому ж, впровадження у практику оперативно-розшукової діяльності дотримання пропорційності між заходами, спрямованими на досягнення її цілей, та обмеженнями при цьому конституційних прав і свобод громадян підвищують як рівень законності у державі, так і ефективність самої оперативно-розшукової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 7-р/2018 у справі № 1-123/2018 (4892/17) за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. *Офіційний вісник України*. 2018. № 90. Стор. 100. Ст. 2992.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-41. Ст. 356.
4. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341 – III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №№ 25-26. Ст. 131.
6. Шапіро П.М. Права людини в оперативно-розшуковій діяльності: теоретичні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 248-251.
7. Шевчук О.Ю. Дотримання прав людини – конституційний принцип оперативно-розшукової діяльності. Роль правоохоронних органів у формуванні правової держави в умовах євроінтеграції України : матеріали всеукр. підсумк. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 березня 2015 р. Київ, 2015. Ч. 2. С. 293-295.
8. Завидняк І.І. Обмеження прав людини і основоположних свобод у контексті принципу пропорційності (на прикладі конституційних засад діяльності Служби безпеки України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип. 19. С. 164-167.
9. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри. Київ, 2020. 144 с.
10. Мінченко С.І. Визначення допустимих меж обмеження прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 156-163.
11. Яворський В. Відповідність оперативно-розшукової діяльності, що здійснюється СБ України стандартам прав людини. Українська Гельсінська спілка з прав людини : веб-сайт. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/vidpovidnist-operativno-rozshukovoji-diyalnosti-scho-zdiysnyujetsya-sb-ukrajiny-standartam-prav-lyudyny/> (дата звернення: 21.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ В НАУЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

MODERN CONCEPTS OF STATE SOVEREIGNTY AND THEIR EVOLUTION IN THE SCIENCE OF CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE

Українець М.П., аспірант кафедри державно-правових дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

У статті досліджується сучасна природа державного суверенітету в умовах глобалізаційних та євроінтеграційних процесів, які ставлять нові виклики перед класичними конституційними дефініціями. Незважаючи на усталене розуміння суверенітету як самостійності держави на своїй території та її незалежності у міжнародних відносинах, плюралізму теорій та концепцій державного суверенітету кризь призму часу та різних державно-політичних устроїв держав, сучасна практика членства держав у наддержавних об'єднаннях породжує дискусії щодо можливого «розмивання», «обмеження», «десуверенізації» або трансформації суверенітету.

У статті розглянуто проблему часткової добровільної передачі державних повноважень та суверенних прав наднаціональним органам, зокрема у рамках євроінтеграційних процесів.

Досліджено різні наукові підходи та концепції сучасного суверенітету, серед яких «об'єднаний суверенітет», «розподілений суверенітет», «обмежений суверенітет», «пізній суверенітет», «постсуверенітет» та «кооперативний суверенітет», що відображають багатогранність розвитку цього поняття. Використовуючи індуктивний метод та проведення паралелей із суміжними інституціями та сферами знань, досліджено взаємозв'язок прав людини та державного суверенітету, підкреслюючи, що суверенітет виникає на основі реалізації суверенних прав народу і не обмежується територіальними межами держави.

Особливу увагу приділено впливу глобалізаційних процесів, імплементації та апроксимації норм ЄС, діяльності міжнародних організацій та участі держав у наддержавних структурах на національну автономію. На прикладі України показано, що такі процеси не означають втрату державного суверенітету, а виступають механізмом кооперації, делегування окремих функцій та досягнення спільних економічних, безпекових та соціально-політичних цілей.

Окремо висвітлено питання військового та ядерного суверенітету, що потребує подальшого поглибленого наукового аналізу. Стаття підкреслює, що сучасний державний суверенітет є динамічним і багаторівневим явищем, яке зберігає свою політико-правову цінність і залишається ключовим елементом характеристики держави та державної влади в умовах глобалізації.

Ключові слова: державний суверенітет, конституційні принципи, конституціоналізм, глобалізація, євроінтеграція.

The article examines the contemporary nature of state sovereignty in the context of globalization and integration processes, which pose new challenges to classical constitutional definitions. Despite the established understanding of sovereignty as the independence of a state within its territory and its autonomy in international relations, and the plurality of theories and concepts of state sovereignty across time and various political systems, the modern practice of states participating in supranational unions generates discussions regarding potential "erosion," "limitation," "desovereignization," or transformation of sovereignty. The article addresses the issue of the partial voluntary transfer of state powers to supranational bodies, particularly within the framework of European integration processes.

Various scientific approaches and concepts of modern sovereignty are explored, including "pooled sovereignty," "divided sovereignty," "limited sovereignty," "late sovereignty," "post-sovereignty," and "cooperative sovereignty," reflecting the multifaceted development of this concept. Using an inductive method and drawing parallels with related institutions and fields of knowledge, the study investigates the relationship between human rights and state sovereignty, emphasizing that sovereignty arises from the exercise of the people's sovereign rights and is not confined to the territorial borders of a state.

Special attention is given to the impact of globalization processes, implementation and approximation of EU norms, the activities of international organizations, and the participation of states in supranational structures on national autonomy. Using Ukraine as an example, it is demonstrated that these processes do not entail a loss of state sovereignty but serve as a mechanism for cooperation, delegation of certain functions, and the achievement of common economic, security, and socio-political objectives.

The article also highlights the issues of military and nuclear sovereignty, which require further in-depth scientific analysis. It emphasizes that modern state sovereignty is a dynamic and multi-level phenomenon, which maintains its political and legal value and remains a key element in the characterization of a state and its government in the context of globalization.

Key words: state sovereignty, constitutional principles, constitutionalism, globalization, European integration.

Постановка проблеми. Категорія державного суверенітету в науці конституційного права є однією з максимально опрацьованих та розкритих, проте сучасні глобалізаційні та інтеграційні процеси ставлять перед нею нові виклики. Починаючи від формулювання концепції суверенітету держави у другій половині XVI ст. Жаном Боденом, закінчуючи сучасними концепціями які багатогранно розкривають зміст державного суверенітету та незважаючи на усталені конституційні дефініції, які підкреслюють самостійність держави на своїй території, незалежність у міжнародних відносинах, глобалізаційні процеси і членство у наддержавних об'єднаннях породжують дискусії щодо можливого «розмивання», «обмеження», «десуверенізації» чи трансформації суверенітету. Поширена точка зору полягає у тому, що держави, передаючи частину своїх повноважень наднаціональним інституціям (наприклад, у рамках євроінтеграції), формально зберігають сувере-

нітет, але фактично частково поступаються та певною мірою його втрачають. Це породжує наукову проблему визначення сучасної природи державного суверенітету в умовах глобалізації.

Актуальність дослідження полягає у необхідності комплексної оцінки впливу глобалізаційних процесів і наддержавних утворень на державний суверенітет.

Стан опрацювання проблеми. Слід зауважити, що незважаючи на вищезгаданий плюралізм теорій та концепцій державного суверенітету кризь призму часу та різних державно-політичних устроїв держав, станом на сьогодні можна ствердно сказати, що конституції демократичних держав містять загальну дефініцію, що виражається у самостійності та верховенстві держави на своїй території і незалежності у міжнародних відносинах.

Разом з цим експоненціальне масштабування та проникнення глобалізаційних процесів в кожен з держав-

учасниць міжнародних організацій чи наддержавних утворень зумовлює поглиблення полеміки щодо впливу їх на державний суверенітет.

Частина науковців схильється до висновків про послаблення чи часткову втрату суверенітету в контексті глобалізаційних процесів, характеризуючи їх ознаками «розмивання», «поглинання», «обмеження», «змішування», «ерозії», «девальвації», «десуверенізації» статусу суверенної держави та послаблення централізованих інститутів державної влади у процесі взаємодії з наддержавними утвореннями, що знайшли вираз у концепціях: «розподіленого», «обмеженого», «пізнього», «змішаного» та «постсуверенітету».

Прихильником такої теорії є Р. Хаас, який вважає, що суверенітет не лише стане слабшим в реальності, а те, що він має стати слабшим. Державам було б розумно послабити суверенітет, аби захистити себе, тому що вони не зможуть ізолюватися від того, що відбувається у світі [14]. Водночас Л. Калитюк та Б. Готов є прихильниками поняття «трансформації» суверенітету в умовах глобалізації [3, с. 6–14]. Натомість І. Троян, яка стверджує, що суверенітет продовжує набувати нових значень та особливостей, що впливає на трансформацію як внутрішніх, так і зовнішніх вимірів суверенітету та ін. [9, с. 130–136].

Протиставленням таких ідей є концепція об'єднаного, кооперативного суверенітету на ґрунті неподільності та єдності. Зокрема Ю. Шемшученко висловлює думку про те, що відмова від державного суверенітету рівнозначна відмові від територіальної цілісності, від права бути господарем у власному домі. [10, с. 2–3]. Концепцію «кооперативного суверенітету» як форми державного запропонувала С. Бессон [12]. На її переконання, «кооперативному суверенітету» притаманна передача повноважень тим органам, які найкраще забезпечать захист спільних суверенних цінностей і принципів, таких як цінності демократії та основні права.

Британський вчений Р. Беллами [13, с. 167–190] вказує на те, що, з одного боку, реалії міжнародних відносин та зміст міжнародних угод встановлюють обмеження до визначення державного суверенітету, а з другого, – такі обмеження несумісні із сутністю суверенітету. Вчений відзначає неможливість повного ігнорування суверенітету, оскільки держава не може його передати, при цьому зберігши усі властивості, які, власне, і визначають її як суверенну державу.

Праці Л. Дюгі ґрунтуються на однорідності та неподільності державного суверенітету з твердженням, що якби одна і та сама територія підпорядковувалась двом суверенним волям і прояви їх були суперечливими, то жодна з них не була б обов'язковою для іншої і тоді б жодна з них не була б суверенною, або ж прояв однієї волі був би обов'язковим на шкоду іншій, яка мусила б поступитися, а отже, перестала бути суверенною [5]. Думку про те, що суверенітет держави єдиний і неподільний, оскільки єдиним є народ, що створює державу і виступає джерелом її влади», відстоюють Ю. Битяк та І. Яковюк [1]. З огляду на невідворотність глобалізаційних процесів, М. Саракуці висловлює переконання у тому, що вони призводять до відповідної конвергенції держав і поступового зникнення певних бар'єрів між ними, а процес євроінтеграції має наслідком не так обмеження державного суверенітету окремих країн, як делегування ними окремих своїх повноважень наднаціональним інституціям» [8, с. 785–793]. Проте, попри наскрізні впливи глобалізаційного характеру, як запевняє У. Кузенко, в сучасних умовах суверенітет усе ж не втрачає політико-правової цінності, а залишається важливим складником характеристики держави і державної влади. Вступаючи до міжнародних чи міждержавних об'єднань, держава не передає їм суверенітет. Ідеться тільки про передачу відповідних суверенних прав для досягнення спільних економічних, екологічних та інших цілей, точніше кажучи, про передачу права на здійснення відповідних функцій [6, с. 19].

Слід зауважити, що згадані концепції є теоретичними. На практиці у конституціях європейських держав зустрі-

чаються як випадки відображення про делегування повноважень, так і передачі компетенції міжнародним організаціям чи обмеження національного суверенітету.

Мета дослідження. Метою статті є спроба відстежити вплив глобалізаційних та євроінтеграційних процесів на сучасний державний суверенітет з використанням індуктивного методу дослідження. Згадані діаметрально протилежні погляди обумовлюють необхідність поглибленого вивчення та оцінки зазначених інституцій та процесів.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо експериментально використати індуктивний метод дослідження, в тому числі з проведенням паралелей із суміжних інституцій та сфер знань.

Виходимо з того, що держава як соціальний інститут, який здійснює управління суспільством, утворене штучно саме з цією метою та є похідним та вторинним по відношенню до її народу. У демократичному суспільстві первинним джерелом влади є народ, який також має структурну одиницю, яка у законодавстві виражена як фізична особа чи людина у загальному значенні. Саме людина, наділена первинними правами, є центром інтересу та мети утворення держави як такої.

У Конституції України прямо зазначено, що саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Про те, що джерело всього суверенітету бере свій початок в нації; жодна група, жодна особа не може здійснювати владу, яка прямо не витікає з нього, стверджується ще в Декларації прав людини і громадянина [4]. У цьому контексті доцільно згадати В. Гюго, який вважав, що *свобода – це можливість робити дозволене правом, а загальний закон – це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого*.

Варто зауважити, що за аналогією до людини, яка має власну правосуб'єктність та свободу, держава набуває таку правосуб'єктність через отримання суверенітету крізь призму демократичних принципів та процесів. Доречно використати й аналогію з теорії хімічної будови О. М. Бутлерова: *«Властивості речовин залежать від їх хімічної будови. За властивостями даної речовини можна визначити будову її молекули, а за будовою молекули – передбачити властивості»*. Звісно ж, проведення таких паралелей умовне, проте саме така точка зору на правосуб'єктність може дати змогу оцінити згадані вище процеси крізь призму природного права.

Не варто нівелювати того, що досить часто суспільний інтерес превалює над інтересом окремої особистості, однак, все ж саме права людини є основою конституцій практично усіх державних утворень, а їх забезпечення – метою існування.

Отримання суверенітету – це комплексний процес, який не пов'язаний виключно з набуттям атрибутів та ознак держави. Історія знає безліч прикладів утворення квазідержав, які хоча і відповідають теоретичним аспектам, проте державами не є. Звісно, громадяни, піддані чи учасники таких утворень можуть досить тривалий час проживати на території та за законами такої квазідержави, однак права бути повноцінними учасниками міжнародних відносин не набувають.

У свою чергу, відповідно до загальної дефініції, державний суверенітет – це самостійність, повнота й неподільність влади держави в межах її території та незалежність і рівноправність її у зовнішніх зв'язках.

Таким чином, державний суверенітет за своєю правовою природою виникає на ґрунті прав людини, а в широкому виразі межує з суверенними правами інших держав. Суверенітет не обмежений кордонами його держави.

Без визнання суверенітету міжнародною спільнотою держава не набуває статусу його учасника, що, як наслідок, свідчить про неможливість діяти на міжнародній арені. У контексті сьогодення важко уявити будь-яку державу, яка не є чи не прагне бути учасником зовнішніх відносин.

Разом з цим, процеси та наслідки участі держави у міжнародних наддержавних утвореннях досить часто

оцінюється як десуверенізація, обмеження, змішування, розмивання, ерозія чи девальвація суверенітету.

Переконані, що заперечувати глобалізацію майже як заперечувати еволюцію. Людство на шляху свого розвитку прагне до розширення можливостей та свободи. Певною мірою можна стверджувати, що інститут національного громадянства поступається перед ідеєю "громадянина світу", що досить часто вживається в значенні абсолютної свободи. Особливо у країнах третього світу. Як наслідок, суспільні відносини потребують врегулювання та транс-національному рівні.

Як згадувалось вище, процеси глобалізації та інтеграції до наддержавних утворень прямо впливають на практично всі сфери суспільних відносин народу та реалізації його суверенних прав.

Прикладом може слугувати те, що гармонізація законодавства з ЄС переважно передбачає прийняття сотень нормативних актів, що інколи докорінно змінює законодавство держави, а участь міжнародних організацій у прийнятті управлінських рішень та кадрової політики оцінюється як прямий вплив на виконавчу владу, часткову чи повну втрата самостійності, а отже, суверенітету.

У зв'язку з цим слід розкрити зміст процесів імплементації, апроксимації, що мають властивості "дифузії". В контексті членства у ЄС, слід зазначити, що офіційне тлумачення поняття *Acquis communautaire* (МФА: [a, ki komyu'te:j], що має французьке походження означає «надбання спільноти». Приймаючи рішення про участь у ЄС та наближення національного законодавства до законодавства ЄС народ та парламент кожної з держав-учасниць вважає таке надбання високим досягненням та зразком нормотворення. За таких умов процес імплементації оцінюється як покращення, приведення у відповідність до еталонів, розроблених та апробованих кращими з держав.

Доцільно з'ясувати, які ж процеси чи наслідки глобалізації оцінюються як деструктивні. На прикладі України можна констатувати, що практично усі сфери суспільних відносин та суверенних прав народу певною мірою зазнають впливу зі сторони Європейського Союзу, уряду США (USAID), ООН, ОБСЄ, МВФ, НАТО, МАГАТЕ та інші.

Наслідками такої взаємодії є не лише гармонізація законодавства. Станом на сьогодні практично всі ключові кадрові рішення не приймаються без погодження з «партнерами». Оцінка такого впливу як експансія чи втрата самостійності не безпідставна. Проте, чи все так однозначно.

Відповідаючи на запитання, чи є такі зміни та вплив деструктивними та тотожними повній чи частковій втраті суверенітету, слід дати оцінку наступним ознакам:

- чи вільним є вступ до такого союзу чи організації;
- чи вільним є вихід з нього;
- чи не втрачає держава права контролю та втручання у випадку порушення прав її громадян;
- чи діє союз чи організація від імені його учасників та в його інтересах.

Відповіді на такі запитання є певною мірою «лакмусовим папірцем» свободи участі у таких організаціях.

Вважаємо за доцільне проведення паралелей з поширенням у приватному праві договором доручення. У випадку, якщо представник діє всупереч інтересам довірителя чи з перевищенням повноважень, такий договір може бути розірваний. За такої аналогії фізична особа, що делегувала власні права чи повноваження представнику, не позбавлена права діяти самостійно чи припинити таке представництво.

Масштабування такої моделі можливе на об'єднання юридичних осіб в асоціації чи корпорації, так і на міждержавному рівні – у союзи чи організації.

У зв'язку з цим, здійснення представницьких функцій на міждержавному рівні та в інтересах держав-учасників для досягнення спільних цілей, відповідним наддержавним утворенням не є безумовним послабленням чи втрачанням таких суверенних прав. Історія має приклад виходу Британії з Європейського Союзу, що свідчить про можливість денонсації держави участі в згаданих наддержавних утвореннях.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити висновок про невідворотність процесу глобалізації та ствердити думку про те, що вирішення більшості геополітичних питань, в тому числі безпекових рішень, можливе лише шляхом об'єднання зусиль. Вектор України до Євроінтеграції та актуальні процеси конвергенції в контексті теоретично-правової та законодавчої основи державного суверенітету в її сучасному виконанні не виражає очевидних процесів десуверенізації. Водночас констатувати факт відсутності ознак впливу «лідерів світу» на суверенітет країн «третього світу» та навіть експансії ми не можемо.

Серед суверенних прав низки держав, зокрема, серед елементів військового суверенітету, чи за певними ознаками окремо, можливо виділити "ядерний суверенітет", що, на нашу думку, потребує поглибленого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія. Київ : Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2012. 335 с.
2. Боден Ж. Шість книг про республіку : хрестоматія «Історія вчень про право і державу» / уклад. та заг. ред. Г. Г. Демиденко. Харків : Право, 2005. С. 45–78.
3. Глотов Б., Калитюк Л. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: український контекст. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. № 4. С. 6–14.
4. Декларація прав людини і громадянина 1789. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д – Й. 744 с. ISBN 966-7492-00-8.
5. Дюгю Л. Конституційне право: загальна теорія держави : репринт / пер. з фр. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юридична література, 2005. 1008 с.
6. Кузенко У. І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: загальнотеоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2016. № 6, ч. 2. С. 102–107.
7. Майніна М. С. Особливості реалізації державного суверенітету в Європейському Союзі : дис. ... д-ра філософії : 081 – Право / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2022. 226 с.
8. Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Науковий вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3 (74). С. 785–793.
9. Троян І. Державний суверенітет як політологічна категорія: сутність, характеристики, особливості трансформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 22. С. 130–136.
10. Шемшученко Ю. С. Державний суверенітет і правова держава (до 20-річчя Декларації про державний суверенітет України). *Віче*. 2010. № 16. С. 2–3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_16_2 (дата звернення: 15.09.2025).
11. Шемшученко Ю. С. Проблема державного суверенітету як предмет наукових досліджень. *Вісн. НАН України*. 2011. № 6. С. 3–4.
12. Besson S. Sovereignty in Conflict. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02516281/document> (дата звернення: 15.09.2025).
13. Bellamy R. Sovereignty, Post-Sovereignty and Pre-Sovereignty: Three Models of the State, Democracy and Rights Within the EU. *Sovereignty in Transition* / за ред. N. Walker. Oxford : Oxford University Press, 2003. С. 167–190.
14. Haass R. State sovereignty must be altered in globalized era. URL: <http://www.taipetimes.com/News/editorials/archives/2006/02/21/2003294021> (дата звернення: 15.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/7>

МІЖНАРОДНА МОБІЛЬНІСТЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В ЄС

INTERNATIONAL MOBILITY OF LEGAL ENTITIES IN THE EU

Абдураманов А.Д., аспірант кафедри міжнародного приватного права

*Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Міжнародна мобільність юридичних осіб у Європейському Союзі є багатовимірним інститутом корпоративного права, що поєднує у собі можливість компаній змінювати юрисдикцію, здійснювати трансформацію організаційно-правової форми або переносити зареєстрований офіс без припинення правосуб'єктності. Цей інститут набув особливої ваги у контексті формування спільного ринку ЄС, коли компанії прагнуть скористатися перевагами свободи заснування для оптимізації своєї діяльності, одночасно зберігаючи правову визначеність і захист інтересів акціонерів, кредиторів та працівників. Метою дослідження є систематизація правових механізмів транскордонної мобільності в ЄС, аналіз їхнього впливу на національні правопорядки та окреслення викликів, які постають перед законодавцями і бізнесом. Методологія роботи включає порівняльно-правовий аналіз двох головних доктрин – «реєстрації» та «реального місцезнаходження», дослідження положень Директив 2017/1132 і 2019/2121, Регламенту про *Societas Europaea*, а також аналіз ключових прецедентів Суду ЄС (справи *Daily Mail*, *Centros*, *Überseering*, *Polbud*), що визначили сучасну інтерпретацію свободи заснування. Окрему увагу приділено емпіричним дослідженням, які демонструють зростання кількості транскордонних трансакцій та зміни географії корпоративних міграцій. Результати свідчать, що юриспруденція Суду ЄС сприяла обмеженню застосування доктрини «реального місцезнаходження» та посилює дієвість свободи заснування, тоді як нові директиви забезпечили процедурну чіткість і мінімальні стандарти захисту. Водночас зберігаються національні відмінності у сферах корпоративного управління, розкриття інформації та вимог до капіталу, що створює бар'єри для повної уніфікації. Практичне значення статті полягає у створенні карти правових інструментів транскордонної мобільності, визначенні потенційних ризиків і формуванні орієнтирів для подальших реформ. У висновках підкреслюється, що майбутнє розвитку цього інституту залежатиме від цифровізації процедур, гармонізації стандартів захисту стейкхолдерів і мінімізації регуляторного арбітражу. Таким чином, стаття робить вагомий внесок у наукову дискусію про перспективи розвитку корпоративної мобільності в ЄС.

Ключові слова: транскордонна мобільність, свобода заснування, перетворення компаній, *Societas Europaea*, корпоративне право ЄС, судова практика, директиви ЄС, корпоративне управління, правосуб'єктність, цифровізація процедур.

The international mobility of legal entities in the European Union is a multidimensional institution of corporate law that combines the ability of companies to change jurisdiction, transform their organisational and legal form, or transfer their registered office without terminating their legal personality. This institution has become particularly important in the context of the formation of the EU single market, where companies seek to take advantage of the freedom of establishment to optimise their activities while maintaining legal certainty and protecting the interests of shareholders, creditors and employees. The aim of the study is to systematise the legal mechanisms of cross-border mobility in the EU, analyse their impact on national legal systems and identify the challenges facing legislators and businesses. The methodology includes a comparative legal analysis of the two main doctrines – 'registration' and 'real location' – a study of the provisions of Directives 2017/1132 and 2019/2121, the Regulation on *Societas Europaea*, and an analysis of key precedents of the Court of Justice of the European Union (*Daily Mail*, *Centros*, *Überseering*, *Polbud* cases) that have shaped the current interpretation of freedom of establishment. Particular attention is paid to empirical studies that demonstrate the growth in the number of cross-border transactions and changes in the geography of corporate migration. The results show that the case law of the Court of Justice of the European Union has contributed to limiting the application of the 'real location' doctrine and strengthened the effectiveness of freedom of establishment, while the new directives have ensured procedural clarity and minimum standards of protection. At the same time, national differences remain in the areas of corporate governance, disclosure and capital requirements, creating barriers to full unification. The practical significance of the article lies in creating a map of legal instruments for cross-border mobility, identifying potential risks and setting guidelines for further reforms. The conclusions emphasise that the future development of this institution will depend on the digitalisation of procedures, the harmonisation of stakeholder protection standards and the minimisation of regulatory arbitrage. Thus, the article makes a significant contribution to the scientific discussion on the prospects for the development of corporate mobility in the EU.

Key words: cross-border mobility, freedom of establishment, company conversions, *Societas Europaea*, EU company law, case law, EU directives, corporate governance, legal personality, digitalization of procedures.

Вступ. Міжнародна мобільність юридичних осіб у ЄС набула помітної динаміки завдяки поглибленню економічної інтеграції та гармонізації корпоративного права. Практична потреба бізнесу у релокації зареєстрованого офісу, перетвореннях чи виборі сприятливішого правопорядку супроводжується необхідністю зберегти правосуб'єктність, активи та договірні зв'язки [1]. На рівні ЄС ключовими опорами стали Директива (ЄС) 2017/1132, Директива (ЄС) 2019/2121 та Регламент (ЄС) № 2157/2001, що разом вибудовують процедурну рамку для злиттів, поділів, транскордонних перетворень та перенесення зареєстрованого офісу [2]. Паралельно емпіричні дослідження

засвідчують стале зростання транскордонних кейсів та зміни в географії потоків мобільності [3].

Суд ЄС відіграв вирішальну роль у балансуванні між свободою заснування і запобіганням зловживанням: *Daily Mail* окреслила межі релокації під національним правом; *Centros* та *Überseering* підсилюли визнання компаній, законно створених в інших державах-членах; *Polbud* підтвердила можливість «чистої» зміни застосовного права через перетворення (без економічної діяльності у державі призначення). Поряд з цим триває дискусія щодо «реального місцезнаходження» та регуляторного арбітражу [8].

Мета статті – узагальнити чинні інструменти мобільності та окреслити актуальні виклики для повсякденної практики. Наукова новизна полягає у фокусі на пост-Polbud рамці та оцінці впливу Директиви 2019/2121 на баланс інтересів акціонерів/кредиторів/працівників.

Завдання: (1) описати доктринальні підходи; (2) проаналізувати судову практику; (3) систематизувати інструменти мобільності; (4) виявити ризики та напрями розвитку.

Дослідження базується на поєднанні:

- порівняльно-правового методу [1];
- догматичного аналізу вторинного права ЄС (Директиви 2017/1132, 2019/2121; Регламент № 2157/2001) з акцентом на процедурні вимоги до перетворень/поділів/участі працівників;
- кейс-стаді судової практики Суду ЄС [4];
- аналітичного огляду емпіричних даних щодо транскордонних трансакцій і трендів [3];
- критичної оцінки доктрини «реального місцезнаходження» у світлі сучасної мобільності [8].

Така конфігурація дозволяє відтворювано ідентифікувати колізійні вузли та перевірити, як нормативні новели впливають на практику.

Основні результати. Міжнародна мобільність – процес, за допомогою якого компанія переносить свій зареєстрований офіс або юридичне місцезнаходження з однієї юрисдикції в іншу, зберігаючи при цьому свою юридичну ідентичність, – став важливим аспектом міжнародного корпоративного управління та бізнес-права ЄС. Цей процес, який також називають корпоративною міграцією, перенесенням місцезнаходження або транскордонною конверсією, дозволяє юридичним особам реструктурувати свою діяльність, зберігаючи при цьому договірні відносини, право власності на активи та уникаючи ліквідації в початковій юрисдикції. [1]

У Європейському Союзі корпоративна мобільність набуває все більшого значення завдяки економічній інтеграції та зусиллям з гармонізації єдиного ринку. Компанії прагнуть перемістити свої зареєстровані офіси або операційні штаб-квартири між країнами-членами з різних законних причин, включаючи доступ до більш сприятливого регуляторного середовища, близькості до цільових ринків, корпоративну реструктуризацію або приведення у відповідність до операційних реалій.

Правова основа корпоративної мобільності в ЄС ґрунтується на фундаментальному принципі свободи заснування, закріпленому в статтях 49 і 54 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). Стаття 49 забороняє обмеження свободи заснування підприємств громадянами держави-члена на території іншої держави-члена, а стаття 54 поширює цей захист на компанії, утворені відповідно до законодавства держави-члена, які мають зареєстрований офіс, центральне управління або основне місце діяльності в межах Союзу [1].

Кілька директив ЄС додатково сприяють і регулюють транскордонну корпоративну мобільність. Директива про транскордонну мобільність (ЄС) 2019/2121, що вносить зміни до Директиви (ЄС) 2017/1132, встановлює комплексні процедури для транскордонних перетворень, злиття та поділу. Вона є значним кроком вперед у створенні узгодженої структури для корпоративної мобільності, забезпечуючи конкретні правила щодо участі працівників, захисту кредиторів та прав акціонерів під час корпоративної міграції. Директива про компанії (ЄС) 2017/1132 кодифікувала попередні директиви про компанії та встановила правила щодо вимог до розкриття інформації, створення публічних компаній з обмеженою відповідальністю та підтримання їхнього капіталу. Крім того, Регламент Societas Europaea (ЄС) № 2157/2001, створюючи специфічну європейську форму компанії, запровадив механізм перенесення юридичної адреси компанії між державами-членами, зберігаючи при цьому їхню правосуб'єктність.

Незважаючи на ці зусилля з гармонізації, значні аспекти корпоративного права залишаються в компетенції держав-членів. Це створює складний правовий ландшафт, де законодавство ЄС встановлює мінімальні стандарти та принципи, тоді як національне законодавство визначає конкретні деталі реалізації, включаючи вимоги до реєстрації, правила залучення капіталу та структури управління.

Дві домінуючі доктрини регулюють визначення застосовного права компанії в ЄС: доктрина реєстрації та доктрина реального місцезнаходження. Доктрина реєстрації, якої дотримуються переважно юрисдикції загального права, такі як Ірландія та традиційно Великобританія, а також країни Скандинавії та Нідерланди, передбачає застосування права держави, в якій компанія була зареєстрована, незалежно від того, де знаходиться її фактичне управління або операції. Ця доктрина загалом сприяє мобільності юридичних осіб, оскільки дозволяє компаніям зберігати свій первісний закон про реєстрацію, навіть якщо вони здійснюють основну діяльність в іншій юрисдикції [8].

На противагу цьому, доктрина реального місцезнаходження, якій історично віддають перевагу континентальні правові системи, такі як Німеччина, Франція та Італія, застосовує право держави, де компанія має фактичний центр управління або основне місце ведення бізнесу. За суворого застосування цієї доктрини, перенесення фактичної штаб-квартири компанії в іншу юрисдикцію вимагало б ліквідації компанії в державі походження та перереєстрації в державі призначення [2].

Суперечності між цими підходами створювали значні перешкоди для корпоративної мобільності в межах ЄС. Однак практика Суду ЄС поступово обмежувала застосування доктрини реального місцезнаходження, коли вона суперечила свободі заснування. У справі Daily Mail було встановлено, що компанії є «творіннями національного права» і що свобода заснування не надає безумовного права на перенесення зареєстрованого офісу зі збереженням правосуб'єктності за законодавством первісної держави-члена, якщо законодавство цієї держави не дозволяє таке перенесення [4].

У переломній справі Centros Суд ЄС постановив, що відмова держави-члена у реєстрації філії компанії, утвореної відповідно до законодавства іншої держави-члена, навіть якщо компанія повністю здійснює свою діяльність через філію, є обмеженням свободи заснування, що фактично обходить суворіші національні вимоги щодо заснування [5].

Ці рішення було підкріплене рішенням у справі Überseering, де Суд постановив, що відмова держави-члена визнати правосдатність компанії, законно зареєстрованої в іншій державі-члені, на підставі доктрини реального місцезнаходження, є невинуватим обмеженням свободи заснування [6]. (Case C-208/00) У справі Polbud Суд ЄС підтвердив, що свобода заснування включає право компанії перетворитися на компанію, що регулюється правом іншої держави-члена, навіть якщо вона не має наміру здійснювати будь-яку фактичну економічну діяльність у державі призначення [7]. Ця судова практика поступово розширювала права на корпоративну мобільність, встановлюючи при цьому розумні обмеження.

Протиріччя між сприянням законній корпоративній мобільності та запобіганням зловживанням продовжує визначати еволюцію цього інституту. Майбутні зміни, ймовірно, будуть зосереджені на досягненні належного балансу між корпоративною гнучкістю та захистом зацікавлених сторін, зокрема, працівників, кредиторів та міноритарних акціонерів. Поступовий розвиток як законодавства ЄС, так і практики Суду ЄС свідчить про те, що мобільність юридичних осіб буде продовжувати ставати більш впорядкованою, зберігаючи при цьому необхідні гарантії проти потенційних зловживань.

Емпіричні дані свідчать, що бізнес дедалі частіше обирає перетворення та злиття як інструменти мобільності, причому структури обираються залежно від вимог до участі працівників, кредиторського захисту та податкових міркувань [3]. Додатковими факторами виступають цифровізація процедур реєстрації [10] і дискусія щодо мінімального капіталу як бар'єра входу [11]. У публічній політиці зберігається напруга між заохоченням законної мобільності й стримуванням зловживань [9].

Сучасна рамка прагне збалансувати корпоративну гнучкість і захист стейкхолдерів. Ключові напрями удосконалення: (1) подальша процедурна уніфікація (узгодження вимог до звітів/оцінок справедливості); (2) цифровізація (єдині стандарти е-реєстрації та міжреєстрової взаємодії); (3) прозорість для кредиторів і міноритаріїв; (4) запобіжники проти зловживань без звуження свободи заснування [1].

Висновки. Отже, міжнародна мобільність юридичних осіб в ЄС зазнала значних змін завдяки взаємодії законо-

давства на рівні ЄС, практики Суду ЄС та національних правових реформ. Незважаючи на значний прогрес, досягнутий у створенні узгодженої правової бази для транскордонної мобільності юридичних осіб, залишаються важливі виклики у досягненні повної гармонізації з дотриманням законних регуляторних інтересів держав-членів.

Мобільність юридичних осіб у ЄС пройшла шлях від фрагментарності до ціліснішої, хоча й не повністю уніфікованої, рамки. Суд ЄС розширив горизонти свободи заснування, тоді як Директива 2019/2121 та Директива 2017/1132 надали процедурний каркас для перетворень, злиттів і поділів, доповнений механізмом SE. На практиці зберігаються різниці в національних імплементаціях, що впливають на вибір інструментів мобільності та вартість трансакцій. Подальший прогрес очікується у сфері цифровізації, гармонізації стандартів захисту стейкхолдерів і збалансування механізмів проти зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Rammeloo S. Corporate Mobility in the European Union – An Analysis of Ringe's Empirical Research on the Success of Law Making and Regulatory Competition. In: Cauffman C., Smits J.M. (eds.). *The Citizen in European Private Law: Norm-Setting, Enforcement and Choice*. Intersentia, 2016. P. 91–96.
2. Panizza R. Cross-border transfer of company seats. European Parliament Think Tank. 12 May 2017.
3. Biermeyer T., Meyer-Erdmann M. Cross-Border Corporate Mobility in the EU: Empirical Findings 2021. Erasmus University Rotterdam, 2021. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3960618 (дата звернення: 23.09.2025).
4. The Queen v H. M. Treasury and Commissioners of Inland Revenue, ex parte Daily Mail and General Trust plc (Case 81/87) [1988] ECR 5483.
5. Centros Ltd v Erhvervs- og Selskabsstyrelsen (Case C-212/97) [1999] ECR I-1459.
6. Überseering BV v Nordic Construction Company Baumanagement GmbH (NCC) (Case C-208/00) [2002] ECR I-9919.
7. Polbud – Wykonawstwo sp. z o.o. (Case C-106/16) [2017] ECLI:EU:C:2017:804.
8. Eidenmüller H. Shell Shock: In Defence of the "Real Seat Theory" in International Company Law. Oxford Business Law Blog. 25 March 2022.
9. Binard S. European Company Law – The Case for Further Flexibility in Matters of Cross-Border Corporate Mobility. Luxembourg: Arendt, 2019/2021.
10. Mikalonienė L. Having Company Law Fit More for a Digital Age. European Company Law. 2022. Vol. 19, № 1.
11. Gelter M. Minimum Capital and Cross-Border Firm Formation in Europe. ECGI Law Working Paper, 2024.
12. Kollruss T. The Cross-Border Change of Legal Form as an Alternative to Mergers in the EU. Working paper, 2024.
13. Council Regulation (EC) No 2157/2001 of 8 October 2001 on the Statute for a European Company (SE).
14. Directive (EU) 2017/1132 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 relating to certain aspects of company law.
15. Directive (EU) 2019/2121 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 amending Directive (EU) 2017/1132 as regards cross-border conversions, mergers and divisions.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ У ЗАСТОСУВАННІ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ПРИПИСІВ: ПОТРЕБА В ЄДИНИХ КРИТЕРІЯХ ОЦІНКИ РИЗИКІВ

LEGAL UNCERTAINTY IN THE APPLICATION OF RESTRAINING ORDERS: THE NEED FOR UNIFIED CRITERIA FOR RISK ASSESSMENT

Білоус І.М., к.ю.н., доцент, адвокат,
доцент кафедри права

Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного університету

Король Н.П., д.філос. з держ.упр. та адміністр.,
керівник апарату

Вінницький апеляційний суд

Судді відповідають за ключову функцію у забезпеченні захисту постраждалих осіб, залученні кривдників до відповідальності та недопущенні повторної віктимізації постраждалих від насильства протягом судового процесу. Вони ухвалюють остаточні рішення у цивільних та кримінальних провадженнях, і ці рішення можуть кардинально змінити долі учасників справи та їхніх родин.

Судді також повинні демонструвати постраждалим, правопорушникам і громадськості загалом серйозне ставлення системи правосуддя до проблеми домашнього насильства.

Незважаючи на суттєві досягнення України у формуванні законодавчої бази протягом останніх двох років, залишається необхідність у впровадженні системного підходу, який би концентрувався на потребах потерпілих та базувався на принципах захисту прав людини. Цей підхід має відповідати європейським стандартам, з огляду на зусилля в сфері євроінтеграційних процесів.

Наявність низки юридичних та процедурних недоліків призводить до недостатнього або повністю відсутнього захисту постраждалих осіб. Координація між різними відомствами та їхня співпраця у розв'язанні конкретних випадків залишається неефективною та переважно хаотичною.

У судовій системі України існує критична прогалина щодо оцінювання ризиків. Судді не мають спеціалізованого протоколу для проведення типової оцінки ризиків у провадженнях щодо домашнього насильства, хоча фактично рівень небезпеки має оцінюватися при ухваленні будь-якого рішення про застосування обмежувальних приписів.

Наразі інструмент оцінки ризиків використовується поліцією. Однак дії поліції можуть стати неефективними, якщо судові заходи не відповідатимуть європейським та міжнародним стандартам.

У цьому контексті особливої ваги набуває питання підвищення кваліфікації суддів та працівників апаратів судів, формування у них розуміння динаміки домашнього насильства, особливостей поведінки кривдників та психологічного стану потерпілих. Важливим є запровадження єдиних методологічних підходів до оцінки ризиків, розробка уніфікованих протоколів та рекомендацій, що ґрунтуються на міжнародних практиках і досвіді держав – членів Ради Європи. Інтеграція таких підходів у національну судову практику дозволить не лише підвищити рівень захисту прав постраждалих, а й забезпечити дотримання принципів верховенства права та ефективності правосуддя.

Ключові слова: домашнє насильство, оцінка ризиків, обмежувальний припис, запобігання домашньому насильству, Стамбульська конвенція.

Judges are responsible for a key role in ensuring the protection of victims, holding perpetrators accountable, and preventing the re-victimization of those affected by violence during judicial proceedings.

They make final decisions in both civil and criminal cases, and these decisions can profoundly impact the lives of the parties involved and their families.

Judges must also demonstrate to victims, offenders, and the general public that the justice system takes the issue of domestic violence seriously.

Despite Ukraine's significant progress in building a legislative framework over the past two years, there remains a need to implement a systemic approach that focuses on the needs of victims and is grounded in human rights principles. This approach must align with European standards, considering the country's efforts in the area of European integration.

A number of legal and procedural shortcomings result in insufficient or entirely absent protection for victims. Coordination and cooperation between various agencies in addressing specific cases remain ineffective and largely chaotic.

There is a critical gap in the Ukrainian judicial system regarding risk assessment. Judges do not have a specialized protocol for conducting standard risk assessments in domestic violence cases, even though, in practice, the level of danger should be evaluated when making any decision regarding a restraining order.

Currently, the risk assessment tool is used by the police. However, police action may become ineffective if judicial measures fail to meet European and international standards.

In this context, the issue of enhancing the qualifications of judges and court staff, as well as fostering their understanding of the dynamics of domestic violence, the behavioral patterns of perpetrators, and the psychological state of victims, becomes particularly significant. It is important to introduce unified methodological approaches to risk assessment, develop standardized protocols and recommendations based on international practices and the experience of Council of Europe member states. The integration of such approaches into national judicial practice will not only strengthen the protection of victims' rights but also ensure compliance with the principles of the rule of law and the effectiveness of justice.

Key words: domestic violence, risk assessment, protective order, prevention of domestic violence, Istanbul Convention.

Європейський Союз розробив низку принципів та нормативну базу про сприяння гендерній рівності та захисту прав жінок. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини сприяла розширенню законодавства Європейського Союзу далеко за межі заходів щодо забезпечення рівної оплати праці.

На сьогодні стандарти та політики ЄС охоплюють широке коло питань, зокрема щодо боротьби з насильством щодо жінок.

Практика Європейського суду з прав людини вимагає від держави вживати заходи боротьби з усіма видами/формами гендерно зумовленого насильства та включає пору-

шення таких прав: право на життя (стаття 2 Європейської конвенції з прав людини) (далі – ЄКПЛ) [1] коли домашнє насильство сягає рівня, за якого воно становить загрозу для життя постраждалої особи; право на свободу від катувань та жорстокого поводження (стаття 3 ЄКПЛ); право на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 ЄКПЛ), коли втручання в моральну та фізичну недоторканість постраждалої особи не є достатньою для застосування статті 3 ЄКПЛ; право на ефективний засіб правового захисту відповідно до статті 13 ЄКПЛ; заборона дискримінації відповідно до статті 14 ЄКПЛ, захист за якою доповнює Протокол № 12 до ЄКПЛ.

Метою статті є аналіз інструментів оцінки ризиків судами у цивільних справах про видачу обмежувального припису.

Питання оцінки ризиків у справах про домашнє насильство знаходиться у фокусі уваги багатьох теоретиків і практиків, серед яких Бенедик Я. С., Вознюк А. А., Дудоров О. О., Нестор Н. В., Турлова Ю. А., Павлова Т. О., Харитоновна О. В. Разом з тим, питанню застосування обмежувального припису в порядку цивільного судочинства приділено недостатньо уваги. Це має особливе значення, оскільки саме обмежувальний припис є одним із ключових інструментів негайного реагування на випадки домашнього насильства та запобігання його повторенню. Відсутність належних наукових розробок і напрацьованої судової практики ускладнює формування єдиних підходів до оцінки ризиків і винесення рішень судами, що може призводити до нерівномірності захисту прав потерпілих осіб. Отже, комплексне дослідження цього питання є важливим як для удосконалення національної правозастосовної практики, так і для виконання міжнародних зобов'язань України у сфері захисту прав людини.

Захищаючи право на життя, стаття 2 Конвенції покладає на державу обов'язок «вживати належних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією» та «вживати превентивних оперативних заходів для захисту особи, життя якої загрожує небезпека від злочинних дій іншої особи» [2].

Висновок ЄСПЛ про порушення державою статті 3 Конвенції містить рішення у справі «В. проти Республіки Молдови», оскільки «Суд повинен визначити, чи знали або повинні були знати національні органи влади про насильство, якому була піддана заявниця, і про ризик подальшого насильства, і якщо так, то чи було вжито всіх розумних заходів для її захисту та покарання винного» [3].

Про обов'язок держави-учасниці вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб усі компетентні органи оцінювали ризик летального наслідку, серйозність ситуації та ризики повторного насильства йдеться в статті 51 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, ратифікованій Україною 20 червня 2022 року (Стамбульська конвенція) [4].

Метою таких заходів є управління ризиком та забезпечення координованої безпеки та підтримки. Така оцінка має проводитися на всіх стадіях розгляду, враховувати доступ кривдника до зброї, визначати особливу вразливість потерпілої особи та забезпечувати координацію між різними органами.

Положення статті 53 Стамбульської конвенції передбачають обов'язок держав-учасниць вжити заходів щодо видачі обмежувальних або захисних приписів особам, які вчинили будь-який акт насильства, що підпадає під дію Конвенції [4].

Конвенція визначає, що такі приписи повинні бути:

«доступними для невідкладного захисту та без покладення неналежного фінансового або адміністративного тягаря на жертву;

– виданими на певний період або до їхньої зміни чи зняття;

– у разі необхідності виданими на основі *ex parte*, що має негайну дію;

– доступними незалежно від іншого правового провадження або на додаток до нього;

– дозволені бути представленими в подальшому правовому провадженні» [4].

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII передбачає, серед іншого, систему обмежувальних приписів як превентивних заходів, серед яких – обмежувальний припис стосовно кривдника (п. 2 ч. 1 ст. 24 Закону № 2229-VIII) [5].

Як зазначає Постол О. І. обмежувальний припис стосовно кривдника – це встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи [6, с. 190].

Обмежувальний приписом, згідно з положеннями Закону № 2229-VIII «визначаються один чи декілька таких заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов'язків:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою;

2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи;

3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною;

4) заборона наблизитися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою;

5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею;

6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб».

Обмежувальний припис видається судом строком на шість місяців з можливістю продовження на звернення з заявою осіб, визначених частиною 1 статті 26 Закону № 2229-VIII [5].

Розгляд таких заяв здійснюється в порядку, визначеному Цивільним процесуальним кодексом України (глава 13 «Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису») (далі – ЦПК України) [7].

Відповідно до статті 350-6 ЦПК України розглянувши заяву про видачу обмежувального припису, суд ухвалює рішення про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні. У разі задоволення заяви суд видає обмежувальний припис у вигляді одного чи декількох заходів тимчасового обмеження прав особи, яка вчинила домашнє насильство на строк від одного до шести місяців [7].

Такий спеціальний захід щодо протидії домашньому насильству має на меті забезпечити швидкий та ефективний захист потерпілих від домашнього насильства відповідно до стандартів Стамбульської конвенції, з обов'язковим врахуванням оцінки ризиків.

Зокрема, стаття 3 Закону № 2229-VIII зобов'язує ухвалювати рішення про видачу обмежувального припису або про відмову у видачі обмежувального припису на підставі оцінки ризиків.

У п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону № 2229-VIII оцінка ризиків – це оцінювання вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи [5].

Проте, на відміну від поліції, яка має чітку форму з визначеним переліком з двадцяти семи питань, суди не мають окремого алгоритму або формалізованих критеріїв оцінки ризиків. Судді ухвалюють рішення у такій категорії судових справ на підставі загальних принципів цивіль-

ного судочинства, аналізуючи всі обставини та докази, в тому числі результати поліцейської оцінки ризиків, якщо така проводилася.

Визначення конкретних видів, передбачених частиною другою статті 26 Законом № 2229-VIII, заходів тимчасового обмеження прав кривдника або обов'язків, які покладаються на нього, а також строку, на який видається обмежувальний припис належить до компетенції суду.

Незважаючи на відсутність критеріїв застосування вказаних приписів, суди при розгляді заяв про видачу обмежувального припису зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яким відповідно до статті 2 Цивільного процесуального кодексу України є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [7].

Критерії оцінки правомірності судового рішення визначені в статті 263 ЦПК України, відповідно до яких судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Судове рішення має відповідати завданню цивільного судочинства, визначеному цим Кодексом. При виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

Отже, судді при вирішенні питань про застосування обмежувального враховують висновки Верховного Суду у вказаній категорії судових справ.

Так, у постанові Верховного Суду від 05 вересня 2019 року в справі № 756/3859/19 (провадження № 61-11564св19) зроблено висновок, що обмежувальний припис за своєю суттю не є заходом покарання особи (на відміну від норм, закріплених у Кодексі України про адміністративне правопорушення та Кримінальному кодексі України), а є тимчасовим заходом, виконуючим захисну та запобіжну функцію і направленим на попередження вчинення насильства та забезпечення першочергової безпеки осіб, з огляду на наявність ризиків, передбачених вищезазначеним законом, до вирішення питання про кваліфікацію дій кривдника та прийняття стосовно нього рішення у відповідних адміністративних або кримінальних провадженнях [8].

Відповідно до частини 3 статті 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» рішення про видачу обмежувального припису або про відмову у видачі обмежувального припису приймається на підставі оцінки ризиків. Оцінка ризиків полягає в оцінюванні вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи. Оцінка ризиків має проводитись за факторами небезпеки (ризиків) щодо вчинення домашнього насильства шляхом відібрання свідчень від постраждалої від такого насильства особи, з'ясування обставин конфлікту та виявлення чинників і умов, які створюють або можуть створювати небезпеку для цієї особи. Фактори небезпеки (ризиків) щодо вчинення домашнього насильства мають визначатися за результатами оцінки дій кривдника, які свідчать про ймовірність настання летальних наслідків у разі вчинення домашнього насильства та загальної оцінки ситуації вчинення домашнього насильства з метою виявлення вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких

або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті такої особи (Постанова Верховного Суду у справі № 452/317/19-ц провадження № 61-12915св19) [9].

У справі № 404/5203/19 Верховний Суд у своїй постанові від 19 травня 2020 року зазначив, що доводи заінтересованої особи відносно того, що він не набув статусу «кривдника», оскільки не притягувався до відповідальності за вчинення домашнього насильства, попри наявні факти звернень до правоохоронних органів з заявами про вчинення насильства у сім'ї, зареєстрованих у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (далі – ЄРДР), не є обґрунтованими, оскільки сам по собі факт того, що особа не притягалась до юридичної відповідальності, не може бути підставою для відмови у встановленні тимчасових обмежень за наявності інших об'єктивних даних, якими підтверджуються доводи заявника.

Разом з тим, у частинах першій-третьій статті 89 ЦПК України передбачено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів).

Ухвалюючи рішення про застосування чи відмову у застосуванні обмежувального припису щодо кривдника, суди не завжди орієнтуються на судову практику касаційної інстанції, що не забезпечує системності у підходах до захисту постраждалих осіб.

Це призводить до несистемного та непослідовного застосування обмежувальних приписів, знижує ефективність захисту постраждалих осіб і створює ризики суб'єктивізму в судових рішеннях. У зв'язку з цим законодавче унормування чітких критеріїв оцінки доказів у таких категоріях справ сприятиме підвищенню правової визначеності та єдності судової практики.

Судова статистика свідчить про зростання надходження до суду заяв про видачу обмежувального припису в порядку цивільного судочинства.

Так, згідно з даними Звіту судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік (Форма № 1-ц річна) на розгляді місцевих судів України в порядку окремого провадження перебувало 915 справ про видачу і продовження обмежувального припису, з них – 887 надійшло у звітному періоді. Протягом 2023 року кількість таких заяв зросла до 1328, а в 2024 році – 1517 [10].

Це свідчить про зростаючу потребу в ефективному застосуванні інституту обмежувального припису як механізму захисту осіб від домашнього насильства та інших правопорушень, а також підкреслює важливість удосконалення правового регулювання та судової практики в цій сфері.

Відповідно зростає потреба у стандартизації критеріїв оцінки ризиків вчинення домашнього насильства судом під час розгляду заяв про видачу обмежувального припису.

Стандартна процедура оцінки ризиків на сьогодні не включена в судову систему. В Аналітичному звіті «Стандарти й методика оцінки ризиків для різних зацікавлених сторін в Україні: подальші кроки реалізації міжнародних стандартів щодо гарантування безпеки постраждалих від насильства стосовно жінок та домашнього насильства» йдеться про перелік рекомендованих запитань для врахування під час оцінки ризиків, що загрожують особі, яка постраждала від домашнього насильства, які базуються на американському досвіді, та запропоновані для включення до навчальної програми підготовки суддів, розробленої ГО «Ла Страда»:

«1. Чи кривдник має доступ до вогнепальної зброї, чи наявна вона в нього вдома?

2. Чи кривдник коли-небудь використовував зброю проти постраждалої особи або погрожував їй зброєю?

3. Чи кривдник коли-небудь намагався задусити чи втопити постраждалу особу?

4. Чи кривдник коли-небудь погрожував чи намагався вбити постраждалу особу?

5. Чи за останній рік фізичне насильство почастишало й стало більше серйозним?

6. Чи кривдник примушував постраждалу до статевих відносин?

7. Чи кривдник намагається контролювати більшість дій постраждалої особи?

8. Чи кривдник виявляє постійні чи насильницькі ревності?

9. Чи кривдник коли-небудь намагався вчинити самогубство або проявляв суїцидальні настрої?

10. Чи постраждала особа вважає, що кривдник ще раз нападе чи спробує вбити її? (Примітка: відповідь «Ні» не вказує на низький рівень ризику, тоді як відповідь «Так» оцінюють дуже високо).

11. Чи існує щодо кривдника наявний судовий обмежувальний захід, відкрита кримінальна чи цивільна справа?» [11].

На думку авторів звіту до зазначеного переліку варто додати зокрема такі:

«1. Чи кривдник порушував терміновий заборонний чи обмежувальний припис? Більше ніж один раз?;

2. Чи кривдника має залежність від наркотиків, алкоголю чи інших психоактивних речовин?;

3. Чи кривдник має проблеми з працевлаштуванням і/або інші фінансові проблеми?;

4. Чи намагалася постраждала розійтися чи розлучитися з кривдником?».

Проте судова практика України вказує на те, що в переважній більшості судових рішень суд зважає на наявність/відсутність постанов суду про притягнення кривдника до адміністративної відповідальності, факти звернення до правоохоронних органів тощо.

Зважаючи на те, що звернення до суду з заявою про видачу обмежувального припису відбувається на фоні вирішення інших спірних цивільних правовідносин, суди зазначають про наявність гострого конфлікту. Тому рекомендації, протоколи та тренінги для суддів можуть сприяти уніфікованому застосуванню законодавства, особливо в тих випадках, коли не всі судді повністю розуміють складність і динаміку таких справ.

Отже, можна зробити висновки, а саме необхідно розробити стандартизовану форму оцінки ризиків або рекомендації, які слід використовувати для визначення доцільності застосування обмежувальних заходів і заходів із гарантування безпеки та захисту в судовому процесі. Зокрема, такі рекомендації або протоколи мають містити перелік чинників ризику, що повинні враховуватися при видачі обмежувального припису. Доцільно організувати навчання для суддів, щоб забезпечити застосування критеріїв оцінки ризиків, а також гендерно-чутливих, орієнтованих на інтереси постраждалих підходів під час розгляду справ про домашнє насильство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція; Рада Європи від 04.11.1950 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 04.08.2025).
2. Справа «Бранко Томашич та інші проти Хорватії» (Branko Tomašić and Others v. Croatia), заява № 46598/06, 2009 р. HUDOC – Європейський суд з прав людини URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng> (дата звернення: 14.08.2025).
3. Справа «В. проти Республіки Молдови» (B. v. The Republic of Moldova), заява № 61382/09, 2013 р., пункт 51. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#> (дата звернення: 14.08.2025).
4. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : Конвенція; Рада Європи від 11.05.2011 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (дата звернення: 20.08.2025).
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2229-19> (дата звернення: 30.08.2025).
6. Постол О. І. Спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству. Юридичний бюлетень, 2019. №9. С. 185-193.
7. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Кодекс, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15> (дата звернення: 24.08.2025).
8. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84092340> (дата звернення: 25.08.2025).
9. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84725899> (дата звернення: 25.08.2025).
10. Офіційний сайт «Судова влада» URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 26.08.2025).
11. Стандарти й методика оцінки ризиків для різних зацікавлених сторін в Україні: подальші кроки реалізації міжнародних стандартів щодо гарантування безпеки постраждалих від насильства стосовно жінок та домашнього насильства – Аналітичний звіт URL: <https://rm.coe.int/ukr-agenda-presentation-reports-12-11-2020/1680a04d0f> (дата звернення: 01.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ІПОТЕКОДАВЦЯ В ПРОЦЕДУРІ ПОЗАСУДОВОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

REMEDIES FOR THE MORTGAGOR IN OUT-OF-COURT FORECLOSURE PROCEDURES

Деледівка С.Г., д.філос. в гал. права,
докторант

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»

Цивільне право ще з античних часів виробило інструменти забезпечення виконання договірних та інших цивільно-правових зобов'язань, в тому числі і через застосування іпотечних механізмів. Інститут іпотеки разом із притаманними йому засобами оперативного і досудового способів звернення стягнення на предмет забезпечення, був покликаний вирішити питання захисту прав забезпечених кредиторів, повне і належне виконання зобов'язань, які забезпечувались іпотекою. Будучи засобом захисту прав кредитора, цей інститут потребує посиленої уваги як законодавця, так і представників науки цивільного права і з точки зору захисту прав іншої сторони іпотечних правовідносин.

Такий спосіб позасудового задоволення вимог іпотекодержателя як можливість продажу предмета іпотеки третій особі від власного імені з багатьох економічних і юридичних причин не має широкого застосування у практиці реалізації іпотечних правовідносин в Україні. Разом з тим поза увагою юридичної науки і судової практики залишилось питання вибору належного способу прав іпотекодавця при такому способі позасудового врегулювання. У висновках до статті автором зазначається, що конкуренція між виникаючими і реституційними вимогами тут має вирішуватися в залежності від обставин фактичного володіння предметом іпотеки на момент розгляду судової справи.

При передачі права власності іпотекодержателю на предмет іпотеки, як способу позасудового врегулювання, права іпотекодавця захищаються через подання позовної вимоги про скасування відповідного рішення державного реєстратора. Такий спосіб захисту, а саме скасування рішення державного реєстратора, визнається судами неналежним і неефективним у всіх видах спорів, крім іпотечних і така позиція є усталеною в науці та судовій практиці. Однак додаткового наукового осмислення потребує юридична природа цього способу захисту, особливо з точки зору доктрин поглинання, альтернативного та кумулятивного позовів, які почали обговорюватися в науковій і суддівській спільноті.

Ключові слова: іпотека, іпотекодавець, позасудове врегулювання, способи захисту прав.

Since ancient times, civil law has developed instruments for ensuring the performance of contractual and other civil obligations, including the use of mortgage mechanisms. The institution of mortgage, along with its tools for rapid and extrajudicial foreclosure, was intended to secure the rights of secured creditors and ensure full and proper performance of obligations secured by mortgage. While functioning as a remedy for creditor protection, this legal institution equally requires thorough attention from both the legislature and civil law scholars with respect to protecting the rights of the other party in the mortgage relationship.

One specific form of out-of-court foreclosure—the sale of mortgaged property to a third party by the mortgagee in their own name—is not widely used in practice in Ukraine due to various legal and economic factors. However, legal scholarship and court practice have largely overlooked the issue of determining the appropriate remedy for the mortgagor under such foreclosure procedures. The article concludes that the competition between vindicatory and restitutory claims must be resolved based on the factual circumstances surrounding possession of the mortgaged property at the time the case is heard.

When the mortgagee acquires ownership of the mortgaged property as part of the out-of-court settlement, the mortgagor's rights are typically defended by filing a legal claim seeking to cancel the decision of the state registrar. This remedy—namely, annulment of the registrar's decision—is recognized by courts as appropriate and effective only in mortgage disputes, and this position has become firmly established in both legal scholarship and case law. Nevertheless, the legal nature of this remedy still calls for further academic reflection, particularly in light of emerging doctrinal debates on absorption (merger) of claims, alternative and cumulative claims—topics that have recently begun gaining attention in academic and judicial communities.

Key words: mortgage, mortgageor, out-of-court settlement, legal remedies.

Постановка проблеми. Запроваджені в правове поле України ще на початку 2000-их років засоби і механізми позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки мали своєю метою не тільки пришвидшити захист прав кредиторів у договірних зобов'язаннях, а і стабілізувати цивільний оборот в цілому.

Однак як показує практика, іпотекодержателі, будучи більш «сильною» стороною у зобов'язанні, яка наділена арсеналом способів переважно самозахисту власних прав, нерідко зловживають наданими законом правами, що в свою чергу потребує посилення захисту протилежної сторони іпотечних правовідносин. Однією з визначальних засад здійснення захисту прав іпотекодавців є формулювання і визначення належних та ефективних способів захисту його прав, що обумовлює актуальність відповідних теоретичних досліджень.

Аналіз досліджень. В науковій літературі питанням іпотечних правовідносин присвячені роботи таких авторів, як Боднар Т. В., Кізлова О. С., Короєд С. О., Крат В. І., Охрімчук Л. І., Посікіра Р. Р., Пучковська І. Й., Спасибо-Фатєєва І. В. та інших авторів.

Разом з тим способам захисту прав учасників відповідних правовідносин, особливо в аспекті захисту прав іпотекодавця в процедурі позасудового врегулювання, не була приділена окрема увага. **Метою** даної статті є огляд відповідних наукових підходів та правових позицій судової практики для формулювання належних і ефективних способів захисту прав іпотекодавця при застосуванні іпотекодержателем процедури позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки.

Виклад основного матеріалу. Як випливає із ст. 33 Закону України «Про іпотеку» [9], звернення стягнення на предмет іпотеки здійснюється на підставі рішення суду, виконавчого напису нотаріуса або згідно з договором про задоволення вимог іпотекодержателя.

Реалізація прав іпотекодержателя на підставі рішення суду та виконавчого напису нотаріуса здійснюється через механізми виконавчого провадження і в подальшому через проведення процедури прилюдних торгів. Застосування способів захисту прав учасників правовідносин в процедурі прилюдних торгів були предметом уваги автора в інших роботах, і всі ті проблемні питання вибору належ-

ного і ефективного способу захисту права, що стосуються публічних торгів, в повному обсязі притаманні і правовідносинам при зверненні стягнення на предмет іпотеки на підставі судового рішення та виконавчого напису нотаріуса.

Кардинально інша ситуація буде мати місце при застосуванні позасудових способів звернення стягнення на предмет іпотеки. Відповідно до ст. ст. 37, 38 Закону України «Про іпотеку» таким позасудовими способами є передача іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки та право іпотекодержателя на продаж предмета іпотеки від власного імені. Захист прав іпотекодавця при таких позасудових способах звернення стягнення, вибір належного і ефективного способу захисту порушеного права, конкуренція відповідних позовних вимог і буде предметом подальшої уваги.

Захист прав іпотекодавця, в тому числі в процедурі позасудового врегулювання, здійснюється переважно через застосування юрисдикційної судової процедури, в якій вибір належного і ефективного способу захисту порушених прав є визначальним чинником для можливості їх подальшого поновлення. В залежності від обставин порушення прав іпотекодавця, в залежності від способу позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки будуть істотно відрізнятися способи захисту прав іпотекодавця.

В практиці реалізації правовідносин щодо забезпечення виконання зобов'язань іпотекою нерідкими є ситуації припинення права іпотеки, зокрема через виконання основного зобов'язання, його припинення з інших підстав, знищення (втрати) переданої в іпотеку нерухомості, примусового відчуження такого нерухомого майна у зв'язку з воєнним станом тощо. З іншого боку не у всіх випадках іпотекодержателі виявляються добросовісними, далеко не у всіх випадках останні добровільно реєструють факт припинення іпотеки, більше того, за обставин припинення самої іпотеки ініціюють процедури звернення стягнення. Зазначені фактичні ситуації та відповідні їм спірні відносини вимагають застосування адекватних і, саме головне, належних та ефективних способів захисту прав іпотекодавця.

Розглядаючи судову справу, де за позицією іпотекодавця іпотека є припиненою внаслідок набуття іпотекодержателем права власності на предмет іпотеки за позасудовою процедурою, ВП ВС визначив належний і ефективний спосіб захисту прав іпотекодавця, який може бути застосований і при інших підставах припинення права іпотеки. Обґрунтування відповідної правової позиції ВП ВС потребує доволі об'ємної цитати.

Отже у постанові від 22 лютого 2022 року у справі № 761/36873/18 суд зазначив, що визнання права як у позитивному значенні (визнання існуючого права), так і в негативному значенні (визнання відсутності права і кореспондуючого йому обов'язку) є способом захисту інтересу позивача у правовій визначеності. Для належного захисту інтересу від юридичної невизначеності в певних правовідносинах особа може на підставі пункту 1 частини другої статті 16 ЦК України заявити вимогу про визнання відсутності як права вимоги в іншій особи, що вважає себе кредитором, так і свого кореспондуючого обов'язку. Кредитний договір забезпечений лише одним видом забезпечення – іпотекою, а тому кредитор і боржник повинні та мали право розраховувати, що заборгованість у випадку неповернення її боржником повинна та могла бути погашена в досудовому порядку саме за рахунок іпотечного майна, а тому кредитор повинен був діяти таким чином, щоб заборгованість була погашена за рахунок іпотечного майна в повному обсязі. Саме з таких принципів виходив законодавець, застосувавши принцип недійсності вимог кредитора до боржника по завершенню досудового врегулювання спору. Діючи добросовісно та обачливо, відповідач у цій справі повинен був застосувати заходи досу-

дового врегулювання та звернення стягнення на предмет іпотеки таким чином, щоб вартість предмета іпотеки повністю або в більшій частині погасила заборгованість за кредитним договором, розуміючи, що наступні будь-які вимоги в цих правовідносинах будуть неможливі [7].

Отже при припиненні іпотеки при позасудовому зверненні стягнення на предмет забезпечення, як і за іншими підставами припинення іпотеки, при одночасній наявності реєстрації відповідних обтяжень та/або ініціюванні іпотекодержателем процедури звернення стягнення, належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця є позовна вимога про припинення іпотеки. Зазначене судове рішення є підставою реєстрації державним реєстратором факту припинення іпотеки, скасування всіх обтяжень відповідного майна, що повністю захистить права іпотекодавця.

Право іпотекодержателя на продаж предмета іпотеки, як спосіб позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки, загалом застосовується не часто, оскільки з економічних та юридичних причин покупець набуває не стільки споживчий або інвестиційний об'єкт, скільки вступає в потенційний судовий спір. Тим не менш питання способів захисту при такому позасудовому зверненні стягнення так чи інакше виникають, але на даний момент ні теорія, ні судова практика не дають відповіді на питання щодо належного і ефективного способу захисту прав в подібних випадках.

Показовою в цьому плані є ухвала КЦС ВС від 5.01.2024 року про передачу справи № 756/3036/20 на розгляд ВП ВС і повернення останньою цієї справи для продовження розгляду без власного правового висновку. В цій ухвалі КЦС ВС був проведений аналіз судової практики вирішення спорів щодо оскарження іпотекодавцем позасудової процедури звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом його продажу третій особі іпотекодержателем від власного імені. В результаті аналізу констатовано наявність двох протилежних підходів в практиці ВП ВС при розгляді цієї категорії справ щодо способів захисту: витребування майна іпотекодавцем за механізмом виндикації; визнання недійсним договору, що укладений між іпотекодержателем та третьою особою [10]. Як було зазначено, ВП ВС не надав остаточної відповіді щодо належного і ефективного способу захисту прав в цій категорії судових спорів, тобто який позов слід застосувати в подібних категоріях судових справ – виндикаційний чи позов про визнання недійсним договору залишилось без відповіді.

Ця проблема правозастосування виникла із запровадженням в практиці Верховного Суду концепції книжного володіння. Основна суть цієї концепції полягає у наданні переваги реєстраційному підтвердженню володіння перед фактичним володінням, а також застосуванні виндикаційного позову при реєстрації прав на нерухоме майно за відповідачем безвідносно до обставин, кому конкретно фактично належить майно на момент розгляду судової справи. Про вади безальтернативного застосування цієї концепції автором було зазначено в інших публікаціях [1, с. 68], однак в аспекті захисту прав іпотекодавця є підстави зазначити наступне.

Витребування майна у набувача, в тому числі добросовісного, за виндикаційними позовними вимогами передбачає необхідність встановлення обставин фактичного володіння спірним майном. Якщо предмет іпотеки знаходиться у фактичному володінні іпотекодавця, то на переконання автора застосувати виндикаційний позов немає підстав – відсутній сам факт вибуття майна з володіння власника. Тому достатніми, належними і ефективними будуть позовні вимоги про визнання недійсним договору, укладеного між іпотекодержателем і третьою особою, а також вимоги, направлені на захист реєстраційного підтвердження права власності, в тому числі через скасування відповідного рішення державного реєстратора.

Якщо предмет іпотеки вибув з фактичного володіння іпотекодавця, в тому числі шляхом подальшого його відчуження, то є всі підстави для подання саме виндикаційного позову з притаманним йому предметом доказування: встановленням обставин вибуття майна з володіння власника за чи поза його волею, добросовісності останнього набувача тощо. В будь-якому випадку в цій частині потрібна ретельна теоретична дискусія та формування єдиної і усталеної судової практики на підставі відповідних наукових висновків.

Такий спосіб позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки як передача іпотекодержателю права власності на нього застосовується в набагато більшій кількості випадків, ніж попередній спосіб позасудового звернення стягнення. Так Р.Р. Посікіра, здійснюючи аналіз судової практики в частині застосування способів захисту прав іпотекодавців зазначає, що нечітке формулювання правової норми ст. 37 Закону України «Про іпотеку» та недостатня увага правової науки щодо природи звернення стягнення на предмет іпотеки на підставі договору про задоволення вимог іпотекодержателя призводять до сумнівів при обранні способу захисту прав іпотекодавців. Як наслідок іпотекодавці подавали позови про визнання незаконними набутих права власності на предмет іпотеки, про визнання незаконними рішень та дій щодо позасудового порядку звернення стягнення на предмет іпотеки, про визнання недійсним правочину з набуття іпотекодержателем права власності на нерухоме майно тощо. Очевидно, що в таких позовах було відмолено, а судовою практикою захисту прав іпотекодавця розвивається переважно в напрямі необхідності оскарження рішень державного реєстратора про реєстрацію права власності на предмет іпотеки за іпотекодержателем [8, ст. 331].

Повністю поділяючи цитований висновок і не бажаючи обтяжувати матеріал додатковою судовою практикою варто зазначити, що майже в усіх категоріях судових справ Верховний Суд кваліфікує позовну вимогу про скасування рішення державного реєстратора про реєстрацію права власності набувача (відповідача) неналежним і неефективним способом захисту, надаючи пріоритет позовним вимогам, що випливають з виндикаційного, реституційного, кондикційного, чи зобов'язально-договірного способів захисту. Єдиним винятком стала категорія справ щодо захисту прав іпотекодавців при здійсненні позасудової процедури звернення стягнення на предмет іпотеки через передачу іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки – належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця є позовна вимога про скасування рішення державного реєстратора.

Зазначене підтверджується висновком ВП ВС в постанові від 21 грудня 2022 року у справі № 914/2350/18, в якій зокрема зазначено, що скасування рішень державного реєстратора про державну реєстрацію права власності іпотекодержателя на нерухоме майно, на яке було звернено стягнення за договором іпотеки, є належним способом захисту прав іпотекодавця за умови, якщо таке майно не було відчужене на користь третіх осіб. Це відновлює становище, яке існувало до прийняття державним реєстратором оспорюваного рішення, що відповідає способу захисту, передбаченому пунктом 4 частини другої статті 16 ЦК України [6].

Отже при застосуванні іпотекодержателем процедури позасудового врегулювання через оформлення останнім права власності на предмет іпотеки, належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця є позовна вимога про скасування відповідного рішення державного реєстратора, що відповідає такому загальному способу захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення. Однак умовою застосування такого способу захисту є відсутність факту відчуження предмету іпотеки на користь третіх осіб та його знаходження у фактичному володінні іпотекодавця.

З точки зору повного і дієвого захисту прав іпотекодавця такий спосіб захисту його прав буде найбільш ефективним. Однак з доктринальної точки зору такий підхід на перший погляд видається не зовсім правильним. Як справедливо зазначає С. О. Коросед, рішення (дії) державного реєстратора не можуть бути самостійним предметом оскарження без перевірки правомірності рішень (дій) іпотекодержателя по зверненню стягнення на предмет іпотеки шляхом позасудового врегулювання. Первинним є рішення (дії) самого іпотекодержателя і таке рішення є одностороннім правочином, а державний реєстратор вчиняє лише технічні дії. Таким чином, предметом судового розгляду і предметом судового доказування першочергово має бути наявність чи відсутність у іпотекодержателя права на звернення стягнення на предмет іпотеки. А правильним варіантом позовних вимог мало б бути пред'явлення іпотекодавцем основної вимоги про визнання недійсним рішення іпотекодержателя (одностороннього правочину) і похідної вимоги про скасування рішення державного реєстратора [2, ст. 56].

Повністю поділяючи зазначену позицію науковця варто також зазначити, що далі в своїй роботі він приходить до висновку, що в практиці правозастосування саме вимога про скасування рішення державного реєстратора визнається належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця і таке правозастосування є раціональним з урахуванням вищевикладених теоретичних застережень. Можливим варіантом відповіді на питання про причини кваліфікації Верховним Судом неналежною позовної вимоги про скасування одностороннього правочину іпотекодержателя при позасудовому зверненні стягнення на предмет іпотеки можуть бути наступні міркування.

Суддя Верховного Суду і науковець К. М. Пільков в одній із своїх робіт досліджував наявні в західному і головному чином в загальному праві доктрини поглинання, альтернативного та кумулятивного позовів та їх можливе запровадження в українське судочинство. Що стосується доктрини поглинання, автором було зазначено, що коли очевидно йдеться про вимоги, що поглинаються, вимоги-«матрьошки», заявлена має бути та вимога, яка поглинула всі попередні, без необхідності заявляти поглинуті вимоги. Варто зазначити, що аналізований у цій статті простий ланцюг вимог, які поглинаються, а саме ланцюг «вимога про усунення загрози порушення права – вимога про припинення порушення, що триває – вимога про поновлення порушеного права» не є суто теоретичною конструкцією [3, ст. 315].

Якщо керуватись вказаною логікою, то стає цілком зрозумілим, що вимога про визнання недійсним рішення (одностороннього правочину) іпотекодержателя про позасудове звернення стягнення поглинається наступною вимогою про скасування рішення державного реєстратора, яка і призводить до повного і остаточного захисту прав іпотекодавця. В цьому випадку перша вимога якщо і не є неналежною, але принаймні виявляється зайвою. Інше питання, що запропоновані цитованим автором концепції мають отримати не тільки широке обговорення і підтримку науковою спільнотою, а і бути відображеними у відповідних позиціях мотивувальних частин рішень касаційних судів. В останньому випадку і позивачі при виборі правильного способу захисту прав, і суди при розгляді і вирішенні спорів отримують чіткі орієнтири щодо адекватного правозастосування, що дозволить подолати певний хаос, який наразі має місце в судовій практиці щодо вибору правильного, належного і ефективного способу захисту права.

Зазначене дозволяє сформулювати ряд наступних висновків.

При припиненні іпотеки при позасудовому зверненні стягнення на предмет забезпечення, як і за іншими підставами припинення іпотеки, при одночасній наявності

реєстрації відповідних обтяжень та/або ініціюванні іпотекодержателем процедури звернення стягнення, належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця є позовна вимога про припинення іпотеки. Зазначене судове рішення є підставою реєстрації державним реєстратором факту припинення іпотеки, скасування всіх обтяжень відповідного майна, що повністю захистить права іпотекодавця.

Наразі ні теорія, ні судова практика не дають відповіді на питання щодо належного і ефективного способу захисту прав іпотекодавця при зверненні стягнення на предмет іпотеки шляхом його продажу іпотекодержателем від власного імені. З точки зору дійсного змісту поняття володіння майном, конкуренція між виндикаційними і реституційними вимогами має вирішуватися в залежності від фактичного володіння ним.

Якщо предмет іпотеки знаходиться у фактичному володінні іпотекодавця, то застосувати виндикаційний позов немає підстав – відсутній сам факт вибуття майна з володіння власника. Тому достатніми, належними і ефективними будуть позовні вимоги про визнання недійсним договору, укладеного між іпотекодержателем і третьою особою, а також вимоги, направлені на захист реєстраційного підтвердження права власності, в тому числі через скасування відповідного рішення державного реєстратора. Якщо предмет іпотеки вибув з фактичного

володіння іпотекодавця, в тому числі шляхом подальшого його відчуження, то є всі підстави для подання саме виндикаційного позову з притаманним йому предметом доказування: встановленням обставин вибуття майна з володіння власника за чи поза його волею, добросовісності останнього набувача тощо. В будь-якому випадку в цій частині потрібна ретельна теоретична дискусія та формування єдиної і усталеної судової практики на підставі відповідних наукових висновків.

При застосуванні іпотекодержателем процедури позасудового врегулювання через оформлення останнім права власності на предмет іпотеки, належним і ефективним способом захисту прав іпотекодавця є позовна вимога про скасування відповідного рішення державного реєстратора, що відповідає такому загальному способу захисту як відновлення становища, яке існувало до порушення. Однак умовою застосування такого способу захисту є відсутність факту відчуження предмету іпотеки на користь третіх осіб та його знаходження у фактичному володінні іпотекодавця.

Вказаний спосіб захисту являється ефективним з точки зору повного і дієвого захисту прав іпотекодавця, однак для теоретичного обґрунтування правильності застосування саме такого способу захисту прав є необхідним застосування концепції, так званого, поглинання позовних вимог, яка потребує подальшого обговорення і розвитку в науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Делєдивка С.Г. Виндикація: захист книжного або фактичного володіння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 68-74.
2. Короєд С.О. Про способи захисту при оскарженні реєстрації права власності на предмет іпотеки за іпотекодержателем. *Юридичний бюлетень*. 2023. № 8. С. 52-60.
3. Пільков К.М. Доктрина поглинання, альтернативного і кумулятивного позовів: застосування у судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 3. С. 308-317.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2024 року, Справа № 201/15228/17: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118393645> (дата звернення -22.08.2025).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 липня 2023 року, Справа № 759/5454/19: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516545> (дата звернення -25.08.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 грудня 2022 року, Справа № 914/2350/18: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108480607> (дата звернення -25.08.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 лютого 2022 року, Справа № 761/36873/18: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728577> (дата звернення -27.08.2025).
8. Право власності: способи захисту прав крізь призму судової практики: монографія/ за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. – 616 с.
9. Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 року № 898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text> (дата звернення – 20.08.2025 року).
10. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 05 січня 2024 року, справа № 756/3036/20 –URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116291134> (дата звернення –25.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА СВОБОДИ ДОГОВОРУ У РЕГУЛЮВАННІ ПЕРЕДДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PRINCIPLES OF GOOD FAITH AND FREEDOM OF CONTRACT IN THE REGULATION OF PRE-CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN UKRAINE

Іванько І.П., аспірант

Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Принципи добросовісності та свободи договору є фундаментальними наріжними каменями сучасного договірного права, формуючи природу та зміст правових відносин між сторонами як на стадії укладення, так і на стадії виконання договору. У контексті гармонізації українського договірного права з європейськими стандартами, співвідношення між згаданими принципами набуває особливого значення. Ця стаття досліджує взаємодію між принципами добросовісності та свободи договору в регулюванні переддоговірних відносин в Україні. Дослідження підкреслює, що, не дивлячись на те, що принцип свободи договору дозволяє сторонам вільно вести переговори, а також й визначати умови своїх угод, така свобода не є абсолютною. Вона обмежується принципом добросовісності, який вимагає від сторін діяти чесно, розкривати необхідну інформацію та уникати зловживання своїми правами. Аналіз ґрунтується на огляді українського законодавства, судової практики, а також наукових праць провідних українських та іноземних фахівців у галузі договірного права. Стаття досліджує, як українські суди розглядають конфлікти між двома згаданими принципами у переддоговірних відносинах, наводячи приклади з вітчизняної судової практики. Вона також пропонує порівняльний аналіз європейського підходу до балансу між добросовісністю та свободою договору, спираючись на Принципи європейського договірного права (PECL) та Принципи УНІДРУА. У дослідженні формулюється висновок, що досягнення належного балансу між добросовісністю та свободою договору є вкрай важливим задля забезпечення справедливості у переддоговірних відносинах, а також з метою захисту законних очікувань сторін. Отримані результати сприяють поточній дискусії стосовно вдосконалення правового регулювання переддоговірних відносин в Україні у відповідності до європейських правових стандартів.

Ключові слова: принцип добросовісності, принцип свободи договору, переддоговірні відносини, договірне право, європейські стандарти, цивільне право, комерційна таємниця, Принципи Європейського договірного права (PECL), Принципи міжнародних комерційних договорів UNIDROIT, Draft Common Frame of Reference (DCFR).

The principles of good faith and freedom of contract are fundamental cornerstones of modern contract law, shaping the nature and content of legal relationships between parties both at the conclusion and performance stages of a contract. In the context of harmonizing Ukrainian contract law with European standards, the relationship between these principles becomes particularly significant. This article examines the interplay between the principles of good faith and freedom of contract in the regulation of pre-contractual relations in Ukraine. The study highlights that while the principle of freedom of contract allows parties to freely negotiate and determine the terms of their agreements, this freedom is not absolute. It is constrained by the principle of good faith, which requires parties to act honestly, disclose necessary information, and avoid abusing their rights. The analysis is based on a review of Ukrainian legislation, judicial practice, and scholarly works by leading Ukrainian and foreign experts in contract law. The article explores how Ukrainian courts have addressed conflicts between these two principles in pre-contractual relations, providing examples from domestic case law. It also offers a comparative analysis of the European approach to the balance between good faith and freedom of contract, drawing on the Principles of European Contract Law (PECL) and UNIDROIT Principles. The study concludes that achieving a proper balance between good faith and freedom of contract is essential for ensuring fairness in pre-contractual relations and protecting the legitimate expectations of parties. The findings contribute to the ongoing discourse on improving the legal regulation of pre-contractual relations in Ukraine in line with European legal standards.

Key words: principle of good faith, principle of freedom of contract, pre-contractual relations, contract law, European standards, civil law, trade secret, Principles of European Contract Law (PECL), Principles of International Commercial Contracts UNIDROIT, Draft Common Frame of Reference (DCFR).

Принципи добросовісності та свободи договору є ключовими засадами сучасного договірного права, що визначають характер і зміст правовідносин між сторонами як на етапі укладення договору, так і на стадії його виконання. В умовах гармонізації українського договірного права з європейськими стандартами питання співвідношення цих принципів набуває особливого значення. Це пояснюється необхідністю забезпечення балансу між правом сторін на вільний вибір умов договору та вимогою дотримання чесності й справедливості у взаємодії.

Переддоговірні відносини є стадією, на якій сторони здійснюють переговори, обмінюються інформацією та формують основу майбутнього договору. На цьому етапі принцип свободи договору проявляється у праві сторін самостійно вирішувати питання укладення угоди та визначення її умов. Водночас принцип добросовісності обмежує цю свободу, вимагаючи від сторін діяти чесно, розкривати необхідну інформацію та не зловживати своїм правом.

Аналіз наукових джерел свідчить про значну увагу до принципів свободи договору і добросовісності. Зокрема, дослідженням питань свободи договору займалися такі

вітчизняні вчені, як О. А. Беяневич, А. П. Беяєва, В. О. Горева, А. Г. Карапетова, А. В. Луць, О. І. Савельєва, А. Н. Танага, які розкривають сутність цього принципу, його межі та особливості впливу на договірні відносини. Принцип добросовісності у тому або іншому його аспекті вивчали О. О. Бакалінська, О. В. Безух, С. М. Бервено, Д. Г. Павленко, В. Д. Примаєв, А. В. Смітюх, Ю. А. Тобота, І. М. Шаркова й інші. Принцип добросовісності як загальноправова категорія вивчали М. І. Брагинським, В. В. Вітринським, що аналізували його місце у договірному праві та можливість застосування до переддоговірних відносин. У зарубіжній літературі проблеми добросовісності і свободи договору висвітлені у працях К. Цвайгерта та Х. Кьотца, які розглядають ці принципи як фундаментальні засади європейського приватного права. Водночас залишається актуальним питання їхнього співвідношення на переддоговірній стадії в українському праві.

Метою дослідження є визначення співвідношення принципів свободи договору і добросовісності на стадії переддоговірних відносин із урахуванням чинного українського законодавства, судової практики та європейського досвіду.

Принцип свободи договору виступає фундаментальним положенням сучасного цивільного права, яке відображає автономію волі сторін у договірних відносинах. Його витoki сягають римського права, де він знайшов свій прояв у відомій максимі «*pacta sunt servanda*» (договори повинні виконуватися). Це значить, що сторони мають право у самостійному порядку вирішувати питання укладення договору, визначати його умови та припиняти його дію за взаємною згодою чи в порядку, встановленому законом.

У сучасному українському праві принцип свободи договору закріплений у ст. 627 Цивільного кодексу України (ЦКУ), яка встановлює, що сторони є вільними у виборі контрагента, формуванні змісту договору і окресленні його умов. Зазначене положення надає сторонам можливість створювати як типові, так і нетипові договори, обирати форму їх укладення (усну або письмову), а також визначати права і обов'язки на власний розсуд [1]. Основними аспектами свободи договору є: свобода укладення договору – право сторін вирішувати, чи укласти договір, і з ким саме його укласти; свобода вибору контрагента – сторони мають право обирати один одного без обмежень, за винятком випадків, передбачених законом; свобода визначення умов договору – сторони самостійно формують зміст договору, узгоджуючи його положення відповідно до своїх інтересів; свобода форми договору – можливість укладення договору у письмовій, усній або іншій, не забороненій законом, формі [2, с. 103]. Проте свобода договору не є абсолютною. Її реалізація обмежується необхідністю дотримання інших правових принципів, таких як добросовісність, справедливість, розумність та законність [3, с. 119]. Вказане забезпечує баланс між приватною автономією сторін і загальним публічним інтересом.

Одним із ключових аспектів свободи договору є свобода ведення переговорів. Переддоговірні відносини – це процес, на якому сторони мають можливість обговорити умови майбутнього договору, обмінятися інформацією та визначити свої позиції [4, р. 180]. Свобода ведення переговорів означає, що сторони можуть ініціювати переговори у будь-який час та на власний розсуд; вибір форми переговорів є вільним – сторони можуть обирати усний чи письмовий формат, використовувати засоби електронного зв'язку, організовувати особисті зустрічі тощо; зміст переговорів визначається виключно сторонами: вони можуть обговорювати будь-які питання, що мають значення для укладення договору; сторони мають право не розкривати певну інформацію, якщо це не суперечить принципу добросовісності [5, с. 174].

Важливим аспектом свободи ведення переговорів є право сторін на комерційну таємницю. Це право дозволяє сторонам не розкривати конфіденційну інформацію, що має комерційну цінність. Проте ця свобода також має межі, зокрема щодо обов'язку розкриття інформації, яка може вплинути на рішення іншої сторони. Ще одним важливим проявом свободи договору є право сторін припинити переговори у будь-який момент до укладення договору. Це право є природним наслідком автономії волі сторін і визнається як національним, так і міжнародним приватним правом [6; 7]. Право на припинення переговорів означає, що жодна зі сторін не зобов'язана укласти договір у випадку, якщо вважає це недоцільним або невідповідним. Водночас це право має певні обмеження:

- добросовісність – сторона, яка припиняє переговори, не повинна використовувати це право для введення іншої сторони в оману або завдання їй шкоди;
- обґрунтованість – якщо переговори були припинені без поважних причин, інша сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих унаслідок такої поведінки;
- інформаційний обов'язок – сторона, що припиняє переговори, має належним чином повідомити про це іншу сторону [8, с. 107].

У судовій практиці України принцип свободи припинення переговорів визнається, проте розглядається крізь призму добросовісності та справедливості. Це особливо важливо у випадках, коли одна зі сторін зазнала фінансових втрат через необґрунтоване припинення переговорів. Незважаючи на фундаментальність свободи договору, цей принцип має межі, зумовлені як законодавством, так і загальними засадами цивільного права. Основними обмеженнями свободи договору є:

- принцип добросовісності – сторони мають діяти чесно та сумлінно, як під час переговорів, так і під час укладення договору;

- законність – умови договору повинні відповідати нормам діючого законодавства; моральність – сторони не можуть домовлятися про дії, що суперечать суспільним інтересам або загальновизнаним моральним засадам;

- захист слабкої сторони – у деяких випадках законодавство передбачає спеціальні гарантії для споживачів, працівників та інших осіб, які мають слабше становище у договірних відносинах [9; 10, с. 23; 5, с. 175]. Обмеження свободи договору є необхідними для запобігання зловживанням та забезпечення справедливого балансу між інтересами сторін.

Принцип добросовісності є одним із ключових засад цивільного права, який покликаний забезпечити чесність, справедливість та сумлінність у відносинах між сторонами. Його коріння сягає римського права, де добросовісність (*bona fides*) використовувалася як основа для оцінки правомірності дій сторін. Сучасне розуміння добросовісності є значно ширшим і включає як суб'єктивний, так і об'єктивний аспект.

У українському праві принцип добросовісності закріплений у ст. 3 Цивільного кодексу України, яка визначає його як одну з загальних засад цивільного законодавства. Принцип добросовісності поширюється на всі стадії договірних відносин, включаючи переддоговірну стадію. Сутність добросовісності полягає у вимозі до сторін діяти чесно та відкрито, не вводити одна одну в оману та не зловживати своїми правами. Вона вимагає врахування інтересів іншої сторони та утримання від вчинення дій, які можуть завдати їй шкоди [1].

Добросовісність у переддоговірних відносинах відіграє особливо важливу роль, оскільки на цьому етапі сторони ще не мають договірних зобов'язань, але вже вступають у правовідносини, що мають значний вплив на їхні майбутні інтереси [11, с. 135]. Добросовісність у праві може мати два основних виміри: об'єктивний та суб'єктивний. Об'єктивна добросовісність відображає загальні стандарти поведінки, які мають дотримуватися всі учасники цивільних відносин. Це означає, що сторони повинні діяти чесно та сумлінно, незалежно від своїх особистих намірів або інтересів. Об'єктивна добросовісність виступає як нормативний критерій, за яким оцінюється поведінка сторін. Суб'єктивна добросовісність стосується внутрішнього ставлення сторін до своїх дій. Вона визначає, чи знала сторона про обставини, що могли призвести до введення іншої сторони в оману, чи мала намір вчинити неправомірні дії [12, с. 67]. У переддоговірних відносинах ці два види добросовісності часто перетинаються. Наприклад, сторона, що свідомо приховала інформацію, яка є істотною для іншої сторони, діє недобросовісно як з об'єктивної, так і з суб'єктивної точки зору.

Принцип добросовісності має численні прояви у переддоговірних відносинах. Обов'язок надавати істотну інформацію – сторони мають повідомляти одна одну про обставини, які можуть мати значення для прийняття рішення про укладення договору. Наприклад, продавець нерухомості зобов'язаний розкрити інформацію про наявність обтяжень на об'єкт. Заборона введення в оману – сторони не мають права надавати недостовірну інформацію або умисно приховувати факти, які можуть

вплинути на рішення контрагента. Обов'язок належного ведення переговорів – переговорний процес має відбуватися у конструктивній та відкритій формі. Це значить, що сторони мають обговорювати питання добросовісно, без наміру нав'язати свою волю іншій стороні. Недопустимість зловживання правом на припинення переговорів – якщо одна зі сторін припиняє переговори без поважної причини, вона може бути зобов'язана відшкодувати збитки іншій стороні. Захист комерційної таємниці – сторони мають дотримуватися конфіденційності інформації, отриманої під час переговорів, навіть якщо договір не буде укладено [13, р. 81].

Добросовісність у переддоговірних відносинах виконує низку важливих функцій, які забезпечують баланс інтересів сторін та сприяють досягненню справедливого результату. Основні функції добросовісності включають:

- запобігання зловживанням правом;
- захист законних очікувань;
- підвищення правової визначеності;
- сприяння справедливості [12, с. 68].

У контексті судової практики України принцип добросовісності використовується як критерій для оцінки правомірності поведінки сторін на переддоговірній стадії. Наприклад, якщо одна зі сторін безпідставно припинила переговори, інша може звернутися до суду із вимогою щодо відшкодування збитків.

Принцип свободи договору та принцип добросовісності є фундаментальними засадами цивільного права, але їх співіснування не завжди є безконфліктним. З одного боку, свобода договору гарантує сторонам можливість самостійно визначати умови майбутньої угоди та приймати рішення щодо її укладення чи відмови. З іншого боку, принцип добросовісності покладає на сторони обов'язок діяти чесно, відкрито та сумлінно, що може обмежувати їхню свободу в певних випадках [13, р. 82].

Добросовісність виступає як природне обмеження свободи договору. Вона визначає межі допустимої поведінки сторін під час переговорного процесу. Це означає, що навіть маючи право на ведення переговорів або їх припинення, сторони зобов'язані діяти у спосіб, що не порушує законні інтереси іншої сторони. Прикладом прояву добросовісності як межі свободи договору є ситуація, коли сторона не має права умисно вводити іншу сторону в оману або приховувати інформацію, яка має істотне значення для укладення договору. Навіть якщо свобода договору дозволяє обирати, чи укладати угоду, чи ні, недобросовісна поведінка у цьому процесі може призвести до правових наслідків. Співіснування принципів свободи договору та добросовісності може призводити до конфліктів, особливо коли сторони мають протилежні інтереси на переддоговірній стадії. Такі конфлікти можуть виникати у таких випадках: введення в оману однієї зі сторін; одностороннього припинення переговорів; неспівмірності прав і обов'язків сторін [7].

Судова практика України показує різні підходи до використання принципів свободи договору та добросовісності у переддоговірних відносинах. У рішеннях судів можна виділити кілька ключових аспектів: захист законних очікувань сторін; відшкодування збитків у разі зловживання правом на припинення переговорів; застосування презумпції добросовісності [12, с. 69]. У справі від 11.11.2021 р. № 910/8482/18 Верховний Суд України розглянув ситуацію, де одна зі сторін, посилаючись на принцип свободи договору, в односторонньому порядку припинила переговори щодо укладення договору, що спричинило суттєві втрати іншої сторони. Суд встановив, що така поведінка суперечить принципу добросовісності, оскільки сторона, яка припинила переговори, діяла з наміром завдати шкоди іншій стороні, що є формою зловживання правом. У результаті суд визнав дії сторони недобросовісними та зобов'язав її відшкодувати завдані збитки

[14]. Наведений приклад демонструє, що навіть на переддоговірній стадії сторони зобов'язані діяти добросовісно, а зловживання правом може призвести до юридичної відповідальності. Однак, варто зазначити, що українські суди не завжди послідовні у застосуванні принципу добросовісності. У деяких випадках суди надто формально підходять до аналізу переддоговірних відносин, ігноруючи можливі зловживання правом.

Європейське право надає значної уваги як свободі договору, так і принципу добросовісності. Основні міжнародні акти, що регулюють ці питання, включають: Принципи Європейського договірного права (PECL) передбачають обов'язок діяти добросовісно та чесно на всіх етапах договірних відносин; Принципи міжнародних комерційних договорів UNIDROIT проголошують добросовісність та чесність як універсальні вимоги до сторін у договірних відносинах; Draft Common Frame of Reference (DCFR) – містить положення, що передбачають обов'язок добросовісного ведення переговорів та захист законних очікувань сторін. Законодавства країн ЄС, зокрема Німеччини та Франції, передбачають можливість покладення відповідальності на сторони за порушення добросовісності на переддоговірній стадії. Це може включати відшкодування збитків або навіть визнання договору недійсним [15]. Для України важливим є врахування європейського досвіду у регулюванні переддоговірних відносин. Вказане сприятиме гармонізації українського договірного права з європейськими стандартами та підвищенню рівня захисту прав сторін.

Аналіз принципів свободи договору та добросовісності у регулюванні переддоговірних відносин свідчить про їхню фундаментальну важливість для цивільного права України. Принцип свободи договору надає сторонам можливість вільно визначати умови майбутнього договору, приймати рішення про його укладення чи відмову від нього. Ця свобода є основою автономії волі сторін, що є базовою категорією приватного права. Однак свобода договору не є абсолютною – вона має свої межі, які визначаються, зокрема, принципом добросовісності. Добросовісність виступає як принцип, що забезпечує чесність, відкритість та сумлінність поведінки сторін на всіх етапах договірних відносин, у тому числі на переддоговірній стадії. Вона покликана запобігати зловживанням правами, захищати законні очікування сторін та сприяти правовій визначеності. Принцип добросовісності є водночас етичною та правовою нормою, що має широкий діапазон застосування та значною мірою впливає на визначення змісту та меж свободи договору. Співвідношення цих двох принципів можна охарактеризувати як баланс між автономією сторін та їх обов'язком діяти чесно. На переддоговірній стадії цей баланс проявляється в необхідності дотримання добросовісності навіть в той час, як сторони мають повну свободу щодо початку, ведення або припинення переговорів. Недобросовісна поведінка, навіть у рамках реалізації свободи договору, може бути підставою для покладення відповідальності або визнання недійсності правочину.

Незважаючи на значення принципів свободи договору та добросовісності, їх регулювання у законодавстві України залишається неповним та недосконалим. Аналіз судової практики свідчить про низку проблем: відсутність чітких законодавчих положень щодо переддоговірної відповідальності; непослідовність судової практики; складність доведення недобросовісності; обмеженість механізмів відшкодування збитків; недостатня рецепція європейських стандартів.

Для підвищення ефективності регулювання переддоговірних відносин в Україні і забезпечення справедливого балансу між принципами свободи договору та добросовісності пропонується. Внести зміни до Цивільного кодексу України, передбачивши окрему норму про обов'язок сторін діяти добросовісно під час переддоговірних відносин.

Така норма має визначати обов'язок сторін надавати повну та достовірну інформацію, утримуватися від введення в оману та забезпечувати чесне ведення переговорів. Запровадити механізм переддоговірної відповідальності, який би передбачав відшкодування збитків у випадку недобросовісної поведінки сторони. Це може включати як реальні збитки, так і втрачений прибуток. Розробити рекомендації для судів щодо тлумачення принципів свободи договору і добросовісності, які б забезпечували єдність судової практики та сприяли більш послідовному захисту прав сторін. Гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами, враховуючи положення PECL, UNIDROIT

та DCFR. Це дозволить врахувати найкращі європейські практики у регулюванні переддоговірних відносин. Підвищити рівень правової культури учасників договірних відносин, зокрема шляхом проведення навчальних заходів та роз'яснювальної роботи для підприємців, юристів та інших зацікавлених осіб. Забезпечити більш чітке правове визначення критеріїв добросовісної поведінки у переддоговірних відносинах, що дозволить сторонам краще розуміти свої права та обов'язки. Створити ефективні механізми доказування недобросовісної поведінки, зокрема через впровадження цифрових інструментів фіксації переговорного процесу (електронна переписка, відеозаписи).

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.09.2025).
2. Бойчук О. І. Історичний аналіз становлення та розвитку принципу свободи договору. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 101-107. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.16>
3. Басай О. В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1(3). С. 117-127.
4. Kokhanovska O., Tsiura V., Kokhanovskyi V. Pre-contractual relationship in the contract law of Ukraine and the DCFR: the problem of updating legal regulation in view of the reform of the Civil Code of Ukraine. *Revista Jurídica Portucalense*. 2023. P. 178-197. URL: <https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/30500> (дата звернення: 15.09.2025).
5. Стільник І. В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 173-176. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.28>
6. Менджул М. В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2022. № 69. С. 114-117.
7. Молчанова М. Є. Проблематика застосування принципу свободи договору при укладанні фраздаторної угоди. Шостий апеляційний адміністративний суд. 2025. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/5367-pr oblematyka-zastosuvannia-pryntsypu-svobody-dohovogu-pry-ukladanni-fraudatornoi-uhody.html> (дата звернення: 16.09.2025).
8. Никифоров В. Межі свободи договору крізь призму розумності, справедливості та добросовісності. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 104-111. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.976>
9. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2001. 166 с.
10. Расько Ю. О. Окремі підстави обмеження свободи договору при виборі виду правочину. *ScienceRise: Juridical Science*. 2022. № 3 (21). С. 22-25. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.265544>
11. Карнаух В. С. Окремі аспекти регулювання переддоговірних відносин (на прикладі України та Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 1. С. 133-138.
12. Бітюк П. До питання про співвідношення добросовісності та свободи договору. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 65-70.
13. Krutnyk R. The principle of good faith in contractual obligations in the context of the modernization of civil legislation of Ukraine. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2 (38). С. 79-84.
14. Ухвала КГС ВП від 27.07.2021 року у справі №910/8482/18 (910/4866/21). Протокол. 2025. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_29_11_2021_roku_u_spravi_910_8482_18_910_4866_21/ (дата звернення: 17.09.2025).
15. Владишевська В. В., Давидова І. В. Категорія «свобода договору»: досвід вітчизняного та міжнародного застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №1. С. 593-595. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/138>

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ОБОРОТОЗДАТНІСТЬ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА CAPACITY FOR CIVIL TURNOVER OF COPYRIGHT OBJECTS

Сліпченко С.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного, трудового та господарського права
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню оборотоздатності об'єктів авторського права (творів науки, літератури та мистецтва) у цивільному обороті. Предметом аналізу є правова природа об'єктів авторського права, їх здатність бути об'єктами цивільного обороту та взаємозв'язок із майновими правами. Тема охоплює проблематику правового регулювання цивільного обороту творів у контексті сучасної цивілістики та євроінтеграційних процесів в Україні. Метою дослідження є встановлення здатності або нездатності об'єктів авторського права перебувати у цивільному обороті, а також перевірка обґрунтованості твердження, що об'єктами такого обороту є виключно майнові права, а не самі твори. У статті доведено, що об'єкти авторського права є оборотоздатними, оскільки вони від'ємні від творця після набуття об'єктивної форми, що спростовує тезу про їх невід'ємність чи невідчужуваність через нематеріальну природу. Аналіз авторських договорів показав, що предмет таких договорів є сам твір, а не майнові права. Перехід творів від однієї особи до іншої відбувається через сприйняття їх змісту, що не призводить до втрати твору попереднім суб'єктом. Дослідження критично оцінює традиційну думку, що об'єктами цивільного обороту є лише майнові права, встановлюючи, що перехід творів і майнових прав є взаємодоповнювальними елементами цивільного обороту. Показано, що матеріальний носій забезпечує доступ до твору, але не замінює його оборот. Результати дослідження мають значення для цивільного права, зокрема для вдосконалення правового регулювання обороту об'єктів авторського права в Україні. Вони можуть бути застосовані у правозастосовній практиці, розробці законодавства в умовах євроінтеграції, а також у навчальному процесі для поглиблення розуміння цивільного обороту. Зроблено висновки, що об'єкти авторського права є оборотоздатними, оскільки вони від'ємні від творця та здатні переходити від однієї особи до іншої без втрати для попереднього суб'єкта. Їх оборот не зводиться до обороту матеріального носія чи майнових прав, а поєднує обидва елементи: перехід твору (зміст) і правонаступництво (форма). Перехід майнових прав юридично оформляє динаміку творів, але не є об'єктом цивільного обороту.

Ключові слова: об'єкт цивільного права, об'єкт авторського права, твір, цивільний оборот, оборотоздатність, майнові (виключні) права.

The article is devoted to the study of the turnover of copyright objects (works of science, literature and art) in civil circulation. The subject of analysis is the legal nature of copyright objects, their ability to be objects of civil circulation and the relationship with property rights. The topic covers the issues of legal regulation of civil circulation of works in the context of modern civil studies and European integration processes in Ukraine. The purpose of the study is to establish the ability or inability of copyright objects to be in civil circulation, as well as to verify the validity of the statement that the objects of such circulation are exclusively property rights, and not the works themselves. The article proves that copyright objects are turnoverable, since they are subtractable from the creator after acquiring an objective form, which refutes the thesis about their inalienability or inalienability due to their intangible nature. The analysis of copyright contracts showed that the subject of such contracts is the work itself, not property rights. The transfer of works from one person to another occurs through the perception of their content, which does not lead to the loss of the work by the previous subject. The study critically evaluates the traditional view that only property rights are objects of civil turnover, establishing that the transfer of works and property rights are complementary elements of civil turnover. It is shown that the material carrier provides access to the work, but does not replace its turnover. The results of the study are important for civil law, in particular for improving the legal regulation of the turnover of copyright objects in Ukraine. They can be applied in law enforcement practice, the development of legislation in the context of European integration, as well as in the educational process to deepen the understanding of civil turnover. It is concluded that copyright objects are tradable, since they are alienable from the creator and are capable of passing from one person to another without loss to the previous subject. Their circulation is not reduced to the circulation of the material carrier or property rights, but combines both elements: the transfer of the work (content) and the succession (form). The transfer of property rights legally formalizes the dynamics of works, but is not an object of civil circulation.

Key words: object of civil law, object of copyright, work, civil circulation, tradability, property (exclusive) rights.

Постановка проблеми. Соціальна роль об'єктів права інтелектуальної власності в сучасному суспільстві є ключовою та незамінною. Вони не лише сприяють економічному і технологічному прогресу, але й відіграють важливу роль у духовному та культурному розвитку, формуючи цілісну особистість і зміцнюючи суспільство загалом. Правове регулювання, як на національному, так і на міжнародному рівні, підкреслює їх значення, визнаючи свободу творчості одним із фундаментальних прав людини. Таким чином, об'єкти права інтелектуальної власності є основою для гармонійного розвитку сучасного суспільства, що робить їх захист і підтримку пріоритетними завданнями правової системи.

Цивільний оборот у цих процесах відіграє надважливе значення. Саме він забезпечує правомірний доступ одних осіб до результатів інтелектуальної, творчої діяльності інших та їх інтеграцію в суспільні відносини. Цим пояснюється той активний інтерес до даної тематики, який можна спостерігати у сучасній цивілістиці [1, с. 367–384]. Особливої актуальності вона набуває ще й в умовах євроінтеграційних процесів, які відбуваються в Україні.

Мета та завдання дослідження. Метою даного дослідження є встановлення здатності або нездатності об'єктів авторського права перебувати у цивільному обороті. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: встановити наявність або відсутність у творів науки, літератури та мистецтва ознак натуральної оборотоздатності; при наявності у них ознак натуральної оборотоздатності визначитись із цивільною оборотоздатністю; перевірити обґрунтованість твердження про те, що об'єктом цивільного обороту є майнові права на об'єкти авторського права; з'ясувати місце переходу від однієї особи до іншої майнових прав на об'єкти авторського права в системі цивільного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання цивільного обороту об'єктів права інтелектуальної власності є предметом активного обговорення в сучасній цивілістиці. І більшість дослідників сходяться на думці, що такі об'єкти права інтелектуальної власності як твори науки, літератури та мистецтва є необоротоздатними. Вони не можуть безпосередньо залучатися до цивільного обо-

роту. Тому об'єктами останнього є лише майнові права на зазначені нематеріальні блага. Саме вони відчужуються або переходять від однієї особи до іншої у випадках та порядку, встановлених законодавством.

Не вимагає доказів та обставина, що така одностайність сприяє освітньому процесу, стабільності правового регулювання, передбачуваності у правозастосуванні, формує правосвідомість. І здавалося б, що накопичений рівень знань у теорії цивільного права про оборотоздатність результатів інтелектуальної, творчої діяльності, про об'єкти цивільного обороту, має вказувати на відсутність потреби у додаткових дослідженнях. Адже згідно з методологічним принципом «брита Оккама», не слід примножувати сутність без необхідності. Разом з тим, у науковій літературі висловлено і протилежну точку зору. Приміром, О. Мельник [2, с. 55], О. Харитонova [3, с. 210], С. Шимон [4, с. 237–239] визнають оборотоздатність саме за результатами інтелектуальної, творчої діяльності, а отже стверджується, що саме вони є об'єктами цивільного обороту, а не майнові права на них. Останні слугують лише правовою формою, яка забезпечує динаміку об'єктів авторського права [5, с. 58–59].

Очевидно, що в умовах оновлення цивільного законодавства України ревізія наявних знань про цивільний оборот творів науки, літератури та мистецтва набуває особливої актуальності. Адже існування двох протилежних точок зору на одне й те ж правове явище потребує перевірки безперечності загальноприйнятих поглядів на оборотоздатність об'єктів авторського права та достатність обґрунтування таких поглядів, а також встановлення «життєздатності» запропонованої протилежної точки зору.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі обґрунтовано стверджується, що об'єктами цивільного обороту розглядаються об'єкти цивільного права. При цьому зазначається, всякий об'єкт цивільного обороту є об'єктом цивільних прав, але не всякий об'єкт цивільних прав є об'єктом цивільного обороту [6, с. 85]. Такий висновок підтверджується і змістом ст. 178 ЦК України в якій йдеться саме про оборотоздатність об'єктів цивільних прав.

Об'єктами авторського права (авторських правовідносин), як виду об'єктів цивільних прав, є твори науки, літератури та мистецтва. Тому логічно було б припустити, що саме їх здатність залучатись до цивільного обороту і мала б ставати предметом наукових пошуків вітчизняних дослідників. Але у теорії цивільного права панує думка, що «твір як нематеріальний результат творчої діяльності автора не може виступати об'єктом обороту» [7, с. 370; 8, с. 30–38; 9, с. 65–66]. І це, насамперед, пов'язують із його нематеріальною природою [10, с. 72]. Водночас хотілося б зразу ж наголосити, що такий аргумент виглядає не зовсім переконливим. Адже в цивільному обороті функціонує ціла низка нематеріальних благ. Наприклад, до таких належать послуги, безготівкові (електронні) гроші, електронні цінні папери, інформація, оборотоздатні особисті немайнові блага тощо. І нематеріальна природа таких об'єктів цивільних прав не заважає їм перебувати у цивільному обороті. До того ж, саме майнове право на результати інтелектуальної, творчої діяльності (виключне право), оборотоздатність якого в теорії права не піддається сумніву, також має нематеріальну природу. Тому нематеріальна природа об'єкта цивільних прав не є абсолютною перешкодою для залучення його до цивільного обороту.

Підтвердженням того, що твори науки, літератури та мистецтва не можуть розглядатись об'єктами цивільного обороту, на думку прихильників цієї точки зору, яка чудово була описана в публікації професора І. Є. Якубівського, також має свідчити їх неможливість бути предметом правочинів [8, с. 32]. Але, як і попередня, подібна аргументація не виглядає переконливою. Так, наприклад, цивільному праву відомі авторські договори замовлення

й авторські договори на використання готового твору. Перші зобов'язують автора створити твір та передати його для використання [11, с. 3–14; 12, с. 214]. І більшість дослідників сходяться на думці, що предметом такого договору є саме твір, який треба створити та передати для використання замовнику [12, с. 212; 13, с. 102–103; 14, с. 25; 15; 16, с. 213]. В такому договорі чітко зазначаються вимоги, яким має відповідати твір, як предмет договору: обсяг, форма, структура, жанр, цільове призначення, робоча назва майбутнього твору, зміст, мова, якою буде написано твір, сфера його застосування тощо [17, с. 64]. Очевидно, що наведені вимоги не можуть стосуватися до майнових прав на об'єкт авторського права. Другі договори зобов'язують автора передати для використання вже готовий твір. І не потребує пояснення, що для того, щоб щось використовувати це «щось» потрібно мати. А для того, щоб замовник мав це «щось» він повинен його отримати в результаті передачі. Тому, вбачається, і в цій групі договорів предметом є вже створений об'єкт авторського права.

Нездатність до цивільного обороту об'єктів авторського права пояснюється і тим, що твори науки, літератури та мистецтва неможливо передати одним суб'єктом іншому [10, с. 72], в силу їх невіддільності, невід'ємності від творця, невідчужуваності [18, с. 88; 19, с. 114; 20, с. 190; 21, с. 122]. Втім, подібні твердження також не безспірні.

Безперечно, твори науки, літератури та мистецтва невідчужувані від свого творця. Проте ця невідчужуваність зумовлена не їхньою нематеріальною природою, а такими об'єктивними категоріями, як авторство та творча індивідуальність автора. Авторство є фактом, що засвідчує особу, яка власною творчою працею створила конкретний об'єкт авторського права. І такий результат інтелектуальної, творчої діяльності ідентифікує не особу, яка володіє матеріальною формою твору, не особу, яка отримала права на останній, а саме його творця, вказуючи, ким і що було створено. У свою чергу, оригінальність, новизна, неповторність та унікальність об'єкта авторського права вказують на творчу індивідуальність їх автора, яка знайшла відбиток у створеному ним творі. Іншими словами, твір через своє індивідуальне забарвлення персоніфікує творця. Ці факти зберігаються незалежно від життя чи смерті автора або дії правової охорони твору у часі. Саме в контексті авторства та творчої індивідуальності об'єкти авторського права дійсно є невідчужуваними, оскільки вести мову про відчуження, передачу факту як такого є некоректним. Іншими словами, твір не може стати чужим для свого творця, незалежно від того створено його анонімно чи під псевдонімом, на замовлення чи в результаті замовного (академічного) плагіату або фальсифікації авторства.

Що ж до невід'ємності творів науки, літератури та мистецтва, то вона зберігається лише доти, поки твір існує на рівні творчого задуму. Однак щойно ідеї, образи чи думки автора набувають об'єктивної форми, що дає змогу іншим особам їх сприймати, то вести мову про їх невід'ємність вже не доводиться [8, с. 33]. Яскравим підтвердженням цього є велика кількість об'єктів авторського права, що збереглися після смерті своїх авторів. Це, наприклад, поезія Тараса Шевченка, живопис Івана Айвазовського, романи Олександра Дюма, наукові праці з цивілістики Олександра Пушкіна та інші. Їхні твори продовжують існувати й донині. Якби ці об'єкти справді були невід'ємними, то їх існування мало б припинитись разом зі смертю авторів. Проте цього не відбулося. Наведене свідчить про те, що сукупність ідей, думок та образів, які в результаті творчої діяльності автора набули об'єктивної форми, може існувати самостійно, незалежно від свого творця. І доки зберігається можливість відтворити твір у формі, доступній для сприйняття органами людського чуття, сам твір продовжує існувати. Напевно саме з цим пов'язаний вислів у відомому романі «Майстер і Марга-

рита»: «рукописи не горять», символізуючи невмирущість результатів творчості, ідей і мистецтва, які не можна знищити навіть фізичним шляхом. І лише Миколі Гоголю вдалося спалити свій рукопис продовження поеми «Мертві душі», оскільки він був знищений ще до того, як його зміст став відомим іншим особам.

Від'ємність об'єктів авторського права вказує на їх натуральну оборотоздатність, адже згідно ст. 178 ЦК України об'єкти цивільних прав можуть вільно знаходитись у цивільному обороті, якщо вони не вилучені з нього, або не обмежені в ньому, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Тобто від'ємність (натуральна оборотоздатність) матеріальних та нематеріальних благ вказує на їх потенційну здатність до обороту. Вона є передумовою цивільної оборотоздатності, тобто передумовою допуску (вилучення, обмеження або не обмеження) до обороту з боку законодавця. Адже якщо певне благо за своєю природою є невід'ємним від особи (тобто не має натуральної оборотоздатності), то вести мову про його вилучення з цивільного обороту або про обмеження чи не обмеження оборотоздатності взагалі немає сенсу.

Поділяючи позицію, висловлену в юридичній літературі, відповідно до якої цивільний оборот – це відчуження або перехід об'єктів цивільних прав від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи правовстановлення [5, с. 31], варто підкреслити, що відчуження та перехід становлять два самостійні й незалежні один від одного способи цивільного обороту [5, с. 61–139]. Причини невідчужуваності творів науки, літератури та мистецтва були вже наведені вище. Якщо ж ці блага від'ємні (мають натуральну оборотоздатність), але невідчужувані, то логічно припустити, що вони залучаються до цивільного обороту у такий спосіб як перехід від однієї особи до іншої.

Перевіримо зроблене припущення шляхом зіставлення його з уже відомими науці цивільного права фактами. Для цього оберемо в якості базового класичне визначення твору як об'єкта авторського права, запропоноване В. І. Серебровським ще в середині минулого століття. На його думку, твір являє собою сукупність ідей, думок та образів, що виникли у свідомості автора й у результаті його творчої діяльності отримали вираження у конкретній об'єктивній формі, доступній для сприйняття органами людського чуття, що забезпечує можливість відтворення цієї сукупності у свідомості інших осіб.

Аналіз наведеного поняття дозволяє стверджувати, що всі об'єкти авторського права є нематеріальними, а тому належать до сфери ідеального, тобто світу ідей, абстрактних понять і образів. Вони виникають, існують і сприймаються виключно у свідомості людини. Для забезпечення доступності їх сприйняття іншими особами ці об'єкти цивільних прав потребують зовнішнього вираження, яке досягається через їх об'єктивну форму втілення.

Якщо сукупність ідей, образів, думок, що виникла у свідомості автора, завдяки об'єктивній формі вираження відтворюється у свідомості реципієнта, то це свідчить про перехід такої сукупності ідей, образів, думок від творця до реципієнта. І такий перехід вказує на оборотоздатність саме об'єктів авторського права. Причому вищенаведена динаміка останніх може бути продовжена і за межами зв'язку «автор – реципієнт». Для ілюстрації оборотоздатності об'єктів авторського права змодельємо певну ситуацію. Припустимо, автор створив казку, передав її рукопис видавцеві, який, оцінивши творчу цінність твору, опублікував його у вигляді книги та випустив тираж для читачів. Покупець придбав книгу, прочитав казку і переказав її дитині.

Аналіз цієї ситуації дозволяє зробити висновки щодо особливостей цивільного обороту творів як нематеріальних об'єктів.

1. Твір як об'єкт авторського права виникає з моменту створення рукопису, в якому ідеї, думки та образи автора

отримують об'єктивну форму вираження, доступну для сприйняття органами чуття інших, відмінних від творця, осіб. Наприклад, твір втілено на папері.

2. Передача рукопису видавцеві створює умови для доступу останнього до твору, що фактично означає введення такого об'єкта в цивільний оборот через матеріальний носій. Хоча сам твір є нематеріальним, його оборот здійснюється завдяки такій матеріальній формі як рукопис чи книга. Після сприйняття змісту рукопису видавцем ідеї, думки та образи автора відтворюються у свідомості видавця, що свідчить про перехід змісту твору від однієї особи до іншої.

3. Покупець книги, придбавши матеріальний носій, також отримує доступ до змісту твору. А під час читання казки його свідомість відтворює ідеї, думки та образи, створені автором, що можна розглядати як перехід твору до покупця матеріального носія твору.

4. Переказ казки дитині покупцем матеріального носія призводить до того, що дитина, сприймаючи розповідь, відтворює у своїй свідомості ідеї, думки та образи автора. Таким чином, твір переходить до свідомості дитини.

Отже, твір, як об'єкт авторського права, переходить від автора до видавця, покупця і дитини. Наведена ілюстрація підкреслює унікальну особливість цивільного обороту таких нематеріальних благ. На відміну від речей, які при передачі вибувають у одного суб'єкта і переходять до іншого, твір як нематеріальний об'єкт не втрачається попереднім володільцем, а множиться. Цю особливість яскраво ілюструє вислів Бернарда Шоу, який зазначав, що якщо у двох осіб є по яблуку і вони обмінюються ними, то кожен все рівно матиме по одному яблуку. Якщо ж вони обмінюються ідеями, то кожен матиме вже по дві ідеї. Одну свою ідею і одну, яку він отримав у результаті обміну.

Таким чином, твір як об'єкт авторського права, здатен переходити від однієї особи до іншої і без відчуження. Така їх динаміка є одним із способів цивільного обороту. При цьому, у процесі переходу від однієї особи до іншої твір науки, літератури та мистецтва не втрачається попередніми суб'єктами, проте в результаті множення, переходить до інших осіб, відтворюючись у їх свідомості. В результаті та сукупність ідей, образів, думок, яку мав один суб'єкт, тепер має й інший.

Перевірити зроблене припущення про те, що саме об'єкти авторського права безпосередньо залучаються до цивільного обороту у такий спосіб як перехід від однієї особи до іншої можна зіставленням з уже відомими й економічними науці фактами. Зокрема, практично всіма представниками економічної науки визнається, що твори науки, літератури та мистецтва здатні перебувати в економічному обороті. І цей факт не заперечується представниками юридичної науки. А право, як відомо, має максимально відповідати економічному змісту відносин. Тому, якщо об'єкти авторського права здатні перебувати в економічному обороті, то право має лише оформити такий оборот, а не заперечувати саму можливість його існування. Наведене дозволяє приєднатися до висловленої в юридичній літературі думки, що динаміка майнових прав на твір вказує не на те, що вони стали об'єктом цивільного обороту, а на те, що їх перехід слугує юридичною формою економічного обороту нематеріальних благ, яка відображає процес перенесення суб'єктивних майнових прав учасників цивільних правовідносин [22, с. 35–41; 5, с. 19]. Іншими словами, перехід майнових прав на об'єкти авторського права юридично оформляє перехід від однієї особи до іншої самих об'єктів. І таке оформлення відбувається за допомогою правової конструкції « правонаступництво ».

Немає сумніву, що твір пускається в оборот через оборот його матеріального носія. Однак не потребує пояснень і той факт, що оборот матеріального носія ще не свідчить про оборот самого твору. Вочевидь, перший лише створює для другого можливість, яка не завжди може бути реалізована. Наприклад,

передача видавцеві «рукопису», написаного «гарабарською мовою», може свідчити лише про те, що її автор втілює у результаті творчої діяльності сукупність своїх ідей, думок та образів. Він навіть втілює цю сукупність у доступній для сприйняття органами людського чуття конкретній об'єктивній формі (у вигляді символів, літер, знаків, збережених на електронному, паперовому чи іншому носії). Однак навряд чи можна вести мову про те, що відбулося введення твору в оборот через залучення в оборот його матеріального носія. Прикладом цього може бути відома книга «Манускрипт Войнич», яку досі не вдалося прочитати (розшифрувати). Тобто матеріальний носій, доступний до сприйняття його органами людського чуття, є. Але надати певного значення кодам, символам, знакам, що зчитуються, поки не вдається. Тому свідомість тих, хто сприймає, поки що не може відтворити ту сукупність ідей, думок та образів, яка виникла колись у автора книги «Манускрипт Войнич» і в результаті його творчої діяльності була виражена в об'єктивній формі.

З цієї ж причини загибель матеріального носія не завжди свідчить про знищення твору. І тут справа не тільки в існуванні його копій, репродукцій тощо. Якщо твір було сприйнято хоча б однією особою, відмінною від творця, яка може відтворити його, то твір, як сукупність ідей, думок та образів, продовжує існувати. Наприклад, композитор створив музичну композицію та записав її у вигляді цифрового файлу на комп'ютері. Через збій жорсткого диску файл було втрачено, а носій (комп'ютер) знищено пожежею. Однак до цього композитор виконав музичну композицію на концерті. Слухач, який є музикантом, запам'ятав мелодію, що дозволяє йому відтворити твір на інструменті або покласти його на ноти. Отже, незважаючи на втрату матеріального носія твір продовжує існувати.

Таким чином, від'ємність та здатність переходити від однієї особи до іншої об'єктів авторського права свідчать про те, що вони оборотоздатні, мають властивості, що дозволяють їм перебувати в цивільному обороті. Така здатність тісно пов'язана з оборотом їхнього матеріального носія, але не може з ним отожднюватися. Це дозволяє критично оцінити ще одне категоричне висловлювання про те, що у цивільний оборот вводяться або матеріальні носії, у яких втілені об'єкти інтелектуальної власності, або виключні (майнові) права на ці об'єкти, але не останні.

Водночас оборотоздатність об'єктів авторського права не повинна протиставлятися переходу майнових прав на них або підмінюватися ним. Адже цивільний оборот – це системне утворення, в якому поєднуються два елементи – динаміка об'єктів цивільних прав (відчуження або перехід) та динаміка прав на них (правонаступництво або правовстановлення) [23, с. 131]. Кожен з елементів є необхідним, а разом вони достатні для утворення такого правового явища, як цивільний оборот. При відсутності одного з них мета останнього не може бути досягнутою. Тому перехід твору від автора до реципієнта, без переходу прав на нього, свідчить про неправомірність доступу останнього до чужого блага. Відповідно, правова можливість знайомитися з об'єктом авторського права, відтворювати його, цитувати, перекладати, переробляти тощо у такого реципієнта не виникає, що свідчить про відсутність цивільного обороту. У той же час, перехід права на твір, без переходу самого твору, також свідчить про відсутність цивільного обороту. Наприклад, автор та видавець уклали авторський договір, за яким перший передав права на об'єкт авторського права останньому. Але сам твір, викладений у рукописі, не було передано. У зв'язку з цим, у видавця об'єктивно відсутня можливість здійснювати отримане право. Очевидно, що подібна динаміка прав також не може розглядатися цивільним оборотом.

Таким чином, сам факт переходу твору від автора до реципієнта, без переходу прав на нього, або перехід прав, без переходу самого об'єкта авторського права, не є цивільним оборотом. Як вбачається, зроблений висновок: по-перше, підтверджує висловлену думку про те, що перехід творів

науки, літератури та мистецтва не повинен протиставлятися переходу майнових прав на них або підмінюватися ним; по-друге, ставить під сумнів категоричність твердження про те, що об'єктами цивільного обороту є майнові права на відповідні результати інтелектуальної, творчої діяльності, тоді як самі твори такими розглядатися не повинні.

Логіку подібного сприйняття цивільного обороту об'єктів авторського права може бути додатково підтверджено і розумінням його сутності як такого. Зокрема, заслуговує на підтримку висловлена в юридичній літературі думка, що відчуження або перехід є способами, які становлять зміст цивільного обороту. правонаступництво та правовстановлення представляють собою його форму [5, с. 58–60; 24, с. 242]. А як відомо, відповідно до законів діалектики, форма та зміст будь-якого явища чи процесу перебувають у нерозривному взаємозв'язку. Цей зв'язок виявляється в тому, що форма завжди має змістовне наповнення, а зміст невіддільний від своєї форми (формальної вираженості). Тому, поєднуючи перехід об'єктів цивільних прав від однієї особи до іншої, як спосіб, характерний саме для динаміки об'єктів авторського права (зміст), та правове оформлення переходу цих благ (форму) отримуємо органічне поєднання та нерозривний зв'язок змісту та форми такого правового явища, як цивільний оборот творів науки, літератури та мистецтва. І саме їх поєднання та нерозривний зв'язок здатні формувати загальне та повне уявлення про сутність розглядуваного явища.

Таким чином, перехід об'єктів авторського права від однієї особи до іншої (зміст) без його належного правового оформлення, яке проявляється через перехід відповідних прав (без форми), як і форма у відриві від її змісту, згідно законів діалектики, не може розглядатися цивільним оборотом.

Висновки. В результаті проведеного дослідження було встановлено:

1. Об'єкти авторського права, як один із видів оборотоздатних об'єктів цивільних прав, здатні перебувати у цивільному обороті;

2. Вони невідчужувані, але від'ємні від свого творця, що свідчить про їх натуральну оборотоздатність, і можуть, зазвичай, вільно переходити від однієї особи до іншої, що вказує на їх цивільну оборотоздатність.

3. Їх фактична передача, як і сприйняття, здійснюються з допомогою матеріального носія. Однак оборот останніх не повинен підміняти оборот самих творів. Матеріальний носій необхідний лише для забезпечення фактичного доступу до об'єкта авторського права (сукупності ідей, думок і образів, які у результаті творчої діяльності автора отримали своє вираження у доступній для сприйняття органами людського чуття конкретній об'єктивній формі). Не повинен підмінюватися оборот результатів інтелектуальної, творчої діяльності і переходом майнових (виключних) прав на них.

4. Перехід виключних прав лише забезпечує (оформляє) правомірний доступ до об'єктів авторського права. В іншому випадку такий доступ був би неправомірним. Але і передача виключних прав, без передачі твору, навіть якщо при цьому передається якийсь матеріальний носій (наприклад, залита фарбою книга, яку неможливо прочитати, зіпсований USB флеш-накопичувач, на якому записана комп'ютерна програма, зламаний диск з піснями, закодоване в зошиті, за допомогою невідомого шифру, оповідання тощо. Адже, отримавши від автора, наприклад, право на відтворення певного твору, але не отримавши сам об'єкт авторського права або доступ до нього, правонабувачу відтворювати буде нічого.

5. Майнові права на твори науки, літератури та мистецтва не є об'єктами цивільного обороту, а їх перехід (динаміка) є юридичною формою переходу об'єктів авторського права від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва. Іншими словами, останнє юридично оформляє динаміку нематеріальних благ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 3. Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків : Право, 2013. 760 с.
2. Мельник О. М. Суб'єкт права інтелектуальної власності та його цивільно-правовий статус : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 154 с.
3. Харитонов О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 346 с.
4. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
5. Сліпченко А. С. Цивільний оборот речей : монографія. Харків. ЕКУС, 2024. 240 с.
6. Сліпченко А. С. Поняття об'єктів цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (97). С. 81–93. Doi : <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.07> (Дата звернення: 29.09.2025).
7. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. праці. Харків: Золоті сторінки, 2012. 696 с.
8. Якубівський І. Є. Майнові права інтелектуальної власності як об'єкти цивільного обороту. *Право та інновації*. 2014. № 4 (8). С. 30–38. URL : <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/2dab4efe-8cab-4bc7-b825-275c983bf2eb/content> (Дата звернення: 28.09.2025).
9. Якубівський І. Є. Використання твору в авторському праві України. *Право та інновації*. 2015. № 4 (12). С. 65–71.
10. Якубівський І. Є. Проблеми набуття, здійснення та захисту майнових прав інтелектуальної власності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2019. 502 с.
11. Підпригора О. Проблеми системи законодавства України про інтелектуальну власність. *Інтелектуальна власність*. 2000. № 3. С. 3-14.
12. Токарева В. О. Договір художнього замовлення. *Актуальні проблеми держави та права*. № 41. 2008. С. 212–217. URL : <http://www.arpr.in.ua/v41/37.pdf> (Дата звернення: 29.09.2025).
13. Жилінкова О. В. Договори у сфері реалізації авторських прав на музичний твір : монографія. Харків : КСИЛОН, 2008. 212 с.
14. Дмитренко В. Особливості договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 24–28. URL : <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/11/4.pdf> (Дата звернення: 29.09.2025).
15. Дюкарева-Бержаніна К. Ю. Особливості договірних відносин зі створення за замовленням та використання об'єктів авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 136–138. Doi : <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/29> (Дата звернення: 29.09.2025).
16. Печерова Н. Г. Особливості договору створення за замовленням об'єктів суміжних прав за законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород. 2024. № 5. С.210–217. URL : <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/35.pdf> (Дата звернення: 29.09.2025).
17. Бажанов В. О. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права в цивільному праві України. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. С. 62–67.
18. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи : монографія / Ю. О. Лупенко та ін. К. : ННЦ «ІАЕ», 2014. 514 с.
19. Інтелектуальна власність та авторське право : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти / І. М. Чістякова та ін. К. : Каравела, 2019. 204 с.
20. Чугрій Г. А., Волешук Н. А. Інтелектуальна власність як складова інноваційного розвитку підприємства. *Економічні студії*. 2019. 4 (26). С. 189–195.
21. Башурин Н. Теоретико-правові аспекти розуміння науково-технічної інформації як об'єкта цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (25). С. 120–126. Doi : [10.35774/app2021.01.120](https://doi.org/10.35774/app2021.01.120) (Дата звернення: 29.09.2025).
22. Безух О. В. Господарський (комерційний) та цивільний обороти: сутність та відмінності в умовах ринкової економіки. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 35–41. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pprip_2016_16_4 (Дата звернення: 29.09.2025).
23. Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 23, 2017. С. 129–132. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2017_23_37 (Дата звернення: 30.09.2025).
24. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Х. : Діса плюс, 2013. 552 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЦИФРОВІ ПРАВА ДИТИНИ В УМОВАХ ГАРМОНІЗАЦІЇ З ПРАВОМ ЄС НА ОСНОВІ РИЗИКО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ¹

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR REFORMING LEGISLATION ON CHILDREN'S DIGITAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF EU LAW HARMONIZATION THROUGH A RISK-BASED APPROACH

Смирнова Т.С., к.ю.н.,
доцент кафедри приватного права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто методологічні засади реформування законодавства України у сфері захисту цифрових прав дитини з урахуванням потреби гармонізації з правом Європейського Союзу на основі ризико-орієнтованого підходу. Стрімкий розвиток цифрових технологій, насамперед систем штучного інтелекту та платформ спільного доступу до інформації та відео, породжує нові виклики для реалізації прав дитини та потребує системного правового реагування. Зазначається, що в науковій доктрині існують різні підходи до визначення цифрових прав, однак питання їх класифікації та формування вичерпного переліку залишаються дискусійними, що ускладнює постановку завдань для законотворчості. У зв'язку з цим пропонується орієнтуватись на оцінку ризиків, які сучасні цифрові технології створюють для реалізації прав дитини. На основі оновленої типології ризиків ОЕСР (ризиків контенту, поведінки, контактів і споживання, а також перехресних ризиків – ризиків конфіденційності, ризиків, пов'язаних з передовими технологіями, та ризиків для здоров'я та благополуччя дитини) окреслюється спектр проблем, що вимагають законодавчих рішень. Особливу увагу приділено діяльності платформ спільного доступу до інформації та відео і використанню систем штучного інтелекту як сферам, де ризики для прав дитини є найбільш актуальними. Проаналізовано ключові європейські програмні та нормативні документи, які формують стандарти у сфері захисту цифрових прав дитини, та законодавство України у цій сфері. Порівняльний аналіз показує, що українське законодавство містить лише фрагментарні норми щодо захисту цифрових прав дитини, тоді як відсутність комплексної державної стратегії ускладнює їх подолання. У висновках обґрунтовується необхідність впровадження ризико-орієнтованого підходу, що дозволяє визначати найбільш актуальні загрози та формувати превентивні механізми правового захисту цифрових прав дитини. Як першочергові завдання України визначено імплементацію положень GDPR, DSA та AI Act для створення цілісної та гармонізованої з європейськими стандартами моделі правового захисту цифрових прав дитини.

Ключові слова: цифрові права дитини, ризико-орієнтований підхід, гармонізація з правом ЄС, системи штучного інтелекту, платформи спільного доступу до інформації, платформи спільного доступу до відео.

The article examines the methodological foundations for reforming Ukrainian legislation in the field of protecting children's digital rights, taking into account the need for harmonization with European Union law through a risk-based approach. The rapid development of digital technologies, particularly artificial intelligence systems, information – and video-sharing platforms, generates new challenges for the realization of children's rights and requires a systematic legal response. It is noted that various approaches exist in legal scholarship to defining digital rights; however, the issues of their classification and the creation of an exhaustive list remain debatable, which complicates the formulation of legislative objectives. In this regard, the article proposes to focus on assessing the risks that modern digital technologies pose to the realization of children's rights. Based on the updated OECD typology of risks (content, conduct, contact, and consumer risks, as well as cross-cutting risks such as privacy, advanced technologies, and risks to children's health and well-being), the article outlines a range of problems requiring legislative solutions. Particular attention is paid to the operation of information – and video-sharing platforms and the use of artificial intelligence systems as areas where risks to children's rights are most acute. Key European policy and regulatory documents shaping standards in the field of children's digital rights, as well as relevant Ukrainian legislation, are analyzed. The comparative analysis demonstrates that Ukrainian legislation contains only fragmented provisions on the protection of children's digital rights, while the absence of a comprehensive national strategy complicates overcoming these deficiencies. The conclusions emphasize the necessity of implementing a risk-based approach, which makes it possible to identify the most pressing threats and develop preventive mechanisms for the legal protection of children's digital rights. The article identifies the implementation of the GDPR, the DSA, and the AI Act as Ukraine's priority tasks in building a coherent model of children's digital rights protection harmonized with European standards.

Key words: children's digital rights, risk-based approach, harmonization with EU law, artificial intelligence systems, information-sharing platforms, video-sharing platforms.

Постановка проблеми: Стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема систем штучного інтелекту (ШІ) та платформ спільного доступу до інформації/відео, актуалізує питання захисту цифрових прав дитини. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень у сфері цифрових прав людини та сформовані європейські стандарти, українське законодавство все ще не враховує комплексно специфіку ризиків, з якими стикаються діти в цифровому середовищі. Це, а також відсутність державної стратегії захисту цифрових прав дитини створює розрив між потребами практики й нормативним регулюванням, що, своєю чергою, потребує вироблення методологічно обґрунтованого підходу до реформування національного законодавства.

Аналіз наукових досліджень і публікацій: Впродовж останніх років проблематика захисту цифрових прав викликає значний інтерес науковців-правників. Цифрові права людини розглядаються у роботах таких авторів, як Белова М. В., Белов Д. М., Верлос Н. В., Дідух Х. В., Разметаєва Ю. С., Тихомиров О. О., Ямненко Т. М. Питання цифрових прав дитини розглядають у своїх дослідженнях Белова М. В., Белов Д. М., Бисага Ю. М., Маркович Х. М., а виклики для прав дітей у зв'язку з розвитком систем ШІ – Белова М. В., Белов Д. М., Бисага Ю. М., Костова Н. І.

Однак попри інтенсивні наукові дослідження проблематики захисту цифрових прав людини загалом і дитини

¹ Публікацію підготовлено в межах перспективного плану розвитку наукового напрямку «Суспільні науки» Національного університету «Києво-Могилянська академія», фундаментального дослідження на тему: «Реалізація цифрових прав дитини», згідно з додатковою угодою № БФ5-2025 від 01.03.2025 р. до Договору від 04 серпня 2021 року між НАУКМА та МОН.

зокрема, залишається відчутною потреба у виробленні системного й методологічно обґрунтованого підходу до подальшого реформування законодавства у цій сфері, який міг би стати підґрунтям для формування зважених законодавчих ініціатив.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні на основі ризико-орієнтованого підходу та з огляду на потребу гармонізації з правом ЄС необхідних напрямів удосконалення законодавства України щодо захисту цифрових прав дитини, які зумовлені розвитком цифрових технологій, зокрема, інтенсивним розвитком систем ШІ та платформ спільного доступу до інформації/відео. Для досягнення цієї мети необхідно:

- проаналізувати домінуючі наукові підходи до визначення, систематизації та класифікації цифрових прав дитини;
- виявити основні ризики, що виникають у процесі реалізації цифрових прав дитини, зумовлені розвитком систем ШІ та платформ спільного доступу до інформації/відео, а також шляхи їх мінімізації;
- дослідити європейські програмні та нормативні документи, які формують стандарти у сфері захисту цифрових прав дитини;
- оцінити сучасний стан законодавства України щодо захисту цифрових прав дитини та визначити його основні прогалини;
- на основі ризико-орієнтованого підходу визначити принципи та пріоритетні напрями реформування законодавства України щодо захисту прав дитини в умовах євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу: У сучасних правових наукових джерелах сформувалось кілька підходів до визначення цифрових прав. Одні автори пропонують розглядати їх «не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в інтернеті» [1, с. 6]. Інші обґрунтовують тезу про те, що цифрові права є окремою, новою групою прав людини, які виникли внаслідок розвитку цифрових технологій [2, с. 59; 3, с. 258; 4, с. 103].

Обидва підходи виглядають достатньо обґрунтованими. Проте більш системною виглядає позиція, за якою цифрові права – це «складна еволюційно сформована категорія в системі прав людини, яка охоплює особливості (умови) реалізації визнаних прав людини в цифровому середовищі (не тільки online) та за допомогою цифрових інструментів в реальному житті, а також нові суб'єктивні права як юридичну конкретизацію правових можливостей людини в цифровому середовищі, систему принципів і своєрідних гарантій захисту прав людини в процесі використання цифрових технологій» [5, с. 138].

У межах цього підходу виділяють три групи прав [5, с. 100; 6, с. 47]: основні (базові, традиційні) права з природно притаманним їм інформаційним змістом (свобода вираження, приватність, тощо); права з виокремленими інформаційними елементами (захист цифрових персональних даних як складова приватності); «нові права (нові по суті та нові прояви основних прав людини): право на доступ до інтернету, право на цифрову освіту та розвиток цифрових навичок, право на цифрову ідентичність, право на кібербезпеку, право на захист від дезінформації, право на свободу створення та захист контенту, право на цифрову спадщину» [5, с. 140–141].

Наукові дискусії щодо поняття цифрових прав та критеріїв їх відмежування від традиційних прав людини ще тривають. Проте всі дослідники підкреслюють, що вичерпного переліку цифрових прав не існує через їх недостатню інституціоналізацію та стрімкий розвиток цифрових технологій, що зумовлює постійну еволюцію вже існуючих і появу нових прав.

Через відсутність усталеного переліку цифрових прав людини загалом і дитини зокрема, прогнозування

напрямів вдосконалення законодавства щодо їх захисту виключно на основі їх класифікації є неможливим. Тому більш доцільним видається звернутись до аналізу ризиків, які сучасні цифрові технології створюють для реалізації прав дитини. До того ж такий підхід відповідає й загальній логіці правотворчого процесу, адже будь-яка законодавча ініціатива має розпочинатися з виявлення й усвідомлення конкретних проблем, на подолання яких вона спрямована. Не випадково одним з принципів правотворчої діяльності визнається необхідність та обґрунтованість [7, ст. 3], яка на практиці вимагає правильного визначення проблеми на початковому етапі розроблення політики на основі вагомих аргументів, наукових доказів і даних, враховуючи інформацію, отриману в результаті оцінки впливу та консультацій із громадськістю й іншими зацікавленими сторонами [8, с. 21]. Як слушно зазначає професор М. Замбоні, законодавство є інструментом, «його не можна оцінювати як «хороше» саме по собі; його необхідно оцінювати з огляду на результати, яких має досягти законодавчий процес (тобто початкові наміри законодавців), та ті, яких він фактично досяг (тобто чи відповідають результати початковим намірам)» [9, с. 490].

У 2021 році Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) оновила розроблену ще у 2011 році Типологію ризиків, з якими діти стикаються у цифровому середовищі [10], відому як «4C» (content, conduct, contact, consumer). Вона охоплює: ризики контенту, тобто пов'язані з доступом до шкідливої чи невідповідної віку інформації (дезінформація, мова ворожнечі, порнографія тощо); ризики поведінки, які виникають через дії самих дітей у цифровому середовищі (секстинг, кібербулінг, піратство); ризики контактів, що стосуються небезпечних форм взаємодії дитини з іншими людьми в цифровому просторі (з метою сексуального примусу, кібергрумінгу, залучення до екстремістської діяльності); ризики споживання, які пов'язані з роллю дитини як споживача (доступ дітей до невідповідних їм віку маркетингових повідомлень, несвідоме розкриття фінансових даних, шкідливі завантаження тощо).

Типологія також враховує перехресні ризики, які впливають на кілька сфер одночасно: ризики конфіденційності (обробка персональних даних дітей, у тому числі шеренгінг – публікація батьками інформації про дитину в інтернеті), створення цифрових профілів (профілювання); ризики, пов'язані з технологіями (ШІ, інтернетом речей, біометрією та алгоритмами прогнозовної аналітики); ризики для здоров'я та благополуччя дитини (тривале перебування перед екранами, порушення сну, депресії, залежність від соціальних мереж тощо).

Систематизація та аналіз змісту наведених ризиків дозволяють не просто окреслити спектр викликів, на які має реагувати правова система, але й сформулювати пріоритетні напрями удосконалення законодавства.

Так, ризики контенту, насамперед, вимагають чіткого визначення на рівні законодавства категорій шкідливої інформації, обмежень щодо її поширення, впровадження систем вікової класифікації контенту (насамперед на платформах спільного доступу до інформації/відео). Ризики поведінки актуалізують впровадження механізмів протидії різним формам проблемної поведінки дітей в інтернеті. Ризики контактів пов'язані з необхідністю вдосконалення інструментів запобігання небезпечній для дітей цифровій взаємодії, зокрема, обов'язку провайдерів платформ спільного доступу до інформації/відео виявляти і блокувати небезпечні облікові записи та впроваджувати ефективні системи верифікації віку користувачів. Ризики споживання потребують обмеження доступу дітей до неприйнятної реклами й захисту від агресивного онлайн-маркетингу, маніпулятивних комерційних практик та шахрайства. У сфері захисту конфіденційності актуальним є посилення захисту персональних даних дітей,

обмеження практики шерентингу та закріплення права на забуття. Ризики, пов'язані з технологіями, потребують чітких правил використання алгоритмів, біометрії та систем ШІ, які впливають на права дитини. Нарешті, ризики для здоров'я та благополуччя зумовлюють необхідність у програмах цифрової гігієни, обмеження тривалості використання цифрових сервісів та підтримці дітей у разі виникнення цифрової залежності.

Очевидно, що наведені ризики охоплюють надзвичайно широкий спектр проблем – від контенту і поведінки до конфіденційності та здоров'я дітей. Вирішувати їх можна у площині різних галузей права – цивільного, кримінального, адміністративного тощо. З огляду на такий інтердисциплінарний характер досліджуваних питань та неможливість охопити їх усі у межах однієї статті, зосередимось на двох взаємопов'язаних напрямках, які є ключовими викликами сучасного цифрового середовища: правовому регулюванню діяльності платформ спільного доступу до інформації/відео та використанні технологій ШІ.

В цьому контексті першочерговими є:

- ризики контенту, оскільки саме через платформи спільного доступу переважно й поширюється шкідлива чи невідповідна віку інформація;
- ризики контактів, адже ці платформи часто стають посередниками у встановленні небезпечних для дітей зв'язків;
- ризики споживання, що впливають з таких комерційних практик платформ, як агресивний маркетинг та маніпулятивні алгоритми рекомендацій;
- ризики конфіденційності, пов'язані з профілюванням, шерентингом та реалізацією права на забуття у контексті діяльності платформ;
- ризики, пов'язані з використанням систем ШІ, які підсилюють попередні категорії: створені з використанням систем ШІ алгоритми модерації контенту, створена з використанням генеративного ШІ шкідлива чи невідповідна віку інформація, поведінкова аналітика з використанням систем ШІ тощо.

Звуження предмету дослідження до двох «технологічних» параметрів – діяльності платформ спільного доступу до інформації/відео та систем ШІ – дозволяє достатньо впевнено окреслити основні напрями вдосконалення законодавства щодо захисту цифрових прав дитини в цьому контексті, а саме:

- законодавче встановлення категорій шкідливої інформації (як такої, поширення якої повністю заборонено, так і тієї, доступ до якої допустимий по досягненню певного віку) та обмеження доступу до неї;
- встановлення обов'язку провайдерів платформ виявляти і блокувати небезпечні облікові записи;
- врегулювання маркетингової діяльності платформ та заборона використання персональних даних дітей для профілювання;
- обмеження практики шерентингу;
- закріплення права на забуття та механізму його реалізації;
- запровадження вимог до прозорості та підзвітності алгоритмів, які застосовуються на платформах для модерації контенту, рекомендацій чи персоналізації інформації для дітей;
- регулювання використання систем ШІ: заборона генеративних технологій для створення контенту, який може вводити дітей в оману; спеціальні гарантії у сфері поведінкової аналітики щодо дітей; обов'язкова оцінка впливу систем ШІ на права дітей перед їх впровадженням.

Для додаткового обґрунтування цих напрямів удосконалення законодавства з огляду на діяльність платформ спільного доступу до інформації/відео та розвитку систем ШІ звернемось до аналізу європейських програмних та нормативних документів з відповідної проблематики.

Серед основних програмних документів ЄС у сфері цифрових прав дитини слід згадати Європейську декларацію про цифрові права та принципи цифрового десятиліття [11], яка покладає на держави обов'язок забезпечувати дітям відповідне віку безпечне цифрове середовище та захист від шкідливого та незаконного контенту, експлуатації й маніпуляцій, а також від незаконного відстеження та профілювання, зокрема з комерційною метою.

Європейська стратегія кращого інтернету для дітей (BIK+) [12], на відміну від попереднього документу, повністю присвячена питанням створення безпечного для дітей цифрового середовища й, серед іншого, акцентує увагу на захисті дітей від небезпечного контенту (самоушкодження, ризиковані онлайн-виклики, розлади харчової поведінки та небезпечні дієти), вдосконаленні механізмів перевірки віку та інструментів батьківської згоди, а також потребі у врахуванні гейміфікації маркетингу і загроз агресивного маркетингу серед дітей шкідливих продуктів харчування та ризикованих інвестицій.

Основними європейськими законодавчими актами, що в тій чи іншій мірі врегульовують питання захисту цифрових прав дитини, є:

1. Директива про недобросовісні комерційні практики (2005) [13] прямо забороняє використовувати в рекламі прямі заклики до дітей купувати рекламовані товари або переконувати батьків у такій купівлі.
2. Загальний регламент про захист даних (GDPR) (2016) [14] гарантує дітям особливий захист персональних даних, зокрема коли персональні дані дітей обробляються з метою маркетингу або профілювання, встановлює обов'язковість явної згоди для обробки персональних даних дітей та передбачає право на забуття.
3. Директива про аудіовізуальні медіа-послуги (2018) [15], яка застосовується до всіх послуг з аудіовізуальним контентом, включаючи медіа, а також платформи спільного доступу до відео, встановлює обов'язок відповідних суб'єктів вживати пропорційні заходи для захисту дітей від шкідливого контенту (включаючи аудіовізуальні комерційні повідомлення). Такий контент має супроводжуватись відповідним маркуванням (описом) і бути доступним лише у спосіб, що забезпечує, щоб діти зазвичай не могли його почути або побачити. В контексті ризиків споживання Директива вимагає обмеження доступу дітей до окремих форм аудіовізуальних комерційних повідомлень, як от продакт-плейсмент і телепродаж, а також окремих видів реклами (алкогольних напоїв, шкідливих для дітей харчових продуктів та напоїв) та забороняє використання персональних даних дітей з комерційною метою (у тому числі для прямого маркетингу, профілювання та поведінково орієнтованої реклами).
4. Закон про цифрові послуги (DSA) (2022) [16] не зобов'язує провайдерів платформ моніторити інформацію, яку вони передають або зберігають як постачальники посередницьких послуг, чи активно виявляти факти незаконної діяльності, але покладає на них обов'язок реагувати на скарги і вживати заходів щодо видалення незаконного контенту. DSA містить цілу низку норм, спрямованих на забезпечення прозорості систем модерації контенту та алгоритмів рекомендацій. Захисту прав неповнолітніх присвячено окрему статтю 28 DSA, яка прямо зобов'язує провайдерів доступних для неповнолітніх онлайн-платформ вживати заходів для забезпечення високого рівня конфіденційності, безпеки та захисту неповнолітніх, зокрема, забороняє провайдерам розміщувати рекламу на основі профілювання з використанням персональних даних дітей.

У липні 2025 року Європейська комісія оприлюднила Керівні принципи щодо заходів для забезпечення високого рівня конфіденційності, безпеки та захисту неповнолітніх в інтернеті [17], які встановлюють певний стандарт оцінки відповідності вимогам статті 28 DSA заходів,

які мають вжити постачальники онлайн-платформ. Такі заходи мають включати, зокрема, щорічну (або при змінах) оцінку ризиків, дизайн сервісів із віковим контролем та налаштуваннями приватності за замовчуванням, а також створення простих інструментів для скарг, повідомлень і батьківського контролю.

5. Закон про штучний інтелект (AI Act) (2024) [18] забороняє створення та використання систем ШІ, які експлуатують вразливість дітей «з метою або з ефектом істотного спотворення поведінки особи таким чином, що завдає або з розумною ймовірністю може завдати цій особі або іншій особі значної шкоди».

6. Регламент щодо встановлення Європейської рамки цифрової ідентичності (2024) [19], передбачає створення «гаманців цифрової ідентичності» (Digital Identity Wallets), що забезпечуватимуть безпечний спосіб розкривати окремі персональні дані третім особам. Впровадження цієї технології з великою вірогідністю стане зручним інструментом для платформ спільного доступу до інформації/відео, оскільки забезпечить надійну та пропорційну верифікацію віку користувачів.

Таким чином, європейські стандарти у сфері цифрових прав дитини створюють основу для критичної оцінки цивільного законодавства України та виявлення прогалин, які мають бути усунуті з метою гармонізації з правом ЄС.

У цьому контексті слід констатувати, що чинне законодавство України відчуває брак цілісного підходу до захисту дітей у цифровому середовищі.

Цивільний кодекс України [20] закріплює базові особисті немайнові права – на індивідуальність, ім'я, зображення, повагу до гідності та честі, приватність, тощо. Хоча ці норми були сформульовані без урахування сучасних технологічних викликів, вони мають універсальний характер і застосовні у цифровому середовищі. Водночас Кодекс не містить спеціальних положень щодо сучасних викликів, як-от право на забуття чи профілювання.

Сімейний кодекс України [21] поєднує виховну функцію батьків із забезпеченням найкращих інтересів дитини, у тому числі в цифровому середовищі. Він встановлює обов'язок батьків піклуватися про фізичний, духовний і моральний розвиток дитини, їх право обирати форми і методи виховання, а також право дитини на належне батьківське виховання на основі поваги до її прав і гідності. Водночас механізмів реалізації цих норм в умовах цифрового середовища Кодекс не конкретизує.

Закон України «Про рекламу» [22] містить цілу низку положень, спрямованих на захист дітей: реклама має враховувати їх чутливість і не завдавати їм шкоди; суб'єктам у сфері аудіальних та аудіовізуальних медіа й провайдерам платформ спільного доступу до інформації/відео заборонено обробляти персональні дані дітей з метою прямого маркетингу та профілювання, включаючи поведінково орієнтовану рекламу; обмежується доступ дітей до реклами тютюну, алкогольних напоїв та азартних ігор.

Закон України «Про охорону дитинства» [23] декларує право дитини на отримання інформації, що відповідає її віку, забороняє розголошення інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного представника, а також поширення у медіа пропаганди насильства, жорстокості, порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і шкодить моральному благополуччю дитини. Водночас категорії шкідливої для дітей інформації Закон не деталізує.

Закон України «Про захист персональних даних» [24] встановлює загальний правовий режим захисту і обробки персональних даних і гарантії для всіх фізичних осіб, включаючи дітей, але не містить спеціальних норм, які б враховували їх вразливість.

Найбільш наближеним до європейських стандартів є Закон України «Про медіа» [25]. Він визначає категорії

забороненої для поширення інформації та інформації, що може завдати шкоди фізичному, психічному або моральному розвитку дітей, запроваджує вікову класифікацію контенту (16+, 18+), правила маркування відповідної інформації, а також зобов'язує медіа та провайдерів аудіовізуальних сервісів забезпечувати технічні засоби батьківського контролю.

Інші профільні Закони України, як-от «Про електронні комунікації» [26] та «Про цифровий контент та цифрові послуги» [27] взагалі не містять норм, спеціально спрямованих на захист дітей.

Порівняння визначених раніше напрямів удосконалення законодавства щодо захисту цифрових прав дитини (з огляду на ризики та європейські стандарти) з нормами національного законодавства України свідчить про наявність трьох ключових блоків прогалин, усунення яких необхідне для гармонізації з правом ЄС:

1. Захист персональних даних (GDPR): чинне законодавство України не містить спеціальних норм щодо особливого режиму обробки персональних даних дітей. Також відсутні механізми обмеження практики шерингу, а також нормативне закріплення права на забуття.

2. Регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації/відео (DSA): в українському законодавстві не передбачено обов'язки провайдерів платформ виявляти і блокувати небезпечні облікові записи, встановлювати прозорі та підзвітні алгоритми модерації контенту, рекомендацій і персоналізації контенту для дітей.

3. Регулювання використання систем ШІ (AI Act): у законодавстві України відсутні норми, що забороняють застосування технологій генеративного ШІ для створення оманливого чи шкідливого для дітей контенту, встановлюють спеціальні гарантії при використанні систем ШІ для поведінкової аналітики щодо дітей. Також не передбачено механізмів обов'язкової оцінки впливу систем ШІ на права дітей перед їх впровадженням.

Однією ключових причин виявлених прогалин є недостатня увага до проблеми захисту прав дитини у цифровому середовищі на рівні державної політики. В Україні досі відсутня цілісна державна стратегія у цій сфері. Розроблена і презентована Міністерством цифрової трансформації України ще у 2020 році Національна стратегія захисту дітей в цифровому середовищі на 2021–2026 роки [28] так і не була ухвалена. Її положення частково увійшли до Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року [29], яка передбачає як одну зі стратегічних цілей забезпечення прав і свобод дитини в інтернеті та запобігання експлуатації і зловживанням щодо дітей у цифровому середовищі. Натомість, в контексті досліджуваної проблематики ця стратегія обмежується лише одним завданням – визначенням інструментів блокування та видалення шкідливого контенту, у тому числі порнографічного характеру. Така звуженість підходу свідчить про брак комплексного бачення проблематики захисту цифрових прав дитини.

Висновки: Найбільш адекватним підходом до реформування законодавства України щодо захисту цифрових прав дитини є ризико-орієнтований. Він дозволяє виявляти найбільш актуальні загрози, зумовлені технологічним розвитком, і має превентивну спрямованість, тобто зорієнтований на запобігання шкоді. Саме цей підхід дозволяє подолати фрагментарність і несистемність правового регулювання цифрових прав дитини у законодавстві України і формує цілісну й ефективну модель, гармонізовану з європейськими стандартами. У цьому контексті першочерговими завданнями України є імплементація положень GDPR, DSA та AI Act, що на сучасному етапі створить гармонізовану з європейськими стандартами модель правового захисту дітей у цифровому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ, 2019. 55 с. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2019/12/DRA_FINAL_UKR.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
2. Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58-61. URL: http://lsej.org.ua/10_2021/14.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
3. Pleskach M. Theoretical grounds for defining the criteria to distinguish between digital and traditional human rights: An international legal analysis. *Соціально-правові студії*. 2025. Т. 8, № 2. С. 248-261. URL: https://sls-journal.com.ua/web/uploads/pdf/SLS_Vol.8_No.2_2025-248-261.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
4. Ямненко Т. М., Мисько Д. О. Розвиток цифрових прав в Україні. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юрид. вісник «Повітряне і космічне право»*. 2022. № 4(65). С. 101-106. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.65.17045> (дата звернення: 25.09.2025).
5. Тихомиров О. О. Права людини: інформаційний вимір : монографія. Одеса : Юридика, 2023. 304 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/tihomirov_o.o._prava_lyudini_print.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
6. Razmetaeva Y, Barabash Y, Lukianov D. The Concept of Human Rights in the Digital Era: Changes and Consequences for Judicial Practice. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. № 3(15). Р. 41-56. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1660480856.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
7. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.
8. ОБСЄ. Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства. Варшава, 2024. 199 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/570906.pdf> (дата звернення: 25.09.2025).
9. Zamboni M. Goals and Measures of Legislation: Evaluation. *Stockholm Centre for Commercial Law Årsbok VIII*. 2017. Р. 489-504. URL: <https://publications.scdl.se/scdl/article/view/102> (дата звернення: 25.09.2025).
10. OECD. Children in the Digital Environment: Revised Typology of Risks. *OECD Digital Economy Papers*, 2021. № 3022. 28 р. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/01/children-in-the-digital-environment_9d454872/9b8f222e-en.pdf (дата звернення: 25.09.2025).
11. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles> (дата звернення: 25.09.2025).
12. A Digital Decade for Children and Youth – the new European Strategy for a Better Internet for Kids (BIK+). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0212> (дата звернення: 25.09.2025).
13. Directive 2005/29/EC of 11 May 2005 (Unfair Commercial Practices Directive). *OJ*. 2005. L 149. P. 22-39. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32005L0029> (дата звернення: 25.09.2025).
14. Regulation (EU) 2016/679 of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation). *OJ*. 2016. L 119. P. 1-88. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R0679> (дата звернення: 25.09.2025).
15. Directive (EU) 2018/1808 of 14 November 2018 (Audiovisual Media Services Directive). *OJ*. 2018. L 303. P. 69-92. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018L1808> (дата звернення: 25.09.2025).
16. Regulation (EU) 2022/2065 of 19 October 2022 (Digital Services Act). *OJ*. 2022. L 277. P. 1-102. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj> (дата звернення: 25.09.2025).
17. European Commission. Guidelines on the protection of minors under the Digital Services Act (DSA). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/commission-publishes-guidelines-protection-minors> (дата звернення: 25.09.2025).
18. Regulation (EU) 2024/1689 of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act). *OJ*. 2024. L 277. P. 1-171. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 25.09.2025).
19. Regulation (EU) 2024/1183 of 11 April 2024 establishing the European Digital Identity Framework. *OJ*. 2024. L 118. P. 1-65. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1183/oj> (дата звернення: 25.09.2025).
20. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
21. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.
22. Про рекламу : Закон України від 03 лип. 1996 р. № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 39. Ст. 181.
23. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
24. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.
25. Про медіа : Закон України від 13 груд. 2022 р. № 2849-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 47-50. Ст. 124.
26. Про електронні комунікації : Закон України від 16 груд. 2020 р. № 1089-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 6. Ст. 306.
27. Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10 серп. 2023 р. № 3321-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 90. Ст. 345.
28. Національна стратегія захисту дітей в цифровому середовищі (проект) на 2021–2026 роки. Київ : Мін-во цифрової трансформації України, 2020. 12 с. URL: <https://thedigital.gov.ua/regulations#group-planned> (дата звернення: 25.09.2025).
29. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лип. 2025 р. № 708-р. *Офіційний вісник України*. 2025. № 64. Ст. 4437.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПІДСТАВИ ПОСТАНОВЛЕННЯ ОКРЕМОЇ УХВАЛИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

GROUNDS FOR ISSUING A SPECIAL RULING IN CIVIL PROCEEDINGS

Ткачишин І.В., аспірантка кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рожнов О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Цивільне процесуальне законодавство передбачає можливість суду при розгляді справи постановляти окрему ухвалу, яка є особливим видом судової ухвали. Положення про окрему ухвалу у цивільному процесуальному законодавстві не новим. Однак, у 2017 році у діючому ЦПК України вказана норма викладена у іншій редакції, її зміст значно розширено, вона доповнена новими положеннями, зокрема, з'явилися додаткові підстави постановлення такого судового рішення як окрема ухвала. Такою новелою у статті 262 ЦПК України є, зокрема, постановлення окремої ухвали судом вищої інстанції у разі допущення судом нижчої інстанції порушення норм матеріального або процесуального права, незалежно від того, чи є такі порушення підставою для скасування або зміни судового рішення.

У даній статті виділено та проаналізовано підстави постановлення судом при розгляді цивільної окремої ухвали, які закріплені у статті 262 чинного ЦПК України. Наведені підстави у статті розглядаються з точки зору їх узгодженості з іншими нормами ЦПК України, а також з іншими законодавчими актами, таким як Закони України «Про прокуратуру» та «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Розглядати питання щодо підстав постановлення окремої ухвали у цивільному процесі необхідно в контексті завдань цивільного судочинства на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства. Виходячи із завдань цивільного судочинства, закріплених у частині 1 статті 2 ЦПК України, слід зазначити, що перш за все діяльність суду спрямована на вирішення цивільної справи та захист прав та інтересів фізичних, юридичних осіб, інтересів держави. У такому випадку важливо акцентувати увагу на те, що постановляючи окрему ухвалу суд не повинен перебирати невластиві для себе функції та завдання. У зв'язку з наведеним, у статті розглядається питання з приводу того чи може бути окрема ухвала підставою порушення дисциплінарного провадження чи притягнення до кримінальної відповідальності, чи повинен суд, постановляючи окрему ухвалу, встановлювати причини та умови, що сприяли вчиненню правопорушення.

Ключові слова: ухвала суду, окрема ухвала суду, цивільне судочинство, учасники цивільного процесу, постановлення окремих ухвал, підстави, порушення законодавства.

The civil procedure law provides for the possibility for a court to issue a special ruling, which is a special type of court order, when considering a case. The provision on a special ruling in civil procedural law is not new. However, in 2017, the current Code of Civil Procedure of Ukraine set forth the said provision in a different wording, significantly expanded its content, and added new provisions, in particular, additional grounds for issuing such a court decision as a separate ruling. Such novelty in Article 262 of the Code of Civil Procedure of Ukraine is, in particular, the issuance of a special ruling by a higher court in case of violation of substantive or procedural law by a lower court, regardless of whether such violations are grounds for setting aside or changing a court decision.

This article identifies and analyzes the grounds for a court's ruling when considering a civil special ruling enshrined in Article 262 of the current Code of Civil Procedure of Ukraine. These grounds are analyzed in the article from the point of view of their consistency with other provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine, as well as with other legislative acts, such as the Laws of Ukraine "On the Prosecutor's Office" and "On the Bar and Practice of Law".

It is necessary to consider the issue of the grounds for making a special ruling in civil proceedings in the context of the tasks of civil proceedings at the current stage of development of civil legislation. Based on the tasks of civil proceedings enshrined in Article 2(1) of the Code of Civil Procedure of Ukraine, it should be noted that the court's activities are primarily aimed at resolving a civil case and protecting the rights and interests of individuals, legal entities, and the interests of the state. In this case, it is important to emphasize that when issuing a special ruling, the court should not take on functions and tasks that are not typical for it. In view of the foregoing, the article addresses the issue of whether a special court ruling may be the basis for initiating disciplinary proceedings or bringing to criminal liability, and whether, when making a special court ruling, a court should establish the causes and conditions which contributed to the commission of an offense.

Key words: court ruling, special court ruling, civil proceedings, participants to civil proceedings, issuance of special court rulings, grounds, violation of law.

Виклад основного матеріалу. Діюче процесуальне законодавство передбачає можливість суду постановити окремі ухвали в цивільному судочинстві (ст. 262 ЦПК України), господарському процесі (ст. 246 ГПК України), та у адміністративному судочинстві (ст. 249 КАС України). Положення щодо окремої ухвали було закріплене в цивільному процесуальному законодавстві ще з радянських часів та дослідженню цієї проблеми присвятили свої роботи вчені О. П. Бурцев, В. П. Жушман, Ф. Ф. Зудін, К. Є. Ігощев, М. С. Малєїн, І. Г. Побірченко, В. Ф. Попов, В. С. Устинов, І. В. Шмаров, К. Ф. Янош та інші. Однак, вказане питання науковцями вивчено недостатньо, потребує подальшого дослідження, аналізу та розробки. За роки незалежності України законодавство зазнало суттєвих змін, як і норма ЦПК України щодо окремої ухвали, зокрема, підстав її постановлення.

У 2017 році ЦПК України було викладено у новій редакції, відповідно до якої законодавче регулювання питання постановлення окремої ухвали, передбачено у ст. 262 ЦПК України, а зміст даної статті було суттєво розширено. Так, відповідно до ч. 1 ст. 262 ЦПК України суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. Аналізуючи частину першу даної статті можна виділити дві підстави постановлення ухвали, а саме: 1) порушення законодавства; 2) недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу.

У редакції Цивільного процесуального кодексу України 2004 року такий вид процесуального рішення як

окрема ухвала було закріплено у статті 211 ЦПК України. У наведений статті зазначалося, що суд виявивши під час розгляду справи порушення закону і встановивши причини та умови, що сприяли вчиненню правопорушення, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним особам та органам для вжиття заходів щодо усунення їх причин та умов [1]. Таким чином, як на підставу постановлення окремої ухвали зазначалося не просто виявлення судом порушення закону, а також встановлення причини та умови, що сприяли їх вчиненню. Також, в цій нормі міститься посилання на мету постановлення такої ухвали, а саме «для вжиття заходів щодо усунення їх причин та умов». Зокрема, Шиманович О. М. зазначав, що закон зобов'язує суд сприяти попередженню правопорушень, суд зобов'язаний не тільки вирішити справу по суті, але й розкрити причини та умови, що породили злочин чи цивільне правопорушення, та вжити заходи для їх усунення та попередження [2, с. 101].

У даному контексті виникає питання про те, яка із зазначених підстав є більш вдалою та такою, що відображає природу окремої ухвали на сучасному етапі розвитку цивільного процесуального законодавства та завдання цивільного судочинства. Вивчення даного питання, на мою думку, буде невпевним, якщо не звернутися до судової практики, пов'язаної з постановленням окремої ухвали.

Цікавою, у контексті підстав постановлення окремої ухвали, є мотивувальна частина окремої ухвали Подільського районного суду міста Києва від 12.08.2024 у справі № 758/2661/21, де суд зазначив, що правовими підставами постановлення окремої ухвали є виявлені під час розгляду справи порушення матеріального або процесуального закону; встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню таких порушень. За наявності цих двох правових підстав у сукупності суд має право постановити окрему ухвалу і направити її відповідним особам чи органам для вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли вчиненню виявлених порушень. У наведеній окремій ухвалі також вказано, що окрема ухвала може бути постановлена лише у разі, якщо під час судового розгляду встановлено склад правопорушення, а суд в окремій ухвалі може зазначити, елементи якого складу правопорушення слід перевірити. Водночас, згідно змісту ухвали Подільського районного суду міста Києва Якщо суд не встановив такого порушення, підстав для постановлення окремої ухвали немає [3].

У постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12.04.2018 у справі №761/32388/13-ц (провадження № 61-3251св18) зазначено, що при вирішенні питання про постановлення окремої ухвали суд має виходити з того, що мають бути виявлені порушення закону [4].

Згідно постанови Великої Палати Верховного Суду від 07.02.2019 у справі № 800/500/16 «окрема ухвала суду є процесуальним засобом необхідного належного реагування (судового впливу) на порушення законності, а також на причини та умови, що цьому сприяли, які виявлені ним саме під час судового розгляду. Постановлення такої ухвали є правом, а не обов'язком суду» [5].

В той же час, у самій нормі ч. 1 ст. 262 ЦПК України відсутнє роз'яснення, якими саме мають бути порушення законодавства, до яких наслідків такі порушення законодавства призвели або можуть призвести, для постановлення судом за результатами розгляду цивільної справи окремої ухвали. За таких обставин, виходячи із змісту ч. 1 ст. 262 ЦПК України виникають наступні питання, пов'язані з постановленням судом окремої ухвали у цивільному провадженні, а саме: на які порушення законодавства повинен реагувати суд шляхом постановлення окремої ухвали, порушення норм матеріального чи процесуального права, ті що містять елементи складу правопорушення; чи повинен суд при розглядаючи цивільну

справу по суті встановлювати причини та умови, що сприяли виявленню порушень законодавства як зазначено у ст. 211 ЦПК України (в редакції 2004 року); чи постановлення окремої ухвали повинно мати мету, зокрема «для вжиття заходів щодо усунення їх причин та умов»; на якому етапі судового розгляду судом може бути виявлено порушення законодавства, що можуть стати підставою для постановлення окремої ухвали.

Аналізуючи дані питання, вважаю, що слід виходити із завдань цивільного процесуального законодавства та розвитку судочинства на сучасному етапі.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Отже, перш з все діяльність суду спрямована на вирішення цивільної справи та захист прав та інтересів фізичних, юридичних осіб, інтересів держави. Гусаров К. В. робить висновок, що правосуддя є діяльністю органів судової влади, а не її функцією, той же час кожному з видів правосуддя притаманні певні функції, у цивільному судочинстві вони зводяться до п'яти функцій. Одна з функцій полягає у розгляді й вирішенні правових спорів у порядку цивільного судочинства, іншими словами, названа функція зводиться до захисту порушених прав чи інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин, що охороняються законом [6, с. 82].

Таким чином, виконуючи перш за все основне завдання, що полягає у розгляді й вирішенні правових спорів у порядку цивільного судочинства, суд може виявити порушення вимог законодавства, при цьому не тільки з боку учасників цивільного процесу, а також осіб, яким про даний процес може бути взагалі невідомо. Аналізуючи питання щодо того, які саме порушення вимог законодавства можуть стати підставою для постановлення судом окремої ухвали слід звернути на вимоги частини п'ята статті 262 ЦПК України, де зазначено, що в окремій ухвалі суд має зазначити закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його статтю, пункт тощо), вимоги якого порушено, і в чому саме полягає порушення. На цьому наголосив Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 242/4807/17 у постанові від 22.01.2020, скасовуючи окрему ухвалу апеляційного суду, в якій суд апеляційної інстанції зробив висновок про те, що ліквідатор підприємства, зловживаючи своїми посадовими обов'язками, продав фізичній особі нерухоме майно, що на праві власності належить територіальній громаді, а це може свідчити про наявність у діях ліквідатора складу кримінального правопорушення. Верховний Суд зазначив, що в окремій ухвалі має бути наведено закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його стаття, пункт тощо), вимоги яких порушено, і у чому саме полягає порушення. Лише перерахування допущених порушень, без зазначення конкретних норм чинного законодавства або норм права, порушення яких встановлено під час судового розгляду, є неприпустимим [7].

А відтак, абстрактне поняття порушення вимог законодавства, набуває цілком конкретного та окресленого змісту у назві закону, нормативно-правового акту, більше того у конкретній його статті, пункті, а також у вказаній судом суті самого порушення. Таким чином, суд може вказати на конкретні порушення вимог законодавства, які він встановив розглядаючи певну справу, не перебираючи на себе невласних йому функцій, не пов'язаних із здійсненням правосуддя, даючи можливість компетентним органам вирішувати чи є таке прошення законодавства підставою для притягнення до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності, або потребує іншого реагування.

Також, слід звернути увагу на які порушення законодавства – норм матеріального чи процесуального закону, повинен реагувати суд шляхом постановлення окремої ухвали. Вважаю, що саме порушення норм матеріального закону повинні бути підставою для постановлення окремої ухвали, оскільки норми ЦПК України уже передбачають негативні наслідки щодо порушення норм процесуального права: від залишення без розгляду або повернення скарги, заяви, клопотання до застосування заходів процесуального примусу, що дає можливість суду в повній мірі реагувати та усувати такі порушення під час розгляду справи. Крім того, порушення процесуального законодавства можливе тільки в діяльності учасників цивільного процесу, адже якщо особа не бере участі у розгляді цивільної справи, то про порушення процесуального законодавства у конкретній справі не йдеться.

З приводу мети постановлення окремої ухвали, то такою метою, на мою думку, є життя заходів щодо усунення порушень закону. Оскільки, якщо вказувати, що метою постановлення окремої ухвали є усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону, то тоді суд має їх встановити та вказати в окремій ухвалі, що віддаляє його від основного завдання цивільного судочинства, зазначеного у ст. 2 ЦПК України.

Ще однією підставою для постановлення окремої ухвали згідно зі змісту частини 1 ст. 262 ЦПК України є «недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб», які зазначені як альтернатива, оскільки вживається сполучник «або» щодо порушення вимог законодавства. Наведена норма сформульована таким чином, що складається враження, що суд ніби втручається у діяльність юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, які навіть можуть не бути учасниками цивільного процесу. В той же час, відсутнє законодавче визначення як терміну «недолік», так не зрозумілим є словосполучення «недоліки в діяльності».

Аналізуючи дану норму слід звернути увагу на окрему ухвалу Личаківського районного суду м. Львова від 27.04.2025, постановлену у справі № 463/14864/21, при розгляді скарги на дії державного виконавця. Під час розгляду судом вказаної справи суд виявив недоліки в діяльності системи «Автоматизована система виконавчого провадження», щодо відображення фактично і юридично проведених виконавчих дій. Так, судом встановлено, що у «Автоматизованій системі виконавчого провадження», не передбачено скасування постанов про скасування процесуального документу, наслідком чого має відбутися повторне набуття чинності неіснуючого документу. У зв'язку з наведеним суд постановив ухвалу про виявлені недоліки в діяльності системи «Автоматизована система виконавчого провадження» Державне підприємство «Національні інформаційні системи» для усунення виявлених судом недоліків з метою запобігти їх повторенню [8].

В даному випадку, наведений недолік в діяльності системи «Автоматизована система виконавчого провадження», роботу якої забезпечувало держане підприємство, вплинуло, перш за все, на додержання прав однієї із сторін виконавчого провадження, адже створило у них хибне враження, що їх права порушені державним виконавцем, ним не виконано попередні рішення суду, а відтак стало підставою для звернення до суду. Крім того, такий недолік вплинув на роботу виконавчої служби, посадові особи якої не могли відобразити в ній прийняті у ході виконавчого провадження рішення, в автоматизованій системі неправильно відображався статус виконавчого провадження.

За таких обставин, наявність у нормі ст. 262 ЦПК України такого словосполучення як «недоліки в діяльності» за відсутності визначення та конкретизації даного терміну створює неоднозначне розуміння даної правової норми. В тому числі така норма може розглядатись як

втручання суду у діяльність юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, які навіть можуть не бути учасниками цивільного процесу. В той же час, вищенаведений приклад правозастосовної діяльності свідчить про те, що формулювання «недоліки в діяльності» може мати місце в нормі закону, однак, на мою думку, її слід викласти наступним чином: «або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, що можуть не бути наслідком порушення законодавства, але призводять до порушення прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин, що охороняються законом, та необхідності їх захисту».

Надалі аналіз статті 262 ЦПК України, а саме частин другої та третьої даної статті, свідчить, що законодавець пов'язує постановлення окремої ухвали з порушеннями, допущеними певними особами, а саме прокурором, адвокатом, державним та приватним виконавцем. Зокрема, у частині другій ст. 262 ЦПК наводяться наступні підстави постановлення окремої ухвали щодо прокурора та адвоката, яким є: зловживання процесуальними правами та порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки); іншого порушення законодавства.

Розглядаючи «зловживання процесуальними правами адвокатом та прокурором» як підставу для постановлення щодо даних учасників цивільного процесу окремої ухвали слід зазначити, що відповідно п. 11 ч 3 ст. 2 ЦПК України неприпустимість зловживання процесуальними правами закріплено як одну із основних засад (принципів) цивільного судочинства. У ч. 2 ст. 44 ЦПК України передбачено, які саме дії суд може визнати зловживанням процесуальними правами. Зокрема, згідно ч. 3 даної статті ЦПК України якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Отже, наприклад, одним із наслідків зловживання процесуальними правами є залишення без розгляду або повернення скарги, заяви, клопотання.

Також, ч. 4 ст. 44 ЦПК України передбачено, що у випадку зловживання процесуальними правами учасниками цивільного процесу суд застосовує заходи, визначені цим кодексом. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 143 ЦПК України з метою добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами, судом у визначених цим Кодексом випадках застосовуються заходи процесуального примусу. Види заходів процесуального примусу зазначено у ст. 144 ЦПК України. Статтею 148 ЦПК України, зокрема, передбачено, що за невиконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу.

Отже, чинний ЦПК України уже передбачає, на мій погляд, достатньо негативних наслідків для учасників цивільного процесу у випадку зловживання процесуальними правами та порушення процесуальних обов'язків, і статус прокурора чи адвоката у даному випадку не є винятком.

З приводу «підписання адвокатом чи прокурором позовної заяви, що містить суттєві недоліки» необхідно зазначити, що вимоги щодо змісту та форми позовної заяви передбачено ст. 175 ЦПК України, а у ст. 177 ЦПК України містяться вимоги до документів, що додаються до позовної заяви. Згідно ст. 185 ЦПК суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху. Відповідно до частини 4 даної статті якщо відсутні підстави для звернення прокурора до

суду в інтересах держави позовна заява повертається. Отже, норми ЦПК України передбачають вимоги щодо змісту та форми позовної заяви та наслідки для позивача у випадку їх недотримання. В той же час, у наведених нормах відсутнє таке поняття як «суттєві недоліки», визначення якого немає і у ст. 262 ЦПК України, що може призвести до неоднозначного застосування вказаної норми.

Відповідно до ст. 187 ЦПК України за відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому статтею 185 цього Кодексу. Таким чином, відповідність позовної заяви вимогам ЦПК України перевіряється ще під час вирішення питання про відкриття провадження. В той же час, згідно з рішенням від 5 червня 2019 року у справі № 201/2762/18-ц (касаційне провадження № 61-6258св19) Верховний Суд скасував окрему ухвалу судді Дніпровського апеляційного суду від 21 лютого 2019 року, зробивши висновок, що окрема ухвала може бути постановлена при розгляді справи по суті [9]. Отже, якщо позовна заява, підписана адвокатом або прокурором, містила «суттєві недоліки», то яким чином суд на підставі такої позовної відкрив провадження у справі, чому підписанням позовної заяви, що містить суттєві недоліки, адвокатом або прокурором, є підставою для постановлення окремої ухвали, а, наприклад, представником юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, ні.

Відповідно до ч. 2 ст. 262 ЦПК України підставою для постановлення окремої ухвали є також виявлення неналежного виконання професійних обов'язків адвокатом або прокурором. Вважаю, що зазначена вище підстава для постановлення окремої ухвали потребує детального аналізу з точки зору узгодженості з іншими нормами ЦПК України, Законами України «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Так, ст. 43 Закону України «Про прокуратуру» визначені правові підстави для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності, в тому числі невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків. Статтею 41 Закону України «Про прокуратуру» передбачено, що звільнення прокурора з адміністративної посади, здійснюється Генеральним прокурором таких підстав неналежного виконання прокурором, який обіймає адміністративну посаду, посадових обов'язків, установлених для відповідної адміністративної посади. В той же час, у Законі України «Про прокуратуру» відсутнє таке формулювання як «професійні обов'язки». В даному законі щодо обов'язків прокурора зазначено таке словосполучення як «службові обов'язки» чи «обов'язки» прокурора, слово «професійний» у даному законі вживається у контексті «професійні якості». Відповідно до статті 24 Закону України «Про прокуратуру» право подання позовної заяви (заяви, подання) в порядку цивільного, адміністративного, господарського судочинства надається Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур, їх першим заступникам та заступникам, прокурорам Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Таким чином, в контексті підписання прокурором позовної заяви, що містить суттєві недоліки, враховуючи вимоги Закону України «Про прокуратуру», мало б йти саме про неналежне виконання посадових обов'язків, адже така заява підписується керівником або заступником керівника прокуратури відповідного рівня, а отже прокурором, що обіймає адміністративну посаду.

З приводу притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката, то згідно зі ст. 36 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури слід звертатися із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, яка може бути підставою для дисциплінарної відповідальності,

це право має кожен, кому відомі факти такої поведінки. Отже, ЦПК України визначають необхідність підготовки суддями окремої ухвали, а профільний закон говорить про заяви чи скарги. Пунктом 14 «Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність», затвердженого рішенням Ради адвокатів України № 10 від 30.08.2014, передбачені загальні вимоги до скарги щодо поведінки адвоката [10].

Заборовський В. В. зазначає, що потрібно звернути увагу й на те, що при постановленні окремих ухвал, з метою ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність адвоката, суди не наділяються повноваженнями щодо здійснення оцінки якості надання адвокатом юридичної допомоги своєму клієнту, а отже, й не можуть порушувати таке питання перед кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури. З таких позицій виходив і Апеляційний суд Чернігівської області, який ухвалою від 27 вересня 2006 р. (справа № 22ц-1589/2006) скасував окрему ухвалу Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 19 серпня 2006 р. (в якій зазначалося, що причиною порушення закону з боку адвоката, на думку суду, є низький його професійний рівень), зазначивши при цьому, що визначення рівня професійних знань осіб, які займаються адвокатською діяльністю, не відносяться до компетенції суду. Заборовський В.В. вважає, що така позиція Апеляційного суду Чернігівської області є правильною, а правовідносини між адвокатом і клієнтом повинні бути врегульовані договором про надання правової допомоги [11, с. 107].

Частиною 3 статті 262 ЦПК України передбачено, що суд може постановити окрему ухвалу щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця та направити її органам, до повноважень яких належить притягнення таких осіб до дисциплінарної відповідальності, або органу досудового розслідування, якщо суд дійде висновку про наявність в діях (бездіяльності) таких осіб ознак кримінального правопорушення. Зміст наведеної норми наводить на думку, що окрема ухвала суду щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця обов'язково повинна містити або ознаки дисциплінарного проступку чи кримінального правопорушення. Наведена норма, не узгоджується з вимогами частини 1 статті 262 ЦПК України, де йдеться саме про порушення законодавства без прив'язки до певного виду відповідальності. Більше того, таке формулювання наведеної норми про постановлення окремої ухвали щодо державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця створює враження, що окрема ухвала є формою притягнення виконавця до дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

В той же час, згідно постанови КАС ВС від 13.06.2024 року (справа № 826/3979/18) суд дійшов висновку, що постановлення окремої ухвали суду не є формою притягнення порушника до відповідальності, а є формою реагування суду на виявлені ним можливі порушення з метою вжиття заходів щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню закону. Перевірка наявності чи відсутності підстав для притягнення відповідних осіб до відповідальності здійснюється органами, уповноваженими на це. [12].

Так, Полтавським апеляційним судом у справі № 532/2862/23 постановлено окрему ухвалу від 17.09.2024, в якій встановлено, що постанова про закінчення виконавчого провадження на підставі п. 5 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про виконавче провадження», приватним виконавцем не була направлена до виконання, що мало наслідком збереження чинності арешту, відтак, порушення майнових прав боржника на вільне розпорядження належними йому коштами та зумовило ініціювання ним судового спору про поворот виконання судового наказу. У наведеній окремій ухвалі апеляційний суд постановив про те, що викладене

в окремій ухвалі довести до відома приватного виконавця та про вжитті заходи щодо усунення причин та умов, що сприяли порушенню законодавства повідомити апеляційний суд протягом одного місяця з дня отримання окремої ухвали [13]. У даному випадку, апеляційний суд, виявивши порушення законодавства у діяльності приватного виконавця, не ініціював притягнення до дисциплінарної відповідальності приватного виконавця, а скерував йому окрему ухвалу саме з метою усунення виявлених порушень вимог законодавства.

За таких обставин, не можна ставити знак «дорівнює» між окремою ухвалою у цивільному процесі та заявою про вчинення кримінального правопорушення, як не слід розглядати окрему ухвалу як безпосередню підставу для притягнення до дисциплінарної відповідальності без відповідної службової перевірки.

У частині 4 статті 262 ЦПК України зазначено, що суд постановляє окрему ухвалу щодо свідка, експерта чи перекладача у разі виявлення під час розгляду справи відповідно неправдивих показань, неправдивого висновку експерта чи неправильного перекладу, підробки доказів та направляє її прокурору чи органу досудового розслідування. В той же час, згідно у диспозиції статті 384 КК України передбачено кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання свідка, потерпілого, завідомо неправдивий висновок експерта, спеціаліста, складені для надання або надані органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України, подання завідомо недостовірних або підrobлених доказів, завідомо неправдивий звіт оцінювача про оцінку майна, а також завідомо неправильний переклад, зроблений перекладачем у таких самих випадках. Таким чином, ч. 4 ст. 262 ЦПК України передбачає як підставу постановлення ухвали наявність ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу. Вважаю, що у цивільному процесуальному законодавстві немає необхідності виділяти певну статтю Кримінального кодексу України як підставу постановлення окремої ухвали. Адже як обґрунтовувалось вище у даній статті не можна ставити знак «дорівнює» між окремою ухвалою та заявою про вчинення кримінального правопорушення. Наведене узгоджується з позицією Верховного Суду, висловлену у постанові від 22.01.2020 у справі № 242/4807/17 про те, що в окремій ухвалі має бути наведено закон чи інший нормативно-правовий акт (у тому числі його стаття, пункт тощо), вимоги яких порушено, і у чому саме полягає порушення. Так, у разі виявлення судом при розгляді цивільної справи ознак кримінального правопорушення в окремій ухвалі може зазначатись, зокрема стаття КК України, у якій відображено такі ознаки.

Новелою у статті 262 ЦПК України є пункт 10 даної статті, згідно якого суд вищої інстанції може постановити окрему ухвалу в разі допущення судом нижчої інстанції порушення норм матеріального або процесуального права, незалежно від того, чи є такі порушення підставою для скасування або зміни судового рішення. Такі самі повноваження має Велика Палата Верховного Суду щодо питань передачі справ на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Важливим є те, що окрема ухвала поставляється незалежно від того, чи є порушення матеріального або процесуального права підставою для скасування або зміни судового рішення, що сприяє утвердженню законності, швидкого усунення вказаних порушень в діяльності суду, підтримання авторитету судової влади.

Зокрема, про необхідність застосовувати окремі ухвали для реагування на судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій, в яких без будь-якої мотивації не враховано практику Верховного Суду, особливо у випадках, коли на неї посилалися сторони (ігнорування висновків,

а не аргументоване їх незастосування) зазначено у Стратегії розвитку Верховного Суду на 2023–2027 роки (проект станом на травень 2023). Також, згідно з наведеною Стратегією опрацювання механізмів реалізації положень ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо обов'язковості правових висновків Верховного Суду для всіх суб'єктів владних повноважень, в тому числі шляхом застосування інструменту окремих ухвал, сприятиме зменшенню порушень законодавства, оскільки суд не повинен толерувати використання у процесуальних документах учасників справи та виступах лайки, образ, необґрунтованих звинувачень, критики судової системи, суддів, судів і їхніх працівників, що не має стосунку до вирішення спору, тощо [14, с. 3].

Так, Вінницький апеляційний суд 16.07.2024 виніс окрему ухвалу у справі № 138/157/22, в якій зазначено про нехтування нормами процесуального права, а саме ч. 1, 2 ст. 210 ЦПК України, що призвело до безпідставного затягування розгляду справи, а саме рішення по результатах розгляду справи судом першої інстанції було ухвалено через два роки і чотири місяці після відкриття провадження у справі [15].

Крім того, 01.02.2023 Вінницьким апеляційним судом у справі № 130/2088/21 постановлено окрему ухвалу, у якій констатовано порушення вимог процесуального закону, а саме упродовж грудня 2021 року – жовтня 2022 року не було складено повного тексту судового рішення, що призвело до порушення прав учасників судового процесу на судовий захист, унеможливило виконання судового рішення. Зазначеною окремою ухвалою передбачено про вказані порушення необхідно довести до відома Вищої ради правосуддя для відповідного реагування [16].

Висновок. Проаналізувавши вимоги ст. 262 ЦПК України можна виділити наступні підстави постановлення окремої ухвали: 1) порушення законодавства в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб; 2) недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб; 3) зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана адвокатом позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом; 4) зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства прокурором; 5) порушення законодавства в діяльності державного виконавця, іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця, в тому числі, наявність в діях (бездіяльності) таких осіб ознак кримінального правопорушення; 6) виявлення під час розгляду справи відповідно неправдивих показань свідка, неправдивого висновку експерта чи неправильного перекладу, підробки доказів; 7) допущення судом нижчої інстанції порушення норм матеріального або процесуального права.

Однак, аналізуючи вимоги чинного цивільного процесуального законодавства, інших нормативно-правових актів слід зазначити, що норми про постановлення окремої ухвали щодо певної категорії суб'єктів, як от прокурора, адвоката, державного або приватного виконавця не узгоджуються з передбаченим у статті 2 ЦПК України принципом рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Крім того, слід звернути увагу на те, що виявлення під час розгляду справи відповідно неправдивих показань свідка, неправдивого висновку експерта чи неправильного перекладу, підробки доказів, уже передбачена у законодавстві як окремий склад кримінального правопорушення, а тому викликає сумнів щодо доцільності виділення таких порушень вимог законодавства як окремої підстави постановлення окремої ухвали.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України станом на 18.03.2004 року, Кодекс від 18.03.2004 № 1618-IV [Останні зміни] *Голос України*. – 2004. – 18 трав. (№ 89). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318#Text>.
2. Шиманович О.М. До питання про класифікацію ухвал суду першої інстанції в цивільному процесі України. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського» *Науковий журнал*. Серія "Юридичні науки". Том 20(59), №12007. С. 95–101 URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2009/uch_20_1.pdf
3. Окрема ухвала Подільського районного суду міста Києва у справі № 758/2661/21 від 12 серпня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122259866>
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 761/32388/13-ц від 12 квітня 2018 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/73565512>
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 800/500/16 від 07 лютого 2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957969>
6. Гусаров К.В. Функції правосуддя у цивільному процесі. Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. – № 3. – С. 81–83. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9594>
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 242/4807/17 від 22 січня 2020 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144744>
8. Окрема ухвала Личаківського районного суду м. Львова у справі № 463/14864/21 від 27 квітня 2025 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104085726>
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду Верховний Суд у справі № 201/2762/18-ц від 5 червня 2019 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82419658>
10. Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність», затверджене рішенням Ради адвокатів України від 30.08.2014 № 120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr120871-14#Text>
11. Заборовський В.В. Окрема ухвала суду як привід для порушення дисциплінарного провадження відносно адвоката: практичні проблеми застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Випуск 34. Том 3 URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/15068>
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 826/3979/18 від 13 червня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119751253>
13. Окрема ухвала Полтавського апеляційного суду у справі № 532/2862/23 від 17 вересня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121729245>
14. Стратегія розвитку Верховного Суду на 2023–2027 роки (проект станом на травень 2023). URL: <https://drive.google.com/file/d/1pFBjyBAfrCСоорпHEOS5WFFq0ANSBk-t/view>
15. Окрема ухвала Вінницького апеляційного суду у справі № 138/157/22 від 16 липня 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120456615>
16. Окрема ухвала Вінницького апеляційного суду у справі № 130/2088/21 від 01.02.2023 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108757867>

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:346(494+477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/14>

РОЗШИРЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ДОСВІД ІНСТИТУТУ РЕФЕРЕНДУМІВ ШВЕЙЦАРІЇ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

EXPANDING DIRECT DEMOCRACY MECHANISMS: THE EXPERIENCE OF THE SWISS REFERENDUM INSTITUTE FOR ECONOMIC LAW IN UKRAINE

Мельничук Д.М., студент II курсу магістратури

*Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Самохвалов В.П., к.і.н., Заслужений юрист України,
професор кафедри теорії та історії права та держави*Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Метою даної публікації є висвітлення теоретико-правових засад та практичних механізмів реалізації прямої демократії і їхнього впливу на економічний розвиток держави на прикладі Швейцарської Конфедерації. У статті проаналізовано історичні передумови становлення інститутів прямої демократії, еволюцію форм народного волевиявлення та їхній вплив на формування стабільного конституційного ладу. Особлива увага приділяється тому, що Швейцарія має найбільш розвинену систему народних ініціатив та референдумів у Європі, яка протягом століть довела свою ефективність у забезпеченні політичної стабільності та сталого економічного розвитку.

Окремо розглянуто практику функціонування інститутів прямої демократії у сучасному світі, їх взаємодію з інститутами представницької демократії та вплив на соціально-економічні процеси. Проведене порівняння швейцарського досвіду із українською практикою застосування референдумів, починаючи з 1991 року, дало змогу виявити низку проблем національного законодавства, що набувають особливої гостроти в умовах воєнного стану. Зокрема, йдеться про недосконалість правових механізмів, відсутність чітких процедур щодо організації та проведення референдумів, недостатню інституційну підтримку та ризики політичних маніпуляцій.

На основі комплексного аналізу запропоновано напрями вдосконалення правового регулювання: запровадження інституту народної ініціативи з попередньою конституційною експертизою, визначення кворумів та кваліфікованих більшостей для ухвалення рішень, забезпечення прозорості фінансування та інформаційної підтримки референдумних кампаній. Також акцентовано увагу на поступовій адаптації швейцарської моделі до українських реалій: від практики місцевих референдумів – як інструменту зміцнення самоврядування – до загальнонаціональних, що можуть визначати стратегічні напрями розвитку держави.

Запровадження належних інституційних гарантій, підвищення прозорості економічних процесів, запобігання корупційному впливу та формування культури відповідального громадянського вибору сприятиме посиленню народовладдя. Це, у свою чергу, створить умови для розвитку збалансованого громадянського суспільства та забезпечить інтеграцію України до європейського правового простору на основі демократичних цінностей.

Ключові слова: пряма демократія, референдум, народна ініціатива, економічне право, Швейцарія, Україна.

The purpose of this publication is to examine the theoretical and legal foundations and practical mechanisms of direct democracy and its impact on economic development, using the Swiss Confederation as an example. Taking into account the most developed system of popular initiatives and referendums in Europe, we analyzed the historical preconditions for the formation of institutions of direct democracy, the peculiarities of their functioning in the modern world, and their role in ensuring the stability of the constitutional order and economic development. A comparison of the Swiss experience with the Ukrainian practice of using referendums since 1991 revealed problems in national legislation, particularly in the context of martial law in Ukraine. Based on a comprehensive analysis, we propose directions for improving legal regulation, namely: the introduction of the institution of popular initiative with preliminary constitutional expertise, the determination of quorums and qualified majorities for decision-making, ensuring transparency of financing and information support for referendum campaigns. We propose adapting the Swiss model of direct democracy, subject to the creation of appropriate institutional guarantees, the avoidance of political manipulation, and phased implementation – from local referendums to nationwide ones. It is proposed to adapt the Swiss model of direct democracy, provided that appropriate institutional guarantees are put in place, political manipulation is avoided, and implementation is carried out in stages—from local referendums to nationwide ones. Increasing transparency and preventing corruption in economic law will strengthen public confidence in economic decision-making. This will lead to the strengthening of democracy and the formation of a balanced civil society on the path to Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: direct democracy, referendum, popular initiative, economic law, Switzerland, Ukraine.

В сучасних умовах демократичного розвитку і особливо під час воєнних дій в Україні, актуальними являються дослідження механізмів прямої демократії. В контексті конституційної реформи за останнє десятиліття наше суспільство прагне більшої участі у прийнятті стратегічних і політичних рішень. Функціонування механізму публічної влади у визначених конституційних параметрах сприяє формуванню України як демократичної, правової,

соціальної держави, забезпечує конституційний правопорядок в країні, функціонування держави в режимі визнання людини, її прав і свобод найбільшою соціальною цінністю. Останнє має наслідком стабільність розвитку української держави, гарантування формування громадянського суспільства, запобігання узурпації державної влади та узурпації виключного права народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні [1, с. 23–28].

Водночас, слід розуміти, що без належних умов такі механізми можуть перетворитися на інструменти популізму або різноманітних політичних маніпуляцій. Метою нашої роботи є аналіз зарубіжної практики на прикладі Швейцарії та вироблення конкретних пропозицій щодо удосконалення інститутів прямої демократії в Україні.

Основу ідеї прямої демократії як концепцію народного суверенітету було розроблено і запропоновано Ж.-Ж. Руссо ще у 1762 році. Він зазначив, що суверенітет належить народові і цілому і є неподільним, невідчужуваним і незмінним. Він вважав, що тільки народ має право визначати загальну волю (*volonte generale*) як найвище джерело влади [2]. Безпосередньо А. де Токвіль у своїх працях також наголошував на важливості поєднання демократичних механізмів з певними інституційними обмеженнями [3]. Сучасні дослідження ряду авторів описують досвід саме Швейцарії як унікальної держави, де системним і ефективним елементом політичного процесу являються народні ініціативи та референдуми [4, 5, с. 397–408].

В Україні тема прямої демократії досліджувалася у працях О. Скрипнюка, В. Шаповала, Ю. Тодики та ін. Було визначено і глобально впроваджено конституційне матеріальне та конституційне процесуальне право України, і особливо цінним було і являється на сьогодні розгляд таких проблем як: основи конституційного ладу України, конституційні основи розвитку Української держави і громадянського суспільства, включаючи їх базові інститути, конституційно-правовий статус людини і громадянина. Важливими дослідженнями і тлумаченнями є також основи про поняття, систему і джерела конституційного процесуального права України. Не обійшли стороною науковці-правники і дієве застосування референдумів в інтересах громадян України та їх територіальних громад. Про це було не одноразово відмічено в ряді робіт з метою запровадження в державі референдної демократії. Утім, згадується про те, що ефективність застосування інституту референдумів в Україні ще 15 років назад була певною мірою передчасною, насамперед через фрагментарність практики проведення всеукраїнського та місцевих референдумів і неоднозначність їх правових наслідків, коли такі «референдуми» були «кишеньковими» для влади, як наприклад в період 2010–2013 років [6, 7, с. 672, 8].

Разом з тим, закріплення конституційно-правових засад відхиляючого референдуму відбулося у Законі України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 р. Цей Закон передбачав порядок проведення законодавчого референдуму, який мав здійснитися у тому числі й щодо скасування законів України. При цьому частина 4 статті 95 цього Закону визначала, що Закон чи окремі положення закону, рішення щодо їх скасування (втрата чинності чи визнання нечинним), схвалене на всеукраїнському референдумі, втрачають дію з дня оголошення Центральною виборчою комісією відповідних результатів всеукраїнського референдуму [9].

Найбільш розвинена модель прямої демократії в Європі – це однозначно є Швейцарія із своїми доволі досконалими механізмами прямої демократії та її основних інститутів. Серед них, це – народні ініціативи, консультативні та обов'язкові референдуми і також механізми подвійної більшості при ухваленні конституційних змін. Ефективність цих механізмів залежить від їхньої процедурної організації та рівня правової культури, і на це вказує європейський зарубіжний досвід самих розвинених країн. Тут народні ініціативи та обов'язкові референдуми стали невід'ємною частиною політичної культури починаючи з 1848 року, тобто з набуття чинності нинішньої національної Конституції. В Швейцарії лише на федеральному рівні пройшло уже понад 600 референдумів. Коли в межах прямої демократії на розсуд населення вноситься закон

чи інше офіційне рішення, яке має бути ухвалено, можливі три форми референдумів:

- Рішення ухвалює народ, а не орган, у компетенції якого фактично знаходиться це питання, наприклад парламент (референдум із суттєвого питання).

- Народ доручає органу, у компетенції якого фактично знаходиться питання, наприклад парламенту, здійснити певне регулювання (уповноважуючий референдум).

- Спочатку орган, у компетенції якого фактично знаходиться питання, наприклад парламент, ухвалює рішення, а народ підтверджує або відхиляє ухвалене цим органом рішення (підтверджуючий референдум) [10, с. 260].

Протягом століть референдуми перетворилися на домінуючу швейцарської політичної системи. Політичним партіям довелося навчитися жити з ними, використовуючи їх також як інструменти для підтримки влади. Існуючі приклади механізмів прямої демократії, таких як ініціативний і факультативний референдум, а також менш відомі інструменти, такі як фінансовий або податковий референдум стали повсякденною реальністю. Детальна частота довгострокових референдумів демонструє, наскільки домінуючими є голоси для швейцарської політики. Після референдуму голосування перед наступним, можливо, всього через три місяці [11].

До речі, в Італії референдуми мають скасувальний характер, дозволяючи громадянам відміняти закони, що викликають суспільне неприйняття. Під час процесу державного об'єднання між 1848 і 1860 роками було скликано кілька референдумів, щоб ратифікувати анексію італійських регіонів і провінцій до Королівства П'ємонт і Сардинія. Ці голоси зазвичай називалися плебісцитами: усі чоловіки, якім уже виповнився 21 рік, могли голосувати, навіть незважаючи на те, що виборче право тоді було значно обмеженіше за різними ознаками віку та освіти. У перші два десятиліття двадцятого століття відбулося багато громадських референдумів. Проте перші два всенародні голосування були проведені фашистським режимом у 1929 та 1934 роках, щоб змусити та зробити видимим народний консенсус на користь авторитарного режиму і ці два голосування не були ані чесними, ані конкурентними [12].

Слід додати, що в інших країнах ЄС діє механізм Європейської громадянської ініціативи, що дозволяє мільйонам громадян впливати на порядок денний Європейської Комісії. Європейська громадянська ініціатива (ECI) – це право кожного громадянина ЄС брати участь у виробленні політики ЄС і вносити на європейський порядок денний питання, які для них найбільш важливі. Це вихідний спосіб розпочати політичні дебати та підвищити обізнаність про спільні справи, які об'єднують людей через кордони. Інструмент був запущений у 2012 році, і успішні ініціативи вже привели до конкретних результатів, включаючи законодавчі пропозиції Європейською Комісією та ряд незакондавчих заходів, пов'язаних із конкретними ініціативами [13].

Говорячи про швейцарське законодавство, слід відмітити, що ключовим аспектом прямої демократії є те, що громадяни можуть вимагати проведення референдуму практично щодо будь-якого нового закону, виданого парламентом. Вони також можуть пропонувати адаптацію до Конституції Швейцарії, хоча такі зміни повинні пройти референдум подвійної більшості. Так, Стаття 156 Федеральної конституції Швейцарії говорить, що федеральні закони та рішення повинні бути схвалені обома палатами парламенту (Національним радам і Штандератом). Згідно зі Статтею 141, кількість від 50 000 виборців можуть вимагати такого референдуму на федеральному рівні щодо законів, прийнятих парламентом. Крім того, політичні представники будь-яких восьми кантонів можуть вимагати проведення референдуму. Згідно зі статтею 142 Конституції Швейцарії, результати референдумів у «напівкантонах» враховуються як 50 відсотків результатів

референдумів у повних кантонах. Референдуми подвійної більшості застосовувалися, наприклад, у випадку потенційного членства Швейцарії в Європейській економічній зоні (ЄЕЗ) та її рішення приєднатися до Організації Об'єднаних Націй (на основі референдуму в березні 2002 року, який було прийнято) [14, с. 245–270].

Таким чином, можемо констатувати, що пряма демократія є фундаментальним аспектом політичної системи Швейцарії і є надзвичайно децентралізованою, тому, що багато повноважень щодо політики розподілено між субнаціональними рівнями влади, зокрема кантонами та муніципалітетами. Крім того, це заохочує широку безпосередню участь громадян. Наприклад, виборці можуть вимагати проведення референдумів щодо нових законів, прийнятих парламентом, або пропонувати поправки до Конституції Швейцарії. Голосування є частим і важливим засобом для громадян Швейцарії висловити свої переваги щодо різних аспектів формування політики.

Проведений нами аналіз (FDFA, Presence Switzerland 2022) явки виборців та прийняття пропозицій щодо національних референдумів у Швейцарії з 1848 по 2022 рік за 174 роки, від початку Конфедерації до 2022 року показав, що, наприклад у 1850 році 12 найменших кантонів Швейцарії разом сформували просту більшість, представляючи 17,9 відсотка швейцарського електорату. І навпаки, 11 найменших кантонів можуть становити блокуючу меншість, що становить приблизно 15 відсотків від загального електорату. До 1990 року ці частки змінилися, причому як мінімальна проста більшість кантонів, так і блокуюча меншість становили 19,6 відсотка, що збігалось із збільшенням загальної кількості кантонів з 22 до 23. Отже, відбулося невелике збільшення відсотка електорату, який найменші кантони могли теоретично мобілізувати, з 17,9 відсотка до 19,6 відсотка швейцарців. виборці. Крім того, розподіл основних мовних груп серед швейцарців, які мають право голосу, залишався відносно стабільним, ґрунтуючись на пропорціях трьох основних франкомовних кантонів і головного італомовного кантону Тічино.

Швейцарська система прямої демократії має на меті підтримувати баланс між (насьогодні) 26 кантонами, надаючи виборцям у менших кантонах відносно більший вплив на вибори. Оскільки для схвалення референдумів подвійної більшості потрібна як проста більшість виборців Швейцарії, так і проста більшість виборців кантонів, виборець у маленькому кантоні має більше впливу, ніж виборець в одному з найбільших кантонів Швейцарії. Тим не менш, наш аналіз із застосуванням кривих Лоренца показує, що ймовірність проходження референдуму на основі цих вимог не сильно змінилася з моменту створення Швейцарської Конфедерації. Крім того, відносно надмірне представництво менших кантонів у голосуванні та виборах на федеральному рівні залишалося досить стабільним [15].

Незважаючи на те, що поріг для проходження референдуму подвійної більшості є досить високим через можливість блокування коаліцій між кантонами, ця інституційна вимога в поєднанні з розподілом електорату між кантонами залишалася досить стабільною з часом. Таким чином, збільшення частки неприйнятих референдумів загалом не можна пояснити змінами інституційного порогу, що виникають через зміни часток кантонів у загальній кількості виборців. Проте для прийняття більшості пунктів, які виносяться на референдуми, потрібна лише проста більшість виборців Швейцарії. Як правило, ініціативи громадян відхиляються частіше, ніж обов'язкові референдуми, тоді як факультативні референдуми та зустрічні пропозиції демонструють більш збалансований розподіл з точки зору рівня прийняття [16].

Аналіз порівняння результатів референдумів показав, що показники явки на референдумах у Швейцарії пов'язані з типами референдумів. Рівень схвалення загалом вищий

для обов'язкових референдумів, ніж для ініціатив громадян. Крім того, швейцарськими дослідниками показано про зростання частки референдумів федерального рівня за ініціативами громадян, які не пройшли необхідний бар'єр. Явка, як правило, є вищою в контексті референдумів з подвійною більшістю та для більш суперечливих голосувань. Проте межі прийнятності (тобто різниці між голосами «так» і «проти», поділена на загальну кількість виборців, які мають право голосу) з часом залишаються досить стабільними. Такі дослідження можуть вивчити довгостроковий вплив економічних подій, таких як зміни в інфляції або темпах зростання ВВП, на результати референдуму, що на нашу оцінку, може бути дуже корисним для імплементації зокрема в Україні [17, 10].

Враховуючи інституційні умови, які склалися в Україні за період військового стану, тематика референдумів та їх потенційна популярність серед електорату, ймовірно, з часом зміняться. Більше того, уявлення громадськості щодо різних подій – не здаються виправданими, якщо їх оцінювати з довгострокової перспективи. Ці висновки можуть допомогти протидіяти упередженням у сприйнятті виборців, які виникають через відносно випадкові результати референдуму або події, що спостерігаються протягом короткого періоду. Наш емпіричний аналіз доступної літератури та офіційної інформації державних інституцій показує, що немає доказів «втоми виборців» у контексті референдумів у Швейцарії. За останні десятиліття явка насправді зросла після початкового зниження. Незважаючи на збільшення кількості референдумів і різноманітні зміни в інституційних положеннях, є очевидним, що явка виборців, рівень прийняття пропозицій і вплив порогів подвійної більшості залишаються надзвичайно стабільними від початку утворення Швейцарської Конфедерації до сьогодення.

Робимо висновки, що саме пряма демократія є важливим елементом сучасного демократичного устрою, але вона потребує надійних інституційних запобіжників. Досвід Швейцарії та інших країн показує, що баланс між участю громадян і стабільністю політичної системи можливий за умови чіткого правового регулювання. Для України, однозначно, впровадження модернізованих інструментів прямої демократії стане кроком до посилення народовладдя та європейської інтеграції.

Таким чином, в Україні наразі були тільки два всеукраїнські референдуми – у 1991 та 2000 рр. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум щодо проголошення незалежності України. У громадян питали: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» (ухвалений Верховною Радою 24 серпня 1991 р. і наведений у бюлетені). У референдумі взяли участь 84,18% населення України. 90,32% проголосували за, 7,58% – проти, 2,1% – недійсні бюлетені. Найменше підтримали незалежність у Криму – 54% (у Севастополі 57%), найбільше – на Івано-Франківщині і Тернопільщині (98%). У 2000 р. президент Кучма також вдався до інструменту прямої демократії. Тоді громадянам поставили чотири питання: про обмеження депутатської недоторканності, установлення додаткових підстав для розпуску президентом Верховної Ради, зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300, формування двопалатного Парламенту. На всі чотири питання виборці дали ствердну відповідь (від 81,7% до 89,9%), проте зміни до законодавства так і не внесли. Багатьма вченими було досліджено, що українське законодавство доволі суперечливе щодо національного референдуму. Спеціальні закони про правовий режим воєнного стану (№ 389-VIII) і всеукраїнський референдум (№ 1135-IX) буквально забороняють народу волевиявлення на референдумі під час воєнного стану тоді, як Основний Закон – Конституція України не обмежує волевиявлення народу на референдумі умовою воєнного стану. Автором дослідження було доведено, що референдум щодо вступу

України до Європейського Союзу має бути один, однак варіантів такого референдуму може бути безліч. Спростовується поширена теза про неможливість внесення змін до Конституції України під час воєнного стану ґрунтуючись на частині другій статті 157-ої Конституції України, яка унеможливає внесення змін до Основного Закону, регулює правовідносини не всіх суб'єктів ініціювання референдуму, а тільки тих, які також є суб'єктами законодавчої ініціативи в українському парламенті. Із аналізу дослідження випливає, що народ України має гарантоване Конституцією України право вносити зміни до Основного Закону в умовах правового режиму воєнного стану шляхом референдуму з власної ініціативи у відповідності до процедури частини другої статті 72-ої Конституції України [18, с. 240–246].

Ще понад 10 років тому було фундаментально описано процес запровадження народного вето у нашій державі, і зауважено, що в першу чергу його необхідно узгодити з існуючою сьогодні конституційно закріпленою системою стримувань і противаг між різними гілками державної влади в Україні, щоб не допустити внутрішньовладного протистояння та відкритої конфронтації загальнонаціональних представницьких органів публічної влади з громадськістю. Було також відмічено, що поспішне запровадження народного вето, виходячи з сучасних українських реалій, може призвести до непередбачуваних наслідків та загроз українській державності. Така постановка питання насамперед обумовлена тим, що запровадження народного вето може бути використане квазігромадськістю у деструктивних та маніпулятивних цілях. Тому легітимізація народного вето в Україні однозначно потребує виваженості та поміркованості з можливим прорахунком проблемних аспектів його реалізації у вітчизняних політико-правових умовах [19, с. 63–70].

8 квітня 2021 року Президент України підписав Закон «Про всеукраїнський референдум» № 1135-ІХ, який Верховна Рада ухвалила 26 січня 2021 року. Цей закон був ініційований Главою держави, щоб надати народу право самостійно та безпосередньо, без участі політиків, вирішувати державні питання. Прийняття цього документа було одним з пунктів президентської програми Володимира Зеленського. Залежно від питання, всеукраїнський референдум може призначатися Президентом України, Верховною Радою або проголошуватися Главою держави за народною ініціативою. Проте, за часів Президентства Володимира Зеленського в Україні жодного референдуму поки що не було ініційовано, і не проведено.

На нашу думку, перебуваючи на зламі соціально-економічних та правових сьогоденних відносин в Україні, для нашої Держави виходячи із нашого аналізу міжнародного, і насамперед швейцарського досвіду, можливо запропонувати певні нововведення, а саме:

1) впровадження інституту народної ініціативи з попередньою експертизою Конституційного Суду.

2) встановлення відповідних кворумів та кваліфікованих більшостей для ухвалення рішень на референдумі.

3) прозоре регулювання кампаній референдумів «за» і «проти».

4) інформаційне забезпечення громадян через державні брошури і цифрові (мобільні) ресурси з аргументами обох сторін.

Безпосередньо для уникнення політичних маніпуляцій, на нашу думку, можливо запровадження таких механізмів народних референдумів, як:

- попередня конституційна та фінансова експертиза;
- встановлення мінімального порогу явки (40–50%);
- кваліфікована більшість для ухвалення рішень (55–60%);

- обмеження частоти проведення референдумів;
- прозоре фінансування агітаційних кампаній.

Отже, щодо запровадження в Україні елементів прямої демократії – референдумів, народної ініціативи, «народ-

ного вето» – важливо створити надійний, прозорий, легітимний механізм для реалізації цих реформ. Базуючись на швейцарському досвіді [20, с. 379–391], нами пропонується до розгляду і запровадження у практику:

1. Чіткі процедури типів референдумів – мандаторні та факультативні. Визначити вимоги до підписів, строків подачі, формулювання запитань і правил організації голосування.

2. Подвійні перевірки легітимності – для конституційних або територіальних питань застосовувати подвійне визнання: більшості громадян і адміністративних одиниць (регіонів), щоб уникнути домінування густонаселених областей (із врахуванням тимчасово окупованих територій).

3. Реформувати процес законодавчої підготовки – впровадити консультації з усіма зацікавленими групами задля формулювання прийнятних рішень, які не піддаються масовим кампаніям проти держави.

4. Освіта і публічне обговорення – забезпечити доступ громадян до збалансованих інформаційних матеріалів, аналогічно до швейцарських медіа-обмежень на політичну рекламу з метою забезпечення неупередженості. Більше того, як зауважують наші провідні учені з напрямку господарського права, саме післявоєнна економіка України вимагатиме нової концепції правового регулювання яке має бути максимально адаптованим до умов відбудови та інтеграції у європейський простір [21, с. 24–47]. Також, важливо зауважити про необхідність удосконалення концепції щодо кола суб'єктів конституційно-правової відповідальності саме під час військового стану, коли держава, яка здійснює незаконний контроль над частиною території іншої держави, незалежно від того, чи здійснювався або здійснюється такий контроль безпосередньо, через збройні сили, чи через підпорядковану їй місцеву адміністрацію [22, с. 31–38]. Саме тому, беручи до уваги досвід Швейцарії, народні референдуми – це фундамент демократії, і формально вони не «заборонені» навіть під час війни. Але на практиці вони мають бути відтермінованими до стабілізації ситуації, аби зберегти їх легітимність. Ми вважаємо, що для України, перебуваючи у стані війни – проведення референдумів у цей період є неможливим та нелегітимним. Проте, після завершення війни варто використати найкращі практики Швейцарії, країни з найбільш розвиненою системою прямої демократії, адаптуючи їх до українських умов заради скорішої відбудови і покращення економічних показників. Зараз, необхідно зберігати повну заборону референдумів у воєнний час. Це збереже довіру до інструменту прямої демократії. Після припинення військових дій вважаємо за необхідне запровадити регулярні референдуми для внутрішньої стабілізації держави, і законодавчо закріпити автоматичне перенесення референдумів під час воєнного або надзвичайного стану. Інфраструктурою для майбутніх референдумів можна запропонувати через електронну ідентифікацію громадян (наприклад, через «Дію») з високим рівнем кіберзахисту, а також забезпечувати публікацію аргументів «за» і «проти» для збалансованого інформування громадян. Також доречною пропозицією може бути запровадження моделі «швейцарського зразка» – а саме впровадження двох типів референдумів: обов'язковий (зміни Конституції, територіальні питання) та факультативний (за народною ініціативою). Важливо зазначити також і про подвійну легітимність, про яку нами згадувалось раніше. Україна може використати швейцарську модель як механізм підвищення прозорості та запобігання корупційному впливу в економічному праві. Ми можемо зробити висновок, що запровадження народної ініціативи та факультативного референдуму дозволить зміцнити довіру суспільства до ухвалення економічних рішень, але при цьому необхідно впровадити експертну оцінку, щоб уникнути популістичних і економічно небезпечних кроків. Також, зазначаємо, що досвід Швейцарії для України

пропонується розпочати із місцевих референдумів як «школи демократії» для громадян, поступово переходячи до загальнонаціональних.

Висновки, як План дій для України на 5 років:

1. Рік 1–2: Розробка законодавчих змін, створення системи електронної ідентифікації та кіберзахисту.
2. Рік 2–3: Запуск місцевих референдумів у громадах як інструменту прямої демократії.
3. Рік 3–4: Тестування національної інфраструктури для всеукраїнських референдумів, проведення перших консультативних голосувань.
4. Рік 4–5: Запровадження обов'язкових і факультативних референдумів на національному рівні з використанням швейцарських практик.

Швейцарський досвід доводить, що референдуми зміцнюють демократію лише за умов стабільності, довіри та прозорості. За своїми цінними природно-кліматичними, технологічними, миролюбними людськими цінностями і багато національними складовими народу України, нашу Державу не рідко порівнюють і називають Українською «Швейцарією». Виходячи із цього, у разі успішної імплементації багатьох практик і зокрема цього конкретного швейцарського досвіду, Україна спроможна створити власну унікальну модель народних референдумів, яка відповідатиме її історичним та безпековим умовам, і останнє, однозначно покращить умови щодо демократичного економічного розвитку країни в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марцеляк О. В. Дія принципу інституційної безперервності влади в Україні в умовах воєнного стану (на прикладі глави держави). Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди Дня Конституції України. Львів, 2024 р. С. 23–28.
2. Rousseau J.-J. *Du contrat social, ou Principes du droit politique*. Amsterdam : Marc-Michel Rey, 1782.
3. Tocqueville A. *De la Démocratie en Amérique*. Paris : Charles Gosselin, 1835.
4. Kriesi H. *Direct Democratic Choice: The Swiss experience*. Lanham, MD, USA : Lexington Books, 2005.
5. Auer A. The Constitutional Functions of Direct Democracy. *European Constitutional Law Review*. 2016. Vol. 12. № 3. P. 397–408. URL: <https://doi.org/10.1017/S1574019616000274> (Last accessed: 09.09.2025).
6. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 09.09.2025).
7. Скрипнюк О. В. Конституційне право України. Київ : Ін Юре, 2010. 672 с.
8. Шаповал В. Прямая демократія в системі народовладдя. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017.
9. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text> (дата звернення: 10.09.2025).
10. Прямая демократія у правовій державі: Німеччина, Україна, Казахстан : зб. ст. за ред. Р. Мельника, Г. Кюпера, А. Хіммеррайха. Одеса : Гельветика, 2023. 260 с.
11. Serdült U. The Referendum Experience in Switzerland. In: Smith J. (ed.) *The Palgrave Handbook of European Referendums*. Cham : Palgrave Macmillan, 2021. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-55803-1_10 (Last accessed: 11.09.2025).
12. Uleri P. V. Italy: referendums and initiatives from the origins to the crisis of a democratic regime. In: Gallagher M., Uleri P. V. (eds) *The Referendum Experience in Europe*. London : Palgrave Macmillan, 1996. URL: https://doi.org/10.1007/978-1-349-24796-7_7 (Last accessed: 11.09.2025).
13. European Commission Secretariat-General. Manuscript. Luxembourg : EU, 2024. URL: <https://doi.org/10.2792/698722> (Last accessed: 11.09.2025).
14. Hosli M. O., Martins Santos L., Boeree H. A political-economic analysis of Swiss referendums 1848 to 2022: turnout, acceptance rates and the double-majority threshold. *Constitutional Political Economy*. 2025. Vol. 36. P. 245–270. URL: <https://doi.org/10.1007/s10602-025-09468-1> (Last accessed: 11.09.2025).
15. Linder W., Mueller S. Consensus Democracy: The Swiss System of Power-Sharing. In: *Swiss Democracy*. Cham : Palgrave Macmillan, 2021. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-63266-3_5 (Last accessed: 11.09.2025).
16. Swissvotes. Database on Swiss Popular Votes. Ed. Année Politique Suisse, University of Bern. 2019. URL: <https://swissvotes.ch/page/home> (Last accessed: 12.09.2025).
17. Etzioni-Halevy E. *Political Manipulation and Administrative Power: A Comparative Study*. 1st ed. Routledge, 1979. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003519898> (Last accessed: 12.09.2025).
18. Монастирський М. В. Вступ України до Європейського Союзу в умовах воєнного стану: питання національного референдуму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 1, № 89. С. 240–246.
19. Нестерович В. Ф. Перспективи конституційно-правового утвердження народного вето в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2016. № 4. С. 63–70.
20. Основи конституційного права Швейцарії. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. за ред. В. О. Ріяки. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 379–391.
21. Rieznikova V., Patsuriia N., Kravets I. Influence of the State on the Economy in the Post-War Period: Conceptual Foundations of Prospects for Legal Regulation. *Law of Ukraine*. 2023. № 9. P. 24–47.
22. Vasylychenko O. P. Direct, indirect discrimination and subjects of constitutional legal liability in the conditions of armed conflicts. *Конституційно-правові академічні студії*. 2023. № 1. P. 31–38. URL: <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2023.1.05> (Last accessed: 12.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПОНЯТТЯ МАЙНО НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE CONCEPT OF PROPERTY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: A THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Осінський О.Л., аспірант

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

Краснова Ю.А., д.ю.н., доцент,

провідний науковий співробітник відділу проблем модернізації господарського права та законодавства

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

У статті досліджено правову природу майнового комплексу Національної академії наук України як об'єкта правовідносин, що має особливий статус у системі державного управління науковою сферою. Встановлено, що чинне законодавство України не містить нормативно закріпленого визначення поняття «майно Національної академії наук України», що призводить до правової невизначеності, ускладнює процеси управління, обліку та захисту ресурсів академії, а також створює ризики для реалізації її статутних завдань. У цьому контексті запропоновано розглядати майновий комплекс НАН України як цілісний об'єкт, що включає матеріальні, фінансові, інтелектуальні, інформаційні та інші активи, функціонально взаємопов'язані між собою та спрямовані на забезпечення наукової діяльності.

У межах дослідження здійснено порівняльний аналіз підходів господарського та цивільного законодавства до визначення поняття «майно», виявлено розбіжності між юридичним і економічним трактуванням цієї категорії. Окрему увагу приділено практиці Європейського суду з прав людини, де термін «possessions» тлумачиться широко, охоплюючи будь-які об'єкти, щодо яких виникають законні майнові інтереси. На основі цього обґрунтовано необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, зокрема шляхом запровадження нормативного визначення майнового комплексу НАН України як спеціального об'єкта правового режиму.

Результати дослідження мають теоретичне і практичне значення для вдосконалення законодавства у сфері науки, управління державною власністю, а також для формування сучасної моделі правового регулювання майна наукових установ, що відповідає принципам прозорості, ефективності та сталого розвитку. Запропоновані підходи можуть бути використані при розробці нормативних актів, що регулюють статус майна наукових установ, а також при формуванні стратегій управління інтелектуальними та матеріальними ресурсами у сфері науки.

Ключові слова: майно, майновий комплекс, єдиний майновий комплекс, цілісний майновий комплекс, Національна академія наук України, управління державним майном, право власності, право користування, узуфрукт.

The article explores the legal nature of the property complex of the National Academy of Sciences of Ukraine as an object of legal relations with a special status within the system of state governance in the scientific sphere. It is established that the current legislation of Ukraine lacks a normative definition of the concept of «property of the National Academy of Sciences of Ukraine», which leads to legal uncertainty, complicates the processes of management, accounting, and protection of the Academy's resources, and creates risks for the implementation of its statutory objectives. In this context, the property complex of the National Academy of Sciences of Ukraine is proposed to be considered as an integrated object that encompasses material, financial, intellectual, informational, and other assets that are functionally interconnected and directed toward supporting scientific activity.

The study conducts a comparative analysis of approaches in commercial and civil legislation to the definition of «property», revealing discrepancies between legal and economic interpretations of this category. Particular attention is given to the case law of the European Court of Human Rights, where the term «possessions» is interpreted broadly to include any objects over which legitimate proprietary interests arise. Based on this, the article substantiates the need to harmonize national legislation with European standards, particularly through the introduction of a normative definition of the property complex of the National Academy of Sciences of Ukraine as a special object of legal regulation.

The findings of the study have both theoretical and practical significance for improving legislation in the field of science, managing state-owned assets, and shaping a modern model of legal regulation of property belonging to scientific institutions that aligns with the principles of transparency, efficiency, and sustainable development. The proposed approaches may be applied in the development of normative acts regulating the status of property of scientific institutions, as well as in the formulation of strategies for managing intellectual and material resources in the scientific domain.

Key words: property, property complex, unified property complex, integrated property complex, National Academy of Sciences of Ukraine, state property management, ownership rights, usage rights, usufruct.

Постановка проблеми. Правові поняття є складовою системи правничої термінології, яка використовується в певній галузі юридичної науки. Наукове тлумачення понятійного апарату має важливе теоретичне значення, є одним із завдань юридичної науки у контексті теоретичного обґрунтування практичних рекомендацій по застосуванню правових норм. Правові поняття виступають важливим елементом техніки права, чинником точності аналізу певних явищ, що дозволяє теоретично переосмислювати, систематизувати правові феномени, пояснення їх розуміння [1, с. 55].

З розвитком ринкових відносин, становленням ринкової економіки в Україні, закріпленням права власності

на законодавчому рівні в Конституції України та інших правових актах, поняття «майно» стає однією із ключових категорій національного права, що знайшло своє відображення, як у теорії, так і у практиці цивільного, земельного, банківського та інших галузей права. Поняття «майно» являє собою багатогранне явище, оскільки саме через майнову характеристику конкретизується основний масив суспільних відносин, що пов'язаний із володінням та користуванням таким майном.

У той же час, поняття «майно», є одним із самих дискусійних в юридичній літературі, що пов'язано з складністю сутності зазначеної категорії, оскільки вона охоплює значні різновиди майна. У цьому контексті, дослідження тер-

міну «майно» потребує всебічного вивчення з метою його вдосконалення. Правильне розуміння поняття «майно» має важливе практичне і теоретичне значення, адже впливає на механізм правового регулювання відносин, визначення конкретних прав та обов'язків сторін, момент їх виникнення, способи, захисту тощо.

Також, тлумачення терміну «майно» має важливе значення для трактування прав та обов'язків учасників правовідносин щодо володіння та користування майном, особливо у контексті дослідження поняття «майно Національної академії наук України» – (далі – НАН України). У процесі своєї діяльності НАНУ, як вища державна наукова організація України, організовує та реалізує фундаментальні та прикладні наукові дослідження, координує проведення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях України, здійснює управління державним майном, яке закріплено за установами, організаціями та підприємствами, що перебувають у її віданні та віданні національних галузевих академій наук. Особливий статус майна НАН України, закріпленого за зазначеною установою, передбачає відповідний порядок його обліку, зберігання, списання, використання рухомого і нерухомого майна. Тому, поняття «майно НАН України» є одним із ключових понять, що лежить у основі діяльності НАН України.

Незважаючи на закріплені у законодавстві України певні положення щодо поняття «майно НАН України», воно не достатньо розкрито, що призводить до багатоваріантності його трактування. Таким чином, вище наведене поняття потребує детального дослідження з метою з'ясування його суті, оскільки поняття «майно НАН України» є основоположним поняттям, зміст якого впливає на положення щодо використання його у діяльності НАН України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною основою дослідження стали наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, що присвячені аналізу проблем визначення поняття «майна», в тому числі й поняття «майно НАН України», зокрема: Р. М. Артеменко, К. І. Апанасенко, О. А. Беляневич, А. Г. Бобкової, Т. В. Бондаря, О. М. Вінник, В. Б. Дерев'янка, Р. А. Джабраїлова, Д. В. Задохайла, А. М. Захарченко, О. Р. Зельдіної, Є. Єргіна, І. Ф. Ковальєва, І. М. Кучеренко, О. С. Літошенко, В. В. Луця, В. К. Мамутова, В. Мілаш, В. П. Нагребельного, Л. М. Ніколенко, О. П. Подцерковного, В. А. Устименка, В. С. Щербини, М. Bobrowicz, M. Brogan, P. J. Carnevale.

Метою статті є дослідження змісту поняття «майно Національної академії наук України», як вищої державної наукової організації України, що організовує та реалізує фундаментальні та прикладні наукові дослідження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Майно НАН України являє собою матеріальну основу академії наук, як вищої державної наукової організації України, що організовує та здійснює фундаментальні та прикладні наукові дослідження та координує проведення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях України. Майно НАН України має особливий (спеціальний) статус, оскільки Академія є вищою науковою самоврядною організацією, заснованою на державній власності, що передбачає відповідний порядок використання, обліку, зберігання, списання такого майна.

Водночас, нормативно-правове регулювання майна НАН України не надає визначення поняття «майно НАН України», що призводить до ускладнення у подальшому визначення правового режиму такого виду майна, порядку його використання, формування, обліку та передачі. Виходячи з вище наведеного, видається доцільним проаналізувати поняття «майно», з метою детального дослідження поняття «майно НАН України» та його регламентації.

У цьому контексті, слушною видається думка А. С. Сліпченко, який зазначає, що правильне розуміння

поняття «майно» має важливе практичне і теоретичне значення, адже впливає на механізм правового регулювання відносин, визначення конкретних прав та обов'язків сторін, момент їх виникнення, способи, межі здійснення, захисту тощо [2, с. 122]. На правильному розумінні терміну «майно» для визначення конкретних прав та обов'язків сторін у правовідносинах, де майно виступає об'єктом права, наголошує О. В. Дзера [3, с. 314].

Так, у різні роки в доктрині цивільного та господарського права щодо змісту поняття «майно» висловлювалося багато точок зору. Так, В. Цюра зазначає, що поняття «майно», як ніколи потребує наукового вивчення, вимагає нових підходів та осмислення в світлі наявних доктринальних напрацювань [4, с. 55]. На думку Є. В. Гудзь, поняття «майно» стосовно цивільного права означає будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, які є предметом цивільного обороту і правового захисту [5, с. 183]. В. І. Борисова, зазначає, що термін «майно» вживається у цивільному праві для термінологічного визначення як окремих речей, так і їх сукупності [6, с. 149].

Таким чином, узагальнюючи думки вчених, можна зробити висновок, що поняття «майно» являє собою речі або сукупність речей, що належать особі (фізичній, юридичній, державі) на праві власності або знаходяться у користування та з приводу яких виникають майнові права та обов'язки.

У той же час, поняття «майно», так і не отримало достатньої розробки, що певною мірою негативно позначилося як на розробці поняття майнових відносин як предмета цивільного права, так призвело до різного трактування поняття «майна» в юридичній літературі і застосування його в різних значеннях [5, с. 183].

«Майно» – це категорія цивільного права; право на майно – це суб'єктивне цивільне право, що може складатися собою майно лише в тому разі, якщо таке право має економічну цінність, яка з більшим або меншим ступенем точності може бути виражена в грошовому еквіваленті [7, с. 237]. В юридичній літературі майно характеризується: як речі або сукупність речей, включаючи гроші й цінні папери, і визначають його при цьому як об'єкт права (або правовідносини), а з другого – як сукупність суб'єктивних прав, іноді і обов'язків. У той же час, зазначені положення не розкривають належної мірою соціальну природу «майна» і роль відповідного поняття для науки права [5, с. 182].

Термін «майно» має комплексний характер і є загальним по відношенню до терміну «річ». Термін «майно» вживається у цивільному праві для термінологічного визначення як окремих речей, так і їх сукупності [6, с. 149].

Майном, відповідно до ч. 1 ст. 190 Цивільного кодексу України – (ЦК України) – є річ, або сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [8]. На відміну від ЦКУ, ст. 139 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) «майно» визначено як сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. У цьому контексті, доцільно погодитись із думкою С. А. Грішина, який вказує, що визначення терміну «майно» у цих кодексах є різним: цивільний кодекс пояснює його з точки зору права, а господарський кодекс – економіки [9, с. 122].

Положення Фонду державного майна України «Про порядок віднесення майна до такого, що включається до складу цілісного майнового комплексу державного підприємства» від 29.12.2010 № 1954, визначає «майно», як активи (необоротні та оборотні), які підприємство використовує у виробництві в процесі господарської діяльності, вартість яких відображається в балансі під-

приємства [10]. Поняття «майно» відповідно до норм ЦК України – матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, які є предметом цивільного обороту і правового захисту [8].

Отже, майно являє собою: суму активу і пасиву, тобто сукупність речей одного суб'єкта; майно в цілому як активу одного суб'єкта стосовно окремої сфери правовідносин, пов'язаних із зверненням стягнення на майно; відокремлені майнові комплекси (спільне майно подружжя, майно підприємств, кооперативів тощо, селянського господарства, підприємство); майно як сукупність прав і обов'язків щодо володіння річчю або нематеріальним активом [5, с. 184]. Річ, згідно зі статтею 179 ЦК України, є предметом матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [8].

Особливого значення дослідження поняття «майно» набуває у зв'язку із адаптацією національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, оскільки зазначений термін є одним із основоположних у законодавчих актах ЄС. З метою більш глибокого дослідження поняття «майно», а також у контексті наближення законодавства України до законодавства ЄС, видається доцільним дослідити підходи європейського законодавця до визначення вище наведеного поняття.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) являє собою наднаціональний орган правосуддя, юрисдикція якого є обов'язковою і поширюється на всі держави – учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Слушною є думка Н. Блажевської, у тому, що для гармонізації національного законодавства, особливого значення набуває розгляд практики ЄСПЛ на підставі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції (далі – Перший Протокол) [11, с. 219]. Оскільки, термін «майно» є основоположним у практиці ЄСПЛ, у цьому контексті, видається доцільним звернути увагу на визначення поняття «майно», що покладене в основу ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції [12], ратифікований Україною у 1997 р., норми якого є частиною національного законодавства.

Поняття «майно», у контексті ст. 1 Протоколу 1 має значно ширший підхід, ніж у національному законодавстві, що продиктований становищем ЄСПЛ як наднаціонального органу, що належать до різних правових систем. Так, термін – «possessions», характеризує поняття «майно», а саме: «Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions», тобто передбачає право кожної фізичної або юридичної особи мирно володіти своїм майном та охоплює всі випадки, що опосередковують належність будь-якого майна особі [4, с. 55] і стосується цілої низки об'єктів, щодо яких у фізичних і юридичних осіб виникли або можуть виникати в майбутньому майнові інтереси та ефективного здійснення майнового права. Таким чином, термін «майно» (possessions) у трактуванні ЄСПЛ має більш широкий підхід до розуміння майна та його переліку ніж у національному законодавстві та закладає загальний принцип мирного володіння майном, положення якого доцільно було би застосувати до законодавства України.

Доцільно зауважити, що поняття «майно» є одним із ключових понять у різних сферах суспільних відносин, у тому числі і у контексті дослідження поняття «майно НАН України». У процесі своєї діяльності НАН України, як вища державна наукова організація України, що організовує та реалізує фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а також координує проведення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях України, здійснює управління державним майном, яке закріплено за установами, організаціями та підприємствами, що перебувають у її віданні та віданні національних галузевих академій наук.

Майно НАН України включає в себе різноманітні об'єкти, закріплені за нею на праві відання, що викорис-

товуються для забезпечення наукової, науково-технічної та науково-організаційної діяльності академії, а також для виконання її статутних завдань.

У той же час, необхідно зауважити, що законодавець в якості поняття «майно НАН України», застосовує поняття «майнові комплекси НАН України». Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» від 07 лютого 2002 р. № 3065-ІІІ, майновий комплекс НАН України та майновий комплекс національних галузевих академій наук складають усі матеріальні та нематеріальні активи (далі – об'єкти майнового комплексу), що обліковуються на балансах НАН України та на балансах відповідних національних галузевих академій наук (далі – НГАН) і організацій, віднесених до відання НАН України та НГАН, і які закріплені державою за НАН України та за НГАН в безстрокове користування, або придбані за рахунок бюджетних коштів, а також коштів від фінансово-господарської діяльності та/або набуті іншим шляхом, не забороненим законом [13].

Отже, законодавець, лише перераховує об'єкти майнового комплексу НАНУ, але не дає визначення цієї категорії. У цьому контексті доцільно зазначити, що вище наведений законодавчий акт потребує вдосконалення шляхом доповнення його положень визначенням «майновий комплекс НАН України».

Об'єкти, що належать у якості майна НАН України, являють собою: 1) *нерухоме майно* – будівлі, споруди, земельні ділянки, які знаходяться на балансі НАН України або її установ; 2) *рухоме майно*: обладнання, техніка, транспортні засоби, наукові інструменти, меблі та інше майно, необхідне для проведення наукових досліджень та забезпечення діяльності НАН України; 3) *інтелектуальна власність*: патенти, винаходи, наукові розробки, програмне забезпечення та інші об'єкти інтелектуальної власності, створені в рамках діяльності НАН України; 4) *фінансові ресурси*: кошти державного бюджету, гранти, спонсорська допомога, надходження від господарської діяльності та інші фінансові надходження, що використовуються для забезпечення діяльності НАН України.

Поняття «майнового комплексу НАН України» зазначено також, у ч. 8.9. нової редакції Статуту НАН України від 21 липня 2021 р. № 2591/5 [14].

З метою розмежування окреслених понять, видається доцільним дослідити окремо і поняття «майновий комплекс НАН України».

На думку Т.М. Чепіги, поняття «майновий комплекс» застосовується для позначення сукупності речей і матеріальних цінностей, що перебувають у власності, оперативному управлінні чи господарському віданні [9, с. 5].

Тобто, поняття майновий комплекс характеризується складом майна, що входить до переліку об'єктів, які формують такий комплекс.

Відповідно до покладених на НАН України повноважень, остання веде облік об'єктів свого майнового комплексу, здійснює контроль за ефективністю використання таких об'єктів; надає дозвіл на списання майна, яке знаходиться на балансі організації, що віднесені до її відання; надає дозвіл на безоплатну передачу майна, яке перебуває на балансі однієї організації, на баланс іншої організації, які віднесені до її відання; вносить пропозиції до Кабінету Міністрів України щодо передачі об'єктів свого майнового комплексу до сфери управління інших органів, уповноважених управляти державним майном, у комунальну власність, а також щодо передачі об'єктів комунальної власності у державну власність з наступним їх віднесенням до свого майнового комплексу; виступає орендодавцем цілісних майнових комплексів та нерухомого майна, що передане державою у безстрокове користування; надає дозвіл на продаж майна організацій, які перебувають у її віданні [13].

Отже, майно, закріплене за НАН України, має особливий правовий статус. Таке майно використовується виключно для виконання статутних завдань, пов'язаних із здійсненням науково-дослідної та науково-технічної діяльності. Також, специфіка правового режиму майна НАН України полягає в тому, що його відчуження, передача в оренду або інше використання допускається лише з дотриманням суворих законодавчих обмежень. Наприклад, відповідно до статті 14 Закону України «Про управління об'єктами державної власності», будь-які правочини, що стосуються нерухомого майна НАН України, повинні бути узгоджені з Кабінетом Міністрів України.

Термін «комплекс» (лат. *complexus*) визначають як сукупність предметів або явищ, що складають єдине ціле. У нормативно-правових актах термін «комплекс» не використовується як самостійний юридичний термін, а застосовується в значенні сукупності взаємопов'язаних елементів та означає єдність різних, але об'єднаних спільною метою частин, що діють як єдине ціле.

Так, нарівні з поняттям «майнового комплексу» законодавець застосовує поняття: «цілісний майновий комплекс» та «єдиний майновий комплекс». Враховуючи наявність такого різновиду майнових комплексів, видається доцільним проаналізувати зазначені категорії, з метою більш детального дослідження поняття «майновий комплекс НАН України».

У цьому контексті С. В. Кривобок зазначає, що назва ст. 191 Цивільного кодексу України «Підприємство як єдиний майновий комплекс» свідчить про те, що в цивільному обігу існують також інші майнові комплекси [15, с. 23]. Оскільки в силу ст. 177 ЦК України перелік об'єктів цивільних прав не має вичерпного характеру, варто визнати за майновими комплексами самостійне місце в системі об'єктів майна [16, с. 27–29]. Так, поняття «єдиний майновий комплекс» міститься у ст. 191 ЦК України. У зазначеній статті, підприємство як єдиний майновий комплекс розглядається в якості особливого об'єкту майнових прав, що може бути предметом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів, до складу якого входять усі види майна, призначені для його діяльності. Майновий комплекс підприємства, таким чином, являє собою в якості об'єкта цивільних прав майно в широкому розумінні, що підтверджується ч. 2 ст. 191 Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 1 ч. 6 Закону України «Про оренду державного та комунального майна», єдиний майновий комплекс державного або комунального підприємства, його структурного підрозділу (єдиний майновий комплекс) являє собою усі види майна, призначені для діяльності підприємства, його структурного підрозділу, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інші позначення та права, включаючи права на земельні ділянки.

Таким чином, єдиний майновий комплекс являє собою певний господарський об'єкт або підприємство із завершеним циклом виробництва. Тобто, «єдиний майновий комплекс» являє собою не просто складну річ, відповідно до (ст. 188 ЦК України), а особливий об'єкт, що має складну майнову структуру та конкретне цільове призначення – виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг [17, с. 13]. Склад єдиного майнового комплексу не є фіксованим. До складу єдиного майнового комплексу як нерухомого майна можуть входити і окремі об'єкти нерухомого майна – земельні ділянки, будівлі, споруди тощо. Крім того, підприємство як єдиний майновий комплекс виступає предметом договорів, у зв'язку із банкрутством юридичних осіб, а також виконанням судових рішень [18, с. 53]. Також, підприємство як єдиний майновий комплекс є об'єктом нерухомого майна, відповідно до ст. 575 ЦК України і може розглядатись як окремий вид застави та може бути предметом договору управління

майном, відповідно до ст. 1030 ЦК України [8]. Таким чином, «єдиний майновий комплекс» – це підприємство або його структурний підрозділ, який може бути виокремлений і при цьому самостійно функціонувати.

Водночас, цілісний майновий комплекс являє собою майно – активи (необоротні та оборотні), які підприємство використовує у виробництві в процесі господарської діяльності, вартість яких відображається в балансі підприємства [10].

Доцільно зауважити, що як єдиному так і цілісному майновим комплексу властиві такі ознаки, а саме: складається з різних елементів, кожен із яких може виступати як самостійний об'єкт цивільних прав: речей нерухомих (земельних ділянок, будівель, споруд) і рухомих (устаткування, інвентарю, сировини, продукції); іншого майна, включаючи майнові права (права вимоги), майнові обов'язки (борги), об'єкти права інтелектуальної власності тощо [17, с. 15].

Враховуючи вище наведене, можна зазначити, що поняття цілісний майновий комплекс та єдиний майновий комплекс являють собою по суті синонімами, оскільки стосуються майна, яке належить як підприємству, або його структурному підрозділу, що в установленому порядку виділяються в самостійні об'єкти, має складну майнову структуру, конкретне цільове призначення якого полягає у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг. Також, доцільно зауважити, що поняття «єдиний майновий комплекс» та «цілісний майновий комплекс» є вужчими стосовно поняття «майновий комплекс».

Доцільно погодитись із думкою Є. Глущенко, у тому що не всі майнові комплекси є господарськими об'єктами, які використовуються для підприємницької діяльності [17, с. 15]. Так, системний аналіз цивільно-правових норм дозволяє зробити висновок, що майновими комплексами визнаються: садиба, підприємство, житловий комплекс та ін. [16, с. 27–29].

В такому разі, можна прийти до висновку, що до майнового комплексу НАН України входять як цілісний так і єдиний майновий комплекс.

Водночас слід відзначити, що майно НАН України – це державне майно, що довгий час знаходилося на праві відання, а з 28 серпня 2025 року – на праві узуфрукту. Однак, не зважаючи на ці обставини, основним критерієм для віднесення майна НАН України до категорії майнового комплексу є факт знаходження конкретного майна на балансі (у віданні) Академії або галузевих академій наук, що є державними науковими організаціями України, які організують і здійснюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а також координують проведення фундаментальних досліджень у наукових установах та організаціях України.

Виходячи із вище наведеного, видається доцільним дати визначення «майнового комплексу НАН України», а саме – це самостійний об'єкт правовідносин (сукупність майна НАН України, національних галузевих академій наук) з особливим правовим режимом, елементи якого функціонально взаємо поєднані та взаємопов'язані між собою з метою забезпечення організації і здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень у наукових установах та організаціях України.

Складовими частинами майнового комплексу НАН України є: рухоме майно; нерухоме майно; інтелектуальна власність; фінансові ресурси.

До ознак майнового комплексу НАН України належить: 1) цілісність всіх об'єктів; 2) єдине призначення майнового комплексу, оскільки всі елементи майнового комплексу мають спільну мету – забезпечення діяльності НАН України, що направлено на проведення її наукових досліджень; 3) комплексний характер, оскільки включає всі види майна НАН України, призначені для забезпечення її діяльності, включаючи права інтелектуальної власності

та фінансові ресурси; 4) являє собою складну річ, що використовується з метою проведення наукових досліджень та забезпечення діяльності НАН України; 5) складається з різних видів речей, складові яких не пов'язані між собою, водночас їх поєднання направлено на досягнення певного результату, а саме – здійснення діяльності НАН України щодо проведення наукових досліджень; 6) особливий об'єкт майнових прав, оскільки майновий комплекс розглядається як самостійний об'єкт права, що може бути предметом узуфрукту або оренди; 7) об'єкти майнового комплексу використовуються виключно у цілях, зазначених законодавством України та Статутом НАН України; 8) майновий комплекс НАН України є особливим об'єктом зобов'язальних правовідносин, та характеризується певною сукупністю визначеного законом майна.

Всі елементи майнового комплексу НАН України мають спільну мету – забезпечення діяльності конкретного підприємства. Такий комплекс можна розглядати як сукупність речей, що належать НАН України на праві відання (узуфрукту) і пов'язаних з ними майнових прав.

Майнову основу НАН України формують не лише речі та майнові права, а і грошові кошти, що знаходяться на її рахунках, як суб'єкта господарських правовідносин.

Висновки. Враховуючи вище наведене, доцільно зробити наступні висновки. Правове регулювання майнового комплексу НАН України потребує системного оновлення та нормативного уточнення. Відсутність чіткого визначення поняття «майно НАН України» у чинному законодавстві створює правову невизначеність, що ускладнює управління, захист і ефективне використання ресурсів академії. Запровадження категорії «майновий комплекс» як цілісного об'єкта правовідносин дозволяє врахувати функціональну єдність, цільове призначення та особливий статус наукових установ. Гармонізація національного підходу з європейськими стандартами, зокрема практикою ЄСПЛ, відкриває перспективи для посилення правового захисту та інтеграції у міжнародний науково-правовий простір. Нормативне закріплення цього поняття є необхідним кроком для модернізації правового режиму майна НАН України та забезпечення сталого розвитку наукової сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шимон С.І. Співвідношення понять «майнові права» та «право власності» в національному і міжнародному праві та зарубіжних правових системах. *Економіка і право*. 2011. Серія 18. Випуск 13. С. 128-137.
2. Сліпченко А.С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Forum Prava*. 2020. 61(2). 122–130.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. 4-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер. 2011. Т. 1. 808 с.
4. Цюра В. Концепція поняття «майно» (possessions) і його тлумачення (кваліфікація) у світлі практики Європейського Союзу з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 54–60.
5. Гузь Є.В. «Майно» як цивілістична категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 182–185.
6. Борісова В.І. Цивільне право: підручник у 2 т. Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
7. Карнаух Б.П. Поняття майна у практиці Європейського Суду з прав людини. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7797/1/Karnauh_237-240.pdf
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356
9. Гришин С.А. Щодо визначення поняття «майно» у цивільному та господарському праві України. *Форум права*. 2020. 61 (2). С. 122-130.
10. Про порядок віднесення майна до такого, що включається до складу цілісного майнового комплексу державного підприємства: Наказ Фонду державного майна України від 29.12.2010 № 1954 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0109-11#Text>
11. Блажівська Н. Тлумачення поняття майна у практиці Європейського Суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 219 – 223.
12. Protocol to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 20 March 1952. European Court of Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
13. Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу: Закон України від 07 лютого 2002 р. № 3065-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 205.
14. Статут Національної академії наук України від 27.05.2021 р. URL: <https://www.nas.gov.ua/storage/editor/files/statut.pdf>
15. Кривобок С.В. Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом [монографія]. Х.: Право, 2009. 176 с.
16. Печений О.С. Майнові комплекси в системі об'єктів нерухомого майна *Українське комерційне право*. 2009. № 9. С. 27–36.
17. Глущенко Є. Співвідношення понять «цілісний майновий комплекс» та «майновий комплекс» у доктрині цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 13–17.
18. Грушинська Н.І., Тур О.Т. Підприємство як єдиний майновий комплекс – обороноздатний об'єкт цивільних прав. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 1. С. 53–59.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ**LEGAL REGULATION OF LEGAL ENTITIES REORGANIZATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS**

Пстухов А.Ю., к.ю.н.,

старший викладач кафедри економіки та підприємництва імені професора І.М. Брюховецького

Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів правового регулювання реорганізації юридичних осіб в Україні та визначенню шляхів їх вирішення. Актуальність дослідження посилюється прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року, який передбачає примусову реорганізацію всіх суб'єктів комерційного та некомерційного секторів у господарські товариства. В умовах воєнного стану такі зміни можуть призвести до дестабілізації соціально-економічної системи. Автором проаналізовано відсутність єдиного підходу в правовій доктрині щодо трактування реорганізації як правового феномену, що створює правову невизначеність у практичній діяльності.

Основними проблемами визначено: відсутність законодавчого визначення поняття «реорганізація» в Цивільному кодексі України; суперечливість нормативного регулювання в різних законодавчих актах; недосконалість механізмів оскарження процедур реорганізації; прогалини в захисті прав кредиторів та учасників юридичних осіб.

Досліджено зарубіжний досвід правового регулювання реорганізації, зокрема законодавство ЄС, Німеччини, Польщі, Чехії та інших європейських країн. Проаналізовано судову практику України щодо оспорування реорганізації та визначено недоліки існуючих підходів до захисту прав заінтересованих осіб.

Автором запропоновано комплекс заходів для вдосконалення правового регулювання: прийняття спеціального закону про реорганізацію корпоративних юридичних осіб; уніфікація понятійного апарату; встановлення чітких підстав для визнання процедури реорганізації недійсною; запровадження шестимісячного строку позовної давності для оскарження рішень про реорганізацію; гармонізація українського законодавства з європейськими стандартами.

Дослідження має особливе практичне значення в контексті євроінтеграційних процесів України та необхідності адаптації національного корпоративного права до стандартів ЄС. Правова невизначеність щодо оскарження реорганізації створює значні ризики для майнових інтересів учасників, акціонерів, кредиторів та інвесторів, погіршує інвестиційний клімат та сприяє відтоку капіталу.

Ключові слова: реорганізація юридичних осіб, правонаступництво, оскарження реорганізації, підприємницьке право, реорганізація.

The article is devoted to the study of problematic aspects of legal regulation of legal entities reorganization in Ukraine and determination of ways to solve them. The relevance of the research is intensified by the adoption of the Law of Ukraine "On Peculiarities of Regulation of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities" dated January 9, 2025, which provides for mandatory reorganization of all commercial and non-commercial sector entities into business companies. Under martial law conditions, such changes may lead to destabilization of the socio-economic system. The author analyzed the absence of a unified approach in legal doctrine regarding the interpretation of reorganization as a legal phenomenon, which creates legal uncertainty in practical activities.

The main problems identified are: the absence of a legislative definition of "reorganization" in the Civil Code of Ukraine; contradictory normative regulation in various legislative acts; imperfection of mechanisms for appealing reorganization procedures; gaps in protecting the rights of creditors and participants of legal entities.

The foreign experience of legal regulation of reorganization has been studied, particularly the legislation of the EU, Germany, Poland, Czech Republic and other European countries. Ukraine's judicial practice regarding reorganization disputes has been analyzed and shortcomings of existing approaches to protecting the rights of interested parties have been identified.

The author proposed a set of measures to improve legal regulation: adoption of a special law on reorganization of corporate legal entities; unification of conceptual framework; establishment of clear grounds for recognizing reorganization procedures as invalid; introduction of a six-month statute of limitations for appealing reorganization decisions; harmonization of Ukrainian legislation with European standards.

The research has particular practical significance in the context of Ukraine's European integration processes and the need to adapt national corporate law to EU standards. Legal uncertainty regarding reorganization appeals creates significant risks for property interests of participants, shareholders, creditors and investors, worsens the investment climate and contributes to capital outflow.

Key words: reorganization of legal entities, legal succession, reorganization appeals, corporate law, reorganization.

У сучасних умовах глобальної інтеграції капіталу юридичні особи відіграють ключову роль у цивільно-правових відносинах, а чітке нормативне регулювання їхнього статусу та діяльності є запорукою стабільності цивільного обігу. Розвиток економічних відносин, ускладнення соціальної структури суспільства та еволюція громадської свідомості визначають не лише появу права, а й формування інституту юридичної особи. Різноманітні теорії пояснюють цю конструкцію, але її складність зумовлює паралельне існування кількох підходів. Серед ключових ознак юридичної особи виділяється майнова відокремленість, що робить її самостійним суб'єктом цивільних відносин. Тому пріоритетом законодавця повинно бути детальне регламентування змін у майновому становищі юридичної особи під час реорганізації, аби забезпечити ефективний

перерозподіл ресурсів і посилити економічну стабільність держави загалом. Обмеження вивчення реорганізації лише рамками інституту правонаступництва, створення чи припинення юридичних осіб не дозволяє повною мірою розкрити її потенціал.

У правовій доктрині панує відсутність єдиного трактування реорганізації як правового феномену. Деякі дослідники трактують її як засіб припинення юридичної особи, інші – як механізм виникнення та (або) припинення таких осіб, або як спеціальний порядок передачі прав і обов'язків, чи як різновид універсального правонаступництва. Є й акцент на процесуальному аспекті: реорганізацію розглядають як процес, склад юридичних фактів чи правовий засіб, а подекуди пропонують взагалі уникати її визначення. Більшість джерел уникає чіткого окреслення

терміна, наприклад, замінюючи його на «припинення юридичних осіб із правонаступництвом», що охоплює передачу єдиного майнового комплексу від правопередників до правонаступників, з припиненням старих і утворенням нових суб'єктів. Однак традиційне розуміння реорганізації як правонаступництва чи форми припинення не завжди відповідає практичним потребам, особливо щодо захисту прав кредиторів і працівників, які звільняються в процесі трансформації [1, с. 43].

Чинне законодавство України не містить єдиного визначення реорганізації, що створює правову невизначеність, попри її використання в численних нормативних актах. У Цивільному кодексі України (ч. 1 ст. 104) [2] реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, перетворення) називають формою припинення юридичної особи, з переходом прав, обов'язків і майна до правонаступників. Аналогічно, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (ст. 13) [3] передбачає реєстрацію припинення з вказівкою форми реорганізації. Для громадських об'єднань (ч. 1 ст. 25 Закону України «Про громадські об'єднання») [4], політичних партій (ч. 1 ст. 23 Закону України «Про політичні партії в Україні») [5] та профспілок (ч. 1 ст. 18 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності») [6] реорганізація також є способом припинення. Водночас у інших актах, як-от Законі України «Про акціонерні товариства» (ч. 3 ст. 3, ч. 7 ст. 106) [7], її визнають засобом створення акціонерних товариств через злиття, поділ, виділ чи перетворення. У Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (ч. 3–4 ст. 11) [8] згадується реєстрація статуту товариства, створеного в результаті реорганізації. Господарський кодекс України (ч. 2 ст. 56) [9] дозволяє утворення суб'єктів господарювання через примусовий поділ чи виділ за рішенням антимонопольних органів, але на сьогодні втратив чинність.

Реєстраційні процедури, визначені ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [3], ілюструють комбінований характер реорганізації: при виділі реєструють новоутворених осіб та зміни в правопередника; при злитті – нову особу та припинення старих; при перетворенні – припинення та створення; при поділі – новоутворених і припинення; при приєднанні – припинення приєднаних та зміни в основній. Це поєднання створення й припинення без чіткого розмежування посилює неоднозначність. У доктрині пропонують відмежовувати «створення» від «заснування» та «припинення» від «ліквідації», розглядати реорганізацію як процедуру з передачею майна, прав і обов'язків у порядку правонаступництва, або як правовий інструмент для вирішення економічних завдань, таких як збереження суб'єкта, зміцнення ринкових позицій чи зниження витрат [10, с. 22; 11, с. 213]. Сучасні дослідження акцентують на зменшенні уваги до сутності реорганізації та її форм, що нехтує відсутністю чітких відповідей у законодавстві, судовій практиці та науці.

Відсутність терміна «реорганізація» в Цивільному кодексі пояснюють тим, що не всі її форми (наприклад, виділ) призводять до припинення юридичної особи, а в багатьох країнах реорганізацію розуміють як будь-які суттєві зміни без зв'язку з припиненням. правонаступництво при реорганізації передає всі права, обов'язки та майно від припиняючої особи до наступників (ч. 1 ст. 104 ЦК України) [2], на відміну від ліквідації, де права припиняються, а майно розподіляється між учасниками. Більшість фахівців визнають, що реорганізація охоплює як припинення, так і створення юридичних осіб. Пропоновані визначення часто обмежуються одним наслідком (припиненням, створенням чи правонаступництвом), ігноруючи комплексність, або пояснюють як процес чи склад юри-

дичних фактів, що не розкриває специфіку. Наприклад, при виділі немає універсального правонаступника, а при перетворенні – взагалі. Це зумовлює потребу в переосмисленні інституту та змінах до законодавства, аби врахувати правонаступництво як обов'язковий елемент у будь-якій формі реорганізації.

Реорганізація зачіпає інтереси кредиторів, учасників (крім установ) та системи управління, формуючи нові органи в новоутворених суб'єктах. Дискусія щодо термінології включає альтернативи на кшталт «припинення правонаступництвом» чи «припинення шляхом реорганізації». Деякі науковці обґрунтовують доцільність терміна «реорганізація» для економічній нормативного матеріалу та відповідності традиціям, а його відсутність у ЦК створює невизначеність. Інші радять відмовитися від нього, посилаючись на намір розробників ЦК деталізувати окремі форми (злиття, приєднання тощо) та архаїчність терміна з радянського спадку [12, с. 116–117]. Без законодавчого тлумачення виникає правова нестабільність, оскільки норми та доктрина не узгоджені щодо сутності, форм і видів реорганізації.

Сутність реорганізації полягає в істотній зміні юридичної особистості, що може бути нормативно врегульоване двома шляхами. Перший – як будь-яка суттєва зміна елементів юридичної особистості, незалежно від впливу на кредиторів чи бенефіціарів, але це робить інститут декларативним без регулятивної сили, перетворюючи на узагальнення організаційних змін без правових наслідків. Другий – як така зміна, що зачіпає права кредиторів та (або) учасників, з обов'язковим застосуванням компенсаційних механізмів для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Це дозволяє зберегти баланс інтересів і забезпечити стабільність цивільного обігу.

Реорганізація юридичної особи являє собою особливий інструмент трансформації, що реалізується через комплексний юридичний склад, спрямований на економічний зиск чи адаптацію до норм закону, з результатом у вигляді припинення та (або) появи нової (нових) юридичної особи з переходом майна (його частини) в порядку правонаступництва. Неправильним є спрощене отождолення її з формою лише створення чи припинення, оскільки законодавство для окремих видів фіксує різні акценти (припинення чи створення), але феномен потребує цілісного аналізу. У такому підході один аспект конструкції вказує на створення, інший – на припинення, що відбувається в рамках процедури однієї організації, як-от при поділі [13].

Українське законодавство не містить прямих положень, які б регулювали можливість оскарження реорганізації як після її завершення, так і під час проведення, наприклад, через порушення окремих стадій. Ця прогалина в правовому полі, а також брак наукових напрацювань з цього напрямку, робить будь-яку реорганізацію в Україні потенційно вразливою до визнання незаконною, що створює значні ризики для майнових інтересів учасників, акціонерів, кредиторів та інвесторів. У підсумку це погіршує інвестиційний клімат, сприяє відтоку капіталу та ускладнює фінансування інновацій.

Оспорювання реорганізації являє собою динамічний процес у правовідносинах, пов'язаних з реорганізацією, де виникає конфлікт щодо законності процедури. Зовнішні елементи тут включають процесуальні дії, такі як апеляція чи анулювання, тоді як сутнісний зміст полягає у визнанні самої процедури недійсною. Серед підстав для визнання процедури реорганізації господарських товариств недійсною виділяють: визнання недійсним рішення загальних зборів учасників чи акціонерів про реорганізацію; визнання недійсним договору про злиття, приєднання, поділ, виділ чи перетворення; визнання недійсними відомостей у передавальному акті чи розподільчому балансі щодо передачі чи розподілу прав, обов'язків та майна; визнання недійсними актів державних органів, залучених до про-

цесу, наприклад, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку чи органів реєстрації юридичних осіб.

Поточне українське законодавство, зокрема Закон України «Про акціонерні товариства» [7] від 2022 року, не містить спеціальних норм щодо визнання процедури реорганізації акціонерних товариств недійсною, обмежуючись положеннями про оскарження рішень загальних зборів (ст. 61). Для окремих форм реорганізації встановлено строки для подання позову про скасування: злиття (ч. 12 ст. 117), приєднання (ч. 12 ст. 119), поділ (ч. 11 ст. 125), виділ (ч. 11 ст. 127), з обмеженням у шість місяців від завершення процедури. Щодо перетворення така можливість не передбачена чітко, окрім регулювання Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (ч. 2 ст. 134). Для гармонізації з іншими формами доцільно доповнити ст. 133 новою частиною: «Позов про скасування перетворення акціонерного товариства може бути подано не пізніше ніж через шість місяців з дати завершення процедури перетворення». Цей шестимісячний строк позовної давності запроваджено у 2022 році для наближення до стандартів ЄС, де Директива 2017/1132 дозволяє оскаржити злиття чи поділ протягом шести місяців від набрання чинності [14].

Терміни «оскарження» та «скасування» у законодавстві трактуються по-різному: «скасування» – визнання чогось недійсним чи незаконним, анулювання; «оскарження» – подання скарги до вищої інстанції проти рішення чи дій. Оскарження акцентує на процедурі заперечення, тоді як скасування – на результаті. Для ефективного захисту прав учасників чи кредиторів предметом позову має бути не оскарження чи скасування, а визнання недійсним рішення зборів чи процедури реорганізації.

Актуальність проблеми значно посилюється прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року (набрання чинності 28.02.2025), який передбачає примусову реорганізацію в господарські товариства для всіх суб'єктів комерційного та некомерційного секторів. У воєнний час це може призвести до дестабілізації соціально-економічної системи. Відсутність норм про підстави недійсності не виключає спорів, але судова практика демонструє неоднозначність через правовий вакуум. Оспорування вимагає балансу приватних та публічних інтересів, підпорядкування економічному правопорядку та врахування ефективності захисту.

У постанові Верховного Суду від 20.07.2022 у справі № 806/5244/15 [15] наголошено, що спосіб захисту має бути ефективним, відповідати порушенню та поновлювати права, або забезпечувати відшкодування. Вимога про скасування реєстраційних дій щодо реорганізації визнана неефективною, оскільки не захищала інтересів іпотекодержателя та порушувала права третіх осіб, не залучених до справи. Судовий захист повинен бути повним і економічним, уникаючи додаткових позовів. Задоволення таких вимог не відновлює майнові права кредитора, а потребує подальших дій, що суперечить принципам ефективного судового захисту.

Зарубіжний досвід, зокрема § 28 Закону Німеччини про реорганізацію, демонструє більш досконалий підхід, розрізняючи позови про недійсність рішень зборів та процедури реорганізації, надаючи приєднуючим компаніям право оскаржити рішення про передачу активів. Це забезпечує стабільність та передбачуваність для суб'єктів, кредиторів і договірних відносин. Аналіз законодавства ЄС та Німеччини свідчить про необхідність запровадження спеціальних норм щодо оскарження реорганізації в окремому законі для корпоративних юридичних осіб.

Для комплексного вирішення існуючих проблем доцільно розробити спеціальний закон про реорганізацію корпоративних юридичних осіб, де закріпити: право учас-

ника (чи іншої особи за законом) на позов про визнання недійсним рішення загальних зборів про реорганізацію; шестимісячний строк позовної давності для таких вимог; підстави недійсності, як-от порушення кворуму, компетенції чи форми рішення. Це наблизить українське право до норм ЄС і Німеччини, значно зменшить правові ризики та посилить інвестиційну привабливість держави. Реорганізація юридичних осіб корпоративного типу слугує ефективним інструментом для суб'єктів господарювання з метою досягнення економічних завдань, підвищення ринкової привабливості та конкурентоспроможності, що досягається виключно за умови суворого дотримання законодавчих вимог на всіх етапах процесу [16].

У європейських країнах регулювання різноманітне. У Польщі – Кодекс торговельних товариств (розділ IV), де злиття та приєднання для всіх видів, крім неплатоспроможних чи ліквідованих, але поділ і виділ обмежені для непогашеного капіталу. У Чехії – змішаний підхід: Цивільний кодекс з загальними нормами та спеціальний закон про реорганізацію торгових товариств і кооперативів, з особливостями для форм. В Австрії – Цивільний кодекс (глави про правонаступництво та реорганізацію), плюс закони про поділ і реорганізацію. В Естонії – Цивільний та Комерційний кодекси з главами про злиття, поділ, перетворення для товариств. У Швейцарії Федеральний закон про злиття визначає сумісні форми, як-от корпорації з АТ, ТОВ, кооперативами, з приєднанням партнерств. У Молдові – Цивільний кодекс з параграфом про реорганізацію (об'єднання, дроблення, перетворення) плюс спеціальні закони.

В ЄС регулювання – через вторинне право: директиви, рекомендації, регламенти, рішення. Регламенти мають пряму дію для наднаціональних суб'єктів. Директиви – для гармонізації, обов'язкові для імплементації в національне право. Європейське право виділяє три способи: злиття, поділ, перетворення з підвидами, тоді як українське – п'ять, груповані як об'єднання (злиття, приєднання), дроблення (поділ, виділ), перетворення. Аналіз зарубіжного законодавства показує підходи: кодифіковані акти; Цивільний кодекс плюс спеціальні закони для форм; різні кодекси (цивільний, господарський, комерційний) плюс спеціальні; спеціальний закон про реорганізацію з процедурами та формами.

Для ефективного регулювання в Україні необхідно уніфікувати поняття реорганізації на законодавчому рівні. Потрібно вдосконалити процедури, гармонізувати з європейськими стандартами ЄС, ухвалити спеціальний закон про реорганізацію з процедурами залежно від форми та організаційно-правової форми юридичної особи [17].

У підсумку слід зазначити, що проведене дослідження виявило критичні прогалини в українському законодавстві щодо правового регулювання реорганізації юридичних осіб, зокрема відсутність єдиного визначення поняття «реорганізація» та механізмів оскарження таких процедур. Актуальність проблеми загострюється прийняттям нового закону від 9 січня 2025 року, який передбачає примусову реорганізацію всіх суб'єктів у господарські товариства в умовах воєнного стану. Аналіз зарубіжного досвіду, особливо законодавства ЄС та Німеччини, демонструє необхідність створення спеціальних норм для захисту прав учасників, кредиторів та інвесторів. Судова практика України підтверджує неефективність існуючих способів захисту через правовий вакуум у регулюванні оскарження реорганізації. Для вирішення проблем пропонуємо прийняти спеціальний закон про реорганізацію корпоративних юридичних осіб з чіткими підставами недійсності та шестимісячним строком позовної давності. Впровадження запропонованих змін сприятиме гармонізації українського права з європейськими стандартами та покращенню інвестиційного клімату в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жеков Д. В. Поняття реорганізації юридичної особи: законодавчий та доктринальний підходи. *Часопис цивілістики*. 2014. № 17. С. 41–45.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. ст. 356.
3. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. ст. 263.
4. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. ст. 1.
5. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. ст. 118.
6. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. ст. 397.
7. Про акціонерні товариства : Закон України від 27 липня 2022 року № 2465-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 68. Ст. 4066.
8. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. ст. 69.
9. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. № 19-20. № 21-22. ст.144 (втрата чинності від 28.08.2025).
10. Шевченко Н. І. Реорганізація як спосіб припинення господарських товариств: монографія. Київ : Ліра-К, 2014. 216 с.
11. Щербакова Н. В. Реорганізація як правовий засіб формування та зміни правового статусу господарських організацій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 212–218.
12. Хоменко В. О. Припинення господарських товариств у цивільному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 256 с.
13. Ступак Т.С. Реорганізація юридичної особи: сутність і розуміння форми її прояву (створення чи припинення). *Вісник ХНУВС*. 2024. № 2 (105). С. 62-73.
14. Директива ЄС № 2017/1132 щодо деяких аспектів корпоративного права (кодифікація) від 14 червня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_014-17#Text
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 липня 2022 р., судова справа № 806/5244/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/105637710>
16. Щербакова Н.В. Теоретико-прикладні аспекти оспорування реорганізації юридичних осіб корпоративного типу. *Академічні візії*. 2025. № 41.
17. Зелінський О.І. Правове регулювання реорганізації юридичних осіб: національний та європейський виміри. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С.144–147.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/17>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL ASSISTANCE TO VICTIMS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE

Горбачова К.М., к.ю.н.,
доцент кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумський національний аграрний університет

Озеров І.І., студент II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Проблема правового регулювання соціальної допомоги постраждалим у період воєнного стану наразі набуває особливого значення у зв'язку з масштабними викликами, які постали перед Україною внаслідок збройної агресії. Воєнні дії спричинили суттєве зростання кількості осіб, що опинилися у вразливому становищі: внутрішньо переміщені особи, сім'ї військовослужбовців та цивільних, які загинули чи зникли безвісти, поранені та інваліди війни, громадяни, що втратили житло, роботу чи стабільні джерела існування. В таких умовах перебуває Україна та наразі починає набувати значення система правового забезпечення соціальних гарантій, яка повинна діяти ефективно з урахуванням надзвичайних обставин та полегшити становище вразливих верств населення які постраждали війни. Окрему увагу було приділено ролі міжнародної гуманітарної допомоги та підтримки з боку іноземних держав і міжнародних організацій. Висвітлюються особливості правового врегулювання залучення такої допомоги, її розподілу та взаємодії між державними структурами України та донорами. Аналізується практика надання фінансової, матеріальної підтримки з боку ЄС, США, ООН, Червоного Хреста та інших міжнародних партнерів, а також значення цієї допомоги для стабілізації соціальної ситуації в Україні.

У дослідженні розглянуто ключові особливості надання соціальної допомоги в умовах воєнного стану, аналізуються законодавчі та підзаконні акти, що визначають правовий статус постраждалих осіб та порядок отримання ними відповідних пільг і компенсацій. Водночас акцентується на проблемних аспектах: обмеженість державних фінансових ресурсів, складність реалізації права на допомогу у районах активних бойових дій, затримки з виплатами.

Зроблено висновок, що ефективне правове регулювання соціальної допомоги у період воєнного стану є важливим інструментом не лише підтримки базового рівня життя постраждалих громадян, а й гарантією збереження соціальної стабільності та довіри суспільства до державних інституцій. Подальший розвиток законодавства у цій сфері повинен бути спрямований на вдосконалення механізмів адресної підтримки, цифровізацію процедур, посилення прозорості та відповідальності органів влади, це зробить захист соціально вразливих груп більш ефективним та зміцнить довіру громадян до держави.

Ключові слова: соціальна допомога, ВПО, збройна агресія, соціальні пільги, компенсація, міжнародні організації.

The problem of legal regulation of social assistance to victims during martial law is currently gaining particular importance in connection with the large-scale challenges that Ukraine has faced as a result of armed aggression. Military actions have caused a significant increase in the number of people who have found themselves in a vulnerable position: internally displaced persons, families of military personnel and civilians who died or went missing, wounded and disabled war veterans, citizens who have lost their homes, jobs or stable sources of livelihood. Ukraine is in such conditions and is currently beginning to gain importance in the system of legal support for social guarantees, which must operate effectively taking into account extraordinary circumstances and alleviate the situation of vulnerable segments of the population who have suffered from the war. Special attention was paid to the role of international humanitarian assistance and support from foreign states and international organizations. The features of the legal regulation of attracting such assistance, its distribution and interaction between state structures of Ukraine and donors are highlighted. The practice of providing financial and material support from the EU, the USA, the UN, the Red Cross and other international partners is analyzed, as well as the importance of this assistance for stabilizing the social situation in Ukraine.

The study examines the key features of providing social assistance under martial law, analyzes legislative and regulatory acts that determine the legal status of affected persons and the procedure for their receipt of relevant benefits and compensation. At the same time, it focuses on problematic aspects: limited state financial resources, the complexity of exercising the right to assistance in areas of active hostilities, and delays in payments.

It is concluded that effective legal regulation of social assistance during martial law is an important tool not only for supporting the basic standard of living of affected citizens, but also a guarantee of maintaining social stability and public trust in state institutions. Further development of legislation in this area should be aimed at improving targeted support mechanisms, digitalizing procedures, and increasing transparency and accountability of government bodies. This will make the protection of socially vulnerable groups more effective and strengthen citizens' trust in the state.

Key words: social assistance, IDPs, weapons of aggression, social benefits, compensation, international organizations.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день питання регулювання соціальної допомоги постраждалим від війни в Україні через збройну агресію Російської Федерації є суттєвими. З кожним днем кількість жертв цивільного населення потерпає перед агресором та залишається без домівок, роботи чи бізнесу. З кожним днем все більше населення потребує допомоги від держави та волонтерів.

Мета даного дослідження. Розв'язати проблеми пов'язані з отриманням соціальної допомоги постраждалим в період воєнного стану від збройної агресії, знайти їх шляхи вирішення.

Виклад основного матеріалу. Надання соціальної допомоги є одним із важливих аспектів соціального устрою в країні, що допомагає незахищеним верствам

населення, особам постраждалим в результаті збройної агресії. У цих умовах роль держави полягає не лише у забезпеченні обороноздатності, але й у виконанні конституційного обов'язку щодо гарантування права громадян на соціальний захист. Фінансова та матеріальна допомога може надаватися як від самої держави так і від міжнародних організацій, які прагнуть допомогти нелегальному становищу України під час воєнних дій в тому числі терористичних актах держави-агресора. Належне правове врегулювання гуманітарної допомоги міжнародних організацій та ефективне використання стають додатковим інструментом зміцнення соціальної безпеки та стабільності в державі. Разом з тим, ключовим завданням є уникнення дублювання функцій та бюрократичних перешкод, які можуть ускладнювати доступ постраждалих до необхідної допомоги. Ефективне правове регулювання має ґрунтуватися на принципах справедливості, рівності та законності. Конституція України закріплює фундаментальне право на соціальний захист [1, ст. 46]. Однак його реалізація в умовах воєнного стану відбувається через спеціальні нормативно-правові акти, що мають переважно тимчасовий та адаптивний характер. Зокрема, урядові постанови, спрямовані на відшкодування збитків за знищене чи пошкоджене житло, надання фінансової підтримки внутрішньо переміщеним особам та організацію програм житлового забезпечення, свідчать про прагнення держави забезпечити належний рівень соціальної безпеки.

У разі пошкодження або знищення житла, будівлі чи іншого майна – особи мають право звернутися до держави для отримання компенсації. Витратити кошти можна виключно на ремонт пошкодженого майна або на будівництво будинку на власній земельній ділянці, якщо майно було знищено. Строк витрати коштів залежить від категорії пошкодження [5]. Це питання регулює Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «Відновлення»» від 21 квітня 2023 року. Отримувачем компенсації є фізична особа – громадянин України, яка досягла 18-річного віку та подала засобами Порталу Дія, зокрема з використанням мобільного додатка Порталу Дія або в інший спосіб, передбачений цим Порядком, заяву та є власником (співвласником) пошкодженого об'єкта, право власності якого підтверджено [2, п. 3].

У постанові Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна” зазначається, що для отримання компенсації заявник подає до Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, уповноваженої розглядати заяви на відповідній території, заяву. Розмір компенсації за знищене нерухоме майно розраховується за формулами визначеними в пункті 16 даної постанови відповідно для:

- зруйнованих квартир, інших житлових приміщень в будівлі
- будинку, будинку садибного типу, садового або дачного будинку [3, п. 16].

Основна проблема – обмеженість державних ресурсів, навіть за наявності порядку та формул реальні розміри компенсацій можуть не покривати фактичні збитки, особливо в випадках повного знищення житла. Багато громадян можуть зіткнутися з труднощами у підтвердженні права власності, якщо документи були втрачені через бойові дії. Хоча законодавство й передбачає спрощені механізми, на практиці це може стати бюрократичним бар'єром. Механізм компенсацій хоч і юридично врегульований, але ще потребує вдосконалення: спрощення доказових процедур, більшої прозорості роботи комісій,

залучення міжнародної допомоги для фінансового наповнення програми тощо.

Активну роль в гуманітарній допомозі Україні надають також міжнародні організації такі як:

- Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН);
- Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ);
- ЮНІСЕФ;
- Всесвітня продовольча програма та інші.

Кожна з цих організацій надають суттєву допомогу цивільному населенню України переважно у фінансовому форматі. УВКБ ООН надає грошову допомогу особам постраждалим від війни та внутрішньо переміщеним особам, сім'ям з доходом, що не перевищує у розмірі 3600 гривень в місяць на протязі трьох місяців, отже 10 800 гривень на людину. Діяльність УВКБ ООН в Україні під час воєнного стану є одним із не менш важливих елементів підтримки населення, проте їхня допомога не може повністю замінити системні державні механізми соціального захисту. Міжнародний Комітет Червоного Хреста надає грошову допомогу у розмірі 2500 гривень на одну особу. Ці кошти розраховані на видачу їх мало-забезпеченим сім'ям з постраждалих регіонів. Окрім цієї допомоги Червоний Хрест також запроваджує грошові програми, що сягають від 9 600 гривень до 5 108 806 гривень [6].

ЮНІСЕФ надає одноразову допомогу у розмірі 10 800 гривень на члена родини евакуйованих сімей (максимально до 5 осіб на сім'ю) і тільки у 2020 році ЮНІСЕФ разом із Міністерством соціальної політики надав допомогу 220 тисяч домогосподарствам охопивши більше мільйона осіб з них 650 тисяч дітей. У 2023 році у ЮНІСЕФ статистика зменшилась надавши допомогу більше 62 тисяч господарств охопивши більше 200 тисяч осіб з них більше 100 тисяч дітей. З 2024 році ЮНІСЕФ надає допомогу сім'ям які знаходяться в прифронтових областях в розмірі 21 800 гривень [7].

Окрему увагу треба звернути на благодійну структуру “Caritas Ukraine”. Організація зорієнтована на допомогу найбільш вразливим групам таким як : внутрішньо переміщеним особам, людям з інвалідністю, дітям, сім'ям у кризі, а також на надання екстреної підтримки під час військового конфлікту. Caritas Ukraine надає:

- продуктові та непродовольчі набори
- медичну і психосоціальну підтримку
- засоби для особистої гігієни
- грошову допомогу
- притулки та захист постраждалим особам

Caritas Ukraine запровадив програму “Shelter” яка спрямована на допомогу домогосподарствам, які постраждали від російської агресії, шляхом зміцнення соціальної інфраструктури, підтримки сталого розвитку постраждалих громад, створення умов для інтеграції внутрішньо переміщених осіб та покращення якості життя населення. До середини 2024 було надано понад 11 000 послуг, зокрема:

- понад 2 200 ремонтів осель
- 1 443 зимових комплектів
- допомога 707 особам з інвалідністю [9].

Особливого значення набули питання соціального захисту внутрішньо переміщених осіб. Ця категорія громадян зіштовхнулася з низкою проблем, пов'язаних із пошуком роботи, вимушення залишити житло через обстріли або можливість цих обстрілів та адаптацією на новому місці проживання. ВПО часто переїжджають до регіонів, які менш постраждали від воєнних дій, але саме в цих регіонах відчувається перенаселеність.

Державна підтримка ВПО передбачена постановою Кабінету Міністрів від 20 березня 2022 року № 332, відповідно до якої в рамках Єдиної бази даних для внутрішньо переміщених осіб вводиться до щомісячної допомога (до шести місяців):

- 3 000 грн на дітей і осіб з інвалідністю;
- 2 000 грн на інших осіб.

Така допомога призначається для кожного члена сім'ї окремо [4, п. 2,3].

Електронна реєстрація ВПО через мобільний застосунок «Дія», створений за підтримки Мінцифри, Мінсоцполітики та ПРООН значно спростило процес призначення допомоги. Виплати здійснюються банком «Ощадбанк» на основі списків, сформованих Міністерством соціальної політики. Перерахунок виплат відбувається автоматично у разі змін у складі сім'ї або інших обставин, з урахуванням звернення або даних урядових органів

В Україні також діє програма «Прихисток» – державна ініціатива, спрямована на тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб. Її мета полягає у поєднанні людей, які потребують житла, з тими, хто готовий його надати. Власники помешкань, що приймають переселенців, мають право на грошову компенсацію від держави відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 року [8].

Повномасштабна війна в Україні, розв'язана Російською Федерацією, спричинила безпрецедентну гуманітарну кризу. Проте, незважаючи на значні обсяги фінансової та гуманітарної підтримки, існує низка проблем, які ускладнюють її ефективне надання. Багато ВПО, зокрема особи з інвалідністю, не можуть отримати допомогу через втрату документів або складнощі з підтвердженням інвалідності – теж ускладнює доступ до соціальних виплат. Доставка гуманітарної допомоги у зони бойових дій ускладнена небезпекою обстрілів, мінною загрозою та відсутністю доступу – це стримує оперативну допомогу. Більшість респондентів дізнаються про соціальні послуги через соціальні мережі, знайомих, а не від офіційних структур – що знижує охоплення та підвищує ризики дезінформації. При вступі на другий строк президента

Сполучених Штатів Америки Дональда Трама – USAID розірвав контракт на незалежний моніторинг, що значно підвищило ризики нецільового використання коштів, шахрайства та зловживань. У результаті західні гуманітарні програми скоротилися, зокрема в сільській місцевості та прифронтових регіонах. Також зазначаю, що державний бюджет воєнного часу першочергово спрямовується на оборону, що обмежує фінансові можливості соціальних програм тому міжнародні організації часто беруть на себе основний тягар, проте їхня допомога не завжди є довгостроковою. Можна зазначити, що у Хорватії після воєнних конфліктів міжнародні організації теж брали на себе велику частку соціальної допомоги, але проблеми з її ефективністю зберігалися. Україна може використати цей досвід, щоб уникнути залежності від зовнішніх донорів у майбутньому.

Чинне законодавство виявляє низку прогалин: відсутність єдиної системи оцінки шкоди, ускладнені процедури підтвердження права власності на зруйноване майно, нестабільність фінансових ресурсів та залежність від міжнародної донорської допомоги. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення правових механізмів із врахуванням як національних реалій, так і міжнародних стандартів захисту прав людини, визначених, зокрема, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Отже, правове регулювання надання соціальної допомоги в умовах війни потребує подальшого вдосконалення, зокрема через уточнення процедур отримання компенсацій, спрощення доступу до соціальних виплат, забезпечення прозорості використання міжнародної допомоги та гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини. Лише комплексний підхід, що поєднує державне та міжнародне регулювання, здатний гарантувати ефективний захист соціально вразливих категорій населення в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
2. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «eВідновлення» : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 року № 381 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-p#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
3. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2025 р. №600 / Верховна Рада України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-p#Text> (дата звернення: 11.08.2025).
4. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 / Верховна Рада України, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-p#Text> (дата звернення: 18.08.2025).
5. Компенсація за пошкоджене або знищене майно. Державні послуги онлайн. «Дія», 2019-2025., URL: <https://diia.gov.ua/services/kompensaciya-za-poskodzhene-majno> (дата звернення: 10.08.2025).
6. Національний комітет Товариства Червоного Хреста України, Київ, 2025. URL: <https://redcross.org.ua/activities/cash-and-voucher-programs/cash-programs> (дата звернення: 15.08.2025).
7. Програма гуманітарної допомоги ЮНІСЕФ для України. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/spilno-cash-transfers> (дата звернення: 15.08.2025).
8. Як влаштований проект «Прихисток» та чим він може допомогти, Дія.Безбар'єрність 2019-2025., URL: <https://bf.diia.gov.ua/articles/yak-vlashtovanyi-proiekt-prykhystok-ta-chym-vin-mozhe-dopomohy> (дата звернення: 20.08.2025).
9. Caritas Ukraine. Shelter, Львів, 2025. URL: <https://caritas.ua/shelter> (дата звернення: 18.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.09.2025
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПСИХІАТРИЧНИХ ОГЛЯДІВ ПРАЦІВНИКІВ

LEGAL ASPECTS OF ORGANIZING AND CONDUCTING PSYCHIATRIC EXAMINATIONS

Конопельцева О.О., к.ю.н.,
асистент кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню розвитку правового регулювання проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів. З 1 січня 2025 року набули чинності зміни у порядку проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психотропних речовин, що обмежили певні медичні заклади права видавати довідки про проходження психіатричних оглядів, а періодичність обов'язкових оглядів залежить тепер від професії. Такі нововведення запроваджені з метою удосконалення вимог щодо процесу проведення психіатричних оглядів та посилення відповідальності медзакладів, які їх проводять.

Зміни, що були запроваджені стосувалися періодичного та позачергового психіатричного огляду, а саме, на предмет вживання психоактивних речовин, що можуть проводити лише надавачі медичних послуг, що отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальністю «Психіатрія», або уклали договір про медичне обслуговування населення з НСЗУ за групою послуг «Психіатрична допомога дорослим та дітям у стаціонарних умовах» та/або «Психіатрична допомога дорослим та дітям, яка надається мобільними мультидисциплінарними командами» та/або «Профілактика, діагностика, спостереження та лікування в амбулаторних умовах».

Особа, яка пройшла огляд, отримує довідку за формою № 100-2/о з інформацією про наявність або відсутність протипоказань для виконання окремих видів діяльності та дає змогу роботодавцю прийняти відповідне рішення щодо допуску його до виконання робіт.

Довідка про проходження попереднього, періодичного та позачергового психіатричного огляду, у тому числі на предмет вживання психоактивних речовин не є документом, яким має бути постійно чинним під час трудової діяльності, закінчення терміну дії довідки (один рік з моменту огляду) не може бути підставою відсторонення працівника від виконання робіт та не є підставою для проведення повторного огляду. Періодичність проведення психіатричних оглядів, а також перелік категорій осіб, які мають їх проходити, визначаються наказом Міністерства охорони здоров'я.

Ключові слова: психіатричні огляди, психічне здоров'я, психоактивні речовини, стан здоров'я, трудові правовідносини, трудовий договір, прийняття на роботу.

The article is devoted to the study of the development of legal regulation of preliminary, periodic and extraordinary psychiatric examinations. From 1st January 2025, changes came into force in the procedure for conducting preliminary, periodic and extraordinary psychiatric examinations, including for the use of psychotropic substances, which restricted the right of certain medical institutions to issue certificates of psychiatric examinations, and the frequency of mandatory examinations now depends on the profession. Such innovations were introduced to improve the requirements for the process of conducting psychiatric examinations and strengthen the responsibility of medical institutions that conduct them.

The changes that were introduced concerned periodic and extraordinary psychiatric examinations, namely, for the use of psychoactive substances, which can only be conducted by medical service providers who have received a license to conduct business activities in medical practice in the specialty "Psychiatry", or have concluded an agreement on medical services for the population with the National Health Insurance Fund for the group of services "Psychiatric care for adults and children in inpatient conditions" and/or "Psychiatric care for adults and children provided by mobile multidisciplinary teams" and/or "Prevention, diagnostics, observation and treatment in outpatient conditions".

A person who has passed the examination receives a certificate in form No. 100-2/o with information about the presence or absence of contraindications for performing certain types of activities and allows the employer to make an appropriate decision regarding his/her admission to perform work.

A certificate of completion of preliminary, periodic and extraordinary psychiatric examinations, including for the use of psychoactive substances, is not a document that must be constantly valid during employment, the expiration of the certificate (one year from the date of the examination) cannot be a reason for suspending the employee from performing work and is not a reason for conducting a repeated examination. The frequency of psychiatric examinations, as well as the list of categories of persons who must undergo them, are determined by order of the Ministry of Health.

Key words: psychiatric examinations, mental health, psychoactive substances, health status, employment relations, employment contract, employment.

Існує чимало професій, які висувають вимоги до людини, якостей, психофізіологічних особливостей. Це пояснюється тим, що робота таких працівників протікає в агресивному середовищі, має багато і стресогенних чинників, травмуючих чинників, які виникають спонтанно, а тому потребують від особи певних фізичних та особистісних якостей.

Частиною 3 ст. 22 КЗпП України встановлюється загальне правило, відповідно до якого вимоги щодо стану здоров'я можуть встановлюватися законодавством України. При прийнятті на роботу для певних категорій працівників чинним законодавством передбачено проходження психіатричного огляду. Такий огляд становить передумову укладення трудового договору при прийнятті на роботу, а негативний результат проходження є юридичним фактом, що виключає можливість укладення трудового договору і, як наслідок, призводить до відмови у прийнятті на роботу.

Слід відмітити, що при укладенні трудового договору важливим чинником є стан психічного здоров'я громадянина, який впливає на стабільність трудових правовідносин. Тобто, стан психічного здоров'я працівника, будучи обставиною реальної дійсності, у визначених законом випадках може впливати як на перебіг трудових правовідносин, тобто бути юридичним фактом від якого залежить їх виникнення. Укладення трудового договору й підстави виникнення трудових правовідносин є двома різними поняттями. Перше включає в себе перелік передбачених законодавством обов'язкових умов, що потрібна для його укладення й початку трудових правовідносин. Проте, якщо ми кажемо про підстави виникнення трудових правовідносин, у цьому випадку йдеться про юридичний факт, який дає підстави для появи останніх та їх функціонування, причому ці відносини можуть змінюватися й припинятися.

З метою встановлення придатності особи до виконання до виконання окремих видів діяльності (робіт, про-

фесій, служби) з особливими вимогами до стану її психічного здоров'я вона підлягає обов'язковому попередньому (перед початком діяльності) та періодичним (у процесі діяльності) психіатричним оглядам, у тому числі на предмет вживання психоактивних речовин, або позачерговим у (у процесі діяльності) у випадку виникнення психічного розладу в проміжок часу між оглядами (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про психіатричну допомогу» [1].

Цей припис відображено і в ст. 9 Основ законодавства України про охорону здоров'я [2], що передбачає обмеження прав громадян, пов'язані зі станом їх здоров'я. Зокрема, особи можуть бути визнані тимчасово або постійно непридатними за станом здоров'я до професійної або іншої діяльності, пов'язаної з підвищеною небезпекою для оточуючих, а також з виконанням певних державних функцій.

Так, особи, які працевлаштовуються до органів СБУ, проходять психіатричні огляди відповідно до Порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 21 травня 2007 року № 246, відповідно до п. 2 Інструкції про організацію проведення психіатричних оглядів у Службі безпеки України [3].

Особи 1,2 груп проходять попередній Психіатричний огляд в ЗОЗ СБУ перед прийняттям (призначенням) на службу (роботу) або перед початком виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану психічного здоров'я. Для проходження огляду особи 1,2 зобов'язані подати документи, що посвідчують особу (паспорт громадянина України (для державних службовців та працівників СБУ), паспорт громадянина України або службове посвідчення військовослужбовця (для військовослужбовця СБУ), військовобліковий документ (для курсантів вищих військових навчальних закладів СБУ та військових навчальних підрозділів СБУ закладів вищої освіти)). У випадку відсутності документів, що посвідчують особу, психіатричний огляд не проводиться.

Така вимога є цілком обґрунтованою, оскільки по-перше, дозволяє ідентифікувати особу, тобто медичному закладу переконатися, що перед лікарем психіатром знаходиться саме той, кому призначений огляд. По-друге, наявність документів дозволяє забезпечити підтримку обліку даних пацієнта, що важливо для моніторингу його стану та дотримання медичних стандартів. По-третє, встановлює гарантії для забезпечення безпеки як самої людини, так і суспільства.

У випадку обґрунтованого припущення щодо наявності у особи 1,2 групи тяжкого психічного або поведінкового розладу, внаслідок чого вона вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самотійно задовольняти основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або завдасть значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану при ненаданні їй психіатричної допомоги, така особа підлягає негайній госпіталізації до найближчого закладу з наданням психіатричної допомоги силами та засобами підрозділу, органу, закладу СБУ.

За результатами проходження психіатричного огляду особі видається Довідка про проходження попереднього, періодичного та позачергового психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психоактивних речовин (форма первинної облікової документації № 100-2/о), згідно з наказом Міністерства охорони здоров'я України від 18 квітня 2022 року № 651 «Про затвердження Порядку проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психоактивних речовин» [4], яка видається особі під особистий підпис. У довідці зазначається: дата проведення огляду та час; прізвище, власне ім'я та по батькові (за

наявності); дата народження; стать особи; місце проживання; у разі виявлення протипоказань для виконання видів діяльності, професій, служби у пункті 8 зазначається цифра 1; у випадку відсутності у результаті огляду психіатричних, у тому числі спричинених вживанням психоактивних речовин, протипоказань для виконання вказаних видів діяльності (робіт, професій, служби) у пункті 7 довідки вказується цифра 2, якщо обстеження комісією лікарів-психіатрів не проводилось, зазначається цифра 3.

З 1 січня 2025 року набули чинності зміни до Порядку проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психотропних речовин, затвердженого наказом МОЗ України від 18 квітня 2022 року № 651 [4]. Такі зміни обмежили певні медичні заклади права видавати довідки про проходження психіатричних оглядів, а періодичність обов'язкових оглядів залежить тепер від професії. Так наприклад, працівники харчової галузі та фармацевтики мають психіатричний огляд один раз на рік, а фахівці сфери атомної енергетики чи члени екіпажів суден – один раз на два роки.

Психіатричний огляд дозволяє встановити чи відповідає психічний стан працівника вимогам посади або виду діяльності, яку він виконує. Оскільки, між здоров'ям і хворобою (як протилежними станами) може мати місце так звана предхвороба, коли захворювання ще немає, але захисні й пристосовні сили організму перенапружені чи різко послаблені, та й шкідливі фактори, які у звичайних умовах не викликали би захворювання, можуть цьому сприяти. Однак, здоров'я не виключає наявності в організмі ще не виявленого хворобливого початку, коливань у самопочутті людини чи навіть деяких відхилень від того, що вважається фізіологічною нормою. У зв'язку із цим виникло таке поняття як «практично здорова людина», під якою розуміється відхилення від норми в організмі, які суттєво не відбиваються на самопочутті і працездатності людини й саме тому не можуть розцінюватися як хвороба.

Всесвітня організація охорони здоров'я вважає, що психічно здоровою (нормальною) слід вважати людину, в якій нормально розвинуті психічні функції, спостерігається фізіологічне, духовне й соціальне благополуччя, збережено здатність адекватно адаптуватися до оточуючих природного й соціального середовища, виявляється активність у професійних та інших видах діяльності. Отже, психічне здоров'я є складником здоров'я людини, яка сама є цілісною системою, що охоплює духовність, психічну діяльність і тіло індивіда. Дослідники пишуть про психічне здоров'я останнього як про ідеальний стан, про доцільно вести мову про рівень (чи ступінь) психічного здоров'я людини, оскільки між «здоров'ям» і «нездоров'ям» наявна досить значна відстань [5, с. 8].

В медичних актах про психічне здоров'я право розглядається в широкому розумінні або як захист майнового права, що передбачає виконання судово-психіатричної експертизи [6, с. 277]. У психологічних словниках найчастіше визначають як рівень психологічного благополуччя, який визначається не тільки відсутністю психічних захворювань, а й рядом соціально-економічних, біологічних і тих, що відносяться до навколишнього середовища факторів.

Розглядаючи психічне здоров'я особи, варто звернути увагу на чинники, що обумовлюють його порушення або викликають психічний дискомфорт. Серед них можна назвати: складність і напруженість в роботі, тиск з боку роботодавця, міжособистісні конфлікти в колективі, незадоволеність працюючого досягнутими результатами своєї роботи.

Так, відповідно до п. 2 Порядку проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психоактивних речовин [4] попередній, періодичний та позачерговий психіатричний огляди, у тому числі на предмет вживання психоактивних

речовин, проводяться надавачами медичних послуг, що отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальністю психіатрія та уклали договір про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій з НСЗУ за групами послуг «Психіатрична допомога дорослим та дітям, яка надається мобільними мультидисциплінарними командами» та/або «Профілактика, діагностика, спостереження та лікування в амбулаторних умовах» та закладами охорони здоров'я Державного управління справами, закладами охорони здоров'я в системі Міноборони, МВС (в тому числі закладами охорони здоров'я ДСНС, Держприкордонслужби, Нацгвардії), СБУ, СЗРУ, Держспецв'язку, які отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики за спеціальністю психіатрія, забезпечують надання медичної допомоги та є користувачами електронної системи охорони здоров'я.

За часом проведення психіатричні огляди можна поділити на: попередні, позачергові та періодичні.

Попередній психіатричний огляд проводиться за вимогу роботодавця чи підприємства, установи або організації, що уповноважило чи призначило особу на виконання нею окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) у випадку виникнення психічного розладу в проміжок часу між оглядами, при наявності згоди особи.

Перелік видів діяльності (робіт, професій, служби), які вимагають обов'язкового проходження попереднього (під час прийняття на роботу) психіатричного огляду, визначено в Переліку медичних психіатричних протипоказань щодо виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), що можуть становити безпосередню небезпеку для особи або оточуючих, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 577 [7]. Зокрема, до таких відносяться працівники: для виконання своїх професійних завдань та обов'язків або діяльності повинні мати дозвіл на право придбання, зберігання, носіння, перевезення і використання зброї; пожежної охорони, рятувальних, газорятувальних служб; зайняті на підприємствах атомної енергетики та атомної промисловості; водії автотранспортних засобів; залізничного транспорту та метрополітену; працівники плаваючого складу суден; авіаційний персонал; посадові та інші особи, що визначені ч. 6 ст. 27 Закону України «Про державну таємницю»; керівники, заступники керівників центральних органів виконавчої влади; особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.; медичні працівники закладів охорони здоров'я; заклади освіти; дитячих закладів оздоровлення та відпочинку; будинків дитини, дитячих будинків та інші.

Так, науково-педагогічні працівники в Україні зобов'язані проходити психіатричний огляд один раз на п'ять років, як частину обов'язкових медичних оглядів, відповідно до Переліку категорій осіб, які для виконання видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану психічного здоров'я підлягають періодичному психіатричному огляду, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 26 січня 2024 № 139 [8]. Це включає попередній огляд при прийнятті на роботу та періодичні огляди протягом трудової діяльності.

Оскільки, трудові відносини з науково-педагогічними працівниками виникають за наявності певних підстав, то повинні бути дотримані умови виникнення цих правовідносин. Зазначені умови й підстави взаємопов'язані та лише в сукупності їх результатом може бути поява трудових відносин. Під умовами виникнення слід розуміти законодавчо встановлені вимоги, яким повинні відповідати особи, що мають намір займатися науково-педагогічною діяльністю. Такі вимоги охоплюють: трудову правосуб'єктність особи, тобто право та дієздатність; наявність наукового ступеня, вченого звання або ступеня магістра; стаж роботи на відповідних посадах у закладах вищої освіти; наявність висо-

ких моральних якостей, належного фізичного і психічного стану здоров'я; проходження конкурсного відбору (виборів, призначення) [9, с. 9-10]. Належний стан фізичного та психічного здоров'я у науково-педагогічного працівника слід розглядати як простий додатковий юридичний факт, що входить до фактичного складу та може впливати на виникнення трудових правовідносин.

Вимоги до стану психічного здоров'я, пов'язані перш за все зі специфікою трудової функції науково-педагогічного працівника. Красюк Т. В. зазначає, що науково-педагогічна праця є специфічною та творчою діяльністю людини, спрямованою на підготовку та виховання спеціалістів вищої кваліфікації для всіх галузей. Специфіка трудової функції зумовлюється різноманітністю, якісною неоднорідністю видів викладацької діяльності та складається з кількох елементів, якими є види робіт: навчальна, наукова, методична, організаційна та виховна. Органічне поєднання цих видів робіт зумовлює особливий, відмінний від спеціалістів інших галузей, режим трудової діяльності науково-педагогічних працівників [10, с. 7].

На нашу думку, така вимога є обґрунтованою, оскільки трудова функція науково-педагогічних працівників характеризується творчим характером, їх праця є розумовою, що пов'язано з емоційним навантаженням. Значна частина викладацького складу зазнає нервово-психологічних перевантажень, втоми, стресів, вигорання, що безумовно, позначаються на їх здоров'ї й негативно впливають на навчальну роботу зі студентами.

Періодичні (протягом трудової діяльності) психіатричні огляди, проводяться у строки, що визначені в Переліку категорій осіб, які для виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану психічного здоров'я підлягають періодичному психіатричному огляду, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 26 січня 2024 року № 139 [8]. Такі огляди є обов'язковими: працівники підприємств харчової промисловості, громадського харчування і торгівлі, які контактують із харчовими продуктами; медичні працівники; водії, які займаються перевезенням пасажирів або вантажів; особи, які працюють із вибуховими матеріалами чи зброєю; члени екіпажів суден та інші категорії.

Строки проходження переогляду залежить від виконуваної роботи і становлять від 1 до 5 років, наприклад:

- для працівників підприємств харчової промисловості, громадського харчування і торгівлі, які мають контакт з харчовими продуктами в процесі їх виробництва, зберігання і реалізації; працівників фармацевтичних підприємств, аптечних закладів, в тому числі осіб, які за своїми службовими обов'язками отримують (чи мають) доступ безпосередньо до наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів – раз на рік;
- працівників, зайнятих на підприємствах атомної енергетики та атомної промисловості; для членів екіпажу морських суден та суден внутрішнього плавання – раз на два роки;
- для працівників, які для виконання своїх професійних завдань і обов'язків або діяльності повинні мати дозвіл на право придбання, зберігання, носіння, перевезення і використання зброї, зокрема мисливської, газової та травматичної, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боеприпасів, вибухових речовин і матеріалів – раз на три роки;
- для медичних працівників закладів охорони здоров'я; працівників закладів освіти та ІРЦ; водіїв транспортних засобів, які виконують роботи з перевезення пасажирів та вантажів – раз на п'ять років;
- залізничного транспорту та метрополітену – один раз на два роки;
- члени екіпажу морських суден внутрішнього плавання – один раз на два роки;

– медичні працівники закладів охорони здоров'я – один раз на п'ять років та ін.

Отже, проходження психіатричного огляду є важливою вимогою не тільки при прийнятті на роботу, а й протягом трудової діяльності. Оскільки, з метою встанов-

лення придатності особи до виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану її психічного здоров'я, претендент на посаду повинен відповідати їй фізично, інтелектуально і психічно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. № 1489/III. Відом. Верх. Ради . 2000. № 19.Ст. 143.
2. Основ законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. Відом. Верх. Ради . 1993. № 4.Ст. 19.
3. Інструкція про організацію проведення психіатричних оглядів у Службі безпеки України : затв. наказом Центрального управління Служби безпеки України 17.07. 2012 року № 310. Офіц. вісник України. 2012., №63. Ст. 2581.
4. Порядку проведення попередніх, періодичних та позачергових психіатричних оглядів, у тому числі на предмет вживання психотропних речовин : затв. наказом Міністерство охорони здоров'я 18. 04. 2022 року № 651. Офіц. вісник України. 2022., №50. Ст. 2848.
5. Варій М.Й. Психічне здоров'я сучасного суспільства та його критерії. Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія психолог. 2008. Вип. 1. С. 3-15.
6. Кризина Н. Право українського народу на фізичне й психічне здоров'я та його охорону: юридичні гарантії реалізації. Вісн. Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України. 2004. № 4. С. 276-280.
7. Переліку медичних психіатричних протипоказань щодо виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), що можуть становити безпосередню небезпеку для особи або оточуючих : затв. пост. Кабінету Міністрів України від 10 травня 2022 року № 577. Офіц. вісник України. 2022. № 41. Ст. 2225.
8. Перелік категорій осіб, які для виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби) з особливими вимогами до стану психічного здоров'я підлягають періодичному психіатричному огляду : затв. наказом Мін. охорони здоров'я України від 26 січня 2024 року № 139. Офіц. вісник України. 2024. № 23. Ст. 1492.
9. Кононенко В.А. Особливості прийняття і звільнення з посад науково-педагогічних працівників : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.05. Х.,2019. 20 с.
10. Красюк Т.В. Правове регулювання робочого часу та часу відпочинку науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III та IV акредитації : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.05. Х.,2008. 20 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

SOCIAL PROTECTION OF PERSONS WITH DISABILITIES DURING MARTIAL LAW: STATE POLICY AND INTERNATIONAL COOPERATION

Чічкань М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»

Баштова М.В., студентка III курсу юридичного факультету
Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»

Стаття присвячена аналізу системи соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні під час воєнного стану. Основою дослідження стали два взаємопов'язані аспекти, а саме внутрішня державна політика та міжнародне співробітництво в зазначеній сфері.

Розв'язана у 2022 році повномасштабна війна проти України істотно загострила наявні проблеми соціальної сфери та водночас створила нові виклики. Одним із пріоритетних напрямів державної соціальної політики під час воєнного стану залишається соціальна підтримка осіб з інвалідністю. З огляду на небачене за часів незалежності стрімке збільшення чисельності осіб з інвалідністю сфера їх соціального захисту як ніколи потребує оперативного реагування держави на виклики, зумовлені воєнним станом, а також адаптації існуючих соціальних програм та формування нових ефективних підходів.

Визначено, що державна політика у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю в умовах воєнного стану орієнтується на адаптацію системи соціальної підтримки до реалій широкомасштабної війни. Основним вектором державної політики щодо соціального захисту осіб з інвалідністю є забезпечення рівних прав і можливостей, що досягається завдяки комплексу заходів, спрямованих на подолання бар'єрів – фізичних, інформаційних, соціальних, а також забезпечення доступу до освіти, праці, транспорту, об'єктів громадського користування, охорони здоров'я, а також до соціальних послуг.

Проаналізовано основні законодавчі зміни, на основі яких було запроваджено замість застарілої процедури МСЕК модель оцінювання повсякденного функціонування, засновану на положеннях Міжнародної класифікації функціонування, оновлено електронні сервіси, запроваджено нові моделі догляду, підвищено бюджетне фінансування, розширено програми працевлаштування, а також удосконалено порядок отримання технічних і реабілітаційних засобів. Крім того, наголошено, що держава системно співпрацює з міжнародними організаціями, залучаючи додаткові ресурси для адресної підтримки осіб з інвалідністю, що підтверджується укладеними меморандумами з міжнародними організаціями.

Автори доходять до висновку, що в умовах воєнного стану соціальна політика щодо осіб з інвалідністю формується як багаторівнева система соціального захисту, що враховує сучасні виклики, забезпечує гнучкість механізмів реагування та відповідає як національним потребам, так і міжнародним зобов'язанням України.

Ключові слова: державна соціальна політика, соціальна підтримка, соціальний захист, особа з інвалідністю, воєнний стан, міжнародне співробітництво.

The article is devoted to the analysis of the social protection system for persons with disabilities in Ukraine during martial law. The study is based on two interrelated aspects, namely domestic state policy and international cooperation in the specified field.

The full-scale war against Ukraine, launched in 2022, has significantly exacerbated existing social problems and, at the same time, created new challenges. One of the priority areas of state social policy during martial law remains social support for persons with disabilities. Given the unprecedented increase in the number of persons with disabilities since Ukraine's independence, the sphere of their social protection more than ever requires the state's prompt response to the challenges caused by martial law, as well as the adaptation of existing social programs and the development of new effective approaches.

It is determined that state policy in the field of social protection of persons with disabilities under martial law focuses on adapting the system of social support to the realities of large-scale war. The main vector of state policy regarding the social protection of persons with disabilities is the provision of equal rights and opportunities, which is achieved through a set of measures aimed at overcoming barriers – physical, informational, social – as well as ensuring access to education, employment, transport, public facilities, healthcare, and social services.

The main legislative changes have been analyzed, including the replacement of the outdated MSEC (Medical and Social Expert Committee) procedure with a model for assessing daily functioning based on the provisions of the International Classification of Functioning, the modernization of electronic services, the introduction of new models of care, increased budgetary funding, the expansion of employment programs, as well as improvements in the procedure for obtaining technical and rehabilitation equipment. In addition, it is emphasized that the state systematically cooperates with international organizations, attracting additional resources for targeted support of persons with disabilities, which is confirmed by the memoranda concluded with international organizations.

The authors conclude that under martial law, social policy regarding persons with disabilities is formed as a multi-level system of social protection that takes into account modern challenges, ensures flexibility of response mechanisms, and meets both the national needs and international obligations of Ukraine.

Key words: state social policy, social support, social protection, person with disability, martial law, international cooperation.

За інформацією Міністерства соціальної політики, сім'ї та єдності в Україні проживає понад 3 мільйони осіб з інвалідністю, що свідчить про значне зростання цієї категорії населення у порівнянні з довоєнним періодом [1]. Відповідно до національного законодавства особою з інвалідністю вважається особа, у якої наявний стійкий

розлад функцій організму, що у взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності. У таких випадках держава бере на себе обов'язок створити відповідні умови для реалізації прав такими особами на рівні з іншими та забезпечити їм належний соціальний захист. Такий підхід до розуміння правового

становища осіб з інвалідністю є надзвичайно важливим, оскільки закладає базові правові орієнтири державної соціальної політики щодо осіб з інвалідністю.

Правову основу системи соціального захисту осіб з інвалідністю в Україні становлять норми Конституції України, а також спеціалізоване законодавство, зокрема Закони України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», «Про соціальні послуги», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та інші. Зазначені нормативно-правові акти покликані гарантувати особам з інвалідністю можливість вести повноцінний спосіб життя, реалізуючи свої права і свободи на рівні з іншими громадянами.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», діяльність держави щодо цієї категорії населення полягає у створенні умов для реалізації їхніх прав нарівні з іншими громадянами, зокрема шляхом усунення бар'єрів та забезпечення доступу до всіх сфер суспільного життя [2]. У цьому контексті важливим кроком стало схвалення Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, яка визначає довгострокові орієнтири формування інклюзивного середовища на державному рівні [3].

Слід зауважити, що національна законодавча база охоплює широкий спектр заходів, спрямованих на забезпечення рівних можливостей: надання соціальних пільг, доступ до медичних, реабілітаційних і освітніх послуг, правову підтримку, а також створення умов для повноцінної участі осіб з інвалідністю в економічному, політичному та культурному житті суспільства та ін. Отже, основним вектором державної політики щодо соціального захисту осіб з інвалідністю є забезпечення рівних прав і можливостей, що досягається завдяки комплексу заходів, спрямованих на подолання бар'єрів – фізичних, інформаційних, соціальних, а також забезпечення доступу до освіти, праці, транспорту, об'єктів громадського користування, охорони здоров'я, а також до соціальних послуг. Під час воєнного стану вищезазначені заходи набувають особливого значення, адже потреба в захисті, підтримці та адаптації значно зростає.

В умовах воєнного стану держава зосереджує свою соціальну політику на посиленні підтримки осіб з інвалідністю, визнаючи їх однією з найбільш вразливих категорій населення. Основними стратегічними напрямками залишаються: забезпечення доступу до якісної медичної та психологічної реабілітації, інтеграція осіб з інвалідністю в суспільне життя, працевлаштування, освітні можливості, розвиток мобільності та створення безбар'єрного середовища.

Сучасна державна політика України у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю в умовах воєнного стану орієнтується на адаптацію системи соціальної підтримки до реалій широкомасштабної війни. Урядом запроваджено низку рішень, що мають на меті забезпечити оперативність, доступність і адресність соціальних послуг. Зокрема, у 2022 році було впроваджено спрощену процедуру надання послуг з догляду для осіб з інвалідністю та людей похилого віку [4]. Це рішення реалізується як частина антикризового механізму соціального захисту і дозволяє приймати заяви через органи соціального захисту, військові адміністрації або безпосередньо від надавачів послуг, а рішення ухвалюється протягом двох робочих днів.

У 2025 році Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України оновило електронний кабінет особи з інвалідністю, зробивши його більш доступним та зруч-

ним у користуванні. Сервіс отримав адаптивний дизайн, підтримку екранних читачів, високу контрастність, а також мобільну версію. Через кабінет особа з інвалідністю може подати заяву на отримання технічних та реабілітаційних засобів, замовити їх ремонт чи компенсацію, а також оперативно оновлювати документи [5].

Для підтримки на місцях держава заохочує громади до впровадження локальних ініціатив. Так, у Вільшанській територіальній громаді впроваджено заходи з безоплатного санаторно-курортного лікування, житлово-комунальних пільг та адресної допомоги особам з інвалідністю, що демонструє приклад взаємодії місцевого самоврядування з державною політикою [6].

У межах бюджетної політики на 2025 рік на сферу соціального захисту осіб з інвалідністю передбачено 6,7 млрд грн – на 300 млн грн більше, ніж у попередньому році. Крім прямої грошової підтримки, державна політика передбачає стимулювання працевлаштування. Через програму компенсації роботодавцям за створення інклюзивних робочих місць у 2024 році було виплачено понад 38 млн грн. Для посилення ефективності таких заходів Уряд ініціював інформаційний обмін між Фондом соціального захисту осіб з інвалідністю та Державною службою зайнятості, що дозволило активізувати інтеграцію людей з інвалідністю в ринок праці [7; 8].

Державна політика також охоплює реабілітацію, протезування та психологічну підтримку. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України координує відповідні програми, а Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю забезпечує інформування населення через публікацію покрокових інструкцій та переліків документів, необхідних для отримання допомоги [9; 10].

Зауважимо, що з 1 січня 2025 року набула чинності реформа системи встановлення інвалідності, регламентована постановою Кабінету Міністрів України № 1338 від 15 листопада 2024 року, яка затвердила п'ять основних нормативних документів. Замість застарілої процедури МСЕК держава впровадила модель оцінювання повсякденного функціонування особи, засновану на положеннях Міжнародної класифікації функціонування. Це дало змогу перейти від суто медичного до соціально-орієнтованого підходу [11]. Сьогодні процес встановлення інвалідності базується на результатах комплексного оцінювання функціонування: для дорослих – експертною командою, для дітей – у межах медико-соціальної експертизи, що проводиться лікарсько-консультативними комісіями. Такий підхід враховує індивідуальні потреби кожної особи.

Законодавчо в Україні передбачено три групи інвалідності – I, II та III, які визначаються залежно від ступеня розладу функцій органів і систем організму та обмеження життєдіяльності особи. Також у межах оцінювання повсякденного функціонування особи встановлюється ступінь стійкої втрати професійної працездатності особи. Зокрема, для I групи інвалідності характерна повна втрата здатності до самообслуговування та потреба в постійному догляді, що відповідає 85–100% втрати професійної працездатності. II група встановлюється при значних порушеннях функцій організму за умови збереження самообслуговування – у межах 65–80%. III група відповідає помірно вираженим порушенням і передбачає можливість продовження професійної діяльності у звичайних умовах, хоча з пониженням кваліфікації або зменшенням обсягу роботи – при цьому втрата працездатності оцінюється на рівні 30–60% [12]. Саме група інвалідності, її причина та висновки експертів щодо потреби в догляді впливають на види та обсяг соціального захисту. Наприклад, особи з інвалідністю з дитинства I групи підгрупи А або Б можуть отримувати надбавку на догляд, як і особи II або III груп, які за висновком мають потребу в постійній сторонній допомозі.

Окремим напрямом державної політики у сфері соціального захисту осіб з інвалідністю є пенсійне забезпечення,

що регулюється Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». У зв'язку з умовами воєнного стану цей Закон зазнав змін, спрямованих на уточнення порядку виплат пенсії по інвалідності. Зокрема, у разі неявки особи для проведення оцінювання (повторного оцінювання) повсякденного функціонування у визначений строк, виплата пенсії припиняється з першого числа місяця, наступного за місяцем, у якому мало відбутися таке оцінювання. Разом із тим, якщо строк оцінювання було пропущено з поважних причин або якщо особа пізніше знову визнається особою з інвалідністю, виплата поновлюється з дня припинення, але не більш як за три роки. У випадку зміни групи інвалідності під час повторного оцінювання пенсія за попередній період виплачується відповідно до раніше встановленої групи [13].

Також слід наголосити на тому, що Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у прикінцевих положеннях (пункт 14-6.1) передбачає автоматичне продовження виплати пенсії особам з інвалідністю та дітям з інвалідністю в період дії воєнного або надзвичайного стану у випадку, якщо вони не змогли пройти повторне оцінювання з поважних причин, визначених Кабінетом Міністрів України. У такому випадку пенсія виплачується до дати проведення оцінювання або не довше ніж шість місяців після його завершення; для військовослужбовців – не менше ніж на весь строк служби. У разі зміни групи інвалідності пенсія переглядається відповідно до нового висновку з наступного місяця. Водночас Пенсійний фонд України повідомляє, що для осіб, які не змогли пройти повторне оцінювання у період з 1 січня по 30 червня 2025 року, виплату пенсії продовжено до дня ухвалення рішення, але не довше ніж до 1 липня 2025 року [14].

У межах міжнародного співробітництва, яке інтегрується в державну політику, укладено меморандуми з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, Міжнародною організацією з міграції (МОМ) та Товариством Червоного Хреста України. Зокрема, передбачено грошову допомогу особам з інвалідністю по 2220 грн щомісяця (від МОМ) протягом трьох місяців або 2500 грн одноразово (від Червоного Хреста). Ці програми координуються з державними органами й охоплюють найбільш постраждалі регіони [15]. У співпраці з Всесвітньою продовольчою програмою ООН було реалізовано проєкт додаткових виплат для пенсіонерів та осіб з інвалідністю на загальну суму понад 5 мільярдів гривень [16].

Крім того, у межах міжнародного співробітництва Україна активно бере участь у GDC 2025

(Global Disability Summit) – Глобальному саміті з інвалідності, що відбувся в Берліні. На цьому заході Мінсоцполітики презентувало цифрові рішення, що розширюють програми підтримки людей з інвалідністю, включно з 37 видами соціальних послуг і платформою для протезування [17].

У лютому 2025 року Президент України підписав євроінтеграційний Закон № 4219-IX, який імплементує положення Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. Закон розширює можливості працевлаштування осіб з інвалідністю (в державних органах, на місцях), забезпечує супровід на робочому місці, включно з асистентом та перекладачем жестової мови, а також запроваджує цільовий внесок замість санкцій за невиконання нормативів працевлаштування [18].

Таким чином, в умовах повномасштабної війни соціальна політика України зазнала стрімких трансформацій, зокрема у сфері захисту осіб з інвалідністю, які залишаються однією з найуразливіших категорій населення. Зростання їх кількості, а як наслідок, і потреб у медичних, соціальних і реабілітаційних послугах, а також у працевлаштуванні й інтеграції в суспільне життя, зумовило необхідність оперативних законодавчих змін. Урядом впроваджено реформу системи встановлення інвалідності, оновлено електронні сервіси, запроваджено нові моделі догляду, підвищено бюджетне фінансування, розширено програми працевлаштування, а також удосконалено порядок отримання технічних і реабілітаційних засобів. Особливої актуальності набули норми Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», що регламентують порядок призначення і поновлення пенсійних виплат по інвалідності під час воєнного стану. Крім того, держава системно співпрацює з міжнародними організаціями, залучаючи додаткові ресурси для адресної підтримки постраждалих. Євроінтеграційний курс України суттєво впливає на зміст реформ: імплементація норм Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю сприяє запровадженню стандартів недискримінації, універсального дизайну, розумного пристосування та інклюзивності в усіх сферах суспільного життя.

Отже, в умовах воєнного стану соціальна політика щодо осіб з інвалідністю формується як багаторівнева система захисту, що враховує сучасні виклики, забезпечує гнучкість механізмів реагування та відповідає як національним потребам, так і міжнародним зобов'язанням України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Танасишин у штаб-квартирі ООН: В Україні понад 3 млн людей з інвалідністю – це люди з величезним потенціалом, навичками, ідеями, силою. *Міністерство соціальної політики, сім'я та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/tanasysyn-u-shtab-kvartiri-onn-v-ukrayini-ponad-3-mln-lyudey-z-invalidnistyu-tse-lyudy-z-velycheznym-potentsialom-navychkamy-ideyamy-syloyu> (дата звернення: 03.08.2025).
2. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 21. Ст. 252
3. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 366-р : станом на 25 березня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text> (дата звернення: 03.08.2025).
4. Люди похилого віку та люди з інвалідністю отримують послуги з догляду під час воєнного стану за спрощеною процедурою. *Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://msp.gov.ua/press-center/news/lyudy-pokhyloho-viku-ta-lyudy-z-invalidnistyu-otrymayut-posluchy-z-dohlyadu-pid-chas-voennoho-stanu-za-sproshchenoyu-protseduroyu> (дата звернення: 03.08.2025).
5. Мінсоцполітики оновило Електронний кабінет особи з інвалідністю: що змінилося. *Міністерство соціальної політики, сім'я та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/minsotspolityky-onovlyo-elektronnyy-kabinet-osoby-z-invalidnistyu-shcho-zminylosya> (дата звернення: 04.08.2025).
6. Соціальне забезпечення осіб з інвалідністю внаслідок війни. *Вільшанська громада*. URL: <https://vilshsr.gov.ua/news/1731483644/> (дата звернення: 04.08.2025).
7. Видатки на соціальний захист осіб з інвалідністю збільшено на 300 млн грн порівняно з 2024 роком. *Міністерство Фінансів України*. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/derzhbiudzheth-2025_vidatki_na_sotsialnii_zakhist_osib_z_invalidnistiu_zbilsheno_na_300 mln_grn_porivniano_z_2024_rokom-4939 (дата звернення: 04.08.2025).
8. Впродовж дії воєнного стану кількість працевлаштованих осіб з інвалідністю в Україні зросла. *Комітет Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів*. URL: https://komspip.rada.gov.ua/news/main_news/76750.html (дата звернення: 04.08.2025).
9. Шлях до відновлення: протезування. *Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю*. URL: <https://www.ispf.gov.ua/gromadskosti/shlyah-do-vidnovlennya-protezuвання-osib-z-amputaciyeu> (дата звернення: 04.08.2025).

10. Як безоплатно отримати допоміжні засоби реабілітації за державною програмою – алгоритм дій. *Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю*. URL: <https://www.ispf.gov.ua/gromadskosti/yak-otrimati-dzr> (дата звернення: 04.08.2025).
11. Деякі питання запровадження оцінювання повсякденного функціонування особи. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1338-2024-n#Text> (дата звернення: 04.08.2025).
12. Порядок встановлення ступеня стійкої втрати професійної працездатності в рамках проведення оцінювання повсякденного функціонування особи (нова редакція) від 27.12.2024. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1932-24#Text> (дата звернення: 04.08.2025).
13. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49-51. Ст. 376.
14. Про продовження виплати пенсій по інвалідності. *Головне управління Пенсійного фонду України в Одеській області*. URL: <https://www.pfu.gov.ua/od/304077-pro-prodovzhennya-vyplaty-pensij-po-invalidnosti/> (дата звернення: 04.08.2025).
15. Умови надання грошової допомоги від міжнародних організацій. *Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://aid.edoromoga.gov.ua/terms> (дата звернення: 04.08.2025).
16. Проект додаткової грошової допомоги від ВПП ООН для пенсіонерів та осіб з інвалідністю завершено: українці отримали виплат на суму понад 5 млрд грн. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/proyekt-dodatkovoyi-hroshovoyi-dopomohy-vid-vpp-onn-dlya-pensioneriv-ta-osib-z-invalidnistyu-zaversheno-ukrayintsi-otrymaly-vyplat-na-sumu-ponad-5-mlrd-hrn> (дата звернення: 05.08.2025).
17. Мінсоцполітики на Global Disability Summit 2025: Україна послідовно розширює програми підтримки людей з інвалідністю. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/minsotspolityky-na-global-disability-summit-2025-ukrayina-poslidovno-rozshyruye-prohramy-pidtrymky-lyudey-z-invalidnistyu> (дата звернення: 05.08.2025).
18. Президент підписав євроінтеграційний закон, який розширює можливості залучення людей з інвалідністю на ринок праці. *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/prezydent-pidpysav-eyevointehratsiynyy-zakon-yakyy-rozshyryuye-mozhlyvosti-zaluchennya-lyudey-z-invalidnistyu-na-rynok-pratsi> (дата звернення: 05.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/20>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ТА ҐРУНТІВ УКРАЇНИ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF MANAGEMENT RELATIONS IN THE SPHERE OF RESTORATION OF LAND AND SOILS OF UKRAINE THAT HAVE SUFFERED AS A RESULT OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Грузенський В.В., аспірант кафедри кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України

У статті здійснено детальний аналіз деяких аспектів правового регулювання управління у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Поточний стан нормативно-правового забезпечення відновлення земельних ресурсів висвітлює декілька системних проблем, що унеможливають реалізацію ефективної стратегії відновлення деградованих земель та подолання екологічних наслідків війни.

Наголошено, що одним із найсерйозніших наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України є масштабне пошкодження земель та ґрунтів, яке створює системні загрози для подальшого їхнього відновлення й раціонального використання. Війна завдає шкоди не лише населенню та інфраструктурі, а й земельним ресурсам, які піддаються значному забрудненню, деградації та засміченню. Значні площі сільськогосподарських угідь уражені вибухонебезпечними предметами, що унеможливує їхнє використання та потребує проведення масштабних робіт із розмінування.

Автор узагальнює, що першочергова проблема правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, полягає у відсутності уніфікованої нормативно-правової бази, яка б регулювала цілісні процеси відновлення земель, що включають екологічну, соціальну та економічну складові.

Нагальною необхідністю є розробка єдиної, уніфікованої методики визначення шкоди та збитків, завданих землям і ґрунтам України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом новоствореного міністерства Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, що враховуватиме екологічні, економічні та соціальні аспекти відновлення і ґрунтуватиметься на концепції екосистемних послуг. Такий підхід забезпечить узгодженість дій, прозорість обрахунків та ефективність реалізації державної політики у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Закон України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року не відповідає потребам сьогодення, оскільки не ґрунтується на концепції екосистемних послуг, не розглядає та і взагалі не вирішує завдання відновлення земель і ґрунтів України, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Нагальною необхідністю автор вважає розробку та прийняття Закону України «Про охорону та відновлення земель і ґрунтів», що покликаний вирішити проблему відновлення земель та ґрунтів та стати базовим законом у системі правового регулювання відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Ключові слова: управлінські відносини у сфері відновлення земель та ґрунтів, збройна агресія, відновлення земель та ґрунтів, відшкодування шкоди, заподіяної землям та ґрунтам, екосистемні послуги.

The article provides a detailed analysis of some aspects of the legal regulation of management in the field of restoration of lands and soils of Ukraine that were damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation. The current state of regulatory and legal support for the restoration of land resources highlights several systemic problems that make it impossible to implement an effective strategy for the restoration of degraded lands and overcoming the environmental consequences of the war.

It was emphasized that one of the most serious consequences of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine is the large-scale damage to lands and soils, which creates systemic threats to their further restoration and rational use. War damages not only the population and infrastructure, but also land resources, which are subject to significant pollution, degradation, and littering. Significant areas of agricultural land are affected by explosive objects, which makes their use impossible and requires large-scale demining work.

The author summarizes that the primary problem of legal regulation of management relations in the field of restoration of lands and soils of Ukraine, which suffered as a result of the armed aggression of the Russian Federation, is the lack of a unified regulatory and legal framework that would regulate the holistic processes of land restoration, which include environmental, social and economic components.

There is an urgent need to develop a single, unified methodology for determining the damage and losses caused to the lands and soils of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation, approved by order of the newly created Ministry of Economy, Environment and Agriculture of Ukraine, which will take into account environmental, economic and social aspects of restoration and will be based on the concept of ecosystem services. This approach will ensure consistency of actions, transparency of calculations, and effectiveness of the implementation of state policy in the field of restoration of lands and soils of Ukraine that were damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation.

The Law of Ukraine "On Land Protection" of June 19, 2003 does not meet today's needs, as it is not based on the concept of ecosystem services, does not consider and generally does not solve the problem of restoring the lands and soils of Ukraine damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation.

Ukrainian land legislation with international standards and adapting best practices for soil restoration. The author considers it urgent to develop and adopt the Law of Ukraine "On the Protection and Restoration of Lands and Soils", which is designed to solve the problem of land and soil restoration and become the basic law in the system of legal regulation of the restoration of lands and soils affected by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Key words: management relations in the field of land and soil restoration, armed aggression, land and soil restoration, compensation for damage caused to land and soil, ecosystem services.

Актуальність проблеми. Державна політика у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, є важливою складовою державної екологічної політики. Наслідки збройної агресії Російської Федерації спричинили суттєве погіршення стану земель та ґрунтів України, зокрема через забруднення вибуховими та хімічними речовинами, порушення гідрологічного балансу, руйнування природних екосистем. Ефективне відновлення цих територій вимагає системного підходу, що базується на сучасних нормативно-правових актах, міжнародних екологічних стандартах та міжвідомчій координації органів державної влади.

Сучасна система правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель має низку проблемних аспектів, зокрема відсутність єдиного законодавчого механізму, який охоплював би усі етапи рекультивції, відшкодування, екологічного моніторингу та управління ризиками. Недостатня координація між державними органами, фрагментація інформаційних ресурсів, неузгодженість існуючих методик оцінки шкоди та відсутність єдиного підходу до визначення екосистемних послуг значно ускладнюють реалізацію ефективної політики відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового регулювання управління у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, досліджували вітчизняні вчені, зокрема: В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, М. Я. Ващишин, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, В. М. Єрмоленко, Н. Р. Кобецька, О. М. Ковтун, І. О. Костяшкін, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісова, Н. Р. Малишева, Т. С. Новак, В. В. Носік, Р. С. Кірін, І. О. Костяшкін, Є. П. Суєтнов, В. В. Шовкун, М. В. Шульга та інші. Аналіз останніх наукових публікацій засвідчує високий рівень уваги науковців до деяких правових аспектів управління відновленням земель і ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Водночас дослідники закликають і наголошують на необхідності удосконалення чинного законодавства, запровадження нових механізмів фінансування та контролю за процесами відновлення.

Метою статті є дослідження правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації та визначення напрямів його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Одним із найсерйозніших наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України є масштабне пошкодження земель та ґрунтів, що створює системні загрози для подальшого їхнього відновлення й раціонального використання. Війна завдає шкоди не лише населенню та інфраструктурі, а й земельним ресурсам, які піддаються значному забрудненню, деградації та засміченню. Значні площі сільськогосподарських угідь уражені вибухонебезпечними предметами, що унеможливило їхнє використання та потребує проведення масштабних робіт із розмінування. Лише на початок 2024 року потенційно замінованими залишалися близько 174 тис. кв. км території України, тобто майже третина держави. У низці регіонів рівень забруднення земель вибухонебезпечними предметами сягає критичних показників: у Херсонській області – 95% сільськогосподарських угідь малих виробників, у Харківській та Миколаївській областях – понад п'яту частину земель, у Донецькій та Чернігівській – близько 14%. Такі обставини свідчать про надзвичайний масштаб екологічних втрат та формують потребу в удосконаленні правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель і ґрунтів, що постраждали від війни [1].

Оцінка сучасного стану моніторингу свідчить про існування низки проблем, які знижують ефективність

управління та ускладнюють формування дієвої політики відновлення земель і ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Серед основних викликів слід виокремити недостатню інтеграцію між органами державної влади, фрагментованість інформаційних ресурсів, відсутність оперативного збору та аналізу даних щодо деградації ґрунтів, а також недосконалість нормативно-правової бази.

Спустошення, забруднення земель вибухівкою та отрутохімікатами, порушення водного балансу, знищені природні екосистеми, що потребує не тільки фінансових інвестицій, міжнародної технічної допомоги, а й розробки якісного нормативно-правового забезпечення.

Першочергова проблема правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, полягає у відсутності уніфікованої нормативно-правової бази, яка б регулювала цілісні процеси відновлення земель, що включають екологічну, соціальну та економічну складові. Відповідно базовий Закон України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року не відповідає потребам сьогодення [2, с. 337], оскільки не ґрунтується на концепції екосистемних послуг, не розглядає та і взагалі не вирішує завдання відновлення земель і ґрунтів України, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3] та Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 (далі – Постанова № 326) [4] формально передбачають обов'язок органів місцевого самоврядування приймати участь у визначенні шкоди та збитків, проте в нормативно-правових актах відсутній деталізований алгоритм взаємодії із центральними органами виконавчої влади та міжнародними партнерами. Це призводить до правової невизначеності та дублювання повноважень, що у свою чергу уповільнює реалізацію заходів з відновлення земель.

Постановою № 326 затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації [4]. При цьому варто відзначити прийняття одразу двох методик: Методики визначення шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ Міндовкілья від 4 квітня 2022 року № 167) (далі – Методики № 167) [5] та Методики визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації (наказ Мінагрополітики № 295 від 18 травня 2022 року) (далі – Методики № 295) [6]. Наявність двох різних методик призводить до дублювання процедур і ускладнює єдиний підхід до розрахунку збитків, що негативно впливає на ефективність відновлювальних заходів.

Варто також зазначити, що чинні Методики не враховують концепцію екосистемних послуг, що набула широкого поширення в усьому світі і має бути імплементована в національне екологічне законодавство. Це означає, що окрім прямої шкоди, заподіяної землі та ґрунту, також слід враховувати втрату екосистемних послуг, таких як родючість ґрунту, очищення води, біорізноманіття та інші функції регулювання та підтримки [2, с. 250].

Ситуація ще більш ускладнюється через ліквідацію профільного екологічного міністерства – Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. Згідно з нововведенням, Міністерство економіки України перейменовано на Міністерство економіки, довкілля та сільськогосподарства України, а Міністерство аграрної політики та продовольства та Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів ліквідовано. Їхні функції виконуватиме новостворене «мегаміністерство» – Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України (Постанова КМУ «Деякі питання Міністерства

економіки, довкілля та сільського господарства» від 21.07.2025 р. № 903) [7], що є правонаступником майна, прав і обов'язків двох ліквідованих відомств.

У своїй спільній заяві понад 20 громадських організацій вважають таке об'єднання трьох міністерств в одне інституційною катастрофою для довкілля, національної безпеки та стратегічного курсу держави на європейську інтеграцію [8].

На нашу думку, таке об'єднання трьох міністерств (Міністерство економіки України, Міністерство аграрної політики та продовольства, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів) у межах однієї інституційної структури докорінно змінює механізми управління у сфері відновлення земель, створюючи передумови для централізованого ухвалення рішень, проте водночас містить ризики надмірної концентрації повноважень і можливої бюрократизації процедур. При цьому варто відзначити, що оптимальним підходом є розробка єдиної, уніфікованої методики визначення шкоди та збитків, завданих землям і ґрунтам України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом новоствореного міністерства, що враховуватиме екологічні, економічні та соціальні аспекти відновлення і ґрунтуватиметься на концепції екосистемних послуг. Такий підхід забезпечить узгодженість дій, прозорість обрахунків та ефективність реалізації державної політики у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії РФ.

Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 № 167 [5], що затверджує Методику визначення розміру шкоди, завданої землі та ґрунтам, є вагомим кроком у врегулюванні механізмів оцінки наслідків збройної агресії. Документ має значний практичний потенціал, оскільки встановлює юридичний інструментарій визначення шкоди, що є критично важливим у контексті відновлення земельних ресурсів України та фіксації збитків для подальших судових позовів. Аналіз положень Методики свідчить, що документ структурований, послідовно розкриває ключові аспекти оцінки шкоди. Він визначає не лише підстави та загальні положення, а й конкретні критерії забруднення ґрунтів та засмічення земель. Значущим є застосування гранично допустимих концентрацій небезпечних речовин як ключового параметра оцінки забруднення. Також передбачено залучення спеціалізованих організацій, використання даних дистанційного зондування та інструментально-лабораторного контролю, що підвищує точність оцінки.

Разом із тим, Методика № 167 потребує удосконалення, оскільки має низку правових і методологічних недоліків та прогалин. Визначення розміру шкоди здебільшого базується на нормативній грошовій оцінці землі, що не враховує специфічних характеристик пошкоджень ґрунту, таких як хімічний склад забруднювачів, ступінь їх проникнення та можливість відновлення. Відсутність уніфікованої шкали впливу різних забрудників ускладнює оцінку реальних екологічних наслідків.

Методика №167 також не містить чітких механізмів інтеграції результатів оцінки шкоди у процеси судового захисту прав держави та громадян. Не визначено алгоритму взаємодії органів державної влади у питаннях контролю, відшкодування збитків та притягнення винних осіб до відповідальності. Відсутність чітких норм щодо відновлення земель після фіксації шкоди ускладнює подальше управління процесом рекультивації.

З огляду на вищезазначене, необхідно вдосконалити Методику № 167 шляхом уточнення критеріїв оцінки шкоди, інтеграції більш деталізованих показників впливу забруднення на екосистеми, встановлення правових механізмів притягнення винних до відповідальності та розробки стратегій відновлення земельних ресурсів.

Складним питанням лишається встановлення правового статусу забруднених та деградованих земель, оскільки

в чинному законодавстві відсутні чіткі критерії, за якими їх можна класифікувати, а також відсутні алгоритми інвентаризації та обліку таких земель. Це, у свою чергу, унеможливує ефективне використання механізмів державної підтримки та програм міжнародної допомоги, спрямованих на відновлення сільськогосподарського потенціалу постраждалих територій. Недосконалість правових механізмів у сфері рекультивації земель та відшкодування шкоди, завданої довкіллю внаслідок збройної агресії, не дозволяє залучати інвестиції у відповідні процеси.

Основним правовим викликом є відсутність уніфікованого законодавчого механізму, який би визначав обов'язкові параметри Програм комплексного відновлення, їх структуру, порядок розроблення, затвердження та фінансування. Наявне законодавство передбачає різні інструменти просторового та стратегічного планування, однак вони не адаптовані до реалій післявоєнного відновлення. Відсутність єдиної методики оцінки збитків і визначення пріоритетних напрямів відновлення створює ризики нерівномірного розподілу ресурсів та неефективного планування заходів.

Концепція Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України [9], яка розробляється в умовах збройної агресії Російської Федерації, відіграє ключову роль у формуванні системи правового регулювання відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії. Вона не лише визначає пріоритети та напрямки відновлення, але й формує правову основу для реалізації заходів з відновлення екосистем, що зазнали шкоди. Концепція забезпечує інтеграцію екологічних аспектів у повоєнне відновлення, що є критично важливим для збереження біорізноманіття та відновлення екологічного балансу. Це передбачає врахування екологічних наслідків збройного конфлікту в рамках планування та реалізації проєктів з відновлення, а також запобігання повторному забрудненню ґрунтів та земель.

Розробка Програм комплексного відновлення областей або територій територіальних громад (їх частин) є критично важливим елементом стратегії післявоєнного відродження України. Однак процес їхнього створення стикається з низкою правових, організаційних та методологічних викликів, що ускладнюють ефективне використання вихідних даних, отриманих громадами, для подальшого стратегічного планування та інтегрованого розвитку територій.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» від 20 березня 2023 року № 2973-IX [10] значною мірою розширює правові засади управління у сфері екологічного моніторингу, проте він містить низку положень, які потребують уточнення та вдосконалення, зокрема у частині моніторингу земель і ґрунтів. Однією з ключових проблем залишається недостатня деталізація функцій моніторингу земель, а також координація дій різних органів влади у сфері земельного контролю та нагляду.

Нормативне визначення моніторингу земель і ґрунтів закріплює відповідальність за його проведення за центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та охорони навколишнього середовища, однак механізм їхньої взаємодії потребує більш чіткої регламентації. На практиці відсутність належної координації призводить до дублювання функцій різними органами та складності в узгодженні даних, в результаті чого виникає багато непорозумінь. Крім того, не визначено методологію оцінки стану земель і ґрунтів у контексті відновлення територій, що постраждали від військових дій, що є критичним питанням для забезпечення продовольчої безпеки та раціонального землекористування.

Закон передбачає багаторівневую систему моніторингу довкілля, проте питання фінансування моніторингу

земель і ґрунтів залишається відкритим, оскільки в документі йдеться лише про фінансування загальної системи моніторингу довкілля, без деталізації механізмів розподілу бюджетних коштів між її підсистемами. Удосконалення нормативно-правової бази потребує встановлення чітких джерел фінансування, у тому числі можливостей залучення міжнародних донорів і грантових програм.

Відсутність у законі положень щодо використання сучасних цифрових технологій та дистанційного зондування для оцінки стану ґрунтів обмежує ефективність моніторингової системи. Зважаючи на міжнародний досвід, доцільним було б запровадити механізм використання супутникових даних, геоінформаційних систем та безпілотних літальних апаратів для отримання актуальних відомостей про деградацію земель та їхню забрудненість. Також варто врегулювати питання інформаційного обміну між різними органами державної влади, що здійснюють моніторинг земель, і науковими установами, які мають здійснювати аналіз та прогнозування змін щодо стану земель та ґрунтів.

Розробка та впровадження нових законодавчих ініціатив у сфері відновлення земельних ресурсів мають визначальне значення для ефективного управління територіями, що постраждали від збройної агресії Російської Федерації. Особливого значення набуває інтеграція сучасних технологій у процес моніторингу стану ґрунтів. Використання дистанційного зондування, геоінформаційних систем та національних кадастрових баз даних дозволяє оперативно фіксувати масштаби пошкоджень, оцінювати рівень деградації та контролювати результативність відновлювальних заходів. Такий підхід забезпечує підвищення точності стратегічного планування та сприяє оптимізації програм рекультивациі [11, с. 245].

Водночас державне регулювання має формуватися на основі спеціальних програм відновлення земель, у яких передбачаються механізми компенсації завданих збитків та підвищений рівень державного контролю за реалізацією відновлювальних заходів. У цьому контексті важливо враховувати міжнародний досвід, зокрема практику реалізації програм під егідою ООН з навколишнього середовища (UNEP), де питання відновлення земель пов'язується з відновленням здатності екосистем надавати екосистемні послуги. Включення концепції екосистемних послуг до національного законодавства дозволить не лише оцінювати прямі екологічні збитки, а й забезпечить облік довготривалих соціально-економічних наслідків деградації земель [12, с. 250].

Наявна система державного моніторингу не забезпечує належного контролю за рівнем забруднення ґрунтів, у тому числі токсичними речовинами військового походження. Це створює необхідність розроблення окремої

підсистеми моніторингу, яка має базуватися на чітко визначених законодавчих процедурах збору, аналізу та використання інформації, а також на визначенні відповідальності державних органів за якість і достовірність даних. Особливого значення набуває питання юридичної відповідальності за неналежне виконання функцій у сфері моніторингу, що вимагає вдосконалення як адміністративного, так і кримінального законодавства.

Поряд із цим держава має створити механізм компенсації екологічної шкоди, спричиненої збройною агресією Російської Федерації. Такий механізм, безумовно, буде унікальним, однак його розроблення повинно спиратися на міжнародну практику врегулювання питань компенсації екологічних збитків унаслідок воєнних конфліктів та тимчасової окупації [13, с. 104]. Застосування міжнародних стандартів у поєднанні з національними особливостями сприятиме формуванню комплексної системи правового регулювання, яка забезпечуватиме не лише відновлення земельних ресурсів, а й підвищення рівня екологічної безпеки держави загалом.

Висновки. Отже, першочергова проблема правового регулювання управлінських відносин у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, полягає у відсутності уніфікованої нормативно-правової бази, яка б регулювала цілісні процеси відновлення земель, що включають екологічну, соціальну та економічну складові.

Нагальною необхідністю є розробка єдиної, уніфікованої методики визначення шкоди та збитків, завданих землям і ґрунтам України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом новоствореного міністерства Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України, що враховуватиме екологічні, економічні та соціальні аспекти відновлення і ґрунтуватиметься на концепції екосистемних послуг. Такий підхід забезпечить узгодженість дій, прозорість обрахунків та ефективність реалізації державної політики у сфері відновлення земель та ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії РФ.

Закон України «Про охорону земель» не відповідає потребам сьогодення [2, с. 337], оскільки не ґрунтується на концепції екосистемних послуг, не розглядає та і взагалі не вирішує завдання відновлення земель і ґрунтів України, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Нагальною необхідністю сьогодні є розробка та прийняття Закону України «Про охорону та відновлення земель і ґрунтів», що покликаний вирішити проблему відновлення земель та ґрунтів та стати базовим законом у системі правового регулювання відновлення земель та ґрунтів, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України [12, с. 251].

ЛІТЕРАТУРА

1. Новак Т. С., Шовкун В. В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №8. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/45.pdf> (дата звернення: 28.08.2025).
2. Грузенський В. В. Особливості правовідносин у сфері відновлення земель і ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Том 1. №80. Ужгород, 2023. С. 333-337. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/50.pdf>
3. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
4. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
5. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. №167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
6. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 18 травня 2022 р. № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
7. Деякі питання Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства. Постанова КМУ від 21.07.2025 р. № 903. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2025-%D0%BF#n31> (дата звернення: 28.08.2025).
8. Повне перезавантаження уряду: чим загрожує можлива ліквідація Міндовкілля. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/povne-perезavantazhennya-uryadu-chim-zagrozhuie-likvidaciya-mindovkillya/> (дата звернення: 28.08.2025).

9. Концепція Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/stratvidnovlennya-koncept-v2.pdf> (дата звернення: 28.08. 2025).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20.03.2023 р. № 2973-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text> (дата звернення: 28.08. 2025).
11. Наумчук В. В. Стратегії відновлення та рекультивації земель після воєнних конфліктів. *Актуальні проблеми економіки*, 2024. №7. С. 238–248. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2024/07/7.24._topic_Viktor-Naumchuk-239-248.pdf (дата звернення: 28.08. 2025).
12. Грузенський В. В. Проблеми та перспективи правового регулювання відновлення земель і ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2024. №5. С. 249–251. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/61.pdf (дата звернення: 28.08. 2025).
13. Ковтун О. М. Деякі правові проблеми компенсації шкоди, заподіяної довкіллю України внаслідок збройної агресії російської федерації, як об'єкти правової охорони та відновлення. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу: зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2023 р. (м. Хмельницький)*. Хмельницький: ХНУ, 2023. С. 102–106. URL: <https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/13682> (дата звернення: 28.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

LEGAL ENSURANCE OF ACCESS TO ENVIRONMENTAL INFORMATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS

Карпінська Н.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Духневич А.В., д.ю.н., професор,
завідувач-професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Забезпечення доступу громадян до екологічної інформації є одним із ключових елементів сучасної системи екологічних прав людини та передумовою ефективного управління довкіллям. Незважаючи на наявність законодавчих гарантій, практична реалізація цього права в Україні стикається з численними проблемами, пов'язаними із фрагментарністю нормативної бази, низьким рівнем цифровізації інформаційних систем, формальним оприлюдненням даних та недостатньою обізнаністю населення. Порушення цих прав обмежує можливість громадськості брати участь у прийнятті рішень щодо охорони довкілля, контролювати діяльність підприємств та реагувати на екологічні загрози. Метою дослідження є аналіз чинного законодавства України щодо забезпечення доступу до екологічної інформації, виявлення основних проблем практичної реалізації цього права та формування пропозицій щодо його удосконалення з урахуванням європейського досвіду та сучасних екологічних викликів. У дослідженні застосовано комплексний підхід, що включає аналіз нормативно-правових актів, порівняльний аналіз українського та міжнародного законодавства (зокрема Оргуської конвенції), узагальнення практичних кейсів і проблем реалізації права на екологічну інформацію, а також системний метод для формування рекомендацій щодо модернізації правового регулювання. Дослідження показало, що українське законодавство значною мірою відповідає міжнародним стандартам у сфері доступу до екологічної інформації, проте існують суттєві прогалини на практичному рівні. Виявлено проблеми фрагментарності законодавчої бази, недостатньої координації між органами влади, обмеженої цифровізації та низької оперативності оприлюднення екологічних даних. На основі порівняльного аналізу запропоновано комплекс заходів щодо вдосконалення нормативного, інституційного, процедурного та цифрового забезпечення права громадян на екологічну інформацію. Удосконалення правового забезпечення доступу до екологічної інформації сприятиме підвищенню прозорості та підзвітності держави, посиленню участі громадськості в екологічному врядуванні, формуванню сучасної системи електронних екологічних реєстрів і платформ, а також зміцненню екологічної безпеки та ефективного управління природними ресурсами в Україні.

Ключові слова: право на екологічну інформацію, доступ до інформації, екологічні права людини, прозорість, відкриті дані, цифровізація екологічної інформації, державне управління довкіллям.

Ensuring citizens' access to environmental information is one of the key elements of the modern system of environmental human rights and a prerequisite for effective environmental management. Despite the existence of legislative guarantees, the practical implementation of this right in Ukraine faces numerous problems related to the fragmentation of the regulatory framework, the low level of digitalization of information systems, formal disclosure of data, and insufficient awareness of the population. Violation of these rights limits the ability of the public to participate in decision-making on environmental protection, monitor the activities of enterprises, and respond to environmental threats. The purpose of the study is to analyze the current legislation of Ukraine on ensuring access to environmental information, identify the main problems of the practical implementation of this right, and formulate proposals for its improvement, taking into account European experience and modern environmental challenges. The study used a comprehensive approach, including an analysis of regulatory legal acts, a comparative analysis of Ukrainian and international legislation (in particular, the Aarhus Convention), a generalization of practical cases and problems of implementing the right to environmental information, as well as a systematic method for formulating recommendations for the modernization of legal regulation. The study showed that Ukrainian legislation largely complies with international standards in the field of access to environmental information, but there are significant gaps at the practical level. The problems of fragmentation of the legislative framework, insufficient coordination between authorities, limited digitalization and low efficiency of the publication of environmental data were identified. Based on a comparative analysis, a set of measures is proposed to improve the regulatory, institutional, procedural and digital support of citizens' right to environmental information. Improving the legal support for access to environmental information will contribute to increasing the transparency and accountability of the state, strengthening public participation in environmental governance, forming a modern system of electronic environmental registers and platforms, as well as strengthening environmental safety and effective management of natural resources in Ukraine.

Key words: right to environmental information, access to information, environmental human rights, transparency, open data, digitalization of environmental information, state environmental management.

Постановка проблеми. Право на екологічну інформацію є одним із ключових елементів екологічних прав людини та необхідною умовою реалізації демократичних принципів управління у сфері охорони довкілля. В Україні, відповідно до Конституції та міжнародних зобов'язань, зокрема положень Оргуської конвенції, гарантовано вільний доступ громадян до інформації про стан навколишнього природного середовища, екологічні ризики та заходи, що здійснюються державними органами. Проте на практиці реалізація цього права стикається з низкою проблем: обмеженням відкритості державних реєстрів і баз даних, формальним характером звітності

органів влади, недостатнім рівнем цифровізації екологічної інформації, а також складністю для громадян у доступі до неї через бюрократичні процедури.

Актуальність теми зумовлюється тим, що прозорість у сфері екологічної інформації прямо пов'язана з ефективністю державної екологічної політики, формуванням екологічної свідомості населення та забезпеченням права громадськості брати участь у процесах прийняття рішень, які стосуються довкілля. Натомість недоліки у правовому регулюванні та практиці застосування норм щодо доступу до екологічної інформації створюють ризики порушення конституційних прав громадян, обмежують можливості

для контролю за діяльністю держави й бізнесу та гальмують розвиток інститутів громадянського суспільства.

Необхідність наукового осмислення проблематики зумовлена потребою у комплексному аналізі чинного законодавства України, його відповідності міжнародним стандартам, а також виявленні перешкод, що ускладнюють реальний доступ до екологічної інформації. Водночас важливим завданням є пошук перспективних напрямів удосконалення правового забезпечення цієї сфери з урахуванням євроінтеграційних процесів, розвитку цифрових технологій та актуальних викликів, пов'язаних з екологічною безпекою та зміною клімату.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. У науковому дискурсі щодо доступу до екологічної інформації в Україні та ЄС вагоме місце посідають дослідження, які висвітлюють як нормативні особливості, так і проблеми практичного застосування цього права. Так, В. Л. Качурінер [1], аналізуючи європейський підхід, встановив, що законодавство ЄС розглядає доступ до екологічної інформації як складову ширшої системи інформаційних комунікацій, у якій ключовим є принцип проактивного поширення даних. Автор підкреслює, що така модель формує високу якість екологічного врядування, оскільки дозволяє громадськості впливати на ухвалення рішень ще до виникнення конфліктних ситуацій. Водночас дослідник зауважує, що в Україні подібні механізми не набули системного характеру, що формує розрив між декларативними нормами та їх реальним застосуванням.

Н. А. Бааджи [2], зіставляючи законодавство України та Європейського Союзу, дійшла висновку, що хоча українські норми формально відтворюють положення Організації конвенції, їхня практична реалізація відстає від європейських стандартів прозорості. Вона констатує, що неврегульованість термінології та недостатня деталізація процедур надання інформації спричиняють правову невизначеність, яка унеможливує ефективне забезпечення права громадян на доступ до даних про стан довкілля. Таким чином, її результати акцентують на необхідності адаптації національної правової бази до стандартів ЄС не лише на рівні норм, а й у процедурному вимірі.

Особливу увагу сучасним викликам приділили К. В. Солодан та А. І. Паламарчук [2]. Досліджуючи доступ до екологічної інформації в умовах воєнного стану, вони виявили, що держава часто обмежує обіг екологічних даних, мотивуючи це міркуваннями національної безпеки. Автори підкреслили, що відсутність чітких критеріїв для визначення меж такого обмеження створює ризики свавільного тлумачення, що в кінцевому підсумку нівелює право громадян знати про стан довкілля. У їхніх висновках міститься теза про необхідність формування балансуєчих механізмів, які б гарантували одночасний захист безпеки та забезпечення екологічних прав.

Т. В. Лагойда [4], зосереджуючись на діяльності Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, довела, що цей орган, попри наявність формальних обов'язків, фактично не забезпечує належного рівня інформаційної відкритості. Авторка встановила, що відсутність інтегрованих цифрових платформ та нерегулярність оприлюднення даних суттєво знижують доступність екологічної інформації для громадян. Це свідчить про інституційну слабкість державних механізмів забезпечення інформаційних прав.

Н. Б. Новицька та А. М. Новицький окреслили ще один вимір проблеми, зазначивши, що воєнні обставини призвели до фактичного зниження стандартів екологічної прозорості []. Вони показали, що державні органи, посилаючись на надзвичайний стан, значно обмежили доступ до стратегічних екологічних даних, що позбавило громадськість можливості належно контролювати екологічні ризики. Такий результат ставить питання про межі допустимих обмежень і співвідношення між правом на інформацію та воєнними викликами.

А. Ю. Буцмак дослідив проблематику обмежень у сфері екологічної інформації й довів, що чинне законодавство України створює умови для надмірно широкого тлумачення винятків із принципу відкритості. Автор встановив, що такі підходи суперечать як наравам Організації конвенції, так і сучасним демократичним стандартам, адже дозволяють відмовляти у наданні інформації без достатнього обґрунтування. Його висновки виявляють нагальну потребу у звуженні дискреції розпорядників інформації та впровадженні чітких критеріїв для застосування обмежень.

Узагальнюючи науковий масив, можна констатувати, що попередні дослідження визначили низку важливих аспектів: від інституційної слабкості органів державної влади до викликів воєнного часу та невідповідності міжнародним стандартам. Водночас вони засвідчили наявність суттєвих прогалин, серед яких – недостатня узгодженість українського законодавства з правом ЄС, відсутність чітких критеріїв допустимих обмежень та нерозвиненість цифрової інфраструктури екологічного інформування. Саме ці прогалини й становлять базу для подальшого наукового пошуку та визначають завдання даної статті.

Мета статті полягає у комплексному аналізі правового забезпечення доступу до екологічної інформації в Україні, виявленні основних проблем його реалізації та окресленні перспектив удосконалення правового регулювання з урахуванням міжнародних стандартів та євроінтеграційних зобов'язань держави.

Для досягнення цієї мети в ході дослідження буде розкрито зміст права на екологічну інформацію та його місце у системі екологічних прав людини; проаналізовано чинне законодавство України щодо забезпечення доступу до екологічної інформації та його відповідність міжнародним актам, зокрема Організації конвенції; виявлено основні проблеми реалізації права громадян на екологічну інформацію на практиці; сформульовано пропозиції щодо удосконалення правового забезпечення доступу до екологічної інформації в Україні з урахуванням європейського досвіду та сучасних екологічних викликів.

Виклад основного матеріалу. Право на екологічну інформацію становить ключовий елемент системи екологічних прав людини та виконує функцію процедурного «моста» між декларативним правом кожного на безпеку для життя і здоров'я довкілля та реальними механізмами його забезпечення й захисту. У змістовому плані це право охоплює гарантовану можливість кожної особи без необхідності доведення спеціального інтересу отримувати, одержувати своєчасний і повний доступ до відомостей про стан складових навколишнього природного середовища (повітря, вод, ґрунтів, ландшафтів, біорізноманіття), про фактори, що на нього впливають (викиди й скиди забруднювальних речовин, шум, вібрацію, тепло, випромінювання, енергетичні потоки), про діяльність і рішення суб'єктів владних повноважень, а також приватних осіб, яка може позначатися або позначається на довкіллі, про екологічні політики, програми, плани, дозвольні акти, результати стратегічної екологічної оцінки та оцінки впливу на довкілля, дані державного моніторингу, оцінювання ризиків і надзвичайних ситуацій, включно з інформацією про наслідки для здоров'я населення настільки, наскільки вони зумовлені екологічними чинниками. Належність даних до екологічної інформації визначається не формою їхнього носія чи технічним форматом (паперові документи, бази даних, геопросторові шари, аудіовізуальні матеріали), а предметом – зв'язком із станом довкілля або впливами на нього. Відтак у праві на екологічну інформацію принципове значення мають об'єктивність, повнота, актуальність і придатність до практичного використання, що зумовлює вимоги до її структурування, машинної зчитуваності, доступності для осіб з інвалідністю та супроводу метаданими, які дозволяють перевірити джерело, методи збору та точність.

яка визначає сучасні стандарти відкритості й прозорості у сфері охорони довкілля.

Правове регулювання доступу до екологічної інформації в Україні базується на низці нормативно-правових актів різного рівня. Конституція України закріплює у статті 50 фундаментальне право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а також гарантує вільний доступ до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту. Ця норма має пряму дію та є базисом для розвитку спеціального законодавства у сфері екологічної інформації.

Ключове значення мають закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], «Про інформацію» [8], «Про доступ до публічної інформації» [9], «Про екологічну експертизу» [10], «Про стратегічну екологічну оцінку» [11] та низка підзаконних актів, які встановлюють порядок ведення державних реєстрів і формування екологічних звітів. Важливим інструментом також виступає Закон України «Про доступ до публічної інформації», який закріплює принцип презумпції відкритості інформації та поширюється на екологічну сферу, створюючи правові гарантії для реалізації пасивної та активної площини доступу до даних.

Україна є стороною Конвенції ЄЕК ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуської конвенції), ратифікованої у 1999 році [12]. Цей міжнародний договір вимагає від держав-учасниць створення прозорих і дієвих механізмів доступу громадськості до екологічної інформації, забезпечення активного її поширення органами влади та встановлення ефективних процедур захисту у випадку порушення права на інформацію. У цьому контексті українське законодавство значною мірою відображає положення Оргуської конвенції, зокрема у сфері правового закріплення обов'язку органів влади надавати інформацію на запити та обов'язку системно оприлюднювати екологічно значущі дані.

Проте існує низка проблемних моментів, які свідчать про часткову невідповідність або неповне виконання міжнародних зобов'язань. Насамперед це стосується недостатньої доступності екологічних реєстрів у цифровому форматі, обмеженості оперативності оновлення даних, зловживань при застосуванні винятків щодо відмови в наданні інформації, а також формального характеру

оприлюднення екологічних звітів без забезпечення їх зручності та практичної придатності для громадян і експертів.

Аналізуючи правове забезпечення доступу до екологічної інформації в Україні та його співвіднесення з положеннями Оргуської конвенції, можна констатувати, що на нормативному рівні створені достатньо ґрунтовні гарантії відкритості у сфері охорони довкілля. Проте на практиці реалізація цього права стикається з численними проблемами, що істотно знижує ефективність чинних механізмів. До основних із них належать як недоліки законодавчого та інституційного характеру, так і організаційно-технічні та соціально-психологічні бар'єри (табл. 2).

Удосконалення правового забезпечення доцільно вибудовувати у взаємопов'язаних вимірах: нормативному, інституційному, процедурному та техніко-цифровому, доповнивши їх механізмами підзвітності, участі громадськості та сталого фінансування. На нормативному рівні першочерговим є кодифікаційне «зв'язування» екологічно значущих положень законів про інформацію, про доступ до публічної інформації та спеціальних екологічних актів шляхом прийняття узгодженого рамкового акту або комплексних змін із чіткою дефініцією «екологічної інформації», переліком її категорій та стандартів якості даних [13]. Винятки з доступу мають бути гармонізовані з європейськими підходами: закріплення в законі обов'язкових «перевірки на шкоду» та «переваги суспільного інтересу» з вузьким і вичерпним переліком підстав для відмови, а також процесуальними тестами пропорційності й мотивованості рішень розпорядника. У частині повторного використання даних варто прямо імплементувати відкриті ліцензії на кшталт Creative Commons, виключити платність за надання інформації поза фактичними витратами на копіювання та гарантувати машинозчитувані формати і метадані відповідно до європейських вимог відкритих даних та геопросторових стандартів [14].

Інституційний блок передбачає створення єдиної Національної системи екологічної інформації як «шлюзу довіри» з міжвідомчою інтеграцією реєстрів, у тому числі даних моніторингу повітря, вод, ґрунтів, відходів, біорізноманіття, викидів і скидів, висновків СЕО та ОВД, дозволів, карт екологічних обмежень і об'єктів підвищеної небезпеки. Така система має спиратися на інтероперабельність і загальноєвропейські геостандарти, підтримувати API для масового доступу та автоматизованого завантаження, забез-

Таблиця 2

Основні проблеми реалізації права громадян на екологічну інформацію в Україні

Категорія проблеми	Зміст проблеми	Наслідки для громадян та суспільства
Законодавчі та нормативні	– нечіткість у визначенні обсягу та меж екологічної інформації; – наявність колізій між законами («Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», спеціальними екологічними актами); – надмірно широке тлумачення підстав для відмови у наданні інформації;	– звуження змісту конституційного права; – можливість зловживань з боку розпорядників.
Інституційні	– низький рівень координації між органами влади у сфері екологічної інформації; – відсутність єдиної державної інформаційної системи; – фрагментарність та закритість реєстрів.	– ускладнений доступ до повних і достовірних даних; – дублювання або розбіжності у звітності.
Організаційно-технічні	– обмежена цифровізація екологічних даних; – несвоєчасне оновлення публічних ресурсів; – відсутність зручних онлайн-порталів та інтерактивних інструментів.	– громадяни не мають оперативного доступу до актуальної інформації; – зниження рівня довіри до офіційних джерел.
Практика застосування	– формальний характер оприлюднення екологічних звітів; – затягування строків розгляду запитів; – немотивовані відмови у наданні інформації.	– порушення принципів прозорості та підзвітності; – ускладнення участі громадськості у прийнятті рішень.

Джерело: власна розробка автора.

9. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 22.08.2025).
10. Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 № 45/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-вр> (дата звернення: 22.08.2025).
11. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19> (дата звернення: 22.08.2025).
12. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Організація конвенція) від 25 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 16.08.2025).
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 16.08.2025).
14. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.08.2025).
15. Директива 2003/4/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 28 січня 2003 р. про доступ громадськості до екологічної інформації та про скасування Директиви Ради 90/313/ЄЕС. Офіційний журнал Європейського Союзу. 2003. L 41/26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003L0004> (дата звернення: 16.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.95+371(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/22>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF EDUCATION RESTORATION IN DE-OCCUPIED TERRITORIES

Благодарний А.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена комплексному аналізу організаційно-правових аспектів відновлення освіти на деокупованих територіях України в умовах воєнного та післявоєнного періоду. Актуальність проблематики зумовлена масштабними викликами, які постали перед національною системою освіти внаслідок повномасштабної збройної агресії російської федерації: руйнування закладів освіти та документації, кадровий дефіцит, освітні втрати учнів, а також складність визнання результатів навчання, здобутих на тимчасово окупованій території.

Акцентовано на нормативно-правовому забезпеченні відновлення освітньої діяльності, зокрема на законодавчих механізмах, що регулюють порядок відновлення роботи закладів освіти, формування кадрового резерву, організацію документообігу та забезпечення безперервності доступу до якісної освіти відповідно до українських стандартів. Окремо розглядаються урядові ініціативи, включаючи інструкції МОН щодо відновлення освітнього процесу, а також порядок добору педагогічних кадрів для роботи на деокупованих територіях.

Значну увагу приділено аналізу практичних труднощів у Харківській та Запорізькій областях, де виявлено проблеми із відновленням освітньої документації, кадровим забезпеченням та психоемоційною підтримкою учнів. Підкреслено роль психологічної служби, фахівців виховної та позашкільної роботи у процесі реінтеграції дітей та молоді в український освітній простір. Також висвітлено потребу в розробці адаптивних програм та додаткових курсів, орієнтованих на ліквідацію освітніх втрат і формування українознавчого компонента.

Окремий акцент зроблено на інформаційно-комунікаційній стратегії держави, необхідності формування довіри між батьками та українською освітньою системою, створенні умов для позанавчальної діяльності культурного та просвітницького спрямування.

Зроблено висновок, що відновлення освіти на деокупованих територіях є одним із ключових чинників реінтеграції населення, подолання наслідків агресії та утвердження національної ідентичності.

Ключові слова: організаційно-правові аспекти, освіта, деокупація, милітаризація освіти, відновлення освіти, збройна агресія.

The article is focused on a comprehensive analysis of the organizational and legal aspects of restoring education in the de-occupied territories of Ukraine during wartime and the post-war period. The relevance of this issue is determined by large-scale challenges faced by the national education system as a result of the full-scale armed aggression of the Russian Federation: destruction of educational institutions and documentation, staff shortages, students' learning losses, as well as difficulties in recognizing learning outcomes obtained in the temporarily occupied territories.

Particular attention is given to the regulatory and legal framework of restoring educational activities, including legislative mechanisms governing the resumption of educational institutions, formation of a staffing reserve, organization of document flow, and ensuring the continuity of access to quality education in accordance with Ukrainian standards. Government initiatives are also examined, including the Ministry of Education and Science (MES) instructions on restoring the educational process, as well as the procedures for recruiting pedagogical staff to work in de-occupied territories.

Significant attention is paid to analyzing practical difficulties in the Kharkiv and Zaporizhzhia regions, where problems with restoring educational documentation, staffing, and providing psycho-emotional support for students have been identified. The importance of psychological services, specialists in educational and extracurricular work in the reintegration of children and youth into the Ukrainian educational space is emphasized. The need for the development of adaptive programs and additional courses aimed at overcoming educational losses and strengthening Ukrainoznavstvo (Ukrainian studies) is also highlighted.

A separate emphasis is placed on the state's information and communication strategy, the need to build trust between parents and the Ukrainian educational system, and the creation of conditions for extracurricular cultural and educational activities.

The conclusion stresses that the restoration of education in de-occupied territories is one of the key factors in population reintegration, overcoming the consequences of aggression, and strengthening national identity.

Key words: organizational and legal aspects, education, de-occupation, militarization of education, restoration of education, armed aggression.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України особливої актуальності набуває питання відновлення системи освіти на деокупованих територіях (ДОТ). Освітній процес у таких регіонах стикається з численними викликами: від фізичного знищення закладів освіти та документації до кадрового дефіциту та глибоких освітніх втрат серед учнів. Окрім організаційних і матеріально-технічних труднощів, ключовими залишаються правові аспекти відновлення

освітньої діяльності: нормативно-правове забезпечення, визнання результатів навчання, здобутих на тимчасово окупованій території (ТОТ), формування кадрового резерву та забезпечення безперервності доступу до якісної освіти відповідно до стандартів України. Водночас існує нагальна потреба в створенні адаптивних підходів до організації навчання, з урахуванням особливостей досвіду дітей, які тривалий час перебували в окупації. Недостатнє правове регулювання цих процесів або його складність можуть

стати бар'єром для ефективної реінтеграції молоді в український освітній простір. Отже, розгляд правових механізмів, що забезпечують сталий та ефективний процес відновлення освіти на ДОТ, є вкрай важливим і своєчасним.

Метою статті є дослідження правових аспектів відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях України в умовах воєнного та післявоєнного періоду. У центрі уваги – аналіз урядових ініціатив і нормативних актів, що регламентують порядок поновлення діяльності закладів освіти, формування кадрового резерву, організацію документообігу, а також визнання результатів навчання, здобутих на тимчасово окупованих територіях. У статті наведено основні правові, організаційні та змістовні виклики, пов'язані з реінтеграцією учнів і педагогічних працівників у національний освітній простір, а також наведено пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової бази з урахуванням актуальних ризиків, потреб громад і досвіду відновлення освіти в постраждалих регіонах.

Огляд літератури. З 2014 року, починаючи з окупації Криму та початку бойових дій на Донбасі, було проведено низку досліджень стану освіти на тимчасово окупованих територіях. Одним із перших таких досліджень була праця Української Гельсінської спілки з прав людини «Освітнє поле на ТОТ України (2014–2019 рр.)», яка виявила значні відмінності в стандартах між українською та російською освітніми системами, зокрема, відзначалася відсутність доступу до освіти українською мовою та наявність милітаризованої освіти [1].

У дослідженнях аналітичного центру «Cedos» зібрано свідчення щодо навчання на ТОТ під час повномасштабного вторгнення РФ. Акцентовано на зміні освітніх стандартів на користь російських, а також на труднощах, пов'язаних із психічним станом учнів і браком педагогічних кадрів [2, 3].

У дослідженнях Державної служби якості освіти України та «Cedos» розглянуто суттєві проблеми в освітньому процесі, зокрема нестачу вчителів та технічного забезпечення, а також запропоновано стратегії компенсації освітніх втрат, зокрема через розвиток цифрової грамотності серед вчителів [4, 5].

Інші роботи зосереджуються на специфічних проблемах, таких як перехід кримських шкіл на російські програми, милітаризація позашкільної освіти, а також відновлення освіти після деокупації. Зокрема, наголошують на відкритті цифрових освітніх центрів для відновлення доступу до освіти в безпечних умовах [6].

Звіти неурядових організацій надають рекомендації щодо відновлення освіти в деокупованих регіонах, включаючи розробку державної політики та подолання наслідків збройної агресії [7, 8].

Виклад основного змісту. У листопаді 2022 року МОН України видало покрокову інструкцію для відновлення освітнього процесу після звільнення ТОТ. Інструкція передбачає алгоритм першочергових дій для поновлення освітнього процесу в ЗЗСО. Серед обов'язкових дій керівника закладу передбачається здійснення нормативно-правового забезпечення діяльності закладу освіти (повернення чи відновлення печатки закладу й основних документів постійного зберігання), організація документообігу, бухгалтерського обліку та звітності, а також організація фінансово-господарської діяльності закладу в межах затвердженого кошторису [9].

Так, досвід відновлення освітнього процесу на деокупованій території Харківської області засвідчує, що мали місце численні труднощі в організації належного нормативно-правового забезпечення закладів освіти та їх документообігу. Причиною цього стало фізичне знищення частини документів (книг обліку видачі документів про освіту, алфавітних книг учнів, статутів закладів освіти, особових справ, документів із кадрових питань), а також втрата доступу до електронних освітніх систем. За словами

заступниці начальника Ізюмської районної військової адміністрації, понад півроку знадобилося для відновлення основних документів. Подібне свідчить про необхідність мінімізації вимог, встановлених для організації документообігу закладу освіти та необхідність його максимального переведення в електронний формат із персоніфікованим віддаленим доступом [8].

Поновлення освітнього процесу на ДОТ потребує залучення багатьох категорій кваліфікованих фахівців. У жовтні 2023 року Уряд України затвердив Порядок формування кадрового резерву [10], який регламентує добір працівників у заклади освіти для ДОТ. Порядок визначає вимоги до кандидатів, зокрема передбачає, що пріоритетне право на призначення на посаду у заклад освіти, який проводить свою діяльність на деокупованих територіях, серед осіб, зарахованих до резерву, мають: особи, з якими укладено договір про працевлаштування, відповідно до цього Порядку; особи із статусом ветерана війни; внутрішньо переміщені особи; особи, які займали цю посаду до тимчасової окупації території, припинення діяльності закладу освіти у зв'язку із веденням активних бойових дій, тимчасової окупації території; особи, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України.

Задоволення потреб у кадрах на ДОТ потребує оцінки наявних і потрібних фахівців. Прогнозування ускладнюється великою кількістю обставин, що динамічно змінюються. Слід зважати на можливість скорочення мережі загальноосвітніх закладів, причиною чого є знищення об'єктів освітньої інфраструктури, скорочення кількості здобувачів освіти тощо. Враховуватись має вартість витрат на навчання, навантаження на вчителів, необхідність впровадження додаткових заходів із подолання освітніх втрат, а також вагома розбіжність між розрахунковою та фактичною наповненістю навчальних груп, класів [7].

Важливим є визначення компетентностей, якими мають володіти працівники у сфері освіти, а також забезпечення їх опанування. Так, Порядок формування кадрового резерву передбачає організацію підвищення кваліфікації з питань подолання наслідків війни; надання послуг, орієнтованих на захист прав і свобод людини і громадянина під час воєнного стану, у післявоєнний період, а також з інших питань забезпечення післявоєнного відновлення та розвитку України. Наразі презентовано низку програм від громадського сектору щодо мінімізації освітніх втрат, надання психоемоційної підтримки, організації безпечного навчального процесу [10].

Досвід відновлення освіти в деокупованих громадах Харківської та Запорізької областей засвідчує важливу роль практичних психологів, працівників із виховної та позашкільної роботи у цьому процесі. 56,9% освітян на ДОТ фіксують погіршення психоемоційного стану учнів (друге місце загалом серед освітніх втрат), 39,2% – зниження когнітивних функцій учнів і 37,9% – зниження темпів розвитку особистості, втрату мотивації тощо. При цьому 58,2% опитаних покладають надію в цьому питанні на належну організацію діяльності психологічної служби ЗЗСО, що найліпшим чином забезпечить психоемоційне благополуччя учнів [11].

За повідомленням Омбудсмена України Дмитра Лубінця на тимчасово окупованих територіях України станом на лютий 2025 року перебувало 600 тисяч дітей, лише 7% з них навчалось в українських школах онлайн. Натомість, у звичайних школах навчання тривало за російськими стандартами. Деякі діти, змушені навчатися одразу у двох системах освіти [12]. Отже, суттєвим аспектом відновлення освіти є питання визнання знань, здобутих на ТОТ.

Відповідно до Закону України «Про освіту» особи, які проживали на тимчасово окупованій території України, мають право на визнання результатів навчання, здобутих на такій території, в уповноважених установах:

– на рівнях повної загальної середньої освіти – у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки, шляхом проходження річного оцінювання або державної підсумкової атестації з метою продовження здобуття освіти відповідного рівня або отримання відповідного документа про освіту встановленого зразка;

– на рівнях професійної (професійно-технічної) освіти, фахової передвищої освіти, вищої освіти – у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Уповноважені установи забезпечують обов'язкове безоплатне навчання всіх осіб, які проходять процедуру визнання результатів навчання, української мови, історії України, основ держави і права. За бажанням такі особи можуть безоплатно відвідувати адаптаційні заняття з психологічної допомоги.

Згідно з чинним законодавством визнання результатів навчання проводиться на основі оцінювання результатів навчання, зазначених особою в освітній декларації. Відповідно до Закону України «Про освіту» результати навчання на рівні вищої освіти можуть бути визнані в обсязі не більше 75 відсотків загального обсягу освітньої програми.

Результати навчання не визнаються: 1) із спеціальностей (професій) згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України; 2) на другому (магістерському) (крім освітніх програм підготовки магістрів медичного, фармацевтичного та ветеринарного спрямування) та третьому (освітньо-науковому / освітньо-творчому) рівні вищої освіти.

Процедура визнання результатів навчання здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та є безоплатною. Особа має право проходити процедуру визнання результатів навчання за певним рівнем (ступенем) освіти лише за однією освітньою програмою.

Звісно, необхідність проведення оцінки/атестації знань значної кількості осіб потребуватиме рішень, завдяки яким буде мінімізований корупційний складник, не залучатиметься велика кількість фахівців і часу для організації та проведення, будуть використані вже існуючі підходи та системи. Для вимірювання освітніх втрат доцільно використовувати діагностичні тести на платформі «Всеукраїнська школа онлайн». Вони передбачають проведення діагностичних тестів (первинних, вторинних) за низкою предметів для окремих класів. Методика й інструментарій для подолання освітніх втрат запропонований громадською спільнотою «Освіторія» у серії курсів «Наздоженемо» [13].

Ще одним аспектом відновлення освіти є опанування здобувачами освіти, які проживають на ТОТ, предметів українознавчого складника, адже навчання на ТОТ здійснюється за російськими стандартами та системою. Скороченими, вилученими або зміненими відповідно до російських наративів є такі навчальні предмети, як українська мова та література, історія України.

Значну увагу при відновленні освіти на деокупованих територіях слід приділити розробці адаптивних програм, додаткових курсів (зокрема для дітей, які тривалий час перебувають в окупації) для різних вікових груп. Їх розроблення може включати визначення пріоритетів щодо тем (можливість пропуску певних із них), формування єдиного загальноукраїнського курсу (включатиме такі предмети, як історія, географія, література), адаптивний період щодо переходу на навчання українською мовою. Це потребує перегляду існуючих вимог щодо організації освітнього процесу в Україні та підготовки уніфікованих матеріалів для використання на ДОТ.

Учні та студенти потребуватимуть інтеграції в український освітній простір, адже подолання наслідків тривалого навчання у ворожому середовищі вимагатиме часу та різноманіття інструментів. У таких ситуаціях потрібно дуже виважено оцінювати можливість обрання домашньої чи екстернатної форм навчання, оскільки вони поглиблюватимуть розрив між дитиною та українським суспільством. Інший ризик – це написання батьками відмов від

вивчення певних предметів їхніми дітьми, що є загальною практикою щодо варіативного складника, або ігнорування відвідування певних предметів [7].

Необхідними є позанавчальні активності, курси та програми не лише освітнього, а й культурного спрямування. Як для учнів, так і для їх батьків надважливими є позашкільні та позанавчальні заходи, особливо щодо знання і використання української мови та загалом українознавчого компоненту (історія, культура, традиції).

Після деокупації ймовірним є ризик того, що учні будуть уникати відвідування закладів освіти. Причиною може бути не тільки безпекова ситуація, а й ідеологічні розбіжності. У такому випадку важливим має стати облік дітей, особливо тих, які перебували (перебувають) в окупації протягом тривалого часу. У таких дітей може не бути українських документів, вони можуть не бути обліковані в національній системі менеджменту освіти (Програмно-апаратному комплексі «Автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту») [7].

Для реінтеграції молоді в український освітній простір вагомою є роль батьків. Досвід тимчасової окупації українських територій доводить, що саме батьки визначають, до якої освіти матимуть доступ їхні діти, оскільки:

- батьки визначають місце проживання дитини;
- батьки мають подати заяву для продовження навчання та отримання документів про освіту учнями ЗЗСО [14];
- позиція батьків та рідних може впливати на ставлення дитини до причин і наслідків збройної агресії росії проти України.

Отже, для відновлення навчання важливою є побудова довіри батьків учнів до української освіти. Цьому може сприяти активне залучення батьків у освітній процес, для чого варто розглянути можливість:

- створення батьківських рад і підтримку їх функціонування;
- забезпечення роботи служби психологічної підтримки для дорослих на базі ЗЗСО;
- проведення спільних арттерапевтичних, спортивних, культурних занять для родин та інших просвітницьких заходів.

Значене може впроваджуватись паралельно з проведенням інших активностей у громаді: розмовних клубів, курсів підвищення кваліфікації/перекваліфікації для доступу до нової професії тощо. Долучення до таких форматів потребуватиме активної комунікації, оскільки вони суттєво відрізняються від попереднього досвіду мешканців ТОТ.

Важливим складником політики відновлення національної системи освіти є створення чіткої стратегії комунікації, що має включати змістовне розуміння повідомлень, які транслюються чи мають транслюватися на ТОТ і ДОТ. Така стратегія має включати розроблену систему механізмів, інструментів поширення цих повідомлень, залучення різних зацікавлених сторін до обговорення (органи державної влади і місцевого самоврядування, лідери думок, громадські організації, наукова спільнота, медіа та громадськість тощо).

Освітня, які брали участь у фокус-груповому дослідженні у Запорізькій і Харківській областях, продемонстрували запит на прозору й чітку комунікацію щодо питань організації навчального процесу на ДОТ, зрозумілий алгоритм переходу (повернення) до українських освітніх програм, вирішення кадрового питання [7].

Отже, наведене свідчить про критичну необхідність підготовки до деокупації територій на організаційному та змістовному рівнях. Особливу увагу при цьому слід приділити проведенню інформаційної кампанії щодо питань відновлення освітнього процесу. В організаційному аспекті слід провести моніторинг рівня знань здобувачів освіти, підготовку кадрового резерву науково-педагогічних працівників,

напрацювання нормативно-правової бази, мережування закладів освіти, забезпечення видатків на відповідне матеріально-технічне оснащення закладів освіти.

В змістовному аспекті варто зробити акцент на підготовці документів для надолуження освітніх втрат, зокрема матеріалів для здобувачів освіти із різним досвідом перебування в окупації. Окрему увагу слід приділити розвінчання російських наративів у інформаційному просторі, виокремленню найпоширеніших міфів і підготовці комунікації, що сприятиме їх руйнуванню й посиленню української ідентичності. Цей процес має відбуватися комплексно, на центральному, регіональному та місцевому рівнях. До підготовки мають залучатись органи державної влади, профільні фахівці, національні та міжнародні неурядові

організації тощо.

Отто фон Бісмарк свого часу казав, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священики. Вважаємо, що цей вислів «Залізного канцлера» не втратив своєї актуальності й сьогодні. Не лише військові стратегії та технології визначають результати війн, не менш важливою для перемоги є роль громадських лідерів, особливо у сфері освіти, бо вони формують світогляд учнівства, громадську думку, об'єднують суспільство заради спільного майбутнього. Отже, відновлення освіти є важливим складником державної політики України з деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій, а тому відповідна проблематика потребує подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційно-аналітичне дослідження. Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014-2019 pp.). URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Osvita_02.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
2. Освіта на окупованих територіях України (24 лютого – 30 квітня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/osvita-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
3. Війна та освіта: як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. URL: http://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_overview-report-2022-web.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
4. Освітні втрати: підходи до вимірювання та компенсації. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/zapyska_osvitni-vtraty.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
5. Державна служба якості освіти України. Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році. URL: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
6. Цифрові освітні центри. URL: <https://drive.google.com/uc?export=download&id=1FKbOdAe-j6y3VF2dfllKbuT8AsaiwwCsk> (дата звернення: 01.09.2025).
7. Зелена книга «Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях». Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану освіти на тимчасово окупованих територіях. URL: (дата звернення: 01.09.2025).
8. Біла книга «Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях». Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану освіти на тимчасово окупованих територіях. URL: (дата звернення: 01.09.2025).
9. Міністерство освіти і науки України. Деокупація: алгоритми першочергових дій органів місцевого самоврядування та освітян. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/deokupaciya-algoritmi-pershochergovih-dij-organiv-miscevo-go-samovryaduvannya-ta-osvityan> (дата звернення: 01.09.2025).
10. Про затвердження Порядку формування кадрового резерву працівників для роботи у закладах освіти на деокупованих територіях України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2023 р. № 1112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1112-2023-p#Text> (дата звернення: 01.09.2025).
11. Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану й аналізу потреб закладів загальної середньої освіти після деокупації. URL: <https://prosvitcenter.org/product/analitichnyi-zvit-za-pid-sumkami-doslidzhennia-stanu-y-analizu-potreb-zakladiv-zahalnoi-serednoi-osvity-pislia-deokupats> (дата звернення: 01.09.2025).
12. Гордійчук І. Омбудсмен повідомив, скільки українських дітей перебувають в окупації ГЛАВКОМ. 13 лютого 2025. URL: <https://glavcom.ua/country/science/ombudsmen-povidomiv-skilki-ukrajinskih-ditej-perebuvajut-v-okupatsiji-1044798.html> (дата звернення: 01.09.2025).
13. Наздоженемо: курси про подолання освітніх втрат. URL: <https://osvitoria.university/courses/nazdojenemo> (дата звернення: 01.09.2025).
14. Міністерство освіти і науки України. Алгоритм дій для продовження навчання та отримання документів про освіту учнями ЗЗСО, які перебувають на тимчасово захоплених територіях. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/algo-ritm-dij-dlya-prodovzhennya-navchannya-ta-otrimannya-dokumentiv-pro-osvitu-uchnyami-zzso-ya-ki-perebuvayut-na-timchasovo-zahopenih-teritoriyah> (дата звернення: 01.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПОДАТКОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

TAX LEGAL RELATIONSHIPS IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING THE STATE'S INVESTMENT POLICY

Бліхар М.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного та інформаційного права
Національний університет «Львівська політехніка»

Метою статті є теоретичне обґрунтування та практичний аналіз податкових відносин у контексті реалізації інвестиційної політики держави, виявлення їх основних проблем та суперечностей, а також розроблення пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення податково-правового регулювання з метою формування сприятливого для активізації інвестиційної діяльності інвестиційного та податкового середовища, підвищення інвестиційної привабливості України та забезпечення сталого інвестиційного розвитку. У статті проаналізовано основні наукові підходи до визначення сутності податкових правовідносин та сформовано власне бачення даної дефініції як ключового інституційного інструменту формування й реалізації інвестиційної політики держави. Встановлено, що податкові правовідносини – це правові механізми реалізації фінансових функцій держави, які характеризуються низкою проблем: частою зміною законодавчих норм, надмірною податковою та адміністративною складністю, нестабільністю регуляторного середовища, високим рівнем податкового навантаження у поєднанні з поширеними корупційними ризиками. З'ясовано дестабілізуючі чинники, що негативно впливають та обмежують ефективність реалізації інвестиційної політики, а також знижують позиції України у міжнародних рейтингах інвестиційної свободи. Доведено, що реформування податкових правовідносин є необхідною умовою для досягнення стратегічних цілей державної інвестиційної політики. Запропоновано основні напрями вдосконалення податкових правовідносин, а саме: забезпечення стабільності та прогнозованості податкового законодавства, зменшення фінансового тиску на інвесторів, удосконалення податкового адміністрування через цифровізацію та автоматизацію процедур, розширення системи податкових стимулів для залучення інвестицій у пріоритетні галузі економіки, посилення інституційної спроможності органів податкової служби та підвищення рівня прозорості у взаємодії платників податків і держави.

Ключові слова: податки, податкова система, інвестиції, податкові правовідносини, інвестиційна політика, інвестиційна привабливість, податкове адміністрування.

The purpose of the article is to provide a theoretical justification and practical analysis of tax relations in the context of implementing the state's investment policy, to identify their main problems and contradictions, as well as to develop proposals and recommendations for improving tax and legal regulation in order to create a favorable investment and tax environment for enhancing investment activity, increasing Ukraine's investment attractiveness, and ensuring sustainable investment development. The article analyzes the main scientific approaches to defining the essence of tax legal relations and presents the author's own vision of this definition as a key institutional tool for shaping and implementing the state's investment policy. It has been established that tax legal relations are legal mechanisms for implementing the fiscal functions of the state, which are characterized by a number of issues: frequent changes in legislative norms, excessive tax and administrative complexity, instability of the regulatory environment, and a high level of tax burden combined with widespread corruption risks. Destabilizing factors that negatively affect and limit the effectiveness of investment policy implementation, as well as weaken Ukraine's positions in international investment freedom rankings, have been identified. It is proven that the reform of tax legal relations is a necessary condition for achieving the strategic goals of the state's investment policy. The article proposes the main directions for improving tax legal relations, namely: ensuring stability and predictability of tax legislation; reducing the fiscal pressure on investors; improving tax administration through digitalization and automation of procedures; expanding the system of tax incentives to attract investment in priority sectors of the economy; strengthening the institutional capacity of tax authorities; and increasing transparency in the interaction between taxpayers and the state.

Key words: taxes, tax system, investments, tax legal relations, investment policy, investment attractiveness, tax administration.

У сучасних умовах функціонування глобальної економічної системи та під впливом викликів нестабільності й стратегічної невизначеності розвиток економіки України неможливий без масштабного залучення інвестиційних ресурсів, а формування сприятливого інвестиційного клімату є одним із головних пріоритетів державної економічної політики. Одним із ключових інструментів державної підтримки інвестиційної діяльності виступає податкова політика, яка формує умови для стимулювання інвестиційної активності, оптимізації податкового навантаження та забезпечення стабільності правового середовища для інвесторів. Її ефективність визначається збалансованістю між фінансовими інтересами держави та потребами суб'єктів господарювання у створенні сприятливого інвестиційного клімату. Через систему податкових пільг, преференцій, спеціальних режимів оподаткування та механізмів податкового стимулювання держава здатна не лише залучати нові капіталовкладення, а й забезпечувати довгострокове зростання національної економіки. Тому дослідження та узагальнення теоретико-правових основ регулювання інвестиційної діяльності в межах податкових правовідносин, а також розробка практичних рекомендацій щодо до-

сконалення податкового регулювання для всіх суб'єктів інвестування належать до актуальних завдань сучасної науки та потребує поглибленого вивчення.

Проблемні аспекти податкових правовідносин у контексті реалізації інвестиційної політики держави перебувають в центрі уваги наукової спільноти. Вагомі напрацювання в даному напрямку належать таким науковцям як: О. Малярчук, С. Рилєєв, М. Скрипник, О. Мацак та П. Коломієць [1], М. Бліхар, Н. Ортинська, О. Дуфенюк, М. Вінчук та О. Матвієнко [2], С. Лихолат, Н. Руцишин, Т. Медінська та О. Сапінський [3], В. Теремецький, В. Устименко, О. Курепіна, К. Токарева, М. Мальчик, О. Фаст та В. Довган [4], І. Філіпович [5], які визначають їх сутність, особливості та проблеми забезпечення в умовах сучасності. Однак, невирішеною досі залишається проблема встановлення ролі податкових правовідносин в процесі реалізації інвестиційної політики держави під впливом соціально-економічних, суспільно-політичних та воєнних викликів сьогодення.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичному аналізі податкових правовідносин у контексті реалізації інвестиційної політики держави, вияв-

лення їх основних проблем та суперечностей, а також розроблення пропозицій і рекомендацій щодо удосконалення податково-правового регулювання з метою формування сприятливого для активізації інвестиційної діяльності інвестиційного та податкового середовища, підвищення інвестиційної привабливості України та забезпечення сталого інвестиційного розвитку.

Загалом, аналіз наукового доробку та праць провідних спеціалістів у сфері забезпечення податкових правовідносин та реалізації інвестиційної політики держави зводиться до того, що увага науковців приділяється, в основному, окремим аспектам податкового впливу на інвестиційну діяльність. Зокрема, О. Малярчук, С. Рилєв та інші [1] стверджують, що в умовах сучасності національні податкові системи зазнають вагомego тиску, а реалізація інвестиційної політики держави істотно обмежується кризовими явищами, пов'язаними із хронічним дефіцитом інвестиційних ресурсів. Особливо актуальною дана проблема є для України, яка зазнає нищівного впливу чинників війни та нестабільності, внаслідок чого запровадження спеціального правового режиму воєнного стану в країні істотно обмежує права і свободи економічних агентів, в тому числі й в податковій та інвестиційній сферах. Більше того, Н. Ортинська, О. Дуфенюк, М. Вінічук та інші [2] проблеми щодо податкових правовідносин в контексті реалізації інвестиційної політики держави пов'язують із активізацією процесів ухилення від оподаткування, виведенням капіталів в офшорні зони та з недотриманням податкового законодавства. Стає очевидним, що зазначене обумовлює зниження рівня інвестиційної привабливості країни, а поглиблення дестабілізуючого впливу чинників війни призводить до зниження рівня інвестування в Україні як зі сторони зовнішніх інвесторів, так і зі сторони внутрішніх кредиторів [3], а посилення політичної нестабільності підвищує інвестиційні ризики та призупиняє реалізацію уже запущених інвестиційних проектів. У цьому контексті В. Теремецький, В. Устименко, О. Курепіна, К. Токарева та інші [4] доводять низький рівень ефективності податкової політики й інвестиційних процесів та зазначають, що удосконалення потребує як податковий, так і інвестиційний механізм. Проте, сформувати ефективні правові, економічні та організаційні інструменти в умовах нестабільності надзвичайно важко, тому, стимулювання інвестиційного розвитку обмежується дестабілізуючими чинниками і викликами сучасності та потребує перегляду чинного законодавства й унормування проблемних питань.

Якщо комплексно підійти до визначення сутності податкових правовідносин, то їх можна розглядати як різновид фінансових, що характеризуються імперативним методом регулювання, де права та обов'язки учасників визначаються чітко і без варіантів. Вони мають публічно-правовий характер, а держава виступає не лише нормотворцем, а й безпосереднім бенефіціаром податкових надходжень. І. Філіпович [5] стверджує, що податкові правовідносини є особливим різновидом суспільних відносин та виникають для забезпечення законних публічних і приватних інтересів, що реалізуються через систему прав і обов'язків у сфері оподаткування. Науковець акцентує увагу на тому, що податкові правовідносини мають майновий, публічний характер та чітку структурованість, тому, являються ефективним інструментом впливу на інвестиційну діяльність та спроможні забезпечити належні умови для успішної реалізації інвестиційної політики держави.

Варто зауважити, що чинним законодавством України, зокрема, Податковим кодексом України [6] не регламентовано визначення категорії «податкові правовідносини», що виявляється законодавчою прогалиною, яку доцільно усунути із урахуванням того, що такі правовідносини виникають на підставі податкових норм і юридичних фактів, а їх учасники мають чітко визначені права та обов'язки

щодо сплати податків і зборів. Що стосується податкових правовідносин у сфері реалізації інвестиційної політики держави, то тут необхідно розуміти, що державне регулювання відіграє важливу роль при формуванні моделі інвестиційного розвитку, а податкова політика спроможна забезпечити використання певних важелів регулювання інвестиційної діяльності [7, с. 118], за допомогою чого можна виокремити різні форми і методи оподаткування, які дадуть можливості залучати додаткові ресурси, необхідні для інтенсифікації інвестиційної діяльності. Зокрема, зниження податкового тиску на суб'єктів господарювання різних форм власності, реформування системи податкового нагляду і контролю, а також зниження податкових ставок, скорочення кількості податків та рівномірний розподіл між платниками підвищить інвестиційну привабливість України та створить умови для залучення інвесторів.

При цьому, проведення емпіричних досліджень щодо виявлення впливу змін у податкових правовідносинах на реалізацію інвестиційної політики України, дають підстави стверджувати, що зміни до податкового законодавства істотно відобразилися на тенденціях інвестиційної діяльності. Якщо дослідити Індекс свободи інвестування для України (рис. 1), який оцінюється на основі різноманітних інвестиційних обмежень, таких як бюрократія, обмеження на володіння землею, посилення податкового тиску, експропріація без справедливої компенсації, валютні обмеження, контроль капіталу, проблеми безпеки та відсутність базової інвестиційної інфраструктури, то можна побачити значне зниження значення даного показника в період посилення соціально-економічної та суспільно-політичної криз (2011–2014 рр., 2024–2025 рр.) (відповідно до методологічних положень бали віднімаються від ідеального значення 100 за кожне з цих обмежень). Таким чином бачимо, що згідно з даними TheGlobalEconomy.com [8], Індекс свободи інвестування для України становить 35 балів у 2022 році, що є незмінним порівняно з 2021 роком. Проте, в період до 2021 р. значення індексу свободи інвестування було значно нижчим та негативні тенденції проявлялися саме в кризових періодах.

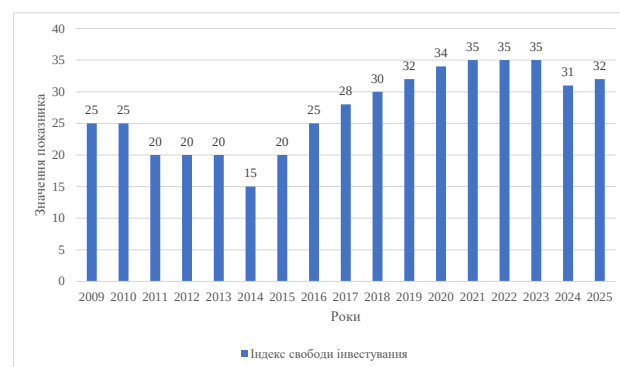

Рис. 1. Стан та динаміка зміни значення Індeksu свободи інвестування в Україні у 2009–2025 рр. (2023–2025 рр. – прогнозні дані)

Джерело: [8].

Деталізація розрахунків дає підстави констатувати, що в період 2009–2013 рр. податкова система дозволяла істотно спростити умови ведення бізнесу, попри це стрімке зростання корупції нівелювало успішність досягнення бажаних результатів, а часті зміни в законодавстві дестабілізували ситуацію в інвестиційній сфері й стримував прямі іноземні інвестиції.

Наступний важкий період для України припав на 2014–2015 рр. коли після Революції Гідності почалася гібридна війна росії проти України, податкові важелі передбачали введення нових податків та зборів. В даний

час запроваджено певні податкові обмеження, які ускладнювали укладення інвестиційних угод та знижували інвестиційну активність.

В подальшому, у 2016–2021 рр. спостерігалася реалізація податкових реформ, внаслідок чого вдалося досягнути певної стабілізації та поступових позитивних змін. В даному періоді серед позитивних аспектів варто відзначити запровадження електронного адміністрування ПДВ, зниження ставок оподаткування на прибуток підприємств та спрощення оподаткування суб'єктів малого бізнесу. Таким чином, прогнозованість податкових правовідносин за таких обставин істотно підвищилася, а інвестиційна привабливість зміцнилася. Із негативних чинників впливу на формування податкових правовідносин залишилася корупція та її зростання, а також систематичне посилення корупційних ризиків.

Період повномасштабної російсько-української війни характеризується безпрецедентно критичною невизначеністю та нестабільністю, що значно ускладнило податкові правовідносини та унеможливило проведення об'єктивних і достовірних емпіричних розрахунків. З однієї сторони запровадження спеціального правового режиму воєнного стану спричинило надання часткових податкових пільг для підприємств, що постраждали від воєнних дій, проте, встановлено вагомий податковий обмеження для великих підприємств. З іншого боку, валютні регуляції призвели до ускладнення процесів інвестування, а невизначеність щодо майбутніх податкових реформ та стабільності системи стримує нові інвестиції.

На підставі зазначеного можна констатувати, що в Україні існують вагомі проблеми забезпечення податкових правовідносин у контексті реалізації інвестиційної політики держави, серед яких необхідно виокремити:

- нестабільність податкового законодавства (часті зміни норм Податкового кодексу, що створює непередбачуваність для іноземних та національних інвесторів, та відсутність довгострокових «правил гри» у сфері податкового регулювання);
- високе податкове навантаження (значна частка непрямих податків (ПДВ, акциз) у структурі доходів бюджету та висока фіскальна складова, що знижує конкурентоспроможність українського бізнесу на міжнародному ринку);
- складність адміністрування податків (висока кількість звітних форм та вимог, бюрократичні перепони при реєстрації платників та поверненні ПДВ, обмежена цифровізація процесів у порівнянні з країнами ЄС);
- корупційні ризики у сфері податкових відносин (суб'єктивність рішень податкових органів при перевірках, вибірковість застосування податкових санкцій, використання податкових перевірок як інструменту тиску на бізнес);
- відсутність податкових стимулів для інвестицій (недостатньо розвинута система податкових пільг для інноваційних, IT– та високотехнологічних компаній, обмежене застосування прискореної амортизації та інвестиційних податкових кредитів);
- податкові бар'єри для іноземних інвесторів (валютний контроль, подвійне оподаткування, складність трансфертного ціноутворення, недостатня гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами BEPS та директивами ЄС).

Для вирішення зазначених проблем необхідно сформувати комплекс спеціальних заходів, зокрема, першочергового значення набуває забезпечення законодавчої стабільності і прогнозованості, що можна досягнути завдяки прийняттю довгострокової податкової стратегії (не менше ніж на 5–7 років) та введенню мораторію на суттєві зміни ставок податків без перехідного періоду. Не менш важливим виявляється оптимізація податкового навантаження шляхом зниження ставки податку на прибуток для інноваційних галузей та через перехід від фіскально-орієнто-

ваної до інвестиційно-стимулюючої податкової політики. Спрощення адміністрування податків, повна цифровізація процесу адміністрування податків (e-tax, smart-tax) та автоматизація системи відшкодування ПДВ без втручання людського фактору дозволить забезпечити прозорість та чесність податкових правовідносин та досягнути бажаного ефекту при залученні інвесторів.

Що стосується запобігання та протидії корупційним ризикам, то тут варто запровадити низку антикорупційних заходів, а саме, ризик-орієнтовану систему перевірок, посилення прозорості роботи податкових органів через публічну звітність та використання блокчейн-технологій для контролю за податковими надходженнями. Крім того, створення податкових стимулів для інвесторів, запровадження інвестиційних податкових кредитів, надання податкових канікул для нових інвестиційних проектів у стратегічних галузях (IT, «зелена енергетика», інфраструктура) та використання механізму прискореної амортизації для модернізації виробництва істотно підкріпить запропоновані заходи та підвищить інвестиційну привабливість України.

Водночас, необхідно звернути увагу на інтеграцію податкових правовідносин з міжнародними стандартами, зокрема, податкове законодавство необхідно гармонізувати з директивами ЄС та планом BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), розширити мережі договорів про уникнення подвійного оподаткування та запровадити прозорі правила для іноземних інвесторів.

Стає очевидним, що податкові правовідносини впливають на інвестиційний клімат в Україні, фактично можна стверджувати, що вітчизняна податкова система є його інструментом, адже за її допомогою визначаються податкові ставки для суб'єктів господарювання, забезпечується прозорість оподаткування та складність адміністрування. Проте, необхідно відзначити, що надмірна бюрократія має деструктивний вплив, оскільки часті зміни податкового законодавства знижують довіру інвесторів та провокують зростання ризиків.

Безумовним фактом виявляється й те, що інвестиційна політика держави є одним із ключових чинників забезпечення економічного розвитку України, а податкові правовідносини виступають її невід'ємною складовою. Фактично, податкові правовідносини виявляються правовими механізмами реалізації фіскальних функцій держави, а податкова система є ефективним інструментом стимулювання або стримування інвестиційного розвитку.

Таким чином, проведені дослідження основних наукових підходів до розуміння сутності податкових правовідносин в контексті реалізації інвестиційної політики держави дозволяють їх трактувати як врегульовані норми податкового права в системі фінансових правовідносин, що виникають з приводу справляння податків. Їхні ознаки включають публічно-правовий і майновий характер, імперативність норм і чітку структурну організацію. Податкові правовідносини в Україні залишаються одним із ключових бар'єрів для розвитку інвестиційної діяльності. Серед основних проблем забезпечення податкових правовідносин в контексті реалізації інвестиційної політики є нестабільність законодавства, складність адміністрування, корупція та відсутність інвестиційних стимулів. Очевидно, що вирішення зазначених проблем потребує стабілізації та прогнозованості податкової політики, цифровізації та спрощення адміністрування, створення податкових стимулів для інвестицій, а також інтеграції з міжнародними стандартами оподаткування. Ці заходи сприятимуть підвищенню індексу свободи інвестування України, зростанню прямих іноземних інвестицій та формуванню більш сприятливого інвестиційного клімату.

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці теоретико-методичних і прикладних рекомендацій, спрямованих на формування сприятливого подат-

кового середовища як чинника активізації інвестиційної діяльності. Реалізація запропонованих заходів дозволить забезпечити підвищення інвестиційної привабливості України, сприятиме інтеграції у світовий економічний простір та посилить соціально-економічну безпеку держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Maliarchuk O., Rylieiev S., Skrypnyk M., Matsak O., Kolomiets P. Reforming the Tax System of Ukraine in the Context of Globalization Challenges. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*. 2025. Vol. 16. № 2. P. 460–470. [https://doi.org/10.14505/tpref.v16.2\(34\).15](https://doi.org/10.14505/tpref.v16.2(34).15)
2. Blikhar M. M., Ortynska N. V., Dufeniuk O. M., Vinichuk M. V., Matvienko O. I. Economic and legal mechanism for combating legalization (laundering) of income resulting from tax evasion in the context of deoffshorization of Ukraine's economy. *Financial and Credit Activities: Problems of Theory and Practice*. 2021. Vol. 5 (40). P. 497–505. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v5i40.245204>
3. Лихолат С. М., Вінчук М. В., Руцишин Н. М., Мединська Т. В., Сапінський О. Вплив деструктивних чинників на інвестиційну та інноваційну привабливість України. *Financial and Credit Activities: Problems of Theory and Practice*. 2021. Vol. 1 (36). P. 250–259. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v1i36.227774>
4. Teremetskyi V., Ustymenko V., Kurepina O., Okarieva K., Malchuk M., Fast O., & Dovhan V. Conceptual principles of stimulating the attraction of investments in reconstruction projects of Ukraine. *Revista Juridica Portucalense*. 2025. № 1(38). P. 123–146. [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(38\)2025.ic-7](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(38)2025.ic-7)
5. Філіпович І. О. Податкові відносини як об'єкт правового регулювання: узагальнення методологічних основ та новації подальшого розвитку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 1 (41). С. 114–119.
6. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
7. Савіцька С. Вплив податкової політики на інвестиційні процеси в Україні. *Економічний простір*. 2020. № 153. С. 118–122. URL: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/153-20>
8. Ukraine: Investment freedom, 2009–2022. TheGlobalEconomy.com. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Ukraine/herit_investment_freedom/?utm_source=chatgpt.com

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ДИЛЕМА АНОНІМНОСТІ ДОНОРА ТА ПРАВА ДИТИНИ НА ІНФОРМАЦІЮ ПРО ВЛАСНЕ ПОХОДЖЕННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

THE DILEMMA OF DONOR ANONYMITY VERSUS THE CHILD'S RIGHT TO INFORMATION ABOUT THEIR OWN ORIGIN: PROSPECTS FOR LEGISLATIVE REGULATION IN UKRAINE

Болдіжар С.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

Пішта В.І., д.філос.,
доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У цій статті проаналізовано окремі правові та етичні аспекти допоміжних репродуктивних технологій через призму конфлікту між правом дитини, зачатої за допомогою донорського матеріалу, знати про своїх біологічних батьків, та правом донора на анонімність і конфіденційність. Визначено, що попри прогрес у розвитку сучасних технологій, зокрема екстракорпорального запліднення, кріоконсервації та використання штучного інтелекту для відбору ембріонів, залишаються невирішені проблеми, наприклад, щодо ідентичності дітей, народжених з використанням донорських гамет.

Окрема увага приділяється відмінностям між поняттями «анонімність» та «конфіденційність» у контексті українського законодавства, зокрема у проекті закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 13683. У проекті цього закону анонімність донора трактується як неможливість його ідентифікації дитиною чи реципієнтом, тоді як конфіденційність обмежує доступ до персональних даних, але дозволяє їх розкриття за згодою або законних підстав.

Акцентується на тому, що розвиток генетичного тестування через такі сервіси, як 23andME та Ancestry.com, ставить під загрозу анонімність донорів, оскільки зростання кількості виявлених єдинокровних братів та сестер, а також випадки успадкування генетичних захворювань (наприклад, синдром Лі-Фраумені від одного донора), підкреслюють ризики відсутності належного правового регулювання.

Проаналізовано досвід Великої Британії, Ірландії та Австралії (штат Вікторія), де існують чіткі обмеження щодо кількості сімей, які можуть мати дітей від одного донора. Це робиться для зниження генетичних ризиків. Наголошується на важливості створення в Україні національного реєстру донорів і дітей для забезпечення права дитини на інформацію про здоров'я та походження.

Наприкінці запропоновано, щоб українське законодавство дозволяло розкриття інформації про донора не лише у випадку серйозного спадкового захворювання, а й за бажанням дитини після досягнення повноліття. Водночас при цьому слід забезпечити приватність донора за допомогою технічних засобів, як-от шифрування та анонімізація.

Ключові слова: допоміжні репродуктивні технології, донор, гамети, анонімність, конфіденційність.

This article analyzes certain legal and ethical aspects of assisted reproductive technologies by examining the conflict between the right of a child conceived with the help of donor material to know about their biological parents and the donor's right to anonymity and confidentiality. The article determines that despite progress in the development of modern technologies, in particular in vitro fertilization, cryopreservation and the use of artificial intelligence for embryo selection, unresolved issues remain, for example, regarding the identity of children born using donor gametes.

The article pays special attention to the differences between the concepts of «anonymity» and «confidentiality» under Ukrainian law, specifically in the draft law «On the use of assisted reproductive technologies» № 13683. In the draft law, the anonymity of the donor is interpreted as the inability for a child or recipient to identify the donor, while confidentiality limits access to personal data, but allows their disclosure with consent or legal grounds.

It is emphasized that the development of genetic testing through services such as 23andME and Ancestry.com threatens donor anonymity, as the increase in the number of identified full-blood siblings, as well as cases of inheritance of genetic diseases (for example, Li-Fraumeni syndrome from one donor), highlight the risks of the lack of proper legal regulation.

The experience of the United Kingdom, Ireland and Australia (Victoria) is analyzed, where there are clear restrictions on the number of families that can have children from one donor. This is done to mitigate genetic risks. The importance of creating a national registry of donors and children in Ukraine to ensure the child's right to information about health and origin is emphasized.

Finally, it is proposed that Ukrainian legislation allow the disclosure of information about the donor not only in the case of a serious hereditary disease, but also at the child's request after reaching adulthood. At the same time, the donor's privacy should be ensured using technical means, such as encryption and anonymization.

Key word: assisted reproductive technologies, donor, gametes, anonymity, confidentiality.

Вступ. Допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ) є одним із найбільш значущих проривів в медицині. Екстракорпоральне запліднення, кріоконсервація ембріонів, використання донорських клітин чи новітні технології на основі штучного інтелекту станом на сьогодні сприймаються як звичні інструменти лікування безпліддя. Нові методи та технології дозволяють працювати як з окремими гаметами, так і з ембріонами, дають можливість контролювати процес запліднення in vitro та відбирати найбільш життєздатних ембріонів. Все це дозволяє обходити мож-

ливі перепони природного зачаття, використовувати, при необхідності, донорські матеріали та заморожувати ембріонів на роки, що дає, наприклад, шанс онкохворим пацієнтам зберігати фертильність перед початком лікування [1, с. 65]. З кожним роком преімплантаційна генетична діагностика дозволяє виявити ширше коло спадкових захворювань до моменту імплантації ембріона [2].

Сучасні досягнення у сфері ДРТ дозволяють значно покращувати існуючі методики. Немало важливу роль тут відіграє штучний інтелект, який вже сьогодні можна вико-

ристовувати для відбору ембріонів. Так, вперше у 2025 році лікарі Центру фертильності Колумбійського університету повідомили про вагітність, яка настала завдяки новій розробці STAR (Sperm Tracking and Recovery), що використовує кілька сучасних інструментів: алгоритми штучного інтелекту, які були навчені виявляти сперматозоїди при азооспермії, високошвидкісну візуалізацію та робототехніку [3]. Коли зразок сперми потрапляє на спеціальний чіп під мікроскопом, STAR приєднується до нього завдяки високошвидкісній камері. Після цього відбувається сканування зразку і за годину робиться більше 8 мільйонів знімків. Якщо STAR ідентифікує сперматозоїд, то його ізолюють у спеціальне середовище для подальшої роботи [4].

Постановка завдання. Але хоч ми і спостерігаємо значний прогрес у покращенні методик, сьогодні і досі є багато проблем, які необхідно належним чином врегулювати. Одна з них – охоплює дискусію про те, чи має право дитина, народжена за допомогою використання донорського матеріалу, володіти інформацією щодо своїх біологічних батьків. Це дуже актуальне і важливе питання, яке торкається прав та інтересів різних сторін: самих дітей, батьків і донорів. Саме цій проблематиці ми і присвячуємо цю статтю.

Виклад основного матеріалу. Варто звернути увагу на конфлікт інтересів між дитиною та донором. Зрозуміло, що для багатьох донорів важливо зберігати свою конфіденційність. І найкращим інструментом для досягнення цієї мети виступає анонімність донора, яка в майбутньому дозволяє йому уникати контактів з його біологічними дітьми. Але разом з тим важливо розрізнити анонімність та конфіденційність.

Так, частина 1 статті 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації» передбачає, що:

«Конфіденційна інформація – інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, ..., та яка може поширюватися у визначеному ними порядку за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов» [5].

Частина 2 статті 21 Закону України «Про інформацію» доповнює це визначення характеристикою того, що конфіденційна інформація – це інформація про фізичну особу [6].

Що стосується поняття «анонімність», то в законодавстві ми не знаходимо цього визначення. Водночас це поняття використовується у багатьох законах.

Наприклад, у статті 48 Основ законодавства України про охорону здоров'я йдеться про забезпечення анонімності донора та про те, що така анонімність може бути розкрита в законному порядку [7].

У проекті закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 13683 анонімність вживається більш широко. По-перше, в абзаці 2 частини першої статті 13 згадується про те, що:

«Анонімним донором може бути дієздатна жінка віком від 20 до 36 років (включно), яка має народжену нею рідну дитину без вроджених вад розвитку або дієздатний чоловік віком від 20 до 40 років (включно), який має рідну дитину без вроджених вад розвитку» [8].

По-друге, у частині третій статті 13 згадується про те, що анонімні донори не мають права з'ясовувати факт народження дитини та особи реципієнта. По-третє, частина друга статті 14 передбачає, що розкриття анонімності буде мати місце, якщо воно необхідне для лікування серйозного спадкового захворювання у майбутньої дитини. По-четверте, частина 2 статті 16 вказує на те, що у разі анонімного донорства, власниками донорського матеріалу є заклади охорони здоров'я, що застосовують ДРТ [8].

Таким чином, анонімність у значенні наведеного проекту закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» має забезпечити для донора неможливість його ідентифікації з боку дитини чи реципієнта, у той час, коли конфіденційність передбачає обмеження доступу до персональних даних, даючи змогу їхнього розкриття за наявності згоди чи законних підстав.

Завдяки розвитку генетичного тестування та зростанню популярності комерційних сервісів з визначення походження, давні очікування, які були покладені на анонімність, опиняються під загрозою, що призводить до переосмислення відповідальності донорів та банків сперми. Досягнення балансу між правом донора на анонімність та конфіденційність, та правом дитини володіти інформацією щодо своїх біологічних батьків, є вкрай важливим з юридичної точки зору. Сучасна тенденція в міжнародному законодавстві та етиці все більше зміщається в сторону відкритості та можливості розкриття інформації стосовно особи донора дитині, після досягнення нею повноліття.

23andME та Ancestry.com є прикладами компаній, що надають послуги ДНК-тестування і проводять дослідження з визначення походження, які призвели до розкриття чисельних випадків виявлення єдинокровних братів та сестер, котрі не були пов'язані родинним зв'язками. Некомерційна організація Donor Sibling Registry, яка об'єднує людей, зачатих за допомогою донорської сперми, яйцеклітин чи ембріонів, зібрала групи єдинокровних братів та сестер, чисельність яких зазвичай складає десятки, а деколи навіть перевищує сотні людей. В деяких випадках загальна спадковість серед нащадків включала генетичні варіанти чи мутації, які були пов'язані з онкологією та іншими захворюваннями і виявлялись тільки через роки [9, с. 572-573]. Таким чином приховати своє біологічне походження сьогодні стає все важче і це породжує ще більше питань щодо необхідності належного правового регулювання.

Щодо міжнародної практики, то тут також існують певні обмеження. У Великій Британії донорська сперма не може бути використана для створення більше, ніж 10 сімей, не застосовуючи обмежень щодо кількості дітей, які можуть бути народжені у кожній сім'ї [10]. В ірландському профільному законі визначено, що використання донорських матеріалів дозволяється, якщо це призведе до народження дітей не більше, ніж у 4 сім'ях. Водночас таке обмеження не застосовується у разі, якщо донорський матеріал використовується для народження дитини, яка стане рідним братом або сестрою вже наявної в цій сім'ї дитини [11]. У законі австралійського штату Вікторія «Про допоміжну репродуктивну терапію» зазначено, що забороняється здійснювати лікування з використанням гамет донора або ембріона з його гамет, якщо це призведе до того, що більше, ніж 10 жінок будуть мати дітей, які є генетичними братами чи сестрами, включаючи дітей донора. Це обмеження не поширюється у випадках, коли процедура для жінок, що вже мають дітей від цього донора [12].

Зрештою мета таких обмежень – зниження генетичних ризиків, про які ми вже згадували. Варто підкреслити й те, що законодавці різних держав беруть до уваги сімейний контекст, дозволяючи народження рідних братів чи сестер у вже існуючих сім'ях.

Для формування своєї ідентичності важливо знати про власне походження, а для дитини, зачаття якої відбулося за допомогою ДРТ, це питання набуває особливої важливості. З одного боку такі діти мають право знати інформацію про своїх біологічних батьків, адже це стосується їхнього права на особисту ідентичність, доступу до даних про стан здоров'я та можливі спадкові захворювання.

З іншого боку, в більшості випадків, донори готові надавати репродуктивні клітини при умові збереження анонімності. Але якщо немає належного контролю з боку держави, це може породжувати проблему, при якій один донор може стати біологічним батьком чи матір'ю для десятка або навіть сотні дітей. При відсутності єдиної бази даних для усіх закладів охорони здоров'я, які надають медичну допомогу у сфері ДРТ, так званий «нерегульований» донор має можливість здійснювати донорство

Таблиця 1

Порівняння методів конфіденційності донорів [14]

Метод	Опис	Переваги
Шифрування	Кодування даних донорів для того, щоб запобігти несанкціонованому доступу	Підвищує безпеку даних та зменшує ризик витоку
Анонімізація	Видалення особистих ідентифікаторів із записів про донора	Посилює конфіденційність для донорів, які надають перевагу анонімності
Безпечні рішення для зберігання	Використання безпечних середовищ (хмарних та фізичних) для зберігання даних	Захищає дані від зламів та несанкціонованого доступу

гамет в декількох таких закладах одночасно. Геометрична прогресія потомства від однієї людини у межах адміністративно-територіальної одиниці може створити серйозні проблеми для майбутнього покоління: підвищений ризик генетичних захворювань, зниження генетичної різноманітності популяції, прояв рецесивних мутацій.

Відомо про випадки, коли сперма донора містила приховану мутацію, внаслідок чого десятки дітей успадкували небезпечний для них онкоген. Йдеться про те, що сперма донора, який мав таку мутацію, було використано для зачаття щонайменше 67 дітей від 46 сімей. Було з'ясовано, що мутація у гені TP53 є причиною для синдрому Лі-Фраумені, що означає успадковану схильність до раку. Така ситуація безпосередньо призвела до того, що у 10 дітей, які були зачаті від цього донора, діагностовано рак, а ще 13 з них є носіями цього гена. Цю інформацію озвучила біолог Е. Каспер на конференції Європейського товариства генетики людини. Внаслідок цього було проведено дискусію між вченими. Сама Е. Каспер стверджує, що така ситуація мала місце через відсутність правил, які могли б обмежити кількість дітей, що можуть бути зачаті від одного донора сперми. Представник Європейського банку сперми, який надавав послуги звернув увагу на те, що під час процедури донорства донора було належним чином перевірено, але можливості для виявлення мутації не було, оскільки у момент здійснення процедури, не було відомо про зв'язок донора з раком. Після виявлення цієї ситуації Європейський банк сперми запровадив обмеження, що виявляється у тому, що один донор може бути причетний до створення 75 сімей [13].

Хоча такі випадки є поодинокими, вони підкреслюють необхідність розробки механізмів їх попередження, шляхом формування єдиної практики та міжнародних стандартів контролю за кількістю використання репродуктивного донорського матеріалу однієї особи.

Як бачимо, хоч донори проходять належні процедури перед донорством, але сучасна наука не завжди може виявити потенційні ризики. Саме тому, право дитини знати інформацію про її біологічних батьків безпосередньо корелює з правом на охорону здоров'я.

Варто зазначити, що сучасні технології дають можливість зберегти конфіденційність. Для цього можна

використовувати різні методи. У таблиці 1 ми наводимо інформацію про шифрування, анонімізацію та використання захищених середовищ, які використовують для підвищення безпеки даних донорів.

Висновки. Підводячи підсумок, необхідно, щоб у проєкті закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 13683 було визначено чіткі межі для кількості дітей від одного донора, як це сьогодні визначено у Великій Британії, Ірландії та Австралії (штат Вікторія). Додатково потрібно також створити національний реєстр, який буде містити інформацію про донорів та дітей, що зачаті від них. При цьому необхідно оновлювати реєстр у разі виявлення раніше невідомої інформації про стан здоров'я донора. Це дасть можливість дітям, зачатим від нього, дізнатися про можливі ризики для їхнього здоров'я.

Крім цього українському законодавцю потрібно більш ґрунтовно підійти до питання щодо можливості дитини отримати доступ до даних про донора. Оскільки ми розуміємо, що в існуючому тексті проєкту закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» № 13683 йдеться лише про один виняток – наявність серйозного спадкового захворювання – незалежно від віку дитини. Однак наявність відкритих ДНК-баз призводить до ситуацій, коли інформація про донора може бути отримана без його згоди. Зрештою законодавцю необхідно визначити механізм розкриття інформації про донора за бажанням дитини та після досягнення нею вісімнадцятиріччя.

У цілому питання про право дитини володіти інформацією про біологічних батьків є складним, а в умовах використання сучасних цифрових та медичних технологій можуть виникати ситуації, коли навіть захищені дані про донора можуть стати відкритими. Саме тому ми вважаємо, що подальший розвиток правового регулювання ДРТ в Україні має спиратися на тому, щоб створити чіткі та зрозумілі всім механізми розкриття інформації про донора, а не спиратися на те, що для такого розкриття є лише один виняток – наявність серйозного спадкового захворювання. Пріоритетом мають виступати інтереси дитини, але при цьому не слід забувати про необхідність забезпечити приватність донора, використовуючи технічні засоби та покращуючи процедурні аспекти, зокрема у контексті існуючих відкритих ДНК-баз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сивак Л. А., Лялькін С. А., Мартинюк О. М., Досенко І. В., Верьовкіна Н. О., Тарасенко Т. Є., Смолянко І. І. (молодший). Збереження фертильності у пацієнтів з раком грудної залози. *Клінічна онкологія*. 2018. Т. 8. № 1 (29). С. 65-68.
2. Преімплантацинна генетична діагностика. *MedicalPlaza*: website. URL: <https://medicalplaza.ua/uk/preimplantaciina-geneticna-diagnostika-pgd>.
3. Sperm Recovery and Analysis. *Columbia University Irving Medical Center*: website. URL: <https://www.columbiadoctors.org/specialties/obstetrics-gynecology/our-services/columbia-university-fertility-center/our-services/sperm-recovery-and-analysis>.
4. Howard J. A couple tried for 18 years to get pregnant. AI made it happen. *CNN*: website. URL: <https://edition.cnn.com/2025/07/03/health/ai-male-infertility-sperm-wellness>.
5. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
6. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
8. Проект Закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій від 22.08.2025 13683. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/57179>.
9. Nelson B., Wiles A. A shifting ethical and legal landscape for sperm donation. *CytoSource*. 2022. Vol. 130. Is. 8. P. 567-649.

10. Donating your sperm. *HFEA*: website. URL: <https://www.hfea.gov.uk/choose-a-clinic/choose-a-fertility-clinic-consultation>.
11. Health (Assisted Human Reproduction) Act 2024. *ISB*: website. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2024/act/18/section/33/enacted/en/html#sec33>.
12. Assisted Reproductive Treatment Act 2008. *Victorian Legislation*: website. URL: <https://content.legislation.vic.gov.au/sites/default/files/2020-07/08-76aa024%20authorised.pdf>.
13. Martin L., Anello D. Sperm Donor With Rare Mutation Linked to Cancer Sparks Debate After Fathering 67 Kids. *ENews*: website. URL: <https://www.eonline.com/news/1418093/sperm-donor-with-rare-mutation-sparks-debate>.
14. Donor Confidentiality: How Your Privacy is Protected. *Donate Sperm*: website. URL: <https://donatesperm.com/donor-confidentiality-how-your-privacy-is-protected/>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ ЯК СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ

THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH AS A COMPONENT OF ADMINISTRATIVE-LEGAL DOCTRINE

Діхтієвський П.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Герасименко Є.С., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соломаха А.Г., д.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню принципу добросовісності як складника сучасної адміністративно-правової доктрини в контексті набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру». Визначено подвійний – нормативний і аксіологічний – статус добросовісності, що виконує функцію метапринципу належного врядування, конкретизуючи верховенство права, юридичну визначеність, пропорційність та захист легітимних очікувань. Методологія ґрунтується на засадах детермінізму й узгодженості форми та системи регулювання; застосовано історико-правовий і порівняльно-правовий аналіз, логіко-юридичну реконструкцію, узагальнення та класифікацію, тріангуляцію джерел. Розроблено бінарну модель принципів адміністративної процедури (нормативні та змістовні/аксіологічні) і показано їхню динамічну взаємодію; уточнено триадне джерелознавче розмежування (конституційні, законодавчі, морально-етичні засади). Обґрунтовано місце добросовісності у структурі адміністративної дискреції як внутрішнього стандарту її здійснення: чесна мета, відсутність прихованого наміру, послідовність дій, урахування релевантних обставин, належне мотивування, баланс приватного й публічного інтересів, процесуальна економія без надмірного формалізму. Запропоновано напрями операціоналізації принципу: включення тестів добросовісності до регламентів і чек-листів, стандарти мотивування, фіксація причин відхилення від усталеної практики, audit trail та пояснюваність у цифрових процедурах. Показано, що добросовісність підвищує легітимність, передбачуваність і ефективність публічного адміністрування, не підміняючи гарантій захисту прав людини. Окреслено прогалини для подальших досліджень: індикатори вимірювання, розподіл доказового тягаря, процесуальні наслідки недобросовісності адміністрації в масових та алгоритмічних провадженнях.

Ключові слова: принцип добросовісності, належне врядування, адміністративна процедура, адміністративна дискреція, адміністративне судочинство, судова практика, пропорційність, легітимні очікування, процесуальна економія.

The article is devoted to the theoretical substantiation of the principle of good faith as a component of modern administrative-legal doctrine in the context of the entry into force of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". The dual – normative and axiological – status of good faith is determined, which performs the function of a meta-principle of good governance, specifying the rule of law, legal certainty, proportionality and protection of legitimate expectations. The methodology is based on the principles of determinism and consistency of the form and system of regulation; historical-legal and comparative-legal analysis, logical-legal reconstruction, generalization and classification, triangulation of sources are applied. A binary model of the principles of administrative procedure (normative and substantive/axiological) is developed and their dynamic interaction is shown; The triadic source-based distinction (constitutional, legislative, moral and ethical principles) is clarified. The place of good faith in the structure of administrative discretion as an internal standard for its implementation is substantiated: an honest goal, the absence of hidden intent, a sequence of actions, taking into account relevant circumstances, proper motivation, a balance of private and public interests, procedural economy without excessive formalism. Directions for operationalizing the principle are proposed: including good faith tests in regulations and checklists, motivation standards, recording the reasons for deviations from established practice, audit trail and explainability in digital procedures. It is shown that good faith increases the legitimacy, predictability and efficiency of public administration, without replacing guarantees for the protection of human rights. Gaps for further research are outlined: measurement indicators, distribution of the burden of proof, procedural consequences of administrative bad faith in mass and algorithmic proceedings.

Key words: principle of good faith, good governance, administrative procedure, administrative discretion, administrative proceedings, jurisprudence, proportionality, legitimate expectations, procedural economy.

Постановка проблеми. Визначити природу адміністративно-процедурних правовідносин можливо лише через окреслення їхніх базових засад. Протягом тривалого періоду на рівні закону (кодексу) такі принципи не були сформульовані, тому правозастосування відбувалося в умовах прогалин і тимчасово «підмінялося» нормами про адміністративні послуги. Прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» усунуло цю нормативну невизначеність, закріпивши системний перелік основоположних правил, якими мають керуватися учасники публічно-управлінських відносин.

Закріплені в чинному праві засади адміністративної процедури узгоджуються з упровадженою в Україні кон-

цепцією людиноцентризму. Вони зобов'язують вибудовувати публічно-управлінські відносини на основі верховенства права, юридичної рівності сторін, відкритості, прозорості та інших гарантій належного врядування.

Однією з ключових засад адміністративної процедури є принцип добросовісності. Його закріплення відображає реальний запит правозастосування, сформований судовою та регулятивною практикою, а також результати наукових досліджень, що обґрунтовують оптимальний перелік базових засад для забезпечення визначеності публічно-управлінських правовідносин.

Водночас слід зауважити, що до набрання чинності Законом України «Про адміністративну процедуру» ані

адміністративне, ані адміністративно-процесуальне законодавство не містило прямої норми про обов'язковість дотримання принципу добросовісності. Із набуттям чинності Цивільним кодексом України 2003 року принцип добросовісності одержав законодавче закріплення як одна з базових галузевих засад приватноправового регулювання. Втім у сфері договірних відносин його зміст і акценти відрізняються. У цивілістиці добросовісність розглядають, зокрема, як орієнтир здійснення особистих немайнових прав у сфері інтелектуальної власності [1], як моральну основу приватноправових зв'язків [2], а також як критерій недопустимості зловживання правом [3, с. 46] тощо.

Стан наукової розробки проблеми. У вітчизняній науці адміністративного права принцип добросовісності поступово еволюціонував від «цивільністичного імпорту» до самостійної публічно-правової засади. Довгий час він виводився опосередковано – із верховенства права, законності, заборони зловживання владою, належного врядування – у працях В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, В. К. Колпакова, Т. О. Коломосьця, В. М. Бевзенка, О. В. Кузьменко, Є. О. Легези, А. А. Шарая та ін.. Паралельно формувалася практичний вимір у податкових, дозвільних і контрольних відносинах: від сумлінного декларування й співпраці з органом – до заборони адміністрації діяти суперечливо (*venire contra factum proprium*) і створювати пастки для адресата.

Після ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру» добросовісність дістала пряму нормативну легітимацію як обов'язок і публічної адміністрації (послідовність, правдива мотивація, відсутність прихованої мети, повага до довіри), і приватної сторони (правдивість відомостей, співпраця, недопущення зловживань процесуальними правами), що зблизило українську доктрину з європейськими підходами (*good administration*, *protection of legitimate expectations*), відомими з робіт П. Крейга, К. Гарлоу, Ю. Шварце та німецької традиції *Treu und Glauben/Vertrauensschutz*.

Відтак в межах правової доктрини сформувалось декілька підходів до розуміння змісту принципу добросовісності, сутність яких відображується: визначення добросовісності як метапринципу, що конкретизує верховенство права та юридичну визначеність; співвідношення з пропорційністю та легітимними очікуваннями; встановлення стандартів поведінки сторін під час ініціювання, збирання доказів, слухання, мотивування та оскарження; вимоги до послідовності дій органу і заборона «пасток» процесу; як критерій застосування дискреції та контролю, при визначенні меж розсуду, тесту недискримінаційності й відсутності прихованого наміру; встановлення належного рівня довіри до декларованих даних проти перевірконого обов'язку; як критерій належності цифрового врядування, де добросовісність визначає зміст алгоритмічних рішень (прозорість, відтворюваність, відсутність маніпулятивної логіки), *audit trail*, *explainability*.

Однак при цьому більшість попередніх наукових пошуків виконувалися до ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру» й лише частково окреслювали зміст принципу добросовісності у публічно-управлінських відносинах та адміністративному судочинстві, що зумовлює потребу в комплексному переосмисленні та нормативній конкретизації цього принципу. Так, залишаються прогалини: відсутні уніфіковані критерії та індикатори добросовісності/недобросовісності; не стандартизовано розподіл доказового тягаря; слабо розроблено процесуальні наслідки недобросовісності органу (*reliance damages*, *estoppel* у публічному праві) та гарантії для добросовісного адресата в масових/автоматизованих процедурах.

Метою наукової статті є визначення сутності принципу добросовісності як складової адміністративно-правової доктрини.

Виклад основного матеріалу. Наукове осмислення змісту й сутності принципу добросовісності як засади реалізації адміністративних процедур слід здійснювати, спираючись на принципи детермінізму та узгодженості форми регулювання із загальною системою регулювання [4, с. 262].

Побудова дослідження на засадах детермінізму дає змогу окреслити зміст і внутрішню логіку системи принципів адміністративної процедури, простежити причинно-наслідкові зв'язки, що формують критерії її реалізації та впровадження. Такий підхід дозволяє розглядати систему принципів як складну мережу взаємообумовлених елементів, від узгодженості яких залежить зміст досліджуваної правової інституції. Вибір методів наукового пізнання має відповідати низці вимог: 1) зрозумілість для суб'єктів пізнання; 2) функціональна придатність у межах конкретного дослідницького завдання, яка забезпечує результативність; 3) безумовна надійність для отримання відтворених висновків у межах окремої наукової праці. Така методологічна рамка гарантує цілісність і валідність отриманих результатів [5, с. 65].

Методологічний інструментарій сформовано з урахуванням телеології дослідження та принципів методологічного детермінізму, що вимагають відповідності обраних методів природі об'єкта й очікуваним результатам. Застосовано історико-правовий метод для ретроспективної реконструкції генези принципу добросовісності у системі публічно-управлінських засад та адміністративному судочинстві і виявлення варіантів його змісту на різних етапах правового розвитку. Порівняльно-правовий метод забезпечив верифікацію місця добросовісності в ієрархії принципів суміжних галузей (конституційного, фінансового, адміністративного процесу), а також окреслив межі її міжсистемної трансплантації. Методи узагальнення та класифікації використано для операціоналізації поняттєвого апарату й побудови таксономії принципів адміністративної процедури. Дослідницький рух організовано «від загального до спеціального»: від моделі цілісної системи принципів – до уточнення змісту, функцій і нормативних наслідків принципу добросовісності як спеціальної процедурної засади. Валідність висновків забезпечено логіко-юридичною перевіркою, внутрішньою узгодженістю аргументації та триангуляцією джерел [6, с. 169–174].

Соціальна зумовленість формування системи принципів адміністративних процедур детермінується структурним впливом політико-правових, стратегічних та ідеологічних процесів, що характеризують конкретне суспільство і модель організації публічної адміністрації. Архітектоніка й функції адміністративних органів вибудовуються з огляду на суспільні потреби та запити окремих соціальних груп, що безпосередньо відбивається на змісті та ієрархії процедурних засад. В українському контексті цей процес розгортається в межах проголошеної доктрини людиноцентризму, яка вимагає переведення взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування на сервісні рейки та орієнтації їхньої діяльності на задоволення суспільних потреб. Відповідно, система принципів адміністративної процедури має забезпечувати функціональність управлінських рішень і досягнення належного балансу між публічним і приватним інтересами.

Протягом тривалого часу осмислення системи принципів адміністративної процедури здійснювалося за умов законодавчої невизначеності її складу та структури. Її контурами фактично слугували, з одного боку, доктринальні пропозиції окремих дослідників, а з іншого – приписи підзаконних нормативно-правових актів, які ситуативно регулювали процедурні аспекти. У результаті характер реалізації компетенції публічної адміністрації формувалася під впливом реформаційних трансформацій державного механізму, вибудованих на засадах людиноцентризму та сервісної орієнтації влади.

З огляду на розуміння адміністративної процедури як структурованого, нормативно визначеного порядку ухвалення адміністративних актів, укладення адміністративно-правових договорів або розв'язання індивідуальних справ у сфері публічного адміністрування, її характерні ознаки доцільно формулювати так: нормативно закріплена юридична форма: процедура існує у встановлених законом (інших НПА) приписах і реалізується в належній формі; спеціально-процедурний характер: принципи та правила управлінських дій прямо містяться в нормах публічного права; двовекторність регулювання: охоплює як діяльність суб'єкта публічної влади, так і поведінку приватної особи-адресата; функціональна спрямованість, що зорієнтована на прийняття компетентним органом індивідуального адміністративного акта (чи укладення адміністративного договору); цільова прив'язка, що застосовується для вирішення конкретної адміністративної справи; гарантійний зміст, що покликано забезпечити ефективну реалізацію прав приватних осіб і запобігти їх порушенню; результативність, що породжує зовнішні правові наслідки правостановлюючого або правообмежувального характеру; обов'язковість, що полягає у дотриманні процедурних вимог і виконання прийнятих актів є імперативним для всіх учасників.

На думку В. П. Тимошука, система принципів адміністративної процедури охоплює, зокрема, вимогу верховенства права, що забезпечує пріоритет і соціальну цінність прав та свобод людини у взаємодії з адміністративними органами, а також вимогу законності, яка передбачає відповідність індивідуальних адміністративних актів чинному законодавству. Їй кореспондують вимоги юридичної рівності учасників і недискримінації, відкритості та публічності діяльності влади, мінімізації надмірного формалізму під час розгляду індивідуальних справ, дотримання розумних строків, об'єктивності й неупередженості у прийнятті рішень. Центральним є принцип добросовісності як обов'язок ухвалювати рішення з чесною метою, у функціональній відповідності потребам справи та з досягненням балансу приватного й публічного інтересів. Доповнюють цю рамку вимоги розумності й розсудливості у реалізації компетенції, доступності відомостей про діяльність суб'єктів владних повноважень, обґрунтованості рішень, дій чи бездіяльності, а також презумпція правомірності дій і вимог приватної особи [7, с. 129–131].

У науковій літературі неодноразово здійснювалися спроби систематизувати принципи адміністративної процедури; загальна тенденція цих розвідок полягає у виробленні авторських, методологічно вмотивованих класифікацій. У наукових публікаціях обґрунтовується підхід щодо триєдиної побудови системи принципів адміністративної процедури та адміністративного судочинства: по-перше, принципи, безпосередньо закріплені в Конституції України; по-друге, принципи, нормовані чинним адміністративним процедурним законодавством; по-третє, засади, що випливають із морально-етичних основ суспільства. Така триадична модель відтворює різні джерела легітимації та рівні нормативності, водночас забезпечуючи ієрархізацію процедурних вимог: конституційні засади виконують роль метанорм, законодавчі – операціоналізують їх у регулятивних приписах, а моральні – виконують субсидіарну функцію заповнення прогалів та оціночного спрямування правозастосування. Разом із тим межі між цими підсистемами залишаються проникними: етико-ціннісні вимоги дедалі частіше позитивуються в законі, а конституційні принципи конкретизуються через галузеві процедури [8, с. 71].

Н. Ю. Задирака обґрунтовує доцільність класифікації принципів адміністративної процедури шляхом їх диференціювання на загальноправові (конституційно-правові) та спеціально-правові (галузеві), а також виокремлює окрему підгрупу принципів позапозитивного походження,

що виводяться з моральних і культурних традицій суспільства та виконують субсидіарну, коригуючу функцію у правозастосуванні [9, с. 64].

Класифікацію принципів адміністративних процедур доцільно вибудовувати за критерієм форми їх об'єктивованого вияву. У такій системі координат нормативні принципи становлять позитивовані засади, безпосередньо закріплені в Конституції, законах і підзаконних актах, які встановлюють обов'язкові правила поведінки учасників та мінімальні стандарти належної процедури (законність, відкритість, розумні строки тощо). Натомість змістовні (аксіологічні) принципи відображають ціннісні орієнтири й телеологію регулювання, формуються у доктрині та судовій практиці, спрямовують тлумачення оціночних понять і заповнення прогалів, забезпечуючи матеріальну справедливість і пропорційність (зокрема добросовісність, розумність, баланс публічного й приватного інтересів).

Водночас між цими класами існує динамічний перехід: змістовні засади можуть набувати нормативного статусу через позитивування, тоді як нормативні – отримують реальний зміст завдяки аксіологічній інтерпретації. Така бінарна модель поєднує передбачуваність і формальну визначеність із матеріальною обґрунтованістю рішень, підвищуючи якість публічного адміністрування [10, с. 174].

Нормативні принципи адміністративної процедури репрезентовані у позитивному праві та закріплені в актах різної юридичної сили, серед яких системоутворюючими є Закон України «Про адміністративні послуги» та Закон України «Про адміністративну процедуру». Вони встановлюють обов'язкові стандарти належної процедури й визначають мінімальні вимоги до поведінки учасників публічно-управлінських відносин. Натомість змістовні (аксіологічні) принципи відбивають телеологію та ціннісні засади регулювання – «дух» закону радше, ніж його «букву». Такі засади формуються й конкретизуються доктриною та судовою практикою, спрямовують тлумачення оціночних понять, заповнення прогалів і забезпечують матеріальну справедливість, пропорційність, добросовісність і баланс публічного та приватного інтересів. Обидва масиви перебувають у динамічній взаємодії: аксіологічні орієнтири з часом набувають позитивованого вираження, тоді як нормативні приписи отримують реальний зміст через ціннісно-цільове тлумачення. Отже, ідентифікація принципів адміністративної процедури має спиратися не лише на буквальне тлумачення норм, що прямо їх закріплюють, а й на виявлення їх імпліцитного відображення у системно пов'язаних приписах. Іншими словами, принципи слід реконструювати з урахуванням суміжних норм, які опосередковано розкривають їх зміст і функції.

Визначення змісту принципу добросовісності в системі принципів адміністративної процедури невід'ємно пов'язане з розумінням природи та меж адміністративної дискреції. Дискреційні повноваження надають суб'єктам публічної адміністрації простір вибору між кількома юридично допустимими рішеннями, однак такий розсуд не є «вільною рукою»: він пов'язаний правом і лімітований цілями закону, вимогами верховенства права, пропорційності, рівності, недискримінації та заборонаю зловживання владою. У цьому контексті добросовісність виконує роль внутрішнього стандарту здійснення розсуду: вимагає чесної мети (відсутності прихованого наміру), послідовності й несуперечливості поведінки органу (*venire contra factum proprium*), урахування релевантних і неврахування нерелевантних обставин, належного мотивування рішення, захисту легітимних очікувань адресата та прагнення балансу публічного й приватного інтересів. Операціоналізація принципу передбачає процедурні запобіжники: прозоре збирання фактів, розгляд альтернатив менш обтяжливих для прав особи, пропорційність за треступе-

невим тестом (придатність – необхідність – зважування), фіксацію причин відхилення усталеної практики, а також пояснюваність і верифікованість рішень, у т.ч. алгоритмічних. Добросовісно здійснений розсуд робить адміністративні акти передбачуваними та судово контрольованими; відхилення від цих вимог тягне підвищені стандарти обґрунтування або визнання акта протиправним [11].

Реалізація дискреційних повноважень означає вибір адміністративним органом між кількома юридично допустимими альтернативами на підставі власної оцінки фактів і сформованого внутрішнього переконання. Такий розсуд здійснюється індивідуально уповноваженим суб'єктом і спирається на його професійне судження.

У межах здійснення дискреції вирішального значення набуває дотримання вимоги добросовісності. Йдеться про стандарт поведінки, що зобов'язує адміністрацію діяти з чесною метою, без прихованого наміру, не зловживаючи наданими правами, з повагою до меж компетенції та принципів закону. Добросовісність виконує подвійну функцію: водночас захищає публічний інтерес (через прозорість і пропорційність втручання) та права приватних осіб (через передбачуваність і недискримінаційність рішень). Важливо розрізняти: добросовісна помилка не легалізує протиправний акт, однак може впливати на оцінку вини посадової особи адміністративним судом, вибір засобів захисту та інтенсивність санкцій. Отже, вимога добросовісності є характеристикою службової діяльності та критерієм контролю дискреції, що унеможливує зловживання владою і спрямовує орган до справедливого, законного та обґрунтованого рішення.

Принцип добросовісності в адміністративній процедурі має аксіологічне походження: він виростає з моральних засад суспільства, позитивується у праві та функціонує як один із базових орієнтирів належного врядування. У цьому значенні добросовісність виступає метапринципом, що задає стандарт поведінки як публічної адміністрації, так і приватних осіб: діяти щиро, сумлінно та неупереджено, у межах закону, послідовно й передбачувано, з повагою до довіри адресата та його легітимних очікувань.

Зміст принципу охоплює, зокрема, чесність (відмова від обману, підроблення, маніпуляцій), лояльність до закону й обов'язків, розумність і пропорційність рішень, утримання від зловживання правами та владними повноваженнями, відкритість мотивів і послідовність дій. Завдяки міждисциплінарній природі добросовісність є релевантною не лише для публічного права, а й для бізнесу, науки та громадського життя загалом, виконуючи інтегруючу функцію етичних і правових стандартів «чинити добро чесно». У процедурному вимірі вона слугує критерієм оцінки розсуду адміністрації та запобіжником свавілля, забезпечуючи баланс публічного й приватного інтересів.

Добросовісна поведінка учасника адміністративної процедури передбачає сумлінне виконання обов'язків, що впливають із його компетенції, повагу до прав і законних інтересів інших осіб та утримання від дій, здатних завдати їм шкоди. Як нормативний стандарт вона вимагає усвідомлення та прийняття відповідальності за наслідки власних рішень, належної прозорості комунікації (своєчасне інформування про наміри, вчинені дії й ухвалені акти) і процесуальної лояльності – відсутності зловживань правами та маніпуляцій доказами чи строками. Добросовісність знаходить також своє відображення у готовності до співпраці та взаємодії з іншими сторонами задля досягнення публічно значущих цілей і розв'язання проблем, що забезпечує баланс приватного та публічного інтересів

і підвищує передбачуваність та легітимність адміністративних рішень.

Принцип добросовісності в адміністративній процедурі передбачає раціональність і процесуальну економію: дії мають здійснюватися без не виправданих витрат часу та ресурсів, із використанням максимально простих і доступних процедур, що полегшують взаємодію з адміністративними органами. Його реалізація несумісна з надмірним формалізмом, тобто з вимогами, які не стосуються суті вирішення справи та не впливають на законність чи обґрунтованість акта. Водночас спрощення процедури не може підірвати зміст і мету правового регулювання: воно має забезпечувати належний рівень гарантій і не зменшувати ступінь захисту прав людини. Отже, добросовісність задає орієнтацію всієї процедури на ефективний, пропорційний і правозахисний результат, визначаючи її об'єкт і мету як забезпечення та охорону прав і свобод особи – невід'ємної функції публічної адміністрації.

Висновки. Принцип добросовісності детермінує вимогу до публічної адміністрації діяти ефективно, просто й правозахисно, уникаючи надмірного формалізму, що не слугує меті вирішення справи. Його зміст ґрунтується на загальнолюдських і загальноправових цінностях – чесності, справедливості та повазі до прав людини – і органічно пов'язаний із ідеями демократії та справедливого врядування. Добросовісність опосередковано підвищує результативність правового регулювання: відносини, вибудовані на засадах чесності, забезпечують більш ефективне й справедливе застосування правових засобів.

Як ключова засада адміністративної процедури, добросовісність орієнтує орган на безумовне домагання справедливого врегулювання конкретної справи, балансування приватних і публічних інтересів відповідно до фактичних обставин, а також на розсудливість і чесність у виборі засобів впливу. Застосування процесуального розсуду потребує належної, перевіреної аргументації як дій, так і рішень або утримання від них. Отже, реалізація принципу добросовісності передбачає відповідність поведінки суб'єкта владних повноважень критеріям розумності та справедливості, що зміцнює довіру, передбачуваність і легітимність адміністративних рішень.

Принцип добросовісності є системоутворюючою складовою сучасної адміністративно-правової доктрини України. Він має подвійну природу: нормативну (позитивовану насамперед Законом України «Про адміністративну процедуру») та аксіологічну (вкорінену в загальнолюдських цінностях чесності, справедливості, поваги до прав людини). У цій якості добросовісність виконує роль метапринципу, який конкретизує верховенство права, юридичну визначеність і пропорційність у публічно-управлінських відносинах. Добросовісність структурує здійснення адміністративної дискреції, трансформуючись у перевірювані стандарти: чесна мета та відсутність прихованого наміру; послідовність і несуперечливість дій (у т.ч. заборона *venire contra factum proprium*); урахування релевантних і невикористання нерелевантних фактів; належне мотивування; захист легітимних очікувань адресата; процесуальна економія й антиформалізм, що не підривають рівень гарантій. Водночас необхідно наголосити: добросовісна помилка не легалізує протиправний акт, але може впливати на інтенсивність відповідальності та способи захисту.

Отже, на теоретичному рівні існує бінарна модель принципів адміністративної процедури, що поділяється на нормативні та змістовні (аксіологічні), що відображає їхню динамічну взаємодію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Качуровський В. В. Особисті немайнові права в системі прав інтелектуальної власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. Київ, 2019. 201 с.
2. Кожевникова В. О. Науково-теоретичні засади обмеження прав суб'єктів сімейних відносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України ; Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2019. 520 с.

3. Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві (теорія, законодавство, судова практика). Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.
4. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності : навч. посіб. / за ред. проф. Д. В. Чернілевського. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.
5. Колесников О. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 141 с.
6. Данильян О. Г. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків : Право, 2019. 368 с.
7. Тимошук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. Київ: Конус-Ю, 2010. 296 с.
8. Криворучко І. В. Класифікація принципів адміністративної процедури та її застосування наукою державного управління. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління*. 2016. Вип. 1. С. 64–74
9. Задирака Н. Ю. Принцип добросовісності як принцип здійснення адміністративної процедури. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 163. С. 68-79.
10. Glebko O.V. The principle of the rule of law and its influence on the principles of judicial proceedings in cases of administrative offenses. *Comparative and Analytical Law*. 2015. 5. P. 173-176.
11. Zadyraka N., Leheza Ye., Bykovskyi M., Zheliezniak Ye., Leheza Yu. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. *Journal Cita Hukum*. 2023. №1(11). P. 1-12. Retrieved from <https://journal.uinjkt.ac.id/index.php/citahukum/arti>

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ДЕРЖАВНЕ-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN UKRAINE: DEVELOPMENT TRENDS IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION

Діхтієвський П.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права та процесу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються основні тенденції розвитку інституту державно-приватного партнерства в Україні в контексті її стратегічного курсу на інтеграцію до Європейського Союзу та необхідності гармонізації національного законодавства з європейськими правовими стандартами. Зазначено, що для сучасної України формування ефективного механізму взаємодії держави з приватним сектором у межах державно-приватного партнерства є не лише економічною потребою, а й правовим викликом, який набуває особливої актуальності в умовах масштабної повоєнної відбудови держави.

У межах дослідження висвітлено основні етапи становлення правового регулювання державно-приватного партнерства в Україні – від реалізації перших проектів у 1990-х роках до прийняття у 2010 році Закону України «Про державно-приватне партнерство», яким було закріплено ключові ознаки такої форми співпраці: довгостроковий характер взаємодії, розподіл ризиків між сторонами, інвестування з боку приватного партнера, а також орієнтація на вищу ефективність реалізації проектів порівняно з традиційними формами державного управління. Показано, що подальше вдосконалення правової бази, зокрема шляхом прийняття Концепції розвитку державно-приватного партнерства на 2013–2018 роки, сприяло формуванню цілісного підходу до розвитку державно-приватного партнерства.

Особлива увага приділяється сучасному етапу трансформації державно-приватного партнерства в Україні, який розпочався після повномасштабного вторгнення у 2022 році. У статті проаналізовано результати міжінституційної наради за участю органів Європейського Союзу, Світового банку та інших міжнародних партнерів, присвяченої питанням залучення приватних інвестицій до повоєнного відновлення. Наслідком цього діалогу стало розроблення та ухвалення нового Закону України «Про публічно-приватне партнерство», який має на меті комплексну реформу правового механізму співпраці держави та бізнесу. Новий закон передбачає адаптацію української правової моделі партнерства до європейських стандартів, зокрема шляхом уточнення правової природи концесії, врегулювання процедур укладення договорів, визначення строків їх дії, умов внесення змін, а також порядку визначення приватного партнера.

Також у статті наголошується на важливості закріплення принципу недискримінації іноземних інвесторів та створення належних гарантій їх прав, що сприяє підвищенню міжнародної інвестиційної привабливості України. Особливої уваги надано питанням відновлення цивільної інфраструктури – житла, об'єктів охорони здоров'я, освіти, транспорту, які зазнали найбільших руйнувань внаслідок воєнних дій.

Зроблено висновок, що державно-приватне партнерство набуває рис системного правового інструменту, здатного забезпечити ефективне управління, мобілізацію інвестиційних ресурсів, а також сталі і правове відновлення країни на принципах публічної відповідальності, прозорості та партнерства.

Ключові слова: публічний інтерес, державно-приватне партнерство, публічно-приватне партнерство, концесійні договори, стандарти європейського союзу, повоєнна відбудова.

The article examines the main trends in the development of the institution of public-private partnership in Ukraine in the context of its strategic course for integration into the European Union and the need to harmonize national legislation with European legal standards. It is noted that for modern Ukraine, the formation of an effective mechanism for interaction between the state and the private sector within the framework of public-private partnership is not only an economic need, but also a legal challenge, which is becoming especially relevant in the context of large-scale post-war reconstruction of the state.

The study highlights the main stages of the formation of legal regulation of public-private partnership in Ukraine – from the implementation of the first projects in the 1990s to the adoption in 2010 of the Law of Ukraine "On Public-Private Partnership", which established the key features of this form of cooperation: the long-term nature of interaction, risk sharing between the parties, investment by the private partner, as well as an orientation towards higher efficiency in project implementation compared to traditional forms of public administration. It is shown that further improvement of the legal framework, in particular through the adoption of the Concept of Public-Private Partnership Development for 2013–2018, contributed to the formation of a holistic approach to the development of public-private partnership.

Particular attention is paid to the current stage of transformation of public-private partnership in Ukraine, which began after the full-scale invasion in 2022. The article analyzes the results of an interinstitutional meeting with the participation of the bodies of the European Union, the World Bank and other international partners, dedicated to the issues of attracting private investment to post-war reconstruction. The result of this dialogue was the development and adoption of a new Law of Ukraine "On Public-Private Partnership", which aims at a comprehensive reform of the legal mechanism of cooperation between the state and business. The new legislation provides for the adaptation of the Ukrainian legal model of partnership to European standards, in particular by clarifying the legal nature of the concession, regulating the procedures for concluding contracts, determining their terms of validity, conditions for making amendments, as well as the procedure for determining the private partner.

The article also emphasizes the importance of consolidating the principle of non-discrimination of foreign investors and creating appropriate guarantees of their rights, which contributes to increasing the international investment attractiveness of Ukraine. Special attention is paid to the issues of restoring civilian infrastructure – housing, healthcare facilities, education, transport, which suffered the greatest destruction as a result of military operations.

The conclusion is made that public-private partnership acquires the features of a systemic legal instrument capable of ensuring effective management, mobilization of investment resources, as well as sustainable and legal restoration of the country on the principles of public responsibility, transparency and partnership.

Key words: public interest, public-private partnership, public-private partnership, concession agreements, European Union standards, post-war reconstruction.

У сучасних умовах європейської інтеграції України особливого значення набувають ефективні механізми взаємодії держави та приватного сектору, здатні забезпечити стає соціально-економічне зростання, модернізацію інфраструктури, підвищення якості публічних послуг та забезпечити ефективну реалізацію проектів щодо повоєнної відбудови критичної та цивільної інфраструктури. Одним із таких механізмів виступає державно-приватне партнерство (далі – ДПП), яке зарекомендувало себе у європейській практиці як дієвий інструмент залучення приватних інвестицій до реалізації суспільно важливих проектів задля забезпечення публічного інтересу з використанням можливостей приватного сектору.

Для України, що перебуває на шляху європейської інтеграції та прагне гармонізувати своє законодавство з правовою системою Європейського Союзу, розвиток інституту ДПП є не лише економічною, а й правовою необхідністю. Успішна імплементація європейських стандартів у сфері державно-приватного партнерства передбачає створення прозорого, конкурентного та ефективного правового середовища, здатного одночасно задовольнити інтереси держави, приватного сектору та забезпечити публічний інтерес.

В широкому розумінні поняття ДПП включає в себе всі форми взаємодії держави і приватного сектору, які знаходяться в полі між вирішенням завдань, що традиційно відносяться до компетенції держави, самою державою, з одного боку, та приватним сектором з іншого боку. Окрім цього державно-приватне партнерство можна розглядати як взаємовигідне середньо – і довгострокове співробітництво між державою і бізнесом, що реалізується в різних формах (починаючи від контрактів на виконання робіт, акціонування і закінчуючи консультаціями держави і бізнес асоціацій) і яке ставить за мету вирішення політичних і суспільно значимих завдань на національному, регіональному і місцевому рівнях [1, с. 11].

З огляду на сучасні тенденції розвитку інституту ДПП, доцільним є комплексне його осмислення, що виходить за межі традиційного розуміння взаємодії держави та бізнесу через нормативне й організаційне забезпечення. На нашу думку, ДПП варто розглядати не лише як інструмент управління виключно матеріальними активами або інфраструктурними об'єктами, а як форму удосконалення публічного управління в широкому контексті. Державно-приватне партнерство передбачає не лише залучення приватного капіталу до виконання функцій держави, але й забезпечення ефективної, конструктивної та довготривалої взаємодії між публічним і приватним секторами, а також інститутами громадянського суспільства в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній та інших сферах суспільної діяльності. В свою чергу, така взаємодія має бути спрямована на реалізацію публічного інтересу, задоволення державних потреб та забезпечення суспільного добробуту.

Водночас варто наголосити, що ДПП як складний правовий і управлінський механізм несе ризики не лише для приватного партнера, але й для держави, особливо в частині забезпечення належного управління публічними ресурсами, відповідності проектів суспільним очікуванням і стандартам. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання належного правового регулювання ДПП, інституційної спроможності органів публічної влади даній сфері, зокрема наявності відповідних структурних підрозділів та кваліфікованих публічних службовців, які володіють відповідними компетентностями для розробки, впровадження та моніторингу проектів ДПП на всіх рівнях – від місцевого до загальнодержавного.

На сьогодні, високий рівень ефективності ДПП як форми взаємодії держави, бізнесу та суспільства для задоволення публічного інтересу підтверджується міжнародною практикою та глобальними тенденціями його розвитку. Зокрема, у країнах Європейського Союзу (далі-ЄС) ДПП

традиційно використовується як інструмент реалізації інфраструктурних та соціально значущих проектів. У 2024 році на європейському ринку ДПП було досягнуто фінансового закриття угод на загальну суму 11,47 млрд євро, що демонструє зниження на 17% у порівнянні з 2023 роком, коли цей показник становив 13,9 млрд євро. Незважаючи на певне зменшення загального обсягу інвестицій, такі результати залишаються порівняно високими, що свідчить про сталу ефективність механізмів співпраці між державним і приватним секторами в Європі. Вказаний обсяг було досягнуто в межах 39 угод, що навіть перевищує показник 2023 року (38 угод), водночас середній розмір однієї угоди у 2024 році склав 294 млн євро. Значною мірою ринкову динаміку визначили шість великих проектів, сукупна вартість яких досягла 7,3 млрд євро, що становить 64% загального обсягу фінансово закритих угод [2].

Серед ключових транзакцій, які досягли фінансового закриття у 2024 році, слід виділити: проект будівництва автомагістралі R4 Захід і Схід у бельгійському Генті (1,023 млрд євро); Надзвичайний план будівництва доріг Арагона в Іспанії (630 млн євро); повторний тендер на будівництво кільцевої дороги Афін у Греції (3,3 млрд євро); проект постачання рухомого складу для регіонів Нова Акітанія та Окситанія у Франції (950 млн євро); проект передачі електроенергії з офшорної вітрової електростанції Морей-Іст у Великій Британії (784 млн євро); а також проект розвитку теплової мережі у місті Вортінг (Велика Британія) вартістю 605 млн євро. За п'ятирічний період, що передував 2024 року, Греція посіла перше місце серед європейських країн за вартісними показниками на ринку ДПП, досягнувши загального обсягу у 3,3 млрд євро, тоді як Бельгія виявилася лідером за кількістю реалізованих проектів – дев'ять угод. Крім того, лідируючі позиції за останні 5 років на ринку ДПП стабільно утримують Франція, Німеччина, Велика Британія та Італія, які демонструють високі показники як за кількістю реалізованих проектів, так і за обсягами інвестицій [2].

В свою чергу, в Україні ДПП почало розвиватись з 1990-х років, що було зумовлено здобуттям незалежності та переходом до ринкової економіки. В умовах обмежених державних ресурсів і нагальної потреби в модернізації інфраструктури та енергетики, ДПП стало практичним інструментом залучення приватного капіталу до реалізації публічно значущих проектів. Водночас на цьому етапі така співпраця не мала нормативного закріплення і здійснювалась, переважно, на підставі договорів про сумісну діяльність відповідно до статті 430 Цивільного кодексу України [3].

Важливим етапом нормативного регулювання інституту ДПП стало прийняття у 2010 році Закону України «Про державно-приватне партнерство», який визначив ДПП, як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору відповідно до законодавства. Окрім цього, варто наголосити, що даним законом визначено основні ознаки та форми співпраці між державою та приватним сектором зокрема: орієнтація на досягнення вищих показників ефективності порівняно з виконанням відповідних функцій виключно державним партнером, довгостроковий характер взаємодії (не менше п'яти років), передача приватному партнеру частини ризиків, а також інвестування останнім коштів у об'єкти партнерства з джерел, дозволених чинним законодавством [4].

Незважаючи на нормативну новизну державно-приватного партнерства в українському правовому полі, його реалізація в перші роки залишалася обмеженою за

масштабом і впливом. Кількість проєктів була незначною, а сама практика мала фрагментарний характер, що обумовлювалося низкою чинників, серед яких ключовими були недосконалість правового регулювання та інституційна невідповідність суб'єктів публічного управління до впровадження нової форми врядування. Крім того, на початковому етапі ДПП сприймалося переважно як адміністративно-правовий інструмент, орієнтований на регламентування договірної взаємодії, а не як комплексний механізм реалізації публічної політики чи стратегічного розвитку задля забезпечення публічного інтересу.

В подальшому важливим кроком для розвитку ДПП в Україні стала розробка Міністерством економічного розвитку і торгівлі України спільно з експертами Програми розвитку державно-приватного партнерства (USAID) та науковцями Інституту економіки та прогнозування НАН України Концепції розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки (далі – Концепція). Концепція мала на меті формування єдиного підходу до створення ефективного механізму взаємодії між органами публічної влади, приватним сектором та інститутами громадянського суспільства на засадах партнерства. Серед основних завдань, визначених у Концепції, було передбачено: розроблення єдиного стратегічного підходу до розвитку державно-приватного партнерства, ідентифікацію пріоритетних сфер його застосування та специфіки реалізації у відповідних секторах; удосконалення нормативно-правової бази з питань ДПП; чіткий розподіл повноважень між органами виконавчої влади у сфері публічного управління партнерськими проєктами; визначення механізмів державної підтримки, зокрема через інструменти державних гарантій; підвищення ефективності взаємодії між державою та приватним сектором у процесі ініціювання та реалізації ДПП; зміцнення інституційної спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування у використанні сучасних механізмів партнерства; а також створення умов для залучення громадських об'єднань до формування інституційного середовища та безпосередньої участі у реалізації проєктів. У такий спосіб Концепція заклала фундаментальні засади для формування системного підходу до розвитку державно-приватного партнерства як інструменту публічного управління та соціально-економічного розвитку [5] задля задоволення публічного інтересу.

У контексті розроблення та впровадження Концепції в Україні доцільно розглядати її у порівняльному аспекті з практиками країн Європейського Союзу за аналогічний період, що дозволяє порівняти рівень розвитку ДПП. Так, за даними Європейського інвестиційного банку, протягом 2008–2017 років у державах-членах ЄС було реалізовано понад 6000 проєктів ДПП. Водночас в Україні в межах Стратегічної національної доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» було задекларовано значно менші орієнтири: до 2017 року – 5 проєктів, до 2022 року – 15, а до 2027 року – 30. Такі цілі виглядали менш амбітними навіть у порівнянні з динамікою попередніх років реалізації ДПП в Україні: у 2011 році було реалізовано 6 проєктів ДПП, а у 2012 – вже 16 [6]. Такий підхід свідчив про низку системних проблем: недостатня законодавча база, низька інституційна спроможність реалізовувати складні проєкти, а також низький рівень довіри щодо реалізації проєктів з боку приватного сектора.

Незважаючи на зазначені виклики, державно-приватне партнерство зберігає свій потенціал як інструмент інноваційної співпраці між державою, органами місцевого самоврядування та приватними інвесторами задля задоволення публічного та державного інтересу, а його застосування може сприяти не лише залученню приватного капіталу до сфер, традиційно контрольованих державою, а й підвищенню конкурентоспроможності національної економіки особливо в умовах нових викликів спричинених збройною

агресією та необхідністю повоєнної відбудови України в різних сферах.

З метою активізації використання механізмів ДПП у процесі післявоєнної відбудови України, а також усунення існуючих бар'єрів, виникла нагальна потреба в оновленні нормативно-правової бази, що є логічним кроком у відповідь на необхідність створення більш прозорих, ефективних і привабливих умов для залучення приватного капіталу в стратегічно важливі проєкти особливо в умовах російської збройної агресії та повоєнної відбудови.

Так, у листопаді 2022 року за участю інституцій Європейського Союзу, Світового банку та інших міжнародних партнерів було розроблено законопроект № 7508 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму залучення приватних інвестицій із використанням інструментів державно-приватного партнерства з метою пришвидшення відновлення зруйнованих об'єктів та розвитку інфраструктури в умовах післявоєнної перебудови економіки України» з метою комплексної реформи системи ДПП, передусім із орієнтацією на потреби масштабної повоєнної відбудови держави, що зумовлена значними втратами інфраструктури внаслідок широкомасштабної російської збройної агресії. Особливої уваги набуває сфера цивільної інфраструктури, яка зазнала найбільших руйнувань [7].

Законом прийнятим в 2025 році було уточнено правову природу концесії та інших форм державно-приватного партнерства, врегульовано процедури укладення концесійного договору, визначено строки його дії, підстави та механізми внесення змін до умов договору, а також уточнено порядок відбору приватних партнерів. Окрему увагу приділено недопущенню дискримінації іноземних інвесторів, що відповідає зобов'язанням України у сфері міжнародного інвестиційного співробітництва та сприяє підвищенню інвестиційної привабливості країни [7].

У цілому, розвиток державно-приватного партнерства розглядається як один із ключових інструментів мобілізації інвестиційних ресурсів для реалізації проєктів повоєнної відбудови, що, у свою чергу, сприятиме не лише економічній стабілізації, а й структурній модернізації української економіки в умовах євроінтеграційного курсу держави.

Метою нового прийнятого Закону України «Про публічно-приватне партнерство» є створення сприятливих умов для реалізації проєктів ДПП, спрямованих на післявоєнну відбудову України та перебудову економіки. Закон спростив процедури підготовки й впровадження таких проєктів, зокрема шляхом запровадження електронної системи закупівель за стандартами ЄС, повноцінного використання моделей партнерства, заснованих на бюджетних платежах (тобто фінансування інфраструктури державою у розстрочку), а також спрощення процедур для проєктів відновлення інфраструктури, нових будівництва та «малих» проєктів вартістю до 5,3 млн євро як на державному, так і на місцевому рівнях [8].

На нашу думку, термінологічний перехід від «державно-приватного партнерства» до «публічно-приватного партнерства» є логічним кроком, який підтверджує сутність та правову природу публічно-приватного партнерства та забезпечує гармонізацію національного законодавства із правовими нормами та підходами Європейського Союзу. У європейській нормативно-правовій та інституційній практиці застосовується саме термін *public-private partnership* (PPP), який охоплює не лише центральні органи виконавчої влади, але й ширший спектр публічних суб'єктів, зокрема органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства, установи та інші організації, що виконують публічні функції. У цьому контексті використання терміна «публічно-приватне партнерство» точніше відображає сутність партнерських відносин, що можуть виникати між суб'єктами публічного управління

та приватним сектором, на відміну від попереднього формулювання, яке звужувало сферу таких взаємодій до «держави» в традиційному розумінні.

Так, новий законодавчий акт, спрямований на реформування механізмів публічно-приватного партнерства (далі – ППП) в Україні, містить низку істотних новел, що відповідають сучасним викликам післявоєнної відбудови та євроінтеграційним зобов'язанням держави. Зокрема, новий закон докладно регламентує порядок проведення конкурсних процедур щодо визначення приватного партнера, встановлює правовий статус учасників ППП, гарантії захисту їхніх прав, а також визначає правовий режим об'єктів партнерства [8]. Важливою складовою оновлення стало встановлення спеціальних правових режимів для реалізації ППП у певних сферах важливих для повоєнної відбудови. Зокрема, Закон визначає особливості проєктів у галузі будівництва автомобільних доріг, їх інженерного облаштування, а також житлового будівництва – як нового, що особливо актуально в контексті відновлення зруйнованого війною житлового фонду, так і завершення об'єктів незавершеного будівництва (зокрема житлових будинків, зведення яких було призупинено через фінансову неспроможність забудовників)[8].

Ще однією з ключових новел, важливих для широкого залучення до повоєнної відбудови публічних і приватних інвесторів, є закріплення можливості участі в проєктах ППП не лише резидентів України, а й іноземних юридичних осіб, держав (в особі урядів або уповноважених органів), міжнародних організацій, інституцій ЄС та установ системи ООН. З метою забезпечення прозорості та відповідності європейським стандартам, передбачено обов'язкове оприлюднення інформації про укладення такого концесійного договору в Офіційному віснику Європейського Союзу – офіційному друкованому органі ЄС, де публікуються нормативно-правові акти, тендерні оголошення та звіти інституцій Союзу[8].

Також, суттєвим гарантійним положенням нового закону є положення, відповідно до яких об'єкти ППП не підлягають приватизації або іншому відчуженню у приватну власність після завершення реалізації проєкту, за винятком проєктів з будівництва житла. Така інфраструктура зберігає статус державної або комунальної власності (чи власності суб'єкта господарювання публічного сектору), залежно від того, хто виступає концесієдавцем. Окрім цього особливої уваги заслуговує те, що передача приватному партнеру права управління та/або експлуатації об'єкта більше не є обов'язковою умовою реалізації ППП, як це передбачалося раніше, хоча така передача може мати місце в окремих випадках. Разом з тим, передбачена можливість передачі об'єктів ППП в оренду, а в певних ситуаціях – їх списання. Зокрема, у випадку припинення діяльності балансоутримувача об'єкта, приватний партнер може набути всі його права та обов'язки, якщо це було передбачено у конкурсній документації та договорі ППП. Такий підхід наближається до спрощеної форми приватизації, однак є юридично обґрунтованим, оскільки правонаступництво було передбачене ще на початковому етапі реалізації проєкту [8].

Прийнятий Закон України про ППП поділяє договори ППП на дві категорії: концесійні договори та договори, які не мають ознак концесії. На відміну від попередньої редакції, чинний закон не містить вичерпного переліку форм ППП, що дозволяє публічному партнеру обирати модель співпраці, яка найбільш відповідає правовій природі, економічній доцільності та особливостям конкретного проєкту, в межах чинного законодавства.

Порівняльний аналіз нових положень свідчить про фактичну уніфікацію регулювання різних форм ППП. Зокрема, запроваджено єдиний підхід до визначення приватного партнера через конкурсну процедуру незалежно від форми договору, що забезпечує формальну єдність

механізмів залучення приватного капіталу. Водночас зберігаються окремі відмінності у процедурних вимогах. Для концесійних проєктів конкурс є обов'язковим і проводиться із застосуванням електронної торгової системи (далі – ЕТС) – дворівневої платформи, що включає центральну базу даних і електронні майданчики. Зокрема, у межах концесії у сфері житлового будівництва з допороговою вартістю (менше 5,3 млн євро) передбачено створення окремого модуля ЕТС. Натомість для договорів ППП, що не мають ознак концесії, вимоги щодо обов'язковості використання ЕТС відсутні, що породжує правову неоднорідність і ризики непрозорості конкурсних процедур.

Важливо, що Прикінцеві положення закону зобов'язують Кабінет Міністрів України протягом трьох років з моменту набрання чинності законом забезпечити створення відповідного функціоналу в межах електронної системи публічних закупівель для проведення конкурсів на всі форми ППП. Це має сприяти формуванню єдиного технологічного середовища для реалізації проєктів ППП. Водночас тривалість перехідного періоду викликає застереження з огляду на актуальні потреби відбудови країни.

Важливою новелою є також закріплення вичерпного переліку істотних умов договорів ППП, обов'язкових незалежно від форми партнерства. До таких умов віднесено: ключові показники ефективності, порядок розподілу ризиків, умови державної підтримки, фінансові зобов'язання сторін, гарантійні строки тощо. Попереднє законодавство не містило систематизованих вимог до змісту договорів, що ускладнювало реалізацію принципів правової визначеності та передбачуваності.

Узагальнюючи, варто відзначити, що новий підхід до правового регулювання ППП, запропонований у законі, відображає прагнення законодавця до гармонізації з європейськими стандартами відкритості, конкурсності та правової визначеності у сфері ППП. На нашу думку, подальше удосконалення законодавства, зокрема шляхом запровадження обов'язковості ЕТС для всіх форм ППП, сприятиме посиленню прозорості та ефективності партнерських відносин у публічній сфері.

Таким чином, ППП, як співробітництво між публічним та приватним партнерами, що здійснюється на основі договору та відповідає ознакам публічно-приватного партнерства у відповідності до закону, є ключовим інструментом розвитку публічного управління та залучення приватного сектору до реалізації суспільно значущих проєктів задля задоволення публічного інтересу, зокрема в інфраструктурній сфері. Україна перебуває на етапі формування національної системи ППП, що передбачає розбудову нормативно-правової бази відповідно до стандартів Європейського Союзу як необхідної умови забезпечення прозорості, стабільності та правової визначеності у сфері державно-приватної взаємодії. У сучасних умовах масштабної повоєнної відбудови, особливо у сфері цивільної інфраструктури, ППП розглядається не лише як правовий інститут, а як стратегічний інструмент відновлення, що поєднує публічні інтереси з фінансовими ресурсами приватного сектору. Новий Закон України «Про публічно-приватне партнерство» спрямований на запровадження стандартів ЄС, а саме спрощення процедур підготовки та реалізації проєктів, із фокусом на відбудову та економічне відновлення країни, передбачаючи впровадження електронної системи у відповідності до європейських стандартів, розширення фінансових моделей (зокрема із застосуванням бюджетних платежів), а також гармонізацію із загальноєвропейськими підходами до ППП. Крім того, закон розширює коло публічних партнерів, включаючи не лише державу, а й органи місцевого самоврядування, комунальні та державні підприємства, що сприяє гнучкішому залученню приватного сектору до реалізації критично важливих проєктів у повоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюк К. В., Павлюк С. М. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави. Економічні науки вип. 10, 2010. URL: <http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/314/1/4.pdf>
2. Market update review of the European Public-private Partnership market in 2024. European PPP expertise centre March 2025. URL: https://www.eib.org/attachments/lucalli/20250010_epec_market_update_2024_en.pdf
3. Цивільний Кодекс Української РСР. № 1540-06 від 18.07.1963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06?ed=19630718&find=1&text#Text>
4. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01 липня 2010 р. № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>
5. Концепція розвитку державно-приватного партнерства в Україні на 2013–2018 роки. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 14.08.2013 № 739-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/739-2013-%D1%80#Text>
6. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні». Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-rozvitku-derzhavno-privatnogo-partnerstva-yak-mekhanizmu-aktivizacii>
7. Саме державно-приватне партнерство може стати драйвером залучення коштів в Україну – вважають у Комітеті з питань економічного розвитку. Комітет з питань економічного розвитку. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/230376.html
8. Про публічно-приватне партнерство: Закону України від 19.06.2025 р. № 4510-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-%D0%86%D0%A5#Text>
9. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 р. № 155-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-20#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ОПОДАТКУВАННЯ ОПЕРАЦІЙ ІЗ ЦИФРОВИМИ АКТИВАМИ

TAXATION OF TRANSACTIONS WITH DIGITAL ASSETS

Каснер Б.В., аспірант кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті зазначено, що з урахуванням активної інтеграції у різні сфери суспільного життя технологічних досягнень, серед яких окреме місце займають цифрові активи, є потреба у належному правовому регулюванні питань оподаткування цифрових відносин. У статті проаналізовано сучасний світовий досвід оподаткування операцій із криптоактивами в контексті нормативно-правових підходів провідних юрисдикцій. Особливу увагу приділено моделі оподаткування цифрових активів у США, Великобританії, Сінгапурі, Японії, Франції, Німеччині та Об'єднаних Арабських Еміратах. Досліджено класифікацію криптоактивів як об'єкта оподаткування (майно, фінансовий інструмент чи валюта), податкові події (продаж, обмін, майнінг), а також податкові ставки. Визначено ключові підходи до розмежування приросту капіталу та звичайного доходу, застосування пільг. Зроблено висновки про відсутність уніфікованої моделі регулювання і необхідність пошуку балансу між фіскальними інтересами держави та стимулюванням інноваційної фінансової екосистеми.

Розглянуто особливості оподаткування в юрисдикціях із традиційно жорстким фіскальним контролем (США, Великобританія, Франція) та в державах із ліберальним підходом до регулювання цифрових активів (Сінгапур, ОАЕ). Охарактеризовано ризики, що пов'язані з правовою невизначеністю та можливістю ухилення від оподаткування, а також потенційні наслідки для національної податкової системи. Підкреслено значення правової визначеності та прозорості як чинників залучення інвестицій у сферу цифрових активів. Проаналізовано роль спеціалізованих органів у формуванні податкової стратегії стосовно цифрових активів. Зроблено акцент на динамічному розвитку податкового законодавства у зв'язку з імплементацією міжнародних ініціатив, у Європі. Не зважаючи на те, що українським законодавцем прийнято низку нормативних актів, відсутність чітких механізмів визначення бази оподаткування, ставок та порядку звітності обмежує ефективність правового регулювання. Метою статті є проведення порівняльного аналізу оподаткування операцій з цифровими активами для виявлення сильних сторін підходів оподаткування. Отримані результати можуть бути використані для удосконалення національної податкової політики щодо цифрових активів, оскільки ефективне податкове регулювання цифрових відносин вимагає вирішення багатьох практичних та теоретичних проблем.

Ключові слова: правове регулювання, оподаткування, цифрові активи, криптовалюта, криптоактиви.

The article states that, taking into account the active integration into various spheres of social life of technological achievements, among which digital assets fill a special place, there is a need for proper legal regulation of issues of taxation of digital relations. The article analyzes the current global experience of taxing cryptoasset transactions in the context of the legal and regulatory approaches of leading jurisdictions. Particular attention is paid to the taxation models of digital assets in the United States, the United Kingdom, Singapore, Japan, France, Germany, and the United Arab Emirates. The study explores the classification of cryptoassets as taxable items (property, financial instruments, or currency), tax events (sale, exchange, mining), as well as applicable tax rates. Main approaches to distinguishing between capital gains and ordinary income, as well as the application of tax incentives, are identified. The article concludes that there is no unified regulatory model and emphasizes the need to strike a balance between the fiscal interests of the state and the stimulation of an innovative financial ecosystem. The obtained results can be used to improve the national tax policy on digital assets.

The study considers the specifics of taxation in jurisdictions with traditionally strict fiscal control (the US, UK, and France) and in countries with a liberal approach to regulating digital assets (Singapore and the UAE). The importance of legal certainty and transparency is emphasized as factors in attracting investment in the digital asset sector. The risks of legal uncertainty and tax evasion, along with their potential consequences for the national tax system, are defined. The role of specialized agencies in shaping tax strategies for digital assets is analyzed. Special focus is given to the dynamic evolution of tax legislation in response to international initiatives – in Europe. Despite the fact that the Ukrainian legislator has adopted a number of normative acts, the lack of clear mechanisms for determining the tax base, rates and reporting procedure limits the effectiveness of legal regulation. The purpose of the article is to conduct a comparative analysis of taxation of transactions with digital assets to identify the strengths of taxation approaches. The obtained results can be used to improve the national tax policy on digital assets, since effective tax regulation of digital relations requires solving many practical and theoretical problems

Key words: legal regulation, taxation, digital assets, cryptocurrency, cryptoassets.

Розпочати дослідження пропонується з аналізу податкового регулювання цифрових активів у Сполучених Штатах, яке є складною, але чітко визначеною сферою, що вимагає від платників податків великої уважності щодо дотримання вимог оподаткування. Відповідно до Повідомлення IRS 2014-21[1], Служба внутрішніх доходів США (IRS) розглядає цифрові активи як власність, а не валюту. Такий підхід передбачає, що більшість операцій з криптоактивами підлягають оподаткуванню відповідно до загальних принципів податку на майно, подібно до акцій чи облігацій, і навіть в умовах еволюції глобального правового статусу криптоактивів, свідчить про свідому стратегію застосування існуючого податкового законодавства, замість створення нової, складної рамки для цифрових активів. Такий підхід надає пріоритет регуляторній стабільності та передбачуваності в податковому кодексі США над відображенням міжнародних визначень законного платіжного засобу. Це означає, що платники податків у США не можуть вимагати податкових пільг чи зобов'язань, пов'язаних з коливаннями іноземної

валюти, щодо своїх криптоактивів. Така позиція спрощує один аспект оподаткування, але водночас посилює застосування податків на приріст капіталу та звичайних доходів до всіх операцій з криптоактивами.

Відповідно до розділу 61 Кодексу внутрішніх доходів [2], валовий дохід визначається як «сукупний дохід, отриманий з будь-якого джерела», включаючи «прибутки або беззаперечні надходження до багатства, що чітко реалізовані, і над якими платники податків мають повний контроль». Таке широке визначення дозволяє Службі внутрішніх доходів оподатковувати нові криптовалюти дії без необхідності створення спеціальних законодавчих винятків для кожної нової технології. Це також свідчить про те, що в міру появи нових криптоактивів Служба внутрішніх доходів, скоріш за все, продовжить застосовувати існуючі принципи «надходження до багатства», оподатковуючи справедливую ринкову вартість будь-яких нових активів або отриманої вартості, а не чекати конкретного законодавства, яке орієнтоване на криптоактиви.

Оскільки криптоактив розглядається як власність, її продаж, обмін або інше розпорядження може призвести до приросту або збитків капіталу. Коли криптоактив продається за долари США або інші фіатні валюти, це вважається оподатковуваною подією. Будь-який приріст капіталу або збиток має бути задекларований. Обмін одного криптоактиву на інший розглядається як продаж першого активу та купівля другого. Це викликає приріст або збиток капіталу на відчужений актив, навіть якщо фіатна валюта не задіяна. Це правило також застосовується до стейблкоїнів та NFT. Витрати криптовалюти на придбання товарів чи послуг також вважається оподатковуваним відчуженням. Операція розглядається таким чином, що криптоактив був проданий за його справедливую ринкову вартість (для криптоактивів, що торгуються на біржах, це зазвичай ціна в доларах на біржі, а для позабіржових операцій, або якщо немає опублікованої вартості, справедлива ринкову вартість може бути визначена шляхом аналізу світових індексів), а потім отримані кошти були використані для придбання товару.

Податок на короткостроковий приріст капіталу застосовується, у разі утримання цифрового активу протягом терміну до одного року, до дня його продажу, обміну чи іншого відчуження. Такі дії оподатковуються за ставками податку на доходи фізичних осіб, які, станом на 2025 рік, становлять від 10% до 37%, в залежності від загального доходу платника податків, який підлягає оподаткуванню. Довгострокові прирости капіталу застосовуються, якщо цифровий актив утримувався більше одного року до його продажу, обміну або іншого відчуження. Відповідно до розділу 1222 Кодексу США, період утримання починається з наступного дня після придбання та закінчується в день продажу або обміну. Вони оподатковуються за зниженими ставками: 0% застосовується для платників податків, з річним доходом до 48 350 доларів, 15% – для доходів між \$48,351 і \$533,400, та 20% – для доходів, що перевищує цей поріг. На думку американського законодавця, така різниця в податкових ставках між короткостроковим та довгостроковим приростом капіталу повинна створювати сильний фінансовий стимул для інвесторів утримувати свої криптоактиви понад один рік.

Податкове законодавство США також визначає випадки відсутності податкових зобов'язань при операціях із криптоактивами, зокрема це: придбання криптоактивів за фіатну валюту, тобто купівля криптоактивів за долари США або іншу фіатну валюту не є оподатковуваною подією. Податкове зобов'язання виникає тільки у разі: продажу, обміну або відчуження іншим чином. Просте збільшення вартості утримуваної криптовалюти та благодійні внески не підлягають оподаткуванню. Дарування криптовалюти, за загальним правилом, також не підлягає оподаткуванню для дарувальника, за умови, якщо вартість знаходиться в межах річного ліміту виключення з подарунків (19 000 доларів на 2025 рік).

Прибутки чи збитки, від відчуження майна, для осіб, що звільненні від сплати податків, відповідно до законодавства США, не обкладаються податком на прибуток, що не пов'язаний з веденням господарської діяльності. Але це правило не розповсюджується на товарно – матеріальні запаси або майно, що утримується для продажу клієнтам, під час звичайної діяльності.

Водночас процес регулювання сфери використання цифрових активів в США наразі знаходиться в перехідному етапі, оскільки тільки в травні 2024 року конгрес США прийняв законопроект, спрямований на регулювання індустрії криптовалюти в США. Цим документом здебільшого пропонується більш чітке розмежування компетенції органів, ніж комплексне регулювання сфери використання цифрових активів. Обов'язки з регулювання криптоактивів покладатимуть на Комісію з торгівлі товарними ф'ючерсами (CFTC) та Комісію з цінних папе-

рів і бірж (SEC), вони мають самостійно розробити правила, якими будуть визначатися цифрові товари та цифрові активи. Документ не містить вичерпного переліку повноважень для комісій, але вводить розмежування компетенції в залежності від самовизначення компаній що оперують криптоактивами як товаром або як цінним папером. У зв'язку з цим постає питання, чи є інвестування у віртуальні валюти інвестуванням у цінні папери чи товари для цілей розділу 864 «Безпечна гавань» відповідно до Податкового кодексу 1986 року. Діяльність інвестиційного менеджера, який знаходиться у США, зазвичай пов'язують з інвесторами-нерезидентами США, що інвестують через цього менеджера. Якщо цей менеджер займається тільки діяльністю «безпечної гавані», то такі дії не створюють для нерезидентів торгівлю або іншу господарську діяльність у США, а прибуток від такої діяльності зазвичай не є ефективно пов'язаним доходом. Якщо нерезидент не захищений «безпечною гаванню», то діяльність менеджера з інвестицій, який знаходиться у США, може створити для нерезидентів торгівлю або іншу господарську діяльність у США, що генерують ефективно пов'язаний дохід, який обкладається у США федеральним податком на чистий дохід (до 37% для фізичних осіб або 21% та додатково 30% податку на прибуток філіалу для корпорацій). Однак для нерезидента може бути доцільним вимагати захисту «безпечної гавані» через подібне застосування повноважень Комісії з торгівлі товарними ф'ючерсами США та Комісії з цінних паперів і фондових бірж США. Разом із цим немає впевненості, що Служба внутрішніх доходів США може визнати таких підхід правомірним. Як наслідок, існує великий податковий ризик, що пов'язаний з помилками. У такому разі, існують сподівання що у майбутніх законодавчих пропозиціях, які стосуються залучення інвестицій у цифрову валюту, буде міститися детальна інформація про оподаткування інвестицій у цифрову валюту для нерезидентів [3].

Схожий підхід сформований у Великобританії. Податковий орган Великобританії, HM Revenue & Customs (HMRC), розробив чіткий підхід до оподаткування криптоактивів, розглядаючи їх як власність, а не як валюту чи гроші [4]. Такий підхід є фундаментальним для їхнього податкового режиму. Визначення криптоактивів як власності створює значні наслідки для податкових зобов'язань. На відміну від традиційних валют, які зазвичай не оподатковуються при обміні (якщо вони не є іноземною валютою, що утворює прибуток або збиток від обміну), кожна транзакція криптоактиву розглядається як подія, що може призвести до податкових наслідків. Це дозволяє HMRC застосовувати існуючі закони про податок на приріст капіталу (Capital Gains Tax) та податок на прибуток (Income Tax), що значною мірою спрощує законодавче регулювання, оскільки не потрібно створювати нові податкові закони для кожного типу криптоактивів чи операцій. Однак, виходячи з цього, оподатковуваною подією буде навіть обмін однієї криптовалюти на іншу.

Оподаткування фізичних осіб у Великобританії, які володіють криптоактивами, залежить від характеру їхньої діяльності, чи є вони інвесторами, трейдерами, або отримують криптоактиви як дохід. Але, поряд із цим, там існує річна неоподатковувана сума для приросту капіталу, відома як Annual Exempt Amount (AEA). Для податкового року 2024/2025, AEA було зменшено до 3000 фунтів стерлінгів. Це значне зменшення, у порівнянні із 2023/2024 податковим роком, коли сума дорівнювала 6000 фунтам стерлінгів. Не підлягають оподаткуванню прибутки від приросту капіталу, що не перевищують зазначену суму.

Податок на приріст капіталу є основним податком, що застосовується до індивідуальних інвесторів у криптоактиви. Якщо фізична особа володіє криптоактивами як особистою інвестицією, то будь-яке «розпорядження» ними може призвести до податку на приріст капіталу на отри-

маний прибуток, оскільки відповідно до британського законодавства, термін «розпорядження» має широке визначення, і охоплює не лише продаж криптоактивів за фіатну валюту. Це поняття також включає: по-перше, обмін одного криптоактиву на інший, прибуток від таких операцій оподатковується, навіть якщо криптоактиви не були конвертовані назад у фіатну валюту. По-друге, оплата товарів чи послуг за допомогою криптоактиву. По-третє, дарування криптоактивів особі, яка не є чоловіком чи дружиною або цивільним партнером, оскільки у такому випадку дарувальник розглядається як такий, що отримав вартість криптоактиву в фунтах стерлінгів на момент дарування, навіть якщо він фактично нічого не отримав.

Ставка податку на приріст капіталу залежить від загального оподаткованого доходу платника податків. З 30 жовтня 2024 року існують два види ставок податку на приріст капіталу. 18% податку, у разі, якщо дохід складає менше 50 270 фунтів стерлінгів, та 24%, у випадку, якщо дохід перевищує цю суму. Але, у законодавстві Великобританії існує опція, коли платники податків можуть використовувати капітальні збитки для зменшення оподатковуваних прибутків від приросту капіталу в тому ж податковому році або переносити їх на майбутні роки. Збитки реєструються в тому році, коли вони виникли, хоча HMRC дозволяє відтермінування до чотирьох років для їхньої реєстрації.

Податок на прибуток застосовується, коли криптоактиви отримуються як дохід, а не як інвестиційний прибуток, а саме, він застосовується у таких випадках: по-перше, отримання криптоактивів як оплати за послуги (наприклад, зарплата від роботодавця). Якщо фізична особа отримує криптоактиви від свого роботодавця як форму оплати праці, це розглядається як дохід від працевлаштування та підлягає оподаткуванню податком на прибуток та внесками національного страхування (NICs). По-друге, дохід від майнінгу, стейкінгу, ліквідності та аїдропів. По-третє, регулярні, короткострокові операції з купівлі-продажу криптоактивів з метою отримання прибутку, які HMRC може класифікувати як «торгівельну діяльність». HMRC вважає, що лише у виняткових обставинах фізичні особи будуть здійснювати торгівлю криптоактивами, що призведе до оподаткування як торгового доходу. Для визначення, чи є діяльність торговельною для податкових цілей, застосовуються «ознаки торгівлі», які включають такі фактори, як: частота операцій, рівень організації, намір отримання прибутку та інші. Якщо діяльність не є торговельною, але криптоактиви отримуються як дохід, вони оподатковуються як «інший дохід». Позиція HMRC полягає у тому, що було б нетипово, для фізичних осіб здійснювати фінансову торгівлю криптоактивами. Це означає, що більшість індивідуальних інвесторів, навіть тих, хто активно торгує, швидше за все, будуть оподатковуватися за правилами податку на приріст капіталу, що є більш вигідним.

Ставки податку на прибуток у Великобританії також прогресивні, та залежать від загального оподаткованого доходу. Загалом вони варіюються, також, в залежності від доходу і становлять 0 – 45%.

Для юридичних осіб, що працюють з криптоактивами, застосовуються правила корпоративного податку. Бізнес зобов'язаний сплачувати податок на діяльність, що включає обмінні токени, це зокрема: купівля та продаж обмінних tokenів, обмін tokenів на інші активи, майнінг, а також надання товарів або послуг в обмін на обмінні токени. Діяльність бізнесу з криптоактивами вважається торговою, надходження та витрати від цієї діяльності будуть включені до розрахунку торгового прибутку компанії. Якщо компанія або корпоративний член партнерства тримає обмінні токени як інвестицію, то вони повинні сплачувати корпоративний податок на будь-які прибутки, отримані від їхнього розпорядження. Якщо компанія реа-

лізує капітальний збиток, його можна також використати для зменшення загального прибутку від загальних капітальних розпоряджень. Ставка корпоративного податку становить 19% для компаній, які мають прибуток менше 250 000 фунтів стерлінгів, та 25% для компаній, чий прибуток подолав цю відмітку.

Великобританія прийняла Рамкову програму звітності щодо криптоактивів (Cryptoasset Reporting Framework – CARF)[5]. З 1 січня 2026 року користувачі постачальників послуг з криптоактивів будуть зобов'язані надавати ідентифікаційну інформацію цим постачальникам, яка потім може бути передана до HMRC. Зобов'язок постачальників послуг з криптоактивів збирати детальну інформацію про користувачів та транзакції означає, що HMRC матиме прямий доступ до даних, які раніше було складно отримати.

Схожий підхід існує і у Сінгапурі. За законодавством Сінгапуру криптовалюта класифікується як майно, а не законні гроші. У серпні 2023 року управління з фінансових послуг Сінгапуру оголосило про рамки, які регулюватимуть випуск стейблкоїнів у країні, вимагаючи від будь-якого емітента відповідати певним стандартам. Зазначені зобов'язки покладені на Управління з фінансових послуг Сінгапуру (MAS), яке регулює та ліцензує біржі відповідно до Закону про платіжні послуги [6]. Стейблкоїни повинні отримати схвалення від Управління з фінансових послуг Сінгапуру, щоб використовувати маркування «стейблкоїн, що регулюється управлінням з фінансових послуг Сінгапуру», для того щоб відрізнитися від нерегульованих стейблкоїнів.

Сінгапур отримав репутацію притулку для криптовалюти частково через те, що прибуток від довгострокових капіталовкладень не підлягає оподаткуванню. Проте країна оподатковує компанії, які регулярно проводять криптовалютні транзакції, розглядаючи прибуток як доходи.

У 2019 році Податковим управлінням Сінгапуру було опубліковано електронний посібник з податку на товари та послуги, який стосується цифрових платіжних tokenів (DPT) (Посібник GST) [7]. Посібник містить роз'яснення, що з січня 2020 року обмін DPT на інші DPT або фіатну валюту буде розглядатися як постачання, яке не підлягає оподаткуванню, і відповідно не підпадатиме під дію від GST. У Посібнику також пояснюється, що використання або надання DPT в якості оплати за будь-що (окрім інших DPT або фіатної валюти) не розглядається як постачання з метою стягування ПДВ. Податок на товари та послуги стягується лише при постачанні товарів та послуг, незалежно від використання DPT для придбання товарів та послуг. Наразі, ставка податку на товари і послуги становить 9 відсотків.

У квітні 2020 року Податковим управлінням Сінгапуру було опубліковано також посібник з електронного оподаткування щодо податку на прибуток цифрових tokenів [8]. Валюта або інші цифрові платіжні токени залежать від того, чи є прибуток від вибуття капіталу чи доходу. У Сінгапурі відсутній податок на приріст капіталу, чи його еквівалент. У Посібнику з податку на прибуток вказано, що чи підлягає особа оподаткуванню при обміні DPT на фіатну валюту, чи інші, це залежить від того, чи є прибуток, отриманий від продажу. Наразі, ставка податку на прибуток становить 17 відсотків.

У Японії питання сплати податку на споживання за криптоактиви є вкрай актуальним, оскільки у минулому продаж криптоактивів обкладався японським податком на споживання, однак після внесення змін до чинного податкового законодавства з 2017 року податок на споживання не може стягуватися з продажу криптоактивів, якщо відповідний актив вважається криптоактивом відповідно до Закону про платіжні послуги. Також, відповідно до позиції податкового агентства Японії, прибуток від продажу чи використання криптоактивів розглядаються як інші доходи, тому прибуток від продажу чи використання не

можливо компенсувати збитками, які були понесені фізичними особами в інших сферах діяльності.

Японія застосовує поступовий підхід до регулювання криптовалют, вважаючи криптовалюту законним майном відповідно до Закону про платіжні послуги. У той же час криптовалютні біржі в країні повинні реєструватися в управлінні фінансових послуг та дотримуватися зобов'язань щодо боротьби з відмивання грошей та фінансуванням тероризму. Японія створила Японську асоціацію віртуальних валют у 2020 році, всі криптобіржі є її членами. Японія вважає прибуток від угод з криптовалютою різноманітним доходом і відповідно оподатковує інвесторів. Країна активно працює над вдосконаленням регулювання, включаючи оподаткування.

Наразі, прибутки від операцій із криптоактивами оподатковуються за прогресивною шкалою, початкова ставка становить 5%, за річний дохід, приблизно, до 13 500 долларів, та сягає 45% за річний дохід у 278 000 долларів. [9] До зазначених ставок додається муніципальний податок у розмірі 10%, що у свою чергу, в сумі з прогресивною ставкою може досягати 55%.

У березні 2025 року уряд Японії оголосив про наміри зниження податку на приріст капіталу від криптоактивів з 55% до 20% [10]. За словами японського законодавця, криптовалюти плануються виокремити в новий клас активів, окремо від цінних паперів. Пропозиція також полягає у тому, щоб торгівля криптовалютами деривативами отримувала такий самий податковий режим, як і спотові інвестиції, тобто була можливість відстрочки оподаткування при обміні однієї криптовалюти на іншу до моменту конвертації в фіатну валюту.

До 2019 року Франція була, можливо, однією з найгірших європейських юрисдикцій для індивідуальних інвесторів у криптоактиви, з непомірною податковою ставкою, яка могла сягати 60 відсотків. Наразі ж ситуація покращилась, і приріст капіталу оподатковується єдиною ставкою, в розмірі 30%. 30-відсоткова податкова ставка (включаючи податок на прибуток у розмірі 12,8% і соціальні внески у розмірі 17,2%) застосовуватиметься лише до епізодичного продажу цифрових активів [11]. На практиці податковий обов'язок виникає лише після продажу криптовалюти за законну валюту або до її використання для оплати товарів чи послуг. Зазначений підхід значно спрощує податковий облік та звітність, але потрібно уважно відслідковувати власні доходи, за для можливості обґрунтування походження доходів. Окрім цього, якщо прибуток не перевищує порогу в 305 євро на рік, то індивідуальні платники податків не обкладаються податком на прибуток. Однак, загалом, доходи фізичних осіб підлягають оподаткуванню за прогресивною шкалою від 0% до 45%. Таким чином у платників податків виникає опція, обрати оподаткування дивідендів за прогресивними ставками податку на прибуток, якщо це вигідніше. На професійних трейдерів та майнерів, поширюються загальні правила розрахунку податку на прибуток, тобто прогресивна ставка залежно від їхнього оподаткованого доходу.

Доходи від майнінгу класифікуються як загальні доходи фізичних осіб, тому підлягають оподаткуванню за прогресивною шкалою.

Відповідно до рішення Суду Європейського Союзу від 22 жовтня 2015 року у справі Хедквіста, суд роз'яснив, що купівля чи продаж криптовалюти за законний платіжний засіб не підлягає сплаті ПДВ. Що стосується токенів корисності, то в теорії режим ПДВ має застосовуватися, як тільки надаються послуги або постачаються товари в обмін на токени. [12]

У 2025 році французький законодавець планує схвалити податок на «непродуктивне багатство», який включатиме криптовалюти. Це означає, що власники криптовалют, з 2026 року, можуть бути зобов'язані сплачувати податок на нереалізовані прибутки від зростання вартості активів.

Німеччина ж, як і багато інших країн, пристосовує своє податкове законодавство до швидкозмінного світу криптовалют. За законодавством Німеччини, оподаткування криптовалют для фізичних осіб залежить від кількості часу, на який вони володіли криптовалютою, і мети, з якою вони її придбали [13]. Відповідно, короткострокові інвестиції (менше одного року) оподатковуються згідно прогресивної ставки, від 0-45%, яка залежить від доходу, отриманого внаслідок операцій з криптоактивами, також у разі, якщо сума податку перевищує 18 130 євро, сплачується додатково 5,5% солідарного податку. Якщо користувач, з моменту придбання криптоактиву, володіє ним більше року, то після її продажу, він звільняється від податку на прибуток. Такий підхід призначений для стимулювання довгострокових інвестицій в криптоактиви.

У Німеччині також застосовується податок на подарункові та податок на спадщину [14]. У випадку отримання криптоактиву в подарунок, це може бути оподатковуваною подією. Однак, існують певні пільги та неоподатковувані мінімуми, які залежать від ступеня спорідненості. Наприклад, подарунки близьким родичам до 400 000 євро можуть бути звільнені від податку, тоді як подарунки стороннім особам підлягають оподаткуванню від 20 000 євро. Що до податку на спадщину, то у разі смерті власника майна, криптоактиву, як і будь-які інші активи, підлягають оподаткуванню податком на спадщину.

Також, можуть застосовуватись певні пільги, зокрема, якщо річний дохід від продажу криптоактиву не перевищує 1000 євро, він не підлягає оподаткуванню. Збитки, отримані від продажу криптоактиву, теж можуть бути враховані при розрахунку податку на прибуток, але лише якщо вони є результатом операцій, які підпадають під оподаткування.

Наступною державою для аналізу податкового законодавства є Об'єднані Арабські Емірати. У 2022 році в ОАЕ створено VARA – спеціальний орган для регулювання цифрових активів. [15] VARA видає ліцензії та встановлює правила для компаній, що працюють з криптовалютами, забезпечуючи прозорість та безпеку ринку.

З 1 червня 2023 року в ОАЕ введено корпоративний податок у розмірі 9% на чистий прибуток компаній, що перевищує приблизно 100 000 доларів. Це стосується компаній, що займаються криптовалютною діяльністю, включаючи біржі, платформи та інші пов'язані сервіси.

В ОАЕ відсутній податок на прибуток та приріст капіталу для фізичних осіб. Це означає, що доходи від купівлі, продажу, обміну, стейкінгу чи майнінгу криптовалют не оподатковуються для приватних інвесторів.

З 15 листопада 2024 року операції з криптовалютами, включаючи обмін, передачу права власності та конвертацію, звільнені від ПДВ. Але, у разі використання криптовалют для оплати товарів чи послуг, до вартості товару додається ПДВ, у розмірі 5%.

В Україні, сьогодні, статус віртуальних відносин та віртуальних активів залишається неврегульованим, незважаючи на те, що в 2017 році Україна входила в першу десятку країн світу за кількістю користувачів віртуальних валют. Наразі потуги законодавця спрямовані на Закон України «Про віртуальні активи». Здебільшого понятійний апарат, українським законодавцем, запозичено з регламенту Markets in Crypto-Assets Regulation. Закон був прийнятий ще 17 лютого 2022 року, однак й досі не набув чинності, оскільки передбачено що він набере чинності тільки після набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового Кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій із віртуальними активами, який досі знаходиться в стані розробки.

Оподаткування операцій з цифровими активами, наразі, є вкрай актуальним питанням, оскільки держава прагне інтегрувати цей, швидкозростаючий, ринок у національну економіку. І хоча криптовалюти формально не

є платіжним засобом, чи валютою, але доходи від таких операцій підлягають оподаткуванню.

У фізичних осіб виникає податковий обов'язок виключно стосовно доходів від криптоактивів, які отримані внаслідок їхнього продажу чи обміну на фіатні гроші або інші криптоактиви, тобто податок сплачується виключно з різниці вартості між купівлею та продажем. Розмір податку становить 23%, у які входить податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) 18%, та військовий збір – 5%. Важливим аспектом також є доступність використання криптоактивів для особистих цілей, фізичні особи мають право придбати криптоактиви для довгострокового зберігання, і такі дії не підлягають оподаткуванню.

Для ФОП (фізичних осіб – підприємців) податкові ставки залежать від обраної системи оподаткування. Для підприємців, що обирають спрощену систему оподаткування, операції з цифровими активами не оподатковуються. Це пов'язано з тим, що дохід від криптоактивів класифікується як інвестиційний, а не дохід від основної підприємницької діяльності. Тому підприємці повинні враховувати доходи від операцій з криптоактивами окремо, та сплачувати податки за загальними податковими ставками для фізичних осіб. У такому випадку підприємці повинні сплатити податок на прибуток, розмір якого становить 18%, а також військовий збір у розмірі 5%. Але для підприємців на загальній системі оподаткування існує опція списання витрат на купівлю криптоактивів, що може дати змогу зменшити податкове навантаження [16].

Оподаткування юридичних осіб є більш складним процесом, тому що криптовалюта за національним законодавством розглядається як нематеріальний актив, тому операції із нею обов'язково повинні включатися до фінансової звітності компанії, оскільки доходи, які отри-

мані від продажу чи обміну криптовалюти зараховуються до загального доходу підприємства, і оподатковуються податком на прибуток, розмір якого становить 18%, але юридичні особи, які і фізичні особи – підприємці, мають право враховувати витрати на придбання криптовалюти, оплату обладнання для майнінгу або інших пов'язаних із цим витрат. Крім цього, для юридичних осіб, діяльність яких проводиться на міжнародних криптобіржах, існує обов'язок враховувати курси валют, а також декларувати такі доходи, як зовнішньоекономічну діяльність.

Висновки. У межах виконаного дослідження знайшли відображення лише найбільш актуальні питання оподаткування операцій із цифровими активами. По-перше, проаналізувавши податкові режими країн для оподаткування операцій із цифровими активами, ми можемо дійти до висновку про досить плюралістичні підходи до регулювання оподаткування цифрових активів, здебільшого це залежить від ступеню законодавчого розуміння сутності цифрових активів. По-друге, важливим аспектом щодо оподаткування операцій із цифровими активами полягає у формуванні чіткої методики оподаткування. Доречно було б оподатковувати криптоактиви на етапі фіксування прибутку, не зважаючи на термін утримання криптоактиву. По-третє, необхідно підкреслити, що однією з проблем більшості законодавців різних держав полягає у тому, що вони намагаються регулювати цифрові активи, не розібравшись у їхній природі походження, у зв'язку з цим виникає велика кількість помилок стосовно їх врегулювання в правовому полі.

Отримані результати дослідження, у цій статті, можуть бути використані як підґрунття для подальших досліджень, зокрема стосовно питань фінансового моніторингу, подвійного оподаткування, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Internal Revenue Service. Notice 2014-21: Tax treatment of transactions using convertible virtual currency. Washington, D.C.: Internal Revenue Service, 25 березня 2014 р. URL: <https://www.irs.gov/pub/irs-drop/n-14-21.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
2. Internal Revenue Code of 1986. 26 U.S.C. Internal Revenue Code. URL: <https://www.taxnotes.com/research/federal/usc26> (дата звернення: 01.09.2025).
3. Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. Київ: Служба фінмоніторингу України, 2022 («Огляд законодавства щодо регулювання віртуальних активів», 2022). URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/310/Pizne/VirtualAssets.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
4. HM Revenue & Customs. Cryptoassets Manual. 2024. URL: <https://www.gov.uk/hmrc-internal-manuals/cryptoassets-manual/crypto20000> (дата звернення: 01.09.2025).
5. HM Government. Cryptoasset Reporting Framework (CARF). London: HM Treasury, 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/cryptoasset-reporting-framework> (дата звернення: 01.09.2025).
6. Payment Services Act 2019. No. 2 of 2019. Singapore, 2019. URL: <https://sso.agc.gov.sg/Acts-Supp/2-2019/Published/20190220?DocDate=20190220> (дата звернення: 01.09.2025).
7. Inland Revenue Authority of Singapore. GST: Guide on Exports. e-Tax Guide. Singapore: IRAS, 31 грудня 2013 р. URL: [https://www.iras.gov.sg/media/docs/default-source/e-tax/etaxguides_gst_exports_2013-12-31\(1\).pdf?sfvrsn=ecabfc4b_36](https://www.iras.gov.sg/media/docs/default-source/e-tax/etaxguides_gst_exports_2013-12-31(1).pdf?sfvrsn=ecabfc4b_36) (дата звернення: 01.09.2025).
8. Inland Revenue Authority of Singapore. Income tax treatment of digital tokens. e-Tax Guide. Singapore: IRAS, 9 жовтня 2020 р. URL: https://www.iras.gov.sg/media/docs/default-source/e-tax/etaxguide_cit_income-tax-treatment-of-digital-tokens_091020.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
9. CoinLedger. Crypto tax in Japan. 2025. URL: <https://coinledger.io/guides/crypto-tax-japan>
10. Japan Financial Services Agency. Crypto tax reform plan, 2025. CCN, 2025. URL: <https://www.ccn.com/news/crypto/japans-fsa-crypto-2025-tax-plan> (дата звернення: 01.09.2025).
11. KPMG. France: DAC – Directive on Administrative Cooperation for crypto-assets. TaxNewsFlash. Paris: KPMG, 11 лютого 2025 р. URL: <https://kpmg.com/kpmg-us/content/dam/kpmg/taxnewsflash/pdf/2025/02/tnf-france-feb11-2025.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
12. Рішення Суду Європейського Союзу (CJEU) у справі C-264/14 Skatteministeriet v. David Hedqvist. Luxembourg, 22 жовтня 2015 р. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=170305&doclang=en> (дата звернення: 01.09.2025).
13. Federal Ministry of Finance. BMF letter: Individual questions on the income tax treatment of virtual currencies and tokens. Berlin: BMF, 6 березня 2025 р. URL: https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/BMF_Schreiben/Steuerarten/Einkommensteuer/2025-03-06-einzelfragen-kryptowerte-englisch.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
14. Income Tax Act in the version published on October 8, 2009 (Federal Law Gazette I, pp. 3366, 3862), last amended by Article 1 of the Act of July 14, 2025 (Federal Law Gazette 2025 I No. 161). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/estg/> (дата звернення: 01.09.2025).
15. Dubai Government. Law No. (4) of 2022 Regulating Virtual Assets in the Emirate of Dubai. Dubai, 2022. URL: [https://dlp.dubai.gov.ae/Legislation%20Reference/2022/Law%20No.%20\(4\)%20of%202022%20Regulating%20Virtual%20Assets.html](https://dlp.dubai.gov.ae/Legislation%20Reference/2022/Law%20No.%20(4)%20of%202022%20Regulating%20Virtual%20Assets.html) (дата звернення: 01.09.2025).
16. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ОКРЕМІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

CERTAIN ASPECTS OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES THROUGH THE PRISM OF THE PRACTICE OF THE ECHR

Курило В.О., к.ю.н.,
суддя

Новобаварський районний суд міста Харкова

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань правозастосування при розгляді справ про адміністративні правопорушення. У цій статті наведено аналіз деяких рішень Європейського суду з прав людини, в яких заявники посилалися на порушення нашою Державою конвенційних гарантій через відсутність сторони обвинувачення під час розгляду національними судами справ про адміністративні правопорушення. Встановлено, що Європейським судом з прав людини приймаються рішення у справах проти України, в яких констатовано порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд) при розгляді справ про адміністративні правопорушення.

Запропоновано законодавчі зміни щодо врегулювання прогалин адміністративного провадження, які не врегульовані або недостатнім чином врегульовані нормами чинного законодавства.

Так, запропоновано законодавче врегулювання низки процесуальних питань провадження у справах про адміністративні правопорушення, а саме: 1) запровадження участі під час судового розгляду представників сторони обвинувачення: участі прокурора та/або уповноваженого представника органу, від імені якого було порушено провадження у справі; 2) визначення процесуальних прав представників сторони обвинувачення, в тому числі надання їм права на апеляційне оскарження постанови місцевого суду, яка приймається за результатами розгляду справи про адміністративне правопорушення; 3) регламентація процесуальних наслідків неявки представника сторони обвинувачення у судові засідання у випадках, коли його участь є обов'язковою; 4) процесуальне врегулювання порядку вирішення відводу судді, секретаря судового засідання, прокурора, захисника, експерта чи перекладача; 5) порядок розподілу процесуальних витрат у справах про адміністративне правопорушення; 6) законодавче визначення поняття зловживання процесуальними правами учасниками судового провадження та їх представниками, а також врегулювання порядку та підстав застосування судом заходів процесуального примусу.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, провадження, провадження в справах про адміністративні правопорушення, сторона обвинувачення.

The article is devoted to the study of problematic issues of law enforcement when considering cases of administrative offenses. This article provides an analysis of some decisions of the European Court of Human Rights, in which the applicants referred to the violation by our State of the Convention guarantees due to the absence of the prosecution during the consideration of cases of administrative offenses by national courts. Legislative changes are proposed to address gaps in administrative proceedings that are not regulated or insufficiently regulated by the norms of current legislation. It has been established that the European Court of Human Rights makes decisions in cases against Ukraine, in which violations of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (right to a fair trial) have been found when considering cases of administrative offenses.

Thus, a legislative regulation of a number of procedural issues of proceedings in cases of administrative offenses has been proposed, namely: 1) introduction of participation during the trial of representatives of the prosecution: participation of the prosecutor and/or an authorized representative of the body on whose behalf the proceedings in the case were initiated; 2) determination of the procedural rights of representatives of the prosecution, including granting them the right to appeal a decision of a local court adopted following the results of consideration of a case on an administrative offense; 3) regulation of the procedural consequences of the failure of a representative of the prosecution to appear at a court hearing in cases where his participation is mandatory; 4) procedural regulation of the procedure for resolving the challenge of a judge, secretary of the court hearing, prosecutor, defense attorney, expert or translator; 5) the procedure for distributing procedural costs in cases of administrative offenses; 6) the legislative definition of the concept of abuse of procedural rights by participants in judicial proceedings and their representatives, as well as the regulation of the procedure and grounds for the application of procedural coercive measures by the court.

Key words: administrative responsibility, administrative offense, proceedings, proceedings in cases of administrative offenses, prosecution.

Постановка проблеми. Провадження у справах про адміністративні правопорушення врегульовано Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі за текстом – КУпАП) [1]. Указаний Кодекс був прийнятий 07 грудня 1984 року та з того часу протягом більше ніж 40 років суттєвих змін, які б врегульовували провадження у справах про адміністративні правопорушення, не зазнавав. Реалії сьогодення вимагають внесення законодавчих змін до КУпАП, в тому числі й щодо вдосконалення процедурних питань судового розгляду у справах про адміністративні правопорушення.

Необхідно відзначити, що нормами КУпАП чітко не врегульовано й участь сторони обвинувачення у цих провадженнях. Так, визначено, що прокурор приймає участь у справах про адміністративні правопорушення в таких випадках: (1) при здійсненні нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи про-

мадян (частина 5 статті 7 КУпАП); (2) при провадженні у справах про адміністративні правопорушення, передбачені статтями 172⁴–172⁹, 172⁹⁻² КУпАП, які є адміністративними правопорушення, пов'язаними з корупцією (частина 2 статті 250 КУпАП). Водночас варто звернути увагу, що процесуально обмежені повноваження прокурора й на оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення (частина 1 статті 287 КУпАП).

Європейським судом з прав людини неодноразово приймалися рішення у справах проти України, в яких було констатовано порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд), з огляду на відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справах про адміністративні правопорушення щодо заявників.

На теперішній час постає нагальне питання щодо внесення законодавчих змін до КУпАП в частині забезпечення

участі під час судового розгляду сторони обвинувачення, якою може виступати прокурор та/або уповноважений представник органу, яким ініційовано провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання участі сторони обвинувачення під час розгляду справ про адміністративні правопорушення у своїх працях досліджували такі науковці та правники, як С. Адамчук, О. Глібко, О. Грабчук, І. Сопілко, І. Кушнір, Ю. Тарасенко та ін.

Метою наукової статті є дослідження проблемних питань судового розгляду та забезпечення участі сторони обвинувачення у справах про адміністративні правопорушення з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом Європейським судом з прав людини (далі за текстом – ЄСПЛ) приймаються рішення у справах проти України, в яких констатовано порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на справедливий суд) при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Підставами для прийняття таких рішень є: 1) відсутність сторони обвинувачення під час провадження щодо заявника; 2) власна ініціатива суду у збиранні та долученні до матеріалів справи доказів, які використовуються проти заявника для визнання особи винною. У досліджених рішеннях ЄСПЛ не тільки було встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо заявників, а й були задоволені вимоги заявників щодо справедливої сатисфакції.

Необхідно відзначити, що основними керівними справами, в яких ЄСПЛ встановлено порушення вимоги неупередженості згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю сторони обвинувачення на провадженні, є рішення у справі «Карелін проти Росії» від 20.09.2016 р. (заява № 926/08) [2] та рішення у справі «Михайлова проти України» від 06.03.2018 р. (заява № 10644/08) [3]. У пункті 64 рішення у справі «Михайлова проти України» ЄСПЛ встановлено, що суд, який розглядав справу, не мав іншого вибору, окрім як взяти на себе функцію пред'явлення та, що є більш важливим, нести тягар підтримки обвинувачення під час усного розгляду справи. Суд не переконаний у тому, що були наявні достатні гарантії, здатні усунути обґрунтовані сумніви щодо негативного впливу такого процесу на безсторонність суду.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Бантиш та інші проти України» від 06.10.2022 р. (заява №13063/18) [4] також було встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з безсторонністю суду з огляду на відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Необхідно відзначити, що постановою Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 30.08.2023 р. у справі № 208/712/19 (провадження № 13-47зв022) [5] було переглянуто постанови місцевого та апеляційного суду з підстави встановлення міжнародною судовою установою порушення Україною міжнародних зобов'язань у справі «Бантиш та інші проти України». Так, в пункті 30 постанови Велика Палата зазначила, що уповноважений орган Національної поліції на стадії досудового оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення фактично виконував функцію обвинувачення та разом із протоколом скерував до суду одержані ним письмові докази. Як правоохоронний орган, що на етапі досудового провадження виконував функцію сторони обвинувачення, так і сторона захисту обґрунтовували свої позиції виключно у письмових документах, поданих до суду в обсязі, який кожна сторона вважала необхідним та достатнім, і перед судом обидві були в однаковому становищі.

У пункті 34 постанови ВП ВС від 03.08.2023 р. встановлено, що у справі щодо заявника суд не вчиняв жодних

процесуальних дій, ініціювання чи здійснення яких у змагальній судовій процедурі належало б до повноважень сторони обвинувачення. В основу винесеної постанови суд поклав лише письмові матеріали, надані уповноваженим правоохоронним органом (протокол про адміністративне правопорушення, рапорт поліцейського, пояснення свідків) та особою, яка притягалася до адміністративної відповідальності. У пункті 41 цієї постанови ВП ВС зазначила, що під час провадження у справі про адміністративне правопорушення ні сторона обвинувачення, ні сторона захисту не були присутніми, а суд розглянув справу за письмовими матеріалами, які надали сторони. З огляду на це зазначено, що рішення ЄСПЛ щодо заявника не спонукає до висновку про те, що допущене державою порушення Конвенції у цій конкретній ситуації поставило під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні.

Постановою Великої Палати Верховного Суду від 30.08.2023 р. у справі № 208/712/19 було відмовлено у задоволенні заяви захисника про перегляд постанов місцевого та апеляційного суду з підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи.

У іншому рішенні у справі «Глуценко та Пустовий проти України» від 02.03.2023 р. (заяви № 68073/17 та № 72743/17) [6] ЄСПЛ вчергове було встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з безсторонністю суду з огляду на відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Цікавим також є рішення ЄСПЛ у справі «Фігурка проти України» від 16.11.2023 р. (заява № 28232/22) [7], яке набуло статусу остаточного 08.04.2024 р. У поданій до Європейського Суду заяві заявник скаржився на те, що відсутність сторони обвинувачення у провадженні в апеляційному суді означала, що цей суд не міг вважатися безстороннім, що є порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції. Відтак, у пунктах 35-42 рішення у справі «Фігурка проти України» ЄСПЛ встановив, що немає жодних підстав вважати, що існувала проблема з неупередженістю апеляційного суду за суб'єктивним критерієм, як то прояви ворожості, особиста поведінка чи використання мови, що вказує на упереджену думку щодо справи. Щодо об'єктивного критерію, відсутність сторони обвинувачення у провадженні справді може викликати питання в цьому відношенні та спричинити труднощі у здійсненні прав відповідача. У цій справі ніщо в аргументах заявника або в матеріалах справи не вказує на те, що відсутність прокурора на слуханні в апеляційному суді могла б викликати обґрунтовані сумніви щодо об'єктивної неупередженості цього суду або іншим чином вплинути на справедливості провадження. Зокрема, немає жодних ознак того, що сам апеляційний суд, за відсутності сторони обвинувачення, вжив заходів, які можна було б тлумачити як взяття на себе ролі сторони обвинувачення, таких як, наприклад, зміна сукупності доказів на шкоду заявнику, представлення нових викривальних доказів за власною ініціативою або вилучення певних доказів, поданих обвинуваченням. У висновок ЄСПЛ зазначив, що у цій справі заявник не вказав на жодні конкретні обставини, які могли б змусити Суд сумніватися в неупередженості апеляційного суду. Таким чином, заявник не зміг продемонструвати наявності будь-яких об'єктивно обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості цього суду, у зв'язку з чим порушення пункту 1 статті 6 Конвенції констатовано не було.

Таким чином, можна зробити висновок, що за практикою ЄСПЛ відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення за ч. 1 ст. 130 КУпАП автоматично не призводить до порушення статті 6 Конвенції, за умови дотримання

об'єктивного та суб'єктивного критеріїв безсторонності суду під час судового розгляду.

Необхідно акцентувати увагу й на рішення ЄСПЛ у справі «Гайдашевський проти України» від 06.02.2025 р. (заява № 11553/21) [8], яке набуло статусу остаточного 06.05.2025 р., в якому Суд встановив порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Так, в пунктах 30–35 цього рішення ЄСПЛ зазначив, що у цій справі апеляційний суд, до компетенції якого належав розгляд як питань права, так і фактів, проводив засідання, але не викликав ані прокурора, ані працівника поліції, який склав протокол про адміністративне правопорушення. Внаслідок чого жодна зі сторін не підтримала позицію обвинувачення щодо заявника під час засідання. Попри це, і хоча заявник стверджував про свою невинуватість у засіданні, апеляційний суд залишив постанову про визнання заявника винним без змін.

ЄСПЛ встановив, що апеляційний суд за власною ініціативою відшукав ключові докази, які шкодили позиції обвинуваченого, і використав їх у своїй постанові для спростування наведених стороною захисту аргументів. Жоден інший учасник адміністративного провадження не був присутній, щоб просити суд провести таку перевірку чи зібрати докази.

Відшукавши такі докази за власною ініціативою та згодом визнавши заявника винним на підставі отриманих у такий спосіб доказів, апеляційний суд створив враження плутанини між ролями прокурора та судді, а тому дав підстави для законних сумнівів щодо безсторонності суду за результатами об'єктивної перевірки.

Таким чином, у цій справі, на відміну від згаданого рішення у справі «Фігурка проти України», заявник вказав на конкретні обставини, окрім фізичної відсутності представника сторони обвинувачення у засіданні, які явно ставили під сумнів безсторонність національного суду, який розглядав його справу. Отже, було констатовано порушення пункт 1 статті 6 Конвенції.

З аналізу вищевказаних рішень ЄСПЛ можна дійти цілком обґрунтованого висновку, що відсутність сторони обвинувачення у справах про адміністративні правопорушення загалом негативно впливає на справедливість судового розгляду, ставить під сумнів безсторонність та неупередженість національних судів, що може свідчити про порушення права на справедливий суд, яке регламентовано пунктом 1 статті 6 Конвенції.

Цілком слушно у своїй науковій статті зазначає Глібо О. В. про те, що нашої державі варто було скористатися вже напрацьованим досвідом інших країн, і, нарешті, запровадити змагальний судовий розгляд справ про адміністративні делікти з чітким розмежуванням функцій захисту, обвинувачення та вирішення справи, а також запровадити інші основні принципи, насамперед принцип рівності учасників процесу при розгляді справ про адміністративні правопорушення [9].

Необхідно відзначити, що на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Бантиш та інші проти України» у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект №10002-1 від 22.09.2023 р. [10], в якому пропонується законодавчо закріпити інститут адміністративно-деліктного обвинувачення в окремих категоріях справ про адміністративні правопорушення та внести зміни щодо процесуального порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення, зокрема: (1) щодо участі прокурора під час провадження в справах про адміністративні правопорушення, процесуальних прав при розгляді справи, а також можливість оскарження прокурором постанови суду у справі про адміністративне правопорушення (зміни до статті 250 Кодексу); (2) щодо участі при розгляді справи уповноваженої посадової особи, яка склала протокол про адміністративне правопорушення, іншого представника органу від імені якого було складено

протокол, процесуальних прав такої особи, а також можливість оскарження постанови суду (пропонується прийняття нової статті 268-1 Кодексу); (3) пропонується доповнити Кодекс статтею 278-1, що передбачатиме вичерпні підстави, строки та процесуальний порядок повернення судом протоколу про адміністративне правопорушення для належного оформлення, а також запроваджується апеляційне оскарження такої постанови суду; (4) пропонується внести зміни до статті 279 КУпАП про те, що під час розгляду окремих категорій справ про адміністративні правопорушення, за які відповідно до цього Кодексу можуть бути накладені адміністративні стягнення у виді платного вилучення, конфіскації, позбавлення спеціального права, адміністративного арешту або арешту з утриманням на гауптвахті участь уповноваженої посадової особи, яка склала протокол про адміністративне правопорушення або іншого представника органу від імені якого було складено протокол є обов'язковою.

Законодавчі зміни, внесення яких пропонується законопроектом № 10002-1 від 22.09.2023 р., є досить прогресивними та відповідають реаліям часу. Запровадження цих змін цілком позитивно впливатиме на всебічність, об'єктивність та повноту з'ясування судом обставин справи, забезпечення принципу змагальності під час судового розгляду справ про адміністративні правопорушення.

Разом із цим, законопроектом №10002-1 не регламентовано процесуальні наслідки неявки у судові засідання уповноваженої посадової особи, яка склала протокол про адміністративне правопорушення або іншого представника органу від імені якого було складено протокол, у випадках, коли її участь є обов'язковою.

З огляду на це в запропонованих змінах на законодавчому рівні необхідно визначити процесуальні наслідки неявки у судові засідання таких осіб.

Наприклад, цілком обґрунтовано може бути пропозиція законодавчих змін до статті 247 КУпАП про те, що повторне неприбуття у судові засідання уповноваженої посадової особи, яка склала протокол про адміністративне правопорушення або іншого представника органу від імені якого було складено протокол, у справах про адміністративні правопорушення, де їх участь є обов'язковою, за умови належного повідомлення про дату, час та місце судового розгляду, без поважних причин або без повідомлення про причини неприбуття, є підставою для закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення. Одночасно з прийняттям такого рішення суд ініціює перед керівником органу, від імені якого було складено протокол про адміністративне правопорушення, провадження щодо притягнення уповноваженої посадової особи або представника такого органу до передбаченої законом відповідальності.

Крім цього, чинні норми КУпАП не регламентують ряд процесуальних питань провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Так, КУпАП не визначає порядок вирішення відводу судді, секретаря судового засідання, прокурора, захисника, експерта чи перекладача, а також процесуальні строки розгляду заявленого відводу. У цьому випадку при надходженні заяви про відвід/самовідвід суди застосовують аналогію за нормами КПК України як найбільш близької галузі права. З огляду на це, заявлений відвід судді розглядається іншим суддею цього ж суду, а відводи іншим учасникам судового розгляду – суддею, який розглядає справу. Однак, це питання має бути вирішене шляхом прийняття відповідних законодавчих змін.

Також КУпАП не регламентує розподіл процесуальних витрат у справах про адміністративне правопорушення, зокрема процесуальних витрат на залучення експерта, які понесені за рахунок держави. Суду при розгляді адміністративних справ досить часто приймають рішення про стягнення з особи, яка притягається до адміністратив-

ної відповідальності, на користь держави процесуальних витрат за проведення судових експертиз. Як приклад таких судових рішень можна навести: постанову судді Дніпровського апеляційного суду від 15.04.2025 р. у справі № 204/16721/23 (провадження № 33/803/1131/25) [11]; постанову судді Київського апеляційного суду від 16.06.2025 р. у справі № 756/10026/24 (провадження № 33/824/242/2025) [12].

В інших же випадках апеляційні суди приймали рішення про неможливість стягнення таких витрат з особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, наприклад: постанова судді Харківського апеляційного суду від 05.05.2021 р. у справі № 636/2269/20 (провадження № 33/818/725/21) [13]; постанова судді Вінницького апеляційного суду від 17.03.2025 р. у справі № 132/3368/24 (провадження 33/801/270/2025) [14].

Отже, на рівні апеляційних судів існує різна практика щодо можливості чи неможливості стягнення з особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, таких процесуальних витрат на користь держави.

Процесуальне врегулювання цього питання потребує відповідних законодавчих змін, які будуть визначати порядок розподілу процесуальних витрат у справах про адміністративні правопорушення.

Нормами КУпАП не регламентовано й таке поняття як зловживання процесуальними правами, не визначено перелік конкретних обставин, які можуть бути розцінені судом як таке зловживання, а також підстави і порядок застосування судом заходів процесуального примусу.

На законодавчому рівні доцільним є запровадження таких заходів процесуального примусу як: 1) поперед-

ження; 2) видалення особи із залу судового засідання; 3) тимчасове вилучення доказів для дослідження судом за клопотанням сторін судового провадження; 4) привід особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, та привід свідка; 5) накладення штрафу.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що норми Кодексу України про адміністративні правопорушення потребують суттєвих законодавчих змін щодо удосконалення процесуального порядку розгляду справ про адміністративні правопорушення.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, варто ще раз акцентувати увагу на декількох твердженнях: по-перше, постає нагальне питання щодо внесення змін до КУпАП в частині забезпечення участі під час судового розгляду сторони обвинувачення, якою може виступати прокурор та уповноважена посадова особа, яка склала протокол про адміністративне правопорушення або інший представник органу від імені якого було складено протокол; по-друге, законодавче визначення процесуальних прав та обов'язків таких осіб під час судового провадження, в тому числі права на апеляційне оскарження постанови місцевого суду за результатами розгляду справи про адміністративне правопорушення; по-третє, регламентація процесуальних наслідків неявки у судові засідання таких осіб, у випадках, коли їх участь є обов'язковою; по-четверте, нормативне врегулювання підстав та порядку розгляду відводів у справах про адміністративні правопорушення, розподілу процесуальних витрат у справах про адміністративне правопорушення, а також підстав і порядку застосування судом заходів процесуального примусу за зловживання процесуальними правами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
2. Рішення ЄСПЛ у справі «Карелін проти Росії» від 20.09.2016 (заява № 926/08). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-166737%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-166737%22]}).
3. Рішення ЄСПЛ «Михайлова проти України» від 06.03.2018 (заява № 10644/08). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-191992%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-191992%22]}).
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Бантиш та інші проти України» від 06.10.2022 (заява № 13063/18). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-221390%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-221390%22]}).
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.08.2023 у справі № 208/712/19 (провадження № 13-47зв022). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113247461>.
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Глуценко та Пустовий проти України» від 02.03.2023 (заяви № 68073/17 та № 72743/17). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-224245%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-224245%22]}).
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Фігурка проти України» від 16.11.2023 (заява № 28232/22). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appid%22:\[%2228232/22%22\],%22itemid%22:\[%22001-228845%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appid%22:[%2228232/22%22],%22itemid%22:[%22001-228845%22]}).
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Гайдашевський проти України» від 06.02.2025 (заява №11553/21). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-243969%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-243969%22]}).
9. Глібо О. В. До питання про принципи судового провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 18. Т. 1. С. 139–142. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc18/part_1/36.pdf.
10. Законопроект №10002-1 від 22.09.2023. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42830>.
11. Постанова судді Дніпровського апеляційного суду від 15.04.2025 у справі № 204/16721/23 (провадження № 33/803/1131/25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126752784>.
12. Постанова судді Київського апеляційного суду від 16.06.2025 у справі № 756/10026/24 (провадження № 33/824/242/2025). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128257737>.
13. Постанова судді Харківського апеляційного суду від 05.05.2021 у справі № 636/2269/20 (провадження № 33/818/725/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96865729>.
14. Постанова судді Вінницького апеляційного суду від 17.03.2025 р. у справі № 132/3368/24 (провадження 33/801/270/2025). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125898341>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПОНОВЛЕННЯ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ «ПРАВО»

ON THE NEED TO RENEW THE FIELD OF KNOWLEDGE “LAW”

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Постановою Кабінету Міністрів України № 1021 від 30.08.2024 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» (далі – постанова 1021) ліквідовано галузь знань 08 Право, а спеціальності 081 Право, 082 Міжнародне право отримали нові шифри відповідно D8 і D9 та разом з іншими сьома спеціальностями утворили нову галузь знань D Бізнес, адміністрування та право. Зазначене рішення щодо галузі знань та спеціальності Право важко назвати оптимальним, скоріш навпаки поспішним та не достатньо виваженим. Прийняття постанови 1021, у першу чергу, пов'язане з намаганням уніфікувати та максимально наблизити перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти в Україні, до Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013 (МСКО), що розроблена ЮНЕСКО як всеохоплюючий статистичний опис національних систем освіти та методології для оцінки національних систем освіти порівняно зі збіжними міжнародними рівнями. Передбачене урядовою постановою 1021 припинення існування галузі знань 08 Право та подальше його поєднання з такою далекою від нього сферою як Бізнес і відносно близькою, але значно меншою за своїм соціальним призначенням діяльністю як Адміністрування, у перспективі може негативно позначитися як в опануванні правових знань та відповідних професій так й на рівні вітчизняної юридичної освіти в цілому. Зазначається, що під час розробки та прийняття у серпні 2024 року постанови 1021 припущено достатню кількість концептуальних та організаційних помилок. Зокрема це стосується порушення таких принципів правотворчості як необхідності та обґрунтованості, системності та наукового забезпечення. Це детермінує потребу перегляду змісту зазначеної вище постанови та необхідність поновлення галузі знань Право.

Ключові слова: постанова уряду, галузь знань, спеціальність Право, суспільні відносини, правотворчість, державне управління, поновлення.

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1021 of 30.08.2024 “On Amendments to the List of Fields of Knowledge and Specialties for Which Higher and Pre-Higher Education is Provided” (hereinafter referred to as Resolution 1021) abolished the field of knowledge 08 Law, and specialties 081 Law and 082 International Law were given new codes D8 and D9, respectively, and together with seven other specialties formed a new field of knowledge D Business, Administration, and Law. This decision regarding the field of knowledge and specialty of Law can hardly be called optimal; on the contrary, it was hasty and insufficiently considered. The adoption of Resolution 1021 is primarily linked to efforts to standardize and align as closely as possible the list of fields of knowledge and specialties for which higher and pre-higher education is provided in Ukraine with the International Standard Classification of Education ISCED-F 2013 (ISCED), developed by UNESCO as a comprehensive statistical description of national education systems and a methodology for assessing national education systems in comparison with comparable international levels. The termination of the field of knowledge 08 Law, as provided for by Government Resolution 1021, and its subsequent merger with such a distant field as Business and a relatively close, but significantly less socially relevant field of Administration, may have a negative impact in the long term on the acquisition of legal knowledge and related professions, as well as on the level of domestic legal education in general. It is noted that during the development and adoption of Resolution 1021 in August 2024, a sufficient number of conceptual and organizational errors were made. In particular, this concerns violations of such principles of law-making as necessity and justification, consistency, and scientific support. This determines the need to revise the content of the above-mentioned resolution and the need to renew the field of knowledge of Law.

Key words: government resolution, field of knowledge, specialty of Law, social relations, law-making, public administration, renewal.

Вступ. З першого вересня 2025 року особи, які в цьому році вступили на навчання за спеціальністю Право будуть опановувати зазначену спеціальність вже не у рамках галузі знань Право, а у межах нової відповідної галузі – Бізнес, адміністрування, право.

Таке рішення передбачене постановою Кабінету Міністрів України № 1021 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» від 30.08.2024 (далі – постанова 1021), якою були прийняті зміни до відповідної урядової постанови № 266 від 29.04.2015 (далі – постанова 266).

За результатами зазначених нововведень з 01.11.2024 – ліквідовано галузь знань 08 Право, а спеціальності 081 Право, 082 Міжнародне право отримали нові шифри відповідно D8 і D9 та разом з такими спеціальностями як D1 Облік і оподаткування, D2 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок, D3 Менеджмент, D4 Публічне управління та адміністрування, D5 Маркетинг, D6 Секретарська та офісна справа, D7 Торгівля склали зміст галузі знань – D Бізнес, адміністрування та право.

Також у тексті постанови 1021 відбулося більш повне посилання на коди і найменування відповідних деталізова-

них галузей Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013, що охопило усі зафіксовані у положеннях постанови галузі знань та спеціальності. За вказаною класифікацією спеціальності D8 Право і D9 Міжнародне право отримали однаковий код та іменування – 0421 Law.

Крім того, рівні освіти, за якими здійснюється підготовка за оновленим переліком спеціальностей складаються з фахової передвищої освіти; першого (бакалаврського), другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового/освітньо-творчого), що передбачає можливість здійснення підготовки для здобуття ступеня доктора філософії.

Зважаючи на сутність та зміст наведеної урядової постанови, передбачені у ній новачі небезпідставно можна вважати результатом здійснення функції правотворчості уряду, у свою чергу правові норми, які закріплені у цьому нормативно-правовому акті реалізуються за допомогою державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади усіх рівнів (центральної, регіональних, місцевих).

Зафіксоване в постанові 1021 рішення щодо галузі знань та спеціальності Право важко назвати оптимальним, скоріш навпаки поспішним та недостатньо виваженим, що з великою вірогідністю у недалекій перспективі спонукатиме до необхідності його перегляду.

Проблемам, пов'язаним з урядовою правотворчістю, присвячені роботи багатьох українських учених-адміністративістів, науково-теоретичною основою для вивчення цього важливого питання, можуть слугувати праці таких відомих учених як: В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, В. М. Гарашук, Є. В. Додін, Р. А. Калужний, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. Я. Настюк, О. І. Харитонova та ін.

Враховуючи важливість та потенційну резонансність порушеної теми, її значущість для подальшого об'єктивного сприйняття і поступального розвитку української правової освіти та науки, виникла потреба вивчення проблеми необхідності поновлення галузі знань Право за якою здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти в Україні, яка окрім власної важливості, також визначає мету цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу необхідного зазначити, що 24.08.2023 був прийнятий Закон України № 3354-IX «Про правотворчу діяльність», що визначає правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення, учасників правотворчої діяльності, правила техніки нормопроєктування, порядок здійснення обліку нормативно-правових актів, а також правила дії нормативно-правових актів, усунення прогалин, подолання колізій у нормативно-правових актах та здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів.

Згідно частині 2 статті 4 цього законодавчого акту Кабінет Міністрів України визнається суб'єктом правотворчої діяльності, а у відповідності до статті 3 цього ж закону правотворча діяльність здійснюється відповідно до принципів: верховенства права, що включає, але не виключно, принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; демократичності; пропорційності; необхідності та обґрунтованості; системності; наукового забезпечення; ресурсної забезпеченості.

На мій погляд, під час підготовки та прийняття постанови 1021 були не дотримані щонайменше 3 з 8 перелічених принципів – необхідності та обґрунтованості, системності та наукового забезпечення. Окрім того, певні положення згаданого нормативно-правового акта не у повній мірі відповідають таким вимогам як їх логічність, узгодженість (внутрішня та зовнішня), дотримання і використання позитивного досвіду та накопичених сталих вітчизняних практик у регулюванні тих чи інших груп суспільних відносин.

Для підтвердження викладеної думки, слід нагадати, що постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» (далі постанова 1719), яка втратила чинність після прийняття вже згадуваної та діючої зараз (зі змінами) постанови уряду № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 29.04.2015 була передбачена галузь знань 0304 Право, що складалася з двох спеціальностей – правознавство 6.030401 та правоохоронна діяльність 6.030402, при цьому спеціальність Міжнародне право 6.030202 охоплювалося галуззю знань 0302 Міжнародні відносини.

Тобто варіант постанови 1719 у частині змісту галузі знань Право виглядав більш логічнішим ніж той, який був зафіксований у постанові 266, бо охоплював дві близькі за місцем спеціальності, що охоплюють владну діяльність (судів, прокуратури, поліції та ін.) з однаковою домінуючою формою реалізації права як застосування. Втім й від-

несення спеціальності Міжнародне право до галузі знань Міжнародні відносини виглядало помилковим, що було виправлено у нормах постанови 266.

Після детального ознайомлення зі змістом постанови № 1021, все більше спадає на думку, що прийняття даного документу у першу чергу, пов'язане з намаганням керівництва українського уряду уніфікувати та максимально наблизити перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти в Україні, до Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013 (МСКО), що розроблена ЮНЕСКО як всеохоплюючий статистичний опис національних систем освіти та методології для оцінки національних систем освіти порівняно з зіставними міжнародними рівнями.

Як вже зазначалось це була друга спроба відповідної імплементації, першою можна вважати урядову постанову № 762 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» від 07 липня 2021 року (далі постанова 762), положення якої містили відповідники вітчизняним кодам і найменуванням спеціальностей – коди і найменування відповідних деталізованих галузей за Міжнародною стандартною класифікацією освіти.

Головним недоліком зазначеного документу було те, що окремі українські спеціальності не отримали свого міжнародного відповідника (17 з 293). Також, без змін залишилися назви наших галузей знань, що у свою чергу виключало наявність їх повної відповідності вказаним вище міжнародним стандартам. Згідно постанови 762 збереглися шифри і найменування галузі знань 080 Право та код і спеціальність 081 Право, що отримало міжнародний відповідник 0421 Law.

У зв'язку з прийняттям постанови 762, на офіційному сайті українського уряду зазначалось, що оприлюднено гармонізований із Міжнародною стандартною класифікацією освіти перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів фахової передвищої та вищої освіти в Україні. Встановлення відповідності передбачених Переліком галузей знань і спеціальностей кодам МСКО в умовах інтернаціоналізації вищої освіти є необхідним для забезпечення таких процесів як: міжнародна кодифікація освітніх програм задля зіставлення та визнання освітніх кваліфікацій вищої та фахової передвищої освіти, здобутих в Україні, відображення цієї інформації в додатку до документа про освіту (науковий ступінь); міжнародна академічна мобільність здобувачів і науково-педагогічних та педагогічних працівників закладів освіти та визнання її результатів; покращення умов для залучення іноземних студентів шляхом сприяння визнанню в світі здобутої в Україні кваліфікації; міжнародні порівняння та статистичний аналіз систем освіти [1].

У певній мірі можна було б погодитись з цим дописом на Урядовому порталі, якби не прийняття постанови 1021, якою продовжилась здійснюватися розпочата постановою 762 «гармонізація», що призвело до явного віддалення від зафіксованих у чинному законодавстві принципів правотворчої діяльності.

Замість того щоб не тільки зберегти змістовну гармонічність та зовнішню злагодженість наявних галузей знань та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, і на порядок зміцнити їх, розробники постанови 1021 пішли за варіантом найменшого супротиву – здійснили максимальну «підгонку» напрацьованих десятиліттями та максимально наближених до життєвих реалій відповідних галузей знань та спеціальностей до не завжди відповідаючим українському досвіду, традиціям і фаховому сприйняттю далеко не оптимальних «світових стандартів», зафіксованих у документі міжнародної організації, що перебуває у структурі стрімко втрачаючої свою репутацію ООН.

Щоб не виглядати голосливим, більш детальноше зупинимося на чинній галузі знань D Бізнес, адміністрування та право.

По-перше, критично сприймається послідовність понять за якою викладена вказана назва. З усім усвідомленням ролі і місця бізнесу у функціонуванні держави, у ієрархії не тільки сприйняття, а за своєю соціальною значущістю, цей різновид людської діяльності, аж ніяк не може бути попереду права. Нагадаю, що у сфері господарської діяльності, бізнес сприймається як фактичний аналог підприємництва, під яким згідно ч. 1 ст. 1 Закону України № 698-ХІІ «Про підприємництво» від 07.02.1991 (зі змінами) розуміється безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.

Втім бізнес – поняття більш широке, ніж поняття підприємництва. Це обумовлено двома основними обставинами: бізнес охоплює більший спектр видів діяльності шляхом проведення як одноразових, так і постійних бізнес операцій; кількість учасників у бізнесі більша, ніж кількість офіційно зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності, тобто підприємництво є категорією бізнесу – діяльності, що здійснюється приватними особами чи підприємствами (організаціями) щодо використання природних благ, виробництва, придбання та продажу товарів чи надання послуг в обмін на інші товари, послуги або гроші до взаємної вигоди зацікавлених сторін [2, с. 11–12].

Також, якщо розглядати співвідношення права і адміністрування (від лат. *administro* – керую) 1. Управління, завідування. 2. В негативному сенсі – управління, здійснюване лише шляхом наказів і розпоряджень [3]. Не дивлячись на усю об'ємність цього терміну, який репрезентується як у вузькому, широкому та негативному сенсах, у нього теж відсутні будь-які підстави бути попереду права, зважаючи на сутність, аксіологічні характеристики, варіації існування та сприйняття останнього.

По-друге, враховуючи викладене вище, теж неможливо серйозно приймати передостання і останнє місце спеціальностей 081 Право та 082 Міжнародне право у відповідному переліку галузі знань D Бізнес, адміністрування та право, у якому перші сім місць належать таким галузям знань як D1 Облік і оподаткування, D2 Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок, D3 Менеджмент, D4 Публічне управління та адміністрування, D5 Маркетинг, D6 Секретарська та офісна справа та D7 Торгівля. Проте, подібна послідовність концептуально відповідає достатньо вразливій назві цієї галузі знань.

По-третє, після ознайомлення з назвами та змістом оновлених галузей, зафіксованих у постанові 1021, можна помітити, що менша частина з них сформована за критерієм відповідності соціальним сферам, зміст яких складають споріднені різновиди діяльності (спеціальності). Наприклад, галузь знань А Освіта, яка об'єднує спеціальності: А1 Освітні науки; А2 Дошкільна освіта; А3 Початкова освіта; А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями); А5 Професійна освіта (за спеціалізаціями); А6 Спеціальна освіта (за спеціалізаціями); А7 Фізична культура і спорт.

В інших (у переважній більшості) галузях знань фактично відсутній критерій зазначеної вище відповідності, зате беззастережно скалькована відповідність (сформована аналогія) деталізованам галузям Міжнародної стандартної класифікації освіти ISCED-F 2013. Наприклад, галузь знань J Транспорт та послуги, яка фактично сформована не за двома, а за п'ятьма критеріями та складається з п'яти різновидів спеціальностей, а саме: J1 Послуги краси; J2 Готельно-ресторанна справа та кейтеринг; J3 Туризм та рекреація; J4 Охорона праці; J5 Морський та внутріш-

ній водний транспорт; J6 Авіаційний транспорт; J7 Залізничний транспорт; J8 Автомобільний транспорт.

Щодо галузі знань D, яка має потрібну назву, її зміст де-факто відповідає не трьом, а восьми відповідним складовим – праву, фінансам і оподаткуванню, банківській справі, фондовому ринку, публічному управлінню, страхуванню, менеджменту і секретарській та офісній справі, маркетингу та торгівлі.

Безумовно, між переліченими соціальними сферами існує зв'язок, однак його не можна визначити прямим, скоріш він є опосередкований (виняток складає право, відповідні норми галузей якого безпосередньо регулюють суспільні відносини але не тільки вказаних сфер, а й інших – різноманітні послуги, транспорт, охорона здоров'я, освіта, оборона, безпека тощо). Тому на мій погляд кожна галузь знань повинна об'єднувати не більше двох соціальних сфер. Прикладом, такого підходу можна вважати галузь знань К Безпека та оборона, яка акумулює два блоки спеціальностей, що чітко відповідають назві зазначеної галузі (винятком можна вважати спеціальність К9 Правоохоронна діяльність, яка за своєю сутністю і змістом більше тяжіє до галузі знань Право).

Унікальність та багатогранність права пізнається насамперед через розуміння його сутності, поняття та ознак.

Зокрема на думку М. С. Кельмана та О. Г. Мурашина сутність права полягає в тому, що воно відображає нормативно визначену, гарантовану державою міру свободи особи. Право – це соціальний регулятор відносин, побудований на уявленні про справедливість, яке є в даний момент у конкретному суспільстві і має загальнообов'язковий, формально визначений, нормативний характер, встановлений або санкціонований державою (населенням в ході референдуму) і гарантований нею [4, с.275].

Дещо іншої позиції дотримуються Ю. А. Ведерніков та В. С. Грекул, які вважають, що сутністю права є свобода людини, тобто притаманні людині властивості та форми життя, що відображають її прагнення до самовираження й самореалізації. Але це не будь-яка свобода, а свобода певним чином визначена й забезпечена. Тому право є свободою: взаємодії з іншими суб'єктами; в першу чергу дія, що знаходять своє зовнішнє втілення у вигляді дій або бездіяльності; що поєднує в собі свободу суспільства та його членів; межі якої забезпечуються суспільством, а не окремою людиною; реалізація якої захищається юридичними засобами; не кожного окремого індивіда, а типових членів суспільства, тому межі свободи є рівними для кожного з однойменних суб'єктів.

Таким чином, право – це встановлена та забезпечувана державою система загальнообов'язкових, формально-визначених норм, які виступають мірою свободи та критерієм правомірної і неправомірної поведінки суб'єктів в суспільстві.

В такому розумінні право – це ознака цивілізації, культури суспільства, являє собою соціальну цінність, благо як для суспільства взагалі, так й для кожного його члена зокрема [5, с. 39–40].

Найважливіші властивості (ознаки) права полягають у тому, що право: встановлюється або санкціонується (тобто офіційно схвалюється) державою чи населенням в ході референдуму; має відповідати ідеалам справедливості і свободи; право має нормативний характер, що ріднить його з іншими формами соціального регулювання – моральністю, звичаями і т. д.; є виявлення волі і свідомості людей (інтелектуально-вольовий характер права); забезпечене можливістю державного примусу; формально визначене (зв'язок суспільства, держави і права в аспекті, який розглядається, можна описати формулою – «зміст права створюється суспільством, форма права – державою»); складне системне утворення, яке поділяється на три елементи – природне, позитивне і суб'єктивне [4, с. 275–278].

Після такого стислого викладу сутності, поняття та ознак права, ще більше усвідомлюється помилка, яку припустив наш уряд, ліквідувавши у 2024 році таку галузь знань як Право.

На виконання вже згаданої урядової постанови 1021, Міністерство освіти та науки України підготувало Наказ № 1625 від 19.11.2024 «Про особливості запровадження змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30.08.2024 № 1021», який було зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03.12.2024 за № 1833/43178.

Даним наказом передбачено низку достатньо непростих і трудомістких організаційно-правових заходів, зокрема щодо: переоформлення ліцензій на провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти за освітніми програмами, що передбачають присвоєння професійної кваліфікації з професій, для яких запроваджено додаткове регулювання, ліцензій на рівні фахової передвищої освіти та ліцензій у сфері післядипломної освіти, здійснюється відповідно до Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності; переоформлення сертифікатів про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, здійснюється відповідно до Порядку оформлення, переоформлення, видачі, зберігання та обліку сертифікатів про акредитацію освітньої програми; застосування у 2025 році як сертифікатів про акредитацію освітньо-професійних програм за «новими» спеціальностями, так і сертифікати про акредитацію освітньо-професійних програм за «попередніми» спеціальностями з урахуванням таблиці відповідності (додаток 1 Наказу); строку дії сертифікатів про акредитацію освітньо-професійних програм у сфері фахової передвищої освіти за спеціальностями, дія яких у сфері фахової передвищої освіти припиняється, продовжується без процедури акредитації до випуску всіх випускників, зарахованих на навчання до набрання чинності постановою 1021 «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти», у тому числі тих сертифікатів про акредитацію освітньо-професійних програм у сфері фахової передвищої освіти, строк дії яких закінчився у період дії воєнного стану та був продовжений, але не пізніше 31 грудня 2028 року та ін.

Наведений алгоритм достатньо об'ємних як за переліком так й за змістом дій, демонструє не тільки яку значну роботу мають виконати ЗВО та відповідні інстанції Міністерства освіти та науки України у зв'язку з прийняттями змінами переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, а й той не менший обсяг можливих

заходів, до реалізації яких слід бути готовими у разі визнання та виправлення допущених помилок, які містяться у постанові 1021, зокрема й тих, що стосуються ліквідації галузі знань Право.

Передбачене урядовою постановою 1021 припинення існування галузі знань 080 Право та подальше його поєднання з такою далекою від нього сферою як Бізнес і відносно близькою, але значно меншою за своїм соціальним призначенням діяльністю як Адміністрування, на мою думку є недалекоглядним і мало продуманим кроком, що у перспективі негативно позначиться як в опануванні правових знань та відповідних професій так й на рівні вітчизняної юридичної освіти в цілому.

Не слід забувати про аксіологічну сутність права у суспільному житті. З позицій недостатності рівнів соціальної організації та функціонування сучасної української держави, його у значній мірі не можна ототожнювати з чинним законодавством. Пам'ятаю крилаті фрази професора Копейчикова В. В., які він неодноразово повторював на своїх лекціях, про те що право це – найвищий поведінковий стандарт та закон може помилятися, а право – ні.

Штучне зменшення ролі права у соціальному житті аж ніяк не змушує забувати такі невирішені виклики як – поширений правовий нігілізм серед значної частини українського населення, його недостатні рівні як загальної так й правової культури і свідомості. Також не слід забувати про актуальність завдань подальшого становлення та зміцнення інститутів громадянського суспільства і правової держави в Україні, а про затребуваність суттєвого поліпшення характеристик таких соціально значущих процесів як правоутворення, правотворчість та правореалізація й годі казати.

На підставі викладеного можна **констатувати**, що під час розробки та прийняття у серпні 2024 року постанови 1021, було припущено достатню кількість концептуальних, організаційних та технічних помилок. Зокрема це стосується порушення таких принципів правотворчості як необхідності та обґрунтованості, системності та наукового забезпечення. Також певні положення згаданого нормативно-правового акта не у повній мірі відповідають таким вимогам як їх логічність, узгодженість (внутрішня та зовнішня), дотримання і використання позитивного досвіду та накопичених сталих вітчизняних практик у регулюванні тих чи інших груп суспільних відносин.

Перелічені фактори рано чи пізно детермінують потребу перегляду змісту зазначеної вище постанови та розв'язання завдання щодо суттєвого вдосконалення нормативно-правового забезпечення переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, однією з важливих складових якого має стати поновлення галузі знань Право.

ЛІТЕРАТУРА

1. Урядом гармонізовано перелік галузей знань і спеціальностей вищої освіти Міжнародною стандартною класифікацією освіти. Урядовий портал. 28 липня 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryadom-garmonizovano-perelik-galuzej-znan-i-specialnostej-vishchoyi-osviti-z-mizhnarodnoy-standartnoy-klasifikaciyeyu-osviti>. (дата звернення: 22.09.2025).
2. Основи бізнесу: навчальний посібник. Доброва Н.В., Осипова М.М. Одеса: Бондаренко М. О., 2018. 305 с.
3. Адміністрування. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів онлайн. URL: <https://126.slovaronline.com/1075%D0%90%D0%94%D0%9C%D0%86%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF> (дата звернення: 22.09.2025).
4. М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Загальна теорія держави та права: Підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с.
5. Ю.А. Ведерников, В.С. Грекул. Теорія держави і права. Навчальний посібник. Дн-вськ, 2002. 120 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛІЗОВАНИХ ЗАКУПІВЕЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ЦЗО) У БУДІВЕЛЬНИХ ПРОЄКТАХ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES REGULATING THE ACTIVITIES OF CENTRALIZED PURCHASING ORGANIZATIONS (CPOS) IN CONSTRUCTION PROJECTS

Левандовський Ч.Ч., д.філос. (PhD) в гал. права,
адвокат

Стаття присвячена комплексному дослідженню адміністративно-правових засад регулювання діяльності централізованих закупівельних організацій (ЦЗО) у будівельних проєктах в контексті модернізації системи публічних закупівель України та її гармонізації з європейськими стандартами. Досліджено правове підґрунтя створення та функціонування ЦЗО як спеціалізованих суб'єктів публічного адміністрування, що здійснюють централізовані закупівлі у сфері будівництва з метою підвищення ефективності використання публічних коштів та забезпечення професіоналізації закупівельних процедур.

Проаналізовано особливості правового статусу ЦЗО у будівельній сфері, включаючи можливі організаційно-правові форми їх створення, функції, повноваження та механізми взаємодії з іншими учасниками закупівельного процесу. Особливу увагу приділено дослідженню специфіки застосування ЦЗО у будівельних проєктах, що зумовлена складністю технічних вимог, значними обсягами фінансування та тривалістю реалізації проєктів.

Розглянуто різні моделі організації діяльності ЦЗО у будівельній сфері: галузева модель, що передбачає створення спеціалізованих ЦЗО при профільних міністерствах; територіальна модель, заснована на регіональному принципі організації; та проєктна модель, орієнтована на обслуговування конкретних великих інфраструктурних проєктів. Проаналізовано переваги та недоліки кожної моделі з урахуванням відновлення та відбудови України та специфіки національного будівельного ринку.

Досліджено механізми забезпечення прозорості та підзвітності діяльності ЦЗО, включаючи використання можливостей електронної системи «Прозорро» для автоматизації процесів планування, проведення та моніторингу закупівель. Особливу увагу приділено аналізу проблемних аспектів функціонування ЦЗО, зокрема ризикам монополізації ринку, складнощам координації діяльності різних ЦЗО у межах комплексних проєктів та недосконалості механізмів контролю їх діяльності.

Проаналізовано міжнародний досвід правового регулювання ЦЗО у будівельній сфері, зокрема практику країн Європейського Союзу, включаючи німецьку модель державно-приватного партнерства, французьку галузеву спеціалізацію та польську регіональну організацію централізованих закупівель. На основі порівняльного аналізу визначено можливості адаптації кращих європейських практик до українських умов.

Виявлено ключові недоліки чинного нормативно-правового регулювання діяльності ЦЗО у будівельній сфері, включаючи відсутність спеціального законодавчого акту, недостатність механізмів контролю та звітності, брак системи акредитації та сертифікації ЦЗО. Запропоновано комплекс заходів для оптимізації правового регулювання, включаючи розробку спеціального нормативно-правового акту, створення системи професійної підготовки персоналу ЦЗО, впровадження механізмів незалежного аудиту та громадського контролю.

Ключові слова: адміністративне право, публічні закупівлі, будівельні проєкти, правове регулювання, централізовані закупівельні організації (ЦЗО), централізація закупівель, ефективність, прозорість.

The article is devoted to a comprehensive study of the administrative and legal foundations for regulating the activities of Central Purchasing Bodies (CPBs) in construction projects, in the context of modernizing Ukraine's public procurement system and aligning it with European standards. The legal basis for the establishment and functioning of Central Purchasing Bodies as specialized entities of public administration engaged in centralized procurement in the construction sector is examined. The goal is to enhance the efficiency of public funds usage and ensure the professionalization of procurement procedures.

The article analyzes the legal status of Central Purchasing Bodies in the construction sector, including possible organizational and legal forms of their establishment, functions, powers, and mechanisms of interaction with other participants in the procurement process. Special attention is given to the specifics of applying Central Purchasing Bodies in construction projects, which are characterized by complex technical requirements, significant funding volumes, and extended project implementation durations.

Various models of Central Purchasing Body operation in the construction sector are considered: the sectoral model, which involves the creation of specialized Central Purchasing Bodies under relevant ministries; the territorial model, based on a regional principle of organization; and the project-based model, focused on servicing specific large-scale infrastructure projects. The advantages and disadvantages of each model are analyzed, taking into account the recovery and reconstruction of Ukraine and the specific features of the national construction market.

Mechanisms for ensuring transparency and accountability of Central Purchasing Body activities are explored, including the use of the Prozorro electronic system for automating the planning, execution, and monitoring of procurements. Particular attention is paid to problematic aspects of Central Purchasing Body functioning, such as risks of market monopolization, challenges in coordinating the activities of different Central Purchasing Bodies within complex projects, and deficiencies in control mechanisms.

The article also examines international experience in the legal regulation of Central Purchasing Bodies in the construction sector, particularly the practices of European Union countries, including the German model of public-private partnership, the French model of sectoral specialization, and the Polish model of regional organization of centralized procurement. Based on comparative analysis, the article identifies opportunities for adapting best European practices to the Ukrainian context.

Key shortcomings in the current regulatory framework governing the activities of Central Purchasing Bodies in the construction sector are identified, including the absence of a specific legislative act, insufficient control and reporting mechanisms, and the lack of an accreditation and certification system for Central Purchasing Bodies. A set of measures is proposed to optimize legal regulation, including the development of a dedicated legal act, the establishment of a professional training system for Central Purchasing Body personnel, and the introduction of mechanisms for independent auditing and public oversight.

Key words: administrative law, public procurement, construction projects, legal regulation, Central Purchasing Bodies (CPBs), procurement centralization, efficiency, transparency.

Механізми централізованих закупівель передбачені в нормативних актах, що складають правову доктрину сфери публічних закупівель в Україні, а саме в Директиві Європейського Парламенту і Ради 2014/24/ЄС від 26 лютого 2014 року про публічні закупівлі [1] та в Законі України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 № 922-VIII [2].

Модернізація системи публічних закупівель України в контексті євроінтеграційних процесів зумовила необхідність впровадження нових інституційних механізмів, спрямованих на підвищення ефективності використання публічних коштів та забезпечення прозорості закупівельних процедур. Важливого значення в цьому контексті набуває діяльність централізованих закупівельних організацій (ЦЗО), які покликані централізувати та оптимізувати закупівельні процеси, особливо в окремій специфічній сфері будівельних проєктів (будівельних робіт та послуг) відповідно до 45 розділу (CPV 45) Єдиного закупівельного словника, який згармонізований з європейським закупівельним словником Common Procurement Vocabulary (CPV) [3].

Будівельна галузь характеризується високим рівнем складності предметів закупівель, значними обсягами фінансування та підвищеними ризиками порушень у закупівельних процедурах. Саме тому створення спеціалізованих ЦЗО для будівельних проєктів особливо в умовах відновлення та відбудови України можна справедливо вважати надскладним завданням реформування системи публічних закупівель. Водночас практика функціонування таких організацій виявила низку проблемних аспектів правового регулювання їх діяльності, що потребують комплексного наукового аналізу.

Проблематика централізованих публічних частково висвітлена у працях українських дослідників, проте спеціалізоване дослідження саме адміністративно-правових засад регулювання ЦЗО у галузі будівництва не виконувалося. Це обумовлює необхідність поглибленого аналізу правового статусу ЦЗО, механізмів їх функціонування та особливостей застосування у будівельній галузі.

Особливої актуальності набуває питання визначення оптимальної моделі правового регулювання діяльності ЦЗО, що дозволила б забезпечити баланс між централізацією закупівель та збереженням конкурентного середовища, ефективністю використання ресурсів та дотриманням принципів прозорості і підзвітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання централізованих закупівель та централізованих закупівельних організацій, як елементу системи публічних закупівель фрагментарно досліджувалося дослідниками-науковцями з права, економіки, державного управління та навіть фармації та охорони здоров'я [4; 5; 6; 7; 9; 10; 11].

Дослідження правових аспектів функціонування централізованих закупівельних організацій здійснювалось в основному науковцями господарського права. Значний внесок у розвиток теоретичних засад публічних закупівель зробила В. К. Малолітнева, яка у своїх роботах комплексно проаналізувала господарсько-правовий інститут публічних закупівель та особливості його функціонування в умовах трансформаційних процесів [4].

Важливі аспекти інституційного забезпечення закупівельних процедур досліджував А. О. Сошников, який приділив особливу увагу питанням централізації закупівель як інструменту підвищення їх ефективності. Його висновки щодо необхідності створення спеціалізованих організацій для складних видів закупівель є особливо актуальними для будівельної сфери [5].

Питання адаптації європейських моделей централізованих закупівель до національних умов розглядала у своїх роботах Т. І. Швидка, яка проаналізувала механізми імплементації директив ЄС у сфері публічних закупівель та механізм рамкових угод у централізованих закупівлях. Її дослідження засвідчують важливість створення належної правової основи для функціонування ЦЗО [6, 7].

Попри наявність окремих наукових праць, присвячених різним аспектам публічних закупівель, комплексне дослідження адміністративно-правових засад регулювання діяльності ЦЗО саме у будівельних проєктах залишається недостатньо розробленим. Це обумовлює актуальність та наукову новизну даного дослідження.

Мета статті полягає у комплексному аналізі адміністративно-правових засад регулювання діяльності централізованих закупівельних організацій у будівельних проєктах, визначенні особливостей їх правового статусу та функціонування, а також формулюванні пропозицій щодо оптимізації правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правові основи створення та функціонування централізованих закупівельних організацій в Україні були закладені Законом України «Про публічні закупівлі» від 25 грудня 2015 року № 922-VIII, який визначив можливість створення таких організацій для централізованого проведення закупівель товарів, робіт та послуг [1]. Однак специфіка застосування цього інституту у будівельній сфері потребувала додаткового нормативного врегулювання.

Концептуальні засади створення ЦЗО для будівельних проєктів були визначені у Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожній карті»), затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 року № 175-р. Цей документ передбачав поетапне впровадження централізованих закупівель у ключових сферах, включаючи будівництво та інфраструктурні проєкти [13].

Відповідно до пункту 36 частини першої статті 1 Закону України «Про публічні закупівлі» Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову від 27 грудня 2018 р. № 1216 «Про особливості створення та діяльності централізованих закупівельних організацій» [14].

Відповідно до п.3 цієї Постанови централізовані закупівельні організації визначаються Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування (міською та обласною радами, якщо чисельність населення міста або області становить чи перевищує 1 млн. осіб) в межах їх компетенцій.

За даними оновленої спільної Швидкої оцінки завдань шкоди та потреб на відновлення (RDNA4 – Fourth Rapid Damage and Needs Assessment), оприлюдненої Урядом України, Групою Світового банку, Європейською Комісією та Організацією Об'єднаних Націй, станом на 31 грудня 2024 року загальна вартість відбудови та відновлення в Україні становить 524 мільярди доларів США (506 мільярдів євро) впродовж наступного десятиліття 2025-2035pp. [15, 16].

З врахуванням сучасних викликів відбудови та відновлення України, сфера будівництва на загальнодержавному рівні обґрунтовано зайняла особливе місце і в контексті централізованих закупівель Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову від 01 квітня 2025 р. № 362 «Деякі питання реалізації експериментального проєкту стосовно діяльності централізованої закупівельної організації у сфері управління Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури», якою було визначено державне підприємство «Інфраструктурні проєкти» (код згідно з ЄДРПОУ 38684046), що належить до сфери управління Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури, централізованою закупівельною організацією для реалізації експериментального проєкту [17].

Додатком 2 до цієї Постанови № 362 від 01.04.2025р. передбачено Перелік товарів, послуг та/або робіт, закупівля яких здійснюється через централізовану закупівельну організацію: роботи з будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту), зокрема з розробленням проєктної документації, модернізації інфраструктури, об'єктів житлової нерухомості, громадського призначення, виробничого комплексу, соціальної сфери,

сфери житлово-комунального господарства, благоустрою населених пунктів, управління побутовими відходами (об'єктів оброблення відходів, полігонів), енергетичної інфраструктури, захисних споруд цивільного захисту, інших об'єктів, що мають вплив на життєдіяльність населення, військових об'єктів та майна, об'єктів у сферах авіаційного, залізничного, морського та внутрішнього водного транспорту, автомобільного транспорту загального користування, міського електричного транспорту, у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель, а також об'єктів і споруд оборонного та спеціального призначення; роботи з розроблення проектної документації на такі об'єкти; експертиза проектів будівництва; технічний нагляд під час будівництва об'єкта; послуги інженера-консультанта (будівництво), зокрема із здійсненням технічного нагляду; експлуатаційне утримання автомобільних доріг загального користування державного значення; матеріальні ресурси (товари) для виконання будівельних робіт, забезпечення якими відповідно до умов договорів про закупівлю робіт з будівництва, зазначених в абзаці четвертому цього переліку, покладається на замовників.

Важливо зазначити, що відповідно до п. 7.9 та 10 цієї Постанови Кабінету Міністрів України, здійснення централізованої закупівельної організації закупівлі товарів, послуг та/або робіт, визначених додатком 2, відбувається шляхом проведення відкритих торгів та/або закупівлі за рамковою угодою, а Регламент взаємодії централізованої закупівельної організації та замовників, згідно з додатком 1 з питань організації та проведення закупівель товарів, послуг та/або робіт, затверджується централізованою закупівельною організацією за погодженням з Агентством відновлення.

Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, правове регулювання ЦЗО здійснюється з врахуванням положень Директиви 2014/24/ЄС Європейського Парламенту і Ради про публічні закупівлі, яка передбачає можливість створення централізованих закупівельних органів для підвищення ефективності та професіоналізації закупівельного процесу. Особливо важливими є положення цієї Директиви щодо централізованих закупівель за процедурами спільних закупівель та рамкових угод у будівельній сфері [2].

Досліджуючи правовий статус ЦЗО у будівельних проєктах, варто відзначити, що ці організації можуть створюватися як у формі державних установ, так і у формі державних підприємств або комунальних підприємств. Вибір організаційно-правової форми залежить від специфіки завдань, які покладаються на ЦЗО, обсягів та характеру закупівель.

Заслужує на увагу підхід, за якого ЦЗО розглядаються як спеціалізовані суб'єкти публічного адміністрування, які здійснюють делеговані функції у сфері публічних закупівель. Це передбачає не лише технічне виконання закупівельних процедур, а й формування професійних компетенцій у відповідних галузях, зокрема у будівництві.

Такий підхід експериментально на даний час реалізований шляхом прийняття вищезгаданої Постанови Кабінету Міністрів України № 362 від 01.04.2025р.

Особливості функціонування ЦЗО у будівельних проєктах зумовлені специфікою цієї сфери. По-перше, будівельні проєкти характеризуються значною складністю технічних вимог, що потребує високого рівня професійної підготовки спеціалістів ЦЗО. По-друге, тривалість будівельних проєктів вимагає особливого підходу до планування закупівель та управління контрактами.

Враховуючи технологічні аспекти, ЦЗО у будівельних проєктах активно використовують можливості електронної системи «Прозорро» для автоматизації процесів планування, проведення та моніторингу закупівель. Система дозволяє забезпечити прозорість усіх етапів закупівельного процесу та створити умови для ефективного контролю з боку уповноважених органів [18].

Досліджуючи практику застосування, можна виділити кілька основних моделей організації діяльності ЦЗО у будівельній сфері. Перша модель передбачає створення галузевих ЦЗО при профільних міністерствах або відомствах, які спеціалізуються на закупівлях для конкретних видів будівельних робіт. Друга модель базується на територіальному принципі організації, коли ЦЗО обслуговують всі будівельні проєкти у межах певного регіону. Третя модель передбачає створення проєктних ЦЗО для конкретних великих інфраструктурних проєктів. Така модель виявилася особливо ефективною для масштабних будівельних програм, де необхідне високоспеціалізоване знання специфіки проєкту та координація великої кількості закупівель.

Аналіз правозастосовної практики засвідчує, що ЦЗО у будівельних проєктах забезпечують низку переваг порівняно з децентралізованою моделлю закупівель. Серед основних переваг варто виділити професіоналізацію закупівельного процесу, оптимізацію витрат завдяки ефекту масштабу, стандартизацію процедур та підвищення якості планування.

Професіоналізація закупівельного процесу досягається завдяки концентрації у ЦЗО фахівців з відповідними компетенціями у сфері будівництва та публічних закупівель. Це дозволяє забезпечити більш якісну підготовку тендерної документації, обґрунтованість технічних вимог та ефективність оцінки пропозицій учасників.

Економічний ефект від діяльності ЦЗО досягається завдяки можливості укладення рамкових угод з постачальниками будівельних матеріалів, робіт та послуг, що дозволяє отримати більш вигідні цінові умови порівняно з окремими закупівлями. Особливо це актуально для стандартизованих будівельних матеріалів та типових видів робіт.

Стандартизація процедур сприяє зменшенню ризиків порушень законодавства про публічні закупівлі та підвищує прогнозованість закупівельного процесу для учасників ринку. ЦЗО розробляють уніфіковані підходи до оцінки кваліфікації учасників, технічних специфікацій та критеріїв оцінки пропозицій.

Водночас практика виявила низку проблемних аспектів функціонування ЦЗО у будівельних проєктах. Одним з найбільш значущих викликів є забезпечення балансу між централізацією та збереженням конкурентного середовища. Надмірна концентрація закупівель у руках обмеженої кількості ЦЗО може призвести до зменшення конкуренції та формування монополістичних тенденцій.

Особливої уваги потребує питання підзвітності та контролю діяльності ЦЗО. Оскільки ці організації здійснюють закупівлі за рахунок публічних коштів від імені інших замовників, необхідне забезпечення ефективних механізмів контролю та звітності, що гарантували б прозорість та підзвітність їх діяльності.

Досліджуючи міжнародний досвід, варто відзначити, що у країнах Європейського Союзу функціонування ЦЗО у будівельній сфері регулюється на основі принципів субсидіарності та пропорційності. Це означає, що централізація здійснюється лише у тих випадках, коли вона приносить очевидні переваги порівняно з децентралізованою моделлю [19]. Так, в країнах ЄС існують різні підходи до створення ЦЗО (CPBs), наприклад, Франція організувала в 1968 році UGAP (Union des Groupements d'Achats Publics) як державний орган; Італія – у 1997 році CONSIP (CON.S.I.P. – Concessionaria Servizi Informativi Pubblici) як акціонерне товариство з державною участю; Польща – у 2020 році як установу COAR (Centrum Obsługi Administracji Rządowej) у структурі уряду.

У будівельній сфері у Швеції існує ЦЗО під назвою HBV, яка є центром закупівель для шведської державної житлової компанії та здійснює скоординовану закупівлю продуктів і послуг, пов'язаних із будівництвом, реконструкцією та управлінням нерухомістю. HBV (Husbyggnadsvaror) – це шведська централізована закупівельна організація у сфері житлового та комунального

будівництва. Це кооперативна організація, що належить муніципальним житловим компаніям у Швеції. Створена для того, щоб: проводити централізовані закупівлі будівельних матеріалів, робіт і послуг; укладати рамкові угоди з постачальниками; забезпечувати муніципальні компанії доступом до вигідніших умов на ринку. Членами HBV є понад 370 муніципальних житлових компаній Швеції. HBV у Швеції фактично виконує функції Central Purchasing Body (CPB) у будівельній сфері:• централізує попит на будівельні матеріали та ремонтні послуги; гарантує відповідність стандартам і нормам ЄС (EN, Eurocodes); забезпечує економію від масштабу для муніципалітетів [20].

У Великобританії у сфері публічних закупівель створено та діє Королівський Комерційний Сервіс (CCS – Crown Commercial Service). CCS є найбільшою організацією з державних закупівель у Великобританії та виконавчим органом Кабінету Міністрів [21]. Королівський Комерційний Сервіс через динамічну систему закупівель (DPS), яка доступна для всіх центральних урядових департаментів Великої Британії, агентств та державних органів, більш широких організацій державного сектору та благодійних організацій надає можливість придбати ряд експертних професійних та технічних будівельних послуг [22]. У контексті існування різних ЦЗО (CPBs) у Великобританії слід відмітити Йоркширську закупівельну організацію (Yorkshire Purchasing Organisation – YPO), яка є державним центральним закупівельним органом, базується в Вейкфілді, Йоркшир. YPO належить і управляється консорціумом окружних, столичних та районних рад у Йоркширі та Північно-Західній Англії. YPO надає широкий спектр ресурсів та послуг школам, радам, благодійним організаціям, екстреним службам та іншим організаціям державного сектору. Вважається, що є YPO є найбільшою офіційно створеною організацією з закупівель державного сектору у Великобританії. YPO була сформована як Йоркширська закупівельна організація в 1974 році як спільний комітет з 8 місцевих органів влади, Барнслі, Бредфорд, Колдердейл, Донкастер, Кіркліс, Північний Йоркшир, Ротерхем і Вейкфілд, всі, що базуються в Йоркширі, звідси і оригінальна назва. YPO може вважатися класичним прикладом ЦЗО об'єднання органів самоврядування, збудованим за територіальною ознакою. [23]. Йоркширська закупівельна організація (YPO), як централізована закупівельна організація здійснює в тому числі закупівлю будівельних робіт та послуг, в тому числі експлуатаційне утримання дорожньої інфраструктури та встановлення вуличного освітлення [24].

В Австрії, централізованою закупівельною організацією є Австрійське федеральне агентство закупівель (Bundesbeschaffung GmbH – BBG), яке є партнером з питань закупівель для міністерств, федеральних земель, міст та муніципалітетів, а також для аутсорсингових федеральних організацій, університетів та закладів охорони здоров'я. BBG на 100% належить федеральному уряду. Акціонером є Австрійська Республіка, представлена Федеральним міністерством фінансів. Австрійське федеральне агентство закупівель здійснює в тому числі закупівлі для будівельних контрактів вартістю понад порогової суми, що застосовується у ЄС 5.382.000 євро. Таким чином міжнародний досвід європейських країн, в тому числі які не входять до країн Європейського Союзу, свідчить про активне використання механізмів центральних закупівель в тому числі при придбанні будівельних робіт та послуг відповідно до 45 розділу (CPV 45) Єдиного закупівельного словника, а також про індивідуальний підхід до централізації публічних закупівель та створення централізованих закупівельних організацій [25].

Враховуючи виявлені проблемні аспекти та міжнародний досвід, доцільно сформулювати комплекс заходів для оптимізації адміністративно-правового регулювання діяльності ЦЗО у будівельних проектах.

По-перше, необхідно розробити спеціальний нормативно-правовий акт, який би детально регламентував правовий статус ЦЗО у будівельній сфері, їх функції, повноваження та відповідальність. Такий акт має визначити критерії створення ЦЗО, вимоги до їх організаційної структури та професійних компетенцій персоналу.

По-друге, важливо створити ефективну систему контролю діяльності ЦЗО, яка б включала як внутрішні механізми корпоративного управління, так і зовнішній незалежний аудит. Особливу увагу слід приділити забезпеченню прозорості звітності ЦЗО та публічному доступу до інформації про результати їх діяльності.

По-третє, доцільно розробити систему акредитації та сертифікації ЦЗО у будівельній сфері, яка б гарантувала відповідність їх діяльності встановленим стандартам якості та професійності. Така система має включати регулярне оцінювання компетенцій персоналу ЦЗО та ефективності їх діяльності.

Враховуючи специфіку будівельної галузі, важливо також створити механізми координації діяльності різних ЦЗО та попередження конфліктів інтересів. Це особливо актуально для великих інфраструктурних проєктів, де можуть залучатися кілька ЦЗО одночасно.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що централізовані закупівельні організації відіграють важливу роль у підвищенні ефективності публічних закупівель у будівельній сфері та сприяють реалізації принципів економного та раціонального використання публічних коштів. Адміністративно-правове регулювання діяльності ЦЗО у будівельних проектах становить комплексну систему норм, що визначають правовий статус цих організацій, механізми їх функціонування та взаємодії з іншими суб'єктами закупівельного процесу.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі особливостей правового регулювання ЦЗО саме у контексті будівельних проєктів та формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації їх діяльності. Виявлено, що основними перевагами функціонування ЦЗО у будівельній сфері є професіоналізація закупівельного процесу, економія бюджетних коштів завдяки ефекту масштабу, стандартизація процедур та підвищення якості планування.

Водночас дослідження виявило ключові проблемні аспекти: недосконалість нормативно-правової бази регулювання діяльності ЦЗО у будівельній сфері, недостатність механізмів контролю та звітності, ризики монополізації ринку та складності координації діяльності різних ЦЗО в рамках комплексних проєктів.

У ході дослідження сформульовано комплекс конкретних пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання:

- розробка спеціального нормативно-правового акту, що регламентує діяльність ЦЗО у будівельній сфері;
- створення системи обов'язкової акредитації та періодичної сертифікації ЦЗО;
- впровадження механізмів незалежного аудиту та громадського контролю діяльності ЦЗО;
- розробка методичних рекомендацій щодо організації координації між різними ЦЗО у межах комплексних проєктів;
- створення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації персоналу ЦЗО у будівельній сфері.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів органами державної влади для вдосконалення правового регулювання публічних закупівель, ЦЗО для оптимізації їх організаційної структури та процедур, а також науковими установами для подальших досліджень у цій сфері.

Перспективи подальших наукових досліджень включають: аналіз ефективності різних моделей організації ЦЗО у будівельній сфері; дослідження можливостей використання цифрових технологій для підвищення ефективності централізованих закупівель; вивчення міжнародного досвіду діяльності ЦЗО; розробку методології оцінки якості та ефективності діяльності ЦЗО у будівельних проектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 9, ст. 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/922-19>
2. Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/24/ЄС від 26 лютого 2014 року про публічні закупівлі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14
3. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2016, № 9, ст. 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/922-19>
4. Єдиний закупівельний словник. Національний класифікатор України. ДК 021:2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1749731-15#Text>
5. Малолітнева В. К. Господарсько-правовий інститут публічних закупівель: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 412 с.
6. Сошников А. О. Теоретичні засади здійснення публічних закупівель. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 221-225.
7. Швидка Т. І. Законодавче регулювання публічних закупівель : навч. посіб. / Т. І. Швидка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2023. 188 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4856&download_id=1704
8. Швидка Т, Ушаков А. Рамкова угода як крок до централізованих публічних закупівель. Підприємництво, господарство і право. Господарське право і процес. 2021. №6. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/6/12.pdf>
9. Письменна М. С. Державний аудит та аналіз публічних закупівель: теорія, методологія та практика: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. –452 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi56/0042310.pdf>
10. Постніков О. О., Смерічевська С. В. Центральні закупівельні організації як інструмент боротьби з корупцією та порушеннями у сфері державних закупівель. Бізнесінформ. Економіка. Менеджмент і маркетинг. 2024. №4. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2024-4_0-pages-260_266.pdf
11. Митропан Т. І. Розгляд моделей та механізмів публічного управління закупівлями товарів, робіт та послуг у сфері будівництва в Україні. Публічне урядування. 2018. № 3 (13), 136–147. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/506>
12. Коба Т. М. Удосконалення публічних закупівель лікарських засобів та медичних виробів за умов впровадження оцінки медичних технологій в Україні: дис. ... докт. філос. наук: 226 «Фармація, промислова фармація», 2025. 274 с. URL: <https://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2025/03/dysertatsiia-koby-t.m..pdf>
13. Про схвалення Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожньої карти»): розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 № 175-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2016-%D1%80#Text>
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1216 Про особливості створення та діяльності централізованих закупівельних організацій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1216-2018-%D1%80#Text>
15. Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову. Офіційний сайт Світового банку. 2025. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released>
16. Україна. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення (RDNA4). Лютий 2022 – грудень 2024. Світовий банк, Уряд України, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099052925103531065/pdf/P180174-93c8e8c1-83a2-487d-aaec-a8435f9db418.pdf>
17. Постанова Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2025 р. № 362 Деякі питання реалізації експериментального проекту стосовно діяльності централізованої закупівельної організації у сфері управління Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/362-2025-%D1%80#Text>
18. Офіційний портал електронних публічних закупівель України. URL: <https://prozorro.gov.ua>
19. Методологія оцінки публічних закупівель SIGMA. Париж : Видавництво ОЕСР, 2016. URL: <https://www.sigmaweb.org/publications/Public-Procurement-Policy-Brief-1-200117.pdf>
20. HBV (Husbyggnadsvaror). Офіційний сайт HBV (Husbyggnadsvaror). 2025. URL: <https://hbv.se/>
21. Crown Commercial Service (CCS). Офіційний сайт Crown Commercial Service (CCS). 2025. URL: <https://www.crowncommercial.gov.uk/about-ccs>
22. Construction Professional Services. Dynamic Purchasing System Crown Commercial Service (CCS). Офіційний сайт CCS URL: <https://supplierregistration.cabinetoffice.gov.uk/dps/RM6242?nav=0>
23. Yorkshire Purchasing Organisation (YPO). Офіційний сайт YPO. URL: <https://www.ypo.co.uk>
24. Highways. Yorkshire Purchasing Organisation (YPO). Офіційний сайт YPO. URL: <https://www.ypo.co.uk/frameworks-home/highways>
25. Bundesbeschaffung GmbH (BBG). Офіційний сайт YPO. URL: <https://www.bbg.gv.at/en/information/public-procurement-law>

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ДЕЛЕГУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ ТА ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

DELEGATION OF POWERS IN PUBLIC LAW AND EUROPEAN UNION LAW: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Любка М.Г., аспірант кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»

У статті досліджується феномен делегування повноважень у публічному праві та праві Європейського Союзу як складний і багатогранний правовий інститут, що не має універсального визначення та відзначається полісемією. Автор підкреслює, що делегування застосовується як у сфері внутрішньої організації адміністрації, так і у відносинах між органами влади, включаючи делегування нормотворчих компетенцій. З огляду на це, делегування може розглядатися як інструмент забезпечення організаційної гнучкості, ефективності й адаптивності управління, але водночас воно створює ризики для принципів законності, верховенства права та розподілу влади.

У роботі простежено історичну еволюцію поняття делегування, зокрема відмінності між адміністративним і законодавчим делегуванням. Адміністративне делегування трактується як механізм внутрішньої організації державного управління, що дозволяє оптимізувати розподіл компетенцій між органами та забезпечує гнучкість у виконанні завдань. Законодавче делегування, натомість, має більш суттєві наслідки для конституційного порядку, адже передбачає передачу уряду нормотворчих повноважень, що традиційно належать до компетенції парламенту.

Особлива увага приділяється специфіці делегування у праві ЄС. Попри наявність у Договорах положень про делеговані акти (стаття 290 ДФЄС), практика інституцій ЄС виходить за межі цього вузького визначення та охоплює широкі міжінституційну динаміку. У цьому контексті делегування розглядається не лише як технічний інструмент передачі компетенцій, але і як процес співпраці та координації між інституціями, що дозволяє забезпечити баланс інтересів і досягнення спільних цілей у багаторівневому управлінні.

Узагальнюючи, стаття пропонує бачити делегування як явище, що охоплює як формальний порядок компетенцій, закріплений у правових актах, так і реальну автономію делегата у здійсненні переданих функцій. Такий підхід дозволяє виробити цілісне визначення цього інституту, яке враховує його історичні, доктринальні та практичні особливості, а також уникнути редукції делегування до вузького техніко-правового механізму.

Ключові слова: делегування повноважень, адміністративне делегування, публічне право, право ЄС, Лісабонський договір, інституційний баланс, верховенство права, принцип законності.

The article examines the phenomenon of delegation of powers in public law and the law of the European Union as a complex and multifaceted legal institution that does not have a universal definition and is characterized by polysemy. The author emphasizes that delegation is used both in the sphere of internal organization of administration and in relations between authorities, including the delegation of normative competences. In view of this, delegation can be considered as a tool for ensuring organizational flexibility, efficiency and adaptability of management, but at the same time it creates risks for the principles of legality, the rule of law and the separation of powers.

The paper traces the historical evolution of the concept of delegation, in particular the differences between administrative and legislative delegation. Administrative delegation is interpreted as a mechanism of internal organization of public administration, which allows optimizing the distribution of competences between authorities and ensures flexibility in the performance of tasks. Legislative delegation, on the other hand, has more significant consequences for the constitutional order, as it involves the transfer to the government of law-making powers that traditionally fall within the competence of parliament.

Particular attention is paid to the specifics of delegation in EU law. Despite the presence of provisions on delegated acts in the Treaties (Article 290 TFEU), the practice of the EU institutions goes beyond this narrow definition and covers a wide range of inter-institutional dynamics. In this context, delegation is considered not only as a technical tool for transferring competences, but also as a process of cooperation and coordination between institutions, which allows ensuring a balance of interests and achieving common goals in multi-level governance.

In summary, the article suggests seeing delegation as a phenomenon that encompasses both the formal order of competences enshrined in legal acts and the real autonomy of the delegate in the implementation of the delegated functions. This approach allows for a holistic definition of this institution that takes into account its historical, doctrinal and practical features, as well as avoiding the reduction of delegation to a narrow technical and legal mechanism.

Key words: delegation of powers, administrative delegation, public law, EU law, Lisbon Treaty, institutional balance, rule of law, principle of legality.

Постановка проблеми. Проблематика дослідження делегування повноважень полягає у відсутності єдиного підходу до визначення цього явища в публічному праві та праві Європейського Союзу. Термін використовується у різних контекстах – від внутрішньої організації адміністрації до передачі нормотворчих компетенцій – що призводить до його полісемії та розмитості меж. Внаслідок цього у правовій науці та практиці виникають труднощі з чітким відмежуванням делегування від суміжних явищ, а також із визначенням його впливу на фундаментальні принципи правової системи, зокрема на розподіл влади та принцип законності. Додаткову складність становить те, що у праві ЄС, незважаючи на введення Лісабонським договором інституту делегованих актів, універсальне визначення делегування не сформульоване, тоді як фак-

тична практика інституцій демонструє значну різноманітність його проявів.

Актуальність теми зумовлена зростанням ролі делегування у сучасних правових системах, особливо в умовах багаторівневого управління в ЄС. Делегування виступає інструментом забезпечення гнучкості, ефективності та адаптивності державного управління та інституційного механізму Союзу. Водночас воно може становити ризик для стабільності інституційного балансу та принципів конституціоналізму, якщо не супроводжується належними гарантіями контролю і дотримання меж компетенцій. З огляду на ці виклики, дослідження делегування дозволяє не лише уточнити його поняття і межі застосування, але й виявити ті конституційні та інституційні умови, що забезпечують легітимність і ефективність цього інституту в сучасному європейському правопорядку.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти делегування повноважень, зокрема питання тлумачення поняття «делегування повноважень», взаємозв'язку з іншими категоріями, а також відмінності між «передачею повноважень» і «наділенням повноваженнями», досліджували численні вчені, серед яких В. Борденюк, О. Бориславська, А. Корбутяк, Н. Сокровольська, О. Крупчан, А. Лелеченко, П. Любченко, Я. Сандул, А. Солонар, М. Трещов, І. Хребтій та інші.

Мета дослідження полягає у формуванні цілісного теоретико-правового уявлення про делегування повноважень у публічному праві та праві Європейського Союзу, з урахуванням його історичної еволюції, різноманітних форм прояву та впливу на інституційний баланс. Особливу увагу приділено виробленню такого визначення делегування, яке відображало б специфіку правової системи ЄС, враховувало принципи верховенства права, законності та розподілу влади, а також дозволяло б відмежувати цей інститут від суміжних явищ і забезпечити його ефективне застосування в умовах сучасного багаторівневого управління.

Виклад основного матеріалу. Для комплексного аналізу делегування повноважень надзвичайно важливо надати чітке визначення об'єкта аналізу. Отже, поняття «делегування повноважень» необхідно ретельно розглянути, щоб визначити його точне значення та явища, які воно охоплює. Тому це уточнення визначень є важливим не лише для обмеження сфери застосування цього аналізу, але й для того, щоб уникнути плутанини з іншими явищами, які іноді неточно описуються як делегування в правових текстах ЄС або національних законодавчих актах. Ці зусилля щодо надання точного визначення є ще більш необхідними стосовно права ЄС, оскільки набрання чинності Лісабонського договору чітко вводить поняття делегованих актів, але не надає визначення делегування [1]. Однак посилання на поняття делегування зовсім не є новим, оскільки воно використовується як звичайна практика в інституціях ЄС з самого початку існування Європейських Співтовариств, особливо в прецедентному праві Суду ЄС.

Зокрема, термін «делегування» зазвичай використовується в різних сферах, характеризуючи під цим поняттям широкий спектр правових відносин: від відносин між інституціями ЄС до внутрішньої організації адміністрації Комісії, а також надання права в приватному праві.

Враховуючи, що така полісемія терміна може відображати порожнечу концепції, можна схилитися до думки, що делегування – це не що інше, як загальний термін для позначення передачі або переходу права чи посади від однієї особи до іншої [2]. Однак для цілей цього дослідження буде розглянуто лише використання цього виразу в галузі публічного права. Навіть обмежуючи обсяг аналізу цією конкретною галуззю, у літературі з права ЄС немає консенсусу щодо однозначного поняття делегування.

З огляду на цей історичний контекст, було запропоновано різні визначення делегування у публічному праві, кожне з яких надавало значення різним аспектам цього правового інституту.

Таким чином, хоча деякі автори описували його як «переміщення» або «передачу» компетенції від однієї особи до іншої, інші наполягали на тому, що повноваження або функція повинні залишатися за делегатором. І навпаки, ряд вчених з різних причин дійшли висновку, що неможливо відрізнити делегування від будь-якої іншої форми надання компетенції. Загальноприйнято, що делегування передбачає надання повноважень певній фізичній або юридичній особі в силу дії іншої фізичної або юридичної особи, яка зазвичай має ширшу компетенцію, до обсягу якої входять делеговані повноваження.

З проведеного аналізу видно, що якщо можливо визначити *prima facie* концепцію делегування у публічному праві, то так само доречно визнати, що існують різні

категорії делегування. Наприклад, в італійській юридичній літературі автори проводять фундаментальне розмежування між делегуванням повноважень, яке відбувається в рамках діяльності державної адміністрації, так званим адміністративним делегуванням, та делегуванням повноважень, якими зазвичай наділяється законодавча гілка влади на користь уряду, тобто законодавчим делегуванням. Обидві форми делегування були детально проаналізовані в спеціалізованих дослідженнях, які вказували на різницю між цими двома поняттями та принципами, що до них застосовуються.

У цьому відношенні адміністративне делегування було описано як механізм, згідно з яким орган державної адміністрації, переважно наділений компетенцією в певній галузі, односторонньо дозволяє іншому органу здійснювати ту саму компетенцію.

Отже, делегат, якому надано повноваження вживати необхідних дій у відповідній сфері, здійснює діяльність, яка зазвичай входить до компетенції делегуючого. Так, наприклад, міністр може делегувати певні повноваження своєму заступнику, або керівник державного органу може делегувати деякі завдання іншим державним службовцям.

Причина цього явища полягає у внутрішній суперечності між загальними цілями, яких має прагнути державне управління, що можуть змінюватися з часом, та заздалегідь визначеним розподілом посад та повноважень між органами. Для досягнення визначених цілей загального інтересу цей правовий інститут передбачає певну гнучкість у розподілі компетенцій органів та установ державного управління, що дозволяє безперешкодно продовжувати його діяльність.

Це спостереження підкреслює суттєвий характер адміністративного делегування як організаційного інструменту державного управління, що вирішує прагматичну проблему організації в межах гілки влади. Водночас адміністративне делегування було описано як інструмент децентралізації повноважень, які таким чином розподіляються між різними органами або установами.

В адміністративному праві феномен адміністративного делегування відрізняється від так званого делегування підписи, коли делегату надається лише право підписувати акт, за який делегатор несе відповідальність. Тут, як-от у випадку ієрархічного розподілу компетенцій в межах органу, передача компетенції між делегатором та делегатом не відбувається. Тому це не вважається проблематичним з огляду на принцип законності, який, навпаки, як ми побачимо, викликає значні питання щодо інших форм делегування повноважень.

Хоча можна визначити деякі спільні риси, поняття адміністративного делегування слід відрізнити від поняття законодавчого делегування, і схеми, розроблені вченими з адміністративного права, не можуть бути автоматично застосовані до нього.

Різниця між цими двома явищами полягає не лише в тому, що інституції, залучені до законодавчого делегування, наділені певними повноваженнями безпосередньо Конституцією, але й у тому, що характер наданих повноважень суттєво відрізняється. Дійсно, якщо при адміністративному делегуванні делегату надаються повноваження того ж роду, що й ті, які він уже має (і в цьому сенсі адміністративне делегування часто описується як розширення існуючих повноважень), то у випадку законодавчого делегування уряду надаються повноваження іншого характеру, які, згідно з доктриною розподілу влади, якісно не належать до його звичайної компетенції.

У цьому сенсі, хоча різниця між виконавчою та законодавчою владою певною мірою розмита, з конституційної точки зору надання уряду нормотворчих повноважень має більш релевантні наслідки, що визначаються характером наданих повноважень, тобто повноважень створювати правила, що загально застосовуються до громадян.

Отже, ця форма делегування вважається особливо проблематичною стосовно фундаментальних принципів конституційного права, таких як розподіл влади, чого не стосується адміністративного делегування.

Це явище було настільки обговорюваним у конституційному праві, що в цій галузі термін «делегування» поступово асоціюється лише з делегуванням законодавчих повноважень. Так, наприклад, у законодавстві США спочатку загальна фраза «делегування повноважень» набула конкретного значення «передача повноважень однією гілкою влади (зазвичай Конгресом), в якій такі повноваження надаються якійсь іншій гілці влади або адміністративному органу».

Однак важливо підкреслити, що делегування законодавчих повноважень є однією з форм делегування, що розвинулися в правових системах штатів.

Опис еволюції цього правового інституту розкрив поняття делегування у публічному праві, яке є достатньо широким, щоб охопити різні явища. Відповідно, образ «переміщення» або «передачі» повноважень, що належать до компетенції делегуючого, охоплює як ситуації, коли делегат є частиною тієї ж гілки влади, так і коли відбувається передача повноважень від однієї установи чи органу до іншої [3, с. 224].

Визначаючи, що правова база для адміністративного делегування та правова база для законодавчого делегування регулюються різними принципами і навряд чи можуть бути порівняні, все ж можна зробити деякі зауваження, які однаково застосовні до різних форм делегування.

По-перше, цікаво поміркувати над взаємовідносинами між делегатором та делегатом. Делегування – це односторонній акт, який вчиняється делегатором без необхідності його схвалення. У зв'язку з цим стверджується, що через передачу повноважень між ними виникають фідучіарні відносини, в яких делегата можна вважати довіреною особою делегатора. Відлуння цього підходу можна побачити в теоріях, які, запозичуючи з економіки та політичних наук, описують делегування як відносини принципал-агент.

Однак, слід підкреслити, що, безумовно, такі відносини не слід розуміти як правові відносини в строгому сенсі. Делегування саме по собі не обов'язково створює відносини підпорядкування, в яких делегатор має право обмежувати та контролювати делегата. Можна стверджувати, що такий нагляд радше визначається положеннями, потенційно включеними до акта, за допомогою якого вводиться делегування, або дією загальних принципів, що лежать в основі правової системи.

Отже, не виходячи саме з основного поняття делегування, міркування щодо запровадження певних механізмів контролю слід аналізувати у світлі конкретних правил або принципів, що характеризують правову систему.

По-друге, було зазначено, що цей правовий інститут можна краще зрозуміти як частину процедури, тобто складніше явище, яке складається з різних фаз, спрямованих на досягнення одного результату. Припускаючи, що метою процедури делегування є здійснення певних повноважень делегатом, ми можемо визнати, що ця процедура починається з дії делегуючого, яка надає делегату повноваження (далі – «акт про надання повноважень»). Згодом делегат здійснює повноваження, приймаючи рішення або вживаючи заходу (далі – «делегований акт»), зрештою переслідуючи мету, закріплену в акті про надання повноважень. На цьому другому етапі делегований орган діє автономно, видаючи заходи від свого імені та, в межах цілей, встановлених у акті про надання повноважень, здійснюючи певну свободу дій.

Відповідно, можна визнати принаймні дві фази, і воля двох різних суб'єктів сприяє досягненню результату.

Варто зазначити, що термін «делегування» використовується для позначення як першого акту надання повноважень, так і всієї процедури. Більше того, було зазначено,

що в такій процедурі делегування являє собою інструмент співпраці між делегатором та делегатом, що передбачає координацію у здійсненні компетенцій для досягнення визначеної мети.

Враховуючи європейський рівень, загальновизнано, що делегування повноважень також відбувається в правовій системі ЄС. З аналізу правових джерел ЄС можна визнати різні тлумачення поняття делегування повноважень.

З одного боку, згідно з текстуальним тлумаченням, поняття делегування повноважень може обмежуватися явищами, чітко визначеними як такі в Договорах. У зв'язку з цим Лісабонський договір запровадив поняття «делегованих актів» у тексті Договорів, передбачивши процедуру, чітко визначену як делегування [1].

Однак, буде стверджуватися, що, з огляду на інституційну структуру та принципи правової системи ЄС, поняття делегування повноважень у праві ЄС не обмежується прийняттям актів відповідно до статті 290 ДФЕС, а й охоплює інші явища.

З іншого боку, враховуючи деякі випадки використання терміну «делегування» в судовій практиці та літературі, може здатися, що до права ЄС застосовується лише загальне поняття делегування. Однак, буде стверджуватися, що ця ідея є лише частково правильною, оскільки вона не відображає складності явищ, що розвинулися в процесі розвитку інституційної структури ЄС.

Дійсно, розвинулася певна міжінституційна динаміка, яка має велику схожість зі своєрідною формою делегування повноважень, описаною стосовно державної правової системи, і її не можна звести до розпливчастого юридичного поняття.

Отже, для цілей цього дослідження буде розглянуто третій шлях: з урахуванням проведеного аналізу, визначення буде побудовано на основі конституційних принципів, які, як було визначено, впливають на еволюцію та розуміння делегування повноважень. Для розробки визначення делегування повноважень в ЄС необхідний аналіз описаних елементів цього поняття та способу їх функціонування в правовій системі ЄС.

Таким чином, буде досліджено порядок компетенцій, встановлений Договорами на рівні ЄС, описуючи, як визначається взаємозв'язок між національним рівнем та рівнем ЄС, а також між різними інституціями, а також вплив фундаментальних принципів, зокрема верховенства права, принципу законності та розподілу влади, на інституційну архітектуру ЄС та на концепцію делегування повноважень у цій системі. Це дозволить, таким чином, дати визначення делегування повноважень, яке враховує специфічні інституційні характеристики системи ЄС [4].

З огляду на викладені міркування, очевидно, що визначення делегування повноважень має бути сформоване відповідно до певних факторів, як формального, так і суттєвого характеру, які можуть бути основою для правового аналізу цього явища. Відповідно, щоб визначити, чи мало місце «справжнє» делегування повноважень, слід звернути увагу на такі елементи: (i) порядок компетенцій; (ii) передача повноважень щодо прийняття рішень, яка має юридичні наслідки; (iii) автономія делегата у здійсненні повноважень; та (iv) автономія, що залишається за іншими інституціями після здійснення повноважень [4].

Отже, для визначення того, чи мало місце делегування повноважень, пропонується двоетапний підхід. По-перше, з формальної точки зору, необхідно враховувати порядок компетенцій, встановлених у Договорах, щоб визначити установу, яка зазвичай компетентна приймати певні акти, тобто делегуючу організацію. Таким чином, делегування повноважень у правовій системі ЄС можна описати як передачу здійснення повноважень щодо прийняття рішень, наданих установі, органу чи агентству Договорами, іншій установі, органу чи агентству Союзу відповідно до акта права ЄС.

Ця передача повноважень чітко визначається, коли делегована установа чи орган приймає акти або заходи, що належать до компетенції делегуючого органу. Таким чином, цей випадок являє собою делегування повноважень щодо прийняття рішень у формальному сенсі, відповідно до поняття делегування *stricto sensu*, проаналізованого в традиційній літературі з цього питання в правових системах держав.

По-друге, з огляду на інституційний баланс, визначений у Договорах, передача повноважень може також відбуватися, коли здійснення повноважень, наданих установі чи органу, має наслідком суттєве порушення повноважень іншої установи. Прерогативи установи вважаються порушеними, наприклад, коли вона не має автономії у здійсненні своїх повноважень. Це може статися, з одного боку, у випадках, коли делегат контролюється до такої міри, що повноваження щодо прийняття рішень фактично здійснює делегатор, що робить делегування фактично несуттєвим.

З іншого боку, це також випадок, коли здійснення певних завдань іншими установами чи органами фактично позбавляє компетентний орган його прерогатив, перекладаючи повну відповідальність за прийняття актів на делегата. В обох випадках формальний сценарій не відповідає фактичному здійсненню повноважень. З цієї точки зору, зосереджуючись на автономії, якою користуються інституційні учасники, делегування повноважень призводить радше до «питання ступеня», ніж до відповіді «так чи ні». Однак, щоб пом'якшити невизначеність критерію, необхідність застосування певних повноважень обмежує

визначення випадками, коли відбувається ефективна зміна правових позицій відповідних установ або органів.

Висновки. Узагальнення проведеного аналізу дозволяє стверджувати, що феномен делегування повноважень у публічному праві є багатограним і не зводиться до єдиного визначення. Попри спільну основу у вигляді передачі або розширення компетенцій від одного органу до іншого, у науці та практиці розрізняють різні його форми, серед яких найбільш значущими є адміністративне та законодавче делегування. Перше виступає інструментом організаційної гнучкості в межах державного управління, тоді як друге має безпосередній вплив на засадничі конституційні принципи, зокрема на розподіл влад. З урахуванням правової системи ЄС, делегування набуває особливого виміру: воно не обмежується процедурою прийняття делегованих актів, передбачених статтею 290 ДФЄС, а відображає складну міжінституційну динаміку, що розвинулася внаслідок історичної еволюції інституційного порядку. Відтак, визначення делегування повноважень у ЄС повинно враховувати як формальний порядок компетенцій, закріплений у Договорах, так і реальну автономію органів, що здійснюють передані їм функції. Делегування у такому контексті постає не лише як юридичний акт, але і як процес, що втілює співпрацю та координацію між інституціями, забезпечуючи досягнення спільних цілей у рамках інституційної архітектури Союзу. Саме поєднання формальних та матеріальних критеріїв дозволяє сформувати цілісне бачення цього інституту й уникнути редукції його складності до суто технічного механізму перерозподілу компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *EUR-Lex*. 2012. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj
2. Black's Law Dictionary, 5th Pocket Edition. /edited by Bryan A. Garner. Thomson Reuters, 2016. 890 p.
3. Herwig C.H. Hofmann, Gerard C. Rowe. Administrative Law and Policy of the European Union. Oxford University Press, 2011. 1064 p.
4. Judgment of the Court of 27 January 1988. Kingdom of Denmark v Commission of the European Communities. Case 349/85. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61985CJ0349>
5. Opinion of the Court of 14 December 1991. Opinion delivered pursuant to the second subparagraph of Article 228 (1) of the Treaty – Draft agreement between the Community, on the one hand, and the countries of the European Free Trade Association, on the other, relating to the creation of the European Economic Area. Opinion 1/91. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61991CV0001>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

**ФІНАНСОВО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ГАБАРИТНО-ВАГОВОГО КОНТРОЛЮ****FINANCIAL AND LEGAL CONSEQUENCES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES
IN THE FIELD OF DIMENSIONAL AND WEIGHT CONTROL**

**Настюк В.Я., д.ю.н., професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України,
професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

У статті комплексно досліджено фінансово-правові наслідки адміністративних правопорушень у сфері габаритно-вагового контролю (ГВК), які становлять міждисциплінарний феномен на межі адміністративного та фінансового права. Акцент зроблено на розкритті теоретико-правових основ адміністративної відповідальності у зазначеній сфері, з урахуванням специфіки публічно-правового регулювання транспортної діяльності та пріоритету превентивної функції контролю. Проаналізовано фінансово-правові наслідки адміністративних правопорушень у сфері ГВК через призму податкового права дозволяє сформулювати підстави для нової парадигми правового регулювання, в якій адміністративна відповідальність набуває рис фіскального інструменту з ознаками податкового зобов'язання. Визначено, що фінансово-правова природа відповідальності за такі правопорушення поєднує в собі каральні, компенсаційні та стимулюючі елементи, що відрізняє її від класичних форм адміністративної відповідальності. Автором обґрунтовано теоретичні підходи до визначення фінансово-правових наслідків таких деліктів, включно з бюджетною, майново-компенсаційною, штрафною та процесуально-платіжною складовими. Запропоновано авторське визначення фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК як юридично значущих, публічно-примусових наслідків майнового характеру, що виникають у результаті порушення законодавства про габаритно-вагові норми та спрямовані на компенсацію шкоди дорожній інфраструктурі, поповнення бюджетів та реалізацію функції державного контролю. Стаття також аналізує нормативно-правові засади регулювання відповідної категорії наслідків. Значну увагу приділено організаційно-правовим механізмам реалізації фінансово-правових наслідків. У межах порівняльного аналізу представлено закордонний досвід Німеччини, Польщі Франції в яких акцент зроблено на цифровізацію процедур, використання автоматизованих систем WIM, запровадження диференційованих тарифів та ефективний контроль на міжрегіональному рівні. На основі виявлених проблем, обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики в Україні.

Ключові слова: габаритно-ваговий контроль, адміністративна відповідальність, фінансово-правові наслідки, плата за проїзд, штраф, WIM-система, метрологічна придатність, дорожній фонд, адміністративне право.

The article comprehensively examines the financial and legal consequences of administrative offenses in the field of dimensional and weight control (DWC), which constitute an interdisciplinary phenomenon on the border of administrative and financial law. The emphasis is on revealing the theoretical and legal foundations of administrative liability in this area, taking into account the specifics of public law regulation of transport activities and the priority of the preventive function of control. The analysis of the financial and legal consequences of administrative offenses in the field of DWC through the prism of tax law allows us to formulate the grounds for a new paradigm of legal regulation, in which administrative liability acquires the features of a fiscal instrument with signs of a tax obligation. It is determined that the financial and legal nature of liability for such offenses combines punitive, compensatory and incentive elements, which distinguishes it from classical forms of administrative liability. The author substantiates theoretical approaches to determining the financial and legal consequences of such torts, including budgetary, property-compensatory, penalty and procedural-payment components. The author's definition of the financial and legal consequences of administrative offenses in the field of DWC is proposed as legally significant, publicly coercive consequences of a property nature that arise as a result of violating the legislation on overall and weight standards and are aimed at compensating for damage to road infrastructure, replenishing budgets and implementing the function of state control. The article also analyzes the regulatory and legal principles of regulating the relevant category of consequences. Considerable attention is paid to the organizational and legal mechanisms for implementing financial and legal consequences. Within the framework of the comparative analysis, the foreign experience of Germany, Poland and France is presented, in which the emphasis is placed on the digitalization of procedures, the use of automated WIM systems, the introduction of differentiated tariffs and effective control at the interregional level. Based on the identified problems, proposals are substantiated to improve legislation and law enforcement practice in Ukraine.

Key words: dimensional and weight control, administrative liability, financial and legal consequences, toll, fine, WIM system, metrological suitability, road fund, administrative law.

Формування ефективного механізму притягнення до відповідальності у сфері ГВК вимагає не лише уточнення правових підстав адміністративної відповідальності, але й ґлибокого осмислення фінансово-правових наслідків таких порушень. Адже йдеться не лише про застосування санкції у вигляді штрафу, а й про вплив на публічні фінанси, збалансованість бюджету, фінансування дорожнього господарства та зменшення обсягу шкоди, завданої перевантаженням транспортом. Саме тому, з огляду на актуалізацію проблеми неотримання габаритно-вагових обмежень у транспортній сфері України, постає потреба у ґрунтовному осмисленні не лише адміністративно-правового, а й фінансово-правового виміру відповідальності за такі порушення. Систематизація фінансових наслідків правопорушень у сфері ГВК дозволяє не тільки забезпечити ефективне правозастосування, але й напрацювати чіткі критерії для обґрунтованого стягнення шкоди, компенсації та превенції бюджетних втрат.

У загальному розумінні, ГВК – це «вузол» перетину інтересів безпеки дорожнього руху, збереження дорожньої інфраструктури, а також добросовісної конкуренції на ринку перевезень. Адміністративні правопорушення у сфері ГВК складають специфічний сегмент деліктного масиву транспортного права, вони одночасно мають регулятивний вимір (забезпечення режиму- і процедурності перевезень) та фіскально-превентивний (штрафи, плата за проїзд при перевезенні, заборона подальшого руху), що зумовлює безпосередній зв'язок із фінансово-правовими наслідками.

Крім того, ГВК – це не лише технічний інструмент безпеки руху, а й фінансово-правовий механізм захисту дорожньої інфраструктури. Від правильної юридичної кваліфікації кожного з цих платежів залежить не лише процедура притягнення та доведення, а й бюджетно-правовий режим надходжень, мета їх використання й вимоги до доказів (зокрема метрологічні) [1, с. 204].

3 позиції податкового права, основоположним є поняття обов'язкового публічного платежу як грошового зобов'язання, що виникає у зв'язку із законом, має чітке цільове призначення, адресоване державі, та реалізується через механізми податкового адміністрування. Аналізуючи фінансово-правові наслідки адміністративних правопорушень у сфері ГВК, можна виявити низку ознак, тотожних податковим зобов'язанням: вони мають примусовий характер, справляються в грошовій формі, зараховуються до державного бюджету, реалізуються під контролем уповноважених органів, а також підлягають обліку, стягненню і звітності. У цьому сенсі штраф за перевищення вагових чи габаритних норм виконує функцію не лише покарання, але й фінансову функцію, подібно до податкового платежу він сприяє наповненню бюджету та фінансуванню відновлення інфраструктури [2, с. 55].

У контексті податково-правового аналізу важливо також акцентувати на принципі правової визначеності, який вимагає, щоб зобов'язання громадян і юридичних осіб перед державою були передбачуваними, однозначними та не дискримінаційними. Із цієї точки зору, доцільним виглядає поступова гармонізація процедур реалізації фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК із загальними принципами податкового адміністрування.

У свою чергу, в теорії фінансового права під фінансово-правовими наслідками розуміють юридично значущі зміни у сфері публічних фінансів, які настають у результаті вчинення правопорушення. Такі наслідки не обмежуються лише сплатою штрафу, а охоплюють ширший спектр явищ, від фінансових втрат до порушення бюджетного планування та компенсаційних витрат держави.

У сфері ГВК це проявляється у таких наслідках: а) зменшення ресурсу дорожнього покриття, що тягне додаткові витрати на ремонт; б) зниження ефективності бюджетного планування, оскільки шкода від перевантажень часто не прогнозується; в) втрати від ненадходження штрафних сум через недосконалість процедури притягнення до відповідальності; г) формування нових фінансових зобов'язань держави, пов'язаних із компенсацією збитків.

Фінансово-правову природу відповідальності варто аналізувати з позиції публічного права, де фінансова відповідальність постає як один із механізмів реалізації фінансової функції держави, що спрямована на охорону публічних фінансових інтересів. У сфері ГВК це проявляється через механізм накладення штрафних санкцій, а також пов'язаних із цим процедур бюджетного обліку, відшкодування шкоди та запобігання фінансових порушень.

Фінансово-правова відповідальність має низку відмінних рис: а) вона ґрунтується на публічному інтересі, зокрема охороні бюджету; б) виникає не лише за шкоду, а й за сам факт порушення; в) реалізується через бюджетно-податкові та контрольні-наглядові механізми.

Тоді, як адміністративна відповідальність за порушення габаритно-вагових норм регламентується ст. 132-1 КУпАП [3], однак саме стягнення штрафів і спрямування їх до бюджету має чітко виражену фінансово-правову природу. Такий штраф є формою негативного майнового стимулу, а не лише квазікримінальним заходом покарання.

Виходячи з вітчизняної наукової думки та практики ЄС, на нашу думку основними критеріями класифікації адміністративних правопорушень у сфері ГВК які мають несприятливі фінансові наслідки для правопорушника, можуть бути:

1. За характером правопорушення: а) формальні правопорушення – полягають у порушенні встановлених процедур (непред'явлення документів, невиконання вимоги про зупинку, відмова від проходження зважування тощо). Попри мінімальну шкоду, вони тягнуть за собою штрафні санкції, які є прямими фінансовими втратами для поруш-

ника; б) матеріальні правопорушення – пов'язані з перевищенням нормативних показників (маса, навантаження на вісь, габарити), що спричиняє шкоду дорожньому покриттю та потребує відшкодування. У цьому випадку фінансові наслідки для порушника включають штраф, компенсацію шкоди (за ст. 132-1 КУпАП), а також можливі втрати через простої та зупинення транспортного засобу.

2. За формою фіксації: а) ручне фіксування (традиційне) – правопорушення встановлюється інспектором Укртрансбезпеки. Практика показує вищу ймовірність оспорення таких протоколів, що впливає на розмір і неминує фінансових наслідків; б) автоматизоване фіксування (WiM-системи): – передбачає негайну генерацію постанови без участі інспектора, що практично унеможливує уникнення відповідальності. Фінансові наслідки у цьому випадку стають прямими і невідворотними, а також сприяють прискоренню надходжень до бюджету.

3. За ступенем фінансового впливу: а) мінімальні наслідки – штраф без додаткових витрат. Це переважно правопорушення, пов'язані з порушенням процедури, незначним перевищенням; б) обтяжені фінансові наслідки – сукупність штрафу, обов'язку компенсувати шкоду, а іноді й конфіскації доходу або зупинення господарської діяльності.

4. За типом суб'єкта відповідальності: а) фізичні особи (водії) – несуть особисту відповідальність із власних коштів, що особливо болісно для водіїв-фізосіб-підприємців; б) юридичні особи (перевізники) – відшкодовують шкоду з рахунку підприємства, але також можуть втратити ліцензію або тендерні контракти; в) посередники (експедитори, орендодавці) – за певних умов несуть солідарну відповідальність, якщо не було забезпечено контроль вантажу.

5. За юридичними наслідками: а) зворотні фінансові наслідки – у випадках, коли постанову можна оскаржити, а штраф анулювати (наприклад, доведено збій у роботі WiM); б) незворотні наслідки – коли після оплати штрафу фінансове навантаження вже не підлягає поверненню. Особливо це стосується компенсаційних виплат, які відшкодовуються в межах цивільно-правових позовів з боку держави.

На нашу думку, адміністративні правопорушення у сфері ГВК, які тягнуть несприятливі фінансові наслідки, потребують деталізованої класифікації, що враховує як правову природу порушення, так і форму реалізації відповідальності. Така класифікація має важливе значення як для оптимізації системи притягнення до відповідальності, так і для модернізації правозастосовної практики в умовах цифровізації адміністративного процесу. Крім того, це створює підґрунтя для вдосконалення нормативної регламентації, зокрема у частині уніфікації штрафів, порядку їх стягнення, компенсаційної моделі збитків та використання отриманих коштів у дорожньому фонді.

Саме тому, ми вважаємо, що фінансово-правові наслідки адміністративних правопорушень у сфері ГВК – це встановлений у межах належної адміністративної процедури комплекс несприятливих публічно-майнових обов'язків, який породжується фактом протиправного перевищення нормативів маси, осьових навантажень, габаритів чи порушенням дозвільного режиму та функціонально спрямований на поєднання превенції (стримування недоброчесної поведінки) з відновленням публічних фінансів і ресурсів дорожньої інфраструктури. Дійсність і межі такого обов'язку умовлені належним доказуванням, пропорційністю адміністративного акта й цільовим бюджетним режимом надходжень.

Проте ми вважаємо, що фінансово-правові наслідки у сфері ГВК не зводиться виключно до адміністративного штрафу, а охоплює значно ширший структурно-функціональний комплекс грошових обов'язків, що мають різну правову природу, мету та механізми реалізації.

На нашу думку, основними структурними елементами такого комплексу є: 1. Адміністративний штраф – передбачений статтею 132-1 КУпАП, застосовується за факт порушення вагових або габаритних норм. Штраф є каральною формою відповідальності з фіксованим розміром, що змінюється залежно від типу транспортного засобу та рівня перевищення [3]; 2. Плата за проїзд з перевищенням нормативів – встановлена ст. 60 Закону України «Про автомобільний транспорт» [5] та регулюється Порядком, затвердженим постановою КМУ № 879 від 27.06.2007 р. [9]. Плата розраховується за формулою, враховує рівень перевищення та кілометраж, і має компенсаційний характер; 3. Витрати примусового виконання – у разі несплати штрафу або плати за проїзд добровільно, сума підлягає стягненню в порядку примусового виконання, з відповідними витратами; 4. Пеня або інші фінансові санкції – у випадках прострочення сплати, можливе нарахування пені або штрафних санкцій у сфері фінансового контролю, відповідно до законодавства про фінансову відповідальність суб'єктів господарювання; 5. Фінансове блокування або обмеження дії дозвільних документів – у перспективі, в рамках цифровізації адміністративних послуг, до структури наслідків можна буде віднести елементи фінансового впливу непрямого характеру, наприклад, автоматичне блокування дозволів на перевезення, доступ до тендерів тощо.

Що стосується питання, нормативно-правових засад регулювання фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК в Україні то в першу чергу варто відзначити, що такі наслідки відображають системну взаємодію кількох масивів публічного права: а) адміністративного (делікт і провадження); б) фінансового (бюджетні режими та публічні грошові обов'язки); в) техніко-метрологічного (допустимість доказів вимірювань). Нормативну архітектуру становлять КУпАП (штрафи), спеціальні транспортні акти (правила руху великовагових/великогабаритних ТЗ та дозвільні процедури), підзаконні порядки (ГВК і автоматична фіксація), бюджетні норми щодо Державного дорожнього фонду (ДДФ) та метрологічні вимоги (як умова легітимності фінансових нарахувань) [4].

До системоутворювальних джерел належать, КУпАП (зокрема ст. 132-1, яка встановлює відповідальність за порушення правил проїзду великовагових та великогабаритних ТЗ) [3], Закон України «Про автомобільний транспорт» [5], а також Закон «Про джерела фінансування дорожнього господарства України» [6]. У цій площині фінансова відповідальність – це не лише штраф (каральний платіж до бюджету), але й компенсаційні платежі за перевищення нормативів, пов'язані із ГВК.

Крім того, рух великовагових/великогабаритних транспортних засобів регулюється Правилами проїзду великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами, затвердженими постановою КМУ від 18.01.2001 № 30 (встановлюють умови руху, обмеження швидкості, часові інтервали, особливості дозволу) [7]. Поза дозволом або з перевищенням нормативів застосовуються заходи припинення й фінансові наслідки відповідно до підзаконних порядків. Додатково, з 2023 р. діє Порядок супроводження (КМУ № 513 від 19.05.2023), який визначає процедуру доставлення ТЗ з ознаками порушення до найближчого пункту зважування і тимчасову заборону подальшого руху до усунення ризиків [8].

Ключовим підзаконним актом є постанова КМУ від 27.06.2007 № 879 «Про заходи щодо збереження автомобільних доріг», якою затверджено Порядок здійснення ГВК і формульний підхід до плати за проїзд при перевищенні нормативів (у євро-еквіваленті з коефіцієнтами за порушення) [9]. Ця плата має компенсаційну природу (відшкодування додаткового зношення дороги), що концептуально відрізняє її від штрафу за КУпАП. Нархування

плати оформлюється актом/довідкою ГВК та розрахунком, який стає первинним фінансовим документом у відносинах із державою.

Постанова КМУ від 27.12.2019 № 1174 встановлює Порядок автоматичної фіксації порушень у сфері безпеки на автомобільному транспорті (у т.ч. параметрів маси/габаритів), визначає поняття автоматичного пункту ГВК, вимоги до даних та процедури притягнення [10]. Саме дані WIM можуть бути використані як докази для винесення постанови про накладення штрафу (КУпАП) та/або для нарахування плати за проїзд (відповідно Порядку № 879), але за умови відповідності вимірювальних засобів законодавчо регульованій метрології.

Бюджетний кодекс України (ст. 24-2) створює Державний дорожній фонд у складі спеціального фонду держбюджету [11]. До джерел цього фонду зараховуються, зокрема, надходження, прямо визначені спеціальними законами й актами уряду, включно з платою за проїзд та частиною адмін-госп. штрафів, передбачених у ст. 60 Закону «Про автомобільний транспорт». Каральні штрафи за КУпАП за загальним правилом формують доходи бюджету як кошти від санкцій, тоді як компенсаційні платежі прямують до ДДФ, що відбиває відшкодувальну природу цих надходжень і забезпечує їх цільове використання на дороги.

Будь-яке фінансове стягнення, що спирається на вимірювання (вага, навантаження на вісь), вимагає метрологічної придатності засобів і процедур відповідно Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» (№ 1314-VII) [12] і Технічний регламент засобів вимірювальної техніки (КМУ № 163 від 24.02.2016) встановлюють обов'язкові вимоги до засобів вимірювань і їх оцінки відповідності [13]. На рівні міжнародних рекомендацій орієнтиром є OIML R 134-1:2006 щодо систем зважування в русі (WIM), яка визначає класи точності, вимоги до друку результатів, калібрування й верифікації [14]. Недотримання метрологічних вимог ставить під сумнів допустимість доказів та, відповідно, законність фінансових наслідків (штраф/плата).

Варто відзначити, що судова практика послідовно розмежовує штраф (каральний платіж) та плату за проїзд (компенсаційний платіж). Верховний Суд у низці постановок вказує, що плата за проїзд не є штрафною санкцією, а становить суму відшкодування матеріальних збитків державі через руйнування дорожнього покриття. При цьому юрисдикція спорів про її стягнення визначається за суб'єктом складом (господарська чи цивільна) [15]. Це має прямі фінансово-правові наслідки: поєднання штрафу (КУпАП) і компенсації (плата) не порушує принцип *ne bis in idem* (означає заборону повторного притягнення до юридичної відповідальності або покарання особи двічі за одне й те саме правопорушення), адже йдеться про різну правову природу платежів.

У свою чергу, ЄС встановлює рамкові вимоги до максимальних вагових і габаритних параметрів (Директива 96/53/ЄС) [16] та до технічних придорожніх інспекцій (Директива 2014/47/EU) [17]. Для національного права це означає, що обмеження та контроль повинні бути ризик-орієнтованими, з належною фіксацією, а фінансові наслідки пропорційними та прозорими. Українські Порядки № 879 і № 1174 концептуально узгоджуються з цими засадами (обмеження/дозвіл, автоматична фіксація, незалежність інспекції, електронні дані).

Також варто відзначити, що фіксація правопорушення (акти ГВК/дані WIM), прийняття адміністративного акта (постанова у справі про адміністративне порушення) та розрахунок плати за проїзд, це різні юридичні дії з відмінними процесуальними передумовами. На них поширюються вимоги Закону «Про адміністративну процедуру» [18] (якість адміністративного акта, мотивованість, пропорційність, належне повідомлення) і КУпАП (строки, докази, зміст постанови). Водночас Порядок супроводження

№ 513 деталізує тимчасові обмеження руху до зважування (не більше 50 км до пункту), що мінімізує ризик ухилення та підсилює доказову базу для фінансових рішень.

Узагальнюючи, нормативно-правові засади регулювання фінансово-правових наслідків правопорушень у сфері ГВК в Україні вибудовані як цілісна, але багаторівнева система, у якій поєднуються каральні (адміністративні та адміністративно-господарські штрафи) і компенсаційні (плата за проїзд) інструменти, що різняться правовою природою, підставами виникнення, процедурою застосування та бюджетним режимом зарахування коштів. Її «каркас» формують КУпАП і Закон «Про автомобільний транспорт», деталізовані підзаконними актами Кабінету Міністрів, тоді як Бюджетний кодекс України через Державний дорожній фонд забезпечує цільове використання компенсаційних надходжень на дорожню інфраструктуру. Легітимність фінансових рішень визначається не лише матеріальними ознаками складів, а й дотриманням процедурних гарантій адміністративного процесу (законність, пропорційність, мотивованість, належне повідомлення) та метрологічного придатності вимірювань (WIM, сертифікація і повірка ЗВТ), без чого дані не набувають доказового статусу. Гармонізаційний вектор задають стандарти ЄС (96/53/ЄС; 2014/47/EU), що орієнтують на ризик-орієнтований контроль і недискримінаційність санкцій, і в цьому ключі українська модель уже демонструє концептуальну сумісність. Водночас практична ефективність системи залежить від усунення термінологічних розривів між «штрафом» і «платою/відшкодуванням», стандартизації розрахункових документів, повної е-інтеграції даних WIM із реєстрами дозволів та казначейськими сервісами й подальшого уніфікування підзаконних процедур. Загалом можна сказати, що наявна конструкція забезпечує баланс превенції та відновлення публічних фінансів, а її подальше вдосконалення має концентруватися на підвищенні доказової якості, бюджетної прозорості й узгодженості з *acquis* ЄС.

Що стосується питання організаційно-правових механізмів реалізації фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК, то вони становлять собою цілісну систему узгоджених дій уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що спрямована на притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності та стягнення передбачених законодавством фінансових санкцій і компенсацій. Цей механізм поєднує адміністративно-процедурні, контрольні, виконавчі та бюджетно-фінансові елементи, що забезпечують матеріалізацію публічного інтересу у сфері охорони транспортної інфраструктури.

Його сутність полягає в реалізації адміністративно-юрисдикційних повноважень органів виконавчої влади, зокрема Укртрансбезпеки, а також у процедурному супроводі таких повноважень у межах чинного законодавства (Кодексу України про адміністративні правопорушення, Бюджетного кодексу України, Закону України «Про автомобільний транспорт», ряду постанов КМУ, наказів міністерств тощо). Важливо, що цей механізм набуває комплексного характеру лише у випадку забезпечення взаємодії правових і технічних складових, таких як функціонування системи автоматичного зважування в русі (*Weigh-in-Motion* – WiM), збирання цифрових доказів, сертифікація засобів вимірювальної техніки, ведення реєстрів порушень, а також процедур оскарження та виконання рішень.

Ключовим органом, уповноваженим на виявлення, фіксацію та оформлення матеріалів щодо адміністративних правопорушень у сфері ГВК, є Укртрансбезпека, що діє відповідно до Положення, затвердженого постановою КМУ № 103 від 11.02.2015 року [19]. Вона здійснює як безпосередній контроль на стаціонарних та мобільних комплексах, так і опосередковану перевірку даних, зібраних системами автоматичного зважування WiM, відповідно до постанови КМУ № 1174 від 27.10.2021 року.

Водночас процес притягнення до відповідальності не замикається на одному органі, залучаються й інші суб'єкти, зокрема: 1) Міністерство інфраструктури України, як центральний орган виконавчої влади у сфері транспорту; 2) Міністерство внутрішніх справ – у разі фіксації порушень, які мають ознаки кримінального чи змішаного правопорушення [20, с. 371]; 3) Міністерство юстиції України, зокрема органи державної виконавчої служби – при примусовому виконанні постанов про стягнення штрафів і компенсацій; 4) Казначейська служба України – як адміністратор зарахування штрафних сум і платежів до відповідного бюджету [21, с. 39]. Така багаторівнева структура вимагає чіткої організаційної координації, яка має реалізовуватися через міжвідомчі протоколи, автоматизовані системи передачі інформації (API, e-сервіси), уніфіковані бланки адмінматеріалів та інтегровані цифрові реєстри.

Крім того, організаційно-правовий механізм реалізації фінансово-правових наслідків адміністративних проступків у сфері ГВК охоплює низку взаємопов'язаних етапів, зокрема: 1) Виявлення та фіксація правопорушення – шляхом мобільного або автоматичного (WiM) зважування, результат якого підлягає метрологічному контролю (сертифікація та повірка ЗВТ); 2) Оформлення матеріалів справи – уповноваженою посадовою особою, яка складає протокол про адміністративне правопорушення (якщо порушення фіксується без участі автоматизованих систем) або формує електронну справу (якщо мова про автоматичне виявлення); 3) Винесення постанови про накладення стягнення або застосування компенсаційної плати – у межах компетенції суб'єкта владних повноважень; 4) Добровільна або примусова сплата штрафу/плати – у строк, визначений законодавством (зокрема 10-денний строк для добровільної сплати зі знижкою 50%); 5) Зарахування коштів до бюджету, загального фонду (штраф) або спеціального дорожнього фонду (плата за перевищення ГВН); 6) Оскарження рішення – в адміністративному або судовому порядку, відповідно до норм Закону України «Про звернення громадян» та КАС України. Кожен із вказаних етапів пов'язаний з конкретним юридичним фактом, що породжує, змінює або припиняє фінансово-правове зобов'язання правопорушника.

Особливу роль у реалізації механізму відіграє цифровізація, що виражається у впровадженні електронних адміністративних послуг, автоматичної фіксації порушень (WiM), використанні цифрових підписів, інтеграції з Єдиним реєстром перевантажень та системами «Дія», «Шлях», «Єдиний державний реєстр транспортних засобів», e-Case тощо. Це забезпечує не лише оперативність і достовірність фіксації, а й прозорість бюджетного процесу, що є передумовою справедливості адміністративного тягара.

Ми вважаємо, що організаційно-правовий механізм реалізації фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК є складною, але концептуально цілісною конструкцією, що поєднує елементи адміністративного юрисдикційного процесу, цифрових технологій, бюджетного адміністрування та міжвідомчої координації. Його ефективність залежить не лише від наявності правових приписів, а й від їх реального застосування в межах електронних процедур, що уможливають своєчасне, пропорційне та справедливе реагування держави на порушення, які мають фінансово-інфраструктурну природу. Саме тому подальший розвиток цього механізму має бути спрямований на забезпечення процедурної визначеності, цифрової інтеграції та узгодженості із фінансовим правом і європейськими стандартами.

У свою чергу, особливу увагу викликає аналіз закордонного досвіду регулювання відповідальності за перевищення габаритно-вагових нормативів, що дає змогу виявити дієві правові конструкції, моделі обчислення штрафів і плати, а також підходить до цифровізації механізмів контролю.

У Німеччині контроль за дотриманням вагових обмежень здійснюється відповідно до положень Закону про дорожній рух (Straßenverkehrs-Ordnung – StVO) [22], а також Закону про дорожній транспорт (Güterkraftverkehrsgesetz) [23]. Основні фінансові наслідки у разі перевищення ваги вантажу передбачаються у формі адміністративного штрафу, який варіюється залежно від відсотку перевищення допустимих нормативів [24, с. 189]. Визначальною особливістю є те, що фінансова відповідальність накладається не лише на водія, а й на вантажовласника та транспортну компанію, що відповідає принципу розподіленої відповідальності. У разі істотного порушення (перевищення понад 20%) може бути застосована тимчасова заборона на подальше пересування, що створює додатковий фінансовий тягар у вигляді втрати часу, необхідності розвантаження або найму нового транспорту.

Правове регулювання ГВК у Польщі визначається Законом від 6 вересня 2001 р. «Про дорожній транспорт», а з 2021 року контроль здійснюється з використанням автоматизованих систем за допомогою Інспекції дорожнього транспорту (GITD) та її підрозділу – CANARD, відповідального за WiM-системи. При виявленні перевантаження передбачено накладення штрафу у фіксованому розмірі, а також стягнення компенсаційної плати, яка прямо зараховується до Дорожнього фонду [25]. Суттєвою відмінністю є попередній розрахунок суми плати залежно від кількості кілометрів, які транспортний засіб подолав із перевищенням, що дозволяє застосовувати принцип пропорційності. При цьому фінансово-правовий механізм доповнюється цифровою платформою, яка дозволяє відстежувати всі сплачені платежі, надсилати повідомлення порушникам та автоматично розпочинати процедуру примусового виконання за несплати.

У Франції норми габаритно-вагового контролю врегульовано в Кодексі транспорту (Code des transports) та Кодексі автомобільних доріг (Code de la route). При перевищенні встановлених обмежень накладається адміністративний штраф (amende administrative), розмір якого залежить від категорії правопорушення. Особливістю є те, що штрафи можуть змінюватися в регіонах Франції залежно від навантаження на інфраструктуру, що закріплено на рівні нормативних актів місцевих рад [26]. Окрім штрафних санкцій, у Франції застосовуються й компенсаційні платежі, спрямовані на відшкодування потенційної шкоди дорожньому покриттю. За наявності підтверджень (експертних висновків) ці суми можуть стягуватись у судовому або адміністративному порядку, із зарахуванням до бюджету територіальних органів або державного дорожнього агентства. Цікавою особливістю є також децентралізований механізм стягнення: частину надходжень залишають органам місцевого самоврядування, які здійснюють контроль та інвестують у ремонт доріг, що посилює фінансову ефективність системи.

Для України доцільно врахувати досвід Польщі та Франції, зокрема: а) запровадити компенсаційні платежі за шкоду інфраструктурі як окремий інститут; б) формалізувати систему цільових надходжень від штрафів до дорожніх фондів; в) інституалізувати електронну модель взаємодії між порушником, Укртрансбезпекою та державним/місцевим бюджетом; г) розширити коло суб'єктів відповідальності (у т.ч. вантажовласників та експедиторів). Урахування кращих європейських практик дозволить зміцнити фінансову стійкість контролюючих органів, підвищити превентивну ефективність відповідальності та забезпечити пропорційне відшкодування збитків, завданих державі внаслідок перевантаження.

Також варто констатувати, що у зв'язку з підвищенням рівня транспортного навантаження на дорожню інфраструктуру та зростанням рівня правопорушень, пов'язаних із перевантаженням транспортних засобів, особливої актуальності набуває аналіз проблем реалізації

відповідальності у вигляді штрафів та компенсаційних платежів.

На нашу думку, найбільш актуальними проблемами у сфері фінансово-правових наслідків правопорушень у сфері ГВК є:

1. Відсутність чіткої термінологічної визначеності – на рівні законодавства досі відсутнє усталене визначення таких базових категорій, як «фінансово-правовий наслідок», «компенсаційна плата», «адміністративно-фінансовий штраф». Це ускладнює доктринальну і практичну кваліфікацію відповідних заходів як елементів фінансово-правової відповідальності, що, своєю чергою, створює правову невизначеність у питаннях їх застосування та оскарження.

2. Колізії між адміністративним та фінансовим законодавством – стягнення штрафів за порушення норм ГВК врегульовано нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення (ст. 132-1 КУпАП), однак порядок їх обліку, розподілу та перерахування до бюджету – фінансовим законодавством (Бюджетний кодекс, податкове законодавство, нормативні акти Державної казначейської служби). Це призводить до суперечностей, зокрема: а) у строках зарахування коштів; б) у визначенні розпорядника надходжень; в) у порядку оскарження фінансових претензій.

3. Недостатня адресність використання надходжень – штрафи, що надходять до державного бюджету за перевищення габаритно-вагових нормативів, не мають чіткого цільового спрямування. На практиці це означає, що фінансово-правові наслідки не пов'язуються із прямим відновленням шкоди, завданої транспортною інфраструктурою. В європейських країнах, натомість частина таких платежів іде на ремонт доріг або фінансування систем WiM.

4. Відсутність механізму компенсації завданої шкоди – наявність перевантаження об'єктивно призводить до передчасного зношення дорожнього покриття. Проте в Україні відсутня процедура визначення розміру заподіяної шкоди, яка могла б бути підставою для додаткового фінансово-правового стягнення з порушника в межах адміністративного провадження.

5. Неврегульованість відповідальності третіх осіб – фінансово-правова відповідальність у сфері ГВК наразі передбачена лише щодо водіїв або перевізників. Однак, як свідчить зарубіжна практика (наприклад, у Німеччині, Франції, Польщі), ефективнішою є модель солідарної або субсидіарної відповідальності, де до відповідальності можуть залучатись і замовник перевезення, і вантажовласник.

Ми вважаємо, що основними напрямками вдосконалення фінансово-правового механізму та вирішення ключових проблем у сфері фінансово-правових наслідків правопорушень у сфері ГВК, можуть стати:

1. Удосконалення нормативної бази – пропонується внести зміни до: а) Бюджетного кодексу України – з метою чіткого закріплення джерела надходжень і цільового призначення коштів; б) законодавства про автомобільний транспорт – щодо регламентації механізмів визначення шкоди та залучення третіх осіб до відповідальності.

2. Впровадження моделі розмежування санкцій – запровадити подвійний режим фінансово-правових наслідків: а) штрафна плата – за факт порушення (як адміністративна санкція); б) компенсаційна плата – як публічно-правовий механізм відшкодування шкоди, що діє незалежно від адміністративної вини.

3. Формування спеціального державного (або регіонального) фонду – на кшталт польського дорожнього фонду, необхідно створити Державний фонд компенсацій за перевантаження, у який зараховувались би усі штрафи за правопорушення у сфері ГВК. Це дозволить: а) фінансувати оновлення систем WiM; б) підтримувати дорожнє господарство; в) підвищити ефективність контролю.

4. Цифровізація фінансово-правових процедур – запровадити автоматичні процедури, зокрема: а) виставлення постанови про накладення штрафу; б) обрахування компенсації; в) формування QR-коду або посилання для сплати через «Дію», «Шлях» або Єдиний казначейський портал.

5. Запровадження індикативних ставок шкоди – для уніфікації підходу до компенсації шкоди доцільно запровадити індикативні таблиці шкоди, залежно від: а) кількості кілометрів, пройдених із перевантаженням; б) типу дорожнього покриття; в) класу автомобіля; г) обсягу перевезення.

Проблематика фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері габаритно-вагового контролю в Україні свідчить про наявність значного масиву як нормативних прогалин, так і організаційно-правових викликів. Сучасна система переважно виконує фінансову функцію, не забезпечуючи компенсаторної чи превентивної ролі санкцій. Запровадження спеціальних фондів, цифрових механізмів обрахування компенсацій, розширення кола суб'єктів відповідальності, а також чітка регламентація порядку формування та розподілу фінансових надходжень здатні перетворити існуючий інструментарій у повноцінний елемент публічно-правової фінансової політики держави. Усе це матиме як системний, так і прикладний ефект: від зміцнення бюджетної дисципліни – до підвищення якості дорожньої інфраструктури.

Висновки. Дослідження фінансово-правових наслідків адміністративних правопорушень у сфері ГВК дозволило комплексно розкрити цієї проблематики. З'ясовано, що адміністративна відповідальність у зазначеній сфері має подвійний публічно-правовий характер, в якому адміністративно-деліктні елементи тісно переплітаються з фінансово-правовими механізмами, спрямованими на охорону інтересів держави у сфері експлуатації дорожньої інфраструктури. У результаті аналізу встановлено, що ключовою особливістю адміністративних правопорушень у сфері ГВК є переважання об'єктивного складу, що фік-

сується автоматизованими системами, що вимагає перегляду традиційних підходів до визначення вини та оцінки правопорушення. Запропонована авторська класифікація правопорушень дозволяє глибше зрозуміти особливості суб'єктного складу, способів фіксації та наслідків таких дій, що у свою чергу, уможливорює обґрунтоване застосування відповідних санкцій.

Обґрунтовано, що фінансово-правова природа відповідальності у сфері ГВК не зводиться до класичного адміністративного стягнення, а охоплює елементи публічного платежу з компенсаційною та превентивною функцією. Це стало основою для формулювання авторського визначення фінансово-правових наслідків таких правопорушень як сукупності юридично значущих наслідків бюджетно-санкційного характеру, спрямованих на захист фінансових інтересів держави. Окреслено фрагментарність чинного законодавства, відсутність єдиного кодифікованого нормативного акта, що комплексно регулював би зазначену сферу. У межах аналізу було деталізовано внутрішню структуру фінансово-правових наслідків – від адміністративного штрафу до механізмів бюджетного зарахування й подальшого фінансового контролю за їх цільовим використанням.

Особливу увагу приділено організаційно-правовим механізмам реалізації наслідків, із виокремленням ролі Укртрансбезпеки, Держказначейства, судових органів та інших суб'єктів публічного адміністрування. Досвід країн Європейського Союзу засвідчив доцільність цифровізації процедур, уніфікації реєстрів, автоматизації нарахування збитків і бюджетного розподілу санкцій. Завершальний блок дослідження дозволив ідентифікувати ключові проблеми національного рівня та запропонувати практичні шляхи їх усунення, зокрема. У підсумку, фінансово-правові наслідки адміністративних правопорушень у сфері ГВК мають стратегічне значення для забезпечення належного фінансування дорожньої галузі, підвищення ефективності державного контролю та дотримання принципу фінансової відповідальності у публічно-правовій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Р. В., Мартиновський В. В., Шовкопляс О. В. Деякі питання вдосконалення правил дорожнього руху та інформаційно-правового механізму здійснення габаритно-вагового контролю в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 3. С. 198-216.
2. Назар Ю. С., Проць І. М. Адміністративна та фінансово-правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : монографія. Львів : ЛДУВС, 2018. 172 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1050/1/nazar%2Bprot%2B2.pdf>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 – 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X : станом на 1 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
4. Про затвердження Порядку спрямування коштів державного дорожнього фонду : Постанова Каб. Міністрів України від 20.12.2017 № 1085 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085-2017-п#Text>
5. Про автомобільний транспорт : Закон України від 05.04.2001 № 2344-III : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text>
6. Про джерела фінансування дорожнього господарства України : Закон України від 18.09.1991 № 1562-XII : станом на 6 трав. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1562-12#Text>
7. Про проїзд великогабаритних та великовагових транспортних засобів автомобільними дорогами, вулицями та залізничними переїздами : Постанова Каб. Міністрів України від 18.01.2001 № 30 : станом на 1 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/30-2001-п#Text>
8. Про затвердження Порядку супроводження автомобільного транспортного засобу, що має ознаки порушення нормативів вагових або габаритних параметрів, до найближчого місця зважування для здійснення габаритно-вагового контролю, а також заборони подальшого руху такого автомобільного транспортного засобу : Постанова Каб. Міністрів України від 19.05.2023 № 513 : станом на 18 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/513-2023-п#Text>
9. Про заходи щодо збереження автомобільних доріг загального користування : Постанова Каб. Міністрів України від 27.06.2007 № 879 : станом на 26 лип. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2007-п#Text>
10. Деякі питання фіксації порушень законодавства про автомобільний транспорт : Постанова Каб. Міністрів України від 27.12.2019 № 1174 : станом на 28 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2019-п#Text>
11. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI : станом на 4 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
12. Про метрологію та метрологічну діяльність : Закон України від 05.06.2014 № 1314-VII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18#Text>
13. Про затвердження Технічного регламенту засобів вимірювальної техніки : Постанова Каб. Міністрів України від 24.02.2016 № 163 : станом на 27 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/163-2016-п#Text>
14. International Organization of Legal Metrology – English. URL: https://www.oiml.org/en/files/pdf_r/r134-1-e06.pdf
15. Постанова КГС ВП від 08.11.2022 року у справі №924/1295/21. Безкоштовний сервіс для вирішення Юридичних питань №1 в Україні! URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_08_11_2022_roku_u_spravi_924_1295_21/

16. Directive – 96/53 – EN – EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1996/53/oj/eng>
17. Directive – 2014/47 – EN – EUR-Lex. EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/47/oj/eng>
18. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
19. Про затвердження Положення про Державну службу України з безпеки на транспорті : Постанова Каб. Міністрів України від 11.02.2015 № 103 : станом на 13 берез. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103-2015-п#Text>
20. Політанський В. С., Зайкіна Г. М. Роль і завдання Національної поліції у сфері здійснення габаритно-вагового контролю в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2025. № 90. ч. 3. С. 367–377. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/90-part-3.pdf>.
21. Політанський В. С., Зайкіна Г. М. Деякі питання фінансово-правового забезпечення габаритно-вагового контролю в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2025. № 7 (89). С. 33–44. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/17572683521387.pdf>.
22. StVO 2013 – nichtamtliches Inhaltsverzeichnis. Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stvo_2013/
23. GüKG – nichtamtliches Inhaltsverzeichnis. Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/g_kg_1998/
24. Політанський В. С., Зайкіна Г. М., Гетьман Є. А. Зловживання та корупційні ризики у сфері габаритно-вагового контролю: адміністративно-правові способи запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 3. С. 178-197.
25. Ustawa z dnia 6 września 2001 r. o transporcie drogowym. Internetowy u Франції – Кодексі транспорту (Code des transports). Code des transports France. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000023086525/
26. Loi n° 82-1153 du 30 décembre 1982 d'orientation des transports intérieurs. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000319738>

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЯК ФАКТОР МОДЕРНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА

DIGITALIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION AS A FACTOR OF MODERNIZATION OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR ENTREPRENEURSHIP

Ненько С.С., к.ю.н., професор,
ректор

Заклад вищої освіти «Міжнародний університет бізнесу і права»

У статті досліджено цифровізацію публічного адміністрування як ключовий чинник модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємництва в Україні. Показано, що у сучасній правовій науці цифровізація розглядається не лише як технічна інновація, а як комплексна трансформація правових відносин у сфері публічної адміністрації. Вона охоплює впровадження електронних адміністративних послуг, створення єдиних електронних реєстрів, розвиток цифрової ідентифікації та довірчих сервісів, формування стандартів кібербезпеки і механізмів автоматизованого прийняття управлінських рішень.

У роботі здійснено аналіз теоретико-методологічних засад цифровізації, виявлено її вплив на зміну моделі взаємодії «держава – бізнес». Цифрові інструменти розглянуто як каталізатор підвищення ефективності та прозорості публічного адміністрування, що дозволяє зменшити транзакційні витрати підприємців, мінімізувати корупційні ризики та забезпечити передбачуваність адміністративних процедур. Показано, що розвиток цифрових сервісів безпосередньо пов'язаний із модернізацією правового регулювання, зокрема через прийняття законів України «Про адміністративні послуги», «Про електронні довірчі послуги», «Про електронні комунікації» та «Про адміністративну процедуру».

Окрема увага приділена практичним аспектам цифровізації: функціонуванню Єдиного державного вебпорталу електронних послуг «Дія», який став інтегрованою платформою для реєстрації бізнесу, отримання ліцензій та подання звітності; автоматизації податкових і митних процедур; впровадженню сервісів, побудованих за принципом «життєвих подій». Показано, що цифровізація має значний економічний ефект, сприяє підвищенню інвестиційної привабливості держави та формує довіру бізнесу до органів публічної влади.

Водночас виявлено низку викликів: загрози кібербезпеці та необхідність гармонізації законодавства з європейськими стандартами; нерівний доступ до цифрових послуг унаслідок інфраструктурних диспропорцій; правові прогалини у сфері алгоритмізованого прийняття рішень та використання відкритих даних. Підкреслено, що ефективна реалізація цифрової трансформації потребує ухвалення комплексного закону «Про цифрове врядування», розбудови системи кіберзахисту та забезпечення цифрової інклюзії.

Здійснено порівняльний аналіз зарубіжного досвіду. Досвід Естонії продемонстрував ефективність моделі інтегрованих реєстрів і принципу once-only; Німеччина забезпечила правову імперативність цифрових сервісів через Onlinezugangsgesetz; Польща створила єдиний портал для підприємців Biznes.gov.pl, що інтегрований із сервісами ЄС. Обґрунтовано доцільність імплементації цих практик в Україні з метою створення повноцінного цифрового простору підприємництва, сумісного з європейським цифровим ринком.

Зроблено висновок, що цифровізація публічного адміністрування повинна розглядатися як стратегічний напрям державної політики, що поєднує правові, організаційні та технологічні аспекти. Її реалізація стане важливим чинником економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності бізнесу та інтеграції України до єдиного європейського простору.

Ключові слова: цифровізація, публічне адміністрування, адміністративні послуги, підприємництво, електронні реєстри, «Дія», кібербезпека, європейська інтеграція.

The article examines digitalization of public administration as a key factor in the modernization of administrative and legal support for entrepreneurship in Ukraine. It is demonstrated that in modern legal science, digitalization is interpreted not only as a technical innovation but as a comprehensive transformation of legal relations in the field of public administration. It includes the introduction of electronic administrative services, the establishment of unified electronic registers, the development of digital identification and trust services, the formation of cybersecurity standards, and mechanisms for automated decision-making in governance.

Theoretical and methodological foundations of digitalization are analyzed, revealing its impact on the transformation of the “state – business” interaction model. Digital tools are viewed as catalysts for enhancing efficiency and transparency in public administration by reducing transaction costs for entrepreneurs, minimizing corruption risks, and ensuring the predictability of administrative procedures. The development of digital services is shown to be directly linked with the modernization of legal regulation, particularly through the adoption of the Laws of Ukraine “On Administrative Services,” “On Electronic Trust Services,” “On Electronic Communications,” and “On Administrative Procedure.”

Practical aspects of digitalization are explored, including the functioning of the Unified State Web Portal of Electronic Services “Diia,” which has become an integrated platform for business registration, licensing, and reporting; the automation of tax and customs procedures; and the implementation of services designed on the basis of “life events.” Digitalization is argued to have a significant economic effect, improving the investment attractiveness of the state and fostering business trust in public authorities.

At the same time, a number of challenges are identified: cybersecurity threats and the need for harmonization with EU standards; unequal access to digital services due to infrastructural disparities; and legal gaps regarding algorithmic decision-making and the use of open government data. It is emphasized that effective realization of digital transformation requires the adoption of a comprehensive Law “On Digital Governance,” the development of a robust cybersecurity system, and the assurance of digital inclusion.

Comparative analysis of international experience is provided. Estonia's model demonstrates the effectiveness of integrated registers and the once-only principle; Germany has established legal imperativeness of digital services through the Onlinezugangsgesetz; and Poland has developed a one-stop portal for entrepreneurs (Biznes.gov.pl), integrated with EU services. The article argues that the implementation of these practices in Ukraine would contribute to the creation of a comprehensive digital entrepreneurship environment compatible with the European Digital Single Market.

It is concluded that digitalization of public administration should be regarded as a strategic direction of state policy that combines legal, organizational, and technological aspects. Its successful implementation will serve as an essential factor for economic development, enhancement of business competitiveness, and integration of Ukraine into the European digital space.

Key words: digitalization, public administration, administrative law, administrative services, entrepreneurship, electronic registers, Diia, cybersecurity, European integration.

Постановка проблеми. Одним із ключових трендів сучасного державотворення в Україні є цифровізація публічного адміністрування, яка розглядається не лише як технічне оновлення органів влади, а як комплексний правовий, організаційний та інституційний процес. Вона безпосередньо впливає на якість взаємодії держави й бізнесу, оскільки адміністративно-правове забезпечення підприємництва функціонує саме через діяльність органів публічної адміністрації.

Традиційно ця діяльність базувалася на паперових процедурах: реєстрації суб'єктів господарювання, видачі ліцензій і дозволів, проведенні перевірок, застосуванні адміністративних санкцій тощо. Така модель була громіздкою, витратною й створювала сприятливе середовище для корупційних зловживань. В умовах глобалізації та інтеграції України у європейський правовий простір, подібна модель є застарілою й суперечить принципам належного врядування, прозорості та доступності адміністративних процедур.

Цифровізація відкриває нові можливості для трансформації адміністративно-правового забезпечення підприємництва. Електронна реєстрація бізнесу, електронне ліцензування, автоматизовані системи податкового адміністрування, онлайн-взаємодія з контролюючими органами зменшують транзакційні витрати підприємств, скорочують час і витрати на отримання адміністративних послуг, підвищують довіру до держави. Водночас цифрова трансформація публічного адміністрування супроводжується низкою викликів: необхідністю забезпечення кібербезпеки, захисту персональних даних і комерційної таємниці, подоланням цифрової нерівності між різними регіонами та категоріями суб'єктів господарювання, а також узгодженням національних правових стандартів із законодавством Європейського Союзу.

Крім того, сучасні умови воєнного стану та післявоєнного відновлення економіки ставлять перед Україною завдання створення максимально сприятливого правового середовища для розвитку підприємництва. Відповідно цифровізація публічного адміністрування розглядається не лише як інструмент оптимізації управлінських процесів, але і як стратегічний фактор забезпечення економічної стійкості, конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості держави.

Таким чином, виникає комплексна наукова проблема: необхідність дослідження цифровізації публічного адміністрування як чинника модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємництва, що передбачає виявлення її переваг та ризиків, аналіз наявних нормативно-правових засад, а також формування пропозицій щодо удосконалення законодавчої та інституційної бази з урахуванням європейського досвіду.

Метою статті є комплексне науково-правове осмислення цифровізації публічного адміністрування як стратегічного чинника модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємницької діяльності в Україні. Її сутність полягає не лише у впровадженні технічних інновацій, а у трансформації підходів до здійснення публічного управління та взаємодії держави з бізнесом. У цьому контексті цифровізація розглядається як інструмент підвищення прозорості адміністративних процедур, зменшення транзакційних витрат, створення передумов для формування сприятливого інвестиційного клімату та зміцнення довіри підприємств до органів влади.

Аналіз наукових публікацій. Питання цифровізації публічного адміністрування та її впливу на адміністративно-правове забезпечення підприємницької діяльності поступово формуються в окремий науковий напрям, який інтегрує адміністративно-правову доктрину, концепції цифрового врядування та прикладні дослідження ефективності електронних сервісів.

У вітчизняній науці особливу увагу цьому питанню приділяють дослідники, які розробляють концепцію

реформування публічної адміністрації. Зокрема, І. Коліушко наголошує на необхідності уніфікації адміністративних процедур та переведення їх у сервісно-орієнтовану площину, що забезпечує прозорість та зручність для бізнесу. У співавторстві з В. Тимошуком та О. Банчуком він обґрунтовує необхідність подолання відомчої фрагментації та впровадження єдиних процедурних стандартів, що відповідають європейським принципам належного врядування. Важливим напрямом розвитку української адміністративно-правової доктрини стали дослідження І. Тищенко, яка розглядає електронні адміністративні послуги як окремий об'єкт правового регулювання, аналізує їхню юридичну природу, ознаки та особливості правозастосування. Таким чином, українські автори підкреслюють, що цифровізація не є лише технічним нововведенням, а передусім правовим явищем, що змінює характер адміністративної процедури у взаємодії «державо-бізнес».

Зарубіжна наукова традиція розвиває інший, більш концептуальний підхід. Так, Н. Margetts та Р. Dunleavy у своїй теорії Digital-Era Governance підкреслюють, що цифровізація змінює не тільки форму надання послуг, але й саму структуру публічного управління, сприяючи переходу від бюрократичної моделі до мережевої та даноцентричної. М. Janssen досліджує інтероперабельність цифрових систем та принцип once-only, який знижує адміністративні бар'єри для бізнесу, тоді як А. Meijer концентрується на проблемах прозорості та підзвітності, доводячи, що цифрові інструменти стають ключовим фактором підвищення довіри до органів влади. Ці підходи дозволяють розглядати цифровізацію не лише як інструмент спрощення процедур, а як фундаментальну зміну парадигми публічного адміністрування.

Окремий блок досліджень пов'язаний із правовим виміром цифрової трансформації у Європейському Союзі. Регламент ЄС № 2018/1724 про Single Digital Gateway закріплює вимогу трансграничного доступу до адміністративних процедур та інформації в онлайн-форматі, що формує орієнтир для гармонізації українського законодавства. Новий Регламент ЄС 2024/1183 (eIDAS 2) визначає стандарти електронної ідентифікації та довірчих послуг, які є базовою умовою для функціонування безпаперових адміністративних процесів. У свою чергу, Директива NIS2 встановлює високі вимоги до кіберстійкості державних інформаційних систем, що безпосередньо впливає на безпеку цифрової взаємодії бізнесу з органами влади.

Таким чином, аналіз наукових публікацій дозволяє зробити висновок, що українська правова доктрина акцентує увагу на правовій і процедурній природі електронних адміністративних послуг, тоді як зарубіжна література розглядає цифровізацію як більш комплексний феномен – трансформацію моделі публічного управління та зміну принципів взаємодії держави й суспільства. Поєднання цих підходів створює методологічну основу для подальшого дослідження цифровізації як чинника модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній правовій науці цифровізація дедалі частіше визначається не лише як технічна інновація, а як новий етап розвитку адміністративного права та практики його реалізації. Якщо на початкових етапах цифровізація зводилася до автоматизації документообігу й створення електронних реєстрів, то сьогодні вона розглядається як комплексна трансформація правових відносин у сфері публічного адміністрування.

І. Коліушко підкреслює, що цифровізація стає складовою модернізації всієї системи публічного управління, змінюючи традиційну модель «державо-громадянин/бізнес» на сервісно-орієнтовану, де ключове значення мають доступність і передбачуваність адміністративних процедур [1, с. 57]. І. Тищенко визначає цифровізацію як правове явище, яке створює нові форми реалізації адміні-

стративних процедур, зокрема через електронні послуги, електронну ідентифікацію та довірчі сервіси [2, с. 94].

У європейській науці термін “digitalisation” має подвійну природу: з одного боку, це технологічний процес, а з іншого – нормативна категорія, яка вимагає створення відповідної правової бази для забезпечення електронної взаємодії суб’єктів права. Як зазначають М. Janssen та А. Meijer, цифровізація у сфері публічного адміністрування повинна сприйматися як фундаментальна трансформація парадигми управління, а не як електронізація паперових процедур [7, с. 265; 8, с. 509].

Таким чином, у контексті адміністративного права цифровізація охоплює:

- запровадження електронних адміністративних послуг;
- створення єдиних електронних реєстрів та цифрової ідентифікації;
- формування нормативних стандартів кібербезпеки та захисту персональних даних;
- розвиток механізмів автоматизованого прийняття управлінських рішень.

Ці явища в сукупності формують нову модель правового регулювання, у якій ключовим є забезпечення не лише законності, але й технологічної стійкості адміністративних процедур.

Цифрові інструменти виступають каталізатором підвищення ефективності публічного адміністрування. Їх використання дозволяє значно скоротити витрати часу й ресурсів на реалізацію адміністративних процедур, що особливо важливо для підприємницького середовища.

В. Тимошук наголошує, що впровадження електронних сервісів мінімізує особистий контакт суб’єкта господарювання з чиновником, що знижує ймовірність корупційних зловживань [3, с. 41]. В Україні цей підхід реалізується через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Дія», створений на основі Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства (2018). Як зазначено у документі, мета полягає в «створенні єдиного інтегрованого середовища для отримання громадянами та бізнесом адміністративних послуг у зручний і прозорий спосіб» [4].

У міжнародному вимірі принцип прозорості адміністративних процедур розвиває А. Meijer, який доводить, що цифрові технології забезпечують не лише швидкість і доступність, а й нову форму публічної підзвітності [8, с. 512]. Цифрові реєстри, онлайн-моніторинг процедур, публічні портали оскарження рішень адміністрації створюють основу для зниження правової невизначеності та підвищення довіри бізнесу до державних інститутів.

Цифровізація є одним із провідних чинників модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємництва. Вона змінює не лише форми, а й зміст взаємодії підприємств з органами публічної адміністрації.

Традиційна модель адміністративних процедур характеризувалася багатоступеневістю, дублюванням документів і надмірною регламентацією. Натомість цифровізація передбачає спрощення, стандартизацію й автоматизацію. Так, ухвалення Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.11.2021 № 2073-IX закріпило нові стандарти взаємодії держави з бізнесом, у тому числі в електронному форматі [5].

У європейській практиці цей підхід закріплено в Регламенті (ЄС) 2018/1724 (Single Digital Gateway), який визначає транскордонний доступ до адміністративних процедур через єдине цифрове вікно [6]. Для України гармонізація з цим документом означає створення таких умов, коли підприємств може відкрити бізнес, отримати ліцензію чи подати звітність без фізичного контакту з чиновником, що відповідає принципам цифрового єдиного ринку ЄС.

Отже, можна стверджувати, що цифровізація та модернізація адміністративно-правового забезпечення підприєм-

ства перебувають у відносинах взаємної залежності: цифровізація є інструментом модернізації, тоді як модернізація створює правові рамки для легітимного й ефективного впровадження цифрових технологій.

Правове регулювання цифровізації публічного адміністрування в Україні формується на кількох рівнях: конституційному, законодавчому та підзаконному. Усі ці акти створюють цілісну нормативну систему, яка визначає умови електронної взаємодії між державою, бізнесом і громадянами.

Зокрема, Конституція України закріплює базові принципи, що становлять основу цифровізації публічного адміністрування. Так, стаття 34 гарантує право кожного на доступ до інформації [9], а стаття 42 – право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом [9]. У сукупності ці положення визначають інформаційні та економічні права суб’єктів господарювання, які в умовах цифровізації реалізуються через електронні сервіси.

Центральне місце у нормативному регулюванні займають спеціальні закони, спрямовані на запровадження цифрових механізмів у сфері публічного адміністрування.

Так, Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI уперше закріпив концепцію адміністративних послуг як форми реалізації владних повноважень і створив передумови для їх електронного надання [10]. Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII регламентує використання електронного підпису, печатки та електронних відміток часу, які є базовими інструментами цифрової взаємодії у сфері бізнесу та адміністрування [11]. Закон України «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 № 1089-IX визначає правові засади функціонування електронної інфраструктури та взаємодії суб’єктів ринку [12]. А Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.11.2021 № 2073-IX установлює єдині принципи й правила розгляду адміністративних справ, включаючи електронний формат процедур, що безпосередньо впливає на умови діяльності підприємств [5].

Ці нормативні акти поступово формують «цифрову оболонку» адміністративного права, забезпечуючи переведення більшості процедур у формат «paperless».

Значний вплив на розвиток цифровізації мають і урядові документи стратегічного планування. Так, Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки (схвалена розпорядженням КМУ від 17.01.2018 № 67-р) визначила головні напрями цифрової трансформації, у тому числі цифровізацію надання адміністративних послуг [4]. У свою чергу, Стратегія цифрової трансформації України до 2030 року, ухвалена у 2021 р., передбачає інтеграцію національної цифрової інфраструктури до єдиного європейського цифрового ринку [13].

Окремо слід згадати про запуск Єдиного державного веб-порталу електронних послуг «Дія», діяльність якого врегульована постановами Кабінету Міністрів України. Він став центральною платформою цифрової взаємодії бізнесу та держави, дозволивши здійснювати реєстрацію ФОП і ТОВ, отримувати ліцензії та дозволи, подавати декларації онлайн.

Зазначимо, що нормативна база України розвивається з орієнтацією на *acquis* ЄС. Регламент (ЄС) 2018/1724 про Single Digital Gateway встановлює вимогу транскордонного доступу до адміністративних процедур [6]. Крім того, Регламент (ЄС) 2024/1183 (eIDAS 2) закріплює єдині стандарти цифрової ідентифікації та довірчих послуг [14]. Для України гармонізація із цими актами означає створення умов для вільного обігу електронних документів і сервісів у межах майбутнього цифрового єдиного ринку.

Важливим досягненням цифровізації публічного адміністрування в Україні є розширення спектра адміністративних послуг у сфері підприємництва, що надаються в електронній формі. До них належать: реєстрація фізич-

них осіб – підприємців та товариств з обмеженою відповідальністю, отримання ліцензій та дозволів, подання декларацій і звітів. Згідно з аналітичними даними Мінцифри, понад 70% базових послуг для бізнесу сьогодні доступні онлайн [15]. Це суттєво зменшує транзакційні витрати підприємців і сприяє формуванню сприятливого бізнес-клімату.

Ключовим елементом цифрової інфраструктури стала інтегрована платформа «Дія». Вона функціонує відповідно до постанов Кабінету Міністрів України та є офіційним каналом взаємодії бізнесу і громадян з органами влади. Завдяки цій платформі підприємці отримали можливість реєструвати ФОП і ТОВ повністю онлайн, без необхідності особистого відвідування державних органів [16].

Крім того, через «Дію» реалізуються інноваційні сервіси – електронні витяги з державних реєстрів, автоматизована система подання податкової звітності, а також система «єМалюк» для комплексного оформлення документів при народженні дитини, що демонструє потенціал «життєвих подій» як моделі адміністративних послуг [17]. Це відповідає європейським підходам, зокрема принципу *once-only*, який передбачає одноразове подання даних для багаторазового використання [7, с. 266].

Особливу увагу слід приділити автоматизації податкових і дозвільних процедур. Запровадження електронних кабінетів платників податків та електронної митниці суттєво спростило виконання підприємцями своїх обов'язків перед державою. Як відзначає В. Тимошук, цифровізація дозвільної системи та податкового адміністрування знижує рівень бюрократичного навантаження на бізнес і водночас підвищує прозорість діяльності контролюючих органів [3, с. 112].

Досвід функціонування автоматизованих систем показує, що цифрові інструменти сприяють скороченню людського фактору, а отже, зменшують ризики корупційних практик. Крім того, за даними Світового банку, цифровізація митних процедур в Україні дозволила зменшити час митного оформлення в середньому на 30% [18].

Цифровізація адміністративно-правового забезпечення підприємництва має не лише організаційний, але й економічний вимір. Зниження транзакційних витрат, скорочення часу на реєстрацію бізнесу чи отримання ліцензії створюють умови для підвищення інвестиційної привабливості держави. Як показують дослідження OECD, цифровізація адміністративних процедур прямо корелює з рівнем інвестицій і продуктивності малого та середнього бізнесу [19, с. 22].

Крім того, прозорість електронних процедур зменшує можливості для зловживань і підвищує довіру підприємців до органів публічної адміністрації. Це особливо важливо в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, коли держава має забезпечити максимально прості й зрозумілі правила для ведення бізнесу.

Розвиток цифрових сервісів у сфері публічного адміністрування значно розширив обсяг персональних даних, які обробляються органами державної влади. Реєстраційні, дозвільні та податкові процедури передбачають подання підприємцями великого масиву конфіденційної інформації, яка у разі витоку може завдати істотної шкоди бізнесу. У зв'язку з цим питання кіберзахисту набуває не лише технічного, а й адміністративно-правового значення.

Українське законодавство передбачає основні засади функціонування системи кібербезпеки (Закон «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 № 2163-VIII) [20], однак механізми його реалізації залишаються недостатньо дієвими. Як свідчить практика, рівень захисту державних реєстрів нерідко виявляється вразливим для хакерських атак. Під час воєнного стану проблема набуває додаткової актуальності, адже кіберзагрози з боку іноземних держав спрямовані,

зокрема, проти інформаційних систем органів влади. Науковці наголошують, що лише інтеграція європейських стандартів (зокрема вимог Директиви NIS2) дозволить створити ефективну модель кіберзахисту [21].

Важливим викликом є також баланс між прозорістю та конфіденційністю. А. Меєр слушно зазначає, що публічність і відкритість цифрових платформ не можуть суперечити конституційному праву на захист приватного життя; держава повинна гарантувати безпеку електронних сервісів на рівні, співмірному з міжнародними стандартами [8, с. 513].

Цифрова трансформація адміністративних процедур потребує розвиненої цифрової інфраструктури. Проте в Україні спостерігається значна регіональна диспропорція у доступі до якісного інтернет-зв'язку. У сільській місцевості та малих містах відсутність швидкісного інтернету істотно обмежує можливості підприємців користуватися електронними послугами. За даними Мінцифри, станом на 2023 рік близько 15 % сільських територій не охоплено мережею 4G [15, с. 45].

Така нерівність створює нові соціально-економічні бар'єри, коли лише частина бізнесу отримує реальну вигоду від цифровізації, тоді як інші підприємці залишаються залежними від паперових процедур. OECD наголошує, що цифрова інклюзія має стати стратегічним завданням для держави: надання послуг має бути доступним незалежно від місця проживання чи рівня цифрової грамотності громадян [19, с. 34].

Попри розвинену законодавчу базу, що включає закони «Про адміністративні послуги» (2012) [10], «Про електронні довірчі послуги» (2017) [11] та «Про адміністративну процедуру» (2021) [5], залишаються суттєві правові прогалини. По-перше, відсутня комплексна регламентація алгоритмізованого прийняття рішень. Хоча автоматизовані системи вже використовуються (наприклад, у податковому адмініструванні чи митному контролі), закон не визначає меж і порядок застосування таких рішень. Це породжує ризики свавілля та ускладнює оскарження результатів автоматизованої обробки.

По-друге, у законодавстві відсутні чіткі норми щодо використання відкритих державних даних бізнесом. Відкриті баз даних (наприклад, реєстру ліцензій чи дозволів) могло б стати основою для створення додаткових цифрових сервісів приватним сектором, однак нинішня нормативна база не забезпечує достатньої правової визначеності.

На думку В. Тимошука, відсутність єдиного закону «Про цифрове врядування» призводить до фрагментарності регулювання та розпорошеності правових норм між різними галузевими актами [3, с. 118]. Це ускладнює практичне застосування та знижує довіру бізнесу до електронних процедур.

Оскільки цифровізація є одним із ключових напрямів євроінтеграції України, особливого значення набуває гармонізація національного законодавства з *acquis* ЄС. Регламент (ЄС) 2018/1724 (Single Digital Gateway) встановлює єдине цифрове вікно для доступу громадян та бізнесу до адміністративних процедур [6]. Натомість в Україні ще не повною мірою реалізовано можливість транскордонного отримання електронних послуг.

Додатковим викликом є імплементація Регламенту (ЄС) 2024/1183 (eIDAS 2), який унормовує європейську цифрову ідентичність [14]. Його положення вимагають технічної сумісності українських довірчих сервісів із європейськими стандартами, що потребує модернізації національної інфраструктури.

Можна дійти висновку, що для України завданням найближчого десятиліття є не лише технічна інтеграція в цифровий простір ЄС, а й глибока адаптація правових засад електронної взаємодії. Це передбачає внесення змін у профільні закони, прийняття нового кодифікованого

акту про цифрове врядування та забезпечення практичної реалізації принципів «paperless» та «once-only» у сфері підприємництва.

Дослідження викликів та проблем цифровізації адміністративно-правового забезпечення підприємництва в Україні показало, що, попри значні досягнення у розвитку електронних сервісів, національна система ще перебуває на етапі становлення і потребує подальшої модернізації. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення зарубіжного досвіду країн, які досягли значних результатів у сфері цифрового врядування. Практика Естонії, Німеччини та Польщі є показовою, оскільки демонструє різні моделі інтеграції цифрових технологій у публічне адміністрування: від побудови повністю інтегрованої цифрової держави до створення єдиних порталів підприємницьких послуг та правового зобов'язання органів влади забезпечувати доступність онлайн-процедур. Аналіз цих моделей дозволяє виокремити ті інституційні та правові механізми, які можуть бути імплементовані в Україні для вдосконалення адміністративно-правового забезпечення підприємництва.

Естонія є світовим лідером у сфері цифрового врядування. Система X-Road забезпечує інтеграцію державних реєстрів і дає можливість підприємцям здійснювати практично всі юридично значимі дії онлайн – від реєстрації компанії до подання звітності. Завдяки запровадженню цифрової ідентичності, яка використовується більш ніж у 99% транзакцій між громадянами, бізнесом і державою, Естонія змогла мінімізувати паперовий документообіг та суттєво знизити адміністративні витрати [22, с. 17].

Досвід Естонії демонструє ефективність принципу once-only, відповідно до якого дані, подані підприємцем один раз, не можуть повторно вимагатися державними органами. Це повністю відповідає європейським стандартам, закріпленим у Регламенті (ЄС) 2018/1724 (Single Digital Gateway) [6]. Для України впровадження цього принципу у національне законодавство означатиме суттєве зменшення бюрократичного навантаження на бізнес.

У Німеччині ключовим нормативним актом, що регулює цифровізацію адміністративних процедур, є Закон про доступ до онлайн-послуг (Onlinezugangsgesetz). Він зобов'язав усі федеральні, земельні та муніципальні органи влади забезпечити доступ громадян і бізнесу до адміністративних послуг через єдиний портал [23, с. 49]. Для підприємців це означає можливість отримання ліцензій, дозволів, внесення змін до комерційних реєстрів у електронному форматі.

Важливо, що Німеччина активно розвиває систему міжвідомчої інтероперабельності, яка дозволяє підприємцям здійснювати складні процедури, пов'язані з відкриттям бізнесу чи працевлаштуванням іноземців, без повторного подання документів у різні органи. Для України цей досвід є корисним у частині розбудови інтегрованих державних реєстрів і порталної взаємодії.

У Польщі цифровізація публічного адміністрування реалізується через платформу Biznes.gov.pl, яка є «єдиним вікном» для підприємців. Через неї можна зареєструвати компанію, отримати ліцензію або дозвіл, подати декларацію чи оформити державну допомогу [24]. Ця система ґрунтується на європейських стандартах відкритості й прозорості, а також інтегрована із сервісами ЄС, що полегшує транскордонну діяльність бізнесу.

Досвід Польщі важливий для України з огляду на спільні економічні виклики та схожість правових систем. Впровадження подібної «єдиної платформи для бізнесу» на базі portalу «Дія» дозволило б оптимізувати підприємницькі процедури та прискорити інтеграцію у внутрішній ринок ЄС.

Узагальнюючи зарубіжний досвід, можна виділити кілька ключових елементів, релевантних для України:

- інтеграція державних реєстрів (модель Естонії), що усуне дублювання даних;
- єдиний портал послуг для бізнесу (модель Польщі), що забезпечить повний цикл процедур в одному цифровому середовищі;
- правова імперативність цифрових сервісів (модель Німеччини), яка зобов'язує всі органи влади забезпечувати надання послуг онлайн;
- гармонізація з європейськими регламентами (Single Digital Gateway, eIDAS 2, NIS2), що гарантуватиме транскордонність і безпеку електронних процедур.

Для України імплементация цих практик означає створення повноцінного цифрового простору підприємництва, у якому адміністративно-правове забезпечення буде максимально прозорим, доступним і конкурентоспроможним у межах єдиного європейського ринку.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що цифровізація публічного адміністрування є визначальним чинником модернізації адміністративно-правового забезпечення підприємницької діяльності в Україні. Вона не лише змінює інструментарій публічної адміністрації, але й трансформує саму модель взаємодії між державою і бізнесом.

У теоретико-методологічному вимірі цифровізація в адміністративному праві виступає не просто технологічним явищем, а комплексною правовою категорією, яка формує нові принципи належного врядування – прозорість, доступність, підзвітність та правову визначеність адміністративних процедур.

На нормативному рівні Україна створила базове правове підґрунтя для розвитку цифрових сервісів у сфері підприємництва: ухвалено закони про адміністративні послуги, електронні довірчі послуги, адміністративну процедуру, а також низку стратегічних актів уряду. Проте ця база ще не є системною і потребує подальшої гармонізації з *acquis* ЄС.

Практичний досвід впровадження цифрових інструментів, зокрема функціонування portalу «Дія», довів, що цифрові сервіси здатні істотно скоротити транзакційні витрати бізнесу, знизити корупційні ризики та забезпечити швидкість і зручність адміністративних процедур. Разом із тим проблемами залишаються нерівність доступу до технологій, загрози кібербезпеки та фрагментарність правового регулювання.

Зарубіжний досвід (Естонія, Німеччина, Польща) свідчить, що успіх цифрової трансформації залежить від інтеграції державних реєстрів, створення єдиного portalу підприємницьких послуг, запровадження принципу once-only та нормативної імперативності онлайн-процедур. Гармонізація з європейськими регламентами (Single Digital Gateway, eIDAS 2, NIS2) є ключовою умовою для інтеграції України до єдиного цифрового ринку ЄС.

Отже, цифровізація публічного адміністрування повинна розглядатися як стратегічний напрям державної політики, що поєднує правові, організаційні та технологічні аспекти. Для України це означає необхідність: 1) прийняття комплексного закону про цифрове врядування; 2) подальшої інтеграції національних реєстрів і систем ідентифікації з європейськими стандартами; 3) розширення доступу до інтернету та підвищення цифрової грамотності підприємців; 4) розбудови надійної системи кіберзахисту.

Вбачається, що реалізація цих завдань сприятиме створенню ефективного, прозорого та конкурентоспроможного середовища для підприємницької діяльності, що, у свою чергу, стане важливим чинником економічного відновлення та інтеграції України до єдиного європейського простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колюшко І. Б. Реформування українського адміністративного права: проблеми та перспективи. Київ: Факт, 2003. 312 с.
2. Тищенко І. В. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монографія. Харків: Право, 2017. 232 с.
3. Тимошук В. Публічне адміністрування в умовах цифровізації: адміністративно-правові виклики. Київ: Факт, 2019. 188 с.
4. Кабінет Міністрів України. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки: Розпорядження від 17.01.2018 № 67-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 11. Ст. 398.
5. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.11.2021 № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 24. Ст. 177.
6. Regulation (EU) 2018/1724 of the European Parliament and of the Council of 2 October 2018 establishing a single digital gateway to provide access to information, procedures and assistance services. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 295. P. 1–38.
7. Janssen M., Konopnicki D., Snowdon J. L., Ojo A. Driving public sector innovation using big and open linked data. *Information Systems Frontiers*. 2018. Vol. 20. P. 263–269.
8. Meijer A. Transparency. In: Bovens M., Goodin R., Schillemans T. (eds.). *The Oxford Handbook of Public Accountability*. Oxford: Oxford University Press, 2015. С. 507–524.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 409.
11. Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 15. Ст. 89.
12. Закон України «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 № 1089-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 7. Ст. 48.
13. Міністерство цифрової трансформації України. Стратегія цифрової трансформації України до 2030 року. Київ, 2021. 45 с. URL: <https://thedigital.gov.ua>.
14. Regulation (EU) 2024/1183 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on a framework for a European Digital Identity. *Official Journal of the European Union*. 2024. L 202. P. 1–74.
15. Міністерство цифрової трансформації України. Звіт про цифрову трансформацію України – 2023 рік. Київ, 2023. 78 с. URL: <https://www.mint.gov.ua>.
16. Кабінет Міністрів України. Постанова «Деякі питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та мобільного додатку “Дія”» від 04.12.2019 № 1137. *Офіційний вісник України*. 2019. № 99. Ст. 3259.
17. Міністерство цифрової трансформації України. ЄМалято: офіційний інформаційний портал. Київ, 2022. URL: <https://diia.gov.ua/services/yemalyatko>.
18. World Bank. Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies. Washington, DC: World Bank, 2020. 192 p. URL: <https://www.worldbank.org>.
19. OECD. Digital Government Review of Slovenia: Leading the Digital Transformation of the Public Sector. Paris: OECD Publishing, 2020. 156 с. DOI: 10.1787/fe5f8f5f-en.
20. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403.
21. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union (NIS2 Directive). *Official Journal of the European Union*. 2022. L 333. P. 80–152.
22. Drechsler W. Pathways to Digital Welfare State: Lessons from Estonia. *Journal of Comparative Policy Analysis*. 2021. Vol. 23(1). С. 15–30.
23. Federal Ministry of the Interior, Building and Community (Germany). Online Access Act (Onlinezugangsgesetz – OZG). Berlin: BMI, 2017. 76 с. URL: <https://www.bmi.bund.de>.
24. Biznes.gov.pl. Government Portal for Entrepreneurs. Warsaw: Ministry of Development and Technology of Poland, 2023. URL: <https://www.biznes.gov.pl>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ РАД ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ПОРЯДОК ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ

LEGISLATIVE REGULATION OF PUBLIC COUNCILS OF EXECUTIVE BODIES OF STATE AUTHORITY AND THE PROCEDURE FOR THEIR FUNCTIONING

Пелєхов О.В., аспірант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права

*Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»,
голова*

Рада волонтерів у Харківській області

У статті досліджено процес правового регулювання діяльності та порядку функціонування громадських рад виконавчих органів державної ради в якості ключового інструменту участі громадян під час публічного управління. Зроблено акцент на конституційному праві громадян приймати участь в управлінні державними справами, регламентованому статтею 38 Конституції України. Наголошено, що громадські ради є інституціями громадянського суспільства з дорадчим статусом, мають важливу роль та вплив під час демократизації механізмів публічного адміністрування, при цьому їх потенціал не реалізовано в повній мірі.

Розглянуто питання неефективного нормативно-правового регулювання, проблеми відсутності комплексної державної концепції, що може сприяти цілісному теоретико-методологічному осмисленню ролі громадських рад у системі державного управління. Розкрито роль громадських рад в системі взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, підкреслено значення громадських рад як інструменту забезпечення прозорості, підзвітності та демократичності управлінських рішень. Проаналізовано теоретичні аспекти адміністративно-правового статусу громадських рад, включаючи визначення їхніх прав, обов'язків, повноважень, а також механізмів реалізації та захисту цих повноважень. Підкреслено важливість ефективної взаємодії громадських рад з органами публічної влади, що стає запорукою розвитку горизонтальних зв'язків, підвищенні якості управлінських рішень.

На основі проведеного аналізу запропоновано низку практичних рекомендацій та конкретних пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правового статусу громадських рад в Україні, спрямованих на посилення їхньої інституційної спроможності, підвищення ефективності діяльності та зміцнення впливу на процес ухвалення рішень на державному й місцевому рівнях.

Ключові слова: громадська рада, виконавчий орган, законодавство, механізм регулювання, державна влада, суспільство.

The article examines the process of legal regulation of the activities and functioning of public councils of executive bodies of the state council as a key instrument of citizen participation in public administration. Emphasis is placed on the constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs, regulated by Article 38 of the Constitution of Ukraine. It is emphasised that public councils are civil society institutions with advisory status, which play an important role and have an impact on the democratisation of public administration mechanisms, but their potential is not fully realised.

The article examines the issue of ineffective regulatory and legal regulation and the problem of the lack of a comprehensive state concept that could contribute to a holistic theoretical and methodological understanding of the role of public councils in the system of public administration. The role of public councils in the system of interaction between state authorities and civil society institutions is revealed, and the importance of public councils as an instrument for ensuring transparency, accountability and democracy in management decisions is emphasised. The theoretical aspects of the administrative and legal status of public councils are analysed, including the definition of their rights, duties, powers, as well as the mechanisms for implementing and protecting these powers. The importance of effective interaction between public councils and public authorities is emphasised, which is a guarantee of the development of horizontal ties and an improvement in the quality of management decisions.

Based on the analysis, a number of practical recommendations and specific proposals have been put forward to improve the administrative and legal status of public councils in Ukraine, aimed at strengthening their institutional capacity, improving their effectiveness and strengthening their influence on decision-making at the national and local levels.

Key words: public council, executive body, legislation, regulatory mechanism, state authority, society.

Згідно зі статтею 38 Конституції України, участь громадян в управлінні державними справами, включаючи їх залучення до процесів державного управління, є гарантованим конституційним правом. Реалізація цього права забезпечується чинним законодавством, яке визначає механізми участі [7].

Діяльність публічної влади, зокрема на рівні адміністративної юрисдикції, має здійснюватися у суворій відповідності до Конституції та законів – аналоги цьому важливі й для діяльності громадських рад, які мають працювати в правових рамках, а не замінювати владу [6, с. 23].

На сучасному етапі функціонування, громадська рада залишається однією з ключових організаційно-правових форм участі інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами. Проте, потенціал такого залучення залишається значною мірою невикористаним. Як консультативно-дорадчі органи, громадські ради мають особливий адміністративно-правовий статус, який надає можливість у специфічній правовій формі реалізовувати громадянам право на участь у державному

управлінні. Вони становлять новий правовий феномен у науці адміністративного права та уособлюють концепцію людиноцентризму. Їх поява зумовлена трансформаціями суспільних процесів і діяльністю ініціативних груп громадян, що формують інституції громадянського суспільства, з яких і утворюються такі ради [8, с. 7]. Однією з основних перешкод є недостатня ефективність нормативно-правових механізмів, що регулюють організацію та діяльність громадських рад. Крім того, спостерігається відсутність цілісної концептуальної бази у сфері державного управління, яка могла б забезпечити теоретико-методологічне підґрунтя як для вдосконалення правового регулювання, так і для оптимізації діяльності громадських рад у контексті реалізації права громадян на участь у публічному управлінні.

Формування такої концепції потребує попереднього аналізу актуальних проблем нормативного та інституційного забезпечення діяльності громадських рад, а також розроблення державної стратегії щодо удосконалення їх правового статусу. Водночас ці аспекти досі залишаються

поза фокусом самостійних наукових досліджень і системного наукового опрацювання.

Проблематика участі громадян у публічному управлінні знаходить відображення у працях таких вітчизняних науковців, як Т. С. Андрійчук, Н. К. Дніпроенко, І. П. Крайній, О. В. Петришин, В. О. Скворець, О. В. Скрипнюк, О. Г. Чувардинський та інші. Проте питання удосконалення механізмів діяльності громадських рад досі не отримали комплексного аналізу.

Питання організаційно-правового забезпечення діяльності громадських рад на сьогодні залишається відносно новим як для вітчизняної, так і для зарубіжної адміністративно-правової науки. Цей аспект знаходить відображення в дослідженнях представників політичної, загальнотеоретичної та адміністративної юриспруденції, зокрема Віхляєв М., Мельник Р. С., Сіцінської М. В., В. Колпакова, О. Кузьменко, Т. Мацелик, О. Зарічного, Т. Андрійчук, В. Ребкала, В. Тертички, В. Шахова, М. Лациби, О. Хмари, А. Красносільської та інших науковців. Однак системний аналіз організаційно-правових засад можливий лише через глибоке осмислення правового механізму формування, діяльності, взаємодії з органами публічної влади, а також припинення повноважень громадських рад.

Незважаючи на активне нормативно-правове та практичне впровадження громадських рад в систему публічного управління, вони залишаються недостатньо дослідженими інституціями в межах адміністративного права. За своєю сутністю громадські ради становлять форму громадського простору, що надає можливість зацікавленим суб'єктам долучатися до реалізації владних повноважень органів публічної адміністрації, здійснювати громадський контроль та впливати на формування публічної політики. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню якості публічних послуг та нормативно-правового регулювання.

Метою статті є з'ясування правової природи та організаційного змісту діяльності громадських рад при органах виконавчої влади як важливої ланки механізму участі громадськості в державному управлінні, а також визначення напрямів і шляхів вдосконалення їхнього правового статусу.

Початок формування інституту громадських рад в Україні припадає на 1990-ті – початок 2000-х років, коли їх створення носило переважно фрагментарний та несистемний характер. Перший крок до нормативного врегулювання цього процесу було зроблено у 2004 р., коли Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про громадську раду при органах виконавчої влади. Водночас дія цього документа не поширювалася на органи місцевого самоврядування. Аналогічна ситуація мала місце й у 2009 р., коли ухвалене Загальне положення про громадську раду при Кабінеті Міністрів України та інших центральних органах виконавчої влади лише рекомендувало органам місцевого самоврядування сприяти формуванню громадських рад, зокрема шляхом організації зборів представників громадських організацій [1, с. 40].

Вагомим етапом розвитку механізмів громадської участі стало ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України № 996 від 3 листопада 2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затверджено нову редакцію Типового положення про громадську раду при органах виконавчої влади. Незважаючи на відсутність обов'язковості створення таких рад при органах місцевого самоврядування, постанова містила рекомендаційні положення щодо їх формування відповідно до встановленого зразка, що сприяло зростанню інтересу з боку інститутів громадянського суспільства [12].

Адміністративну правосуб'єктність громадських рад доцільно розглядати як інтегральне правове явище, що охоплює дві ключові складові: адміністративну правосуб'єктність – потенційну можливість володіти визначеним

обсягом прав і обов'язків у сфері публічного управління, а також адміністративну дієздатність – здатність безпосередньо реалізовувати ці права та обов'язки в процесі взаємодії з органами публічної влади.

З урахуванням чинного нормативного регулювання діяльності громадських рад, актуальним є аналіз особливостей виникнення їх адміністративної правосуб'єктності. На відміну від інших суб'єктів громадянського суспільства (зокрема, громадських організацій, професійних спілок, об'єднань громадян), громадські ради не мають чіткого законодавчого визначення моменту набуття ними статусу суб'єкта адміністративного права. Це породжує правову невизначеність щодо меж їхньої адміністративної правосуб'єктності.

Варто враховувати, що громадські ради функціонують як консультативно-дорадчі утворення при органах виконавчої влади, створені для забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики на різних рівнях. У зв'язку з цим постає необхідність законодавчої конкретизації цілей їх створення у відповідному типовому положенні. Такими цілями, на нашу думку, мають бути: забезпечення реалізації громадянами права на участь в управлінні державними справами; сприяння удосконаленню якості надання публічних послуг органами влади; здійснення елементів публічного контролю за діяльністю виконавчої влади; формування пропозицій нормативно-правового та організаційного характеру щодо врегулювання суспільно значущих питань. Чітке окреслення мети функціонування громадських рад унеможливить їх ототожнення з іншими суб'єктами адміністративного права та сприятиме правовій визначеності їхнього статусу [10, с. 91].

Базовим нормативно-правовим актом, що закріплює право громадян на участь в управлінні державними справами, виступає Конституція України. Це положення узгоджується з низкою міжнародно-правових документів, які зобов'язують держави гарантувати громадянам доступ до процесів ухвалення рішень органами публічної влади [7]. Зокрема, стаття 21 Загальної декларації прав людини проголошує право кожної особи брати участь в управлінні державою як безпосередньо, так і через вільно обраних представників. Аналогічна норма міститься у пункті «а» статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який передбачає рівні можливості для всіх громадян брати участь у веденні державних справ без будь-яких форм дискримінації чи необґрунтованих обмежень.

Організаційно-правові засади діяльності громадських рад в Україні були закладені Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Цим актом передбачалося створення громадських рад при міністерствах, центральних і місцевих органах виконавчої влади. Затверджене Типове положення про громадську раду визначало основні принципи та порядок формування таких органів, до складу яких могли входити представники інститутів громадянського суспільства – зокрема громадських об'єднань, професійних спілок, органів місцевого самоврядування та засобів масової інформації [3].

Таким чином, адміністративна правосуб'єктність громадських рад має подвійний вимір – нормативний і функціональний. З одного боку, вона обумовлена потенційною здатністю виступати суб'єктом прав і обов'язків у сфері публічного управління, з іншого – реальними механізмами реалізації цих прав через участь у консультативних процедурах, підготовці пропозицій, здійсненні громадського контролю за діяльністю виконавчих органів. Удосконалення нормативного регулювання функціонування громадських рад сприятиме не лише підвищенню ефективності публічного управління, а й розширенню можливостей громадськості впливати на процеси прийняття державних рішень.

Визначення громадських рад, закріплене у постанові Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1378, не повною мірою відповідало переліку завдань, поставлених для забезпечення участі громадськості в реалізації державної політики. Так, відповідно до пункту 1 зазначеної постанови, громадська рада визначалася як «консультативно-дорадчий орган, що утворюється при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевій державній адміністрації з метою координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики» [3]. Проте таке визначення не повністю відповідало функціональному навантаженню, передбаченому для цих рад. Фактично, вони були позбавлені статусу самостійних суб'єктів адміністративного права та суб'єктів публічно-правових відносин, оскільки їх діяльність зводилася переважно до виконання комунікативної функції між органами влади та інституціями громадянського суспільства. У Типовому положенні також не передбачалося ефективних організаційно-правових механізмів, які б надавали цим радам можливість повноцінно реалізовувати участь у взаємодії з органами публічної влади, при яких вони утворювались.

Наступним нормативно-правовим актом стала постанова Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 18 вересня 2009 року № 1302 [11], яка частково вирішила проблему залучення громадськості до формування громадських рад. Нею на виконавчі органи було покладено обов'язок створювати громадські ради як колегіальні органи. При цьому впроваджувався новий механізм формування їх складу – рейтингове голосування інститутів громадянського суспільства за кандидатів під час щорічних зборів. Постанова встановлювала обов'язкові вимоги до порядку формування різних типів громадських рад. Наприклад, відповідно до пункту 6 постанови Кабінету Міністрів України від 26.09.2009 р. № 1302, громадські ради при районних адміністраціях формуються з не більше ніж семи осіб шляхом рейтингового голосування під час зборів представників не менше чверті від кількості зареєстрованих у відповідному районі громадських організацій [11]. Подібна процедура передбачалася і для рад при обласних, міських державних адміністраціях, а також при центральних органах виконавчої влади – з чисельністю до п'ятнадцяти осіб. Особливий порядок був встановлений для громадської ради при Кабінеті Міністрів України, яка формувалася за результатами рейтингового голосування: по одному представнику від кожного регіону та ще п'ятнадцять – за результатами всеукраїнського рейтингового голосування.

Однак такий порядок формування суперечив положенням статей 5 і 38 Конституції України, оскільки участь у формуванні персонального складу громадських рад допускалась виключно для представників громадських організацій [7]. Аналіз вказаних конституційних норм свідчить про їх спрямованість на забезпечення реалізації права народу як єдиного джерела влади, а також права громадян на участь в управлінні державними справами безпосередньо або через представників. У цьому контексті закріплення імперативної участі лише представників певних інституцій громадянського суспільства звужувало можливості реалізації зазначених прав і порушувало баланс у взаємовідносинах між громадянами та органами публічної адміністрації.

Результатом еволюції правового регулювання стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою було здійснено спробу усунути попередні недоліки організаційно-правового механізму функ-

ціонування громадських рад. Цим актом було скасовано попередні постанови, що регламентували правовий статус громадських рад, та затверджено нове Типове положення, яке чітко врегулювало процедуру їх утворення. Зокрема, встановлювалося, що формування складу рад відбувається шляхом рейтингового голосування під час зборів представників інститутів громадянського суспільства. Подання заяв на участь у формуванні таких рад здійснюється безпосередньо цими інститутами. Організацію зборів забезпечує ініціативна група, яка формується із представників громадськості, громадських рад, інститутів громадянського суспільства та окремих фахівців органів виконавчої влади [5, с. 135].

Такий підхід дозволив мінімізувати вплив посадових осіб на процес створення громадських рад, підвищивши рівень їх незалежності від органів публічної влади. Водночас варто зазначити, що й цей механізм має свої вади. Зокрема, у чинному Типовому положенні передбачено перелік суб'єктів громадянського суспільства, які можуть брати участь у створенні рад, що знову ж таки не відповідає положенням ст. 5 та 38 Конституції України. Основний Закон визначає народ як єдине джерело влади, тому законодавець має враховувати динамічний характер громадянського суспільства.

Громадські ради, виступаючи консультативними інституціями, не підміняють собою органи публічної влади, але за умов належного правового забезпечення можуть сприяти зростанню рівня довіри громадськості до діяльності органів влади різного рівня. Ця теза знаходить підтвердження в результатах сучасних соціологічних досліджень. Громадські ради створюються при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, а також при місцевих держадміністраціях.

Порядок створення громадської ради виглядає наступним чином: ініціюється органом виконавчої влади або інституціями громадянського суспільства; відбувається скликання установчих зборів, де формується склад ради; затверджується положення про громадську раду; обирається голова громадської ради.

До складу громадської ради входять представники: різних благодійних організацій, громадських об'єднань; профспілок, творчих спілок, представники неприбуткових організацій тощо. Основними завданнями громадської ради є: забезпечення умов для реалізації громадянами свого конституційного права на участь в управлінні державними справами; здійснення громадського контролю за роботою відповідного органу виконавчої влади; сприяння впровадженню принципів прозорості та відкритості в діяльності органів виконавчої влади; проведення громадської експертизи проектів нормативно-правових актів; урахування позиції громадськості під час розроблення та реалізації державної політики, сприяння залученню представників заінтересованих сторін до проведення консультацій з громадськістю та моніторингу результатів формування та реалізації державної, регіональної політики; проведення відповідно до законодавства громадського моніторингу за діяльністю органу виконавчої влади; здійснення підготовки експертних пропозицій, висновків, аналітичних матеріалів з питань формування та реалізації державної, регіональної політики [9, с. 611].

Діяльність ради є відкритою та прозорою, засідання проводяться регулярно (щонайменше один раз на квартал), рішення громадської ради мають рекомендаційний характер. Взаємодія з органом виконавчої влади оформлюється за допомогою звернення, листів, участі у робочих групах, консультаціях тощо. Протоколи засідань, рішення та звіти оприлюднюються на офіційних вебсайтах. Процес припинення повноважень відбувається на добровільній основі, проводиться відкликання представника організації, розформування ради після завершення строку повноважень займає 2 роки [4].

Організаційно-правові засади діяльності громадських рад в Україні потребують подальшого вдосконалення та уніфікації. З огляду на наявні проблеми у нормативному забезпеченні їх функціонування, доцільним є комплексний аналіз чинного законодавства, що регулює діяльність зазначених консультативно-дорадчих утворень. Оскільки громадські ради вже функціонують при центральних та місцевих органах виконавчої влади, виникає об'єктивна необхідність у внесенні змін до постанови Кабінету Міністрів України № 996. Зокрема, слід нормативно передбачити можливість утворення громадських рад при органах місцевого самоврядування не лише у контексті реалізації молодіжної політики, а й з метою забезпечення ширшої участі громадськості в процесах прийняття рішень.

Враховуючи міжнародні зобов'язання України, зокрема щодо імплементації положень Європейської хартії місцевого самоврядування, необхідно законодавчо врегулювати організаційно-правові засади функціонування громадських рад при органах місцевого самоврядування. Такий підхід відповідатиме логіці еволюції публічного управління, що передбачає зростаючу роль інституцій громадянського суспільства у здійсненні публічного врядування, зокрема шляхом делегованої участі громадян у реалізації владних повноважень на місцевому та регіональному рівнях [13].

Як консультативно-дорадчі органи, громадські ради функціонують як окремі суб'єкти адміністративного права з власним адміністративно-правовим статусом, що передбачає наявність специфічних повноважень і організаційної структури. Незважаючи на те, що практика організаційно-правового забезпечення діяльності громадських рад в Україні ще перебуває на початковому етапі становлення, сформовані на сьогодні засади поступово трансформуються, хоча й не завжди приводять до очікуваних результатів [2, с. 38].

Слід зазначити, що основи правового статусу громадських рад закладені у Конституції України, де гарантується право громадян на участь в управлінні державними

справами. Ця конституційна норма набула подальшого розвитку в рішеннях Конституційного Суду України, який неодноразово наголошував, що саме народ є носієм суверенітету, а діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування повинна здійснюватися в інтересах громадян.

У ході проведеного дослідження було сформульовано низку нових теоретичних і практичних положень, а також конкретні рекомендації щодо вдосконалення адміністративно-правового статусу громадських рад у національному законодавстві. Громадські ради доцільно розглядати як консультативно-дорадчі органи, що створюються органами виконавчої влади різних рівнів та іншими уповноваженими суб'єктами публічного адміністрування з метою залучення інститутів громадянського суспільства до процесу ухвалення управлінських рішень. Вони є особливою формою взаємодії між державою та суспільством, характеризуються власним порядком формування, визначеною організаційно-правовою структурою та унікальним адміністративно-правовим статусом.

Однією з ключових передумов ефективного організаційно-правового забезпечення функціонування громадських рад в Україні є перегляд чинного підходу до формування їхнього складу. Зокрема, необхідно забезпечити рівний доступ до участі в цьому процесі для всіх інституцій громадянського суспільства, незалежно від терміну їх створення чи наявного досвіду діяльності. Водночас слід наголошувати на консультативно-дорадчому характері громадських рад, які не мають державних владних повноважень.

Таким чином, громадська рада – це важливий інструмент демократичного контролю, громадської участі в процесі формування державної політики. На законодавчому рівні забезпечено можливість створення взаємодії консультативно-дорадчих органів з органами виконавчої влади, при цьому ефективність їх роботи цілком залежить від рівня громадянської активності, відкритості влади та інституційної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук Т. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007–2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2021. Т. 48, № 4. С. 36–42.
2. Віхляев М.Ю. Громадські ради при органах виконавчої влади України та роль громадських об'єднань у їх діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 36–43.
3. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378. База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-p#Text> (дата звернення: 14.06.2022).
4. Інформація про взаємодію органів виконавчої влади з громадськими радами. Єдиний вебпортал органів виконавчої влади України: вебсайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanskesuuspilstvo-i-vlada/gromadski-radi/informacijno-analitichni-materiali> (дата звернення: 06.08.2025).
5. Ковалевич І.П. Зарубіжний досвід залучення громадськості до формування та реалізації місцевої політики. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 2. С. 135–140.
6. Конституційно-правова характеристика публічної влади в адміністративній юрисдикції суду [Текст] А.О. Селіванов. *Вісник Верхов. Суду Укр* : Офіційне науково-практичне видання. 2006. N11. С. 23–28.
7. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 06.08.2025).
8. Крайній П. І. Громадські ради в Україні: адміністративно-правове дослідження: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 160 с.
9. Кузнецов О. П. Основні функції та принципи діяльності громадських рад органів державної влади та місцевого самоврядування. *Публічне право*. 2024. № 4. С. 608–614. DOI: <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.4.84> (дата звернення: 06.08.2025).
10. Мельник Р.С. Адміністративне право і процес: теорія та практика правозастосування: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 212 с.
11. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302. База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-p#Text> (дата звернення: 06.08.2025).
12. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996. База даних «*Законодавство України*». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p> (дата звернення: 06.08.2025).
13. Сіцинська М.В. Громадська рада: особливості її діяльності в секторі безпеки і оборони України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 1. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?or=1&z=673> (дата звернення: 06.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ У СПРАВАХ ЩОДО КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ПОШКОДЖЕНЕ ТА ЗРУЙНОВАНЕ МАЙНО: АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА СУДОВИЙ АСПЕКТИ

LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING THE RIGHTS OF INDIVIDUALS IN CASES CONCERNING COMPENSATION FOR DAMAGED AND DESTROYED PROPERTY: ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL ASPECTS

Семенов І.В., аспірант кафедри конституційного права та галузевих дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування

У статті досліджуються правові механізми захисту прав осіб у справах щодо компенсації за зруйноване або пошкоджене нерухоме майно, з особливим акцентом на адміністративні та судові аспекти оскарження рішень, дій чи бездіяльності спеціалізованих комісій. В умовах воєнного стану, спричиненого повномасштабною збройною агресією російської федерації проти України, значна кількість громадян втратила житло, що актуалізує необхідність ефективного правового реагування держави на такі виклики. У центрі уваги нашого дослідження є нормативно-правове регулювання компенсаційних процедур, їх відповідність засадам законності, справедливості, доступу до правосуддя та принципам ефективного врядування, що вказують на правові передумови реалізації основоположного права на оскарження рішень, дій та бездіяльності органів публічного адміністрування у цій сфері.

Крім того, нами проаналізовано адміністративну процедуру подання та розгляду заперечень і скарг щодо дій комісій, зокрема строків, форм подання, обов'язковості врахування заперечень, а також механізмів внутрішньо-адміністративного контролю за їх рішеннями. Також, нами зосереджено увагу на судовій практиці щодо вирішення спорів у сфері компенсації за зруйноване майно, зокрема на ситуаціях, коли особи не мають змоги надати документи через війну, та захист їх порушених прав вимагає гнучкого підходу до оцінки доказів, що відповідно підтверджує той факт, що належна реалізація права на оскарження сприяє не лише відновленню порушених прав, а й виконує важливу соціальну функцію, підвищуючи довіру до держави.

Також, у нашому науковому дослідженні обґрунтовується доцільність подальшого удосконалення адміністративного та судового порядку оскарження, гармонізації процедур із європейськими стандартами та розробки єдиної правозастосовної практики. Також наголошується на необхідності адаптації правових інструментів до умов надзвичайної ситуації з урахуванням цифровізації, обмеженого доступу до правової допомоги, переміщення населення тощо.

Ключові слова: воєнні збитки, зруйноване житло, адміністративне оскарження, комісії з компенсацій, судове оскарження.

The article examines legal mechanisms for protecting the rights of individuals in cases concerning compensation for destroyed or damaged immovable property, with a particular focus on the administrative and judicial aspects of appealing against decisions, actions, or inaction by specialized commissions. Under martial law caused by the Russian Federation's full-scale armed aggression against Ukraine, a significant number of citizens have lost their homes, highlighting the need for an effective legal response by the state to such challenges. Our research focuses on the regulatory and legal framework for compensation procedures, their compliance with the principles of legality, fairness, access to justice, and effective governance, which indicate the legal prerequisites for the realization of the fundamental right to appeal decisions, actions, and inaction of public administration bodies in this area.

In addition, we analyzed the administrative procedure for submitting and considering objections and complaints regarding the actions of commissions, in particular the deadlines, forms of submission, the obligation to take objections into account, as well as the mechanisms of internal administrative control over their decisions. We also focused on judicial practice in resolving disputes in the field of compensation for destroyed property, in particular in situations where individuals are unable to provide documents due to the war, and the protection of their violated rights requires a flexible approach to the assessment of evidence, which confirms the fact that the proper exercise of the right to appeal not only contributes to the restoration of violated rights, but also performs an important social function by increasing trust in the state.

Furthermore, our research substantiates the necessity for continued improvement of administrative and judicial appeal procedures, harmonization of processes with European standards, and the development of unified practice. The study also emphasizes the imperative to adapt legal instruments to emergency conditions, taking into account digitalization, limited access to legal aid, population displacement, and other relevant factors.

Key words: conflict-related damages, destroyed residential estate, administrative appellate procedures, compensatory commissions, judicial remedies.

Останні наукові дослідження. Станом на сьогоднішній день, попри наявність наукових напрацювань щодо загальнотеоретичних і прикладних аспектів захисту майнових прав громадян, які постраждали внаслідок збройної агресії, зокрема у дослідженнях М. І. Смоковича, Н. М. Пархоменко, В. М. Бевзенка та інших, специфіка адміністративного та судового оскарження рішень, дій або бездіяльності комісій з розгляду питань надання компенсації за зруйноване чи пошкоджене майно залишається недостатньо розробленою в науковій доктрині. Відповідно, ця прогалина вимагає ґрунтовного аналізу нормативної бази, адміністративної практики та судового контролю з метою формування ефективного правового механізму захисту постраждалих громадян в умовах воєнного стану.

Актуальність дослідження. З початку повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України

особливої гостроти набули проблеми забезпечення прав осіб, які зазнали втрати житла та іншого нерухомого майна внаслідок воєнних дій. Масштабне пошкодження та знищення об'єктів нерухомості, вимушене переміщення населення, а також недоступність органів влади на тимчасово окупованих територіях створили безпрецедентний запит на ефективні правові механізми захисту та відновлення майнових прав громадян. Одним із основних інструментів державної політики у цій сфері стало запровадження процедур компенсації за зруйноване майно, що реалізуються через спеціалізовані комісії при органах місцевого самоврядування та військових адміністраціях. Водночас, із практичним функціонуванням цих органів виникає значна кількість конфліктних ситуацій, що стосуються законності, обґрунтованості та об'єктивності їх рішень, дій чи бездіяльності. Це зумовлює необхідність створення чіт-

кого, доступного та ефективного механізму їх адміністративного й судового оскарження [1].

У зазначених умовах набуває особливого значення дослідження правових засад та процедур, пов'язаних із захистом прав громадян шляхом адміністративного та судового перегляду рішень комісій з питань надання компенсації. Такий підхід сприяє утвердженню принципів верховенства права, доступу до правосуддя, пропорційності та справедливості, що є фундаментальними засадами демократичної правової держави.

Актуальність теми зумовлена також недостатнім науковим опрацюванням практичних аспектів реалізації оскаржуваних процедур у межах воєнного стану, що вимагає комплексного аналізу нормативної бази, адміністративної практики та судових підходів. Наше дослідження має не лише теоретичне, а й значне прикладне значення для забезпечення ефективного захисту прав постраждалих громадян, формування єдиної практики вирішення спорів та підвищення рівня правової визначеності у сфері державного управління.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є з'ясування та наукове обґрунтування особливостей функціонування адміністративного та судового механізмів оскарження рішень, дій або бездіяльності комісій з розгляду питань надання компенсації за знищене чи пошкоджене нерухоме майно в умовах воєнного стану. Наше дослідження спрямоване на виявлення нормативних, організаційних та процедурних проблем, які виникають у практиці реалізації права на компенсацію, а також на формулювання обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення відповідних процедур. Крім того, особливу увагу приділено забезпеченню принципів справедливості, законності, ефективності правового захисту та доступності правосуддя, з урахуванням особливих умов, спричинених воєнним станом.

Виклад основного матеріалу. В умовах надзвичайних ситуацій, зокрема спричинених збройними конфліктами, питання забезпечення та реалізації прав і свобод людини набуває особливої ваги як у науковому, так і в прикладному вимірі. Збройна агресія російської федерації (надалі – **рф**) проти України, яка розпочалася у 2014 році та ескалювала до повномасштабної війни 24 лютого 2022 року, спричинила докорінну трансформацію правової системи держави, актуалізуючи потребу у створенні та впровадженні ефективних механізмів відновлення порушених прав осіб.

Одним із найважливіших напрямів такої трансформації стало нормативне закріплення та практична реалізація процедур, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок руйнування об'єктів нерухомого майна. У зв'язку з цим особливої ваги набуває проблема захисту прав осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій, зокрема, у частині оскарження рішень спеціалізованих комісій, створених для розгляду заяв про надання компенсації.

Зазначене питання тісно пов'язане із загальними принципами адміністративної процедури, визначеними Законом України «Про адміністративну процедуру» [2], який забезпечує інституційні та процесуальні гарантії реалізації права на справедливий розгляд, доступ до ефективних засобів правового захисту, а також контроль за законністю дій чи бездіяльності адміністративних органів, зокрема комісій з розгляду питань компенсації. Саме в умовах воєнного стану особливо важливим є забезпечення неупередженого, об'єктивного та доступного механізму оскарження рішень, які безпосередньо впливають на майнові права громадян.

В межах публічно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої знищенням або пошкодженням об'єктів нерухомого майна, ключову роль відіграють спеціалізовані комісії з розгляду питань щодо надання компенсації.

З огляду на їх адміністративно-правову природу, рішення, дії чи бездіяльність таких комісій підлягають перегляду в порядку, встановленому Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна ...» [3], Законом України «Про адміністративну процедуру» [2], а також у межах адміністративного судочинства.

У науковому дискурсі обґрунтовано акцентується увага на необхідності забезпечення фундаментальних принципів при перегляді рішень адміністративних органів у період надзвичайних ситуацій. Тут мова йде, зокрема, про дотримання принципів справедливості, правової визначеності, пропорційності та ефективності. Як слушно зазначають Н. Рогатинська та інші дослідники [4], сучасна модель правосуддя в умовах воєнного конфлікту має орієнтуватися на гуманістичні цінності, що передбачає гнучкість при вирішенні спорів, пов'язаних із втратою житла, переміщенням осіб, соціальним забезпеченням тощо. Такі підходи цілком доречно застосовувати і до спорів, які виникають у результаті оскарження рішень та дій комісій з розгляду питань компенсації за зруйноване майно.

Законодавець закріплює право особи на двоступеневий механізм захисту, а саме на адміністративне та судове оскарження. У межах адміністративної процедури особа має можливість звернутися зі скаргою до вищого за ієрархією органу або до спеціально уповноваженої посадової особи. Водночас, при неналежному реагуванні або відмові в задоволенні скарги, зберігається право на звернення до суду в порядку, визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (надалі – **КАС**) [5].

Особливістю розгляду таких справ в умовах воєнного стану є необхідність урахування об'єктивних обставин, що ускладнюють реалізацію процесуальних прав, до яких відносяться зокрема втрата документів, обмежений доступ до засобів зв'язку, відсутність правової допомоги, переміщення особи тощо. Зважаючи на це, адміністративні органи та суди повинні забезпечити максимально сприятливі умови для реалізації права на оскарження, включаючи гнучкість строків, застосування електронних засобів комунікації, усунення надмірного формалізму при оцінці доказів і процедурної поведінки сторін [6].

Отже, ми вбачаємо, що механізм адміністративного та судового оскарження у сфері надання компенсації постраждалим особам виконує не лише функцію юридичного перегляду, але й виступає інструментом відновлення довіри до державних інституцій у період кризи, а його ефективне функціонування можливе лише за умови забезпечення балансу між принципами законності та гуманізму, що й становить одне з ключових завдань адміністративної юстиції у сучасних умовах.

Однією з основних гарантій забезпечення права на справедливий розгляд у контексті надання компенсації за знищене або пошкоджене нерухоме майно є нормативно закріплена можливість оскарження висновків комісійного обстеження, які мають істотне значення для прийняття рішення про надання компенсації.

Згідно з положеннями пункту 25 Порядку надання компенсацій для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна... (надалі – **Порядок надання компенсацій за пошкоджене майно**) [7], передбачено спеціальну процедуру подання заперечень проти даних акта комісійного обстеження, яка є первинним етапом адміністративного перегляду. Так, у разі незгоди з відомостями, відображеними в акті обстеження, особа, яка подала заяву про компенсацію, має право звернутися до відповідної комісії із письмовими запереченнями. Строк подання таких заперечень є фіксованим і становить 5 робочих днів з моменту проведення обстеження у разі, якщо воно відбулося після подання заяви про компенсацію та 5 робочих днів з моменту подання заяви у випадку, коли обстеження було проведено до її подання [7].

Аналогічну процедуру подання заперечень закріплено також у пункті 17-1 Порядку надання компенсацій за знищені об'єкти нерухомого майна (надалі – **Порядок надання компенсацій за знищене майно**) [8], яким врегульовано питання компенсацій за знищене майно.

Такий процесуальний механізм має на меті забезпечити змагальність та участь заявника у формуванні доказової бази, яка є основою адміністративного рішення про задоволення чи відмову в задоволенні заяви про компенсацію. Відповідна комісія зобов'язана розглянути подані заперечення у повному обсязі та врахувати їх при прийнятті рішення. Важливим процесуальним аспектом є вимога про обов'язкове внесення примітки до рішення щодо врахування або неврахування поданих заперечень, що створює умови для подальшої оцінки дотримання прав заявника при адміністративному або судовому перегляді справи.

Наявність такої процедури свідчить про інституціоналізацію превентивного механізму правового захисту у сфері компенсацій, що забезпечує особі реальну можливість впливати на зміст адміністративного рішення до його ухвалення. Водночас, чітка регламентація строків подання заперечень узгоджується з принципом правової визначеності, а встановлений обов'язок комісії враховувати заперечення – з принципом ефективності адміністративної процедури [9].

Отже, зазначена норма не лише конкретизує окремі процесуальні гарантії, передбачені Законом України «Про адміністративну процедуру» [2], а й виконує функцію внутрішньої інституційної корекції, яка сприяє забезпеченню належної якості рішень, що приймаються в межах адміністративного провадження з питань компенсації.

У межах процедури надання компенсації за зруйноване нерухоме майно законодавство передбачає можливість подальшого адміністративного перегляду рішень комісії. Зокрема, особа має право оскаржити як рішення про відмову в наданні компенсації, так і рішення щодо розміру компенсації у випадку незгоди з визначеною сумою.

Подальшим етапом адміністративного перегляду у процедурі надання компенсації за зруйноване нерухоме майно є можливість оскарження рішення комісії з розгляду питань щодо надання компенсації про відмову в наданні компенсації надання або у випадку не погодження особи з визначеним розміром компенсації. Такий інститут спрямований на забезпечення належного контролю за обґрунтованістю та справедливістю рішень, які ухвалюються в межах адміністративного провадження щодо реалізації майнових прав осіб, що постраждали внаслідок бойових дій.

Як положення Порядку надання компенсацій за пошкоджене майно так і положення Порядку надання компенсацій за знищене майно передбачають право особи, яка вважає рішення комісії незаконним, необґрунтованим або несправедливим у частині розміру компенсації, подати заперечення до виконавчого органу відповідної ради чи адміністрації (надалі – **Уповноважений орган**) при якому створена така компенсаційна комісія впродовж 5-ти календарних днів із дати прийняття відповідного рішення комісією. Така скарга виступає формою внутрішньо-адміністративного оскарження, що реалізується до затвердження рішення відповідної комісії Уповноваженим органом [7; 8].

Уповноважений орган, відповідальний за остаточне затвердження рішень комісії, зобов'язаний в обов'язковому порядку розглянути подані заперечення з урахуванням їх змісту та доводів заявника. Законодавець прямо передбачає, що результати розгляду заперечень повинні знайти своє відображення у рішенні Уповноваженого органу, що має бути зафіксовано відповідною приміткою в тексті рішення. Такий підхід гарантує процесуальну прозорість адміністративного розгляду та дозволяє суду згодом перевірити, наскільки були дотримані права особи на етапі внутрішнього перегляду.

Таким чином, вищезазначена процедура виконує подвійну функцію – з одного боку забезпечує реальний адміністративний контроль за діяльністю комісії з боку Уповноваженого органу, а з іншого – виступає гарантією захисту прав заявника, який не погоджується з сутністю чи обсягом прийнятого рішення. Враховуючи складність фактичних обставин, що супроводжують справи про компенсацію, зокрема, оцінку ступеня пошкодження майна, документальне підтвердження вартості тощо, зазначена процедура є особливо цінною в контексті забезпечення справедливого і неупередженого адміністративного провадження у розумні строки.

У цілому, встановлений механізм відповідає положенням Закону України «Про адміністративну процедуру» [2] та загальноєвропейським стандартам адміністративного права, відповідно до яких право особи на ефективне оскарження рішень публічної адміністрації є необхідним елементом правової держави.

У межах адміністративного провадження з питань надання компенсації за знищене або пошкоджене майно передбачено також право особи на оскарження інших рішень, дій або бездіяльності комісії, які не підпадають під попередньо згадані категорії [7; 8]. Така правова конструкція, на нашу думку, є проявом принципу повноти та доступності адміністративного оскарження, що забезпечує можливість реагування на будь-яке порушення прав або законних інтересів заявника в ході компенсаційної процедури.

Відповідно Порядку надання компенсацій за пошкоджене майно та Порядку надання компенсацій за знищене майно, у разі, якщо особа не погоджується з іншими рішеннями комісії, що не є безпосередньо актом про надання або відмову в наданні компенсації, а також із її діями або з бездіяльністю, зокрема, у випадках порушення строків, відмови у прийнятті документів, ігнорування звернень тощо, вона має право звернутися зі скаргою до Уповноваженого органу. Така скарга подається протягом 5-ти робочих днів з дати вчинення відповідних дій, ухвалення спірного рішення або настання строку, в який певні дії мали бути вчинені або рішення повинно було прийняте [7; 8].

Змістом цієї процесуальної гарантії є встановлення чіткого контролюючого повноваження Уповноваженого органу, який за результатами розгляду скарги приймає обов'язкове для виконання комісією рішення. Така модель побудована за принципом внутрішнього адміністративного нагляду, у якому суб'єкт вищого рівня наділений компетенцією переглядати дії підпорядкованої комісії не лише щодо кінцевого, а й стосовно інших процедурних аспектів, що мають значення для реалізації права особи на відшкодування.

Вказана норма є проявом дії принципу ефективності адміністративного захисту, адже дозволяє заявнику оперативно реагувати на будь-які порушення з боку комісії без необхідності очікувати остаточного рішення. Водночас, встановлення обов'язкового характеру рішення Уповноваженого органу є певним запобіжником від ігнорування скарг заявників з боку комісії. Цей елемент адміністративного провадження посилює процесуальні гарантії захисту прав особи, будучи логічним доповненням до системи оскарження в сфері надання компенсацій за зруйноване житло.

У контексті забезпечення ефективного адміністративного захисту прав заявників у процедурах надання компенсації за знищене майно важливою процесуальною гарантією є можливість продовження строку подання заперечень чи скарг. Законодавець передбачає, що за зверненням заявника відповідні строки можуть бути продовжені на 5 робочих днів, що свідчить про визнання об'єктивних труднощів, які можуть виникати у постраждалих осіб, зокрема в умовах воєнного стану.

Порядок подання заперечень, звернень та скарг є максимально адаптованим до сучасних умов і забезпечує множинність каналів комунікації між заявником і органами, що здійснюють розгляд. Передбачено електронну форму подання, коли документи надсилаються на офіційну електронну пошту комісії або Уповноваженого органу з накладенням кваліфікованого електронного підпису, що відповідає принципам цифровізації адміністративних процедур та доступності послуг. Також передбачена можливість паперової форми подання, тобто направлення заперечень поштою або подання їх безпосередньо через адміністратора центру надання адміністративних послуг, комісію чи Уповноважений орган. Остання опція є особливо важливою для осіб, які не мають технічних можливостей або достатніх цифрових навичок для подання документів онлайн.

Відповідно до принципу верховенства права, рішення Уповноваженого органу підлягають судовому контролю. Так, заявник має право оскаржити рішення відповідно до КАС [5], що гарантує реалізацію права на справедливий суд, закріпленого в статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10].

Окремо слід зазначити, що деталізація процедур розгляду заперечень, звернень та скарг, а також механізм ухвалення відповідних рішень, регулюється внутрішніми рішеннями Уповноваженого органу. Така конструкція надає певну дискрецію у визначенні технічних аспектів розгляду, проте має відповідати загальним принципам адміністративного права, а саме принципам законності, неупередженості, обґрунтованості, пропорційності та оперативності.

Загалом зазначена норма комплексно закріплює механізми процедурного забезпечення права на оскарження, які мають бути ефективними, доступними і враховувати специфіку правовідносин, що виникають унаслідок збройної агресії та руйнування житла.

У контексті повномасштабного збройного вторгнення рф в Україну різко загострилися проблеми захисту житлових і майнових прав осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій. Знищення житла, переміщення населення та ускладнення доступу до належного адміністративного захисту обумовили актуалізацію судового механізму перегляду рішень органів публічної адміністрації, до яких відносяться комісії з розгляду питань компенсації за зруйноване нерухоме майно.

У цьому контексті важливу роль відіграє право на судове оскарження рішень, дій чи бездіяльності таких комісій, гарантоване як Конституцією України, так і спеціальним законодавством, зокрема Законом України «Про адміністративну процедуру» [2], Законом України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна» [3] та КАС [5]. Судовий контроль за діяльністю адміністративних органів є ключовим елементом забезпечення верховенства права, особливо в умовах, коли інші механізми захисту можуть бути недоступними або неефективними.

Типовими предметами судового розгляду у таких справах є оскарження рішень про відмову в наданні компенсації, визнання незаконним встановленого розміру компенсації, оскарження бездіяльності комісії, зокрема порушення строків розгляду заяв або невиконання обов'язку з розгляду заперечень, оскарження порушення процесуальних прав заявника, таких як право бути заслуханим, право на ознайомлення з матеріалами справи або право на участь у засіданнях [6; 11; 12].

Судовий розгляд справ здійснюється в порядку адміністративного судочинства, в межах юрисдикції окружного адміністративного суду за місцем знаходження відповідної комісії або Уповноваженого органу. Відповідно до частини першої статті 2 КАС [5], адміністративні суди уповноважені захищати права, свободи та інтереси фізич-

них осіб у сфері публічно-правових відносин, до яких належать і правовідносини щодо компенсації за зруйноване майно. У випадку визнання судом рішення комісії протиправним, суд може зобов'язати орган повторно розглянути заяву, зобов'язати ухвалити рішення про надання компенсації або встановити протиправність бездіяльності або зобов'язати вчинити певні дії.

Особливої уваги вимагає ситуація, коли особа не має доступу до доказів, наприклад до актів обстеження, витягів з реєстрів тощо, через об'єктивні обставини, пов'язані з війною. У таких випадках суд може враховувати презумпцію добросовісності заявника, застосовувати гнучкий підхід до оцінки доказів і досліджувати непрямі докази такі як, звіти органів влади, фото- та відеоматеріали, покази свідків тощо [11].

З огляду на зазначене, ми можемо зробити висновок, що судовий механізм оскарження рішень комісій виступає не лише інструментом відновлення порушених прав окремих громадян, а й системним елементом гарантування відповідальності держави перед постраждалим населенням, оскільки він забезпечує дотримання фундаментальних принципів законності, справедливості, рівності та доступу до правосуддя навіть у найскладніших умовах воєнного стану.

Висновки. Результати проведеного дослідження засвідчують, що адміністративний та судовий механізми оскарження рішень, дій чи бездіяльності комісій з розгляду питань надання компенсації за знищене або пошкоджене нерухоме майно відіграють ключову роль у системі захисту майнових прав громадян, постраждалих внаслідок збройної агресії. В умовах воєнного стану ці механізми виконують не лише правозахисну, а й соціально відновлювальну функцію, спрямовану на забезпечення справедливості, підтримку довіри до органів влади та реалізацію конституційного права особи на судовий захист.

Адміністративний порядок оскарження, передбачений відповідними порядками розгляду заяв, забезпечує первинну ланку правового захисту, надаючи можливість оперативно реагувати на порушення прав у процесі прийняття рішень комісіями. Запроваджені строки подання заперечень і скарг, їх обов'язковий розгляд та фіксація результатів є важливими елементами правової визначеності [13].

Разом із тим, ми спостерігаємо, що практика реалізації цих процедур потребує подальшого нормативного удосконалення, зокрема в частині деталізації порядку фіксації порушень, строків їх виправлення та юридичних наслідків для комісій і Уповноважених органів.

Сам судовий механізм оскарження є необхідною гарантією дотримання принципів верховенства права, неупередженості та справедливості, особливо в тих випадках, коли адміністративні процедури виявляються неефективними або недоступними. Судова практика у справах щодо компенсації за зруйноване майно, включно із визнанням дій комісій незаконними, зобов'язанням до повторного розгляду заяв або встановленням юридичних фактів знищення майна, формує важливу прецедентну базу для подальшої уніфікації підходів і посилення процесуального захисту заявників.

Таким чином, можемо резюмувати, що поєднання адміністративного й судового порядку оскарження створює цілісну систему правового реагування, яка забезпечує ефективний контроль за діяльністю органів, що ухвалюють рішення щодо компенсацій, і гарантує постраждалим особам реальні механізми поновлення порушених прав. Подальше вдосконалення цієї системи має здійснюватися через забезпечення єдності правозастосування, підвищення правової обізнаності заявників, а також удосконалення нормативного регулювання процедур компенсації в умовах збройного конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко В., Смокович М. Загальна адміністративна процедура: теорія, досвід, практика. Дакор, 2025. 132 с. URL: https://balka-book.com/files/2025/07_10/22_25/u_files_store_18_214.pdf
2. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
3. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>
4. Рогатинська Н., Русняк В. Особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми правознавства. 2025. № 1. С. 152-158. URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/2067>
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
6. Гритченко Л. Найбільш поширені категорії судових справ з питань отримання компенсації за зруйноване війною майно. Вища школа адвокатури. 31.10.2024. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/naibils-posireni-kategoriyi-sudovix-sprav-z-pitan-otrimannia-kompensaciyi-za-zruinovane-viinoiu-maino-larisa-gretcenko>
7. Про затвердження Порядку надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги "еВідновлення": постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.2023. № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-%D0%BF>
8. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна: постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2023. № 600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#Text>
9. Місечко В. Компенсації за пошкоджену та зруйновану нерухомість: проблемні питання. Юридична практика. 15.02.2024. URL: <https://pravo.ua/kompensatsii-za-poshkodzhenu-ta-zruinovanu-nerukhomist-problemni-pytannia/>
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Рада Європи; Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
11. Судді ВС розглянули практичні аспекти отримання компенсації за пошкоджене / зруйноване житло внаслідок військової агресії та захисту права власності. Верховний Суд. 11.04.2025. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1791191/>
12. Маліновська В. Механізм компенсації шкоди за пошкоджене, знищене житло громадян України з 24 лютого 2022 року. Вища школа адвокатури НААУ. 12.02.2025. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/malinovska-valentina/articles/mexanizm-kompensaciyi-skodi-za-poskodzene-znishhene-zitlo-gromadian-ukrayini-z-24-liutogo-2022-roku-valentina-malinovska>
13. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / за заг. ред. В. П. Тимощука. Київ, 2023. 545 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/74413.pdf>
14. Деякі питання організації роботи комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: постанова Кабінету Міністрів України від 19.05.2023 № 516. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516-2023-%D0%BF>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ СМАРТ-КОНТРАКТІВ

LEGAL ASPECTS OF THE TRANSACTION'S AUTHENTICATION EXECUTED VIA SMART CONTRACTS

Тищенко А.В., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
радник,

Адвокатське об'єднання «Арцінгер»

У статті досліджуються правові аспекти посвідчення правочинів, вчинених за допомогою смарт-контрактів, у контексті сучасного розвитку цифрових технологій та цифровізації господарського обороту. Актуальність теми зумовлена потребою визначення меж легітимності цифрового підпису в блокчейн-середовищі та його співвідношення з традиційними засобами електронної ідентифікації та автентифікації.

Автор акцентує увагу на співвідношенні між традиційними формами електронного підпису, зокрема кваліфікованим електронним підписом (КЕП), та криптографічним підписом, який використовується для підтвердження транзакцій у блокчейн-середовищі. Здійснено комплексний аналіз нормативно-правових підходів України, ЄС, США та міжнародних актів (зокрема Регламенту eIDAS та Типового закону UNCITRAL про електронні підписи), що дозволяє зіставити юридичні гарантії автентичності, цілісності та незаперечності підпису у різних правових системах.

Окрема увага приділяється технічним особливостям застосування функціонування системи відкритих і приватних ключів, процедури формування цифрового підпису, а також відмінностям між централізованими системами сертифікації та децентралізованими механізмами блокчейну. Підкреслюється, що криптографічний підпис у блокчейні фактично виконує ті самі базові функції, що і КЕП, проте відсутність централізованої сертифікації та формальної процедури ідентифікації унеможливорює його офіційне пріврівнювання до КЕП без відповідних законодавчих змін.

Автор доходить висновку, що криптографічний підпис у блокчейні наразі може кваліфікуватися щонайменше як простий електронний підпис, тоді як його легалізація в українському законодавстві можлива шляхом унормування моделі взаємного визнання та інтеграції процедур KYC/AML у правове регулювання Web3.

Практичне значення дослідження полягає у виробленні рекомендацій для адаптації українського законодавства до нових викликів децентралізованої економіки та формуванні правових засад для майбутньої інтеграції блокчейн-технологій у систему електронного документообігу.

Ключові слова: смарт-контракт, електронний підпис, блокчейн, криптографічний підпис, КЕП, Web3, правочин.

The article examines the legal aspects of certifying transactions concluded through smart contracts in the context of the digitalization of commercial relations and the rapid development of blockchain technology. The relevance of the topic is determined by the need to delineate the boundaries of digital signatures legitimacy within the blockchain environment and to assess their correlation with traditional instruments of electronic identification and authentication.

The author focuses on the correlation between traditional forms of electronic signatures, in particular the qualified electronic signature (QES), and the cryptographic signature, used to authenticate transactions in blockchain systems. A comparative analysis of the regulatory approaches of Ukraine, the European Union, the United States, and international instruments (including the EU eIDAS Regulation and the UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures) is conducted to assess the legal guarantees of authenticity, integrity, and non-repudiation of signatures across different jurisdictions.

Special attention is given to the technical features of the functioning of public and private key systems, the procedure of digital signature generation, as well as the differences between centralized certification infrastructures and decentralized blockchain mechanisms. It is emphasized that the cryptographic signature in blockchain in fact performs the same fundamental functions as the Qualified Electronic Signature (QES), however, the absence of centralized certification and a formal identification procedure precludes its official recognition as equivalent to the QES without the adoption of corresponding legislative amendments.

The study highlights that while blockchain-based signatures perform the same core functions as QES, the absence of centralized certification prevents their recognition as fully equivalent to QES under current Ukrainian law. The paper argues that blockchain signatures can already be qualified at least as simple electronic signatures (SES), and their legalization within Ukrainian law is possible through the introduction of mutual recognition models and the integration of KYC/AML procedures into the regulation of Web3 interactions.

The practical significance of the research lies in developing recommendations for adapting Ukrainian legislation to the challenges of decentralized economy and creating a legal foundation for integrating blockchain technologies into the system of electronic document circulation.

Key words: smart contract, electronic signature, blockchain, cryptographic signature, QES, Web3, transaction.

Вступ. Стрімка цифровізація господарських правочинів зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до оформлення правочинів, підписання договорів і забезпечення їх юридичної чинності. Електронний підпис давно перетворився на невід'ємний атрибут електронного документообігу та електронних послуг у всьому світі. Зокрема, кваліфікований електронний підпис (КЕП) в Україні та ЄС за правовим статусом пріврівнюється до власноручного підпису.

Водночас новітні технології, такі як блокчейн, породили такі феномени як смарт-контракти, віртуальні та токенизовані активи. У смарт-контрактах юридично

значущі дії (наприклад, передання активів, емісія токенів, тощо) відбуваються після застосування «цифрового підпису» для посвідчення транзакції учасником операції. Проте правова природа та легітимність такого підпису в смарт-контрактах залишається невизначеною через відсутність прямого нормативного регулювання і усталеної правозастосовної практики.

У даній статті пропонується комплексний порівняльний аналіз електронного цифрового підпису та підпису, що використовується у смарт-контрактах, з акцентом на їх криптографічну природу, юридичний статус, практичне застосування виклики та перспективи правового регулювання.

Результати дослідження.

1. Нормативно-правове регулювання використання ЕЦП.

Проблематика волі і волевиявлення давно перебуває в центрі уваги правової доктрини. Такі українські правники, як О. В. Дзера, О. А. Беляневич, В. В. Резнікова, Н. С. Кузнецова, В. С. Мілаш, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. М. Косак, О. Г. Харитонova, С. В. Бичкова та інші, у своїх працях так чи інакше підкреслювали необхідність єдності внутрішньої волі особи і її зовнішнього волевиявлення для чинності правочину.

Водночас, питання складу, термінології, правового статусу ЕЦП, порядок його застосування досліджували І. Я. Верес, О. В. Костенко, О. А. Дрогозюк, О. А. Присяжнюк, С. В. Губарев, О. О. Лов'як, Р. В. Новосад та інші.

Актуальність дослідження полягає у відсутності належного правового врегулювання порядку посвідчення правочинів у блокчейн-середовищі, адже смарт-контракти дедалі ширше застосовуються у господарському обороті, але статус їх підписання не має чіткого правового визначення в українському законодавстві.

За загальним правилом, волевиявлення є належним, якщо воно одночасно відповідає кільком умовам:

1) наявність у особи внутрішньої волі на вчинення правочину, яка передбачає усвідомлення особою характеру своїх дій та бажання настання їх правових наслідків (особа має розуміти, що вона робить, який саме правочин укладає, з яким контрагентом, на яких умовах і який результат бажає отримати). Відсутність внутрішньої волі означає, що правочин кваліфікується як фіктивний або удаваний;

2) наявність свободи волевиявлення та відсутності дефектів волі (помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості, тяжких обставин тощо).

3) зовнішнє вираження волі має бути зрозумілим, чітко зафіксованим і таким, що не викликає сумніву щодо змісту волі. В письмовій формі таке волевиявлення виражається у проставленні власноручного підпису, який виконує функцію відображення наміру особи на досягнення результату та є частиною ідентифікуючих ознак особи, яка його підписала. Водночас, коли мова йде про електронний договір, то загальноприйнятним посвідченням волі особи є використання електронного цифрового підпису («ЕЦП»).

В українському законодавстві поняття ЕЦП було вперше визначено Законом України «Про електронний цифровий підпис», за яким ЕЦП визнається аналогом власноручного підпису за умови дотримання встановлених вимог, крім того документ із накладеним ЕЦП не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму.

З розвитком права Європейського Союзу (ЄС) відбулася гармонізація підходів до електронного підпису. Регламент ЄС № 910/2014 (eIDAS) запровадив поняття «кваліфікованого електронного підпису» (КЕП), який відповідає підвищеним вимогам безпеки. Згідно з eIDAS, лише КЕП має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис. Втім, на рівні з ним, Регламент eIDAS також виділяє простий та удосконалений електронні підписи [1].

Верховна Рада України поступово імплементувала європейські стандарти, прийнявши Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» [2], «Про електронні довірчі послуги» [3] (згодом Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» («Закон про ЕЦП»)) та «Про електронну комерцію» [4].

Закон про ЕЦП визначив аналогічний до eIDAS термін КЕП замість ЕЦП (який визначався ще першим Законом України «Про електронний цифровий підпис», прийнятий у 2003 році), привівши таким чином українське законодавство у відповідність до європейського.

Законодавством України визначено 3 категорії електронного цифрового підпису, які можуть посвідчувати той чи інший правочин, вчинений у електронній формі, однак, які різняться між собою у рівні надійності та доказовості зв'язку між підписантом та документом, на який «накладається» підпис, а також достовірністю змісту самого документа. Так:

1) *електронний підпис (простий або спрощений електронний підпис «ПЕП»)* – електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис (п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону про ЕЦП);

2) *удосконалений електронний підпис (УЕП)* (згідно ст. 17-1 Закону про ЕЦП), повинен відповідати наступним ознакам: (1) однозначно пов'язаний з підписувачем; (2) дозволяє ідентифікувати підписувача; (3) створюється за допомогою особистого ключа, який знаходиться під повним контролем підписувача; (4) пов'язаний з підписаними даними так, що будь-яку їх зміну можна виявити;

3) *КЕП* – є удосконаленим електронним підписом, що створюється з використанням засобу кваліфікованого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису (п. 27 ч. 1 ст. 1 Закону про ЕЦП). КЕП це найвищий рівень електронного підпису, який, окрім вимог, що визначені для УЕП також має 2 додаткові вимоги: (1) має базуватись виключно на кваліфікованому сертифікаті, виданому довіреним надавачем; (2) його особистий ключ має зберігатись у спеціальному захищеному засобі КЕП (наприклад, захищений токен чи апаратний пристрій).

Після того, як eIDAS зобов'язав всі держави-члени ЄС визнавати КЕП, створені в інших країнах-членах, і не вимагати в публічному секторі підписів вищого рівня, ніж КЕП, в Європі було сформовано єдиний правовий режим, за яким КЕП визнається єдиним презюмовано достовірним і рівноцінним власноручному підпису. Це значно спростило транскордонний електронний документообіг та сприяло розвитку електронних послуг. З 2023 року Україна фактично приєдналась до такої системи, згідно якої КЕП, видані в ЄС, є еквівалентними українським КЕП (аналогічно тому, як країни ЄС визнають українські КЕП на території ЄС). Згодом, постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2023 р. № 844 і від 14 листопада 2023 р. № 1198 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 01.10.2024 р. № 1131, також було погоджено взаємне визнання довірчих списків кваліфікованих надавачів довірчих послуг.

При цьому, варто відрізнити електронний підпис від ЕЦП. Зокрема, як відзначають С. В. Губарев та О. О. Лов'як, ЕЦП є видом електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність і ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається та перевіряється за допомогою відкритого ключа [5, с. 22].

Натомість, до ПЕП відносяться не тільки ЕЦП, але і:

– *одноразовий ідентифікатор* – дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір, та надсилаються іншій стороні цього договору (ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію»). По суті, таким підписом є введення одноразового коду (ОТР), що підтверджує намір особи укласти електронний договір;

– *заповнення формуляра заяви (форми)*. Як відзначає В. С. Мілаш, акцепт електронної оферти може здійснюватися також шляхом заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття пропозиції в електронній формі

або вчиненням дій, що вважаються прийняттям пропозиції укласти електронний договір, якщо зміст таких дій чітко роз'яснено в інформаційній системі, в якій розміщено таку пропозицію, і ці роз'яснення логічно пов'язані з нею. При цьому, крім істотних умов для відповідного виду договору, згідно до ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», сам електронний договір може містити інформацію про порядок його укладення. Це означає, що якщо на рівні законодавчого регулювання не висунуто спеціальної вимоги щодо порядку укладення конкретного виду господарського договору, такий порядок може визначатися на рівні договірної регулювання [6, с. 35];

– *натискання позначки «погоджуюсь»* (договори «click-wrap» – договори, при укладанні яких акцепт здійснюється кліком [7, с. 88]) також може фіксувати акцепт як простий електронний підпис за умов належної ідентифікації та фіксування дій користувача;

– *використання сканованого зображення підпису*, як аналога власноручного підпису, можливе лише у випадках, передбачених законом або за письмовою угодою сторін із визначенням зразків.

Для порівняння, нормативно-правове врегулювання цього питання в США засноване на дещо іншій концепції. Основними актами є федеральний закон «Electronic Signatures in Global and National Commerce Act» (E-SIGN Act) [8] та прийнятий у більшості штатів Єдиний закон про електронні транзакції (UETA) [9], які не поділяють електронні підписи на прості та «кваліфіковані» чи «удосконалені». Натомість діє технологічно нейтральний підхід, згідно якого, електронний підпис визначається дуже широко – як «електронний звук, символ або процес, прикріплений чи логічно поєднаний з контрактом або іншим записом і виконаний або прийнятий особою з наміром підписати цей запис» (що наближено за змістом до ПЕП в Україні, зокрема, у формі одноразового ідентифікатора чи інший узгоджений спосіб). Втім, на відміну від підходу eIDAS, в США закон фактично надає електронному підпису та електронному документу ту саму юридичну силу, що й паперовим, і встановлює, що жодному підпису чи контракту не може бути відмовлено в юридичній силі, чинності або виконаності лише тому, що він виконаний в електронній формі.

Тобто, у США електронний підпис визнається повноцінним способом вираження волі, якщо сторони надали відповідну згоду на електронну взаємодію (для цього, E-SIGN містить вимоги щодо отримання згоди споживачів на електронний формат, можливість збереження копій тощо). Втім, такий підхід не визначає конкретні технічні засоби підпису: це може бути і цифровий підпис (на основі криптографії), і просте натискання кнопки «Я згоден», і введення імені тощо. Ключовими є лише вимоги щодо наявності: (1) наміру особи надати згоду на здійснення правочину (укладення договору) та (2) зв'язку такої згоди (підпису) із конкретним документом.

Як відзначає О. В. Костенко, фактично держава відходить від регулювання процедури визнання електронних послуг, електронних підписів та сертифікатів і покладає це на суб'єктів-учасників правовідносин, адже одним із принципових положень UETA є норма, згідно якої визнання дійсності електронних угод, електронних документів, електронних підписів та їх сертифікатів можливі за згодою сторін, що беруть участь у обміні електронними документами [10, с. 81]. Така гнучкість сприяла масовому впровадженню електронних підписів у господарських правовідносинах, хоча викликає питання надійності і доказовості такого способу електронного підписання документів.

Свій підхід визначила також Комісія ООН з міжнародного торгового права UNCITRAL, розробивши спеціальний Типовий закон UNCITRAL про електронні підписи («Типовий закон»). Стаття 2 Типового закону визначає понятійно-термінологічний апарат, в якості основних, що

стосуються проблематики дослідження, можна виокремити наступні:

1) *електронний підпис* – дані в електронній формі, що містяться у повідомленні даних, прикріплені до нього або логічно з ним пов'язані, які можуть бути використані для ідентифікації підписувача у зв'язку з повідомленням даних та для засвідчення згоди підписувача з інформацією, що міститься у повідомленні даних;

2) *сертифікат* – повідомлення даних або інший запис, що підтверджує наявність зв'язку між підписантом і даними для створення підпису;

3) *повідомлення даних* – інформація, створена, надіслана, отримана або збережена електронними, оптичними чи подібними засобами, включаючи, але не обмежуючись, електронним обміном даними (EDI), електронною поштою, телеграмою, телексом або телекопією.

В п. 29 Посібника по прийняттю типового закону UNCITRAL про електронні підписи («Посібник UNCITRAL»), визначено ключові функції, які традиційно покладаються на власноручний підпис, а саме: (1) ідентифікація особи, (2) забезпечення визначеності у відношенні до особистої участі особи у процесі підписання і (3) підтвердження цією особою змісту документа. Крім того, також відмічаються такі побіжні / допоміжні функції, як: підтвердження наміру сторони бути пов'язаною із змістом підписаного контракту; намір особи погодити авторство будь-якого тексту (проявляючи тим самим розуміння того, які правові наслідки акт підписання може нести); намір особи погодитись із змістом документу, написаного іншою особою; факт, що будь-яка особа під час підписання знаходилась у місці та часі підписання. Ці ж ознаки фактично мають переноситись на ЕЦП [11].

Незважаючи на те, що вищезгадані нормативно-правові акти по-різному визначають вимоги для прирівнювання ЕЦП до власноручного підпису, на нашу думку спостерігається певний консенсус в частині ключових функцій та ознак які доказують факт посвідчення особою тих чи інших документів, умов договору чи даних в електронному вигляді. Так, незмінними є вимоги до того, що ЕЦП має забезпечувати:

1) належну автентифікацію підписанта за допомогою засобів електронної ідентифікації (матеріальних та/або нематеріальних об'єктів, які містять ідентифікаційні дані особи і використовується для автентифікації особи в інформаційно-комунікаційних системах);

2) цілісність документа або електронних даних (будь-якої інформації у електронній формі);

3) невідомість підписанта від факту підписання документа саме з тим змістом, який було посвідчено підписом (зв'язок між документом і засобами електронної ідентифікації, який посвідчує волевиявлення особи).

Звідси виникає питання щодо того чи відповідає спосіб посвідчення операцій в мережі блокчейн вищезазначеним законним вимогам до ЕЦП та способам підписання електронних договорів в Україні?

Для цього, варто проаналізувати технічні особливості та відмінності накладення визнаних в Україні способів підписання договорів в електронній комерції від підпису, прийнятого для смарт-контрактів.

2. Особливості накладення ЕЦП на документ.

Згідно положень Закону про ЕЦП, створення та використання ЕЦП базується на методах криптографічного захисту, адже саме вони здатні відповідати ключовим вимогам до належного посвідчення правочинів: (1) здійснення перевірки справжності (ідентифікація) відправника (одержувач зашифрованого файлу може переконатись, що особа, яка його відправила – є саме тим відправником, яким має бути. Водночас, зловмисник не дає можливості маскуватися під справжнього відправника); (2) здійснення перевірки цілісності документа (отримувач документа, може перевірити факти відсутності несанкціонованої

модифікації інформації / тексту, а зловмисник не може видати підроблений текст за справжній); (3) доказовість та незаперечність авторства підпису та контроль підписанта на особистим ключем (відправник не може заперечувати підписання документа) [12, с. 163].

Виходячи із системного аналізу положень Закону про ЕЦП та п. 36 Посібника UNCITRAL, ЕЦП вибудовується на принципах асиметричних систем криптографічного захисту (систем з відкритим ключем або двоключових систем).

Інфраструктура відкритих ключів (англ. *Public key infrastructure*, «PKI») – це інтегрований комплекс методів та засобів (наборі служб), призначених забезпечити впровадження та експлуатацію криптографічних систем із відкритими ключами [12, с. 197]. Технологія PKI відзначається як на рівні UNCITRAL, eIDAS та Закону про ЕЦП, та полягає у використанні пари ключів: відкритого та особистого (див. п. 41 ч. 1 ст. 1 Закону про ЕЦП). Саме їх визначення наводяться у пунктах 5 ч. 1 ст. 1 Закону про ЕЦП: (1) *особистий ключ* (дані для створення електронного підпису чи печатки) – унікальні дані, що використовуються підписувачем чи створювачем електронної печатки для створення електронного підпису чи печатки; (2) *відкритий ключ* (дані для підтвердження електронного підпису чи електронної печатки) – дані, що використовуються для підтвердження електронного підпису чи електронної печатки.

За своєю сутністю, відкритий та особистий (приватний) ключі – є унікальними наборами символів (чисел і літер), сформованих у результаті роботи криптографічних алгоритмів. Важливо те, що з особистого ключа обчислити публічний легко, в той час як з публічного обчислити приватний практично неможливо (це забезпечує безпеку доступу до нього) (див. п. 36-39 Посібника UNCITRAL).

Для того, щоб посвідчити чинність публічного ключа, необхідно щоб центр сертифікації сформував сертифікат відкритого ключа – прив'язав до публічного ключа основні атрибути підписувача, а саме: ім'я та ідентифікатор суб'єкта, інформація про відкритий ключ суб'єкта, ім'я, ідентифікатор і цифровий підпис уповноваженого з видачі сертифікатів, серійний номер, версія і термін дії сертифіката, інформація про алгоритм підпису тощо. Важливо, що цифровий сертифікат містить цифровий підпис на основі секретного ключа довірчого центру [12, с. 198].

Відповідно до положень ст. ст. 13 та 20 Закону про ЕЦП, виключно кваліфікований надавач електронних довірчих послуг, засвідчувальний центр чи центральний засвідчувальний орган може надавати послуги, що належать до переліку кваліфікованих електронних довірчих послуг. Кваліфікована електронна довірна послуга з формування, перевірки та підтвердження чинності кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки включає: (1) створення умов для генерації пари ключів особисто підписувачем чи створювачем (уповноваженим представником створювача) електронної печатки за допомогою засобу кваліфікованого електронного підпису чи печатки; (2) формування кваліфікованих сертифікатів електронного підпису чи печатки, що відповідають вимогам цього Закону, та видачу їх користувачу електронної довірчої послуги; (3) скасування, блокування та поновлення кваліфікованих сертифікатів електронного підпису чи печатки у випадках, передбачених цим Законом; (4) перевірку та підтвердження чинності кваліфікованих сертифікатів електронного підпису чи печатки шляхом надання третім особам інформації про їхній статус та відповідність вимогам цього Закону; (5) надання доступу до сформованих кваліфікованих сертифікатів електронних підписів та печаток шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг, за умови згоди підписувача чи створювача електронної печатки на публікацію кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки.

Маючи таку інфраструктуру відкритих ключів, процес підписання будь-якого електронного документа (накладення приватного ключа) проходить декілька етапів:

1) *хешування документа*. Спеціальне програмне забезпечення сканує зміст документа (порядок розміщення букв, цифр і символів, що містяться в документі), та перетворює цей зміст у певний унікальний «відбиток» – «хеш» (короткий рядок символів фіксованої довжини). Якщо зловмисник захоче підробити зміст документа, навіть зміна хоча б одного символа – зумовить повну трансформацію хешу (короткий рядок символів повністю зміниться на інший). Саме зміна хеша свідчить про підробку змісту документа;

2) *підписання хеша особистим ключем*. Особистий ключ використовується, щоб «зашифрувати» хеш документа за певним криптографічним алгоритмом (RSA, ECDSA тощо). В результаті, зашифрований хеш документа видається у вигляді математичного блоку даних, що являє собою електронний цифровий підпис;

3) *формування «контейнера» з інформацією у спеціальному форматі для зчитування*. Отримані результати поміщаються у файл, який містить в собі: (1) оригінал підписаного документа, (2) електронний підпис – зашифрований хеш, (3) сертифікат підписувача (відкритий ключ з даними підписувача) та (4) технічну службову інформацію (часові мітки застосування підпису (timestamp), алгоритми шифрування, політика підпису, ідентифікатори, тощо).

Отримувач файлу може за допомогою спеціального програмного забезпечення (ПЗ) здійснити перевірку цілісності документа за наступним алгоритмом: ПЗ знову формує «відбиток» змісту оригінального документа (вираховує хеш за тим же алгоритмом, за яким він формувався при підписанні) та порівнює результат із хешем, який міститься в контейнері. У разі їх відповідності ПЗ підтверджує незмінність оригінального змісту документа.

Таким чином, особистий ключ використовується для шифрування документів, які можуть бути розшифровані тільки за допомогою другого (публічного) ключа. При цьому, відкритий ключ – відкритий для всіх (за його допомогою інші особи можуть звірити особу підписанця посвідченого документа особистим ключем), а особистий ключ має приватний характер і повинен зберігатись в захищеному місці (тобто має бути доступний безпосередньо та виключно підписанту).

Вказана система, забезпечує значно вищу технічну гарантію того, що підпис неможливо буде підробити (на відміну від власноручного), однак його недолік полягає в тому, що у разі отримання доступу сторонньої особи до особистого ключа – встановити дефект волевиявлення з технічної точки зору буде неможливо. Тому, діюче законодавство ЄС та України фактично презюмує той факт, що доступ до особистого ключа наявний виключно у належної особи (хоч така презумпція є умовною).

3. Особливості виклику (запуску) функцій смарт-контрактів у блокчейн-середовищі.

Згідно із вже класичним визначенням, запропонованим Ніком Сабо, смарт-контракт розглядається як комп'ютерний протокол, що самостійно забезпечує виконання умов договору при настанні визначених у середовищі блокчейну обставин. Фактично, смарт-контракти та блокчейн середовище загалом побудовані на тих же принципах та методах криптографічного захисту, що і ЕЦП.

Водночас, як відзначають О. Клепікова, О. Гарагонич та І. Антошина, для того щоб смарт-контракт був юридично еквівалентним звичайному договору, який має обов'язкову силу, він повинен відповідати критеріям, встановленим цивільним законодавством, зокрема правилам укладення угод (дійсність правочинів). Аналіз практики вітчизняного та зарубіжного законодавства у цьому

аспекті показує, що смарт-контракти мають перспективу застосування у різних сферах життя, однак для цього вони повинні відповідати вимогам закону, що не завжди є оптимальним для смарт-контрактів [13, с. 856]. Це стоїть питання коректного їх підписання.

Враховуючи те, що на відміну від традиційного договору, смарт-контракт укладається і виконується не у вигляді текстового документа, а як алгоритм, розміщений у розподіленому реєстрі (блокчейні), з технічної точки зору, звичні способи його використання поки що не передбачають можливості його запуску (підписання) без посереднім накладенням власноручного підпису або ЕЦП. А відтак, питання його запуску (підписання) особливо гостро постає з точки зору права.

Для встановлення відповідності та легальності його укладення з позицій українського та європейського законодавства, необхідно проаналізувати технічну сторону підписання смарт-контракту через призму вищенаведених правил та принципів посвідчення електронних договорів.

Процес взаємодії сторін через смарт-контракт, детально досліджувався у роботі таких дослідників як Zibin Zheng, Shaoan Xie, Hong-Ning Dai, Weili Chen, Xiangping Chen, Jian Weng, Muhammad Imran у своїй статті ґрунтовно описують механізми технічної взаємодії сторін через смарт-контракт без участі третіх осіб. Приділено увагу автоматизації виконання угод і механізму виклику функцій та виконання алгоритмів контракту [14, с. 3–4].

Так, зокрема, зазначається про те, що у механізмі та логіці роботи смарт-контракту відображає наступні технічні моменти, які за своєю суттю мають багато подібного до вищеприписаного механізму створення та використання ЕЦП:

1) *генерація пари ключів*: будь-які операції у Web3¹ потребують криптографічної пари ключів (аналогічно ЕЦП). Приватний ключ створюється як випадкове число, з нього математично виводиться публічний ключ, а шляхом хешування виводиться – адреса крипто-гаманця. Адреса крипто-гаманця виконує функцію унікального ідентифікатора користувача в мережі блокчейн (аналог номеру банківського рахунку), тоді як публічний ключ застосовується для перевірки автентичності цифрових підписів. Приватний ключ може зберігатися: (1) у зашифрованому вигляді у пам'яті застосунку (наприклад, MetaMask, TrustWallet), (2) на апаратному носії (Ledger, Trezor), (3) у вигляді мнемонічної seed-фрази (12–24 слова), що дає можливість відновити доступ до гаманця;

2) *ініціювання транзакції*: для приєднання до умов смарт-контракту (акцепту оферти), користувач викликає функцію контракту (наприклад, «buyTokens(amount)» чи «stake(deposit)») через інтерфейс веб-сайту, застосунку або іншого ПЗ. Для цього у гаманці формується запит із зазначенням відправника (адреси користувача), одержувача (адреси іншої сторони або контракту), суми чи інструкції (аналогічно тому, як відповідні платежі проводяться у банківській системі);

3) *підпис особистим ключем*: для підтвердження транзакції користувач застосовує свій особистий (приватний) ключ, який створює унікальний цифровий підпис (хеш транзакції). Це підтверджує його авторство та цілісність даних, що є аналогом електронного підпису в правовому обігу;

4) *виконання алгоритму*: підписана транзакція надсилається до блокчейн-мережі, де після верифікації вона виконує закладений у смарт-контракт алгоритм (наприклад, перерахунок токенів від підписанта до іншої сторони чи блокування депозиту на адресі смарт-контракту). Результат операції фіксується у розподіленому реєстрі шляхом включення інформації про транзакцію до блоку

блокчейну. Цей запис є незмінним завдяки механізму консенсусу та криптографічному зв'язуванню блоків. Умовно це можна порівняти з тим, як у системах електронного документообігу інформація про ЕЦП зберігається у спеціальному файлі-контейнері, що забезпечує перевірку автентичності та цілісності даних.

Як видно із етапів застосування підпису у блокчейн-середовищі, його функціонал є близьким до порядку підписання документів за допомогою ЕЦП. Однак, чи відповідає такий підпис визначеним вище вимогам законодавства відносно порядку посвідчення правочинів, вчинених в електронному вигляді. Для цього, необхідно проаналізувати його відповідність ознакам та властивостям КЕП.

4. Відповідність підпису у Web3 вимогам законодавства України.

Аналізуючи процес посвідчення правочинів, вчинених у Web3 за допомогою смарт-контрактів, варто зосередити увагу на наступних правових аспектах підпису:

1) *ідентифікація відправника*: цифровий підпис транзакцій в смарт-контракті, аналогічно до КЕП, створюється приватним ключем, завдяки чому мережа має змогу перевірити його коректність через відповідний публічний ключ/адресу. Це гарантує, що транзакція дійсно походить від власника ключа та контролера адреси крипто-гаманця;

Водночас, на відміну від КЕП, у Web3 відсутній сертифікаційний центр, який офіційно засвідчив би особу власника ключа. Тобто система може підтвердити справжність ключа, але не ідентифікує особу, що ним користується, адже у Web3 основним ідентифікатором підписанта виступає «деперсоналізована адреса крипто-гаманця».

Цю проблему можна частково вирішити шляхом закріплення конкретних адрес за фізичними чи юридичними особами – учасниками правочину. Це можливо, зокрема, через біржі та постачальників віртуальних активів, які здійснюють процедури KYC² при реєстрації акаунту (персонального кабінету), коли користувач має надати необхідні ідентифікуючі документи (паспорт, водійські права тощо). В інших випадках (у разі невикористання адрес крипто-гаманців на вищезазначених біржах у двосторонніх господарських правовідносинах) це можливо лише через укладення додаткової угоди, у якій сторони прямо вказують адреси своїх гаманців, подібно до погодження використання факсиміле чи сканкопії підпису у класичних договорах.

Водночас, навіть за умови встановлення такого зв'язку підпис у блокчейні не буде повноцінним аналогом КЕП, оскільки для цього потрібно, щоб пара ключів була згенерована та сертифікована уповноваженим кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг. В іншому випадку така пара ключів не визнається офіційно авторизованою, що ставить під сумнів довіру держави до застосованих криптографічних методів, навіть якщо вони фактично забезпечують ті самі функції.

Крім того, сам процес ідентифікації відправника у блокчейні не опосередковується діяльністю будь-якого офіційного органу чи установи, а отже, не має зовнішнього гаранта автентичності.

Втім, слід підкреслити, що результат (наприклад, переказ токенів іншій стороні) у блокчейні досягається не завдяки довірі до конкретного оператора (посередника), а через те, що алгоритм зафіксований у коді смарт-контракту та сама транзакція проходить верифікацію децентралізованою мережею (майнерами чи валідаторами). Це становить ключову відмінність від інфраструктури КЕП в Україні, де верифікація здійснюється цен-

¹ Web3 – концепція нової ітерації розвитку інтернету, який би був децентралізованим та базувався б на блокчейнах. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Web3>

² KYC (англ. know your customer – знай свого клієнта) – термін банківського та біржового регулювання для фінансових інститутів і букмекерських контор, а також інших компаній, які працюють з грошима приватних осіб, що означає, що вони повинні ідентифікувати та встановлювати особу контрагента, перш ніж проводити фінансову операцію. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BA%D0%BB%D1%96%D1%94%D0%BD%D1%82%D0%B0

тралізованими установами. А отже, потреба у створенні такого органу – відпадає сама по собі, оскільки його функцію виконує сама архітектура мережі блокчейн.

2) *перевірка цілісності документа*: транзакція смарт-контракту хешується, і підпис підтверджує саме цей хеш. Будь-яка зміна даних зробить підпис недійсним, що абсолютно відповідає властивості забезпечення цілісності змісту виконаної операції.

Більше того, навіть сам смарт-контракт (що по суті є цифровим договором, який містить умови домовленостей сторін) є незмінним після його деплоювання («розгортання») – процесу завантаження скопійованого байт-коду смарт-контракту (його умов) у блокчейн, після чого він стає загальнодоступним та його зміна не допускається). Саме ці властивості фактично знімають необхідність перевірки цілісності самого смарт-контракту.

3) *унеможливлення заперечення авторства (незаперечність)*: Якщо транзакцію підписано приватним ключем і її включено до ланцюга з належною фінальністю, оспорити авторство (що це підписав не власник ключа) криптографічно неможливо, адже вказана інформація «фіксується» криптографічним ланцюгом хешів, де зміна будь-якого попереднього блоку потребує перерахунку хешів всіх наступних. Більше того, у більшості мереж після певної кількості підтверджень («чекпойнтів») запис вважається остаточним.

Тому, авторство підписанта можливо оспорити лише шляхом доведення того факту, що ключ був скомпрометований або перебував поза контролем підписувача до моменту підписання (наприклад, у разі викрадення seed-фрази, доступу до акаунту на біржі / сервісі або приватного ключа). На відміну від КЕП, у блокчейні немає механізму відкликання підпису заднім числом. Тому, припинити виконання смарт-контракту можна тільки якщо до деплоювання в його код були закладені відповідні запобіжники.

Таким чином, з технічної точки зору підпис у блокчейні відповідає принаймні двом ознакам КЕП із трьох. Натомість, залишаються невирішеними питання ідентифікації особи, яка є фактичним власником крипто-гаманця та сертифікації пари ключів, які генеруються тими чи іншими розробниками Web3 проєктів (хоч вони і не є критичними, оскільки за умов надання біржам чи іншим провадерам послуг у сфері Web3 статусу кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг, обидві проблеми можуть бути вирішені).

Разом з тим, відповідні умови ставляться виключно в залежності від необхідності кваліфікації підпису в блокчейні як КЕП чи власноручного підпису. В той же час, підпис у блокчейні уже цілком підпадає під визначення ПЕП, окресленим вище.

Більше того, у США вже наявні деякі прецеденти кваліфікації такого підпису як електронного. Наприклад, в корпоративному праві штати почали визнавати смарт-контракти як юридично зобов'язуючі. Аризона, Теннессі, Вайомінг – серед лідерів дружнього до блокчейну законодавства, які законодавчо підтвердили, що «смарт-контракт не може бути визнаний недійсним тільки через те, що використовує блокчейн» і що «запис, створений у блокчейні, вважається електронним записом» [15]. Все це створює підґрунтя, на якому використання приватного ключа прирівнюється до електронного підпису у господарських правовідносинах. Однак, у сфері захисту споживачів фінансових послуг в США поки-що немає чітких правил для криптогаманців. Більше того, регулятори як Комісія з цінних паперів і бірж США (SEC) та Комісія з торгівлі товарними ф'ючерсами (CFTC) більше зосереджені на питанні, чи є певні токени цінними паперами, ніж на питанні безпеки гаманців.

Таким чином, важливо враховувати також те, що попри відповідність підпису в блокчейн-середовищі формальним

ознакам електронного підпису, не варто ігнорувати він не повністю відповідає вимогам законодавства України, які встановлюються для ЕЦП.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні теоретико-практичні висновки:

1) будь-який ЕЦП має забезпечувати 3 функції: належну автентифікацію підписанта; цілісність документа; беззаперечність факту підписання документа саме з тим змістом, який було посвідчено ЕЦП конкретного підписанта;

2) криптографічний підпис приватним ключем у блокчейн-середовищі технологічно виконує функції ЕЦП (оскільки забезпечує такі ознаки як автентичність, цілісність, незаперечність), але формально-юридично не може бути аналогом ЕЦП чи власноручного підпису;

3) криптографічний підпис у блокчейн-середовищі може підпадати під ознаки електронного підпису загального типу (ПЕП);

4) для повноцінного юридичного визнання підпису блокчейн-транзакції як волевиявлення особи важливим є встановлення зв'язку між адресою крипто-гаманця та особою, яка здійснює ефективний контроль над гаманцем, а також діями, які відображають намір особи укласти цифровий договір. Зокрема, такий спосіб посвідчення транзакцій, за умов проходження процедури KYC або письмової домовленості сторін. Крім того, система генерації пари ключів (публічного і приватного) має відповідати визначеним державним стандартам;

5) для повноцінної інтеграції крипто-гаманців в правове поле України та легалізації процедури посвідчення за їх допомогою правочинів на рівні власноручного підпису, необхідно реалізувати принаймні наступні зміни:

– ввести в дію Закон України «Про віртуальні активи», адаптований під регламент MiCA – для введення в правове поле систем обміну активами, заснованими на блокчейн механіках та смарт-контрактах.

– доопрацювати законодавство щодо криптогаманців як eID. Зокрема, (1) розширити ст. 15-1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» (eID wallets), щоб включити крипто-гаманці, які зберігають приватні ключі, у перелік засобів електронної ідентифікації з відповідними рівнями довіри; (2) визначити критерії оцінки відповідності таких гаманців з позицій доступу, безпеки, криптографічних стандартів та включити їх до схем eID; (3) надати крипто-біржам та крипто-сервісам можливості ліцензування крипто-гаманців та їх інтеграції в систему eID.

– нормативно закріпити законність блокчейн-підписів: (1) дати криптографічним підписам у блокчейні (ECDSA від ключів гаманця) статус удосконаленого або кваліфікованого підпису та (2) створити нормативну базу для використання блокчейну як доказу транзакції (з позицій його автентичності, неперервності, та часових міток). Наразі ці аспекти частково можуть бути вирішені на договірній основі між учасниками господарських правовідносин.

– регулювання AML/KYC/ліцензування крипто-гаманців: введення правил KYC/AML для провайдерів кастодіальних крипто-гаманців, шляхом доповнення положень Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», що може розширити можливості для полегшення ідентифікації власників крипто-гаманців на платформах, які такі політики не вводили.

– передбачити ліцензування або акредитацію провайдерів e-ID крипто-гаманців (подібно до акредитації кваліфікованих надавачів електронних довірчих послуг).

ЛІТЕРАТУРА

1. Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС : Регламент Європейського парламенту і ради (ЄС) від 23 липня 2014 р. № 910/2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#Text (дата звернення: 26.08.2025).
2. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-VI (в ред. від 31 грудня 2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 26.08.2025).
3. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII (в ред. від 18 грудня 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19/ed20241218#n7> (дата звернення: 26.08.2025).
4. Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII (в ред. від 1 січня 2024 р.), URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#n170> (дата звернення: 26.08.2025).
5. Губарев С.В., Лов'як О.О. Електронний підпис як складова електронних правочинів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4, С. 18-23, URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/3.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 26.08.2025).
6. Мілаш В.С., Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* № 1(43). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. С. 33-41, URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/362/343> (дата звернення: 26.08.2025).
7. Філатова Н.Ю. Договори типу Click-Wrap і Browse-Wrap: Особливості і призначення. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Правознавство*. 2018. Т. 23., вип. 1(32), С. 87-97.
8. Electronic Signatures in Global and National Commerce Act : Public Law No. 106-229, June 30, 2000 // Statutes at Large. 114 Stat. 464. URL: <https://www.congress.gov/bills/106th-congress/senate-bill/761/text> (дата звернення: 26.08.2025).
9. Uniform Electronic Transactions Act. National Conference of Commissioners of Uniform State Laws, July 23-30, 1999.
10. Костенко О.В., Електронний підпис та електронні довірчі послуги в законодавстві Сполучених Штатів Америки // Інформація і право. 2018. № 3(26), С. 76-83. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/9_9.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
11. UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment. 2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/436958?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 26.08.2025).
12. Гончарова Л.Л. та ін. Основи захисту інформації в телекомунікаційних та комп'ютерних мережах. Київ. 2013. 435 с. URL: https://web.archive.org/web/20170516180816/http://lib.detut.edu.ua/files/Nauk_trud_vukladahiv/Fakultet%20Infrastruktur_ruxomuy_sklad%20%E2%80%9D/Kafedra_tel_tehn_avtomatuka/nauk_trud_voznenko.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
13. Klepikova O., Harahonych O., Antoshyna I. Smart contracts in the context of digitalization: the legal realities of world experience. *Cuestiones Politicas*. 2021. Vol. 39, № 70, P. 844-861. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/9_9.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
14. Zibin Zheng, Shaoan Xie, and others, An Overview on Smart Contracts: Challenges, Advances and Platforms. URL: <https://arxiv.org/pdf/1912.10370> (дата звернення: 26.08.2025).
15. Arizona Revised Statutes. House Bill № 2417, An Act amending section 44-7003, title 44, chapter 26, by adding article 5; relating to electronic transactions. URL: <https://legiscan.com/AZ/text/HB2417/id/1497439> (дата звернення: 26.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS: LEGAL ASPECTS AND PRACTICE OF APPLICATION

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

**Timashov V.A., Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

**Petrytskyi A.L., Candidate of Legal Sciences,
Deputy Director at the Department of Public Law Head of the Department
of Constitutional and Administrative Legislation
Ministry of Justice of Ukraine**

**Chorna D.O., Bachelor's degree student at the Faculty of International Trade and Law
State University of Trade and Economics**

The article comprehensively examines both theoretical and practical aspects of administrative liability in the field of land relations, which is a truly important legal instrument for ensuring the rational use and protection of land as an object of property rights of the Ukrainian people and a special natural resource. The place of administrative liability in the system of legal liability measures is determined, and its educational and punitive significance in the field of land offenses is also emphasized.

The regulatory and legal framework regulating administrative liability in this area is considered, in particular the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Land Code of Ukraine, the laws of Ukraine "On Environmental Protection", "On State Control over the Use and Protection of Lands" and other acts. The most common types of administrative offenses are identified, namely: unauthorized occupation of a land plot, damage and pollution of land, use of land not for its intended purpose, violation of the rules of crop rotation, reclamation, and protection of agricultural lands. Attention is drawn to the problems of qualification of offenses and the peculiarities of the subject composition of administrative liability in the land sector.

Special emphasis is placed on the analysis of the practice of applying administrative sanctions by authorized bodies such as the State Service for Geodesy and Cartography, local governments, the Environmental Inspectorate, and the courts. Based on the generalization of court decisions, trends in law enforcement, difficulties in proving the fact of violation and fixing damage, as well as cases of cancellation of resolutions due to procedural errors or improper registration of case materials were identified.

This work emphasizes that the effectiveness of administrative liability in the field of land relations largely depends on improving the law enforcement mechanism, increasing the level of legal culture of the population and transparency of the activities of regulatory bodies. The need to reform the sanctions system, introduce more flexible and more effective measures of influence is substantiated, this will ensure a balance between the interests of the state, society and landowners. As a result, some directions for further improvement of legal regulation are proposed, in particular: strengthening administrative liability for gross and systematic violations, clarifying control procedures, introducing modern methods of monitoring the condition of lands and electronic recording of violations.

Key words: administrative liability, land legal relations, violations, land legislation, sanctions, judicial practice, law enforcement.

У статті комплексно досліджуються як і теоретичні, так і практичні аспекти адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин, яка виступає дійсно важливим правовим інструментом забезпечення раціонального використання й охорони земель як об'єкта права власності українського народу й особливого природного ресурсу. Визначено місце адміністративної відповідальності у системі заходів юридичної відповідальності, а також наголошено на її виховному та каральному значенні щодо сфери земельних правопорушень.

Розглянуто нормативно-правову базу, яка регламентує адміністративну відповідальність у цій сфері, зокрема положення Кодексу України про адміністративні правопорушення, Земельного кодексу України, законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про державний контроль за використанням та охороною земель» та інших актів. Виокремлено найпоширеніші склади адміністративних правопорушень, а саме: самовільне зайняття земельної ділянки, псування та забруднення земель, використання земель не за цільовим призначенням, порушення правил сівозміни, рекультивації, охорони земель сільськогосподарського призначення. Звернено увагу на проблеми кваліфікації правопорушень і особливості суб'єктного складу адміністративної відповідальності у земельній сфері.

Особливий акцент зроблено саме на аналізі практики застосування адміністративних санкцій уповноваженими органами такими, як Державна служба з питань геодезії та картографії, органи місцевого самоврядування, екологічна інспекція, а також суди. На основі узагальнення судових рішень виявлено тенденції щодо правозастосування, труднощів у доведенні факту порушення та фіксації шкоди, також випадки скасування постанов через процесуальні помилки чи неналежне оформлення матеріалів справи.

У роботі підкреслено те, що ефективність адміністративної відповідальності у сфері земельних відносин значною мірою залежить від удосконалення механізму правозастосування, підвищення рівня правової культури населення та прозорості діяльності контролюючих органів. Обґрунтовано необхідність реформування системи санкцій, впровадження більш гнучких та більш дієвих заходів впливу, це дозволить забезпечити баланс між інтересами держави, суспільства й землевласників. У підсумку запропоновано деякі напрями подальшого вдосконалення правового регулювання, зокрема: посилення адміністративної відповідальності за грубі та систематичні порушення, уточнення процедур контролю, запровадження сучасних методів моніторингу стану земель і електронної фіксації правопорушень.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, земельні правовідносини, правопорушення, земельне законодавство, санкції, судова практика, правозастосування.

Problem Statement. Despite the fact that Ukraine has a fairly broad regulatory framework regulating the issue of administrative liability in the field of land relations, unfortunately, its practical implementation faces a number of serious problems. First of all, it is worth noting the inconsistency of legal regulation. Many provisions of the legislation duplicate each other, are of an evaluative nature or leave room for different interpretations, and this creates difficulties in law enforcement practice. For example, the composition of administrative offenses often lacks clear criteria that would allow for a clear distinction between offenses and disciplinary or criminal offenses. This leads to discrepancies in judicial practice and unequal application of administrative sanctions.

The use of outdated control methods and the lack of a unified electronic land monitoring system significantly complicates proving the facts of the offense, especially in cases of unauthorized occupation of land plots, soil damage, as well as hidden land pollution, which often leads to the cancellation of decisions by the courts due to lack of proof of the offender's guilt.

An equally significant issue is the limited effectiveness of administrative sanctions. The fines provided for by the Code of Ukraine on Administrative Offenses for land offenses (Articles 53–56) [1], in many cases, do not correspond to the level of public danger of such acts and do not fully fulfill the punitive function. For large agricultural enterprises and commercial structures, the amount of the fine is insignificant compared to the benefits from the illegal use of land, which can create a situation where the offense becomes economically more profitable than compliance with the norms of land legislation.

In addition, the low level of legal culture and awareness of the population in land law issues is a problem. Many citizens, especially in rural areas, are not aware of the legal consequences of using land plots for purposes other than their intended purpose, unauthorized development and (or) changing boundaries. As a result, this contributes to the spread of domestic land violations and increases the burden on administrative jurisdiction bodies.

All of the above problems reduce the effectiveness of administrative liability as a tool for legal protection of land. In modern conditions, when land is not only an object of property rights, but also a strategic resource of the state, such a situation creates a real threat to both environmental safety and economic stability. The lack of an effective mechanism to prevent land law violations contributes to the spread of the practice of unauthorized land occupation, soil degradation, illegal construction and other illegal use of our lands.

Thus, it turns out that the main problem lies in the discrepancy between the declared tasks of administrative responsibility in the field of land relations and the real practice of its application, which necessitates the improvement of the legislative and practical component of the mechanism for enforcing administrative liability, strengthening control, increasing the level of legal culture of citizens, and creating modern tools for monitoring the condition of lands.

Research objective – research of the institution of administrative liability in the field of land relations taking into account modern legal realities and practical needs. The work aims to carry out a comprehensive analysis of the current legislation regulating administrative liability for land offenses, to trace the evolution of legal approaches to the protection of land as an object of property of the Ukrainian people and a special natural resource.

Particular attention is paid to identifying shortcomings and gaps in legal regulation and the practical application of administrative sanctions, analyzing the role of state control bodies and the judiciary in ensuring compliance with the requirements of land legislation. The goal is not only to fix existing problems, but also to determine trends in the development of law enforcement practice, the correlation of administrative liability with other types of legal liability in the field of land relations, the formulation of scientifically based pro-

posals for improving legal regulation, strengthening the effectiveness of administrative measures of influence, increasing the preventive and educational role of administrative liability.

Analysis of Research and Publications. Analysis of the state of research on administrative liability in the field of land relations indicates a significant number of scientific works that highlight individual aspects of this issue. In particular, the works of such specialists as V. I. Andreytsev, A. P. Getman, I. I. Karakash, N. R. Malysheva, O. O. Pogribnyi, V. K. Shkarupa and others consider the issue of legal regulation of land protection, mechanisms of administrative liability for violations of land legislation, the interaction of land and environmental law, as well as the specifics of management in the field of environmental management. Despite this, the main attention of most studies is focused mainly on theoretical and industry aspects, while practical problems of law enforcement remain insufficiently covered.

Main Provisions. Land is one of the most important national assets of Ukraine, which is enshrined in Articles 13 and 14 of the Constitution of Ukraine [2], which emphasizes that land is under special protection of the state and is the object of property rights of the Ukrainian people. It serves as a basis for economic development, ensuring food security, maintaining ecological balance and creating conditions for the life and health of the population. However, despite constitutional guarantees and a developed regulatory framework, land relations remain one of the most problematic areas of legal regulation. Cases of unauthorized occupation of land plots, use of land not only for its intended purpose, destruction of boundary signs, violation of the rules for the protection of soil fertility, land pollution with production waste and military actions are widespread.

The issue of compliance with land legislation became particularly relevant after the start of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine in 2022. The war not only caused large-scale destruction of infrastructure and contamination of territories, but also created new threats to effective land management. Mining of significant areas of agricultural land, illegal seizure of land by occupation administrations, uncontrolled use of land plots in front-line regions – all this requires the state to strengthen administrative and legal response mechanisms.

In this context, administrative liability plays a very important role as a tool for preventing and punishing violations in the field of land relations. It is designed not only to ensure proper order in land use, but also to contribute to the protection of natural resources, the protection of citizens' environmental rights, and the restoration of lands after war.

Legal regulation of administrative responsibility in the field of land relations is based on a system of regulatory legal acts of various levels. The main principles are enshrined in the Constitution of Ukraine, which stipulates that land is the property of the people, and state authorities and local self-government bodies are obliged to act in the interests of society (Articles 13, 14) [2].

The key act in the land sector is the Land Code of Ukraine, which in Article 211 establishes that persons guilty of violating land legislation shall bear disciplinary, civil, administrative and/or criminal liability. In particular, the Code defines types of land offenses, such as unauthorized occupation of land plots, damage to agricultural lands, and failure to comply with reclamation requirements [3].

Of course, the Code of Ukraine on Administrative Offenses is of great importance, which provides for a special section dedicated to offenses in the land sector [1]. Thus, Articles 52–56, 53-1 regulate liability for damage to agricultural and other lands, use of lands for purposes other than their intended purpose, destruction of boundary signs, and unauthorized occupation of land plots. Sanctions in the form of fines are established for both citizens and officials.

A special role in the protection of citizens' rights is played by the Code of Administrative Procedure of Ukraine, which

regulates the procedure for contesting administrative decisions, actions or inaction of public authorities, including the imposition of administrative penalties in the land sector (for example, Article 267) [4]. This ensures the implementation of the principle of the rule of law and judicial control.

In addition, there are still special laws that directly regulate land use control, namely: the Law of Ukraine “On State Control over Land Use and Protection” [5]; the Law of Ukraine “On Environmental Protection” [6]; the Law of Ukraine “On National Geospatial Data Infrastructure” [7], which ensures the digitalization of land monitoring.

Decrees of the President of Ukraine also play a significant role in the development of legal regulation. Among them, it is worth noting the following: Decree “On Agrochemical Certification of Lands” [8]; Decree “On the State of Ensuring Food Security” [9]; Decree “On Urgent Measures to Accelerate Reform of the Agrarian Sector of the Economy” [10].

In addition, the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine detail the mechanisms for implementing administrative responsibility. For example, Resolution No. 848 of 23.07.2024 “On Approval of the Procedure for Monitoring Land and Soils” established modern control methods [11].

Despite the existence of a broad regulatory framework, the practice of applying administrative liability in land relations, unfortunately, has a number of problems. One of the key ones is the inconsistency of sanctions with the scale of the damage caused. For example, the fines provided for by the Code of Ukraine on Administrative Offenses in many cases do not exceed several thousand hryvnias, which is a negligible cost for large agricultural holdings or construction companies. This greatly reduces the preventive effect of administrative legislation and actually stimulates the recurrence of offenses, because paying a fine becomes a kind of “risk payment” for business entities.

Another major problem is the insufficient specification of the elements of administrative offenses. The wording of many articles is too general, which allows offenders to avoid liability by exploiting gaps in the legislation. Judicial practice shows that in many instances cases are closed due to the lack of clearly established criteria for harm or an unclear definition of the objective side of the offense. This creates an additional burden on the judicial system and reduces citizens' trust in the mechanisms of legal protection.

No less important is the issue of material and technical support for control bodies. The State Environmental Inspectorate and the State Geocadastré often do not have enough modern means of recording violations: drones, geographic information systems, monitoring software. This significantly complicates the collection of evidence and leads to the cancellation of decisions by the courts. In the context of digitalization and the development of geographic information technologies, the lack of an integrated electronic database on land violations is particularly noticeable, which makes it impossible to properly analyze and predict trends in the field of land protection.

In addition, the low level of legal culture of both the population and the officials themselves remain a problem. Many land users are not aware of the legal consequences of their actions, which contributes to mass minor violations. On the other hand, employees of regulatory bodies do not always have a sufficient level of professional training to properly qualify violations and correctly draw up procedural documents.

The situation is also complicated by external factors, in particular the war, which has led to significant damage to land, its contamination with explosives and chemicals. In these conditions, control bodies face additional difficulties in monitoring, since access to many territories is limited due to mining or active hostilities. This greatly reduces the effectiveness of state policy in the field of land protection and requires urgent improvement of legal mechanisms of responsibility. In this context, the Decree of the President of Ukraine of Octo-

ber 15, 2020 “On Some Measures to Accelerate Reforms in the Field of Land Relations” [12] is also important, because it provides for increased control over land use and their proper management.

An additional factor is the rather low level of legal culture of the population. Many citizens are not aware of the consequences of unauthorized seizure of land plots or removal of garbage to agricultural lands. In most cases, such actions are perceived as minor violations that do not entail serious liability, although in fact they lead to land degradation, a significant decrease in their fertility and the creation of a threat to environmental safety. Limited awareness of the norms of land legislation, the absence of structured educational initiatives by state bodies and local governments exacerbate this problem. As a result, the population often acts according to the principle “what is not prohibited is permitted”, ignoring the obligations established by the Constitution of Ukraine and the Land Code of Ukraine.

In the context of the war with Russia, new problems have emerged: mass land mining, destruction of ecological infrastructure, soil contamination with explosives. These circumstances require the creation of special legal mechanisms for liability and significant compensation for damage.

Ways to improve administrative responsibility in the field of land relations in Ukraine require a comprehensive approach that combines legislative changes, digitalization, training of regulatory bodies and active participation of the public. To increase the effectiveness of administrative responsibility, the sanctions established by the Code of Ukraine on Administrative Offenses should be reviewed first. Their size should be significantly increased, taking into account inflation, economic damage and the scale of the violation. It is especially important to introduce differentiated fines depending on the area of the land plot, the type of violation and the consequences of its implementation. For example, damage caused by a large agricultural holding should be punished much more severely than a violation by a citizen within a small land plot. In addition, it is advisable to provide for the possibility of temporary restrictions on the use of land plots as a preventive measure to prevent further violations. In this context, it is worth considering the provisions of the Decree of the President of Ukraine “On Some Measures to Accelerate Reforms in the Field of Land Relations”, which sets out the tasks of strengthening control, improving monitoring and creating conditions for effective management of land resources [12].

Of particular importance is the improvement of procedures for recording offenses, because as I.I. Karakash emphasizes, the types of land offenses include, among others, “unauthorized occupation of land plots, damage ... to other lands, their contamination ... failure to provide correct registration information, failure to fulfill obligations to bring lands into a condition suitable for use for their intended purpose,” and the introduction of a single electronic system of protocols, integrated with the State Land Cadastre, the Register of Property Rights in Immovable Property and other state registers, will ensure transparency and control [13, p. 416]. Such a system should include the possibility of automatic reporting of violations, photographing and geotagging the place of the offense, as well as connecting satellite monitoring and unmanned aerial vehicles to track the illegal use of land resources.

No less important is the improvement of the qualifications of control bodies officials and their provision with more modern technical means. Special training programs for employees of the State Land Cadastre, local governments and environmental inspectorates should include knowledge of the latest methods of land resource control, geoinformation technologies, legal documentation and rules of interaction with the public. Modern technical means, such as drones, satellite images, integrated land resource accounting systems, significantly increase the efficiency of detecting and documenting violations. Kovalenko T.O. notes that one of the functions of state

regulation of land relations in Ukraine is state land monitoring. This is a comprehensive system of observation, analysis, collection, storage, generalization and publication of information on the state of lands and soils, changes in indicators of the qualitative state of soils and their fertility, on the ownership, use and disposal of land plots, in particular on the price (value) of land plots, property rights to them and the amount of land payment, which is carried out with the aim of timely detection of changes in the state of lands and soils, their assessment, prevention and elimination of the consequences of negative processes, as well as ensuring transparency of land relations and guaranteeing public access to information on the state of these relations. The information collected and analyzed based on the results of the specified monitoring will become the basis for making decisions on the specifics of conservation or reclamation of such lands depending on the type of contamination and approval of the National Program for the Restoration of Lands and Soils of Ukraine in the Post-War Period [14 p. 356].

Active public involvement through electronic democracy mechanisms is another direction for improving administrative accountability. It is important to create sufficiently convenient mobile applications and online platforms that allow citizens to quickly report land violations, provide photo evidence and coordinates of the location of the violation. Such systems not only increase control, but also form a responsible attitude towards land resources among the population.

In conditions of martial law, the matter of land rehabilitation after hostilities becomes particularly urgent. It is necessary to create separate effective legal mechanisms of administrative liability for improper reclamation, demining or violation of requirements for land protection after their use for military purposes. It is important to introduce mechanisms to encourage bona fide land owners and users to participate in restoration programs, including preferential tax incentives and grants for reclamation and restoration of soil fertility.

In addition, it is advisable to develop an effective system of preventive measures, including regular information campaigns for the population and legal entities, educational programs in schools and universities on the proper use of land, as well as providing consultations on the legal norms of land legislation. It is also important to improve interdepartmental interaction: environmental control bodies, law enforcement agencies, the State Land Cadastre and local governments should work in a single information field, which will allow them to quickly respond to violations and try to prevent them.

Another promising path is the harmonization of Ukrainian legislation with international standards, in particular in the field of land protection and sustainable use of natural resources. The introduction of international practices of monitoring and auditing land resources, the use of modern methods of tracking pollution and soil degradation, as well as the active participation of public and international organizations in land use control can increase the effectiveness of administrative responsibility.

Thus, the comprehensive improvement of administrative responsibility in the field of land relations includes both legislative changes and increased sanctions, as well as digitalization of control procedures, technical support, advanced training of regulatory bodies, active involvement of the public and the creation of special mechanisms in the current war conditions. The implementation of these measures will allow not only to effectively respond to violations, but also significantly increase the preventive function of administrative law, which will significantly contribute to the sustainable development of land resources of Ukraine and the protection of the rights of citizens and the state.

Conclusions. Administrative responsibility in the field of land relations is a key element of the legal mechanism for the protection and rational use of land resources in Ukraine.

The effectiveness of this system directly depends on the quality of the legislative framework, the level of law enforcement and the effectiveness of the control bodies. The constitutional provisions of Ukraine, in particular Articles 13 and 14 [2], enshrine the right of the people to land and define it as the main national wealth, which is under special protection of the state. The norms of the Land Code, the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Code of Administrative Procedure create the necessary legal prerequisites for the protection of the rights of citizens and the state, also regulating the procedure for imposing administrative sanctions and the possibility for challenging the decisions of control bodies.

At the same time, practice shows that the existing system of administrative liability requires significant improvement. The insufficient amount of fines, the inconsistency of sanctions with the scale of damage, the inaccuracy of the wording of offenses, the low legal culture of citizens and the limited technical resources of control bodies greatly reduce the effectiveness of the mechanism. These problems are exacerbated in conditions of martial law and large-scale damage to land caused by military aggression, which emphasizes the need to create special legal mechanisms for the restoration and reclamation of damaged land.

To increase the effectiveness of administrative responsibility, a comprehensive implementation of reforms is required, which include increasing and differentiating the size of fines, specifying the composition of administrative offenses, digitalizing the processes of recording violations and integrating these data with state cadastres. No less important is the improvement of the qualifications of officials of control bodies and providing them with more modern technical means, including drones, satellite monitoring and geographic information systems. Active involvement of the public through electronic platforms and mobile applications contributes to transparency and increasing the legal awareness of the population, and the development of special mechanisms in wartime ensures the protection and restoration of land resources after hostilities.

Another important aspect of improving administrative accountability is the harmonization of Ukrainian legislation with international standards in the field of land management and sustainable development. The use of advanced control and audit practices, the introduction of innovative monitoring methods and land restoration will contribute to effective environmental protection and ensure the strategic goals of sustainable development of Ukraine.

Therefore, administrative responsibility in the field of land relations should be transformed from a formal sanction into an effective legal instrument that allows not only to respond to violations, but also to prevent them. Its improvement will contribute to raising the level of legal culture of the population, ensuring transparency of control and stability of land relations, which in the context of modern challenges, including military and environmental threats, is a very urgent and strategically important task for the state. An important step in this direction should be the modernization of the legislative framework, which would take into account modern trends in land use, as well as the digitalization of control and monitoring processes. The introduction of electronic cadastral systems, the use of satellite technologies and open registers will make control more effective and accessible to the public.

In addition, strengthening the interaction between state bodies, local governments and civil society will ensure a comprehensive approach to the protection of land resources. In the future, administrative responsibility should combine punitive and preventive aspects, forming an understanding in society that land is not only an economic resource, but also a national wealth and a strategic foundation for the development of Ukraine.

REFERENCES

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення Ст. 53-56 КУпАП від 07.12.1984 № 8073-X URL: https://kodeksy.com.ua/kodeks_ukraini_pro_administrativni_praporushennya/statja-53.htm
2. Конституція України (*Відомості Верховної Ради України*), 1996, № 30, ст. 141) від 01.01.2020, підстава – 27-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Земельний кодекс України (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), від 28.08.2025, підстава – 4196-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
4. Кодекс адміністративного судочинства України (*Відомості Верховної Ради України*) від 08.08.2025, підстава – 4321-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
5. Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» (*Відомості Верховної Ради України*) від 08.11.2024, підстава – 3993-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-15#Text>
6. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (*Відомості Верховної Ради України*) від 08.08.2025, підстава – 3855-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
7. Закон України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» (*Відомості Верховної Ради*) від 31.12.2023, підстава – 2801-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20#Text>
8. Указ Президента України «Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення» від 02.12.1995 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118/95#Text>
9. Указ Президента України «Про стан забезпечення продовольчої безпеки» від 09.10.2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681/2023#Text>
10. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99#Text>
11. Кабінет Міністрів України Постанова «Про затвердження Порядку проведення моніторингу земель і ґрунтів» від 23 липня 2024 р. № 848 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-2024-%D0%BF#Text>
12. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 15.10.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449/2020#Text>
13. Каракаша І.І.. Земельне право України. Підручник. Київ : Істина, 2003. 448 с. 2003. URL: https://lawbook.online/pravo-ukrajini-zemelne/zemelne-praporushennya-yak-pidstava-61381.html?utm_source
14. Коваленко Т.О. Щодо Правових аспектів державного земельного моніторингу у контексті здійснення кадастрової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Вип. 78 частина 1. 2023 р. с. 351-358 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/59-1.pdf?utm_sourc

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

ADMINISTRATIVE LEGAL CONSEQUENCES VIOLATION OF TRAFFIC RULES

Шаповал Р.В., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Мартинівський В.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шовкопляс О.В., к.ю.н.,
асистентка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розкриваються проблемні питання притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху. Вивчаються офіційні статистичні дані по темі дослідження, що доводить актуальність даної роботи. Опрацьовуються доробки вчених, які досліджували дану тематику та виділяються основні їх досягнення у цій царині. Аналізується вітчизняна нормативно-правова база, що врегульовує суспільні відносини у сфері безпеки дорожнього руху та висвітлюються недоліки законодавства, які призводять до неефективного правового регулювання у цій сфері.

Розкриваються поняття та ознаки адміністративної відповідальності у цілому та адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері правил дорожнього руху, зокрема. При цьому надається авторське визначення поняття «адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері правил дорожнього руху», й під ним розуміється правовий механізм реагування держави або її компетентних органів (посадових осіб) на прояв адміністративної протиправності на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку, полягає у сукупності встановлених державою матеріальних і процесуальних норм, задля забезпечення правового порядку під час здійснення дорожнього руху всіма його учасниками та покладання обов'язку зазнавати несприятливі для останніх наслідки у разі недотримання ними встановлених державою норм і правил.

Також у дослідженні було визначено ознаки адміністративної відповідальності у сфері порушення правил дорожнього руху, а саме: охороняє суспільні відносини від протиправних посягань на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку; карається у судовому або позасудовому порядку шляхом накладання адміністративного стягнення визначеного чинним законодавством України; має державно-обов'язковий характер; настає у разі вчинення адміністративного правопорушення у сфері невиконання правил дорожнього руху; є особливою формою правового реагування з боку держави (її компетентних органів) або судів на протиправні прояви у сфері правил дорожнього руху, що містять у собі суспільно шкідливі діяння; є видом державного примусу; завжди реалізується у чітко встановлених адміністративно-процесуальних формах; застосовується лише у разі вчинення адміністративного правопорушення у сфері недержання правил дорожнього руху.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, правила дорожнього руху, притягнення до адміністративної відповідальності, безпека дорожнього руху, порушення правил дорожнього руху.

The article reveals problematic issues of bringing to administrative responsibility for committing offenses in the field of road safety. Official statistical data on the topic of the study are studied, which proves the relevance of this work. The works of scientists who have studied this topic are studied and their main achievements in this area are highlighted. The domestic regulatory framework that regulates social relations in the field of road safety is analyzed and the shortcomings of the legislation that lead to ineffective legal regulation in this area are highlighted.

The concepts and features of administrative responsibility in general and administrative responsibility for offenses in the field of road safety, in particular, are revealed. At the same time, the author's definition of the concept of "administrative liability for violations of traffic rules" is provided, and it is understood as the legal mechanism of response of the state or its competent bodies (officials) to the manifestation of administrative illegality in transport, in the field of road management and communications, consisting of a set of substantive and procedural norms established by the state, in order to ensure legal order during the implementation of road traffic by all its participants and imposing an obligation to suffer adverse consequences for the latter in the event of their failure to comply with the norms and rules established by the state.

The study also identified the signs of administrative liability in the field of violation of traffic rules, namely: protects public relations from unlawful encroachments in transport, in the field of road management and communications; is punishable in court or out of court by imposing an administrative penalty determined by the current legislation of Ukraine; is of a state-mandatory nature; occurs in the event of an administrative offense in the field of failure to comply with traffic rules; is a special form of legal response by the state (its competent authorities) or courts to illegal manifestations in the field of traffic rules, which contain socially harmful acts; is a type of state coercion; is always implemented in clearly established administrative and procedural forms; is applied only in the case of committing an administrative offense in the field of non-compliance with traffic rules.

Key words: administrative liability, traffic rules, bringing to administrative liability, traffic safety, traffic violation.

Правові наслідки, що настають за порушення правил дорожнього руху передбачені чинним законодавством України та визначені у багатьох нормативно-правових актах. Так, за зазначені порушення в нашій країні передбачено адміністративну, кримінальну, а іноді й цивільно-правову відповідальність. Враховуючи те, що порушення правил дорожнього руху є одними з найрасповсюдженіших правопорушень, то наукові дослідження у цій царині були, є та будуть актуальними завжди.

Враховуючи офіційні дані, понад 3,2 млн порушень правил дорожнього руху було виявлено камерами автофіксації за 9 місяців 2024 року, за даними Департаменту патрульної поліції. Це у 1,7 разів більше, ніж за аналогічний період у минулому році, та це є рекордом за останні 5 років. 99% порушень стосувалися саме перевищення швидкості. Ще понад 2 млн порушень було зафіксовано працівниками Національної поліції [1]. Зазначене дозволяє стверджувати, що актуальність теми притягнення до

відповідальності правопорушників правил дорожнього руху навіть збільшується з кожним роком, а також особливої уваги потребує проблематика запобігання вчинення таких правопорушень.

Зазначимо, що проблемним питанням інституту адміністративної відповідальності було приділено увагу у наукових працях таких поважних вчених, як: В. Авер'янов, В. Бевзенко, Ю. Битяк, В. Богущкий, В. Гарашук, І. Голошніченко, П. Діхтієвський, Л. Коваленко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, Є. Курінний, Д. Лук'янець, О. Миколенко, В. Настюк, Ю. Оніщик, С. Петков, Д. Приймаченко, В. Развадовський, А. Селіванов, Х. Солнцева, С. Стеценко, М. Тищенко, А. Школик тощо. Але, незважаючи на глибинні та комплексні доробки зазначених учених, все ж тема притягнення до адміністративної відповідальності правопорушників за порушення правил дорожнього руху залишається актуальною та потребує вивчення й дослідження задля удосконалення чинного законодавства, запобігання вчинення нових правопорушень та справедливого покарання осіб, що порушують встановлені законом правила поведінки у цій сфері.

По-перше, розглядаючи питання адміністративно-правових наслідків за порушення правил дорожнього руху необхідно звернути увагу на теоретичну основу та квітесенцію поняття адміністративна відповідальність. Один із провідних українських учених С. Гончарук вказував на те, що заходами адміністративної відповідальності захищається великий масив різноманітних суспільних відносин, що складаються під дією норм адміністративного права, а також інших правових галузей переважно в управлінській сфері, у тому числі у сфері охорони громадського порядку та громадської безпеки, боротьби з різними правопорушеннями на транспорті, в галузі охорони праці та здоров'я населення, охорони природи, заняття підприємницькою діяльністю, у сфері забезпечення встановленого порядку управління, боротьби з корупційними проявами та ін. Сьогодні це найпоширеніший вид юридичної відповідальності в правовій системі України, правоохоронна роль якого у боротьбі з наймасовішими протиправними діяннями, якими є адміністративні проступки, постійно зростає [2, с. 57]. Ми погоджуємося з даним висловом та звертаємо увагу на те, що особи які порушують правила дорожнього руху найчастіше притягуються все ж таки до адміністративної відповідальності.

Важливим є те, що на сьогоднішній день, законодавцем не визначено й не сформовано чіткого поняття «адміністративна відповідальність», а у Кодексі України про адміністративні правопорушення визначено тільки поняття «адміністративне правопорушення», з якого саме і виходить розуміння сутності адміністративної відповідальності.

В залежності від функціонального призначення, тобто тієї ролі, яку повинен виконати інститут адміністративної відповідальності як правило виділяються три її концепції: 1) охоронну – адміністративна відповідальність виконує функцію охорони багатьох видів суспільних відносин від протиправних посягань, в основі, як зазначають вчені, положення закріплене у КУпАП, згідно з яким законодавство про адміністративні правопорушення має завданням охоронну суспільного ладу України, власності, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, а також прав та законних інтересів підприємств, установ і організацій, встановленого порядку управління, державного і громадського порядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного дотримання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством; 2) каральну – стосується адміністративного стягнення,

що накладається за вчинення адміністративного правопорушення і яке є мірою відповідальності та покаранням правопорушника за вчинення протиправного, карального та винного діяння; 3) управлінську – адміністративна відповідальність виступає, з одного боку, як необхідний елемент механізму державного управління і є різновидом державно-управлінських відносин, а з іншого – засобом охорони всіх суспільних відносин, які відносяться до сфери державного управління [3, с. 20].

Тобто, якщо виходити з цих трьох концепцій, ми можемо говорити про такі ознаки адміністративної відповідальності у сфері порушення правил дорожнього руху, як:

- охороняє суспільні відносини від протиправних посягань на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;
- карається у судовому або позасудовому порядку шляхом накладання адміністративного стягнення визначеного чинним законодавством України;
- має державно-обов'язковий характер;
- настає у разі вчинення адміністративного правопорушення у сфері невиконання правил дорожнього руху;
- є особливою формою правового реагування з боку держави (її компетентних органів) або судів на протиправні прояви у сфері правил дорожнього руху, що містять у собі суспільно шкідливі діяння;
- є видом державного примусу (а саме у вигляді застосування встановлених чинним законодавством адміністративних стягнень, які визначаються санкцією відповідної статті);
- завжди реалізується у чітко встановлених адміністративно-процесуальних формах;
- застосовується лише у разі вчинення адміністративного правопорушення у сфері недотримання правил дорожнього руху.

Після викладеного вище та окреслення всіх основних ознак адміністративної відповідальності у цілому та такої відповідальності за порушення правил дорожнього руху, логічним є розгляд й дослідження саме визначення поняття «адміністративна відповідальність». Й для того, щоб повною мірою визначитися з таким достатньо вузьким поняттям як адміністративна відповідальність у сфері порушення правил дорожнього руху, спочатку необхідно опрацювати загальне розуміння даної відповідальності та виділити ґрунтовні класичні дефініції у цілому.

Так, з урахуванням точок зору інших учених адміністративістів, адміністративна відповідальність – це формально закріплений у адміністративно-правових нормах (юридична підстава) різновид ретроспективної юридичної відповідальності – негативної адміністративно-правової реакції держави на порушення як адміністративно-правових норм, так і норм інших галузей права в різних сферах публічного адміністрування, яка виникає з моменту вчинення адміністративного правопорушення (фактична підстава) і знаходить своє відображення у конкретних матеріальних і процесуальних правовідносинах між правопорушником і державою, метою яких є понесення правопорушником в установлених законом формах і порядку заходів адміністративного стягнення, яке є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами [4, с. 178].

Практикуючі юристи зазначають, що як правова якість суб'єктів правовідносин адміністративна відповідальність являє собою суб'єктивний юридичний обов'язок для осіб, винних у порушенні встановлених адміністративно-правовими нормами правил поведінки, відшкодувати заподіяні суспільним відносинам збитки і зазнати заходів адміністративного стягнення відповідно до чинного законодавства [5, с. 12].

Що ж стосується саме адміністративної відповідальності у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, то її зазвичай визначають як відповідальність водіїв транспортних засобів, інших учасників дорожнього руху, а також посадових осіб, що забезпечують безпечну експлуатацію транспорту, доріг і шляхових споруд, за порушення правил дорожнього руху, експлуатації транспорту й шляхів, виражена в застосуванні до винних осіб установлених законом адміністративних стягнень уповноваженими на те органами (посадовими особами) на підставах і в порядку, передбачених нормами адміністративного права [6, с. 6].

Тобто, якщо говорити про адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері правил дорожнього руху, то можна сказати що це правовий механізм реагування держави або її компетентних органів (посадових осіб) на прояв адміністративної протиправності на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку, полягає у сукупності встановлених державою матеріальних і процесуальних норм, задля забезпечення правового порядку під час здійснення дорожнього руху всіма його учасниками та покладання обов'язку зазнавати несприятливі для останніх наслідки у разі недотримання ними встановлених державою норм і правил.

Зокрема, адміністративна відповідальність за порушення правил дорожнього руху в Україні передбачена главою 10 «Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку» Кодексу України про адміністративні правопорушення. Також даним Кодексом чітко регламентована процедура притягнення до такої відповідальності, строки та визначено органи (посадових осіб), які мають повноваження притягувати до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у цій сфері.

Зазначимо, що у науковій літературі зауважується, що «забезпечення безпеки дорожнього руху включає та передбачає: наявність досконалого законодавства у сфері транспортної безпеки, норми якого чітко описують безпеку дорожнього руху, правила та вимоги до неї; належне функціонування відповідного механізму дотримання цих правил та норм, забезпечення безпеки на дорогах; посилену відповідальність за порушення правил дорожнього руху; відповідність стану автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів вимогам безпеки руху; наявність норм і правил дорожнього руху і, найголовніше, їх неухильне дотримання; своєчасне забезпечення та надання необхідної медичної допомоги, застосування заходів для забезпечення надання екстреної медичної допомоги у тому числі потерпілим внаслідок дорожньо-транспортних пригод; постійну наявність інформації про умови дорожнього руху з метою попередження учасників дорожнього руху про загрози чи небезпеки на дорогах» [7, с. 19]. Враховуючи те, що одним з найважливіших аспектів забезпечення безпеки дорожнього руху визначають посилену відповідальність за порушення правил дорожнього руху, то вважаємо за необхідне звернути увагу саме на санкції статей пов'язаних з порушенням правил дорожнього руху. Так, Кодексом України про адміністративні правопорушення за вчинення порушень у цій сфері передбачено переважно накладання штрафу та позбавлення права керування транспортними засобами або при вчиненні особливо суспільно шкідливих діянь до особи правопорушника можуть засто-

сувати адміністративний арешт. Й очевидним є те, що саме посилення законодавцем відповідальності за вчинення тих чи інших порушень правил дорожнього руху шляхом, наприклад, підвищення штрафів, стане однією з варіацій запобігання вчинення адміністративних правопорушень у досліджуваній сфері.

Варто звернути увагу й на напрацювання інших учених, які наголошують на таких напрямках вдосконалення інституту адміністративної відповідальності за порушення правил дорожнього руху: 1) у статті 124 КУпАП скасувати адміністративну відповідальність за спричинення ДТП з матеріальними збитками; 2) встановити адміністративну відповідальність водіїв за порушення правил дорожнього руху, що спричинило ДТП з завданням потерпілим тілесних ушкоджень легкого ступеня тяжкості, суб'єктом правопорушення залишити тільки водія транспортного засобу, відповідальність інших суб'єктів за порушення правил дорожнього руху, що спричинило ДТП, передбачити в статті 127 КУпАП; 3) передбачити відповідальність за повторність вчинення вказаного вище правопорушення протягом року; 4) запропоновано встановити відповідальність посадових осіб у сфері безпеки дорожнього руху за невиконання чи порушення своїх обов'язків при випуску транспортних засобів на лінію, що потягнуло за собою створення аварійної обстановки, пошкодження майна або завдання потерпілому легких тілесних ушкоджень, а також за невиконання чи порушення своїх обов'язків при будівництві, реконструкції, ремонті чи утриманні автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, інших дорожніх споруд, що потягнуло за собою пошкодження майна або завдання потерпілому легких тілесних ушкоджень тощо [8, с. 15].

Але все ж таки для вдосконалення інституту адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху слід акцентувати увагу на необхідності комплексного підходу до питання адміністративної відповідальності в цілому. Це включає вдосконалення законодавчої бази, ефективне застосування санкцій, забезпечення справедливих процедур адміністративного провадження та просвітницьку роботу серед населення. Лише такий підхід може забезпечити довготривале зниження кількості дорожньо-транспортних пригод та підвищення загальної безпеки на дорогах [9, с. 247].

Таким чином, досліджуючи питання адміністративно-правових наслідків порушень правил дорожнього руху, можна дійти висновку, що притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху є найпоширенішим видом юридичної відповідальності, при цьому до такої відповідальності правопорушник може бути притягнутий як в позасудовому, так і в судовому порядку. При цьому, під час дослідження було виявлено, що вітчизняна нормативно-правова база, яка врегульовує питання притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності не є досконалою і має досить багато недоліків та потребує свого вдосконалення шляхом внесення змін до чинного законодавства. Також, у роботі було висвітлено основні проблемні питання даного інституту в Україні й запропоновано шляхи їх вирішення для належного та ефективного забезпечення безпеки дорожнього руху та підвищення якості правового регулювання у досліджуваній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перевірка і оплата штрафів ПДР. Аналітика. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/autofines-2024> (дата звернення 15.09.2025).
2. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність: сутність та окремі проблеми трансформації на сучасному етапі. *Юридичний вісник*. Серія «Повітряне і космічне право». 2007. Т. 3. № 4. С. 57–60. С. 57.
3. Дрофич Ю.В. Поняття та основні ознаки адміністративної відповідальності: аналіз сучасної адміністративно-правової літератури. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія ПРАВО. № 73. Ч. 2. С. 18–26. С. 20.
4. Поштаренко О. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 174–179. С. 178.
5. Матіос А. Зміст і сутність адміністративної відповідальності. *Право України*. 2006. № 2. С. 9–12.

6. Михайлов Р.І. Забезпечення адміністративної відповідальності за порушення законодавства у сфері безпеки дорожнього руху в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.03.07. Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Київ. 2011. 21 с. с. 6.
7. Болтянський О. В., Болтянська Н.І. Забезпечення ефективності і безпеки дорожнього руху : матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Безпека дорожнього руху в умовах воєнного стану» (м. Кривий Ріг, 27 травня 2022 року). Кривий Ріг, 2022. 148 с. С. 17–20.
8. Кучеренко О. Адміністративна відповідальність за порушення Правил дорожнього руху, що спричинило дорожньо-транспортну пригоду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро. 2016. 20 с. с.15.
9. Омельченко І.О., Яра О.С. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 244–247. С. 247.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/39>

ОСОБЛИВОСТІ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

FEATURES OF NECESSARY DEFENSE IN CRIMINAL LAW

**Григор'єва М.Є., к.ю.н., доцент,
старший викладач кафедри кримінального права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена одній із проблем, яка протягом досить тривалого часу залишається актуальною в кримінальному праві – удосконаленню інституту виключення кримінальної протиправності діяння, а саме удосконалення системи кримінального законодавства України з питань необхідної оборони. Зміни, що відбуваються у суспільстві останнім часом потребують інтенсивної законотворчої діяльності, що активують потребу нового підходу в правовому регулюванні суспільних відносин, що забезпечують реалізацію конституційних положень по захисту права на своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань. У статті доведено, що існування в кримінальному праві конституційного положення щодо необхідної оборони надає особі більш широкі можливості для захисту прав і свобод, ніж це передбачено конституційними приписами. Необхідна оборона за Кримінальним кодексом України регламентує захист не лише власних прав і свобод тієї особи, яка захищається, а й інших осіб, а також суспільних інтересів та інтересів держави. Досліджено ознаки та підстави необхідної оборони, як обставини, що виключає кримінальну протиправність особи. Розглянуто проблемні питання застосування необхідної оборони на практиці щодо заподіяної шкоди в ході захисту від посягань інших осіб, задля того, щоб правозастосовні органи всі особливості, ознаки та межі необхідної оборони належно враховували та вчасно надавали відповідну правову оцінку. Проаналізовано факти, щодо яких встановлено безпідставне посилення осіб на те, що вони діяли в стані необхідної оборони з метою ухилення від кримінальної відповідальності та покарання. У зв'язку з цим актуальність питань щодо необхідної оборони в кримінальному праві не втрачає свого значення. Дослідження ознак, підстав, меж необхідної оборони безпосередньо впливає на правильність вирішення досить великої кількості кримінальних справ. У статті висвітлено питання щодо наявності особливих умов, які не будуть визначати перевищення меж необхідної оборони незалежно від наслідків. Такими особливими умовами є напад озброєної особи чи групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення. Доведено, що правомірним і вчиненням у межах необхідної оборони буде застосування будь-яких засобів чи предметів, включаючи зброю і заподіяння будь-якої шкоди тому, хто посягає. Також досліджено питання про кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди пристроями, які діють автоматично, без участі особи, що захищає своє майно чи інші блага. Особливою актуальністю це питання набуло саме зараз, коли українське суспільство перебуває у стані війни і тому вимушено використовувати для збереження свого майна будь-які захисні пристрої, вибухові пристрої або такі, що вражають електричним струмом. У статті акцентовано увагу на напрямку сучасної кримінально-правової політики, який стосується застосування інституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, виключення кримінальної відповідальності, обставини, що виключають протиправність діяння, необхідна оборона.

The article is devoted to one of the problems that has remained relevant in criminal law for quite a long time – the improvement of the institution of excluding the criminal illegality of an act, namely, the improvement of the system of criminal legislation of Ukraine on issues of necessary defense. The changes taking place in society recently require intensive legislative activity, which activates the need for a new approach to the legal regulation of social relations, ensuring the implementation of constitutional provisions on the protection of the right to one's life and health, the life and health of other persons from unlawful encroachments. The article proves that the existence of a constitutional provision on necessary defense in criminal law provides a person with broader opportunities for protecting rights and freedoms than is provided for by constitutional provisions. Necessary defense under the Criminal Code of Ukraine regulates the protection of not only the rights and freedoms of the person being defended, but also of other persons, as well as public interests and interests of the state. The signs and grounds of necessary defense are studied as circumstances that exclude the criminal wrongfulness of a person. The problematic issues of applying necessary defense in practice in relation to the damage caused during protection from the encroachments of other persons are considered, in order for law enforcement agencies to properly take into account all the features, signs and limits of necessary defense and to provide an appropriate legal assessment in a timely manner. The facts are analyzed in relation to which it was established that individuals acted in a state of necessary defense in order to evade criminal liability and punishment. In this regard, the relevance of issues regarding necessary defense in criminal law does not lose its significance. The study of the signs, grounds, limits of necessary defense directly affects the correctness of resolving a fairly large number of criminal cases. The article highlights the issue of the presence of special conditions that will not determine the exceeding of the limits of necessary defense regardless of the consequences. Such special conditions are an attack by an armed person or group of persons, an unlawful violent invasion of a home or other premises. It is proven that the use of any means or objects, including weapons, and causing any harm to the aggressor will be lawful and committed within the framework of necessary defense. Separately, the issue of the criminal-legal assessment of causing harm by devices that operate automatically, without the participation of a person protecting their property or other benefits, is investigated. This issue has become particularly relevant now, when Ukrainian society is in a state of war and is therefore forced to use any protective devices, explosive devices or those that inflict electric shock to preserve its property. The article focuses on the direction of modern criminal-legal policy, which concerns the application of the institution of circumstances that exclude the criminal illegality of an act.

Key words: criminal law, criminal liability, exclusion of criminal liability, circumstances that exclude the illegality of an act, necessary defense.

Кримінально-правовий інститут необхідної оборони базується на конституційних положеннях. Відповідно до ч. 3 ст. 27 Конституції України кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб від протиправних посягань. У статті 55 Конституції України також зазначено, що кожен може не лише звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відповідних міжнародних інституцій, а й самостійно будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Існування в кримінальному праві конституційного положення щодо необхідної оборони надає особі більш широкі можливості для захисту прав і свобод, ніж це передбачено конституційними приписами. Необхідна оборона за Кримінальним кодексом України регламентує захист не лише власних прав і свобод тієї особи, яка захищається, а й інших осіб, а також суспільних інтересів та інтересів держави. З цього можна зробити висновок, що коло об'єктів необхідної оборони можна розширити і за рахунок тих, про які прямо у ч. 1 ст. 36 КК не йдеться. Наприклад, необхідна оборона може застосовуватися і для захисту інтересів міжнародних організацій, діяльність яких здійснюється на підставі загально визнаних норм міжнародного права або інтересів іноземних держав. Саме тому неможна називати необхідну оборону в кримінальному праві самообороною чи самозахистом, бо в такому випадку увага перекладається на захист виключно власних прав і свобод того, хто захищається, а всі інші суспільні відносини залишаються поза межами такого захисту.

У зв'язку з тим, що у правозастосовній діяльності виникає багато питань щодо необхідної оборони органи досудового слідства, прокуратури і суду в ході застосування цієї норми, вимушені звертатися до постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону», що є чинною і на сьогоднішній день. При цьому слід зазначити, що право особи на необхідну оборону частіше за все недооцінюється. Про що свідчать матеріали опублікованих судових справ, в яких у випадках позбавлення життя чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень особа, яка діяла у стані необхідної оборони та яка відповідно до закону не підлягає кримінальній відповідальності, спочатку притягається до кримінальної відповідальності за вбивство чи тілесні ушкодження, і тільки через певний проміжок часу вже в суді вищої інстанції виправляється ця помилка. Свідчення підозрюваних, обвинувачених, підсудних щодо того, що завдана шкода заподіяна в ході захисту від посягань інших осіб, належно не враховується та вчасно не підлягає відповідній правовій оцінці. Правозастосовні органи дуже прискіпливо та ретельно повинні аналізувати і досліджувати такі факти, оскільки, з іншого боку, зустрічаються досить часто випадки в тому числі й безпідставного посилення осіб на те, що вони діяли в стані необхідної оборони з метою ухилення від кримінальної відповідальності та покарання. У зв'язку з цим актуальність питань щодо необхідної оборони в кримінальному праві не втрачає свого значення. Дослідження ознак, підстав, меж необхідної оборони безпосередньо впливає на правильність вирішення досить великої кількості кримінальних справ.

На сучасному етапі розвитку суспільства законодавець робить достатньо багато кроків щодо удосконалення інституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Свій вагомий вклад у вирішення цього питання вносять і науковці, які працюють в цьому напрямку, зокрема, Ю. В. Абакумова, Ю. В. Баулін, В. М. Бурдін, А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, С. І. Дячук, Н. В. Лісова, М. І. Хавронюк, Ю. В. Мантуляк та інші дослідники.

Поняття необхідної оборони передбачено законодавцем в ч. 1 ст. 36 КК, відповідно до якого необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обставині для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Назва цього кримінально-правового інституту акцентує увагу на тому, що має місце оборона та що вона є обов'язково необхідною, тобто потрібною, суттєвою в даній обставині. З цього випливає, що будь-яка особа реалізуючи своє конституційне право захищати своє життя та здоров'я вимушена долати опір якомусь посяганням, бо в тому разі, коли таке посягання відсутнє, то й немає від чого оборонятися. Оборона перш за все втілюється в тому опорі, який вимушено здійснюється особою щодо якої вчинили напад, тому пов'язана із заподіянням шкоди тому, хто посягає [2, 43]. Очевидно, що за інших обставин такі дії завжди оцінюються як кримінальні правопорушення і тягнуть за собою кримінальне покарання на загальних підставах відповідно КК України. Тільки в тому випадку, коли істотна шкода відсутня, це дає можливість виключати необхідну оборону і взагалі не оцінювати саму дію відповідно до норм кримінального права. Тому реалізація права на захист своїх прав і свобод у вигляді втечі особи і таким чином уникнення нападу виключає підстави та ознаки необхідної оборони і тільки в тому випадку, коли нападнику заподіяна смерть, або тілесні ушкодження чи матеріальна шкода постає питання щодо встановлення всіх складових необхідної оборони. Оборона стає необхідною не тому, що вона є вимушеним єдиним способом, який дозволяє особі уникнути шкоди від нападу, а тому що особа, яка зазнала нападу, має право на необхідну оборону, незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання чи звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Право на необхідну оборону – це суб'єктивне право особи, яким вона може скористатися, а може й відмовитися, використовуючи інші способи, які, на її думку, в тій обставині, що склалася є більш прийнятнішими. При будь-яких обставинах необхідна оборона повинна мати свої межі, які передбачені законом про кримінальну відповідальність [1, 334]. Відповідно положень КК особа, яка зазнала нападу має право заподіяти нападнику не будь-яку шкоду, а лише ту, яка потрібна (необхідна і достатня в даній обставині) для негайного відвернення посягання. Окремо законодавець встановив умови при яких межі заподіяння шкоди не зазначаються взагалі, тобто таких меж не існує. Відповідно ч. 5 ст. 36 КК при захисті від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення межі шкоди нападнику не встановлюються, допустимим є застосування для захисту будь-яких засобів і заподіяння будь-якої шкоди.

Закон про кримінальну відповідальність не дає визначення суспільно небезпечного посягання, і тим паче не встановлює чи від будь-якого такого посягання допускається необхідна оборона, тобто в тому числі й заподіяння шкоди посягаючому.

Досліджуючи поняття суспільно небезпечного посягання слід зазначити, що таке посягання відповідає будь-якому діянню, що передбачене певною статтею Особливої частини КК, але при цьому не обов'язково повинно мати всі ознаки кримінального правопорушення, а повинно бути об'єктивно суспільно небезпечним [4, 287]. Тому суспільно небезпечне посягання при необхідній обороні можуть вчинювати неосудні особи або ті, що не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідаль-

ність. З одного боку можна зазначити, що ступінь суспільної небезпечності посягання для необхідної оборони не має значення, але слід підкреслити, що вона має враховуватися при визначенні розміру шкоди, шляхом заподіяння якої здійснюється оборона. За своїм характером суспільно небезпечне посягання втілюється в життя у формі дії, оборона від якої потребує негайного заподіяння шкоди тому, хто посягає. В тому випадку, коли відбувається така дія, шкода від якої віддалена у часі чи якій можна ефективно протидіяти без заподіяння шкоди посягаючому, то вона не створює підставу для необхідної оборони. Слід зазначити, що малозначні діяння не можуть завдавати істотної шкоди і тому їх не можна визнавати суспільно небезпечним посяганням. Тому необхідна оборона не допускається проти таких діянь, а також тих, які створюють адміністративні проступки, цивільні делікти чи інші правопорушення.

Очевидно, що суспільно небезпечним посяганням може визнаватися лише поведінка людини. Відповідно, не допускається заподіяння шкоди на підставі норм про необхідну оборону для відвернення загрози від поведінки тварини, діяльності технічного пристрою, явищ природи.

Крім того обов'язковою ознакою посягання є його очевидність в об'єктивному світі, тобто дійсність. Це означає, що воно існує реально в житті, його можна зафіксувати як факт, а не лише в уяві особи, яка вважає, що перебуває у стані необхідної оборони. Якщо заподіюється шкода від недійсного посягання, то вона встановлюється за ознаками уявної оборони та оцінюється відповідно ст. 37 КК.

Наступною ознакою суспільно небезпечного посягання в межах необхідної оборони слід назвати наявність посягання, що констатує, що посягання вже розпочалося, але ще не закінчилося. Воно буде наявним в тому випадку, якщо ним уже заподіюється шкода інтересам, які охороняються законом. Тобто, таке посягання уже розпочалося, посягаючий уже почав виконувати дії, які відповідають об'єктивній стороні певного кримінального правопорушення. У тих випадках, коли безпосереднього посягання ще немає, але воно має от-от розпочатися, бо вже створена реальна загроза заподіяння шкоди, для відвернення такого очевидного неминучого посягання (наприклад упереджувачий постріл в особу, яка прицілюється в свою жертву), заподіяння шкоди допускається. Що не можна сказати про заподіяння шкоди для відвернення посягання, яке лише готується та може бути вчинено лише у віддаленому майбутньому. Такі випадки ще називають передчасною обороною, що, як правило, не може оцінюватися як необхідна оборона.

Слід зазначити, що необхідна оборона можлива для відвернення повторення суспільно небезпечного посягання чи вчинення посягання щодо іншого потерпілого, але тут обов'язково треба враховувати, що момент закінчення посягання не слід пов'язувати з моментом закінчення кримінального правопорушення з боку особи, щодо якої здійснюється необхідна оборона. Тому закінченням і таким, щодо якого не допускається необхідна оборона, є посягання, від якого винний добровільно відмовився, яке було припинене внаслідок використання непридатних засобів чи опору потерпілого або втручання інших осіб.

Захисту в ході необхідної оборони підлягають тільки права та інтереси осіб, що охороняються кримінальним законом. Як вже зазначалося, такі права та інтереси можуть належати безпосередньо особі, яка сама заподіює шкоду тому, хто посягає в межах реалізації необхідної оборони, так і будь-якій іншій особі, власні права та інтереси, якої не порушуються але при цьому яка захищає права та інтереси інших осіб (родичів, близьких або сторонніх осіб).

Захисту при необхідній обороні підлягають також і права та інтереси суспільства та держави. Причому суспільство слід розуміти в широкому сенсі, як суспільство в цілому, так і як територіальну громаду або об'єднання

громадян [3, 530]. Необхідно звернути увагу на те, що необхідна оборона може стосуватися захисту лише законних прав та інтересів. Очевидно, що у тому випадку, коли шкода заподіюється для запобігання протиправним інтересам особи, то такі дії не створюють стану необхідної оборони. Наприклад, неможлива необхідна оборона щодо правомірних дій особи, яка реалізує своє право (наприклад знищує своє власне майно), виконує професійні функції (лікар проводить операцію) чи здійснює службові обов'язки в межах повноважень (міліціонер затримує правопорушника). Не можна визнавати необхідною обороною і випадки, коли відбувалася провокація необхідної оборони, наприклад, у разі провокації особи на посягання для того, щоб використати її як привід для розправи начебто у ході захисту.

Обов'язковою ознакою необхідної оборони є те, що вона вчинюється шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає. Відсутність такої шкоди виключає стан необхідної оборони. Шкода, яка заподіяна при необхідній обороні, частіше за все пов'язана із тілесними ушкодженнями або позбавленням життя, але може бути заподіяна і матеріальна шкода, а також шкода будь-якого іншого характеру, якщо вона є необхідною для негайного відвернення чи припинення посягання. Наприклад, обмеження вільного пересування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи.

Необхідна оборона передбачає заподіяння шкоди лише тому, хто здійснює посягання. Якщо шкода завдана стороннім особам, то такі дії тягнуть кримінальну відповідальність як за кримінальне правопорушення, вчинене з необережності або з непрямым умислом.

Щодо розміру шкоди, то вона не повинна перевищувати необхідну шкоду для припинення суспільно небезпечного посягання. Право на необхідну оборону від суспільно небезпечного посягання не передбачає можливості заподіяння посягаючому будь-якої шкоди. Така шкода повинна бути необхідною і достатньою для відвернення посягання. Її характер та розмір визначаються з обов'язковим урахуванням суспільної небезпечності посягання. Зрозуміло, що чим більш небезпечним є посягання, тим більша шкода допускається для його припинення. Очевидно, що при захисті свого життя чи життя іншої особи правомірним буде позбавлення життя нападника, але якщо такі ж наслідки сталися в результаті захисту майна, то вони є недопустимими при необхідній обороні. Слід зазначити, що кримінальний закон не встановлює будь-яких вимог щодо розміру блага, яке захищається, і блага, якому заподіюється шкода. Заподіяна шкода може бути й більш тяжкою, ніж та, яка загрожувала. З огляду на судову практику щодо згвалтування, то для запобігання вчиненню такого кримінального правопорушення можна захищатися шляхом заподіяння будь-яких тілесних ушкоджень і навіть смерті нападнику.

Аналізуючи обстановку захисту слід зазначити, що враховуються час, місце вчинення посягання, співвідношення сил того, хто посягає, і того, хто обороняється, кількість осіб на одному й іншому боці, наявність зброї та засобів посягання та оборони тощо. Але слід звернути увагу на те, що кримінальний закон не вимагає, щоб зброї та засоби, які використовує особа, що захищається, були еквівалентні тим, що використовує нападник.

Відповідно ч. 4 ст. 36 КК особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Особливий психічний стан особи, а саме сильне душевне хвилювання, створює так би мовити «вибачальну» помилку у визначенні нею розміру необхідної і достатньої шкоди, тому у такому випадку будь-яка шкода буде визнаватися заподіяною в межах необхідної оборони.

Ч. 5 ст. 36 КК передбачає наявність особливих умов, які не будуть визначати перевищення меж необхідної оборони незалежно від наслідків. Такими особливими умовами, як уже зазначалося, є напад озброєної особи чи групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення. Правомірним і вчиненим у межах необхідної оборони буде застосування будь-яких засобів чи предметів, включаючи зброю і заподіяння будь-якої шкоди тому, хто посягає. Законодавець закріпив вичерпний перелік таких умов, тому всі інші умови, включаючи співвідношення соціальної цінності благ, яким загрожувало посягання, і тих, яким заподіяна шкода в ході захисту, обстановка оборони не створюють необхідної оборони.

Окремого дослідження в теорії кримінального права потребує питання про кримінально-правову оцінку заподіяння шкоди пристроями, які діють автоматично, без участі особи, яка захищає своє майно чи інші блага. Особливої актуальності це питання набуло саме зараз, коли українське суспільство перебуває у стані війни і тому вимушено використовувати для збереження свого майна будь-які захисні пристрої, вибухові пристрої або такі, що вражають електричним струмом. Власники домогосподарств, покидаючи свої домівки вимушені шукати самостійно ті засоби, які здатні захистити їх оселю від пограбування, в той період, коли їх немає вдома.

У науці кримінального права існують різні точки зору з приводу вирішення цього питання. Одні науковці можливість застосування таких пристроїв категорично заперечують, бо запевняють, що особи, які встановили такі пристрої, у разі заподіяння ними шкоди повинні нести відповідальність за умисні кримінальні правопорушення. При цьому аргументів на користь такого підходу або не наводять взагалі, або ж вказують, що встановлення таких пристроїв являє собою передчасну оборону. Вбачається, що така позиція є хибною, тому що саме встановлення захисних пристроїв ще ніякої шкоди не заподіює і не може визнаватися протиправним діянням. У таких випадках шкода захисними пристроями заподіюється тільки тоді, коли відбувається безпосереднє реальне посягання на суспільні відносини власності, тобто коли особа заїде в охоронювану зону і почне посягання. З огляду на це можна зазначити, що застосування таких пристроїв слід визнавати правомірним та заподіяння за допомогою них шкоди особі, яка здійснила посягання таким, що не тягне за собою кримінальної відповідальності. Аргументами на користь такої позиції і є положення Конституції України про які вже зазначалося раніше, що обґрунтовуються реалізацією особи права на забезпечення недоторканності житла, або ж відсутністю причинного зв'язку між поведінкою особи, яка встановила пристрої, і наслідками, що настають через дії іншої особи, яка протиправно вторглася в зону дії захисних пристроїв.

Таким чином, застосування захисних пристроїв підпадає під всі ознаки необхідної оборони. Особа застосовуючи захисний пристрій таким чином реалізовує своє право на захист приватної власності та має право в таких умовах на заподіяння шкоди тій особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання. Своїми діями особа, що потенційно захищає свою приватну власність, створює обставину, що виключає протиправність діяння, в межах необхідної оборони тільки без особистої присутності в момент заподіяння шкоди тому, хто посягає. Отже, при дотриманні всіх умов правомірності необхідної оборони, які стосуються як суспільно небезпечного посягання, так і захисту, виключається кримінальна відповідальність такої особи.

На підставі цього, можна зробити висновок, що заподіяння захисними пристроями шкоди буде набувати ознаки правомірності тоді, коли особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання заподіяна така сама шкода, яка могла б бути завдана особою, яка потенційно здійснювала б захист своїх правоохоронюваних інтересів особисто при

відверненні чи припиненні суспільно небезпечного посягання.

Слід звернути увагу на те, що заподіяння захисними пристроями шкоди буде мати ознаки правомірності при наявності деяких умов, а саме: коли шкода заподіяна в межах охоронюваного приміщення чи іншої території. У таких обставинах обов'язково треба зазначити, що особа, що здійснює суспільно небезпечне посягання повинна розпочати безпосередньо саме посягання, тобто почати вплив на суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом. Це означає, що захисний пристрій має спрацювати тоді, коли нападник почав зламувати замок або подолав інші перешкоди.

Також при використанні захисних пристроїв в межах необхідної оборони цими пристроями не повинна заподіюватися смерть особи чи тяжке тілесне ушкодження. У такому випадку шкода у вигляді смерті чи тяжкого тілесного ушкодження допустима лише при захисті рівноцінних благ іншої особи, а не майна, для охорони якого, як правило, встановлюються такі захисні пристрої.

Таким чином, заподіяння шкоди більшої, ніж та, яку можна заподіяти в умовах, коли б особа здійснювала особисто захист, слід кваліфікувати як перевищення меж необхідної оборони.

Окремо потрібно сказати, що в тому випадку, якщо захисні пристрої заподіюють шкоду не особі, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання, а іншим особам, то скоєне повинно кваліфікуватися з урахуванням суб'єктивного ставлення до наслідків, які настали. При цьому вирішальне значення має те, чи були передбачені особою заходи запобігання шкоді таким іншим особам, які це заходи і чому вони виявилися неефективними. У цілому ж слід керуватися приписами щодо заподіяння в стані необхідної оборони шкоди іншим особам.

Досить часто на практиці виникають питання щодо перевищення меж необхідної оборони. Така ситуація обумовлена тим, що констатація експерта оборони вимагає оцінки всієї сукупності обставин по кожній конкретній справі. КК не розкриває це поняття достатньо конкретно, а в науковій літературі даються різні рекомендації з цього приводу. За чинним законодавством перевищенням меж необхідної оборони вважається явна невідповідність характеру захисту та небезпечності посягання [5, 7].

Перевищення меж необхідної оборони (експерт оборони) свідчить про те, що особа, яка захищається, хоча і перебувала у стані необхідної оборони, але порушила вимогу про співрозмірність оборони [5, 7].

Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у ст. ст. 118 та 124 КК.

З цього можна зробити висновок, що експерт оборони можливий лише там, де заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода (смерть або тяжкі тілесні ушкодження), яка явно не відповідала або небезпечності посягання або обставинці захисту. Тлумачення слів «явно не відповідала небезпечності посягання або обставинці захисту» констатує невідповідність небезпечності посягання або обставинці захисту тим умисним діям, які вчиняє особа, що захищається, тобто тяжка шкода об'єктивно перебуває в очевидній, різкій невідповідності або з небезпечністю вчиненого посягання, або із обставинкою захисту, що склалася для тієї особи, яка захищається. Водночас така особа повинна суб'єктивно усвідомлювати явну невідповідність тяжкої шкоди, яку вона заподіює тому, хто посягає. Вирішальним тут виступає суб'єктивне ставлення особи, що захищається, до заподіяної шкоди. Звідси також випливає, що перевищення меж необхідної оборони може мати місце

тільки за наявності умислу. Тому не є ексцесом оборони заподіяння тяжкої шкоди з необережності.

Отже, перевищення меж необхідної оборони – це умисне заподіяння особі, яка вчиняє посягання, тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), явно неспіврозмірної небезпечності посягання або явно невідповідної обстановці захисту.

Таке визначення перевищення меж необхідної оборони дає можливість виділити два види ексцесу оборони, а саме: перевищення меж допустимої шкоди та перевищення меж достатньої шкоди.

Перевищення меж допустимої шкоди відбувається в тому випадку, коли при захисті від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності (наприклад, коли особа порушує громадський порядок і це потребує припинення або здійснює опір представнику влади) особа, яка захищається, умисно заподіює тому, хто посягає, смерть або тяжкі тілесні ушкодження. Саме в такій ситуації можна впевнено зазначати, що тяжка шкода, яка заподіюється нападнику, явно неспіврозмірна небезпечності посягання.

Перевищення меж достатньої шкоди має місце тоді, коли особа, яка захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над нападником, умисно, без явної необхідності позбавляє її життя або спричиняє тяжкі тілесні ушкодження, тим самим заподіюючи тяжку шкоду, об'єктивно фактично більшу, ніж вона була необхідною і достатньою за сприятливої обстановки захисту, що склалася для того, хто захищається.

Ексцес оборони підлягає кваліфікації або за ст. 118 КК (умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони), або за ст. 124 КК (заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони).

Таким чином, реалії сьогодення дають нам можливість стверджувати, що обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, і необхідна оборона в тому числі, потребують подальшого дослідження та вдосконалення, тому що саме вони стоять на межі правильної оцінки таких обставин, що в подальшому можуть мати наслідком або виключення кримінальної відповідальності, або притягнення до неї з урахуванням пом'якшуючих обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак Г.М. Безмежна необхідна оборона (частина 5 статті 36 КК України): актуальні проблеми вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №7. С. 332-335.
2. Баулін Ю.В. Обставини, що виключають злочинність діяння. Харків. Основа, 1991. 359 с.
3. Івашко С.В. Необхідна оборона в контексті правозастосовчої практики Верховного Суду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №4. С. 529-532.
4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ Харків: Юрінком Інтер Право, 2001. 419 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОЇ СИЛИ, СПЕЦЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В ІНКАСАЦІЇ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІНКАСАТОРІВ (ПРИВАТНОЇ ТА ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ)

USE OF PHYSICAL FORCE, SPECIAL MEANS AND FIREARMS IN COLLECTION AS ORGANISATIONAL AND LEGAL MEASURES TO ENSURE THE SAFETY OF COLLECTION AGENTS (PRIVATE AND STATE SECURITY)

Журавель О.А., д.філос. в гал. права, майст. спорту з рукопашного бою,
старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджуються питання правового регулювання та практичного застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї в діяльності інкасаторів як представників приватних охоронних структур і державних органів охорони. Актуальність теми обумовлена зростанням ризиків збройних нападів, спроб пограбувань та диверсійно-розвідувальної діяльності проти інкасаторських груп у сучасних умовах воєнного стану та високого рівня криміногенної небезпеки. У роботі наголошується, що інкасація є специфічною сферою охоронної діяльності, яка потребує поєднання організаційно-правових механізмів, технічного забезпечення та належної професійної підготовки персоналу. Особливу увагу приділено аналізу законодавчої бази України, зокрема Закону «Про Національну поліцію», Закону «Про охорону діяльності», Кримінального та Кримінального процесуального кодексів, а також підзаконних актів, що регламентують порядок застосування сили, спецзасобів та зброї інкасаторами. У статті розглянуто правові межі застосування вогнепальної зброї як крайнього заходу для запобігання злочинним посяганням, а також питання правової відповідальності за перевищення повноважень. Проаналізовано сучасні виклики, серед яких: організовані збройні напади, фізичні загрози, витік службової інформації, недостатня підготовка персоналу. Запропоновано комплекс заходів щодо удосконалення практики охорони інкасаційних операцій: впровадження сучасних тактичних методик підготовки інкасаторів, систем дистанційного контролю та сповіщення, стандартизації порядку взаємодії приватних охоронних структур з Національною поліцією. В статті доведено, що правове та практичне забезпечення безпеки інкасаторів є важливим елементом фінансової стабільності держави та довіри до банківсько-економічної системи. Оптимальне поєднання нормативної бази, сучасних технологій і професійної підготовки персоналу є запорукою ефективного захисту інкасаційних операцій від злочинних посягань.

Ключові слова: заходи запобігання злочинам, банківські установи, інкасатори, правове регулювання, розбій, користь, кримінологічна характеристика, причини, умови, взаємодія, спеціальна фізична підготовка, Національна поліція України.

The article examines issues of legal regulation and practical application of physical force, special means and firearms in the activities of cash collectors as representatives of private security structures and state security agencies. The relevance of the topic is due to the growing risks of armed attacks, attempted robberies and sabotage and reconnaissance activities against cash collectors in the current conditions of martial law and high levels of crime. The paper emphasises that cash collection is a specific area of security activity that requires a combination of organisational and legal mechanisms, technical support and appropriate professional training of personnel. Particular attention is paid to the analysis of the legislative framework of Ukraine, in particular the Law 'On the National Police', the Law 'On Security Activities', the Criminal and Criminal Procedure Codes, as well as subordinate acts regulating the use of force, special means and weapons by cash collectors. The article examines the legal limits of the use of firearms as a last resort to prevent criminal attacks, as well as the issue of legal liability for exceeding authority. Current challenges are analysed, including organised armed attacks, physical threats, leaks of official information and insufficient staff training. A set of measures is proposed to improve the practice of protecting cash collection operations: the introduction of modern tactical methods of training cash collectors, remote control and notification systems, and standardisation of the procedure for interaction between private security structures and the National Police. The article proves that the legal and practical security of cash collectors is an important element of the financial stability of the state and trust in the banking and economic system. The optimal combination of the regulatory framework, modern technologies and professional training of personnel is the key to effective protection of cash collection operations from criminal attacks.

Key words: crime prevention measures, banking institutions, cash collectors, legal regulation, robbery, benefit, criminological characteristics, causes, conditions, interaction, special physical training, National Police of Ukraine.

Вступ. У сучасних умовах підвищеної криміногенної активності та зростання рівня організованої злочинності, питання безпеки перевезення грошових коштів та цінностей набуває особливої актуальності. Інкасаційні операції традиційно належать до найбільш ризикованих видів діяльності, оскільки інкасатори стають потенційними об'єктами збройних нападів, пограбувань та інших протиправних посягань. Забезпечення безпеки інкасаторів передбачає комплекс заходів організаційного, технічного та правового характеру, серед яких особливе місце займає питання застосування фізичної сили, спецзасобів та вогнепальної зброї. Правове регулювання та практичне застосування заходів фізичного впливу є важливим елементом забезпечення особистої безпеки інкасаторів, охорони грошових коштів та недопущення протиправних дій. Водночас застосування фізичної сили в інкасаційній діяльності потребує суворого дотримання норм законодавства, зокрема Конституції України, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про охорону

решень банківських установ. Таким чином, дослідження організаційно-правових засад застосування фізичної сили, спецзасобів та вогнепальної зброї в інкасаційній діяльності дозволяє поєднати питання правової регламентації, тактичної підготовки та практичного захисту інкасаторів від збройних нападів. Це формує новий безпековий вектор, що потребує наукового осмислення та впровадження сучасних методів у діяльність правоохоронних та охоронних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розвинених країнах світу протидії злочинності приділяється достатньо велика увага. Відзначається активна участь розвинених країн у міжнародному співробітництві, розробці національних та регіональних програм запобігання злочинам. Досвід країн Східної та Західної Європи демонструє позитивні напрацювання в цьому напрямку. Особлива увага приділяється питанням запобігання і протидії злочинності у сфері нападів на банківські установи та інка-

саторів, це обумовлено великою кількістю злочинів такого роду. Наприклад, у Великій Британії, Бельгії, Голландії щороку відбуваються тисячі нападів на вантажівки, що перевозять гроші.

Питання кримінально-правової та кримінологічної характеристики розбійних нападів досліджували такі вчені, як: М. І. Бажанов, О. М. Бандурка, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, Л. М. Давиденко, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, М. Й. Кор жанський, Л. М. Кривоченко, П. С. Матишевський, Ю. В. Нікітін, М. І. Панов, С. В. Трофимов, В. П. Смелянов тощо. Однак, як показує аналіз законодавства і відповідних внутрішньодержавних вимог щодо протидії злочинам, які вчиняються у сфері інкасації та перевезення цінностей, важливою вимогою формування належного правового регулювання питань безпеки банків є зокрема вдосконалення правової бази з питань інкасації, навчальної підготовки інкасаторів та розробки сучасних методів забезпечення їхньої безпеки, тому тема потребує додаткового дослідження [10].

Метою статті є аналіз правових засад та практичних аспектів застосування фізичної сили інкасаторами під час виконання службових обов'язків, а також визначення організаційно-правових напрямів підвищення безпеки інкасаційної діяльності в умовах зростання ризиків збройних нападів.

Виклад основного матеріалу. В Україні правове регулювання діяльності інкасаторів, у тому числі застосування ними фізичної сили, спецзасобів та вогнепальної зброї здійснюється через низку нормативно-правових актів, що визначають їхній статус, права та обов'язки, а також порядок забезпечення безпеки при перевезенні грошових коштів та цінностей. Так, Конституція України (ст. 27) гарантує право кожного на життя, власність та її захист, а також передбачає можливість законної оборони від протиправних посягань; ці положення поширюються і на працівників інкасації, які у разі загрози мають право захищати своє життя, життя колег та майно, що охороняється. Закон України «Про охоронну діяльність» визначає правовий статус охоронників та інкасаторів як працівників суб'єктів охоронної діяльності; передбачає право працівників охорони застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби та службову вогнепальну зброю у випадках: відбиття нападу на себе чи об'єкти, що охороняються; затримання правопорушника до прибуття поліції; у разі крайньої необхідності для запобігання шкоди життю і здоров'ю [4]. Кримінальний кодекс України (ст. 36–39) регулює питання необхідної оборони та крайньої необхідності; дії інкасаторів при відбитті нападу на грошові кошти чи цінності, якщо вони відповідають вимогам необхідної оборони, не визнаються злочином. Закон України «Про Національний банк України» та нормативні акти НБУ встановлюють порядок перевезення готівки та цінностей, вимоги до екіпірування інкасаторів, транспортних засобів, а також правила застосування ними заходів безпеки, зокрема, передбачено, що інкасатори повинні бути забезпечені засобами індивідуального захисту та мають право на використання спецзасобів при виконанні службових обов'язків.

Закон України «Про Національну поліцію» (ст. 45–46) хоча безпосередньо не стосується інкасаторів, однак визначає стандарти правомірного застосування фізичної сили та спеціальних засобів, які є орієнтиром і для приватних охоронних структур, що здійснюють інкасацію.

До прикладу, проаналізуємо матеріали деяких кримінальних справ щодо злочинності у сфері нападів на банківські установи та інкасаторів. Наприклад, ухвала Запорізького апеляційного суду від 22.12.2018 р. у справі № 317/4373/14-к, провадження № 11-кп/807/224/18. Так, згідно з обставинами матеріалів справи, приблизно у листопаді 2010 року, дві особи вирішили заволодіти чужим майном і обрали об'єктом злочину грошові кошти в осо-

бливо великих розмірах, що перевозяться інкасаторами територіального відділення № 10007/0224 І Відкритого акціонерного товариства «Ощадбанк». У результаті особи вступили між собою у злочинну змову, спрямовану на здійснення нападу з метою заволодіння чужим майном в особливо великих розмірах, із застосуванням насильства, небезпечного для життя і здоров'я осіб, що зазнали напад. Розуміючи, що самостійно отримати інформацію про час перевезення і суму грошових коштів вони не зможуть, домовилися із керуючою на той час зазначеним територіальним відділенням, запропонували сприяти у вчиненні даного злочину, а як винагороду отримати третю частину з викраденої суми, на що остання погодилася. Зловмисники достовірно знали, що інкасатори одягнуті в броньжилети, озброєні вогнепальною зброєю і при виконанні покладених на них обов'язків з охорони повіреного їм майна можуть і, у разі потреби, зобов'язані її застосувати, тому для подолання їх опору необхідно буде застосувати насильство, небезпечне для життя і здоров'я. Розробляючи тактику нападу на інкасаторів і спосіб подолання їх опору для заволодіння грошовими коштами, що перевозяться, особи вирішили виготовити саморобний радіокерований вибуховий пристрій, що приводиться в дію за допомогою натиснення на кнопку брелока автомобільної сигналізації і, за сприянням керуючої встановили його в салон службового інкасаторського автомобіля, з метою заволодіння грошовими коштами в сумі 3500091,00 гривень, поєднаного з насильством, небезпечним для життя і здоров'я осіб, які зазнали нападу, з проникненням у спеціалізований інкасаторський автомобіль, який знаходився під охороною озброєних інкасаторів і під час перевезення грошових коштів використовувався як тимчасове сховище, з заподіянням тяжких тілесних ушкоджень трьом інкасаторам.

Ухвала: особу визнати винуватим у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених п. п. 9, 12 ч. 2 ст. 115 КК України до 14 років позбавлення волі; за ч. 3 ст. 289 КК України до 8 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна [11].

Наприклад, ухвала Броварського міськрайонного суду Київської області від 26.03.2025 р. у справі № 361/698/18, провадження № 1-кп/361/68/24. Так, згідно з обставинами матеріалів справи, влітку 2015 року особа, перебуваючи на посаді водія-інкасатора-охоронця ПАТ КБ «ПриватБанк», володів інформацією, що працівниками цієї банківської установи на інкасаторських автомобілях періодично перевозяться значна сума грошей. Вказану інформацію він повідомив нестановленій особі. Після цього нестановлена особа та особа вступили в злочинну змову, направлену на здійснення розбійного нападу на інкасаторський автомобіль ПАТ КБ «ПриватБанк» з метою заволодіння грошовими коштами цієї банківської установи. З цією метою нестановлена особа в подальшому заготовила нестановлений органом досудового розслідування пістолет ТТ. 22 жовтня 2015 року особа дізнався, що наступного дня інкасаторською бригадою ПАТ КБ «ПриватБанк» у складі трьох осіб буде здійснюватися рейс з метою перевезення великої суми грошей з м. Києва до м. Чернігова. Так, 23 жовтня 2015 року приблизно о 08 год. 45 хв. особа, діючи відповідно до злочинного плану, сів в інкасаторський автомобіль «Volkswagen Transporter 5», який належить ПАТ КБ «ПриватБанк» та в якому знаходились три особи. На цьому автомобілі особа з інкасаторською бригадою у зазначеному складі поїхав у напрямку м. Києва. 23 жовтня 2015 року нестановлена особа за попередньою змовою, дочекалася поки інкасаторський автомобіль «Volkswagen Transporter 5», зупинився і один із працівників складу інкасаторської бригади ПАТ КБ «ПриватБанк» відчинив бокові двері автомобіля. Безпосередньо після цього нестановлена особа з метою умисного вбивства із заздалегідь заготовленого пістолета ТТ здійснив

один постріл в область шиї інкасатору, чим спричинив йому тяжкі тілесні ушкодження. Від отриманих тілесних ушкоджень потерпілий помер на місці. Того ж дня, а саме 23 жовтня 2015 року, невстановлена особа та особа, заволоділи грошовими коштами ПАТ КБ «ПриватБанк» на загальну суму 14 598 268,53 гривень, які знаходились в інкасаторському автомобілі та в подальшому розпорядилися зазначеними грошовими коштами на власний розсуд.

Ухвала: особу визнати винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 187 КК України, та призначити йому покарання у виді позбавлення волі строком на 15 (п'ятнадцять) років із конфіскацією майна [12].

Наприклад, ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 22 грудня 2023 р. у справі № 522/4976/19, провадження № 1-кп/522/627/23. Так, згідно з обставинами матеріалів справи, приблизно у вересні 2018 року, троє осіб та п'ятеро невстановлених слідством осіб вступили в попередню злочинну змову, спрямовану на заволодіння чужим майном насильницьким шляхом, при цьому об'єктом злочинного нападу вони визначили – інкасаторський автомобіль «Охоронної фірми «МОЛЮТ», який займається перевезенням грошей і валютних цінностей ТОВ «Фінод». Так, четверо невстановлених слідством осіб, о 19 год. 53 хвилини 28.09.2018, дочекавшись коли інкасаторський автомобіль під'їде до приміщення фірми та інкасатор вийде із автомобіля з сумкою, в якій знаходяться грошові кошти і піде в бік зазначеної будівлі, вийшли із автомобіля «Lexus RX 300» та за допомогою вогнепальної зброї здійснили постріли в бік двох інкасаторів. В цей же час, третій інкасатор, намагаючись дійти до входу у будівлю, отримав вогнепальне поранення від невстановленої слідством особи в область стегна, від чого впав на землю, в результаті чого отримав тяжкі тілесні ушкодження. Одна з невстановлених слідством осіб підбігла до нього та забрала сумку із грошовими коштами, які знаходились поряд з пораненим спричинивши потерпілій матеріальну шкоду на загальну суму 3 338 000 грн.

Ухвала: особу визнати винуватим у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 187 та призначити покарання: у виді 10 (десять) років позбавлення волі із конфіскацією особистого майна [13].

Проаналізувавши матеріали вищезазначених кримінальних справ щодо злочинності у сфері нападів на банківські установи та інкасаторів, нами була виділена загальна проблема в трьох досліджених ситуаціях: злочини здійснені з метою незаконного збагачення за рахунок чужого майна в особливо великих розмірах, вчинені організованою групою із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень інкасаторам.

Алгоритм дій інкасаторів щодо вищевказаних ситуацій:

Збереження життя – дотримання протоколу (інструкцій): оцінка ситуації + захист інкасаторського автомобіля та коштів: заблокувати двері + активувати системи сповіщення – самооборона: відповідно до вимог, визначених в абзаці третьому пункту 29 розділу IV Інструкції з організації інкасації коштів та перевезення валютних цінностей банків в Україні: Бригада інкасації має складатися не менш як із трьох озброєних працівників (двох інкасаторів та інкасатора-водія) у разі наявності вогнепальної зброї або не менш як із двох працівників підрозділу інкасації (інкасатора та інкасатора-водія) у супроводі двох озброєних вогнепальною зброєю охоронників [6]; використання зброї та спецзасобів дозволено у разі реальної загрози життю або здоров'ю (стаття 36 КК України) [7].

Інкасаційні операції (перевезення грошових коштів, цінностей, інкасаторські виїзди до банкоматів/клієнтів) за своєю природою представляють підвищений ризик злочинних посягань через: високу матеріальну цінність вантажу (готівка, коштовності, документи); передбачуваність маршруту та часу операцій (розклад заправок сум, графік

обслуговування банкоматів); обмеженість екіпажу, зазвичай невелика команда інкасаторів (2–4 особи), що спрощує злочинцям планування нападу; наявність технічних каналів (зв'язок, GPS), які можуть бути використані проти інкасаторів (перехоплення, відключення обладнання, втручання в комунікації).

Основні типи загроз і механізми реалізації, які можуть бути використані проти інкасаторів: 1) збройні напади (розбійні напади) – присвоєння коштів, майна; інколи, тиск на свідків/працівників; засідки на маршруті/біля банкомату, блокування автотранспорту (перехоплення), підпал авто, озброєні напади в момент вивантаження коштів, застосування вогнепальної зброї або вибухівки, використання кількох груп (підривна бригада/група захоплення); високий рівень насильства, ризики для життя інкасаторів і сторонніх осіб; часто застосовуються «відволікаючі» заходи (аварія, фальш-дані про збій), проводиться розвідка маршруту заздалегідь. 2) плановані комбінації «кримінального» втручання – створити умови для нападу (відключити GPS/зв'язок; змінити дані про місцезнаходження; дистанційно відкрити банкомат тощо); компрометація телематичних систем автомобіля інкасації, злам корпоративних каналів зв'язку, використання підроблених SMS/оповіщень для відводу екіпажу. 3) внутрішня загроза/співучасть (колаборація персоналу або третіх осіб) – спрощення виконання злочину (інформація про маршрути, схеми завантаження/розвантаження, PINи); витік інформації, підготовка «місця зустрічі», підтасування документів, крадіжка ключів. 4) використання засобів залякування/псевдо-повідомлень про замінування відділення, підроблених документів, «фальшивих» клієнтів тощо. 5) випадки застосування тяжких засобів (вогнепальна або вибухова техніка) щоби пробити броню авто або знищити відеофіксацію.

Рекомендації щодо оперативних та організаційно-правових заходів запобігання: змінювати маршрути й час операцій, використовувати альтернативні під'їзди; застосовувати «маршрутні варіації» (неповторювані схеми); екіпаж – мінімальна кількість, але з оптимальною компетенцією; обов'язкове тренування з тактики виживання, взаємодії при нападі, першої медичної допомоги; чіткі інструкції (не ризикувати життям заради вантажу; активація «тихого тривожного» сигналу); взаємодія з поліцією: попереднє узгодження маршрутів у кризових регіонах, швидкий канал зв'язку з реагуванням поліції; контроль доступу: ретельний скринінг співробітників інкасаційних підрозділів, періодичні перевірки; ротація персоналу; броньовані автомобілі з автономними системами зв'язку та відомості GPS, дублікація каналів зв'язку (мобільний, супутниковий зв'язок, якщо можливо); пломби та контейнери під контролем (сигналізація на розгерметизацію); датчики відкриття і «чорні ящики» для реєстрації маршруту; система дистанційного блокування; система прихованих тривог (тихі кнопки, передача координат на центральний пульти); відеофіксація в салоні та навколишньому просторі інкасаторського авто та резервне збереження на автономному накопичувачі; спеціальна фізична та вогнева підготовка інкасаторів із відпрацюванням алгоритмів дій у разі нападу (контроль натовпу, відбиття атаків, прикриття колег); використання спеціальних засобів (газові балончики, електрошокери, гумові кийки, бронежилети, щити) як інструментів стримування до моменту застосування вогнепальної зброї; чітке дотримання принципу пропорційності: застосування фізичної сили та спецзасобів у першу чергу, а вогнепальної зброї, як крайнього заходу для запобігання загрозі життю чи тяжким наслідкам; захист каналів зв'язку та корпоративних систем від компрометації (шифрування, автентифікація, контроль доступів); моніторинг витоків інформації про маршрути/графіки; контроль доступу до баз даних маршруту.

Типові помилки інкасаторських компаній (які сприяють нападам): передбачуваність маршрутів і графіків

(щільні, незмінні графіки); недостатня обороноздатність автомобілів (відсутність броні чи захисних рішень); недостатній контроль персоналу (фактично, можливість внутрішньої колаборації); слабка інформаційна безпека (несанкціонований доступ до даних); невідповідність екіпажів до критичних ситуацій (відсутність тренувань, алгоритмів).

Механізм дій у разі нападу (коротка покрокова інструкція для екіпажу):

1. Насамперед, збереження життя бригади інкасаторів та оточуючих, не наражатися на смертельну небезпеку заради вантажу.

2. Якнайшвидша активація сповіщення (передача координат, стану).

3. Схема безпечного виходу з інкасаторського автомобіля при можливості або блокування дверей (залежно від внутрішніх інструкцій).

4. Після інциденту, фіксація подій (відео, фото), повідомлення в поліцію, збереження доказів (одяг, документи), інформування центрального пункту банку (юридичної особи) тощо.

Висновки. Таким чином, в результаті дослідження нами доведено, що протидія злочинності у сфері нападів

на банківські установи та інкасаторів – це спосіб забезпечення безпеки здоров'я і життя людини, цінностей, оскільки, поряд із захистом від злочинних посягань, воно стримує нестійких осіб від вчинення нападів на банківські установи та інкасаторів. Внутрішня складова безпеки у сфері протидії злочинності нерозривно пов'язана з національною безпекою і таким чином органічно спрямована на стабілізацію стану в самій державі. Надзвичайно важливим є питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, використання кращих банківських практик та створення законодавчих засад стимулювання зацікавленості банківських установ у здійсненні витрат, які пов'язані з питаннями безпеки банківських операцій. Застосування фізичної сили, спецзасобів та вогнепальної зброї інкасаторами в Україні правомірне лише у випадках, прямо передбачених законом: для захисту життя, здоров'я та майна, відбиття протиправних посягань, затримання злочинців до прибуття поліції. Такі дії мають відповідати принципам законності, необхідності та пропорційності. У сучасних умовах зростання ризиків збройних нападів важливим є посилення як правового регулювання, так і практичної підготовки інкасаторів до застосування сили відповідно до законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басараб Н. В. Кримінологічна характеристика та запобігання розбоям підрозділами Національної поліції України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Київ. 2024. 209 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d154d6bd-3438-4b4d-98f9-79a3e24f1b57/content> (дата звернення 23.09.2025).
2. Закон України «Про Національну поліцію». Редакція від 16.08.2024, підстава – 3528-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
3. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». Редакція від 09.08.2024, підстава – 3887-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
4. Закон України «Про охоронну діяльність». Редакція від 15.06.2022, підстава – 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4616-17#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
5. Закон України «Про банки і банківську діяльність». Редакція від 30.07.2025, підстава – 4466-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#n3> (дата звернення 23.09.2025).
6. Інструкція з організації інкасації коштів та перевезення валютних цінностей банків в Україні. Редакція від 01.06.2025, підстава – v0042500-25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0029500-17#Text> (дата звернення 23.09.2025).
7. Кримінальний кодекс України. Документ 2341-III, чинний, поточна редакція – Редакція від 17.07.2025, підстава – 4496-IX, 4499-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.09.2025).
8. Сказко Ю. А. Запобігання розбійним нападам на банківські установи та інкасаторів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Київ. 2018. 20 с.
9. Сказко Ю.А. Загальнонаціональне запобігання розбійним нападам на банківські установи та інкасаторів. URL: <https://salo.li/a698AE1> (дата звернення 23.09.2025).
10. Сказко Ю.А. Протидія злочинності у сфері нападів на банківські установи та інкасаторів: зарубіжний досвід та імплементація його в Україні. *Юридична наука* № 6. 2014 URL: <https://share.google/images/6BNniUs7enY2DwrAH> (дата звернення 23.09.2025).
11. Ухвала Запорізького апеляційного суду від 22.12.2018р. у справі № 317/4373/14-к, провадження №11-кп/807/224/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79049238> (дата звернення 23.09.2025).
12. Ухвала Броварського міськрайонного суду Київської області від 26.03.2025 р. у справі № 361/698/18, провадження № 1-кп/361/68/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126121799> (дата звернення 23.09.2025).
13. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 22 грудня 2023р. у справі №522/4976/19, провадження № 1-кп/522/627/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115898577> (дата звернення 23.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У ПРАВО МИРНО ВОЛОДІТИ МАЙНОМ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ОГЛЯД ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

STATE INTERFERENCE WITH THE RIGHT TO PEACEFUL POSSESSION OF PROPERTY BY MEANS OF CRIMINAL LAW: A REVIEW OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Задоя К.П., к.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджено практику Європейського суду з прав людини щодо втручання держави у право мирно володіти майном засобами кримінального права крізь призму статті 1 Протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Автор акцентує, що це положення, хоч і не входило до первісного каталогу гарантованих Конвенцією прав, є ключовим для функціонування як цивільного, так і кримінального права держав-учасниць. У роботі висвітлено автономне тлумачення Європейським судом з прав людини поняття «майно» та наголошено на позитивних обов'язках держави щодо його захисту.

Особливу увагу приділено трьом правилам статті 1 Протоколу: праву на мирне володіння майном, забороні позбавлення власності інакше як в інтересах суспільства та праву держави здійснювати контроль за користуванням майном. Зазначено, що будь-яке втручання має відповідати принципу законності, переслідувати легітимну мету й бути пропорційним.

У центрі аналізу – конфіскаційні заходи та штрафи як основні форми кримінально-правового впливу на майнову сферу особи. Показано, що Європейський суд з прав людини розглядає їх переважно як заходи контролю за користуванням майном, хоча в окремих випадках визнає позбавленням власності. Суд формує підхід до оцінки пропорційності, враховуючи співвідношення між тяжкістю правопорушення та обсягом втручання, наявністю процесуальних гарантій, альтернативних заходів і матеріальне становище особи.

Аналіз судової практики демонструє, що Європейський суд з прав людини нерідко визнає непропорційними автоматичні чи надмірні конфіскації та штрафи, особливо за відсутності належного судового контролю. Автор підкреслює, що національні суди часто покладаються на формальні шаблони, уникаючи реального пошуку балансу між приватними й публічними інтересами, що веде до порушення статті 1 Протоколу до Європейської конвенції з прав людини.

Зроблено висновок, що головним викликом для кримінального права держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини є забезпечення пропорційності втручання у право власності, без чого воно втрачає легітимність у світлі практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: право власності, право мирно володіти майном, практика ЄСПЛ, міжнародні договори, конфіскація, спеціальна конфіскація, штраф, заходи кримінально-правового характеру, принцип пропорційності, принцип законності.

The article examines the practice of the European Court of Human Rights regarding state interference with the right to peaceful enjoyment of possessions through criminal law means in the light of Article 1 of the Protocol to the European Convention on Human Rights. The author emphasizes that this provision, although not included in the original list of rights guaranteed by the Convention, is key to the functioning of both civil and criminal law in the member states. The paper highlights the European Court of Human Rights' autonomous interpretation of the concept of "possessions" and emphasizes the positive obligations of the state to protect them.

Particular attention is paid to three rules of Article 1 of the Protocol: the right to peaceful enjoyment of property, the prohibition of deprivation of property except in the public interest, and the right of the state to exercise control over the use of property. It is noted that any interference must comply with the principle of legality, pursue a legitimate aim, and be proportionate.

The analysis focuses on confiscation measures and fines as the main forms of criminal law influence on a person's property. It is shown that the European Court of Human Rights considers them primarily as measures of control over the use of property, although in some cases it recognizes them as deprivation of property. The court forms its approach to assessing proportionality by considering the relationship between the severity of the offense and the extent of the interference, the existence of procedural guarantees, alternative measures, and the individual's financial situation.

An analysis of case law indicates that the European Court of Human Rights often recognizes automatic or excessive confiscations and fines as disproportionate, especially in the absence of proper judicial control. The author emphasizes that national courts often rely on formal templates, avoiding a real search for a balance between private and public interests, which leads to a violation of Article 1 of the Protocol to the European Convention on Human Rights.

It is concluded that the main challenge for the criminal law of the States Parties to the European Convention on Human Rights is to ensure the proportionality of interference with property rights, without which it loses its legitimacy in the light of the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: property rights, right to peaceful enjoyment of possessions, ECHR case law, international treaties, confiscation, special confiscation, fines, criminal law measures, principle of proportionality, principle of legality.

Вступ. Стаття 1 Протоколу до Європейської конвенції з прав людини (далі – Протокол) [1] має назву “Захист власності”, однак, як давно зазначає у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), це положення фактично гарантує фізичним та юридичним особам, які перебувають під юрисдикцією держав-учасниць цього міжнародного договору, право власності [2]. Хоча це право не увійшло до первинного “каталогу” прав, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ), навряд чи можуть виникнути сумніви у важливості цього

права для кожної людини окремо та суспільства загалом. Звісно, стаття 1 Протоколу має засадниче значення для того сегменту національного права держав-учасниць ЄКПЛ, який в Україні та багатьох інших правових системах називається цивільним правом. Однак, оскільки національне кримінальне право держав-учасниць так чи інакше передбачає певні заходи кримінально-правового характеру, що мають майновий характер, це робить статтю 1 Протоколу також значущою і для цієї галузі національного права. Метою цієї публікації є виявлення тих

рамки, які зазначене конвенційне положення накладає на держави в питанні втручання у право на мирне володіння майном засобами кримінального права.

Основна частина. У своїй практиці ЄСПЛ підходить до тлумачення поняття “*possessions*” (що було офіційно перекладено українською як “майно”) автономно. Як зазначила Велика палата (далі – ВП) ЄСПЛ в постанові у справі *Fabris v. France*, зміст поняття “майно” в тексті статті 1 Протоколу “не обмежується правом власності на фізичні речі та не залежить від формальної класифікації у національному законодавстві: деякі інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть розглядатися як “майнові права”, а отже, як “майно” для цілей цього положення” [3]. З-поміж іншого це означає, що поняттям “майно” в розумінні статті 1 Протоколу активи особи, які за національним законодавством держав-учасниць конвенції можуть мати різний правовий режим, наприклад рухомі чи нерухомі речі та об’єкти прав інтелектуальної власності. Втім, зазначене поняття за жодних умов не має безмежного змісту. Так, в одній зі справ ЄСПЛ заперечив, що під майном в статті 1 Протоколу не можуть розумітися людські ембріони, оскільки останні не “вписуються” у сферу застосування цього конвенційного положення з огляду на її “економічний та грошовий” характер [4].

Крім того, важливо наголосити на тому, що гарантоване статтею 1 Протоколу право істотно відрізняється від права власності (в тому сенсі, як його розуміє цивільне право у багатьох правових системах держав-учасниць ЄСПЛ) ще й тим, що як таке (безпосередньо, прямо) воно не стосується сфери “горизонтальних” відносин між фізичними та юридичними особами. Це означає, що у випадку, якщо одна фізична (юридична) особа завдає шкоди майну іншої особи чи не виконує зобов’язання за договором перед іншою особою, таку ситуацію не можна трактувати як порушення статті 1 Протоколу фізичною (юридичною) особою чи тим паче державою. Однак при цьому стаття 1 Протоколу покладає на державу позитивні зобов’язання “забезпечити у своїй національній правовій системі достатній захист права власності законом і належні засоби правового захисту, за допомогою яких жертва втручання [у право мирно володіти майном] може відстоювати свої права” [5]. Відповідно, неналежне виконання державою зазначених позитивних зобов’язань дає можливість фізичній (юридичній) особі, чиї цивільні права постраждали від діянь інших фізичних (юридичних) осіб, висувати державі претензії в площині статті 1 Протоколу.

Структурно ця стаття складається з трьох положень:

а) “[к]ожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном” (перше речення статті 1(1) Протоколу);

б) “[н]іхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права” (друге речення статті 1(2) Протоколу);

в) “[п]роте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів” (стаття 1(2) Протоколу).

Ці положення, які ЄСПЛ називає у своїх рішеннях правилами (*rules*), хоча цей термін і не виглядає найкращим щодо основоположних прав, взаємопов’язані між собою [6]. На перший погляд, може видатися, що друге та третє правила вичерпно описують випадки втручання держави у право мирно володіти своїм майном, а в усіх інших аспектах це право є абсолютним. Втім, ЄСПЛ послідовно виходить з того, що право, гарантоване першим реченням статті 1(1) Протоколу, може зазнавати державного втручання, навіть якщо таке державне втручання не має характеру “позбавлення власності” (друге речення

статті 1(1) Протоколу) або “заходів контролю за користуванням майном” (стаття 1(2) Протоколу). Наприклад, у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* заявники скаржилися, що рішення влади Стокгольму – видача заборон на будівництво та скасування дозволів на експропріацію майна – завдають шкоди їх містобудівельній діяльності та, відповідно, порушують статтю 1 Протоколу. ЄСПЛ розглядав питання про відповідність заборон на будівництво статті 1 Протоколу через призму пункту другого цієї статті, оскільки вважав зазначені заборони заходами з контролю за майном, а от питання про відповідність статті 1 Протоколу скасування дозволів на експропріацію майна – у площині першого речення першого пункту цієї статті [7]. Таким чином, право мирно володіти своїм майном є відносним правом, втручання держави в яке може набувати форми позбавлення власності (друге речення статті 1(1) Протоколу), заходів контролю за користуванням майном (стаття 1(2) Протоколу) чи іншої форми.

У будь-якому випадку, згідно з практикою ЄСПЛ, державне втручання у гарантоване статтею 1 Протоколу право повинно: а) узгоджуватися з *принципом законності*, тобто повинно ґрунтуватися на законі, який до того ж відповідає вимогам доступності та передбачуваності; б) мати *легітимну суспільну (public) чи загальну (general) мету*, на що вказують обидва пункти статті 1 Протоколу; в) бути *пропорційним* поставленій меті, забезпечуючи справедливий баланс суспільних (загальних) та приватних інтересів [6; 8].

До кола чинників, які впливають на перевірку того, чи був дотриманий баланс суспільних (загальних) та приватних інтересів при втручанні держави в право мирно володіти власністю, належать: а) здійснення втручання з дотриманням певних процесуальних (процедурних) гарантій для власника [9]; б) існування альтернативних менш інтрузивних засобів, які могли б задовольнити публічний (загальний) інтерес [10]; в) індивідуальні обставини особи, яка зазнала державного втручання у право мирно володіти своїм майном, зокрема її матеріальне становище [11]; г) виплата чи невиплата особі компенсації за втручання, якого зазнало її право мирно володіти своїм майном виплатою компенсації, та розмір такої компенсації, якщо її було виплачено [11]; г) обставини, що сутнісно важливі для оцінки конкретного прояву державного втручання у право мирно володіти своїм майном, наприклад стан невизначеності, який створило затягування розв’язання відповідного питання органами державної влади [10].

Гарантоване статтею 1 Протоколу до ЄСПЛ право “перетинається” з національним кримінальним правом перш за все в питанні різноманітних *конфіскаційних заходів*. Це виглядає цілком закономірним, оскільки держави надають таким заходам великого значення для цілей протидії організованій злочинності, корупції та незаконному збагаченню, відмиванню доходів, наркотичній злочинності тощо. За законодавством держав-учасниць ЄСПЛ такі заходи можуть (і) перебувати в площині кримінального чи адміністративно-деліктного права та мати вигляд покарань (адміністративних стягнень), заходів безпеки, інших заходів кримінально-правового (адміністративно-правового) характеру, або (ii) формально перебувати поза площиною кримінального чи адміністративно-деліктного права, однак бути тісно пов’язаними з останніми (наприклад, превентивні конфіскаційні заходи, які в окремих державах-учасницях ЄСПЛ застосовуються до особи не у зв’язку з вчиненням нею правопорушенням, а, наприклад, у зв’язку з тим, що вона підтримує сталі зв’язки з членами організованих злочинних угруповань).

Зазвичай ЄСПЛ не надає надто великого значення тому, як відповідний конфіскаційний захід класифікується на національному рівні, зокрема, як видається, у зв’язку з тим, що з погляду положень ЄСПЛ значним чином втрачається межа між кримінальним та адміністративно-

деліктним правом, яку держави-учасниці ЄКПЛ нерідко прагнуть провести на національному рівні: автономне тлумачення ЄСПЛ понять “кримінальне обвинувачення”, “кримінальне правопорушення” та “покарання” в текстах статей 6 та 7 ЄКПЛ може охоплювати, відповідно, й обвинувачення в адміністративному правопорушенні, адміністративне правопорушення та адміністративне стягнення.

Оцінюючи застосовані до фізичної чи юридичної особи конфіскаційні заходи через правову рамку статті 1 Протоколу, ЄСПЛ:

а) в абсолютній більшості випадків розглядає конфіскаційні заходи як заходи з контролю за користуванням майном (стаття 1(2) Протоколу). Зокрема, у своїй практиці суд поставив один ряд згадану вище превентивну конфіскацію (*Raimondo v. Italy* [12]), (спеціальну) конфіскацію предмета кримінального правопорушення в рамках кримінального провадження (*Ismayilov v. Russia* [13]), застосовану в порядку цивільного судочинства конфіскацію, не засновану на вирокі (*non-conviction based confiscation*) (*Gogitidze and Others v. Georgia* [14]), та загальну конфіскацію майна як вид додаткового покарання (*Markus v. Latvia* [15]). Цікаво, що в останньому випадку ЄСПЛ ототожнив конфіскацію зі штрафом, що згадується в статті 1(2) ЄКПЛ, однак таке тлумачення викликає певні сумніви, оскільки в цьому положенні йдеться про заходи контролю за користуванням майном для забезпечення сплати штрафів, з чого навряд чи випливає ототожнення заходів контролю та штрафів, якого фактично припустився суд;

б) в окремих справах, в яких йшлося про безповоротну конфіскацію знарядь кримінальних правопорушень у третіх осіб (осіб, які не були обвинуваченими у кримінальному провадженні, в якому було застосовано конфіскацію знаряддя), ЄСПЛ визнавав такі заходи позбавленням права (друге речення статті 1(1) Протоколу) [16];

в) в окремих випадках ЄСПЛ уникав питання про те, яку з форм втручання у право мирно володіти майном становить конфіскаційний захід. Такий підхід навряд чи повинен викликати нарікання, оскільки в кінцевому підсумку будь-які випадки втручання у вказане право повинні підпорядковуватися одним і тим самим принципам, про які йшлося вище [17; 18].

Абсолютна більшість справ про відповідність конфіскаційних заходів статті 1 Протоколу до ЄКПЛ розглядається судом в площині того, чи були такі заходи пропорційним втручанням у право мирно володіти своїм майном. Втім, із загальної тенденції є й винятки, коли суд не брався за оцінку конфіскаційних заходів на предмет їх пропорційності, визнавши, що вони суперечили принципу законності (не були засновані на законі), зокрема через те, що застосування до заявника таких заходів було для нього непередбачуваним. Наприклад, ЄСПЛ дійшов такого висновку в справі *Episcopo and Bassani v. Italy*, оскільки “усталена судовою практикою вважала, що захід конфіскації, який становив втручання у право заявників мирно володіти майном, не може бути застосований після того, як правопорушення перестало бути караним”, і “[л]ише пізніше Касаційний суд [Італії] почав визнавати, що конфіскація може бути застосована в такій ситуації; однак навіть тоді це питання було предметом суперечливої судової практики впродовж кількох років” [18].

Розв’язуючи питання пропорційності конфіскаційних заходів легітимній меті, яку вони переслідують, ЄСПЛ керується критеріями, про які вже йшлося вище, звісно, дещо адаптуючи їх до специфіки “конфіскаційних справ”, як-от це зробила Велика палата в справі *G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy*: “Для оцінки того, чи була конфіскація пропорційною, можуть братися до уваги такі фактори: можливість застосування менш обмежувальних альтернативних заходів...; необмежений характер санкції...; ступінь вини або недбалості заявників або принаймні зв’язок між їхньою поведінкою та правопорушенням, про яке

йдеться... Крім того, не слід забувати про важливість процесуальних зобов’язань за статтею 1 Протоколу № 1. Так, Суд неодноразово зазначав, що, хоча стаття 1 Протоколу № 1 не містить чітких процесуальних вимог, судово провадження щодо права на мирне володіння своїм майном повинно також надавати особі розумну можливість подати свою справу до компетентних органів з метою ефективного оскарження заходів, що втручаються у права, гарантовані цим положенням... Таким чином, втручання в права, передбачені статтею 1 Протоколу № 1, не може бути легітимним за відсутності змагального процесу, який відповідає принципу рівності сторін і дозволяє обговорювати аспекти, важливі для результату справи...” [19].

При цьому не видається можливим сформулювати певний універсальний набір конкретизованих критеріїв, на які слід покладатися при перевірці будь-якого конфіскаційного заходу на відповідність вимогам статті 1 Протоколу до ЄКПЛ. Це пов’язано з тим, під сферу чинності цього конвенційного положення підпадають відчутно різні за своєю природою конфіскаційні заходи. Наприклад, у тих випадках, коли ЄСПЛ розглядав питання про відповідність статті 1 Протоколу конфіскаційних заходів, для яких не характерний зв’язок між конкретним кримінальним правопорушенням, за яке засуджується особа, та майном, що конфіскується, суд при перевірці пропорційності таких заходів цілком логічно не брав до уваги відсутність обвинувального вироку [20], з чого за визначенням випливала відсутність уваги суду й до таких факторів, як-от ступінь вини у вчиненні кримінального правопорушення чи співмірність між тяжкістю вчиненого кримінального правопорушення й обсягом майна, що конфіскується.

Спираючись на зазначені вище критерії, ЄСПЛ неодноразово визнавав застосовані до заявників конфіскаційні заходи непропорційним втручанням у право мирно володіти майном. Підстави для подібних висновків давали, зокрема:

а) автоматичний характер застосування конфіскації, який не давав судам дискреції в питанні доцільності втручання у право мирно володіти майном [19];

б) відсутність співмірності між вчиненим особою кримінальним правопорушенням та застосованим у зв’язку з його вчиненням конфіскаційним заходом.

Наприклад, у справі *Ismayilov v. Russia* [13] ЄСПЛ визнав, що спеціальна конфіскація предмета контрабанди, яка згідно з російським кримінальним законодавством розглядалася як правовий наслідок відмінний від покарання, є неспівмірною з тяжкістю вчиненого заявником злочину, а отже – сталося порушення статті 1 Протоколу до ЄКПЛ. При цьому, ухвалюючи рішення про покладення на заявника “індивідуального надмірного тягара”, ЄСПЛ з-поміж іншого виходив із того, що: застосована до заявника спеціальна конфіскація фактично мала характер покарання в сенсі положень ЄКПЛ, оскільки її мета була каральною та стримувальною; вчинене кримінальне правопорушення спричинило мінімальну шкоду, оскільки незадекларовані заявником гроші були набуті ним на законних підставах і він не мав сплачувати за їх ввезення митні збори; до заявника було застосоване покарання у виді позбавлення волі, від відбування якого він був умовно звільнений; тобто, з погляду ЄКПЛ заявник був покараний двома покараннями, що не виглядає співмірним тяжкості вчиненого злочину.

Дещо інший вимір проблеми демонструє справа *Markus v. Latvia* [15]. У цій справі до заявника було застосовано загальну конфіскацію належного йому майна без оцінки того, чи “відповідає обсяг майна, що підлягає конфіскації, тяжкості злочину, і чи не накладає це надмірний тягар на заявника”.

в) відсутність у власника можливості скористатися процесуальними гарантіями, щоб захистити свої інтереси [19];

г) ігнорування національними судами клопотання особи про перевірку застосованої до нього конфіскації на предмет відповідності статті 1 Протоколу з тих міркувань, що вони не повноважні здійснювати подібну перевірку. Зокрема, у справі *Paulet v. the United Kingdom* [21] ЄСПЛ визнав факт порушення статті 1 Протоколу з боку держави-відповідача з двох взаємопов'язаних причин: (i) заявник просив національні суди перевірити, чи було застосування до нього конфіскації в кримінальному провадженні порушенням статті 1 Протоколу до ЄКПЛ; (ii) національні суди не розглянули це клопотання, оскільки чинне на момент розгляду справи законодавство не дозволяло їм здійснити перевірку застосованої конфіскації на відповідність статті 1 Протоколу до ЄКПЛ. З цього випливає, що відсутність у рішеннях національних судів оцінки того, чи були застосовані конфіскаційні наслідки пропорційним в сенсі статті 1 Протоколу до ЄКПЛ, становить порушення права на мирне володіння майном, якщо: (i) особа клопотала перед національними судами про подібну оцінку, зокрема перед судами апеляційної та касаційної інстанцій (суб'єктивний елемент); (ii) суди формально відмовили особі в такій оцінці, зокрема через брак передбачених законом повноважень, або проігнорували її клопотання (об'єктивний елемент).

Ще одним дотичним до сфери кримінального права аспектом статті 1 Протоколу є питання *штрафів* як виду покарання. Як й у випадку з конфіскаційними заходами, ЄСПЛ для цілей тлумачення зазначеного конвенційного положення не проводить межі між штрафом як кримінальним покаранням та адміністративним стягненням. Такі справи суд зазвичай розглядає через призму другого речення статті 1(1) ЄКПЛ, пояснюючи це тим, що штраф як покарання має наслідком “позбавлення власності” [22; 23]. Такий підхід не надто добре узгоджується з практикою суду визнавати окремі конфіскаційні заходи “штрафом” в розумінні статті 1 Протоколу та на цій підстав розглядати їх як втручання, про яке йдеться в пункті другого цієї статті (див. вище). Прояви такої непослідовності ЄСПЛ можна помітити навіть в одному й тому ж самому рішенні, як-от у постанові в справі *Krayeva v. Ukraine*, в якій суд у двох сусідніх параграфах висловлює різне бачення специфіки штрафу як втручання у право мирно володіти майном: “23. У цій справі заявниці було призначено штраф у розмірі 48 661,56 євро як санкцію за адміністративне правопорушення, в якому її було визнано винною і щодо якого відповідне рішення суду набрало законної сили. У зв'язку з цим Суд повторює, що накладення штрафу в принципі становитиме втручання у право, гарантоване пунктом 1 статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції, оскільки воно позбавляє відповідну особу об'єкта власності, а саме суми, яку вона має сплатити... 24. Суд одразу зазначає, що оскаржуване втручання підпадає під дію другого пункту статті 1 Протоколу № 1, який прямо дозволяє державам контролювати використання майна для забезпечення сплати податків або інших внесків чи штрафів, однак це положення має тлумачитися у світлі загального правила, викладеного в першому реченні першого пункту...” [22].

Втім, як вже зазначалося вище, оцінка характеру державного втручання у право на мирне володіння майном з огляду на термінологічний апарат статті 1 Протоколу не має принципового значення, оскільки в підсумку будь-яке таке втручання має ґрунтуватися на одних і тих самих

принципах: бути заснованим на законі, мати легітимну мету та бути пропорційним такій меті.

Як й у випадку з “конфіскаційними справами”, у більшості “справ щодо штрафів” ЄСПЛ зіштовхується з питанням про пропорційність такого втручання у право на мирне володіння майном відповідній легітимній меті. Оцінюючи пропорційність застосованого штрафу, суд спирається на загальні критерії, якими він послуговується для оцінки пропорційності державного втручання у право на мирне володіння майном. Причому, оскільки штраф є покаранням за вчинене особою правопорушення, перевірка його пропорційності завжди вимагатиме врахування того, чи був штраф співмірним з тяжкістю вчиненого правопорушення. Відповідно, відсутність такої співмірності в конкретній ситуації, у тому числі тоді, коли національні суди удають, що така співмірність наявна, використовуючи в текстах своїх рішень певні кліше (наприклад, “штраф призначений з урахуванням ступеня тяжкості кримінального правопорушення”), за якими, однак, не стоїть розв'язання питання по суті, або відсутність у судів можливості визначити таку співмірність в конкретній ситуації з огляду на зміст законодавчих положень означає, що сталося порушення статті 1 ЄКПЛ [22]. У низці справ, які розглядав ЄСПЛ, до заявників одночасно застосовувалися й штраф, і конфіскаційний захід у зв'язку з одним і тим самим правопорушенням. У таких випадках суд не розглядає питання про пропорційність штрафу та конфіскаційного заходу ізольовано одне від іншого. Якщо ЄСПЛ за таких обставин вбачає ознаки непропорційності у втручанні держави в право на мирне володіння майном, рішення про те, що саме буде визнано непропорційним – штраф чи конфіскаційний захід – значним чином залежить від вимог заявника. У переважній більшості випадків, як-от у справах *Ismayilov v. Russia* [13] або *Sadocha v. Ukraine* [24], ЄСПЛ за подібних обставин визнає непропорційним конфіскаційний захід. У згаданій вище справі *Krayeva v. Ukraine* [22] сталася зворотна ситуація, поясненням чому може бути те, що на момент звернення до ЄСПЛ заявниці ще не сплатила призначений національним судом штраф та, відповідно, заявляла у своїй скарзі саме про його непропорційність.

Висновки. Огляд практики ЄСПЛ за статтею 1 Протоколу засвідчує, що втручання держави у право особи мирно володіти майном за допомогою засобів кримінального права цілком припустиме. При цьому, однак, таке втручання повинно бути засновним на законі, мати легітимну мету та бути пропорційним (забезпечувати баланс суспільного (загального) та приватного інтересів). Як видається, найбільш серйозним викликом для національного кримінального права держав-учасниць ЄКПЛ є остання вимога. На жаль, національні суди нерідко підходять до питання застосування конфіскаційних заходів чи покарання (стягнення) у виді штрафу, спираючись на сформовані в практиці юридичні шаблони та абстрагуючись від пошуку балансу інтересів в конкретній ситуації, з якою вони мають справу. Крім того, в частині випадків суди за визначенням позбавлені можливості здійснювати такий пошук з огляду на законодавчі положення, які вимагають автоматичного (безумовного) застосування конфіскаційних заходів або штрафу у відповідній ситуації. Обидві ситуації є несумісними з вимогами статті 1 Протоколу та становлять порушення гарантованого нею права людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція з прав людини від 1950 року. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 3-09.2025 року).
2. Постанова ЄСПЛ у справі *Marckx v. Belgium*, 13 червня 1979, Series A no. 31. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57534> (дата звернення 30.09.2025 року).
3. Постанова ВП ЄСПЛ у справі *Fabris v. France*, no. 16574/08, ECHR 2013 (витяги). *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-116716> (дата звернення 30.09.2025 року).
4. Постанова ВП ЄСПЛ у справі *Parrillo v. Italy* no. 46470/11, ECHR 2015. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-157263> (дата звернення 30.09.2025 року).

5. Постанова ЄСПЛ у справі *Blumberga v. Latvia*, no. 70930/01, 14 жовтня 2008. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-88957> (дата звернення 30.09.2025 року).
6. Постанова ВП ЄСПЛ у справі *Bélané Nagy v. Hungary*, no. 53080/13, 13 грудня 2016. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-169663> (дата звернення 30.09.2025 року).
7. Постанова ЄСПЛ у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*, 23 вересня 1982, Series A no. 52. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57580> (дата звернення 30.09.2025 року).
8. Постанова ВП ЄСПЛ у справі *Beyeler v. Italy*, no. 33202/96, ECHR 2000-I. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-169663> (дата звернення 30.09.2025 року).
9. Постанова ЄСПЛ у справі *AGOSI v. the United Kingdom*, 24 жовтня 1986, Series A no. 108. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57418> (дата звернення 30.09.2025 року).
10. Постанова ЄСПЛ у справі *Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine*, nos. 846/16 and 1075/16, 22 травня 2018. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-183128> (дата звернення 30.09.2025 року).
11. Постанова ЄСПЛ у справі *Pyrantienė v. Lithuania*, no. 45092/07, 12 листопада 2013. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-128040> (дата звернення 30.09.2025 року).
12. Постанова ЄСПЛ у справі *Raimondo v. Italy*, 22 лютого 1994, Series A no. 281-A. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-57870> (дата звернення 30.09.2025 року).
13. Постанова ЄСПЛ у справі *Ismayilov v. Russia*, no. 30352/03, 6 листопада 2008. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-89412> (дата звернення 30.09.2025 року).
14. Постанова ЄСПЛ у справі *Gogitidze and Others v. Georgia*, no. 36862/05, 12 травня 2015. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-154398> (дата звернення 30.09.2025 року).
15. Постанова ЄСПЛ у справі *Markus v. Latvia*, no. 17483/10, 11 червня 2020. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-202748> (дата звернення 30.09.2025 року).
16. Постанова ЄСПЛ у справі *Andonoski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 16225/08, 17 вересня 2015. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-157279> (дата звернення 30.09.2025 року).
17. Постанова ЄСПЛ у справі *Aktiva DOO v. Serbia*, no. 23079/11, 19 січня 2021. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-207413> (дата звернення 30.09.2025 року).
18. Постанова ЄСПЛ у справі *Episcopo and Bassani v. Italy*, nos. 47284/16 and 84604/17, 19 грудня 2024. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-238564> (дата звернення 30.09.2025 року).
19. Постанова ВП ЄСПЛ у справі *G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy*, nos. 1828/06 and 2 others, 28 червня 2018. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-184525> (дата звернення 30.09.2025 року).
20. Постанова ЄСПЛ у справі *Balsamo v. San Marino*, nos. 20319/17 and 21414/17, 8 жовтня 2019. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-196421> (дата звернення 30.09.2025 року).
21. Постанова ЄСПЛ у справі *Paulet v. the United Kingdom*, no. 6219/08, 13 травня 2014. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-142961> (дата звернення 30.09.2025 року).
22. Постанова ЄСПЛ у справі *Krayeva v. Ukraine*, no. 72858/13, 13 січня 2022. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-214758> (дата звернення 30.09.2025 року).
23. Ухвала ЄСПЛ *Valico S.r.l. v. Italy*, no. 70074/01, ECHR 2006-III. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-110210> (дата звернення 30.09.2025 року).
24. Постанова ЄСПЛ у справі *Sadocha v. Ukraine*, no. 77508/11, 11 липня 2019. *Human Rights Information and Documentation System*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-202421> (дата звернення 30.09.2025 року).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ ПРАВООХОРОНЦІВ З ВРАЗЛИВИМИ ГРУПАМИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF LAW ENFORCEMENT INTERACTION WITH VULNERABLE POPULATION GROUPS DURING WARTIME

Карпінська Н.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Чупринський Б.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Грачук В.С., д.філос. (Phd),
старший викладач кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності, поліграфолог
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена вивченню психологічних чинників, що визначають особливості взаємодії правоохоронців з вразливими групами населення в умовах воєнного часу. Мета статті – теоретично проаналізувати, дослідити та систематизувати психологічні аспекти діяльності правоохоронців у роботі з вразливими групами населення в умовах воєнного стану, а також виявити ключові напрямки підтримки як постраждалих, так і самих працівників поліції у кризових ситуаціях. В процесі наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, інтерпретація емпіричних даних. Результати дослідження показують, що у воєнний період суттєво зростає кількість вразливих груп населення, до яких належать діти без батьківського піклування, евакуйовані примусово, жінки, які стали жертвами сексуального насильства, особи, що пережили домашнє насильство, внутрішньо переміщені особи із втратою житла та соціальних зв'язків, а також постраждали від воєнних злочинів і цивільні, втягнені у діяльність кримінальних структур через правовий вакуум. Для цих груп характерні тривожність, дезорієнтація, втрата контролю над обставинами життя, високий ризик повторної віктимізації та потреба в комплексній юридичній і психологічній допомозі. Під час взаємодії з ними поліцейські мають поєднувати дотримання правових норм з емоційно чутливою комунікацією, яка спрямована на зниження стресу, збереження гідності постраждалих та формування довіри. Показано, що психологічна підтримка в умовах кризи реалізується за допомогою структурованої моделі першої допомоги, яка включає п'ять етапів: встановлення контакту, вербальну підтримку, когнітивну активацію, відновлення хронології подій та надання простого завдання. Застосування цієї моделі сприяє стабілізації психоемоційного стану постраждалих та попередженню глибоких травматичних наслідків. Разом із тим, ефективність надання допомоги значною мірою залежить від психоемоційного стану самого поліцейського.

Практичне значення дослідження полягає у виробленні підходів до підготовки правоохоронців для ефективної взаємодії з вразливими групами в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова: правоохоронці, вразливі групи, психологічна допомога, комунікація, воєнний час.

The article focuses on exploring the psychological factors that influence the interaction between law enforcement officers and vulnerable population groups in the context of wartime. The aim of the article is to analyze, examine, and systematize the psychological aspects of police work when dealing with vulnerable groups during martial law, as well as to identify key areas of support for both affected individuals and the officers themselves in crisis situations. The study employed general scientific methods of cognition: analysis; synthesis; comparison; generalization; systematization; interpretation of empirical data. The findings indicate that wartime conditions lead to a significant increase in the number of vulnerable groups, which include children without parental care; forcibly evacuated individuals; women who have become victims of sexual violence; survivors of domestic abuse; internally displaced persons who have lost their homes and social ties; victims of war crimes; and civilians drawn into criminal activity due to legal uncertainty. These groups typically experience anxiety, disorientation, loss of control over life circumstances, a high risk of re-victimization, and a pressing need for comprehensive legal and psychological support. In interacting with them, police officers must combine adherence to legal norms with emotionally sensitive communication aimed at reducing stress, preserving the dignity of victims, and building trust. The study demonstrates that crisis-related psychological support is delivered through a structured first aid model consisting of five stages: establishing contact; providing verbal support; cognitive activation; reconstructing the timeline of events; and assigning a simple task. Using this model helps stabilize the victims' emotional state and prevent severe psychological trauma. At the same time, the effectiveness of such assistance largely depends on the emotional condition of the police officers themselves. Practical significance: the study provides approaches for preparing law enforcement personnel to interact effectively with vulnerable groups in the context of armed conflict.

Key words: law enforcement officers, vulnerable groups, psychological support, communication, wartime.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна Росії проти України, що триває з 2022 р., радикально змінила безпековий ландшафт країни й висунула до Національної поліції нові вимоги. Сила та гуманітарна складова правоохоронної діяльності тепер тісно переплетені: поряд із традиційним реагуванням на злочини поліцейські щоденно евакуйовують цивільних, документують воєнні злочини, забезпечують гуманітарну допомогу та працюють із людьми, які пережили гостру психотравму. Таким чином психологічна компетентність стає не допоміжною, а ключовою умовою ефективності правоохоронної роботи.

Водночас сама поліція опинилася під подвійним навантаженням: необхідність оперативно діяти у високому ризику поєднується з постійним контактом із травмованим населенням, що підвищує ймовірність емоційного вигорання та професійних помилок. Ці виклики актуалізують потребу системно інтегрувати психологічну підтримку в підготовку та щоденну практику правоохоронців, розвиваючи у них навички кризової комунікації, стресостійкості й саморегуляції, щоб забезпечити як безпеку громадян, так і збереження власного психічного здоров'я.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій.

Питання психологічних аспектів роботи правоохоронців з вразливими групами населення в умовах воєнного часу не є достатньо висвітленим у науковій літературі, хоча окремі вітчизняні дослідження надають важливі орієнтири щодо окремих аспектів теми. Значний внесок у розвиток даного напрямку зробила В. Богуславська [1], яка звертає увагу на специфіку психологічної підготовки працівників правоохоронних органів під час російської воєнної інтервенції. Її аналіз підкреслює глибокі внутрішні конфлікти, що виникають у зв'язку з необхідністю зберігати професійну ефективність в умовах екстремального стресу.

Є. С. Зеленський [2] акцентує увагу на ролі поліції у забезпеченні прав дитини під час воєнного стану, що розкриває специфіку психологічного навантаження на поліцейських, які працюють із цією особливо вразливою категорією. О. Голуб, Р. Горяченко та Т. Ломаніна [3] у своїй публікації надали практичні рекомендації з комунікації між поліцейськими та людьми з інвалідністю, акцентуючи на емпатії та адаптивних стратегіях спілкування. К. В. Мітченко [4] досліджує нюанси взаємодії правоохоронців із жінками, які стали жертвами сексуального насильства, вказуючи на потребу в чутливій і професійній підготовленій комунікації. Аналогічно, О. М. Мохорєва [5] аналізує психологічний супровід працівників поліції в умовах війни, підкреслюючи важливість внутрішньої підтримки персоналу. В. Поліщук, Н. Олексюк і Г. Лещук [6] звертають увагу на міжгалузеву підготовку соціальних працівників до роботи з людьми літнього віку, що опосередковано стосується і взаємодії поліції з цією групою. Колективне видання [7] «Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу» системно узагальнює теоретичні основи з урахуванням сучасних викликів. А. С. Романова [8] піднімає важливі питання ювенальної превенції в період війни, а А. Синовєрський [9] розглядає психологічні чинники розслідувань у надзвичайно напружених обставинах. Нарешті, Н. В. Сметаніна [10] детально аналізує специфіку запобігання домашньому насильству у період воєнного стану, що також є надзвичайно актуальним у контексті психологічної підготовки поліції.

Для дослідження використовувалася і експертна література, зокрема публікації на офіційних платформах Ради Європи (coe.int), академічних ресурсах та профільних виданнях юридичного та психологічного напрямів, які висвітлюють сучасні аспекти теми.

Попри достатню кількість літератури з даної теми, відчувається нестача систематизованого матеріалу з теми дослідження, а тому із використанням різних методів наукового пізнання було проаналізовано, погруповано, систематизовано інформацію і подано у світлі теми дослідження. Психологічні аспекти, як з боку жертв, так і самих поліцейських, формують наукову новизну, оскільки матеріал узагальнено з різних точок зору.

Мета статті – теоретично проаналізувати, дослідити та систематизувати психологічні аспекти діяльності правоохоронців у роботі з вразливими групами населення в умовах воєнного стану, а також виявити ключові напрямки підтримки як постраждалих, так і самих працівників поліції у кризових ситуаціях.

Для досягнення цієї мети в ході дослідження будуть виконані наступні завдання: визначити особливості вразливих категорій населення в умовах повномасштабної війни та специфіку взаємодії з ними; окреслити основні психологічні етапи допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях; проаналізувати психологічні чинники збереження професійної стійкості та ефективності правоохоронців у бойових умовах.

Виклад основного матеріалу. Умови збройного конфлікту докорінно трансформують зміст, форми та навантаження на діяльність правоохоронних органів, водночас підвищуючи вимоги до психологічної підготовки

персоналу. Робота поліцейських у таких умовах характеризується інтенсивністю, невизначеністю, постійною загрозою фізичній безпеці та емоційною виснажливістю. Війна впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, створюючи нові категорії вразливого населення: постраждалі від воєнних злочинів, внутрішньо переміщені особи, жертви окупаційного насильства чи діти, позбавлені батьківського піклування.

В таких умовах правоохоронцям доводиться не лише виконувати класичні функції – реагування на правопорушення, підтримання громадського порядку, захист прав і свобод, – а й працювати у режимі постійної гуманітарної залученості, соціального супроводу, психоемоційного консультування. У той же час, попри зміну контексту, залишаються постійно актуальні напрямки поліцейської діяльності, що вимагають адаптованих психологічних стратегій у взаємодії з представниками вразливих груп. Серед них особливу увагу в науковому дискурсі привертають:

- захист прав і безпеки дітей;
- взаємодія з жертвами сексуального насильства;
- реагування на домашнє насильство;
- робота з внутрішньо переміщеними особами;
- протидія злочинності організованих груп.

У роботі з дітьми в умовах війни особливо важливими є евакуаційні заходи, правозахисна діяльність, соціальна допомога та профілактика правопорушень. Як зазначає Є. С. Зеленський [2], ювенальні поліцейські відіграють ключову роль у процесі евакуації дітей з небезпечних територій, забезпеченні гуманітарного супроводу, створенні безпечних умов проживання у шелтерах, фіксації фактів злочинів, зокрема міжнародного характеру, та роботі з постраждалими. Вагомими є їхні зусилля у встановленні місцезнаходження безвісти зниклих дітей, веденні профілактичного обліку та розслідуванні випадків булінгу й домашнього насильства серед дітей. В умовах війни така діяльність набуває нових вимірів – не лише через масштаб проблем, а й через обмеженість доступу до частини територій, високий рівень стресових навантажень та необхідність мобільного реагування. Як підкреслює автор, це вимагає не лише організаційної реформи ювенальної превенції, а й системного залучення психологів у структуру підрозділів [2].

Проблематика домашнього насильства, як відзначає Н. В. Сметаніна [10], залишається не менш гострою в умовах збройного конфлікту. Війна підвищує рівень соціального напруження, що може призводити до загострення насильницьких проявів у родинях, особливо серед тих, хто втратив житло, близьких чи зазнав інших форм травматизації. Авторка акцентує на недосконалому національному законодавстві: відсутність єдиного алгоритму дій і колізії між внутрішніми та міжнародними нормами ускладнюють діяльність правоохоронців, які змушені діяти в умовах юридичної невизначеності. Проте саме поліція виконує роль первинної ланки реагування на факти домашнього насильства і потребує не лише правових, але й психологічно грамотних інструментів комунікації з жертвами [10].

Особливо складною залишається робота з жінками, які стали жертвами сексуального насильства. Як підкреслює К. В. Мітченко [4], ефективна комунікація з постраждалою вимагає від поліцейського не тільки професіоналізму, а й тонкого психологічного балансу між емпатією та емоційною стабільністю. У таких випадках будь-яка помилка може призвести до повторної травматизації. Поліцейський має бути готовим почути найважчі подробиці злочину, не демонструючи відрази чи співчуття, яке може знецінити почуття гідності постраждалої. Водночас важливо надати жінці елементарне відчуття контролю над ситуацією, починаючи з побутових рішень, і чітко відмежувати її від відповідальності за вчинене проти неї насильство. Серед типових психологічних механізмів, які можуть виникати у таких ситуаціях, автор відзначає Стокгольмський син-

дром і самообвинувачення – і саме завдання поліцейського полягає в тому, щоби ці викривлення були подолані у комунікаційному процесі [4].

У роботі з внутрішньо переміщеними особами правоохоронцям необхідно орієнтуватися на специфіку психоемоційного стану таких осіб. ВПО часто переживають втрату звичного життєвого укладу, відчувають невизначеність і недовіру до держави, що було зумовлено попереднім досвідом 2014–2022 років [7]. З огляду на це, поліцейським доцільно використовувати переважно інформаційний вплив: пояснення, роз'яснення, демонстрацію безпеки та підтримки. Натомість нормативні форми впливу – через примус або адміністративну вертикаль – можуть посилити віктимність і сприяти формуванню навченої беспорядності. Як зазначають дослідники [7] найбільш вразливими є екстернальні особистості з низьким рівнем внутрішнього контролю, і саме з ними слід будувати довірливу комунікацію, спрямовану на відновлення спроможності до дії.

Проблематика протидії злочинності, зокрема організованим злочинним групам, набуває в умовах війни нової гостроти. Як зазначає А. Синоверський [9], в таких умовах злочинні угруповання активізуються, використовуючи ситуацію невизначеності, обмеженого контролю та соціальної дестабілізації. Проведення допитів учасників таких структур вимагає складного комплексу тактико-психологічних заходів – від встановлення емоційного контакту до нейтралізації протидії з боку допитуваних. Слідчі дії, особливо в частині одночасних допитів, формулювання запитань та інтерпретації показань, повинні здійснюватися за участю фахівців із психології. Особлива роль відводиться міжінституційній співпраці між поліцією та експертними установами, що забезпечують судово-психологічні, психіатричні, технічні та економічні експертизи. Таким чином, ефективність розслідувань у даному сегменті прямо залежить від рівня психологічної компетентності поліцейських та їх готовності діяти у високоризиковому середовищі [9].

Загалом, аналіз окреслених напрямків діяльності свідчить про те, що сучасна поліцейська діяльність у воєнний час перестає бути виключно силовою. Вона дедалі більше набуває ознак соціально-орієнтованої та психологічно чутливої професії, що вимагає міждисциплінарного підходу, інституційної підтримки та сталого професійного розвитку.

Діяльність працівників правоохоронних органів у період воєнного стану характеризується високою складністю, багатофункціональністю та значним психоемоційним навантаженням. Поліцейські змушені адаптувати свою професійну поведінку до умов непередбачуваних ризиків, функціонувати в обстановці постійної загрози життю, нестабільності правопорядку й колапсу інституційної підтримки. Війна радикально розширює контингент вразливих груп, водночас формуючи нові завдання, з якими поліція раніше не мала справи або мала справу лише епізодично – примусова евакуація цивільного насе-

лення, фіксація воєнних злочинів, допомога особам, що втратили домівки чи сім'ї, гуманітарне забезпечення, кризова профілактика, знешкодження організованої злочинності в нестабільних регіонах тощо. Ці виклики вимагають від правоохоронців не лише фізичної витривалості й рішучості, а й високого рівня психологічної готовності до роботи в середовищі хронічного стресу.

Окремий і винятково важливий компонент професійної діяльності поліцейського в умовах війни – це надання першої психологічної допомоги постраждалим у зоні надзвичайних ситуацій. Як підкреслює О. Голуб [3], основною метою цієї допомоги є стабілізація психофізіологічного стану особи, яка перебуває під впливом дезорієнтуючого або шокового стресу. Такі стани характеризуються втратою конструктивної поведінки, зниженням рівня когнітивного контролю та підвищеним рівнем тривоги. Реакції можуть варіюватися від ступору до афективних вибухів, у зв'язку з чим поліцейський має діяти чітко, послідовно і структуровано, дотримуючись певних психологічних протоколів.

Першочерговим завданням є встановлення базового контакту з постраждалим – візуального або слухового – що допомагає особі відновити зв'язок з реальністю. Застосування простих запитань («Ви мене чуєте?», «Погляньте на мене», «Як вас звати?») дозволяє вивести людину із стану емоційного заціпеніння. Далі необхідно створити відчуття присутності і підтримки, проговорюючи фрази на кшталт: «Ви не самі», «Ми разом», що зменшує почуття самотності та безсилля. Третім етапом є когнітивна активізація: поліцейський ставить запитання, що орієнтовані на фактичну ситуацію («Що сталося?», «Де ви були?»), аби повернути постраждалого до логічного мислення. Після цього необхідно окреслити чітку хронологію подій і дій, що мають бути вчинені: це допомагає людині упорядкувати враження та зменшити когнітивний хаос. Нарешті, критично важливим є надання директивного, але не агресивного завдання – простого, конкретного і зрозумілого, що дозволяє людині відчувати контроль над власними діями й ситуацією в цілому. Таке повернення відчуття спроможності і контролю – це ключ до запобігання посттравматичному розладу, а також перший крок до ефективного залучення постраждалого у подальші дії порятунку чи евакуації.

Таким чином, робота поліцейського в зоні бойових дій або у будь-якому середовищі надзвичайної ситуації виходить далеко за межі адміністративного втручання чи правозастосування. Вона вимагає глибокого розуміння психології стресу, навичок кризового втручання, здатності зберігати спокій, впливати на інших впевнено й водночас гуманно. Саме ці компоненти дозволяють правоохоронцям зберегти не лише ефективність своєї професійної діяльності, а й людське обличчя державної інституції в момент найвищої вразливості громадян [3].

Психологічна складова діяльності правоохоронців в умовах воєнного стану є не менш значущою, ніж у роботі

Таблиця 1

Основні етапи надання першої психологічної допомоги поліцейськими в умовах надзвичайної ситуації

Етап	Зміст дій	Мета психологічного впливу
1. Встановлення контакту	Візуальний/слуховий стимул, звернення до постраждалого, прості запитання	Виведення з емоційного заціпеніння, повернення зв'язку з реальністю
2. Демонстрація підтримки	Вербальні запевнення («Ви не один», «Ми разом», «Ви справляєтесь»)	Зменшення почуття самотності, формування відчуття захищеності
3. Когнітивна активація	Фактичні запитання: «Що сталося?», «Де ви були?», «Хто був поряд?»	Активізація логічного мислення, зменшення емоційного напруження
4. Відновлення хронології подій	Відтворення подій до, під час і після інциденту, чітке структурування інформації	Зниження плутанини в пам'яті, відновлення відчуття життєвої безперервності
5. Формування дії та контролю	Конкретне завдання: «Встаньте», «Ходімо», «Сховайтеся», «Візьміть дитину за руку»	Повернення почуття контролю, активація здатності до самопомоги

Примітка: систематизовано автором на основі джерела [3].

з потерпілими. Під час збройного конфлікту працівники поліції працюють у хронічно стресогенному середовищі, що поєднує високу динаміку бойової обстановки, невизначеність, загрозу життю, етичні дилеми, надмірне службове навантаження та емоційне вигорання. Така професійна ситуація виходить далеко за межі звичних умов служби. Як підкреслює Богуславська В., поліцейські змушені адаптуватися до гіпертрофованої суспільної напруги, потенційної терористичної загрози, кримінального ускладнення середовища, що суттєво підвищує ризики помилок, порушень дисципліни та навіть професійної деградації. Одночасно ситуація воєнної загрози посилює патріотичну мотивацію й колективну відповідальність за безпеку суспільства, що може мати компенсаторну функцію [1].

Специфіка психологічного стану правоохоронців у таких умовах охоплює низку факторів: це і потреба постійної аналітичної готовності до зміни оперативної обстановки, і здатність діяти в умовах інформаційної невизначеності, і психологічна готовність до негайного застосування сили, спеціальних засобів чи зброї. Правоохоронці зазнають впливу природних і психологічно травмуючих факторів – шуму, холоду, монотонності, темряви, браку сну. Постійне очікування раптових змін у ситуації, загроза нападу, необхідність миттєвої реакції на провокації чи злочини, вчинені противником – усе це формує психоемоційну напругу, яка має тенденцію до кумулятивного ефекту. До того ж, у військових умовах зміщується сам фокус професійної відповідальності: ціна помилки різко зростає, як і ступінь потенційної шкоди для оточення. Саме тому поліцейські змушені функціонувати у стані підвищеної бойової готовності – не лише фізичної, а й психологічної [1].

У зв'язку з цим виникає потреба в системній психологічній підтримці самих поліцейських. Як вказує О. М. Мохорева [5], ефективна підтримка включає кризову допомогу після участі в екстремальних чи психотравмуючих подіях, індивідуальні консультації для вирішення конфліктів і подолання тривалого стресу, тренінги з розвитку особистісної стійкості та професійної ефективності. Важливим елементом є також робота з сім'ями працівників поліції – надання їм підтримки, пояснення особливостей поведінки і стану родича, який перебуває під навантаженням. В умовах мобільних ротацій і переведень до нових підрозділів необхідна психологічна адаптація, зокрема у перший рік служби або після повернення з передових районів. Саме комплексний супровід дозволяє зберегти емоційне здоров'я особового складу, забезпечити стабільність функціонування підрозділів і знизити ризики вторинної травматизації в професійному середовищі [5].

Розглянемо ключові негативні чинники та відповідні форми підтримки, які сприяють збереженню психологічної стабільності особового складу (табл. 2).

Таким чином, у професійній структурі діяльності поліцейського в умовах збройного конфлікту психологічний компонент є системоутворювальним як у роботі з цивіль-

ним населенням, так і в контексті самозбереження, підтримки морально-вольового стану, профілактики психоемоційних порушень і формування службової стійкості. Йдеться про складну взаємодію між зовнішнім стресом і внутрішньою спроможністю правоохоронця зберігати функціональність, що потребує не лише індивідуальної витривалості, а й ефективної інституційної підтримки.

Розглядаючи психологічні аспекти роботи правоохоронців, варто особливо наголосити на необхідності цілеспрямованої професійної підготовки працівників поліції до таких складних умов праці. Складність сучасного безпекового контексту, високе психологічне навантаження, часте перебування у стресових, ризиконебезпечних і навіть травматичних ситуаціях вимагають не лише індивідуальної психологічної витривалості, але й формування системної компетентності у сфері кризової комунікації, гуманітарної підтримки, стрес-менеджменту та психоемоційної саморегуляції.

Цілком закономірним є те, що сучасна система освіти і підвищення кваліфікації в Україні починає інтегрувати елементи гуманістичної філософії, позитивної психології, соціальної фасилітації та практико-орієнтованого підходу до підготовки спеціалістів у сфері роботи з вразливими категоріями населення. Як засвідчують В. П. Поліщук, Н. П. Олексюк і Г. О. Лещук [6], у роботі програми освітніх дисциплін для майбутніх фахівців соціальної роботи в закладах вищої освіти впроваджуються теми, що орієнтовані на розвиток моделей соціальної взаємодії у громадах, підтримку літніх осіб, організацію допомоги та самопомогі, формування імпаунменту як ключової методології розкриття внутрішнього потенціалу осіб, що опинилися у складних життєвих обставинах. Особлива увага приділяється інтеграції соціального адміністрування, фандрейзингу, супервізії, а також вивченню психологічних ресурсів самих клієнтів як активних учасників соціального процесу, а не лише об'єктів допомоги [6].

Ці підходи є напорчуд релевантними для адаптації в системі професійної підготовки правоохоронців. Враховуючи постійну роботу з вразливими категоріями, актуалізується потреба у впровадженні окремих освітніх модулів у програми підготовки працівників поліції, присвячених психології кризових ситуацій, наданню першої психологічної допомоги, роботі з психотравмою, а також методикам стабілізації власного психоемоційного стану. Додаткова підготовка, тренінги з психологічної підтримки, робота у форматі фасилітації й командного згуртування мають стати постійною складовою процесу професійного розвитку поліцейських.

Таким чином, ефективна діяльність правоохоронців у сучасних умовах можлива лише за умови системного поєднання професійної компетентності з психологічною підготовленістю. Це вимагає переосмислення традиційних підходів до підготовки кадрів і орієнтації на інтердисциплінарну модель навчання, яка базується на принципах емпатії, стресостійкості, ціннісного лідерства та соціальної відповідальності.

Таблиця 2

Психологічні чинники роботи правоохоронців та форми підтримки

Психологічні виклики у бойових умовах	Необхідні заходи підтримки та профілактики
Хронічний стрес, бойова динаміка, вигорання	Тренінги з управління стресом, ротаційний відпочинок, групова супервізія
Постійна загроза життю, раптові інциденти	Кризова психологічна допомога, розвиток навичок саморегуляції
Етичні дилеми, моральне напруження	Професійні дебрифінги, етичні кейс-сесії
Фізичне виснаження (холод, шум, брак сну)	Забезпечення базових умов, чіткий режим праці та відпочинку
Висока відповідальність, ціна помилки	Командне прийняття рішень, ротація завдань
Ризик ПТСР і вторинної травматизації	Психологічний скринінг, рання інтервенція, підтримка родин
Соціальна ізоляція, напруга в колективі	Командні тренінги, робота над згуртованістю
Адаптація до ротацій, змін локацій	Програми супроводу «до–після» бойових завдань, підтримка сімей

Примітка: систематизовано автором на основі джерел [1, 3, 5].

Висновки. У воєнний період склад вразливих категорій населення значно розширюється та охоплює дітей, позбавлених батьківського піклування й підданих примусовій евакуації, жінок – жертв сексуального насильства, осіб, що зазнали домашнього насильства в умовах загальної соціальної дезорганізації, внутрішньо переміщених осіб із травмою втрати житла, соціальних зв'язків і довіри до державних інституцій, а також постраждалих від воєнних злочинів та цивільне населення, залучене до діяльності злочинних організованих угруповань унаслідок правового вакууму. Ці групи об'єднують високий рівень дезорієнтації, тривожності, відсутність контролю над життєвими обставинами, ризик повторної віктимізації та потреба у правовій і психологічній підтримці. Поліцейські, взаємодіючи з такими особами, повинні не лише дотримуватися юридичних процедур, але й застосовувати емоційно чутливі, психологічно виражені моделі комунікації, спрямовані на зниження стресу, збереження гідності постраждалих і формування довіри.

Психологічне втручання в кризових умовах реалізується за допомогою поетапної, структурованої моделі першої допомоги. Насамперед необхідно встановити базовий контакт з особою – зоровий або слуховий – із застосуванням простих запитань, що повертають її до реальності. Далі поліцейський демонструє підтримку, застосовуючи вербальні формули присутності та прийняття. Наступним кроком є когнітивна активація – через уточнювальні запитання особа залучається до логічного аналізу ситуації, що зменшує емоційне напруження. Четверта фаза – віднов-

лення хронології подій – дозволяє структурувати пам'ять, зменшити хаос і сформувати послідовність у переживанні травматичного досвіду. Завершальним етапом є надання чіткого, простого завдання, виконання якого сприяє відновленню відчуття контролю та спроможності діяти. Сукупність цих кроків формує основу для стабілізації психоемоційного стану постраждалої особи та запобігання глибоким посттравматичним порушенням.

Однак надання допомоги не можливе без належного психологічного стану самого поліцейського. Професійна діяльність в умовах збройного конфлікту супроводжується хронічним стресом, який поєднує фізичні загрози, постійну тривогу, моральні дилеми, надмірне службове навантаження та інформаційну невизначеність. Правоохоронці змушені діяти в умовах швидко змінної обстановки, з високою ймовірністю фатальних помилок, під психологічним тиском зовнішнього середовища. У таких умовах психологічна підтримка має охоплювати не лише емоційне відновлення, а й адаптацію після ротацій, змін підрозділів або повернення з передових територій. У контексті цих викликів актуалізується потреба у формуванні спеціалізованих знань і навичок ще на етапі базової професійної підготовки. Сучасні освітні програми повинні містити міждисциплінарні модулі, спрямовані на розвиток гуманістичного мислення, здатності до емоційного реагування, кризової комунікації, а також знання у сфері соціальної взаємодії, фасилітації, імпаурменту та методів мобілізації ресурсів громади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславська В. Психологічні особливості правоохоронної діяльності під час російської воєнної інтервенції. *Юридична психологія*, 2024, №1 (34). DOI: <https://doi.org/10.33270/03243401.93>
2. Зеленський Є.С. Роль Національної поліції у забезпеченні прав дитини під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024, №2. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.76>
3. Голуб О., Горяченко Р., Ломаніна Т. Комунікація поліцейських та людей з інвалідністю: рекомендації та практики ефективної взаємодії. coe.int, 2024. URL: <https://rm.coe.int/communication-of-police-officers-and-people-with-disabilities-soft-2-/1680b42f37>
4. Мітченко К.В. Психологічні особливості роботи поліцейського з жінками, потерпілими від сексуального насильства в умовах воєнного часу. *ДДУВС*, 2022, № 64-65. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/10326>
5. Мохорева О.М. Психологічний супровід працівників поліції в умовах війни. *МБС України*, 2022, № 195-197. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/b6ed52e0-0f37-4ab7-a578-c59e0933b360>
6. Поліщук В., Олексюк Н., Лещук Г. Підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми літнього віку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. «Педагогіка. Соціальна робота»*, 2022, №1 (50), 227–231. DOI: [10.24144/2524-0609.2022.50.227-231](https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.50.227-231)
7. Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації. Львів: Львів, 2024. №, URL: <https://ndekc.lviv.ua/pdf/15.11.2024.pdf>
8. Романова А.С. Ювенальна превенція під час війни: особливості реалізації повноважень. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2022, №4. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/267870>
9. Синоверський А. Організаційно-тактичні та психологічні основи використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану. *Юридична психологія*, 2023, №2 (33). URL: <https://psychped.navs.edu.ua/index.php/psychped/article/view/1596>
10. Сметаніна Н.В. Запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2024, №7. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/89>

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ І ДОКУМЕНТУВАННЯ

IDENTIFICATION (DEMASKING) INDICATORS OF CRIMINAL OFFENCES IN THE SPHERE OF OFFICIAL ACTIVITY AND PUBLIC SERVICES: IMPLICATIONS FOR DETECTION AND DOCUMENTATION

Пилипенко С.М., аспірант

Національна академія Служби безпеки України

Стаття пропонує прикладну модель ідентифікаційних (демаскуючих) ознак злочинів розділу XVII КК України у сфері службової діяльності та надання публічних послуг і трансформує її в процесуально коректні процедури документування в межах оперативно-розшукової діяльності (ОРД) з подальшим використанням у кримінальному провадженні. У фокусі – побудова операційної матриці «ознака → джерела відомостей → тактичні дії ОРД → процесуальна фіксація → фільтри належності/допустимості», яка уніфікує виявлення та доказове оформлення службових і «публічно-сервісних» складів (зловживання владою чи повноваженнями, перевищення, службове підроблення/недбалість, підкуп/зловживання впливом, порушення декларування). Методологія поєднує системно-структурний і порівняльно-правовий підходи, казуїстичний аналіз мікрокейсів, а також теоретико-правове моделювання ланцюга «індикатор → доказ». Запропоновано покроковий алгоритм документування в ОРД: перевірка мандата й меж повноважень; планування дій з урахуванням ризику провокації; одержання первинних матеріалів із суцільною технічною фіксацією ключових епізодів (контакти, передання вигоди, аномальні реєстраційні дії); забезпечення відтворюваності (таймстемпи, журнали доступу, контрольні списки, хеш-суми/контрольні суми, пакування/зберігання); коректна процесуалізація результатів (протоколи, документи, експертні висновки) та підготовка до незалежної перевірки стороною захисту. Сформовано чек-листи для основних груп складів, «антипровокаційний» тест (у т.ч. для контролю за вчиненням злочину), таблицю типових ризиків недопустимості з контрзаходами, а також операційну карту джерел (реєстри, службові журнали, CRM/АСДС, відеосервери, метадані, фінансові транзакції й трасування активів). Практична цінність полягає у стандартизації документування ОРД, зниженні ризику визнання доказів недопустимими, підвищенні передбачуваності кваліфікації та судової оцінки, а також у можливості інтегрувати матрицю ознак і чек-листи у внутрішні інструкції підрозділів.

Ключові слова: службова особа, публічні послуги, ідентифікаційні (демаскуючі) ознаки, оперативно-розшукова діяльність, технічна фіксація, ланцюг походження доказу, допустимість доказів, контроль за вчиненням злочину, провокація.

The article proposes an applied model of identification (demasking) indicators for offences under Chapter XVII of the Criminal Code of Ukraine in the sphere of official activity and the provision of public services, and translates this model into procedurally sound documentation routines within operational-search activity (OSA) for subsequent use in criminal proceedings. The focus is on building an operational matrix "indicator → sources of information → OSA tactical actions → procedural recording → relevance/admissibility filters," which standardises the detection and evidentiary formalisation of service-related and "public-service" offences (abuse of office or authority, excess of powers, official forgery/negligence, bribery/abuse of influence, and declaration offences). The methodology combines a system-structural and comparative-legal approach, casuistic analysis of micro-cases, and theoretical-legal modelling of the "indicator → evidence" chain.

A step-by-step OSA documentation algorithm is proposed: verification of mandate and limits of authority; planning actions with due regard to the risk of provocation; obtaining primary materials with continuous technical recording of key episodes (contacts, transfer of an undue advantage, anomalous registration actions); ensuring reproducibility (timestamps, access logs, control checklists, hash values/checksums, packaging/storage); proper procedural formalisation of results (records, documents, expert opinions) and preparation for independent verification by the defence. Checklists are provided for the main groups of offences, together with an "anti-provocation" test (including for controlled operations), a table of typical inadmissibility risks with countermeasures, and an operational map of sources (registers, service logs, CRM/ASDS systems, video servers, metadata, financial transactions and asset tracing). The practical value lies in standardising OSA documentation, reducing the risk of evidence being ruled inadmissible, increasing the predictability of legal qualification and judicial assessment, and enabling the integration of the indicator matrix and checklists into units' internal instructions.

Key words: public official, public services, identification (demasking) indicators, operational-search activity, technical recording, chain of custody, admissibility of evidence, controlled operations, provocation.

Актуальність теми. Сфера службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, належить до зон підвищених корупційних і владно-управлінських ризиків, де ідентифікаційні (демаскуючі) ознаки правопорушень безпосередньо визначають успіх їх виявлення й процесуально коректного документування. Коректне тлумачення стрижневих дефініцій Кримінального кодексу України – «службової особи», «особи, що надає публічні послуги», «неправомірної вигоди», а також кваліфікаторів «істотної шкоди» та «тяжких наслідків» – задає рамку для вибору джерел відомостей і методів фіксації, а відтак і для побудови доказування за складами розділу XVII КК України [7]. Водночас саме процесуальні фільтри Кримінального процесуального кодексу – належність, допустимість, достовірність і достатність – визначають, чи набудуть зібрані в ОРД матеріали статусу повноцінних доказів у суді (статті 84–101, 103, 107 КПК) [8].

Антикорупційне законодавство конкретизує суб'єктний склад і коло обов'язків щодо декларування та запобігання конфлікту інтересів, що прямо впливає на карти «red flags» і маршрути збирання доказової інформації [25].

Сучасна практика Верховного Суду, відображена в узагальненнях Касаційного кримінального суду за 2025 рік, акцентує на чіткому розмежуванні зловживання владою і перевищення повноважень, на тесті «вимагання» як обтяжливій ознаці підкупу, на значенні порогів шкоди та на антипровокаційних критеріях оцінки матеріалів НСРД і контрольованих операцій [4; 5]. У площині стандартів ЄСПЛ ключовим є підхід у справі *Teixeira de Castro v. Portugal*, який вимагає від органів влади пасивної позиції спостереження, забороняє створення злочину штучно та зобов'язує демонструвати ініціативу саме правопорушника; будь-яка провокація «обнуляє» доказову цінність результатів ОРД, навіть якщо вони формально зібрані

з технічною фіксацією [6]. Отже, ОРД виступає не «перед-процесуальною зоною без правил», а першою ланкою процесуального ланцюга, де помилки на етапі планування дій, визначення мандата, фіксації контактів і збереження носіїв породжують фатальні дефекти допустимості на судовій стадії.

Доктрина кримінального процесуального доказування послідовно наголошує, що якість доказів визначається єдністю змістової релевантності та процесуальної форми: належні фактичні дані мають бути отримані з установленого законом джерела уповноваженим суб'єктом і закріплені у спосіб, передбачений процесуальним законом [10–21; 23; 27]. Для службових і «публічно-сервісних» складів це означає перехід від інтуїтивних «ознакових» списків до операційної матриці «ознака → джерело → тактична дія ОРД → процесуальна фіксація → фільтр допустимості», яка уніфікує роботу підрозділів виявлення і слідчих, мінімізує контакт із доказовими «сірами зонами» (неналежні носії, розриви в логах, неідентифіковані посередники) і забезпечує відтворюваність результатів для сторони захисту та суду (суцільна аудіо-/відеофіксація ключових епізодів, таймстемпи, журнали доступу, контрольні/хеш-суми, належне пакування і зберігання).

У цьому контексті ідентифікаційні (демаскуючі) ознаки виконують подвійну функцію. По-перше, вони виступають детекторами типових відхилень у службових процесах і наданнях публічних послуг (аномальні реєстраційні дії, «незвичайний час», відсутність первинних документів, зв'язок транзакцій із владними рішеннями, конфлікт інтересів). По-друге, вони слугують процесуальними орієнтирами для побудови карти джерел і послідовності дій, які забезпечують належність і допустимість доказів (визначення кола документів і реєстрів, планування НСРД/контролю за вчиненням злочину без підбурювання, технічна фіксація, експертне підтвердження шкоди й причинного зв'язку) [24].

Відтак актуальністю є потреба в уніфікованій моделі документування в ОРД, що інтегрує нормативну рамку КК і КПК, актуальні позиції Верховного Суду та стандарти ЄСПЛ і яка трансформує «мову ознак» у перевірювані судом докази. Саме таку прикладну модель – із класифікацією «red flags», алгоритмом документування, антипровокаційним чек-листом і таблицею процесуальних ризиків – пропонує ця стаття, орієнтуючи практику на прогнозовану кваліфікацію та стійкість доказів у судовому розгляді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній доктрині кримінального процесу питання доказування у справах про злочини у сфері службової діяльності та надання публічних послуг традиційно розглядаються в єдності змістової та процесуальної площини: належні фактичні дані мають походити з установлених законом джерел, бути здобутими уповноваженим суб'єктом і закріплені у спосіб, визначений процесуальним законом [10–21; 27]. На цій методологічній основі вибудовано підходи до розмежування інститутів належності, допустимості, достовірності й достатності доказів, що виступають «фільтрами» придатності матеріалів для суду, у тому числі тих, що отримані в межах оперативно-розшукової діяльності (ОРД) [1–3; 6; 9; 11–14; 16–24; 27].

Сучасні узагальнення Касаційного кримінального суду Верховного Суду (І півріччя 2025 р.; липень 2025 р.) деталізують кілька критично важливих для цієї тематики блоків: (1) розмежування «зловживання» і «перевищення» через фокус на межах повноважень та інтересах служби/юридичної особи; (2) тлумачення «вимагання» як обтяжливої ознаки підкупу; (3) значення порогів «істотної шкоди» й «тяжких наслідків» для кваліфікації і доказування причинно-наслідкового зв'язку; (4) процесуальні стандарти роботи з матеріалами НСРД, у т.ч. вимоги до технічної фіксації та виключення ознак провокації [4; 5]. У площині конвенційних стандартів ЄСПЛ фундаментальним зали-

шається підхід, сформований у справі *Teixeira de Castro v. Portugal*, який вимагає пасивної ролі державних органів, забороняє штучне створення злочину і фактично «відсікає» результати, здобуті шляхом провокації, незалежно від наявності формальної фіксації [28]. Ці позиції задають практичні межі планування ОРД і процесуального оформлення її результатів у доказову форму.

Наукова література, репрезентована, зокрема, працями українських правників, послідовно підкреслює, що матеріали ОРД можуть виконувати евристичну, орієнтовну і доказову функції лише за умови суворого додержання приписів КПК України щодо законності джерела походження відомостей, процесуальної компетенції суб'єкта їх одержання та належної форми процесуальної фіксації (протокол, додатки, технічні носії), а також забезпечення їх перевіряності та відтворюваності для сторони захисту [1–3; 6; 9; 11–14; 16–24; 27]. У цій логіці розкриваються й прикладні аспекти використання результатів НСРД, контролю за вчиненням злочину, документування передачі неправомірної вигоди та трасування активів: від картографування повноважень і «інтересу служби» до технічної фіксації, збереження носіїв і аудит-трейлу [14].

Водночас у вітчизняній практиці все ще бракує уніфікованого інструментарію, який би безпосередньо зводив ідентифікаційні (демаскуючі) ознаки конкретних складів до операційних рішень ОРД і далі – до процесуального оформлення, придатного для судової перевірки. Наявні огляди судової практики та доктринальні напрацювання окреслюють критерії й підходи, проте не завжди пропонують цілісну «матрицю» типу «ознака → джерело → тактична дія → процесуальна форма → фільтр допустимості → ризики/контрзаходи» для груп складів розділу XVII КК. Заповненню цієї прогалини і присвячено подальший виклад: стаття пропонує систематизовану класифікацію «red flags» для службових та «публічно-сервісних» правопорушень, поєднану з покроковим алгоритмом документування в ОРД і наборами перевірок, що відповідають вимогам КПК та стандартам ЄСПЛ [4; 5; 7; 24].

Метою цього дослідження є побудова прикладної моделі ідентифікаційних (демаскуючих) ознак складів злочинів розділу XVII Кримінального кодексу України та розроблення алгоритму їх належного документування – від етапу оперативно-розшукової діяльності до стадії судової перевірки придатності доказів, з інтеграцією вимог Кримінального процесуального кодексу, Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», антикорупційного законодавства і релевантних стандартів судової практики.

Виклад основного матеріалу. Стрижневі дефініції Кримінального кодексу України, що окреслюють коло «службових осіб» та «осіб, які надають публічні послуги», виконують нормативно-селекційну функцію: вони визначають можливий суб'єкт злочину, його спеціальний статус, предмет посягання та межі повноважень, а відтак безпосередньо впливають на підслідність, підсудність і структуру предмета доказування у провадженнях за злочинами розділу XVII КК [7]. Первинна верифікація статусу суб'єкта є доказово вирішальною: саме від неї залежить релевантність і достатність корпусу документів про займану посаду, обсяг організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських повноважень, фактичну компетенцію в конкретних відносинах (посадові інструкції, штатні розписи, посадові регламенти, локальні акти, накази про наділення/делегування повноважень, положення про структурні підрозділи), а також дані службових журналів, систем керування діловодством, реєстрів адміністративних дій і журналів доступу до інформаційних систем. Для «осіб, що надають публічні послуги» доказове значення мають документи про допуск до професії/функції (свідчення, сертифікати, включення до реєстрів), журнали/реєстри нотаріальних і реєстраційних дій, лог-файли інформаційних систем, відеозаписи робочих місць,

а також кореспонденція, що відображає зміст і підстави вчинених дій. Належне окреслення кола суб'єктів корелює з актуальними підходами Верховного Суду до розмежування «зловживання владою або службовим становищем» і «перевищення влади або службових повноважень», де вирішальним є саме наявний обсяг правомочностей та інтерес служби/юридичної особи [4; 5].

Поняття «неправомірної вигоди» виконує роль кваліфікаційного «ядра» для складів підкупу та зловживання впливом і спрямовує доказову діяльність на встановлення як факту пропозиції/обіцянки/надання або одержання блага, так і його каузального зв'язку з владним рішенням чи дією/бездіяльністю. З огляду на антикорупційне законодавство, вигода може мати грошову, майнову, нематеріальну або іншу економічно значущу форму, що потребує комплексного джерельного підтвердження (фінансові та платіжні документи, договори, акти виконаних робіт/наданих послуг, транзакційні сліди, відомості з банків за процесуальною процедурою, дані про пов'язаних осіб) та безперервного «ланцюга походження» кожної одиниці доказової інформації. У блоках, де наявна ознака «вимагання», судова практика вимагає додаткового доведення змісту та способів висування умов, часових і причинних зв'язків між вигодою та владним рішенням, а також належної ідентифікації посередників, каналів комунікації і грошових знаків [4; 5].

Кваліфікатори «істотної шкоди» та «тяжких наслідків» у справах про зловживання владою/службовим становищем і службову недбалість визначають не лише межі кримінально-правової оцінки, а й стандарт доказування, оскільки вимагають демонстрації економічно коректного способу обчислення шкоди, її матеріалізації у конкретних показниках (прямі збитки, упущена вигода, додаткові витрати тощо), а також переконливого причинно-наслідкового зв'язку між зловживальною дією (бездіяльністю) та результатом. У доказовій системі це зумовлює звернення до спеціальних знань і належного оформлення відповідних висновків експерта, економічних довідок, аудиторських висновків, актів ревізій/перевірок і порівняльних розрахунків, виконаних за загальноприйнятною методикою [4; 5]. При цьому підміна причинності простим часовим збігом або гіпотетичними припущеннями є неприпустимою з огляду на стандарти належності та допустимості.

Узгодження наведених дефініцій із процесуальною формою забезпечується приписами КПК щодо джерел і способів фіксації доказової інформації. Відомості набувають процесуального статусу доказів лише за умови їх походження з установлених законом джерел (показання, речові докази, документи, висновок експерта), одержання уповноваженим суб'єктом у межах компетенції, а також належного закріплення у формах, передбачених законом. Документ як джерело доказів потребує ідентифікації носія, фіксації реквізитів і перевірки походження (у т.ч. збирання метаданих для електронних документів). Висновок експерта має відповідати вимогам до предмета спеціальних знань, джерельної бази, методики та відтворюваності. Правила письмової та технічної фіксації – зокрема, суцільна аудіо-/відеофіксація ключових дій, фіксація часу, місця, учасників і використання технічних засобів – виступають процесуальними гарантіями справжності та цілісності відомостей і водночас інструментом запобігання провокації під час негласних заходів і контролюваних операцій [11]. Саме в цьому полягає доказове значення дефініцій КК: вони «налаштовують» фокус збирання та перевірки відомостей, але їх процесуальна ефективність реалізується лише за умов суворого додержання приписів КПК щодо належного джерела, компетентного суб'єкта і належної форми фіксації, що забезпечує відтвореність та судову верифікованість результатів [12; 13].

Система ідентифікаційних (демаскуючих) ознак у провадженнях щодо злочинів розділу XVII КК має будуватися

як нормативно вивірена матриця індикаторів, прив'язаних до конкретних джерел відомостей і процесуальних дій, що забезпечують їхню належність і допустимість. У вихідній позиції така класифікація спирається на дефініційний апарат КК, процесуальні приписи КПК щодо джерел і форм фіксації доказової інформації, правила застосування заходів ОРД (у т.ч. негласних) та актуальні орієнтири судової практики ККС ВС і стандартів ЄСПЛ, які визначають межі правомірного втручання та заборону провокації [4; 5]. За критерієм походження й способу відображення слідів доцільно виокремити п'ять взаємодоповнювальних блоків демаскуючих ознак – організаційно-процедурні, реєстрово-документаційні, фінансово-транзакційні, комунікаційні/цифрові та пов'язані з декларуванням.

Організаційно-процедурний блок охоплює відхилення від установлених регламентів, процедур прийняття рішень і карт повноважень, а також ситуації конфлікту інтересів, що за своєю природою сигналізують про відступ від службових інтересів. До типових індикаторів належать позапланові або прискорені «нестандартні» маршрути погоджень; підміна компетентного суб'єкта іншим підрозділом/посадовою особою; зміна черговості або обсягу погоджень без належної письмової підстави; прийняття рішень за межами встановлених строків/робочого часу; поєднання службових функцій із приватними інтересами без врегулювання конфлікту. Релевантні джерела – посадові інструкції, положення та регламенти, розпорядчі акти, журнали діловодства, реєстри управлінських дій, службові журнали контролю, локальні політики комплаєнсу; у площині ОРД – матеріали спостереження за процедурою ухвалення рішень, які згодом підлягають процесуалізації через належні форми фіксації (протокол, додатки, відео. Конфлікт інтересів детектується шляхом зіставлення службових повноважень, приватних зв'язків і змісту прийнятих рішень; правове значення мають як факти неврегульованості конфлікту, так і ознаки «впливу» на результат на користь пов'язаних осіб. На етапі перевірки придатності відомостей критичною є суцільна технічна фіксація дій та обставин, що демонструє дотримання процесуальної форми і унеможливлення підміну чи ретроспективне «доведення» службових рішень.

Реєстрово-документаційний блок фокусується на аномаліях у нотаріальних та реєстраційних діях і первинній документації, які відхиляються від типових патернів. Індикаторами слугують здійснення дій у «незвичний час»; оформлення без належних підтвердних документів («брак первинки»); підміна обов'язкових додатків; відсутність або суперечливість підстав; невідповідність записів у різних реєстрах; ретроспективні правки без слідів погодження; розриви в журналах прийому та обліку дій. Джерела – витяги з реєстрів і журналів нотаріальних/реєстраційних дій, електронні журнали (лог-файли) інформаційних систем, відеозаписи з робочих місць, внутрішні інструкції/алгоритми; у межах КПК – протоколи огляду електронних кабінетів/систем із фіксацією метаданих і часового маркування, а також підтвердження автентичності електронних документів за правилами технічної фіксації. На доктринальному рівні та в методиках ОРД такі ознаки узгоджуються з поняттям «пошукових ознак об'єктів оперативного пошуку» і потребують подальшої процесуальної верифікації (у т.ч. через експертні дослідження документів, підписів, носіїв інформації) [1–3; 7; 9; 18–21; 27].

Фінансово-транзакційний блок охоплює ознаки удаваних або безеквівалентних правочинів, використання посередників/пов'язаних осіб, транзитні платежі, «кодові» призначення платежів, синхронізацію транзакцій із владними рішеннями, а також нетипові маршрути руху активів. Практично це виявляється як поєднання «порожніх» договорів (без реального обсягу робіт/послуг), розрахунків через посередницькі структури, дроблення сум,

«поворотних» платежів, що повертаються після ухвалення рішення, з грою у часі (накладення на дати підписання/затвердження актів). Належне документування передбачає трасування активів (asset tracing) на підставі законно одержаних фінансових відомостей, банківських документів, первинної бухгалтерії, податкових даних, а також фіксацію зв'язку між транзакціями та владними діями/бездіяльністю (каузальність). З огляду на позиції ККС ВС, особливу увагу слід приділяти ознакам «вимагання» як кваліфікуючій обставині у підкупі: зміст і спосіб висування умов, роль посередників, ідентифікація купюр/носіїв, часові кореляції між обіцянками та рішеннями мають бути доведені з належною технічною фіксацією і відсутністю ознак провокації [4; 5]. Додатковим орієнтиром для побудови доказування тут слугують напрацювання щодо документування фінансових епізодів у специфічних сферах (зокрема рефінансування), які демонструють зв'язок між фактичними даними та процесуальною формою їх закріплення.

Комунікаційно-цифровий блок концентрується на відомостях зі службового листування, переговорів, електронної пошти, месенджерів, журналах доступу до інформаційних систем, відеоспостереженні, а також на метаданих (час, автор, місце, технічні параметри), що забезпечують атрибуцію дій і хронологічну цілісність події. На етапі ОРД ці індикатори виконують евристичну функцію, однак їх подальша доказова придатність залежить від коректної процесуалізації: одержання відомостей уповноваженим суб'єктом, належного протокольного оформлення, фіксації технічних параметрів (time-stamp, хеш-значення, конфігурація обладнання/ПЗ), збереження носіїв і забезпечення відтворюваності для сторони захисту. Будь-які контрольовані контакти та використання негласних засобів мають відповідати критеріям пасивності державних органів і відсутності підбурювання; порушення цих критеріїв веде до «обнулення» доказової цінності матеріалів незалежно від формальної технічної фіксації. Доктрина оперативно-розшукового документування додатково вимагає аудиту «ланцюга походження» цифрових слідів і синхронізації каналів фіксації для уникнення розривів у логах і сумнівів щодо автентичності [18–20; 23–24].

Блок, пов'язаний із декларуванням, відображає дисбаланс між офіційними доходами/активами і фактичними витратами/майном, «забуті» корпоративні права, користування активами без правового титулу, а також операції дарування/безоплатного користування між пов'язаними особами. Ідентифікація таких ознак спирається на зіставлення відомостей декларацій із даними публічних і спеціальних реєстрів, інформацією про членів сім'ї, транспорт, нерухомість, а також на процесуально одержані довідки та пояснення; доказове значення мають експертні перерахунки порогів і підтвердження походження коштів/майна. Узагальнення ККС ВС орієнтують практику на чітке виділення причинно-наслідкового зв'язку між недостовірністю відомостей і наслідками, відмежування умислу від помилки та доведення факту обов'язку декларування з належним підтвердженням статусу суб'єкта [4; 5].

Узагальнюючи, кожен із наведених блоків виконує одночасно і «детекторну», і «процесуально-навігаційну» функцію: індикатори спрямовують органи виявлення до релевантних джерел, а вимоги КПК і Закону про ОРД – до належних способів їхнього збирання, фіксації та збереження. Доказова цінність ознак реалізується лише у зв'язці з дотриманням критеріїв належності й допустимості, забезпеченням безперервності «ланцюга походження», відсутністю провокації та можливістю незалежної перевірки захистом; саме така конструкція гарантує, що «мова ознак» трансформується у верифіковані судом докази, узгоджені з позиціями Верховного Суду й конвенційними стандартами [10; 13; 16–20; 27].

Для практики виявлення та процесуального документування злочинів розділу XVII КК ключове значення має

коректне «профілювання» кожного складу на рівні типових індикаторів події (red flags), карти релевантних джерел відомостей і перевірок, що забезпечують належність, допустимість та відтворюваність доказів відповідно до приписів КПК і Закону про ОРД, а також орієнтирів, закріплених в узагальненнях ККС ВС і стандартах ЄСПЛ щодо заборони провокації [4; 5; 28]. Нижче подано систематизований виклад таких «маяків» за групами складів.

Для складів зловживання владою або службовим становищем (статті 364, 364-1 КК) визначальними є ознаки вчинення дій всупереч інтересам служби/юридичної особи, спеціальна мета одержання неправомірної вигоди (у широкому розумінні антикорупційного законодавства) та спричинення шкоди з доведенням причинно-наслідкового зв'язку між діями і результатом. Практичними індикаторами виступають нетипові маршрути та строки погоджень, вибірковість або прискореність ухвалення рішень, невмотивовані відступи від регламентів і локальних політик, незадекларований конфлікт інтересів. Коло джерел складають посадові інструкції, положення й статuti, розпорядчі акти, журнали управлінських дій/АСДС, переписка, а також фінансові документи, що дозволяють відтворити економічний ефект і причинність (прямі збитки, упущена вигода, додаткові витрати). Доказова перевірка включає економічні та аудиторські розрахунки, експертні висновки, огляди реєстрів, зіставлення хронології владних дій із транзакційними слідами (протоколи огляду документів/систем, технічна фіксація, додатки). Нерозривність «ланцюга походження» доказової інформації (audit trail) і повнота технічної фіксації є критичними для допустимості.

Для перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК) центральним є зіставлення картки повноважень суб'єкта з фактичними діями, що виходять за межі правомочностей, із можливим застосуванням насильства чи спецзасобів. Маяки виявлення: незаконні вимоги або обмеження прав; ухвалення рішень поза компетенцією; застосування примусу без правових підстав. Джерела: посадові регламенти, накази, службові журнали, відеозаписи (у т. ч. боді-камери/системи відеоспостереження), медична документація й судово-медичні експертизи, технічні експертизи щодо спецзасобів. Процесуальні дії: огляди місця події/носіїв, витребування локальних політик, допити, призначення експертиз; обов'язкова аудіо-/відеофіксація слідчих дій і належне пакування носіїв для збереження автентичності.

Для зловживання повноваженнями особою, що надає публічні послуги (ст. 365-2 КК), характерні аномальні реєстраційні та нотаріальні дії – «незвичний час», відсутність необхідної «первинки», невідповідність записів у суміжних реєстрах, серійність вигідних для пов'язаних осіб рішень. Маяки: журнали прийому та вчинення нотаріальних/реєстраційних дій, записи CRM/АСДС, лог-файли доступу, відеозаписи з робочих місць, документи про професійний статус (допуск, сертифікати, включення до реєстрів). Обов'язкова процесуалізація включає протоколи огляду електронних кабінетів/реєстрів з фіксацією метаданих, витребування інструкцій і локальних алгоритмів, експертизи документів/підписів за потреби.

Для службового підроблення та службової недбалості (статті 366, 367 КК) типовими індикаторами є розриви в метаданих і журналах, ретроспективні правки без належних слідів погодження, відсутність підтвердних документів, невідповідність між реєстровими даними й паперовими дос'є. Ключові джерела: логи інформаційних систем, журнали діловодства, первинні документи та їх електронні образи, архівні копії, політики доступу. Перевірки: технічні/криміналістичні експертизи документів, IT-аудит, зіставлення версій/хеш-значень, аналіз часу/автора змін; для ст. 367 – додатково експертний розрахунок шкоди та доведення причинності між несумлін-

ним виконанням обов'язків і наслідками. Процесуальна форма – протоколи огляду/визначення, експертні висновки, технічна фіксація, що гарантує автентичність і відтворюваність [4; 5].

Для злочинів підкупу, зловживання впливом і пов'язаних діянь (статті 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370 КК) «сигнальними» є пропозиції/натяжки/домовленості щодо винагороди, використання посередників, «супровідні» удавані договори, транзитні платежі через пов'язаних осіб, а також ознаки «вимагання» як кваліфікуючої обставини (жорстке висування умов, створення штучних перепон) [7]. Релевантні джерела: записи комунікацій (листування, переговори), відео/аудіо ключових контактів, ідентифіковані грошові знаки/носії, бухгалтерія контрагентів, банківські документи (за процесуальною процедурою), дані про пов'язаних осіб. Контрольовані операції та інші НСРД плануються з урахуванням суворих антипровокаційних запобіжників: пасивність державних органів, фіксація ініціативи правопорушника, недопущення підбурювання, суцільна технічна фіксація, ідентифікація купюр/носіїв, синхронізація часу. Порушення цих критеріїв, відповідно до підходу ЄСПЛ і позицій ККС ВС, зумовлює недопустимість результатів незалежно від їх формальної фіксації [4; 5]. Процесуально оформлення має включати протоколи НСРД/контрольованих операцій, додатки з носіями, експертизи купюр/носіїв, протоколи огляду місця передачі, а також подальше трасування активів для підтвердження каузального зв'язку «вигода ↔ рішення/дія» [14; 24].

Для правопорушень у сфері декларування (статті 366-2, 366-3 КК) маяками виступають дисбаланси «доходи/витрати/активи», «забуті» корпоративні права/нерухомість/транспорт, користування активами без титулу, непрямі витрати (навчання, подорожі), що не кореспондують задекларованим даним [7]. Джерела: декларації (у тому числі історія змін), довідки з державних реєстрів речових прав/транспорт/корпоративних прав, відомості про членів сім'ї, банківські дані (за процесуальною процедурою), документи про витрати, пояснення. Процедурні перевірки: перехресна верифікація реєстрів, експертний перерахунок порогів, підтвердження статусу суб'єкта декларування та обов'язку декларування, фіксація часу подання/внесення змін, забезпечення автентичності електронних документів і метаданих. У частині умислу необхідно відмежовувати недбале неподання/помилку від умисного приховування, що впливає з узагальнень ККС ВС; належне процесуальне оформлення (протоколи огляду е-кабінету, витяги з реєстрів з часовими позначками, експертні висновки) мінімізує ризики недопустимості [4; 5].

Нарешті, для всіх груп складів спільними є трансверсальні вимоги: чітка прив'язка кожного індикатора до визначених законом джерел доказової інформації (документи, показання, речові докази, висновки експертів), здобуття відомостей уповноваженим суб'єктом у межах компетенції, суцільна технічна фіксація ключових епізодів, безперервність «ланцюга походження» та можливість незалежної перевірки захистом [7]. ОРД не є «передпроцесуальною зоною без правил»: її результати набувають юридичної сили виключно через коректну процесуалізацію за КПК і дотримання рамок, установлених Законом про ОРД, що прямо впливає як із національної судової практики, так і зі стандартів ЄСПЛ [26; 7; 4; 5; 28]. Саме така методика перетворює «маяки» виявлення на відтворюваний доказовий матеріал, придатний для судової оцінки.

Алгоритм документування злочинів у сфері службової діяльності та надання публічних послуг вибудовується як безперервна послідовність стадій від оперативно-розшукового виявлення індикаторів до процесуального оформлення відомостей у формі, що відповідає вимогам належності, допустимості, достовірності та достатності

й забезпечує їхню судову відтворюваність. Вихідною передумовою є чітке визначення предмета доказування за ст. 91 КПК України: встановлення факту діяння (дії чи бездіяльності), суспільно небезпечних наслідків, причинно-наслідкового зв'язку між ними, спеціального суб'єкта та форми вини, а для корупційних і пов'язаних складів – також спеціальної мети одержання неправомірної вигоди та/або обставин «вимагання». На оперативному етапі це трансформується у побудову «карти події»: окреслення часопросторових меж епізоду, ролей учасників, службових повноважень і «інтересу служби/юридичної особи», попередню ідентифікацію джерел відомостей (документи, реєстри, комунікації, відео, фінансові транзакції) та визначення прогалів, які підлягають закриттю процесуальними засобами. Саме на цій стадії здійснюється первинне розмежування між «зловживанням» і «перевищенням» через порівняння фактичних дій із мандатом суб'єкта, що унеможливує підміну правової кваліфікації припущеннями [18; 28].

Наступним кроком є планування джерел та процесуальних дій із урахуванням нормативної «архітектури» КПК. Документування вибудовується довкола законних джерел доказів (ст. 84 КПК): документів (ст. 99), висновків експерта (ст. 101–102), показань та речових доказів, причому кожне джерело має бути здобуте уповноваженим суб'єктом у межах компетенції та закріплене у належній формі [8]. План обов'язково включає протокольне оформлення слідчих (розшукових) дій (ст. 104–106 КПК) із відображенням часу, місця, учасників, умов проведення, ідентифікації та стану носіїв інформації, а також технічну фіксацію там, де вона є обов'язковою або забезпечує підвищений стандарт перевірки (ст. 107 КПК) [8]. Для фінансових епізодів завчасно визначаються процесуальні підстави доступу до банківської та бухгалтерської інформації, методики економічних розрахунків шкоди і залучення спеціальних знань з подальшою експертною легалізацією результатів. Для реєстрових та нотаріальних дій плануються огляди електронних кабінетів і реєстрів із фіксацією метаданих, витребування локальних регламентів та інструкцій, а також, у разі потреби, призначення технічних експертів документів і підписів. Такий план виконує функцію «процесуальної карти», що мінімізує ризики виходу за межі компетенції, дублювання дій, втрати слідів і дефектів форми.

Критичною ланкою алгоритму є використання негласних слідчих (розшукових) дій та контроль за вчиненням злочину, які допускаються лише в межах та у спосіб, визначених КПК, із безумовним дотриманням заборони підбурювання (ст. 271 КПК) [8]. Проектування таких дій має інкорпорувати «антипровокаційний» тест ЄСПЛ (*Teixeira de Castro v. Portugal*): продемонстровану ініціативу правопорушника, пасивність правоохоронців у комунікації, відсутність нав'язування предмета та умов діяння, нейтральний тон і зміст контактів, а також суцільну технічну фіксацію комунікацій і зустрічей [28]. У практичному вимірі це означає: фіксацію pre-event контексту (передісторії), протоколювання кожного контакту, маркування ідентифікованих грошових знаків/носіїв, синхронізацію часу між носіями, ретельну ідентифікацію посередників і каналів зв'язку, розмежування спостереження та ініціювання діяння, а також недопущення «підштовхування» до дії шляхом створення штучних перепон чи погроз. Невиконання цих критеріїв, як впливає з конвенційних стандартів та узагальнень ККС ВС, тягне недопустимість результатів незалежно від формальної наявності відео/аудіозаписів [4; 5]. На оперативному рівні дії мають додатково відповідати приписам Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо підстав, меж повноважень і гарантій прав людини, із подальшою «процесуалізацією» результатів у формах, сумісних із КПК [26; 8].

Четвертий елемент алгоритму – забезпечення безперервності «ланцюга походження» (audit trail) і керування цифровими слідами. Для кожного носія інформації необхідно забезпечити індивідуалізацію, цілісність і відтворюваність: обчислення та фіксацію хеш-значень (для електронних даних), ведення журналів доступу та змін, контроль конфігурацій інструментів збору/зберігання, пакування та пломбування, документування передачі між посадовими особами й підрозділами, створення «чистих» робочих копій і збереження «сирих» даних. У протоколах мають відображатися технічні параметри (час, дата, версії ПЗ, серійні номери пристроїв), що дозволяють стороні захисту провести незалежну реплікацію; для електронних документів – ідентифікація формату, джерела, метаданих і способів вилучення/копіювання; для відео – синхронізація часових міток між різними каналами фіксації. Усі дії з носіями мають відповідати вимогам КПК до речових доказів і документів, а також враховувати ризики «змішування» потоків (наприклад, поєднання процесуальних і оперативних копій), що породжує сумніви в автентичності й тягне процесуальні втрати.

Завершальна стадія – відкриття матеріалів стороні захисту та забезпечення відтворюваності (ст. 290 КПК) [8]. Ідеться не лише про формальну передачу копій, а про створення умов для ефективної перевірки: надання інвентаризаційних описів і карт відповідності «подія → документ/носії → протокол → додаток», доступ до перевірних значень (хеш-таблиць, журналів доступу), копій «сирих» даних і «чистих» робочих копій, інформації про програмно-технічне середовище, у якому створено/відтворено матеріали. Такий підхід знімає типові заперечення щодо «непрозорості» походження чи «маніпуляцій» носіями, підвищує переконливість доказової бази та відповідає вимогам справедливого судового розгляду. На всіх етапах алгоритм спирається на актуальні підходи ККС ВС до розмежування складів, тягара доказування «вимагання», оцінки матеріалів НСРД і значення технічної фіксації, що у своїй сукупності формує передбачуваний стандарт належності та допустимості [4; 5]. У результаті послідовне проходження ланок «предмет доказування → план джерел/дій → НСРД без підбурювання → audit trail цифрових слідів → відкриття та відтворюваність» забезпечує трансформацію оперативної інформації в перевірявані судом докази, сумісні з приписами КПК, Закону про ОРД і конвенційними гарантіями [8; 14; 22].

Ключові підстави визнання доказової інформації недопустимою у провадженнях за злочинами розділу XVII КК випливають із нормативних вимог КПК щодо належності джерела, компетенції суб'єкта одержання, додержання процесуальної форми, гарантій прав людини і заборони провокації злочину, а також зі стандартів ЄСПЛ і актуальних узагальнень ККС ВС [4; 5]. Доктринально обґрунтована єдність змістової релевантності та процесуальної форми означає, що навіть інформаційно цінні відомості втрачають юридичну силу за наявності дефектів способу їх одержання і фіксації (статті 84–87, 103–107 КПК) [8]. У прикладному вимірі найбільш поширеними є такі групи ризиків.

По-перше, *провокація злочину* під час НСРД або контрольованих операцій: штучне створення ситуації злочину чи підштовхування до його вчинення дискваліфікує результати незалежно від наявності технічної фіксації. Тест ЄСПЛ (*Teixeira de Castro v. Portugal*) вимагає пасивності державних органів і демонстрації ініціативи правопорушника; відступ від цих критеріїв тягне недопустимість (ст. 271 КПК у системному зв'язку зі ст. 87 КПК) [28; 8]. Контрзаходи: планування НСРД із фіксацією передісторії контактів; нейтральний тон комунікацій; маркування ідентифікованих купюр/носіїв; суцільна аудіо-/відеофіксація з синхронізацією часових міток; виключення нав'язування умов діяння [14; 22].

По-друге, *перевищення мандата* (компетенції) органу/посадової особи при збиранні відомостей: виконання процесуальних дій неуповноваженим суб'єктом або поза межами повноважень, що прямо кореспондує до стандартів підсудності/слідчості і тягне втрату доказової сили результатів (статті 2, 9, 40, 41, 84–86 КПК; ст. 365 КК у площині матеріальної оцінки дій посадовців) [7; 8]. Контрзаходи: попереднє картографування компетенції (накази, положення, доручення); зазначення правової підстави в кожному протоколі; процесуальний контроль за делегуванням повноважень.

По-третє, *дефекти доступу/обишуку/вилучення*: порушення правил санкціонування, меж, способу проведення, опису і пакування вилученого (у т. ч. електронних носіїв) зумовлює істотне порушення прав і, як наслідок, недопустимість (статті 233–236, 237–241, 86–87 КПК) [8]. Контрзаходи: попереднє визначення об'єкта і меж пошуку; протоколювання конфігурації технічних засобів; створення «чистих» копій і збереження «сирих» даних; пломбування і маркування носіїв; негайна фіксація хронології доступів.

По-четверте, *відсутність або неповнота технічної фіксації дій*, де вона є обов'язковою або необхідною для перевірності (ст. 107 КПК): відсутність відеозапису огляду, вручення коштів чи ключових контактів знижує можливості судової верифікації і підсилює заперечення стороні захисту [8]. Контрзаходи: суцільна аудіо-/відеофіксація; резервування носіїв; синхронізація часу між каналами; фіксація технічних параметрів і умов запису.

По-п'яте, *розриви «ланцюга походження» (audit trail)*: відсутність або суперечливість даних про походження, обіг і зміну стану носіїв/файлів, нечітка різниця між «сирими» й «робочими» копіями, відсутність хеш-таблиць – все це ставить під сумнів автентичність (статті 84, 99, 104–107 КПК) [8]. Контрзаходи: хешування на етапі одержання; журнали доступу/змін; інвентаризаційні описи й картки відповідності «подія → документ/носії → протокол → додаток»; контроль середовища відтворення.

По-шосте, *порушення прав людини* (непропорційні втручання у приватність, недопуск захисника, тиск на свідків тощо) активізують дію ст. 87 КПК і конвенційних стандартів, що призводить до виключення відповідних доказів із процесу [8; 28]. Контрзаходи: оцінка необхідності й пропорційності; мінімізація обсягу втручання; належне інформування і документування згод/заборон; дотримання процесуальних строків і гарантій.

Для стандартизації діяльності підрозділів виявлення, ОРД і досудового розслідування доцільно впровадити набір уніфікованих інструментів, які зводять «мову ознак» до відтворюваних процесуальних рішень і, відповідно, мінімізують ризики недопустимості.

Першим інструментом є *чек-лист ОРД/досудового* з послідовністю контрольних питань і дій: (1) суб'єкт – чи підтверджено статус «службової особи»/особи, що надає публічні послуги, документально (посадові інструкції, реєстри допусків); (2) повноваження – чи картографовано компетенцію та межі мандата, визначено «інтерес служби/юридичної особи»; (3) дія/бездіяльність – чи описано фактичний механізм події, часову лінію й учасників; (4) мета вигоди – чи ідентифіковано ознаки підкупу/впливу або «вимагання», чи зафіксовано каузальний зв'язок «вигода ↔ рішення/дія»; (5) наслідки – чи обраховано і задокументовано шкоду (економічні довідки, експертиза) та причинність; (6) джерела – чи визначено, одержано і процесуально закріплено документи (ст. 99 КПК), експертні висновки (ст. 101–102 КПК), речові докази, показання (ст. 84 КПК); (7) ланцюг походження – чи створено і перевірено audit trail (хеш-таблиці, журнали доступу, інвентаризація, пакування); (8) відсутність провокації – чи пройдений тест пасивності/ініціативи правопорушника; чи зафіксовано передісторію контактів і параметри контрольованих операцій.

Другим інструментом є *матриця ознак (Annex A)* – структурована форма «стаття КК ↔ група ідентифікаційних ознак ↔ реєстри/джерела ↔ процесуальні дії/форми фіксації ↔ ключові докази ↔ ризики/контрзаходи». Для ст. 364/364-1 у матрицю вносяться організаційно-процедурні відхилення, фінансові й комунікаційні індикатори; джерела – регламенти, АСДС, фіндокументи, комунікації; процесуальні дії – огляди документів/систем, експертизи, технічна фіксація; ключові докази – економічні розрахунки шкоди і причинність; ризики – дефекти форми/пропорційності, контрзаходи – валідація методик і повнота записів. Для ст. 365/365-2 – акцент на карті повноважень, журналі доступу, логах, відеозаписах, з відповідними експертизами; для ст. 366/367 – метадані/логи/аудит процесів; для ст. 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370 – сценарії контактів, посередники, ідентифікація коштів/носіїв, контрольовані операції з антипровокаційними запобіжниками; для ст. 366-2/366-3 – перехресна верифікація реєстрів, експертний перерахунок порогів, підтвердження статусу суб'єкта.

Третім інструментом є *набір мікрокейсів (Annex B)* – короткі, стандартизовані сценарії (8–10 рядків кожен), що демонструють маршрут від «ознаки» до процесуального доказу. Наприклад: (а) «незвичний час» нотаріальної дії → огляд е-кабінету з метаданими → витребування локальних регламентів → експертиза підпису/документа → зіставлення з вигодонабувачами; (б) «супровідний» договір з підприємцем-посередником → аналіз транзакцій → ідентифікація пов'язаних осіб → контрольована операція без підбурювання → маркування купюр → відеофіксація передачі → трасування активів; (в) «серія» рішень у межах повноважень із конфліктом інтересів → карти погоджень і регламентів → службові журнали → пояснення й документи щодо врегулювання конфлікту → кваліфікаційна оцінка та, за потреби, експертні розрахунки шкоди.

Запропоновані інструменти мають бути імплементовані у внутрішні СОП (standard operating procedures) підрозділів, із прив'язкою до статей КПК і контрольних точок допустимості, що відображено в узагальненнях ККС ВС. Така інституціоналізація перетворює «маяки» на алгоритми, а алгоритми – на перевірюваний доказовий матеріал, сумісний зі стандартами національного процесуального права та конвенційними гарантіями [4; 5; 7; 24].

Висновки. Запропонована у статті модель організації виявлення та документування злочинів розділу XVII КК України спирається на поєднання дефініційного апарату матеріального права і процесуальних фільтрів Кримінального процесуального кодексу та демонструє, що доказова спроможність у справах про службові та «публічно-сервісні» правопорушення визначається не лише релевантністю фактичних даних, а насамперед належністю джерела, компетенцією суб'єкта одержання і дотриманням встановленої законом форми фіксації. Дефініції «службової особи», «особи, яка надає публічні послуги», а також зміст кваліфікуючих ознак («неправомірна вигода», «істотна шкода», «тяжкі наслідки») виконують селекційну функцію для предмета доказування і одночасно слугують орієнтирами для вибору джерел відомостей (регламенти, АСДС/журнали дій, первинна документація, комунікації, фінансові дані) та спеціальних знань (економічні й технічні експертизи).

Класифікація ідентифікаційних (демаскуючих) ознак за п'ятьма блоками – організаційно-процедурним, рес-

строво-документаційним, фінансово-транзакційним, комунікаційно-цифровим і блоком декларування – забезпечує системне «профілювання» складів та переводить індикатори у мову конкретних джерел і процесуальних дій. Такий підхід уникає фрагментарності, забезпечує логіку переходу від ознаки до перевіряльної інформації і від інформації до процесуально придатного доказу, що узгоджується з актуальними орієнтирами ККС ВС щодо розмежування «зловживання»/«перевищення», тесту «вимагання», порогів шкоди та оцінки матеріалів НСРД.

Алгоритм «ОРД → КПК» структурує доказову діяльність у п'ять послідовних ланок: визначення предмета доказування (ст. 91 КПК); планування джерел і процесуальних дій (ст. 99, 101–102, 104–107 КПК); проведення НСРД і контрольованих заходів без підбурювання (ст. 271 КПК) з вбудованим тестом *Teixeira de Castro v. Portugal* (пасивність державних органів, ініціатива правопорушника, нейтральний тон/зміст контактів); забезпечення безперервності «ланцюга походження» (audit trail) та керування цифровими слідами (хеш-таблиці, журнали доступу, конфігурації інструментів); відкриття матеріалів і забезпечення відтворюваності (ст. 290 КПК). Дотримання цього алгоритму мінімізує типові дефекти допустимості (перевищення мандата, порушення правил доступу/обшуку/вилучення, відсутність технічної фіксації, розриви audit trail, порушення прав людини) і створює умови для незалежної перевірки захистом.

Окрему доказову вагу має інтеграція узагальнень ККС ВС (І півріччя 2025 р.; липень 2025 р.), які задають операційні стандарти для кваліфікації та оцінки доказів у корупційних і службових провадженнях, і які, у поєднанні з приписами Закону «Про запобігання корупції» та Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», формують єдине нормативно-практичне тло для правомірного збирання, фіксації та використання відомостей. Водночас застосування конвенційного тесту ЄСПЛ до контрольованих операцій і НСРД гарантує фільтрацію будь-яких результатів, здобутих із порушенням заборони провокації, що запобігає ураженню доказового масиву на судовій стадії.

Практичний результат дослідження полягає у перетворенні «мови ознак» на відтворювані процесуальні процедури: запропоновано уніфікований чек-лист ОРД/досудового («суб'єкт → повноваження → дія/бездіяльність → мета вигоди → наслідки → джерела → ланцюг походження → відсутність провокації») та матрицю ознак (Annex A) у форматі «стаття КК ↔ група ознак ↔ реєстри/джерела ↔ процесуальні дії ↔ ключові докази ↔ ризики/контрзаходи», доповнені мікрокейсами (Annex B) для типових сценаріїв. Їх імплементація у внутрішні інструкції підрозділів (SOP) забезпечує стандартизацію практики, зниження ризиків недопустимості, підвищення передбачуваності кваліфікації та якості судової оцінки. Рекомендовано прийняти матрицю ознак і чек-лист як обов'язкові додатки до локальних регламентів планування НСРД і слідчих (розшукових) дій, із прямими посиланнями на процесуальні статті та контрольні точки допустимості, а також передбачити внутрішній аудит виконання вимог «audit trail» для цифрових слідів. Така інституціоналізація перетворює ризик-орієнтоване управління доказами на сталу організаційну практику і відповідає як національним процесуальним вимогам, так і конвенційним гарантіям справедливого судового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність: підручник. Ч. 1. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
- Бандурка О. М. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія. Харків: Золота міля, 2013. 352 с.
- Бандурка О. М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності: монографія. Харків: Золота міля, 2012. 620 с. URL: джерело потребує уточнення.
- Верховний Суд. Огляд судової практики ККС ВС за I півріччя 2025 року (рішення, внесені до ЄДРСР 01.01.2025–30.06.2025). URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_I_pivr_2025.pdf
- Верховний Суд. Огляд судової практики ККС ВС за липень 2025 року. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_07_2025.pdf

6. Долженков О. Ф., Некрасов В. А., Черкасов Ю. Є. Основи розвідки в середовищі та інфраструктурі злочинності: монографія. Одеса: Від-во ЮОІ НУВС, 2003. 198 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (чинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14>
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI (чинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
9. Оперативно-розшукова діяльність: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук та ін.; за ред. проф. О. М. Джужи. Київ: Правова єдність, 2009. 310 с.
10. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravoukr_10_14/Pogoretskyi_10_14
11. Погорецький М. А. Застосування провокації в ході негласних розслідувань: питання правомірності. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 1. С. 33–43. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/525> (PDF: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/download/525/479/>)
12. Погорецький М. А. Засоби пізнання злочину в оперативно-розшуковій діяльності і в кримінальному процесі. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 1. С. 77–82.
13. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальна оцінка матеріалів оперативно-розшукової діяльності. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2007. № 1. С. 121–129.
14. Погорецький М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 270–277. URL: джерело потребує уточнення.
15. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf
16. Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/431> (PDF: http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2015_Pogoreckiyy.pdf)
17. Погорецький М. А. Поняття та сутність легалізації оперативно-розшукової інформації. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. Спец. вип. № 4. 2010. С. 26–40.
18. Погорецький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі: монографія. Київ: РВВ НА СБУ, 2004. 336 с.
19. Погорецький М. А. Теорія доказів – методологічна основа оперативно-розшукового документування організованої злочинної діяльності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2010. № 22. С. 175–185.
20. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/UP/POGORECKIY_2007.pdf
21. Погорецький М. А., Кумилко А. С. Фактичні дані та їх значення для документування оперативними підрозділами злочинів у сфері рефінансування Національним банком України вітчизняних банків. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 4. С. 54–62. URL: джерело потребує уточнення.
22. Погорецький М. А., Сергєєва Д. Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2(33). С. 137–141.
23. Погорецький М., Шеломенцев В. Оперативно-розшукове документування (документування в оперативно-розшуковій діяльності, оперативне документування). У: *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: у 10 т. Т. VI: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). Київ: Атіка, 2010. С. 611–613.
24. Погорецький М., Шеломенцев В. Пошукові ознаки об'єктів оперативного пошуку: поняття та сутність. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 4(16). С. 114–121.
25. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII (чинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1700-18>
26. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII (чинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
27. Шумило М. Є., Погорецький М. А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. 2001. Вип. 3. С. 199–209.
28. ECHR, *Teixeira de Castro v. Portugal*, Judgment of 9 June 1998 (entrapment). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-58193>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

**РОЗМЕЖУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ТЕРОРИЗМУ
В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ДОСВІД УКРАЇНИ****DIFFERENTIATION OF WAR CRIMES AND TERRORISM IN THE CONTEXT
OF AN INTERNATIONAL ARMED CONFLICT: THE UKRAINIAN EXPERIENCE**

**Погорецький М.М., к.ю.н., старший дослідник,
начальник наукової лабораторії науково-організаційного центру
Національна академія Служби безпеки України**

**Клименко С.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Національна академія Служби безпеки України**

Статтю присвячено дослідженню правової природи воєнних злочинів, учинених російською федерацією проти України, та їх розмежуванню з актами тероризму у світлі норм міжнародного гуманітарного права (МГП). На основі аналізу положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року доведено, що визначальним критерієм кваліфікації таких діянь є контекст міжнародного збройного конфлікту. Підкреслено, що застосування поняття «терористичний акт» до дій, учинених у ході збройної агресії, є методологічною помилкою, оскільки воно спотворює природу міжнародних злочинів, знижує потенціал державної відповідальності агресора та обмежує можливість притягнення до юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Обґрунтовано, що кваліфікація злочинів, скоєних збройними силами рф, має здійснюватися відповідно до норм МГП та статей 7 і 8 Римського статуту як воєнні злочини або злочини проти людяності.

Розкрито значення принципу комплементарності Римського статуту для гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародними стандартами правосуддя, що забезпечує невідворотність покарання осіб, винних у тяжких порушеннях законів і звичаїв війни. Проаналізовано еволюцію національної правозастосовної практики: від антитерористичної моделі початкового періоду війни, коли діяння противника помилково кваліфікувалися за статтями 258–258-5 КК України, до сучасного підходу, який базується на міжнародно-правовому визнанні агресії та застосуванні норм МГП. Особливу увагу приділено проблемам термінологічної невідповідності між політичними визначеннями «державний тероризм» і правовими категоріями воєнних злочинів, що підлягають міжнародній юрисдикції.

Обґрунтовано необхідність уніфікації підходів до правової кваліфікації злочинів, усунення колізій між національним і міжнародним правом, удосконалення механізмів документування доказів для МКС та зміцнення співпраці з міжнародними судовими інституціями. Належне відмежування воєнних злочинів від актів тероризму визначено ключовою передумовою ефективного міжнародного правосуддя й формування доктрини державної відповідальності за агресію проти України.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини, злочини проти людяності, агресія, тероризм, Римський статут, Женевські конвенції, Міжнародний кримінальний суд, досудове розслідування, докази.

The article examines the legal nature of war crimes committed by the Russian Federation against Ukraine and their distinction from acts of terrorism within the framework of international humanitarian law (IHL). Based on the analysis of the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court, the 1949 Geneva Conventions and the 1977 Additional Protocols, it is proven that the decisive criterion for qualifying such acts is the context of an international armed conflict. It is emphasized that the application of the concept of “terrorist act” to actions committed during armed aggression constitutes a methodological error that distorts the nature of international crimes, undermines the potential for the aggressor’s state responsibility, and limits the possibility of bringing such acts under the jurisdiction of the International Criminal Court. It is substantiated that the qualification of crimes committed by the armed forces of the Russian Federation must be carried out in accordance with IHL norms and Articles 7 and 8 of the Rome Statute, as war crimes or crimes against humanity.

The article reveals the significance of the complementarity principle of the Rome Statute for harmonizing Ukrainian criminal legislation with international standards of justice, ensuring the inevitability of punishment for those guilty of serious violations of the laws and customs of war. The evolution of national law enforcement practice is analyzed—from the antiterrorist model of the early years of the war, when the enemy’s actions were mistakenly qualified under Articles 258–258-5 of the Criminal Code of Ukraine, to the modern approach based on the international legal recognition of aggression and the application of IHL norms. Special attention is paid to the terminological inconsistency between political definitions such as “state terrorism” and legal categories of war crimes subject to international jurisdiction.

The necessity of unifying approaches to legal qualification, eliminating conflicts between national and international law, improving mechanisms for documenting evidence for the ICC, and strengthening cooperation with international judicial institutions is substantiated. Proper differentiation between war crimes and acts of terrorism is identified as a key prerequisite for effective international justice and the formation of the doctrine of state responsibility for aggression against Ukraine.

Key words: international humanitarian law, war crimes, crimes against humanity, aggression, terrorism, Rome Statute, Geneva Conventions, International Criminal Court, pre-trial investigation, evidence.

Постановка проблеми. Акт агресії російської федерації проти України є безпрецедентним викликом для міжнародної системи підтримання миру і безпеки, міжнародного гуманітарного права (МГП) й міжнародного кримінального правосуддя. Умисні обстріли цивільних об’єктів, катування, позасудові страти, депортації дітей, руйнування енергетичних і культурних об’єктів – свідчать про системну політику державного насильства, що має всі ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, передбачених статтями 7 і 8 Римського статуту [1].

Попри це, у публіцистичному, політичному й навіть правозастосовному дискурсі в Україні тривалий час використовувався термін «терористичний акт» для опису злочинів, учинених збройними силами російської федерації. Так, у 2014–2022 роках обстріли Волновахи, Дебальцева, Маріуполя, Краматорська та інших міст та селищ у низці процесуальних документів кваліфікувалися як терористичні злочини, передбачені статтями 258–258-5 КК України. Водночас треба враховувати, що рф ініціювала, спланувала та безпосередньо здійснювала акт агресії

проти України з 19 лютого 2014 року на території АРК Крим, а потім його продовжила на території Луганської та Донецької областей, зокрема й шляхом залучення збройних банд, груп, іррегулярних сил та найманців, які здійснювали акти застосування збройної сили проти нашої держави. Це дає підстави кваліфікувати ці дії як злочин агресії, а вчиненні під час агресії суспільно небезпечні діяння проти цивільного населення та цивільних об'єктів, як воєнні злочини, вчинені у контексті міжнародного збройного конфлікту, який регулюється МГП.

Таке отождествлення має не лише теоретичні, а й практичні наслідки. Воно розмиває межі між міжнародними злочинами та злочинами проти громадської безпеки, ускладнює притягнення до відповідальності за нормами міжнародного кримінального права й створює передумови для політичних маніпуляцій. МГП чітко розрізняє дії держав у збройному конфлікті й терористичні акти, що здійснюються поза воєнним контекстом. Відповідно до позиції Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), навіть якщо воєнні дії призводять до масової загибелі цивільних, вони не є тероризмом, а становлять порушення законів і звичаїв війни, які тягнуть відповідальність за статтею статтею 8 Римського статуту [2] та 438 КК України.

З 1 січня 2025 року, після набуття чинності Римським статутом для України (відповідно до Закону України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» № 3909-IX від 21 серпня 2024 року) [3], питання правильної кваліфікації діянь російської федерації матиме безпосереднє значення для міжнародного правосуддя. Міжнародний кримінальний суд (МКС) отримуватиме юрисдикцію щодо злочину агресії, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що дозволяє притягувати до відповідальності не лише безпосередніх виконавців, а й політичне та військове керівництво держави-агресора. Водночас терористичні злочини не підпадають під юрисдикцію МКС, що позбавляє можливості співпраці України з цією міжнародною інституцією.

Крім того, кваліфікація дій РФ як терористичних злочинів зміщує акцент із відповідальності за агресію на поведінку окремих угруповань, що суперечить принципу комплементарності та підходу, закріпленому у резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України» [4]. Правильне розмежування воєнних злочинів і терористичних актів є необхідною умовою забезпечення невідворотності покарання, єдності міжнародного правопорядку й зміцнення позицій України у міжнародних судових інституціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема порушень МГП у сучасних війнах є предметом активних наукових дискусій як у зарубіжній, так і у вітчизняній доктрині. Дослідники акцентують увагу на порушеннях базових принципів МГП – розрізнення, пропорційності, заборони торгівлі та нападів на цивільне населення, особливо у контексті збройної агресії російської федерації проти України.

У зарубіжній літературі обговорюється обмеженість чинних Женевських конвенцій у протидії новітнім викликам. W. A. Qureshi обґрунтовує потребу «цифрової» Женевської конвенції для регулювання кібервійни; G. Gaggioli аналізує проблеми моніторингу та підзвітності сторін конфлікту; H. Rinta-Pollari та E. Tsybulenko досліджують ефективність механізмів реагування на злочин агресії та підтримують створення спеціального міжнародного трибуналу. Серед інших міжнародників варто відзначити S. Chesterman, C. Stahn і M. Schmitt, які розглядають питання юрисдикції МКС і кваліфікації воєнних злочинів, скоєних державними та недержавними суб'єктами.

Вітчизняна наукова доктрина активно розробляє проблематику дотримання норм МГП, кваліфікації воєнних злочинів і протидії тероризму в умовах гібридних загроз. Значний внесок у цю сферу зробили І. Авдошин, Є. Буряк,

М. Васильєв, М. Давиденко, О. Заболотний, О. Звонарьов, О. Герасимчук, О. Книженко, А. Коваль, О. Козенко, В. Ліпкан, Н. Михайлова, О. Мінченко, М. Погорєцький, З. Топорецька, Д. Сергєєва, О. Старенький, О. Татаров, І. Ткачов, Є. Тищенко, Д. Фурманенко, А. Черняк та інші.

Їхні праці охоплюють широкий спектр питань – від правових гарантій особи під час документування воєнних злочинів і допустимості заходів примусу до механізмів забезпечення верховенства права у сфері національної безпеки. Вагоме місце займають дослідження, присвячені співвідношенню воєнних злочинів і терористичних актів, проблемам кваліфікації дій недержавних збройних формувань, відповідальності держави за агресію та фінансування терористичної діяльності.

Водночас більшість робіт висвітлюють лише окремі аспекти проблеми – кваліфікацію злочинів, питання юрисдикції або гуманітарні обмеження. Недостатньо вивченими залишаються системні механізми забезпечення відповідальності за порушення МГП у сучасних конфліктах, а також юридичні наслідки змішування категорій «воєнний злочин» і «терористичний акт». Це визначає актуальність подальших міждисциплінарних досліджень із урахуванням нових форм збройної агресії, інших гібридних загроз і транснаціонального характеру сучасних воєнних конфліктів.

Метою статті є встановлення критеріїв відмежування воєнних злочинів, вчинених у контексті міжнародного збройного конфлікту, від актів тероризму, а також формування доктринальних і практичних орієнтирів для національної правозастосовної практики України з урахуванням положень Римського статуту, Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів 1977 року та інших міжнародних нормативно-правових актів, що встановлюють закони та звичаї війни.

Виклад основного матеріалу. Воєнні злочини становлять одну з основних категорій міжнародних злочинів, передбачених міжнародним кримінальним правом. Вони визначені у статті 8 Римського статуту МКС як тяжкі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року та інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах [1]. Зокрема, до таких діянь належать умисні вбивства, катування, нелюдське поводження, навмисні напади на цивільні об'єкти, насильницьке переміщення населення, використання заборонених методів ведення війни, узяття заручників тощо. Визначення цих злочинів у Статуті є результатом багаторічної роботи міжнародних експертів і відображає сучасні стандарти міжнародного гуманітарного права, що встановлюють чіткі критерії кримінальної відповідальності [5, с. 50-51]. Ключовою ознакою воєнного злочину є його зв'язок із міжнародним або неміжнародним збройним конфліктом, що визначає застосування до нього норм МГП та юрисдикцію МКС.

Міжнародна судова практика неодноразово підкреслювала контекстуальний характер воєнних злочинів і важливість встановлення зв'язку між діянням та збройним конфліктом. Показовою у цьому аспекті є справа *Prosecutor v. Duško Tadić* (Міжнародний трибунал за колишньої Югославії, 1999), у якій Апеляційна палата вперше чітко сформулювала критерії відмежування міжнародного та неміжнародного збройного конфлікту. Суд дійшов висновку, що збройний конфлікт набуває міжнародного характеру, коли держава здійснює загальний контроль над організованими збройними формуваннями, які діють від її імені або під її керівництвом [6].

У цій справі Трибунал розширив тлумачення поняття «контроль» порівняно з рішенням Міжнародного суду ООН у справі *Nicaragua v. United States of America* (1986) [7], зазначивши, що не потрібно доводити пряме командування, достатньо встановлення ефективної координації та підтримки. Це положення має принципове значення для

кваліфікації конфлікту на сході України, адже російська федерація здійснює загальний контроль над незаконними збройними формуваннями, що діють на тимчасово окупованих територіях, а отже, несе повну міжнародно-правову відповідальність за їхні дії.

У свою чергу, тероризм, хоча й є предметом численних міжнародних договорів, досі не має універсального визначення, прийнятого всіма державами. У загальному розумінні він розглядається як акт насильства, спрямований на залякування населення або примус уряду чи міжнародної організації до певних дій, тобто як злочин проти громадської безпеки, а не проти норм війни. Ці риси закріплені в Міжнародній конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом 1997 року та Міжнародній конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй [8, 9].

В обох документах відсутні положення, які б дозволяли поширювати їхню дію на збройні конфлікти, адже в таких випадках застосовується інший правовий режим – МГП, що регулює поведінку сторін під час ведення війни та встановлює кримінальну відповідальність за порушення його норм.

Розмежування цих двох правових режимів – гуманітарного та антитерористичного – має принципове значення для правильного застосування міжнародного та національного кримінального права. Рамкове рішення Ради Європейського Союзу 2002/475/JHA «Про боротьбу з тероризмом» у пункті 11 Преамбули прямо визначає, що дії збройних сил під час збройного конфлікту, які регулюються нормами МГП, не охоплюються сферою тероризму [10].

Також й інші міжнародні нормативно-правові акти наголошують на необхідності розмежування воєнних злочинів та актів тероризму. Зокрема у статті 19(2) Міжнародної конвенції про боротьбу з терористичними бомбардуваннями 1997 року зазначено: «Діяльність збройних сил під час збройного конфлікту, як ці терміни розуміються відповідно до міжнародного гуманітарного права і регулюються цим правом, не підпадає під дію цієї Конвенції».

Це питання врегульовано Конвенцією Ради Європи про запобігання тероризму (Варшава, 16 травня 2005 року), у преамбулі якої зазначено, що терористичні злочини не можуть бути виправдані жодними політичними, ідеологічними чи релігійними мотивами. Документ водночас підкреслює необхідність боротьби з тероризмом законними засобами із дотриманням принципу верховенства права, прав людини та норм міжнародного, зокрема гуманітарного, права, що запобігає дублюванню кваліфікації діянь як воєнних злочинів і терористичних актів.

Міжнародні органи також не визнають тероризмом дії сторін збройного конфлікту, навіть якщо вони супроводжуються численними жертвами серед цивільного населення. Так, у роз'ясненнях МКЧХ щодо поняття безпосередньої участі у воєнних діях зазначено, що будь-яке насильство, яке має місце у зв'язку зі збройним протистоянням між сторонами, підлягає оцінці виключно з позицій норм міжнародного гуманітарного права. [11, с. 23-25]. У звітах МКЧХ щодо конфліктів у Сирії та Іраку наголошується, що кваліфікація дій як «терористичних» у межах збройного конфлікту суперечить принципу розрізнення та підриває ефективність системи МГП.

Цей підхід відображено і в практиці МКС, який у своїх розслідуваннях щодо Малі, Центральноафриканської Республіки та України чітко відмежовує воєнні злочини, скоєні у контексті збройного конфлікту, від терористичних актів, що відбуваються поза його межами. Таким чином, міжнародна судова та гуманітарна практика виходить із контекстуального критерію, який визначає, що характер конфлікту – міжнародний чи неміжнародний – є визначальним для правової кваліфікації насильницьких дій [12-14].

Отже, ключовим критерієм, який дозволяє розмежувати воєнні злочини від актів тероризму, є контекст зброй-

ного конфлікту. Міжнародне гуманітарне право виходить із того, що застосування сили між державами або на територіях, які вони контролюють, регулюється спеціальним правовим режимом – нормами МГП. Якщо насильство здійснюється у ході бойових дій або під час окупації, воно кваліфікується як воєнний злочин, навіть якщо призводить до жертв серед цивільного населення.

У цьому контексті стаття 51, пункт 2 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року прямо забороняє акти насильства або погрози насильством, головною метою яких є терор серед цивільного населення, визнаючи їх порушенням законів і звичаїв війни [15]. Таким чином, навіть якщо насильство супроводжується значними жертвами серед цивільних, воно розглядається не як «тероризм», а як порушення міжнародного гуманітарного права, що підлягає кваліфікації як воєнний злочин за статтею 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду [1]. Натомість терористичним актом може бути лише насильство, що вчиняється поза збройним конфліктом або без воєнної необхідності, тобто таке, що не має зв'язку з веденням бойових дій і не регулюється МГП.

Подібного підходу дотримуються й судові органи держав ЄС, а сучасна міжнародна практика містить низку прецедентів, що підтверджують необхідність чіткого розмежування між тероризмом і воєнними злочинами. Так, Бельгійська прокуратура висунула обвинувачення 38 особам у причетності до діяльності терористичної групи та інших злочинах. Згідно з версією обвинувачення, у період з 2004 по 2014 рік підсудні організовували на території Бельгії заходи для фінансування Робітничої партії Курдистану (РПК). Захист наполягав, що їхня діяльність безпосередньо пов'язана зі збройним конфліктом між Туреччиною та РПК, а отже, не підлягає кваліфікації як терористична згідно з національним законодавством.

Апеляційний суд Брюсселя у 2019 р. постановив, що визначення терористичної групи в Кримінальному кодексі вимагає наявності наміру вчиняти фізичні терористичні акти. Хоча РПК вчиняла подібні дії, усі вони відбувалися у межах географічної зони конфлікту з Туреччиною та мали прямий зв'язок із цим конфліктом. Відтак дії підпадали під положення про виключення. Як наслідок, РПК не була визнана терористичною групою в розумінні Кримінального кодексу Бельгії, а участь у її діяльності не розглядалася як терористичний злочин. Кримінальне провадження було закрито [16, 17].

Отже сучасне положення про виключення терористичних злочинів із сфери застосування МГП має конкурентно-виключний характер: це не звільняє від відповідальності та не «узаконює» діяння, а лише розмежовує юрисдикції договорів. Там, де діє МГП чи інші спеціальні норми, кваліфікація і відповідальність визначаються ними, у решті випадків застосовуються превентивно-криміналізаційні механізми щодо протидії тероризму. Така архітектура унеможливує «перетягування канату» між антитерористичними інструментами та МГП і відповідає логіці *lex specialis*.

Другий критерій – суб'єкт злочину. Воєнні злочини можуть бути вчинені лише особами, які беруть участь у збройному конфлікті від імені держави чи підконтрольних їй структур – комбатантами, представниками органів влади або членами організованих збройних формувань, що діють під загальним контролем сторони конфлікту. Тероризм, навпаки, є діянням недержавних суб'єктів, які не мають статусу сторони збройного конфлікту та не підпорядковуються нормам міжнародного гуманітарного права. Так, напади організацій «Ісламська держава» чи «Аль-Каїда» мають терористичну природу, тоді як обстріли цивільних об'єктів України, здійснені регулярними підрозділами збройних сил російської федерації або підконтрольними їй незаконними збройними формуваннями, становлять воєнні злочини. Вони скоєні у контексті

міжнародного збройного конфлікту та підлягають кваліфікації за статтями 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду й 438 Кримінального кодексу України [1].

Третій критерій – мета діяння. У складі воєнного злочину насильство є засобом досягнення воєнної мети, навіть якщо спосіб його застосування порушує норми МГП. Водночас, як зазначають В. Середа та І. Серкевич, у тероризмі насильство має самоцільний або політичний характер: його метою є залякування цивільного населення, підрив суспільної безпеки або примус органів влади до певних дій чи бездіяльності. Терористичні акти спрямовані на створення атмосфери страху в суспільстві, чинення політичного тиску та дестабілізацію системи державного управління [18, с. 17–21] і це відрізняє їх від воєнних злочинів, які вчиняються у контексті збройного конфлікту та мають воєнну мету.

Так, у контексті міжнародного збройного конфлікту обстріли об'єктів критичної інфраструктури України в осінньо-зимовий період 2022-2025 років російська федерація намагається пояснити «воєнною необхідністю». Однак аналіз обставин цих атак засвідчує відсутність прямої військової мети – їх справжньою ціллю є позбавлення цивільного населення життєво необхідних умов, що становить порушення принципів розрізнення та пропорційності, закріплених у статті 51 Додаткового протоколу I (1977 р.) до Женевських конвенцій [15].

Четвертий критерій – правовий наслідок і юрисдикція. Воєнні злочини належать до злочинів міжнародного характеру, визначених у статтях 5-8 Римського статуту МКС, до яких віднесено злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Зокрема, стаття 8 охоплює тяжкі порушення Женевських конвенцій 1949 року, включно з навмисними нападами на цивільне населення та об'єкти, захищені МГП [1]. Натомість терористичні акти мають національний характер і не входять до предмета юрисдикції МКС. Тому кваліфікація обстрілів цивільних об'єктів як тероризму позбавляє Україну можливості застосовувати міжнародно-правові механізми відповідальності, передбачені Римським статутом, зокрема видання ордерів МКС на арешт винних осіб.

Критерій масштабності й системності також має значення. Воєнні злочини мають системний характер і часто є частиною державної політики агресора. Масові страти цивільних у Бучі, Ірпені, Ізюмі та депортації дітей є прикладами саме системної державної політики, а не ізольованих актів насильства. Це відрізняє воєнні злочини від терористичних дій, які здебільшого мають локальний, символічний характер і не є елементом державної політики [19].

Важливо також враховувати мотив і спрямованість насильства. У тероризмі воно спрямоване на суспільство загалом, його мета – створення страху, дестабілізація громадської безпеки та політичний тиск. Натомість у воєнних злочинах насильство відбувається в межах збройного конфлікту й полягає у порушенні захисту осіб, гарантованого нормами МГП – цивільного населення, військовополонених, поранених і хворих. Саме тому бомбардування житлових кварталів або обстріли гуманітарних коридорів розглядаються не як «терористичні акти», а як порушення статей 51 і 52 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій [15].

Питання правової природи створених російською федерацією на окупованих територіях Донецької та Луганської областей так званих «Луганської народної республіки» (ЛНР) і «Донецької народної республіки» (ДНР) має принципове значення для правильної кваліфікації злочинів, учинених на цих територіях. У перші роки збройної агресії рф проти України, у 2014-2015 роках, в офіційних документах та медійному просторі ці формування нерідко позначалися як терористичні організації. Такий підхід був зумовлений застосуванням положень Закону України

«Про боротьбу з тероризмом», відповідно до якого проведення антитерористичної операції (АТО) вважалось адекватною формою реагування держави на збройні дії незаконних формувань, підтримуваних рф [20]. Однак уже тоді існували об'єктивні ознаки міжнародного збройного конфлікту, що вимагали застосування норм МГП, а не антитерористичного законодавства.

Фактичні обставини діяльності «ЛНР» і «ДНР» свідчили, що вони не були самостійними політичними чи військовими суб'єктами. Їхні керівні органи, фінансування, постачання зброї, кадрове забезпечення й командування контролювалися російською федерацією через Міністерство оборони, Головне розвідувальне управління (ГРУ) і Федеральну службу безпеки (ФСБ). Ці структури не мали власної економічної бази чи незалежного суверенітету, що виключає можливість розглядати їх як недержавні організації у сенсі міжнародного права [21].

Українська правова позиція поступово еволюціонувала від кваліфікації конфлікту як «антитерористичної операції» до визнання його міжнародним збройним конфліктом. Верховна Рада України постановою від 27 січня 2015 року № 129-VIII офіційно визначила російську федерацію державою-агресором, а так звані «ДНР» і «ЛНР» – окупованими адміністраціями рф, що діють на тимчасово окупованих територіях Донбасу [22]. Таке тлумачення узгоджується з резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 68/262 (2014) та 71/205 (2016), де рф визнається державою-окупантом, а самопроголошені утворення – нелегітимними [23, 24].

З юридичного погляду, ототожнення «ДНР» і «ЛНР» із терористичними організаціями є категоріальною помилкою, адже воно зміщує відповідальність із держави-агресора на псевдодержавні утворення, створені нею. На відміну від терористичних структур, ці утворення мають зовнішню легітимізацію з боку держави, яка контролює їхні дії. Саме тому відповідальність за злочини, вчинені на окупованих територіях, несе рф як держава – суб'єкт міжнародного права, а не «терористичні організації» у кримінально-правовому сенсі.

Більше того, кваліфікація «ДНР» і «ЛНР» як терористичних організацій несумісна з принципом комплексності юрисдикції МКС, оскільки цей орган розглядає лише діяння, що підпадають під міжнародно-правові категорії – воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Визнання цих формувань «терористичними» позбавляє Україну можливості використовувати механізми міжнародного переслідування, адже тероризм не входить до юрисдикції МКС.

Таким чином, створені рф «ДНР» і «ЛНР» слід розглядати як інструменти реалізації політики росії, а не як незалежні суб'єкти терористичної діяльності. Визнання цього факту має фундаментальне значення для правильної кваліфікації злочинів, визначення суб'єктів відповідальності й побудови правової стратегії України у МКС та інших міжнародних інституціях.

На початку агресії рф проти України більшість кримінальних проваджень порушувалася за статтями 258–258-5 КК України як «терористичні акти» або «участь у терористичній організації» [25]. Такий підхід був зумовлений політичною логікою періоду антитерористичної операції та прагненням уникнути формального визнання міжнародного збройного конфлікту. Водночас подальший розвиток агресії, активна участь міжнародних інституцій, зокрема МКС, та ратифікація Римського статуту зумовили поступовий перехід до більш коректної міжнародно-правової кваліфікації таких діянь.

Однак проблема некоректної кваліфікації в поодиноких випадках зберігається. У низці випадків насильницькі дії, вчинені завербованими агентами, колаборантами або диверсійними групами рф, продовжують визначатися як «терористичні акти» чи «готування до

терористичного акту», хоча за своєю правовою природою вони є елементами воєнних дій, координуваних військовими структурами держави-агресора. Такі дії мають кваліфікуватися як диверсії (ст. 113 КК України), державна зрада (ст. 111 КК України), колабораційна діяльність (статті 111-1, 111-2 КК України) або воєнні злочини (стаття 438 КК України) – залежно від об'єкта посягання, наслідків та ступеня залучення до воєнних операцій. Визначення їх як «терористичних актів» чи «терористів» не лише суперечить міжнародним стандартам кваліфікації злочинів у збройних конфліктах, а й створює ризик розмивання меж між правовими режимами антитерористичного та гуманітарного права.

Важливою проблемою залишається термінологічна невідповідність між політичними та правовими документами. У публічних заявах представників органів влади, резолюціях ВР чи зверненнях дипломатичних відомств часто використовується термін «держава-терорист» або «терористичний режим рф». Хоча такі визначення можливо і мають політичну доцільність, їх використання в правових документах є методологічно хибним: МГП не оперує поняттям «державного тероризму». До того ж і Римський статут МКС не містить серед воєнних злочинів, визначених у ст. 8, суспільно небезпечного діяння вчиненого проти цивільного населення з метою його тероризування. Такі дії на думку його розробників мають кваліфікуватися за п. і) умисне спрямування нападів на цивільне населення як таке або на окремих цивільних осіб, що не беруть безпосередньої участі у воєнних діях чи п. ii) умисне спрямування нападів на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, що не є військовими цілями.

Практика МКС показує, що коректна міжнародно-правова кваліфікація прямо впливає на архітектуру доказової бази: для воєнних злочинів суд вимагає демонстрації автентичності, цілісності та надійності способу отримання цифрових даних, бездоганного ланцюга збереження цифрових доказів (*chain of custody*) та відтвореного аудиторського сліду (*audit trail*). Детально ці критерії сформульовано в дослідженнях М. А. Погорецького, Є. І. Лисаченко, В. П. Шеломенцева [26, 27].

Висновки і пропозиції. Воєнні злочини, вчинені російською федерацією проти України, мають чітко визначену міжнародно-правову природу й не можуть ототожнюватися з терористичними актами. Визначальним критерієм їх кваліфікації є контекст міжнародного збройного конфлікту, у межах якого насильство розглядається як порушення законів і звичаїв війни, передбачених Женевськими конвенціями 1949 року та Додатковими протоколами 1977 року, зокрема статтями 51 і 52 Протоколу I, що забороняють напади на цивільне населення та об'єкти, не пов'язані з військовими цілями. Напади на цивільних, медичні, енергетичні чи транспортні об'єкти слід кваліфікувати як воєнні злочини або злочини проти людяності згідно зі статтями 7 і 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Використання терміна «терористичний акт» у цьому контексті є методологічною помилкою, що спотворює правову оцінку та послаблює підстави для міжнародної відповідальності держави-агресора.

Сучасне положення про виключення терористичних злочинів із сфери застосування міжнародного гуманітарного права має конкурентно-виключний характер: це не звільняє від відповідальності та не «узаконує» діяння, а лише розмежує юрисдикції договорів. Там, де діє МГП чи інші спеціальні норми, кваліфікація і відповідальність визначаються ними; у решті випадків застосовуються превентивно-криміналізаційні механізми щодо протидії тероризму. Така архітектура унеможливує «перетягування канату» між антитерористичними інструментами та МГП і відповідає логіці *lex specialis*.

Невірна кваліфікація таких діянь зміщує акцент із державної на індивідуальну відповідальність, створюючи хибне враження, що агресія має характер внутрішнього тероризму. Визнання факту агресії відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України» (2022) та застосування положень Римського статуту й Женевських конвенцій забезпечує системність правової оцінки, дозволяючи притягати до відповідальності не лише виконавців, а й політичне та військове керівництво російської федерації. Коректна юридична кваліфікація воєнних злочинів є необхідною умовою реалізації принципу невідворотності покарання, належного документування доказів і відновлення справедливості для жертв війни.

Українська правозастосовна система має остаточно відмовитися від антитерористичної парадигми, що переважала у перші роки агресії, і перейти до повного застосування норм міжнародного гуманітарного права, визначених Римським статутом і Женевськими конвенціями. Це передбачає не лише оновлення національного законодавства, а й зміну правової свідомості – усвідомлення того, що злочини агресора є порушеннями імперативних норм *jus cogens*, які не допускають жодних винятків. Дотримання цих принципів забезпечує легітимність державної політики України, зміцнює її позиції у міжнародних судових інституціях і сприяє формуванню нових стандартів відповідальності за воєнні злочини.

Поняття «державний тероризм» не має юридичного змісту в міжнародному праві й відсутнє у Статуті ООН, Римському статуті та конвенціях ООН із протидії тероризму. Воно може використовуватися лише як політична характеристика агресивної поведінки рф, але не як правова категорія. У правовій доктрині коректними є терміни «злочин агресії», «воєнний злочин» і «злочин проти людяності», закріплені у Нюрнберзькому статуті (1945) та Римському статуті (1998). Таке розмежування забезпечує чіткість кваліфікації, дотримання принципу верховенства права та послідовність у застосуванні норм міжнародного кримінального права.

Отже, належне розуміння меж між воєнними злочинами й тероризмом є ключовою умовою не лише для наукової систематизації злочинів проти миру та безпеки людства, але й для ефективної реалізації міжнародного правосуддя. Узгодженість української практики з положеннями Женевських конвенцій, Римського статуту та резолюцій Генеральної Асамблеї ООН забезпечує єдність правозастосування і зміцнює роль права як універсального інструменту захисту гуманітарних цінностей навіть у найжорсткіших умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 07.09.2025).
2. International Committee of the Red Cross. Interpretative Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. Geneva, 2009. URL : <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/fulltext/099> (дата звернення: 07.09.2025).
3. Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» № 3909-IX від 21 серпня 2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/3909-20> (дата звернення: 07.09.2025).
4. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. Резолюція ES-11/1 «Агресія проти України». Прийнята 2 березня 2022 р. A/RES/ES-11/1. Нью-Йорк, 2022. URL : https://digitallibrary.un.org/record/3959039/files/A_RES_ES-11_1-EN.pdf (дата звернення: 05.08.2025).
5. Воєнні злочини : навч. посіб. / І. В. Авдошин, О. І. Заболотний, О. Ю. Звонарьов та ін. – Київ : 7БЦ, 2023. – 280 с.
6. Prosecutor v. Duško Tadić. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Case No. IT-94-1-A. Judgment of 15 July 1999. The Hague, 1999. URL : <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf> (дата звернення : 05.08.2025).

7. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). International Court of Justice (ICJ). Judgment of 27 June 1986. Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. The Hague, 1986. URL : <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 05.08.2025).
8. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом. ООН. Нью-Йорк, 15 грудня 1997 р. United Nations Treaty Series. Vol. 2149. P. 256. Набрання чинності 23 травня 2001 р. URL : https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mttdsg_no=XVIII-9&chapter=18 (дата звернення: 07.08.2025).
9. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму. ООН. Нью-Йорк, 9 грудня 1999 р. United Nations Treaty Series. Vol. 2178. P. 197. Набрання чинності 10 квітня 2002 р. URL : https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mttdsg_no=XVIII-11&chapter=18 (дата звернення: 07.08.2025).
10. Council of the European Union. Council Framework Decision 2002/475/JHA on combating terrorism. Official Journal of the European Communities. L 164. Brussels, 22 June 2002. P. 3–7. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32002F0475> (дата звернення: 07.08.2025).
11. International Committee of the Red Cross. Interpretative Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law. Geneva, 2009. URL : <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc-002-0990.pdf> (дата звернення: 07.10.2025).
12. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court. Situation in the Republic of Mali: Article 53(1) Report. The Hague, 2013. 35 p. URL : https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/SAS MaliArticle53_1PublicReportENG16Jan2013.pdf
13. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court. Situation in the Central African Republic II: Article 53(1) Report. The Hague, 2014. 37 p. URL : https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/iccdocs/otp/Art_53_1_Report_CAR_II_24Sep14.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
14. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court. Report on Preliminary Examination Activities 2020. The Hague, 2020. 79 p. URL : <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/2020-PE/2020-pe-report-eng.pdf> (дата звернення: 02.10.2025).
15. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. Стаття 51, пункт 2. *Верховна Рада України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 01.09.2025).
16. EJIL: Talk!: Van Poecke, T. The IHL Exclusion Clause, and why Belgian Courts Refuse to Convict PKK Members for Terrorist Offences. EJIL: Talk!, 20 березня 2019. URL : <https://www.ejiltalk.org/the-ihl-exclusion-clause-and-why-belgian-courts-refuse-to-convict-pkk-members-for-terrorist-offences/> (дата звернення: 01.09.2025).
17. Le Ministre Goffin souligne l'engagement sans équivoque de l'État belge contre le terrorisme. Service public fédéral Affaires étrangères, 29 січня 2020. URL : <https://diplomatie.belgium.be/fr/le-ministre-goffin-souligne-lengagement-sans-equivoque-de-letat-belge-contre-le-terrorisme> (дата звернення: 01.09.2025).
18. Середя В. В., Серкевич І. Р. Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / за заг. ред. В. С. Канціра. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 188 с.
19. International Criminal Court. Arrest warrants issued for Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. The Hague, 17 March 2023. URL : <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (дата звернення: 01.09.2025).
20. *Верховна Рада України*. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.
21. Human Rights Watch. Eastern Ukraine: Russia-Led Forces' Command Structure. Report. New York, 2018. URL : <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/ukraine> (дата звернення: 01.09.2025).
22. *Верховна Рада України*. Постанова № 129-VIII від 27 січня 2015 року «Про Заяву Верховної Ради України щодо визнання російської федерації державою-агресором». *Голос України*. 2015. № 16. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19#Text> (дата звернення: 01.09.2025).
23. United Nations General Assembly. Resolution 68/262 "Territorial integrity of Ukraine". 27 March 2014. URL : <https://undocs.org/en/A/RES/68/262> (дата звернення: 04.09.2025).
24. United Nations General Assembly. Resolution 71/205 "Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)". 19 December 2016. URL : <https://undocs.org/en/A/RES/71/205> (дата звернення: 04.09.2025).
25. Кримінальний кодекс України. Прийнятий 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.10.2025).
26. Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочинів. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2009. № 2. С. 77–81.
27. Погорецький, М.А., Лисаченко Є.І. Встановлення достовірності цифрових доказів Міжнародним кримінальним судом: окремі проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1-2. С. 54-73. <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/54-73>

Дата першого надходження рукопису до видання: 09.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ДЕЯКІ СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У РОЗСЛІДУВАННІ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ

SOME FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES: FEATURES OF APPOINTMENT AND CONDUCT

Скічко І.А., д.філос. в гал. права,
асистент кафедри публічно-правових дисциплін

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Капелюха А.В., д.філос. в гал. права

У досудовому розслідуванні колабораційної діяльності найбільш ефективними визнано такі експертизи як комп'ютерно-технічна (розкриває нові форми й методи аналізу та обробки інформації, яка зберігається на різних електронних носіях, що може свідчити про вчинення певною особою колабораційного кримінального правопорушення), почеркознавча (дозволяє встановити причетність тієї чи іншої особи до вчинення конкретного колабораційного кримінального правопорушення; може використовуватись як інструмент підтвердження чи спростування прийняття певного управлінського рішення посадовою особою, що вчинила колабораційне діяння або прийняла таке рішення) тощо. Тож метою цього дослідження є встановлення та аналіз особливостей призначення та проведення цих видів експертиз при досудовому розслідуванні колабораційної діяльності. Встановлено, що особливість проведення комп'ютерно-технічної експертизи полягає в тому, що на сьогодні в умовах інформаційного прогресу значна кількість даних перебуває в цифровому просторі, незалежно від місця та його розташування (телефон, комп'ютер тощо), і саме тому для її належного закріплення в кримінальний процесуальний спосіб у матеріалах досудового розслідування важливим є призначення та проведення відповідного виду експертизи. Орієнтовний перелік питань, що вирішує комп'ютерно-технічна експертиза, може дозволити встановити наявність чи відсутності необхідної інформації, що стосується колабораційної діяльності, чи намагалася особа-колабораціоніст знищити сліди своєї протиправної діяльності тощо. Крім того, комп'ютерно-технічна експертиза може дозволити встановити належність того чи іншого технічного пристрою до конкретної особи. Обґрунтовано, що основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, зокрема цифрових записів і підпису. Цією експертизою також вирішуються деякі неідентифікаційні завдання (встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, із наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи).

Ключові слова: судова експертиза, колабораційна діяльність, комп'ютерно-технічна експертиза, почеркознавча експертиза, орієнтовний перелік питань.

In pre-trial investigations of collaboration, the most effective types of expertise are considered to be computer-technical (revealing new forms and methods of analyzing and processing information stored on various electronic media, which may indicate that a particular person has committed a criminal offense of collaboration) and handwriting analysis (allows establishing the involvement of a particular person in the commission of a specific criminal offense of collaboration; can be used as a tool to confirm or refute the adoption of a specific management decision by an official who committed an act of collaboration or made such a decision), etc. Therefore, the purpose of this study is to establish and analyze the features of the appointment and conduct of these types of examinations in the pre-trial investigation of collaboration activities. It is established that the peculiarity of conducting computer-technical expertise lies in the fact that today, in the context of information progress, a significant amount of data is stored in digital space, regardless of its location (phone, computer, etc.), and that is why it is important to appoint and conduct the appropriate type of examination in order to properly secure it in the criminal proceedings in the materials of the pre-trial investigation. An indicative list of issues addressed by computer-technical expertise may make it possible to establish the presence or absence of necessary information concerning collaboration activities, whether a collaborator attempted to destroy traces of their illegal activities, etc. In addition, computer-technical expertise can establish the ownership of a particular technical device by a specific person. It is reasonable to assume that the main task of handwriting analysis is to identify the author of a handwritten text, in particular digital records and signatures. This examination also solves some non-identification tasks (establishing the fact that the manuscript was written in unusual conditions or in an unusual state of the author, with deliberately altered handwriting, imitating (imitating) the handwriting of another person).

Key words: forensic examination, collaboration, computer-technical examination, handwriting examination, indicative list of questions.

Вступ. Здійснення досудового розслідування колабораційної діяльності значно ускладняється тими обставинами, що переважна більшість доказової інформації має вторинне походження та має бути видобута з первинних доказів, не вможлививши швидкого, точного та однозначного встановлення винних осіб і притягнення їх відповідно до кримінальної відповідальності. Тобто застосування спеціальних знань як інститут у досудовому розслідуванні використовується слідчим під час розслідування колабораційної діяльності як один з найбільш точних та ефективних способів встановити доказову інформацію, сформулювати уявлення про важливість, сутність і зміст учиненого діяння або ж здобутого доказу, визначити їх місце в доказовій картині загалом.

У досудовому розслідуванні колабораційної діяльності найбільш ефективними визнано такі експертизи як комп'ютерно-технічна (розкриває нові форми й методи аналізу та обробки інформації, яка зберігається на різних

електронних носіях, що може свідчити про вчинення певною особою колабораційного кримінального правопорушення), почеркознавча (дозволяє встановити причетність тієї чи іншої особи до вчинення конкретного колабораційного кримінального правопорушення; може використовуватись як інструмент підтвердження чи спростування прийняття певного управлінського рішення посадовою особою, що вчинила колабораційне діяння або прийняла таке рішення) тощо.

Тож **метою** цього дослідження є встановлення та аналіз особливостей призначення та проведення цих видів експертиз при досудовому розслідуванні колабораційної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні пошуки у галузі криміналістичної методики та кримінально-процесуального доказування за зазначеним напрямом здійснювали А. Антошук, І. Вигівський, О. Галаган, Р. Довбаш, І. Пиріг, Л. Удалова, Ю. Чорноус, О. Чуваков, А. Шевчишен, О. Юхно та ін.

Виклад основного матеріалу. Г. Глобенко вказує, що в теорії кримінального процесу визначають процесуальну та непроцесуальну форми використання спеціальних знань. Так, процесуальна форма регламентується положеннями кримінального процесуального законодавства і передбачає можливість їх використання під час: а) проведення експертизи; б) проведення слідчих (розшукових) дій; в) застосування окремих заходів забезпечення кримінального провадження тощо. Непроцесуальна форма використання спеціальних знань зазвичай передбачається відомчими нормативно-правовими актами та здебільшого полягає в наданні довідково-консультативної допомоги слідчому, дізнавачу, прокурору. Відповідного фахівця залучають до участі в кримінальному провадженні як особу, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і як спеціаліст бере участь у проведенні слідчих (розшукових) дій та надає практичну допомогу слідчим в організації їх проведення [1].

Оскільки непроцесуальних форм використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні, як і процесуальних, існує декілька, слід зауважити, що забезпечення проведення експертизи чи допомога в проведенні обшуку приміщення (житла) колабораціоніста можуть бути ланками одного ланцюга, оскільки віднайдені під час такого обшуку речі та об'єкти в подальшому можуть стати об'єктом експертизи. Що ж стосується практичного досвіду як виду спеціальних знань, то Кримінальний процесуальний кодекс України чітко визначає, що є спеціальними знаннями й хто такий спеціаліст, відповідно така позиція, зокрема в контексті правозастосування, потребуватиме внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Проведення окремих видів експертних досліджень на запит відповідних суб'єктів структурує позицію сторони обвинувачення в процесі забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили колабораційну діяльність. Так, до найбільш популярних експертиз, які проводять під час досудового розслідування відповідного кримінального правопорушення, належать такі експертизи як комп'ютерно-технічна та почеркознавча. Розглянемо їх більш детально.

Комп'ютерно-технічна експертиза. На сучасному рівні розвитку судової експертології повна стандартизація й алгоритмізація всього процесу експертного дослідження неможливі. Завданням експерта завжди буде початковий аналіз вихідних даних (проблемна ситуація) й осмислення результатів проведених досліджень перед формулюванням остаточного висновку, навіть якщо саме дослідження здійснювалося за стандартною методикою з високим рівнем програмування діяльності експерта на етапі власне дослідження об'єкта. Методика містить рекомендації й обов'язкові правила із ключових моментів, що визначає схему дослідження. Весь зміст конкретного експертного дослідження не може передбачити жодна методика. Тому творчі компоненти зазвичай присутні в кожному експертному дослідженні [2]. Ураховуючи те, що колабораційна діяльність нерідко здійснюється в спосіб масового поширення пропагандистських і ворожих Україні наративів у публічному просторі з вебсторінок, логічним є питання комп'ютерно-технічного дослідження обладнання, що слугує епіцентром та основним генератором такої діяльності. Слід зазначити, що відповідно до Кримінального кодексу України колабораційна діяльність у медіа є окремим кваліфікаційним критерієм, і здійснення досудового розслідування за відповідною статтею потребує певних особливостей.

Сучасний світ характеризується стрімким розвитком інформаційних технологій, створенням та розвитком нових методів і засобів передавання зберігання та обробки інформації, суцільної комп'ютеризації суспільства. Зло-

чинний світ також не відстає від загальних тенденцій і активно використовує сучасні технології у своїй протиправній діяльності. Відповідно, для ефективного розкриття та розслідування злочинів правоохоронним органам необхідно йти в ногу з часом і впроваджувати новітні технології. Як засвідчує практика, кількість комп'ютерної техніки, що використовується під час здійснення кримінальних правопорушень, постійно зростає, причому змінюється характер використання цієї техніки. Якщо раніше основними об'єктами дослідження були персональні комп'ютери, вилучені в процесі розслідування злочинів у сфері інформаційних технологій, то на сьогодні дедалі більше доказів вдається отримати із засобів комунікації, мобільних телефонів, смартфонів, які вилучають у зловмисників під час учинення широкого кола правопорушень [3].

У цьому контексті слід навести приклад зі слідчої практики, коли особа, вчиняючи колабораційну діяльність із застосуванням мобільного пристрою, здійснювала фотофіксацію місцезнаходження засобів Збройних Сил України на певній ділянці території, що є кримінально караним за іншою статтею Кримінального кодексу України, проте своєю чергою підпадає під кваліфікаційні критерії колабораційної діяльності. Саме призначення комп'ютерно-технічної експертизи вказаного телефонного пристрою і дозволить належним чином задокументувати факт колабораційної діяльності правопорушника та в подальшому забезпечить притягнення його до кримінальної відповідальності.

Характеризуючи певний вид судової експертизи, науковці передусім аналізують її предмет, об'єкт (об'єкти) і завдання. О. М. Полупанов зазначає, що предметом судової експертизи є фактичні дані, які необхідно встановити в конкретній справі із застосуванням спеціальних знань у формі судової експертизи. Предмет конкретної судової експертизи визначається питаннями, що виносять на вирішення експерта [4, с. 74]. Особливість проведення комп'ютерно-технічної експертизи полягає в тому, що на сьогодні в умовах інформаційного прогресу значна кількість даних перебуває в цифровому просторі, незалежно від місця та його розташування (телефон, комп'ютер тощо), і саме тому для її належного закріплення в кримінальний процесуальний спосіб у матеріалах досудового розслідування важливим є призначення та проведення відповідного виду експертизи.

Орієнтовний перелік питань, що вирішує комп'ютерно-технічна експертиза, є таким: 1) чи належить досліджуваній пристрій до апаратних комп'ютерних засобів; 2) до якого типу (марки, моделі) належить апаратний (комп'ютерний) засіб; 3) чи міститься на цьому носії інформація стосовно (зазначити, яка інформація цікавить) і у якому вигляді; 4) чи містить носій досліджуваного комп'ютера інформацію про певні (зазначити, які саме) дії користувача; 5) чи піддавався досліджуваній накопичувач певним процедурам з метою знищення інформації; 6) чи могла бути створена зазначена інформація на цьому комп'ютері чи вона перенесена з іншого носія; 7) яким чином інформація (зазначити, яка саме) перенесена до досліджуваного комп'ютера (носія); 8) яка технологія та хронологія створення електронного документа (зазначити електронний документ та певний зміст); 9) які атрибути (час друку, редагування, створення, видалення тощо) файлів, що містять інформацію стосовно (зазначити зміст); 10) чи містить накопичувач інформації досліджуваного комп'ютера певне (зазначити, яке саме – встановлене, не встановлене) програмне забезпечення [5]? Відповідно, такий перелік питань може дозволити встановити наявність чи відсутності необхідної інформації, що стосується колабораційної діяльності, чи намагалася особа-колабораціоніст знищити сліди своєї протиправної діяльності тощо. Крім того, комп'ютерно-технічна експертиза може

дозволити встановити належність того чи іншого технічного пристрою до конкретної особи.

Почеркознавча експертиза. Об'єктами судової почеркознавчої експертизи є конкретна почеркова реалізація (рукопис: текст, короткий запис та підпис), яка безпосередньо виконана за допомогою писального приладу, а також виражена в ній система властивостей почерку [65]. Виходячи з об'єктів, представлених судовому експерту для дослідження, зразків для порівняльного дослідження (якщо експертиза має ідентифікаційний характер), обставин справи, перерахованих слідчим у постанові про призначення експертизи або в ухвалі слідчого суду, переліку поставлених перед експертом питань і завдань, експерт визначає, яку методику він буде застосовувати під час виконання експертизи та надання висновку щодо поставлених питань. Зумовлено це зазвичай колом завдань, що підлягають експертному дослідженню. Так, стосовно до визначення статі або віку виконавця, особливостей його особистості, психофізіологічних властивостей або встановлення зовнішніх чинників виконання рукописів (пози, незвичайності умов виконання, алкогольного або наркотичного сп'яніння тощо), які об'єкти дослідження представлені (буквені, цифрові, штрихові, багатооб'єктні, тексти малого об'єму, лише підписи) експертом буде застосована відповідна методика, яку він обрав щодо певного дослідження та лише щодо поставлених перед ним питань [6]. Надзвичайно важливим, на нашу думку, є можливість проведення почеркознавчої експертизи відносно документів, складених представниками окупаційної влади із числа громадян України, які і є особами-колабораціоністами. Водночас складним процесом є можливість відібрання зразку почерку такої особи, оскільки на момент необхідності призначення такої експертизи ця особа може перебувати поза межами контролю сторони обвинувачення, наприклад на окупованій території.

Об'єкт судово-почеркознавчої експертизи розглядають як документ, речовий доказ, матеріальний носій рукопису. Адже рукопис відображає властивості почерку та є джерелом інформації про нього. Безпосередній об'єкт експертного судово-почеркознавчого дослідження – це система властивостей почерку, яка відобразилась у рукописі. Також наявне широке розуміння об'єкта, яким слугують матеріали цивільної справи, що направляються для проведення експертного дослідження і стосуються предмета експертизи. Під час призначення судово-почеркознавчої експертизи до вихідних даних, окрім досліджуваного рукопису та зразків почерку ймовірних виконавців, включають також особисті відомості про виконавців, такі як вік, професія, рідна мова, захворювання тощо [7]. Такий широкий функціонал почеркознавчої експертизи може сприяти встановленню особи-колабораціоніста, яка до цього була невідома, за зразками почерку, котрий своєю чергою можна відібрати в межах належності тієї чи іншої особи до певного виду колабораційної діяльності, а також наявності свідчень про вчинення невідомою особою, що займала цю посаду, відповідного злочину.

Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, зокрема цифрових записів і підпису. Цією експертизою також вирішуються деякі неідентифікаційні завдання (встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, із наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи). Орієнтовний перелік питань, що вирішує почеркознавча експертиза, є таким: 1) чи виконано рукописний текст (рукописні записи) певною особою; 2) чи виконані декілька рукописних текстів (рукописних записів) однією особою; 3) чи виконано рукописний текст навмисно зміненим почерком; 4) чи виконано рукописний текст у незвичних умовах під впливом збивальних факторів (природних, штучних); 5) чи перебувала особа, яка виконала руко-

писний текст, у незвичайному стані (аналогічні питання можуть вирішуватись і щодо виконавців підписів); 6) чи виконано підпис тією особою, від імені якої він зазначений, або іншою особою; 7) чи виконано підпис в незвичних умовах під впливом збиваючих факторів (природних, штучних) [8]? Особливої важливості в умовах цифровізації набуває питання почеркознавчої експертизи підпису, оскільки більша частина документів, що складається окупаційною владою або ж продукуються в процесі колабораційної діяльності відповідними особами є машинописними, проте підписи зазвичай наносяться власноруч.

На експертизу надають лише оригінали документів, які необхідно дослідити. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів і експертних досліджень забороняють судовим експертам проводити почеркознавчі експертизи за копіями. Це обумовлено тим, що за копіями неможливо проводити технічне дослідження документів. Але бувають випадки, коли оригінал документа знищено, загублено тощо і його неможливо надати експертові. Якщо фізично неможливо надати оригінал документа, тоді є сенс проводити експертизу за копіями документів, але суд повинен у такому разі брати до уваги цей факт. Адже копія документа містить менший обсяг інформації, ніж оригінал [9]. Водночас особливості призначення почеркознавчих експертів у досудовому розслідуванні колабораційної діяльності означені, як ми попередньо зазначали, двома основними типовими слідчими ситуаціями, за однією з яких особа-колабораціоніст перебуває на не підконтрольній Україні території, а власне документи, які вона складає, можуть бути передані здебільшого лише у форматі копій. На нашу думку, результати почеркознавчої експертизи не можуть бути фундаментальним доказом, а мають лише дотично засвідчувати належність особи-колабораціоніста до здійснюваної нею діяльності і саме тому в призначенні конкретних документів немає суттєвого криміналістичного порушення.

Висновки. Особливість проведення комп'ютерно-технічної експертизи полягає в тому, що на сьогодні в умовах інформаційного прогресу значна кількість даних перебуває в цифровому просторі, незалежно від місця та його розташування (телефон, комп'ютер тощо), і саме тому для її належного закріплення в кримінальному процесуальний спосіб у матеріалах досудового розслідування важливим є призначення та проведення відповідного виду експертизи. Орієнтовний перелік питань, що вирішує комп'ютерно-технічна експертиза, може дозволити встановити наявність чи відсутності необхідної інформації, що стосується колабораційної діяльності, чи намагалася особа-колабораціоніст знищити сліди своєї протиправної діяльності тощо. Крім того, комп'ютерно-технічна експертиза може дозволити встановити належність того чи іншого технічного пристрою до конкретної особи.

Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, зокрема цифрових записів і підпису. Цією експертизою також вирішуються деякі неідентифікаційні завдання (встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, із наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи).

Водночас особливості призначення почеркознавчих експертів у досудовому розслідуванні колабораційної діяльності означені двома основними типовими слідчими ситуаціями, за однією з яких особа-колабораціоніст перебуває на не підконтрольній Україні території, а власне документи, які вона складає, можуть бути передані здебільшого лише у форматі копій. На нашу думку, результати почеркознавчої експертизи не можуть бути фундаментальним доказом, а мають лише дотично засвідчувати належність особи-колабораціоніста до здійснюваної нею діяльності і саме тому в призначенні конкретних документів немає суттєвого криміналістичного порушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глобенко Г. І. До питань використання спеціальних знань у кримінальному процесі. *Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харк. НДЕКЦ МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ ; НДІ публ. політики і соц. наук. Харків, 2022. С. 46–47. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ed7c9de8-165e-4a88-9c44-82467263469e/content>.
2. Стецик Б. В., Марко С. І. Методика проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 296–299. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/74.pdf.
3. Поліщук В. А. Роль комп'ютерно-технічної експертизи в розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. *Актуальні задачі сучасних технологій*: матеріали VI Міжнар. наук.-техн. конф. молодих учених та студентів (Тернопіль 16-17 листоп. 2017 р.) / ТНТУ ім. Івана Пулюя. Тернопіль, 2017. С. 151–152. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/161262089.pdf>.
4. Полупанов О. М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 72–75.
5. Комп'ютерно-технічна експертиза. *Закарпатський НДЕКЦ МВС України* : [сайт]. URL: https://ndekc-zakarpattya.org/photo/pages/files/10_9%20%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%E2%80%99%D1%8E%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2.pdf.
6. Молчанова В. Судова почеркознавча експертиза як форма застосування спеціальних знань. *Молодий вчений*. 2020. № 1 (77). С. 220–224. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-1-77-48>.
7. Divya Bajpai Tripathy. Handwriting examination on unusual surfaces: A Review. *Journal of Seybold Report*. 2020. Vol. 15, Issue 9.
8. Почеркознавча експертиза. *Закарпатський НДЕКЦ МВС України* : [сайт]. URL: https://ndekc-zakarpattya.org/photo/pages/files/1_1%20%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D1%83%20%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%96%D0%B2.pdf.
9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ У СТАНІ СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ХВИЛЮВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ ВИМІР

CRIMES COMMITTED IN A STATE OF STRONG EMOTIONAL DISTURBANCE: SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND LEGAL DIMENSION

Урбанський Б.П., викладач правових дисциплін

*Економіко-правовий фаховий коледж Приватного вищого навчального закладу
«Вінницький фінансово-економічний університет»*

Стаття присвячена кримінально-правовому аналізу злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання (СДХ), у взаємозв'язку з психологією афекту. Мета – уточнити юридичну релевантність СДХ, відмежувати його від пом'якшуючих обставин за ст. 66 КК України та від загальних складів умисних посягань (ст. 115, 121, 122), а також запропонувати операціоналізовані критерії доказування. Методологія ґрунтується на догматичному аналізі норм КК (ст. 116, 123), порівняльно-правовому підході, вивченні практики ККС ВС і міждисциплінарній інтеграції даних психології та нейронаук.

Наукова новизна полягає в системному розмежуванні СДХ як конструктивної ознаки привілейованого складу (ст. 116/123) і як пом'якшуючої обставини (ст. 66), із чітким формулюванням заборони «подвійного обліку». Запропоновано верифіковані юридичні критерії застосування 116/123: раптовість виникнення, наявність належної причини (незаконне насильство, систематичні приниження, тяжка образа) та безпосередній причинний зв'язок «тригер → стан → дія». Показано допоміжний, а не визначальний характер судово-психологічної/психіатричної експертизи: психологічний висновок про афект не підміняє правової оцінки суду.

Практичну цінність становлять три інструменти: порівняльні матриці 115↔116 і 121/122↔123; «карта доказів» із джерелами даних та типовими індикаторами; набір практичних маркерів (часовий інтервал, юридична причина, тип наміру), що забезпечують відтворюваність кваліфікації. Доведено, що пауза, підготовка або домінування холодного цілеспрямованого умислу орієнтують на загальні склади (115, 121, 122), тоді як негайна реакція у раптовому СДХ на належний тригер – на привілейовані 116 чи 123. Емпіричну основу склали узагальнення постанов ККС ВС за 2021–2025 рр., які ілюструють підтвердження/відмову у кваліфікації за 116/123 залежно від наявності раптовості, юридично належного тригера та причинного зв'язку; для кожної ознаки наведено практичні індикатори з джерелом їх фіксації. Сформульовано алгоритм правозастосування та рекомендації щодо побудови таймлайну і верифікації експертних висновків із матеріалами справи.

Обмеження дослідження пов'язані з різноманітністю експертної практики та неповнотою емпіричних даних; запропоновано напрями стандартизації судово-психологічної експертизи і підвищення єдності правозастосування. Результати корисні для суддів, прокурорів, слідчих та адвокатів, а також для подальшого міждисциплінарного дослідження взаємодії права й психології.

Ключові слова: сильне душевне хвилювання, афект, умисне вбивство, тілесні ушкодження, пом'якшуючі обставини, доказування, судова практика.

The article examines crimes committed in a state of strong emotional disturbance (SED) in Ukrainian criminal law, in conjunction with the psychology of affect. The aim is to clarify the legal relevance of SED, to distinguish it from mitigating circumstances under Article 66 of the Criminal Code of Ukraine (CC), and from the general compositions of intentional offences (Articles 115, 121, 122), as well as to propose operationalised evidentiary criteria. The methodology combines doctrinal analysis of CC norms (Articles 116, 123), a comparative-law approach, review of the case law of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court, and interdisciplinary integration of psychological and neuroscientific findings.

The novelty lies in a systematic differentiation of SED as a constructive element of privileged offences (Articles 116/123) versus a mitigating circumstance (Article 66), with a clear articulation of the ban on “double counting.” Verified legal criteria are formulated for applying Articles 116/123: suddenness of onset, the presence of a legally relevant trigger (unlawful violence, systematic abuse, grave insult), and a direct causal chain “trigger → state → act.” The paper demonstrates the auxiliary—rather than determinative—role of forensic psychological/psychiatric expertise: an expert's statement about affect does not replace the court's legal assessment.

The practical value consists of three tools: comparative matrices 115↔116 and 121/122↔123; an “evidence map” aligning indicators with sources; and a set of practical markers (temporal interval, legal trigger, type of intent) that enhance reproducibility in qualification. It is shown that a pause, preparation, or dominance of a cold, goal-directed intent points to the general offences (115, 121, 122), whereas an immediate reaction in a sudden SED to a proper trigger supports the privileged offences (116 or 123). The empirical basis is formed by generalisations of Supreme Court criminal case law (2021–2025), illustrating acceptance/refusal of 116/123 depending on suddenness, a proper trigger, and causality; for each criterion, practical indicators and their evidentiary sources are outlined. The paper proposes an application algorithm and recommendations for building timelines and cross-validating expert opinions with the case file.

Limitations concern heterogeneity of expert practice and incomplete empirical data; directions are suggested for standardising forensic psychological assessment and strengthening consistency in adjudication. The results are useful for judges, prosecutors, investigators, and defence counsel, and for further interdisciplinary research at the law–psychology interface.

Key words: strong emotional disturbance, affect, intentional homicide, bodily injuries, mitigating circumstances, proof, case law.

Емоційний стан особи під час вчинення злочину є важливим елементом кримінально-правової оцінки. Особливої уваги потребує категорія «сильного душевного хвилювання», адже вона визначає межу між умисним злочином та діянням, вчиненим у специфічних психологічних умовах. Визнання такого стану законом має не лише гуманістичне значення, а й забезпечує більш точну індивідуалізацію кримінальної відповідальності. Стандартом кримінально-правових ознак аналізованого поняття є такі: станом сильного душевного хвилювання може вважатися лише емоційний стан, який обумовлений визначеними законом умовами; цей стан має місце, якщо вна-

слідок перебування в ньому значною мірою обмежується здатність особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними; такий стан може мати місце тільки під час вчинення передбаченого КК України суспільно небезпечного діяння [1].

Кримінальний кодекс України закріплює стан сильного душевного хвилювання як юридично значущий у двох випадках: умисне вбивство, вчинене у такому стані (ст. 116), та умисне тяжке тілесне ушкодження, завдане у подібних обставинах (ст. 123). Законодавець визнає, що раптовий емоційний вибух, викликаний протиправною чи аморальною поведінкою потерпілого, істотно знижує

здатність особи контролювати власні дії. Саме тому відповідальність за такі діяння є м'якшою порівняно з умисними злочинами без ознак афекту [2].

Стан має виникнути несподівано, як безпосередня реакція на протиправні чи аморальні дії потерпілого (протизаконне насильство, систематичне знущання, тяжка образа). «Раптовість» стосується не тривалості самого емоційного стану, а інтервалу між провокуючою подією та діянням: часовий розрив повинен бути мінімальним; суттєва пауза, підготовка або повернення до місця події за знаряддям, як правило, свідчать про охолодження афекту і виключають кваліфікацію за ст. 116 чи 123 КК. При цьому Верховний Суд підкреслює, що юридично значущим є не лише чистий фізіологічний афект: можливий і кумулятивний механізм, раптовий емоційний вибух на тлі тривалих принижень або знущань, але з конкретним найближчим тригером. Це вимагає оцінки безперервності конфлікту, близькості у часі і характеру останньої події.

Йдеться про такий рівень емоційного напруження (афект або інший інтенсивний емоційний стан), який істотно знижує здатність особи усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. Медичний психологічний або психіатричний висновок допомагає встановити психологічний критерій, але не підміняє правову оцінку: встановлення саме юридичного критерію, чи досяг стан порогу, релевантного для ст. 116 або 123 КК) – це компетенція суду. У практиці ККС ВС неодноразово наголошено, що одного лише констатування афекту експертом недостатньо без юридичного аналізу причин, тригерів і часової близькості [3].

Потрібно довести прямий зв'язок між такими фактами:

1. поведінкою потерпілого, яка викликає стан сильного душевного хвилювання;

2. самим станом;

3. вчиненням діяння.

В процесі перевірки має бути чітко визначено чи був злочин безпосереднім продуктом цього стану, чи ж мотиви й дії свідчать про інший умисел, наприклад: помста після

охолодження, підготовчі дії, переслідування тощо. Важливо оцінити послідовність подій, тривалість паузи, інтенсивність конфлікту, характер і спосіб насильства або образи, поведінку особи відразу після події, наявність додаткових мотивів. За відсутності хоча б одного з необхідних елементів як-то причина, стан або дія, кваліфікація за ст. 116 або 123 КК виключається [2].

Нормативна рамка задана диспозиціями ст. 116 і 123 КК України, які прямо пов'язують пом'якшену відповідальність із раптовим виникненням сильного душевного хвилювання через протиправну або аморальну поведінку потерпілого. Судова практика ККС ВС деталізує: значення мають не лише класичний афект, а й інші інтенсивні емоційні стани в тому числі кумулятивні, однак їх юридичну релевантність встановлює суд, а не експерт [4].

На нашу думку потрібно чітко описати відмінність привілейованого складу злочину від обставин, що пом'якшують покарання. Порівняння наведено в Таблиці 1.

Як ми бачимо з таблиці стан сильного душевного хвилювання у ст. 116/123 КК виконує роль конструктивної ознаки привілейованого складу і впливає на кваліфікацію діяння; для його застосування потрібні суворі юридичні критерії: раптовість, належна причина, безпосередній причинний зв'язок, які встановлює суд, а не експерт. Натомість за ст. 66 КК цей стан враховується лише на етапі призначення покарання як пом'якшувальна або інша обставина, без вимоги доводити раптовість. Подвійний облік заборонено: якщо СДХ уже визначило привілейовану кваліфікацію, його повторне врахування як пом'якшення недопустиме. Практично це означає – спочатку перевіряються підстави для 116/123; якщо їх недостатньо – емоційний стан може знизити суворість покарання в межах загальної кваліфікації у тому числі за правилами ст. 69 КК.

На нашу думку, необхідно визначити поняття афекту. Афект – це короткотривалий, максимально інтенсивний емоційний стан, наприклад: лють, жаж, відчай, екзальтація, що супроводжується вираженням вегетативним збудженням, звуженням свідомості та зниженням самоконтролю над

Таблиця 1

Розмежування привілейованого складу (ст. 116/123 КК) та пом'якшуючих обставин (ст. 66 КК): порівняльні критерії

	Критерій	Ст. 116/123 КК (привілейований склад, СДХ)	Ст. 66 КК (пом'якшуюча обставина)
1	Рівень правового впливу	Стан СДХ є конструктивною ознакою складу (вбивство, тяжке тілесне), визначає кваліфікацію та тягне спеціальну знижену санкцію.	Сильне душевне хвилювання – пом'якшуюча обставина (п. 7 ч. 1 ст. 66), враховується на стадії призначення покарання у межах уже обраної кваліфікації.
2	Порогові умови та доказування	Потрібні строгі юридичні критерії: раптовість, належна причина (незаконне насильство, систематичні знущання, тяжка образа), безпосередній причинний зв'язок «тригер → стан → дія». Юридичну релевантність встановлює суд; одного висновку про афект недостатньо.	Суд може врахувати як прямо назване СДХ через жорстоке, принизливе поводження (п. 7 ч. 1), так і інші релевантні обставини (ч. 2). Ознака раптовості прямо не вимагається.
3	Неможливість «подвійного обліку»	Якщо СДХ вже враховане у кваліфікації (116/123), повторне врахування як пом'якшуючої обставини заборонене.	Не застосовується, якщо СДХ вже враховано за 116/123; інакше – може бути враховане як пом'якшувальне.
4	Наслідки для міри покарання	Спеціальна санкція привілейованого складу (нижча, ніж за звичайний умисний склад).	У межах звичайної кваліфікації (напр., ст. 115/121) суд може: знизити покарання нижче мінімуму або перейти до більш м'якого виду (ст. 69 КК) – за наявності кількох пом'якшуючих і за відсутності законодавчих заборон.
5	Практичний алгоритм для суду та сторін	Крок 1. Перевірити раптовість, юридичну причину, причинний зв'язок. Крок 2. Якщо усі критерії виконані – кваліфікація за 116/123 і застосування спеціальної санкції.	Крок 1. Якщо критерії 116/123 не підтверджені повністю, оцінити емоційний стан як: (а) пом'якшуючу обставину (п. 7 ч. 1 ст. 66) або (б) іншу (ч. 2 ст. 66). Крок 2. Призначити покарання, у т.ч. можливе застосування ст. 69 КК (без подвійного обліку).

Джерело: сформовано та систематизовано автором на основі джерела [1, 2].

поведінкою. Він виникає як відповідь на подію значної особистісної ваги та розгортається стрімко, імпульсивно [5].

У європейській та українській психологічній традиції афект окреслює саме гострий вибуховий емоційний стан; натомість в англійській психології термін *affect* часто вживають ширше – як афективність або емоційність загалом (валентність і збудження). Важливо розрізняти ці підходи: далі під афектом маємо на увазі саме гострий стан, а не загальну афективність. В Таблиці 2 ми систематизували перелік рис характерних для стану афекту.

З огляду на правозастосування, у вітчизняній літературі також підкреслюють розмежування між психологічним афектом та юридичним конструктом сильного душевного хвилювання, так перший – це категорія психології, другий – це правова категорія, що спирається на психологічний зміст, але має власні юридичні критерії, а саме раптовість, інтенсивність, причинний зв'язок [6].

Сильний емоційний стан супроводжується активацією симпатичної нервової системи та стрес-медіаторів катехоламінів, що проявляється тахікардією, підвищенням артеріального тиску, змінами частоти та глибини дихання, м'язовою напругою, потовиділенням. Ці реакції є типовими для гострого психологічного стресу й добре описані у кардіо вегетативних оглядах [8].

За умов високого емоційного збудження різко знижується ефективність префронтальної кори, зокрема виконавчі функції, гальмування імпульсів, планування, що веде до домінування швидких, реактивних стратегій поведінки над обдуманими. Нейробіологічні огляди показують, що надлишковий викид норадреналіну та дофаміну під час стресу швидко руйнує префронтальні мережі, послаблюючи самоконтроль.

Підвищення афективності збудження звужує діапазон доступних ознак та стимулів: увага фіксується на центральних елементах ситуації, тоді як периферійні сигнали ігноруються. Цю закономірність, що має назву гіпотеза Істербрука, підтверджують роботи з вимірюванням уваги та реакцій зиніці при загрози: у негативному афекті спостерігається селективна концентрація і тунельність сприйняття [8].

Для цього стану також характерна емоційно зумовлена імпульсивність (*urgency*) – схильність до необдуманих дій у піку позитивного чи негативного афекту – різко зростає, тому рішення приймаються поспіхом, переважає реакція «зараз», з'являються ризикові або агресивні вчинки, вербальні вибухи, моторна розгальмованість. На емпіричному рівні це відповідає моделям негативної або позитивної ургентності.

Для експертної і клінічної фіксації характерні наступні реакції:

1. Вегетативні маркери: тахікардія, тремор, пітливість, зміна кольору шкіри,

2. Когнітивні збої: звуження поля уваги, тунельне сприйняття, ускладнене переосмислення альтернатив,

3. Поведінкові прояви: раптові імпульсивні дії, вербальна та рухова розгальмованість, труднощі з гальмуванням реакцій.

Така тріада пояснюється одночасним перевантаженням емоційних систем і тимчасовою дисфункцією префронтального контролю. Для переходу від опису доказової бази до практичного застосування в Таблиці 3 нами систематизовано джерела та види даних, необхідні для верифікації кожної ознаки.

Наведені в таблиці ознаки в реальних кейсах не діють ізольовано, а складаються у стійкі комбінації, які відтворюють загальну динаміку гострого емоційного стану.

Усвідомлення власних дій у психології спирається на здатність підтримувати робочу модель ситуації або як її ще називають – робочу пам'ять, відслідковувати намір і результат шляхом самомоніторингу та інтегрувати релевантні сигнали довкола. Гострий афект порушує ці механізми він звужує поле уваги, перебудовує пріоритети обробки інформації на користь загрозливих стимулів і тимчасово послаблює префронтальний контроль, через що усвідомлення стає частковим, фрагментарним і схильним до помилкової інтерпретації наслідків власних дій [10].

За класичною гіпотезою Істербрука, високий емоційний збудження зменшує діапазон ознак, які суб'єкт бере до уваги: зростає фокус на центральних стимулах-деталях, а периферійні сигнали ігноруються. У правозастосуванні це означає, що людина в афекті може не врахувати альтернативи дії, ризики для інших і контекст, навіть якщо формально вони були «перед очима» [9].

Гострий стрес або афект через катехоламінові та кортикостероїдні шляхи швидко погіршує функцію префронтальної кори, яка забезпечує робочу пам'ять, гальмування імпульсів і когнітивний контроль. Зниження якості префронтальних репрезентацій унеможливує повноцінне утримання в голові мети, правил і наслідків дії – отже, зменшує рівень усвідомлення того, що саме людина робить у момент дії.

Емоційно значущі стимули отримують пріоритет у змаганні за увагу та за виконавчі ресурси, амігдална та пов'язані з нею системи «перетягують» контроль, що зміщує оцінку ситуації та рішень у бік негайної емоційної значущості, а не правил і віддалених наслідків. Практично це проявляється як «емоційна логіка», людина усвідомлює один домінуючий мотив дії, втрачаючи ширше усвідомлення альтернатив і заборон [10].

Під впливом стресових медіаторів таких як норадреналін і кортизол краще кодуються центральні, загрозливі елементи, тоді як контекстуальні зв'язки й послідовність дій фіксуються гірше. Для оцінки усвідомлення це важливо: після події суб'єкт здатен відтворити центральний образ, але обставини, що обмежують або забороняють дію відтворюються гірше; у момент дії така диспропорція знижує повноту усвідомлення.

Негативний афект послаблює здатність систем контролю помічати і розв'язувати конфлікт між наміром

Таблиця 2

Ключові психологічні риси афекту

Психологічна риса	Опис психологічної риси
1 Інтенсивність і короткочасність.	Пікове емоційне збудження триває нетривало, але може різко змінювати сприйняття ситуації та поведінку
2 Фізіологічна активація.	Виразені соматовегетативні прояви (тахікардія, тремор, зміни дихання), що корелюють із високим рівнем збудження.
3 Когнітивне звуження.	Зменшення здатності до раціонального переосмислення, фокус на вузькому колі стимулів/образів, зниження контролю імпульсів.
4 Тригерність.	Виникає раптово у відповідь на подію (або як кульмінація тривалого конфлікту з безпосереднім «пусковим» моментом).
5 Поведенкова імпульсивність.	Рішення та дії підпорядковуються «емоційній логіці», а не плануванню; підвищена реактивність визначається рівнем збудження.

Джерело: сформовано автором на основі джерел [5–7].

і реальною дією, що опосередковано зменшує рівень усвідомлення того, що саме зараз робиться й до чого це веде. Це не обов'язково знищує усвідомлення повністю, але робить його неповним та нестабільним у піку афекту [7].

Оцінюючи здатність усвідомлювати, варто перевіряти:

а) чи свідчать дані про звуження поля уваги та втрату периферійних сигналів;

б) чи були ознаки збою префронтальних функцій: неможливість утримати заборону, швидкий злам наміру;

в) чи домінував один емоційний мотив, що витіснив альтернативи;

г) чи характер пам'яті відповідає "ядерному" кодуванню без контексту. Сукупність цих ознак пояснює зменшення, а не обов'язкову відсутність усвідомлення під час дії в стані афекту [9].

Приклади з української практики (ККС ВС).

1. Підтверджено 116 КК (є стан СДХ). Постанова ККС ВС від 29.06.2023 у справі № 930/1890/21. Суд першої інстанції перекваліфікував з 115-ї на 116-ту: систематична принизлива поведінка потерпілого щодо обвинуваченої, раптовий конфлікт, один удар ножом «у піку» стану. ККС погодився: враховано комісійний психолого-психіатричний висновок про виражене емоційне напруження і причинний зв'язок між станом та дією.

2. Відмова в 116 КК (немає стану СДХ). Постанова ККС ВС від 21.09.2021 у справі № 750/13728/19. Апеляція без належного обґрунтування перекваліфікувала на 116-ту. ККС скасував: не проведено психолого-психіатричної експертизи, наявний висновок СПЕ вказував на здатність особи усвідомлювати й керувати діями; обставини не підтвердили «раптовий афект» і безпосередність причинного зв'язку.

3. Відмова в 123 КК (немає юридичного тригера і афекту). Постанова ККС ВС від 02.12.2021 у справі № 264/1611/20.

Для 123-ї необхідно, щоби сильне душевне хвилювання раптово виникло саме через протизаконне насильство чи тяжку образу з боку потерпілого. Експертиза встановила відсутність фізіологічного афекту; дії мали чітку мету «покарати» – тож 123 не застосовується [11].

Додатково: ККС неодноразово підкреслював, що сам по собі висновок експерта про афект недостатній – юридичний критерій, а саме раптовість, причина, безпосередність які встановлює суд.

Встановлення стану сильного душевного хвилювання належить до найскладніших завдань у справах про насильницькі злочини, адже йдеться про короточасний внутрішній стан, що не має прямих об'єктивних маркерів і здебільшого реконструюється постфактум. Тому суд оцінює сукупність даних та відповідність юридичним критеріям: раптовість, належна причина, безпосередній зв'язок у кореляції з таймлайном подій, поведінкою суб'єкта до, під час, після епізоду, експертними висновками та свідченнями. Водночас слід розмежовувати психологічну констатацію, тобто афект як емоційний стан і юридичну релевантність – чи досягнуто порогу, значущого для ст. 116/123, а також враховувати ризики ретроспективної раціоналізації, симуляції, впливу алкоголю або ПАР, «охолодження» та альтернативних мотивів. Нижче подано ключові вузли доказування, що зумовлюють найбільші помилки та спори сторін.

1. Суб'єктивність стану. Афект – внутрішній, короточасний стан; суд перевіряє його через непрямі індикатори: таймлайн, поведінку до/під час/після епізоду, свідчення, відео, характер травм. Відсутність миттєвості або підготовчих дій як то повернення по знаряддя, переслідування, зазвичай руйнує версію про СДХ.

2. Роль експертизи. Необхідна, але не визначальна: експерт оцінює психологічний критерій, чи можливий

Таблиця 3

Джерела та види даних необхідних для верифікації знак перевантаження емоційних систем

	Ознака	Джерела доказів	Типові індикатори у матеріалах справи
1	Веgetативна активація	Медична довідка або картка ШМД, записи ЕКГ, сатурації (якщо були), фото, відео відразу після події, показання свідків	Тахікардія, тремор, пітливість, блідість або почервоніння, прискорене дихання, напруження м'язів, нестійка хода
2	Когнітивне звуження, тунельність	Протоколи перших допитів, судово-психологічне інтерв'ю, контент-аналіз висловлювань	Фрагментарні спогади; слабка деталізація периферійних подій; фіксація уваги на тригері
3	Порушення виконавчих функцій, самоконтролю	Психол. тести (Stroop, Go, No-Go), дані про стресори, алкоголь, сон, експертний висновок	Помилки гальмування; нездатність зупинити вже розпочату дію; відсутність альтернативного плану
4	Імпульсивність (ургентність)	Опис таймлайну подій, хронометраж із відео, геоданих, опитування свідків; опційно UPPS-P, BIS-11	Дія одразу після тригера; різка зміна тону або поведінки; кидок до об'єкта; відсутність підготовчих кроків
5	Раптовість і безперервність епізоду	Таймлайн (CDR, месенджери, камери), карти переміщень, чек-пойнти	Мінімальний інтервал між провокацією і дією; відсутність пауз для охолодження або повернення по знаряддя
6	Поведінкова розгальмованість	Відео спостереження, бодикамери, показання свідків	Різкі, некоординовані рухи; кидання предметів; надмірна жестикуляція; зниження обережності
7	Вербально-емоційні маркери	Аудіо, відео, свідчення, аналіз мовлення	Гучний крик, повторювані імперативи («зараз!», «досить!»), інкєктиви, емоційна логіка висловлювань
8	Постфактум-реакція	Перші дії після події, записи дзвінків 102/103, свідки	Ступор, плач, самозвинувачення; виклик поліції, швидкої самим суб'єктом; відсутність спроб приховати сліди
9	Характер зовнішнього тригера	Свідчення, відео, історія конфлікту, довідки про тілесні ушкодження	Протиправне насильство, тяжка образа або систематичні приниження; «останньої краплі» ефект перед дією
10	Експертний висновок (психолог/психіатр)	Судово-психологічна та, або психіатрична експертиза	Констатація інтенсивного афекту та, або іншого гострого стану; оцінка ступеня зниження усвідомлення, керування (юридичну релевантність визначає суд)

Джерело: сформовано автором на основі джерел [2, 5, 7].

афект або чи знижений самоконтроль, тоді як суд встановлює юридичні ознаки раптовості і причина (незаконне насильство, тяжка образа, систематичні знущання; безпосередній причинний зв'язок із дією).

3. Кумулятивний афект. Суд допускає, що «останній тригер» може спрацювати на тлі тривалих принижень, однак має бути ближній, конкретний пусковий момент і безперервність від тригера до дії.

4. Наявність альтернативних мотивів. Якщо домінують помста, попередні погрози, переслідування – суд схиляється до 115-ї/121-ї без привілейованості.

Розмежування привілейованих складів (ст. 116/123 КК) від звичайних умисних посягань по ст. 115, 121, 122 вимагає не лише констатації емоційного стану, а перевірки юридично релевантних критеріїв. Помилка полягає у підміні цих критеріїв загальним збудженням чи конфліктом тоді замість привілейованого складу має застосовуватися загальна норма з можливим урахуванням пом'якшуючих.

Для операціоналізації наведених критеріїв подаємо порівняльну матрицю для умисного вбивства (ст. 115) та вбивства у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116). Таблиця 4 структурує часовий вимір, юридичну причину, причинний ланцюг «тригер → стан → дія», тип наміру та типові індикатори для швидкої кваліфікаційної перевірки.

Порівняння показує: наявність перерви та (або) підготовки, відсутність належного тригера або домінування холодного, цілеспрямованого умислу зумовлюють застосування ст. 115, тоді як сукупність раптовості, належної причини та безпосередності веде до ст. 116.

За аналогією, далі розмежуємо привілейований склад заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у стані СДХ (ст. 123) від загальних складів (ст. 121/122). Таблиця 5 фіксує ключові відмінності у часовій динаміці, джерелі емоційного стану та мотиваційному профілі дії, а також наслідки для кваліфікації.

Лише раптовий СДХ, спричинений незаконним насильством або тяжкою образою і безпосередньо пов'язаний із дією, обґрунтовує застосування ст. 123; за інших конфігурацій підлягають застосуванню ст. 121/122.

Для забезпечення однаковості правозастосування пропонуємо набір практичних маркерів, за якими суд і сторони можуть верифікувати наведені критерії на матеріалах конкретної справи. Таблиця 6 систематизує маркери: часовий інтервал, юридична причина, тип наміру тощо та пропонує способи їх перевірки через хронометраж подій, документи, показання, експертизу.

Системне використання маркерів мінімізує ризик підміни привілейованих складів загальним «емоційним збудженням» і підвищує відтворюваність кваліфікаційних висновків.

Ми встановили, що стан сильного душевного хвилювання виправдовує застосування ст. 116/123 КК лише за сукупності раптовості, наявності належної причини (незаконне насильство, систематичні приниження, тяжка образа) та безпосереднього причинного зв'язку; правову релевантність визначає суд, а експертиза має допоміжний характер. Ми відмежували цей стан від пом'якшуючих обставин за ст. 66 КК і підтвердили заборону «подвій-

Таблиця 4

Порівняльний аналіз статей 115 та 116 КК (умисне вбивство ↔ вбивство у стані СДХ)

Ознака	116 КК (привілейований склад, СДХ)	115 КК (умисне вбивство)
Походження наміру	Виникає раптово в піку стану	Сформований або утримуваний поза піком афекту
Часовий профіль	Без «охладження», дія негайна	Є пауза та (або) перерва, повернення по знаряддя, переслідування
Юридична причина (тригер)	Незаконне насильство, систематичні знущання або тяжка образа з боку потерпілого	Відсутній належний юридичний тригер; конфлікт, роздратування, помста
Причинний зв'язок	Безпосередній: «тригер → стан → дія»	Дія не є прямим продуктом афекту; переважає раціональна телологія (помста, кара)
Типові індикатори	Одноактний імпульсивний удар та (або) вплив у піку емоції	Підготовка, множинні прицільні удари, дії з приховування слідів
Кваліфікаційний висновок	116 КК	115 КК

Джерело: сформовано та систематизовано автором на основі джерела [2].

Таблиця 5

Порівняльний аналіз статей 121/122 та 123 КК (тілесні ушкодження)

Ознака	123 КК (тяжке тілесне у стані СДХ)	121/122 КК (загальні склади)
Часовий профіль	Раптове виникнення СДХ і негайна дія	Є пауза, підготовка, переслідування
Юридична причина (тригер)	Незаконне насильство або тяжка образа з боку потерпілого	Інший емоційний стан (роздратування, обурення), мотив «покарати»
Причинний зв'язок	Прямий: « тригер → стан → дія»	Дія не прямо обумовлена СДХ
Кваліфікаційний висновок	123 КК	121/122 КК (без привілейованості)

Джерело: сформовано та систематизовано автором на основі джерела [2].

Таблиця 6

Практичні маркери розмежування статей КК

Маркер	Кваліфікація злочину згідно статі	Як тлумачити та (або) перевіряти
Часовий інтервал	Мінімальний-116/123; Пауза та (або) повернення – 115/121	Хронометраж подій, відео, CDR/месенджери, маршрути
Юридична причина	Є насильство, тяжка образа, систематичні приниження – 116/123	Підтвердити факти тригера: свідки, медичні довідки, історія конфлікту
Тип наміру	Афектований, миттєвий – 116/123; Сформований та (або) утримуваний – 115/121	Оцінити мотивацію помста кара, підготовчі дії, постфактум поведінку

Джерело: сформовано та систематизовано автором на основі джерела [2].

ного обліку». Для кваліфікації: пауза, підготовка, цілеспрямована помста ведуть до ст. 115 (або 121/122), тоді як негайна реакція у раптовому СДХ на належний тригер –

до ст. 116 або 123. Запропоновані маркери й таймлайни забезпечують відтворювану перевірку та уніфікацію пражозастосовної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України: Монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 64с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/302/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf> (дата звернення: 20.09.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.09.2025).
3. ККС ВС вказав, що необхідно для кваліфікації умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання. *Юридична практика*: веб-сайт URL: <https://pravo.ua/kks-vs-vkazav-shcho-neobkhidno-dlia-kvalifikatsii-umysnoho-vbyvstva-vchynenoho-v-stani-silnoho-dushevnogo-khvyliuvannia>. (дата звернення: 20.09.2025).
4. Науково-практичний коментар / Стаття 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання». *Судово-юридична газета «Протокол. UA»* : веб-сайт URL: https://protocol.ua/ua/kriminalniy_kodeks_ukraini_stattya_116 (дата звернення: 20.09.2025).
5. Савка І.М. Феномен фізіологічного афекту в психологічних теоріях та юриспруденції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)*. 2010. № 1, 176-191с. URL <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/15> (дата звернення: 20.09.2025).
6. Вереша Р. В. Емоційний стан особи: кримінально-правовий та віктимологічний аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. №4(109)URL: [file:///C:/Users/Tetiana/Downloads/SJNAIA_2018_23\(4\)_7-86%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Tetiana/Downloads/SJNAIA_2018_23(4)_7-86%20(3).pdf) (дата звернення: 21.09.2025).
7. Андрієвська В. В. Афект. *Велика українська енциклопедія*.: веб-сайт. URL: <https://vue.gov.ua/Афект> (дата звернення: 22.09.2025).
8. Easterbrook J.A. The effect of emotion on cue utilization and the organization of behavior. *Psychol Rev.* 1959, № 66(3), P. 183-201 DOI: 10.1037/h0047707.
9. Ginty A.T, Kraynak T.E, Fisher J.P, Gianaros P.J. Cardiovascular and autonomic reactivity to psychological stress: Neurophysiological substrates and links to cardiovascular disease. *Auton Neurosci.* 2017 №207, P. 2-9 DOI: 10.1016/j.autneu.2017.03.003.
10. Cyders MA, Smith GT. Emotion-based dispositions to rash action: positive and negative urgency. *Psychol Bull.* 2008, №134(6) DOI: 10.1037/a0013341.
11. *Законодавство України. ipLex*: веб-сайт URL: <https://iplex.com.ua/> (дата звернення: 22.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.16

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/47>

СУДОВИЙ РОЗСУД І ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО СУДДІ

JUDICIAL JUDGMENT AND DISCRETIONARY POWERS IN THE ACTIVITIES OF THE INVESTIGATING JUDGE

Дзюбак О.В., аспірант кафедри кримінального права та процесу
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена дослідженню дискусійних питань судового розсуду і дискреційних повноважень в діяльності слідчого судді під час здійснення судового контролю в кримінальних провадженнях. У роботі акцентується увага на проблемних питаннях розуміння сутності та правової природи досліджуваних понять, зокрема аналізуються дискусійні підходи вчених щодо їх визначення, а також й розуміння співвідношення досліджуваних явищ, акцентується увага, що законодавчо не врегульованим залишається питання встановлення ступеня свободи органів державної влади у ході здійснення владних повноважень, а також визначення меж судового розсуду під час розгляду провадження. У статті аналізується судова практика, зокрема Верховного Суду, в якій сформульовані правові позиції щодо розуміння дискреційних повноважень і судового розсуду, поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві, яке охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання. Піддаються критиці підходи науковців, згідно з якими судовий розсуд і дискреційні повноваження є тотожними, іншими словами – синонімічними поняттями. Дискреційні повноваження слід розглядати як різновид прав та обов'язків наділеного владою суб'єкта (специфічний вид повноважень). Доводиться, що до змісту повноважень слідчого судді ніяк недоцільно включати такі правові явища як правосвідомість, процесуальну діяльність, фактичні обставини кримінального провадження тощо. У роботі доводиться, що судовий розсуд включає в себе реалізацію дискреційних повноважень, визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством, більше того, власне реалізація такого розсуду охоплює й застосування правових норм-цілей, правових норма-засад, зобов'язань держави щодо дотримання прав людини і громадянина. У підсумку пропонуються шляхи подальшого розвитку доктринальних положень щодо розуміння понять «судовий розсуд» і «дискреційні повноваження».

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий контроль, слідчий суддя, судовий розсуд, дискреційні повноваження.

The article is devoted to the study of controversial issues of judicial discretion and discretionary powers in the activities of an investigating judge during the exercise of judicial control in criminal proceedings. The work focuses on problematic issues of understanding the essence and legal nature of the concepts under study, in particular, it analyzes the controversial approaches of scientists to their definition, as well as understanding the correlation of the phenomena under study, it emphasizes that the issue of establishing the degree of freedom of state authorities in the exercise of power, as well as determining the limits of judicial discretion during the consideration of proceedings, remains unregulated by law. The article analyzes the judicial practice, in particular of the Supreme Court, which formulates legal positions on the understanding of discretionary powers and judicial discretion, the concept of judicial discretion (judicial discretion) in criminal proceedings, which encompasses the powers of the court (rights and obligations) granted to it by the state to choose between alternatives, each of which is lawful, the intellectual and volitional power activity of the court to resolve in cases specified by law controversial legal issues, based on the goals and principles of law, general principles of judicial proceedings, specific circumstances of the case, data on the identity of the guilty party, the fairness and sufficiency of the chosen punishment. The approaches of scholars are criticized, according to which judicial discretion and discretionary powers are identical, in other words, synonymous concepts. Discretionary powers should be considered as a type of rights and obligations of a subject endowed with power (a specific type of authority). It is proved that it is inexpedient to include in the content of the powers of an investigating judge such legal phenomena as legal awareness, procedural activity, actual circumstances of criminal proceedings, etc. The work proves that judicial discretion includes the implementation of discretionary powers defined by the current criminal procedural legislation, moreover, the actual implementation of such discretion also covers the application of legal norms-goals, legal norms-principles, and state obligations to respect human and citizen rights. As a result, ways are proposed for the further development of doctrinal provisions regarding the understanding of the concepts of "judicial discretion" and "discretionary powers".

Key words: criminal proceedings, proceedings, judicial control, investigating judge, judicial discretion, discretionary powers.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Науковці у галузі кримінального процесуального права, а також й інших галузей юридичної науки, здійснили чимало наукових досліджень проблем дискреційних повноважень та суддівського розсуду, однак й до сьогодні залишаються неоднозначно вирішеними питання щодо розуміння правової природи, сутності та співвідношення цих понять тощо. Разом з тим, законодавчо не врегульованим залишається питання вста-

новлення ступеня свободи органів державної влади у ході здійснення владних повноважень, а також визначення меж судового розсуду під час розгляду провадження [3]. Більше того, існування дискусійних моментів значною мірою ускладнює подальше удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства і породжує неоднозначну судову практику. Від набрання чинності КПК України 2012 р. минув значний проміжок часу, до нього були внесені численні зміни та доповнення, однак попри зростання уваги науковців та практичних працівників до

© Дзюбак О.В., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

проблематики судового розсуду, вирішення низки проблем удосконалення законодавства щодо здійснення судового контролю в кримінальних провадженнях вимагає подальшої розробки відповідних науково-теоретичних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів дискреційних повноважень та судового розсуду у кримінальному процесуальному праві, а також і в інших галузях права, присвячені численні праці науковців, зокрема ці питання досліджували В. М. Венгер, О. Л. Жильцов, П. В. Куфтирєв, І. В. Слободенюк, О. О. Торбас, А. Р. Туманянц, А. В. Шевченко, О. Г. Шило та ін.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є творче узагальнення підходів вчених до розуміння понять дискреційних повноважень і судового розсуду з подальшим визначенням можливих шляхів удосконалення як законодавчого регулювання здійснення судового контролю, так і судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «розсуд суду», «суддівський розсуд» доволі неоднозначно визначається у теорії кримінального процесуального права, висловлюються різні думки стосовно його сутності та правової природи. Окремі вчені фактично отождествлюють розсуд суду із дискреційними повноваженнями судді, таким чином породжуються сумніви щодо доцільності використання таких понять як окремих. Також, можна зустріти погляди, в яких практично отождествлюється розсуд суду і дискреційні повноваження судді, відповідно такі поняття є рівнозначними і допускається використання в юриспруденції кожного із них. Крім того, висловлюються думки, що розсуд суду і дискреційні повноваження судді є самостійними правовими поняттями, зміст та обсяг яких не є тотожним.

З точки зору етимології, *дискреція* – це вирішення посадовою особою або державним органом якого-небудь питання за власним розсудом [1, с. 298]. П. В. Куфтирєв вважає, що суддівський (судовий) розсуд (дискреція) – це вихідний принцип здійснення правосуддя, що полягає у гарантуванні суб'єктові правозастосування (судді) правомочностей щодо обрання найбільш оптимального варіанту вирішення правового питання, відповідно до нормативно визначених меж, вихідних засад та цілей права, конкретних обставин справи [7, с. 7]. О. Л. Жильцов стверджує, що судова дискреція (суддівський розсуд) – це вид правозастосовної діяльності, який передбачає надання для суду у випадках, передбачених правовими нормами, повноважень з вибору рішення у межах, встановлених законом, виходячи із принципів права, моралі та конкретних обставин справи з метою винесення законного, справедливого та обґрунтованого рішення [4, с. 15]. Верховний Суд сформулював правову позицію, згідно з якою поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо. Підставами для судового розсуду при призначенні покарання є: кримінально-правові відносно-визначені (де встановлюються межі покарання) та альтернативні (де передбачено декілька видів покарань) санкції; принципи права; уповноважувальні норми, в яких використовуються щодо повноважень суду формулювання «може», «вправі»; юридичні терміни та поняття, які є багатозначними або не мають нормативного закріплення, зокрема «особа винного», «щире каяття» тощо; оціночні поняття, зміст яких визначається не законом або нормативним актом, а правосвідомістю суб'єкта правозастосування [9]. Хоч

у судовому рішенні вирішувалося питання про застосування норм матеріального кримінального права, тим не менш, зазначені положення, на нашу думку, цілком актуальні і для вирішення процесуальних питань. Більше того, Верховний Суд опублікував науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією [8]. У цьому висновку зазначається, що дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти чи бездіяти. Якщо діяти – у виборі варіанта рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені в законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження з іншим суб'єктом обраного варіанта. Відповідно, сам вибір варіанту передбачає встановлення фактичних обставин справи й надання їм юридичної оцінки; пошук відповідної норми права та перевірку її дії або вирішення питання щодо застосування аналогії (закону); з'ясування змісту норми права (тлумачення правової норми); здійснення вибору оптимального варіанту рішення, вчинення дій, утримання від дій. Таке право органу влади (посадової особи) обумовлене певною свободою, тобто, розсудом, в оцінюванні, діях або утриманні від дій (бездіяльність), а якщо у діях – то у виборі одного з варіантів рішень (дій) чи правових наслідків. Це вибір лише однієї із законних альтернатив, однак вибір може здійснюватися між двома й більше альтернативами. При цьому, вибір може бути обмеженим, коли всі альтернативи, з яких слід вибирати, вичерпно передбачені законом (закритий перелік альтернатив). Крім того, вибір може здійснюватися з невизначеною кількістю альтернатив, тобто вибір може бути необмеженим [8]. Серед науковців існує єдність щодо того, що дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи без діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі. Важливою ознакою такого вибору є те, що він здійснюється без необхідності узгодження варіанту вибору із будь-ким [8]. Зважаючи, що зазначені міркування більшою мірою стосуються органів державної влади загалом, вони значною мірою можуть бути застосовані і для поглиблення розуміння судового розсуду під час здійснення судового контролю в кримінальних провадженнях.

О. О. Торбас виловив думку, що розсуд у кримінальному процесі визначається як повноваження, яке полягає в прийнятті за допомогою інтелектуально-вольового механізму одного обов'язкового для виконання юридично значущого законного рішення з декількох запропонованих кримінальним процесуальним законодавством альтернатив відповідно до обставин конкретного кримінального провадження з урахуванням засад кримінального провадження, професійного досвіду правозастосовника, судової та слідчої практики, моральних та етичних характеристик суб'єкта правозастосування, задля найкращого забезпечення приватних та публічних інтересів у кримінальному провадженні [11, с. 114]. Варто зауважити, що автором була зроблена спроба розробити універсальну дефініцію розсуду. О. Л. Жильцов дослідивши існуючі наукові підходи до визначення суддівського розсуду зробив висновок про наявність двох основних груп концепцій судового розсуду: динамічних і статичних. На його думку, динамічна концепція визначає розсуд у діяльності суду як інтелектуально-вольову владну діяльність, сутність якої полягає у наданні правозастосовному суб'єкту у відповідних випадках повноваження вирішувати спірне правове питання, виходячи із цілей та принципів права, інших загальних положень закону, конкретних обставин справи, справедливості тощо. У свою чергу статична концепція визначає природу розсуду з позицій змісту повноважень суду, що становлять його права та обов'язки, тобто правомочність суду, надану державою [4]. П. В. Куфтирєв пропонує дефініцію поняттю меж суддівського розсуду як

визначених системою права рамкових умов правомірності обрання найбільш оптимального варіанту вирішення правового питання, відповідно до нормативно визначених принципів, засад і цілей права та конкретних обставин справи [7, с. 7]. О. В. Шевченко розглядає надання суддям права приймати рішення на власний розсуд є безумовно ознакою правової держави, однак визначення необхідних у демократичному суспільстві меж такого розсуду як раз і буде свідченням того, що мету правосуддя досягнуто. В юридичній літературі в основному виділяють два типи обмежень (меж) суддівського розсуду – процедурні (коли суддя робить вибір стосовно дотримання вимоги справедливості суддівського розсуду) та матеріальні (коли суддя відносно доводів, що він бере до уваги, застосовує вимогу розумності). При характеристиці процедурних обмежень особлива увага звертається на те, що застосування суддівського розсуду повинно бути завжди мотивовано. Варто визнати, що обов'язок викласти мотиви відноситься до найважливіших проблем, з якими зіштовхується суддя, котрий прагне застосувати суддівський розсуд. При аналізі матеріальних обмежень підкреслюється, що розумність вибору визначається світоглядом судді. Він, у свою чергу, ґрунтується на особистому досвіді судді (його особистості й емоційності) і на соціальних принципах, які визначають його розуміння судової функції [12, с. 114–115].

В. М. Венгер зауважує, що питання обмеження дискреційних повноважень є доволі складнішим, оскільки ключовим тут є принцип законності, відповідно до якого органи повинні насамперед діяти на основі положень законів, але закони не є всеохопними за своїм змістом, більше того, правове регулювання всіх суспільних відносин є неможливим і непотрібним. Певна міра розсуду повинна залишатись за органами державної влади, але її межа повинна бути мінімально достатньою для уникнення свавілля та корумпованості. Як зауважує Європейський суд з прав людини, «... і закон має з достатньою чіткістю визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети даного заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання». Надання необмежених повноважень органам виконавчої влади як у цілому, так і стосовно певного конкретного випадку різко суперечить принципу верховенства права. Щодо обмеження дискреції в діяльності судової гілки влади, то це питання є особливо складним. Це зумовлено тим, що сама концепція верховенства права передбачає суд як найдієвіший інструмент її застосування, адже тільки суд може вийти за межі формального права та визначити доцільне та належне регулювання в кожній конкретній ситуації. Як бачимо, це вимагає надання суду можливості розсуду на момент ухвалення рішень, тобто дискреційних повноважень. Необхідність судового розсуду зумовлена як діяльністю виконавчої, так і законодавчої гілок влади. Справа в тому, що виконавча влада, застосовуючи повноваження, в будь-якому випадку повинна бути об'єктом ретроспективного судового контролю. Якщо ухвалене в рамках закону рішення органу виконавчої влади породило правову проблему, то це може вирішуватися судом на основі того ж закону. Розв'язання проблеми вимагатиме від суду виходу за рамки як мінімум конкретного закону або ж за межі нормативного регулю-

вання. Відповідно, позбавлення суду можливості розсуду унеможливить вирішення справи по суті. Щодо наслідків законодавчої діяльності парламенту, то тут також необхідним є надання суду певних меж розсуду, адже закріплені в законах правові положення не є сталими. Право небезпідставно розглядається як динамічне явище, потребує постійного оновлення законодавства або ж його тлумачення судом з урахуванням сучасних умов. Саме тому суд повинен наділятися певними можливостями розсуду, виваженими та логічними, «необхідними в демократичному суспільстві», як зазначає Європейський суд з прав людини [9].

І. В. Слободенюк, розглядаючи ж межі дискреції слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування, зосереджує увагу на нормах кримінального процесуального законодавства України, зокрема на положеннях ст. 307 КПК. Автор зазначає, що законодавець чітко регулює повноваження слідчого судді у цих ситуаціях, що забезпечує правову визначеність і обмежує можливість зловживання дискрецією. Однак з такою тезою погодитися важко, тим більше, що дослідник наголошує, що серед слідчих суддів немає єдиної позиції щодо доцільності перевірки обґрунтованості підозри на різних етапах досудового розслідування [10, с. 173–178]. Ще однією важливою можливістю є зобов'язання органів досудового розслідування припинити певні дії, якщо вони порушують права особи, або, навпаки, зобов'язання виконати конкретну процесуальну дію, якщо вона є необхідною для забезпечення правосуддя. Нарешті, слідчий суддя має право відмовити в задоволенні скарги, якщо скарга не має доказового підґрунтя або не відповідає вимогам законодавства [5]. Всі ці положення повинні створити систему контролю та забезпечення законності в досудовому розслідуванні, водночас не надаючи судді надмірних повноважень для самостійного визначення результату процесу, що може привести до порушення прав учасників. У такий спосіб, слідчий суддя має право діяти в межах законодавчо визначених рамок, що забезпечує баланс між гнучкістю правозастосування та необхідністю дотримання чітких правових стандартів [10].

Щодо співвідношення і розмежування понять «судовий розсуд» та «дискреційні повноваження судді», ми поділяємо думки тих науковців, які наголошують на самостійності таких правових категорій. Разом із цим, варто зазначити, що на нашу думку, ці категорії перебувають у взаємозв'язку та залежності.

Висновки, зроблені в результаті дослідження, і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Дискреційні повноваження слід розглядати як різновид прав та обов'язків наділеного владою суб'єкта (специфічний вид повноважень). Поняття судового розсуду охоплює реалізацію зазначених дискреційних повноважень, застосування правових норм-цілей, норм-засад (принципів), певні особливості встановлення фактичних обставин кримінального провадження, окремі сторони втілення в діяльність правосвідомості правозастосовника. Перспективним видається дослідження специфіки судового розсуду слідчого судді щодо вирішення окремих питань судового контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. К.: Перун, 2005. 1728 с.
2. Венгер В. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144-145 : *Юридичні науки*. С. 49-54. URL : <https://surl.li/rhyitr>
3. Губська О. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. *Судово-юридична газета*. URL : <https://surl.li/enhwiv>
4. Жильцов О. Л. Поняття і підстави судової дискреції (суддівського розсуду). *Юридичний бюлетень*. 2017. Вип. 4. С. 8-17. URL : <https://surl.li/fzlsic>
5. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України* : URL : <https://surl.li/qzoentm>

6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*: URL: <https://surl.li/jjwubm>
7. Куфтирев П.В. Суддівський розсуд у теорії права дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2009. 209 с.
8. Перепелюк В. *Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. Судова влада України*. 11 квітня 2018 р. URL: <https://surl.li/dfhlso>
9. Постанова ККС ВС від 06 серпня 2020 р. Справа № 155/1064/18. *ЄДРСР*. URL: <https://surl.li/hyysis>
10. Слободенюк І. В. Межі дискреції слідчого судді під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача або прокурора в межах досудового розслідування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3. Ч. 3. С. 173-178.
11. Торбас О.О. Розсуд у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 478 с.
12. Шевченко А. В. Суддівський розсуд і суддівське свавілля: межі дозволеного та відповідальність за їх порушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 111-120.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПРЕДСТАВНИК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ, ЩОДО ЯКОЇ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ У СПЕЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ, У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

REPRESENTATIVE OF THE LEGAL ENTITY AGAINST WHICH CRIMINAL PROCEEDINGS ARE BEING CONDUCTED REGARDING THE APPLICATION OF CRIMINAL LAW MEASURES IN A SPECIAL PROCEDURE, IN THE SYSTEM OF ACTORS OF PROVING IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION STAGE

Зінковський І.П., д. філос. за спеціальністю «Право», адвокат

У статті досліджено питання представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, у системі суб'єктів доказування стадії досудового розслідування. Метою статті є ідентифікація представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні.

Наведено аргументи, що на рівні КПК України є серйозне недоопрацювання у частині того, як співвідносяться статуси представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, та представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, чи ототожнені ці учасники, у тому числі як суб'єкти доказування. Доведено, що за чинних норм КПК України цих суб'єктів та, відповідно, їх статуси розмежовано.

Представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України – має бути віднесено до сторони захисту у ст. 3 КПК України, що виключить питання стосовно меж його можливостей у доказуванні (натепер він туди віднесений імпліцитно). Представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України у системі суб'єктів доказування стадії досудового розслідування відноситься до осіб, які не мають владних повноважень, та які виконують тягар доказування; та осіб, у діяльності яких доказування є ініціативним правом. Відсилка до ст. 46 КПК України є недостатньою для визначення меж прав такого представника, а тому у ст. 483-2 КПК України має бути норма, аналогічна нормі ч. 4 ст. 64-1 КПК України: під час досудового розслідування представник юридичної особи має право: брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі.

Ключові слова: досудове розслідування, доказування, суб'єкт доказування, представник юридичної особи, кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, сторона захисту, права представника юридичної особи, захисник.

The article examines the issue of a representative of a legal entity against which criminal proceedings are being conducted regarding the application of criminal law measures under a special procedure, within the system of actors of proving at the pre-trial investigation stage. The purpose of the article is to identify the representative of a legal entity against which criminal proceedings are being conducted, within the meaning of Article 483-2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, as a actor of proving in pre-trial investigation.

Arguments are presented that there are serious shortcomings in the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the relationship between the status of a representative of a legal entity within the meaning of Article 64-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and a representative of a legal entity against which criminal proceedings are being conducted within the meaning of Article 483-2 of the CPC of Ukraine, and whether these participants are identified, including as actors of proving. It has been proven that under the current provisions of the CPC of Ukraine, these subjects and, accordingly, their statuses are differentiated.

A representative of a legal entity subject to criminal proceedings, within the meaning of Article 483-2 of the CPC of Ukraine, should be classified as a party to the defence in Article 3 of the CPC of Ukraine, which would exclude questions regarding the limits of their capabilities in proving (currently, they are classified there implicitly). A representative of a legal entity subject to criminal proceedings, within the meaning of Article 483-2 of the CPC of Ukraine, in the system of actors of proving at the pre-trial investigation stage, refers to persons who do not have authority and who bear the burden of proof; and persons whose activities involve the right to initiate evidence. The reference to Article 46 of the CPC of Ukraine is insufficient to define the limits of such a representative's rights, and therefore Article 483-2 of the CPC of Ukraine should contain a provision similar to that of Article 64-1(4) of the CPC of Ukraine: during the pre-trial investigation, a representative of a legal entity has the right to: participate in investigative (search) and other procedural actions, during which they may ask questions, submit their comments and objections regarding the procedure for conducting the action, which are recorded in the minutes, as well as familiarise themselves with the minutes of investigative (search) and other procedural actions performed with their participation.

Key words: pre-trial investigation, evidence, actor of proving, representative of a legal entity, criminal proceedings regarding the application of criminal law measures to a legal entity under a special procedure, defence counsel, rights of a representative of a legal entity, defence lawyer.

Постановка проблеми. Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, визнаний у КПК України суб'єктом доказування. Зокрема, згідно ст. 93 КПК України, збирання доказів здійснюється представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому Кодексом. Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій,

службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Ініціювання представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань. Разом з цим, ці положення не

уточнюють, чи йдеться про представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, чи про представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України. Відповідно, виникають певні питання співвідношення цих суб'єктів як суб'єктів доказування у досудовому розслідуванні.

Стан дослідження проблеми. Загальні питання провадження щодо юридичної особи досліджено у працях таких авторів, як С. Є. Абламський, І. В. Гловюк, А. М. Ященко, В. І. Фелик, К. Л. Бугайчук, А. В. Даниленко, К. С. Ізбаш, О. О. Кочура, І. В. Лешукова, О. О. Юхно та ін. Питання доказування досліджено І. В. Козаковою, О. В. Панченко, М. Є. Панько, О. П. Провоторовим та ін. Утім, питання співвідношення представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, чи про представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, як суб'єктів доказування у досудовому розслідуванні – не розглядалися.

Тому **метою** статті є ідентифікація представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні.

Виклад основного матеріалу. Статус представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України було введено до КПК України Законом № 314-VII від 23.05.2013. У ст. 3 КПК України він не віднесений до сторін, але є у переліку учасників кримінального провадження. У ст. 93 КПК України цей учасник віднесений до суб'єктів збирання доказів. І. В. Гловюк писала про те, що у кримінально-процесуальній діяльності склалася така ситуація, коли кримінальне переслідування здійснюється щодо суб'єкта, який матеріальним законом не визнаний суб'єктом злочину, а процесуальним законом не включений до суб'єктів кримінального провадження. Тобто, юридична особа, від імені або від імені та в інтересах якої фізична особа вчиняє злочин, є «латентним» суб'єктом, щодо якого здійснюється кримінальне переслідування. Вважаємо таке становище незадовільним та пропонуємо ввести юридичну особу до числа суб'єктів кримінального провадження з боку захисту [1, с. 69]. М. Г. Моторигіна вважає, що сторона захисту включає і представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження [2, с. 16]; аналогічну позицію має І. В. Гловюк [3, с. 90], і з нею не погоджуються С. Є. Абламський та О. О. Юхно [4, с. 81]. О. В. Панченко запропонувала надання юридичній особі, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, статусу сторони кримінального провадження та наголосила на потребі уточнити процесуальне положення представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, у напрямку покладення на нього обов'язку доказування у кримінальному провадженні відповідно до ч. 2 ст. 92 КПК України тощо [5]. У аспекті суб'єкта доказування, зазначено, що він відноситься до осіб, які мають право брати участь у процесі доказування [6, с. 667]; учасників кримінального провадження, яким надано право брати участь у доказуванні у формах і межах, передбачених кримінальним процесуальним законодавством [7, с. 42]. Такий підхід зумовлено формулюваннями ч. 3 ст. 93 КПК України, де представника юридичної особи розміщено у групі «сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження». Представник має ряд прав і обов'язків, у тому числі і щодо доказування, що викладені у ч. 3-5 цієї статті.

Статус представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, було введено до КПК України Законом № 4111-IX від 04.12.2024. Ця стаття, на відміну від ст. 64-1 КПК України, не містить переліку прав та обов'язків, не вказує на те, хто може бути таким представником. У аспекті прав та обов'язків є лише формулю-

вання, що представники юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, користуються правами та обов'язками, передбаченими статтею 46 цього Кодексу. Але цього недостатньо для ідентифікації статусу такої особи як суб'єкта доказування. Слушно пише І. В. Гловюк, проблема в тому, що як такого переліку прав у ст. 46 КПК України немає, а обов'язки регламентовані ст. 47 КПК України. Стаття 46 КПК України передбачає, що «Захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику», утім, юридична особа, стосовно якої здійснюється провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, як мінімум, текстуально підозрюваним / обвинуваченим у КПК України – не визнана (та й взагалі окремого статусу не має, хоча потребує його) [8].

Отже, виникає закономірне **питання, чи можна ототожнити** як суб'єктів доказування представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, та представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України. Спробуємо на нього відповісти, виходячи з положень КПК України та усталених позицій кримінально-процесуальної доктрини.

А. Як аргумент ототожнення цих учасників є те, що Закон № 4111-IX від 04.12.2024 не вніс змін та доповнень до загальних статей 3, 93, 225 та ін., де вже є формулювання «представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження». Це, попередньо, вказує на те, що законодавець поєднав статус цих представників. На це вказує і відсутність вимог до представника у ст. 483-2 КПК України, і наявність вимог у ст. 64-1 КПК України.

Б. Як аргументи на користь протилежної позиції, можна висловити наступні. У статті 64-1 КПК України немає жодної відсилки до Глави 37-1 КПК України, і відповідно – у ст. 483-2 КПК України немає згадки про ст. 64-1. Натомість, є відсилання до ст. 46 КПК України, яка регламентує діяльність не представника юридичної особи, а захисника. Крім того, ст. 45 КПК України «Захисник» було доповнено формулюванням «представництво інтересів юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку». Містить ст. 483-2 КПК України й норму «одночасно брати участь у досудовому розслідуванні та судовому розгляді можуть не більше п'яти представників юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження», яка синхронна з нормою ч. 3 ст. 46 КПК України «одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти захисників одного обвинуваченого». Крім того, участь представника є обов'язковою, що за формулюваннями синхронізується зі ст. 52 КПК України.

Цей аналіз демонструє, що на рівні КПК України є серйозне недоопрацювання у частині того, як співвідносяться статуси представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, та представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, чи ототожнені ці учасники, у тому числі як суб'єкти доказування.

Авторська позиція полягає у тому, що за чинних норм КПК України цих суб'єктів та, відповідно, їх статуси розмежовано. Тобто існують два окремі суб'єкти:

- представник юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, права та обов'язки передбачені у цій же статті, законом не віднесено до сторін кримінального провадження;

- представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України; перелік прав не сформульовано

(є лише відсилка до ст. 46 КПК України), до учасників кримінального провадження у ст. 3 КПК України не віднесено. Разом з тим, окремі норми свідчать про те, що цей представник імпліцитно віднесений до сторони захисту. Про це свідчать: зміни до ст. 45 КПК України; відсилка до ст. 46 КПК України «Загальні правила участі захисника у кримінальному провадженні»; норма, що «у разі відсутності представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження, визначеного юридичною особою, слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку».

При цьому, як слушно вказується, аналіз ст. 483-2 КПК України, зокрема, частини 5, свідчить про те, що захисник, який здійснює представництво інтересів юридичної особи, стосовно якої здійснюється провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку, та представник такої особи – це різні учасники кримінального провадження [8].

Ідентифікація представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, як суб'єкта доказування у досудовому провадженні.

Зважаючи на вище аргументовану тезу про те, що представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України імпліцитно віднесений до сторони захисту, він має, відповідно, усі ознаки суб'єкта доказування зі сторони захисту. У контексті обов'язку та тягара доказування вони прописані у ч. 2 ст. 92 КПК України та ч. 3 ст. 93 КПК України. У доктрині сторона захисту традиційно відноситься до осіб, які мають право брати участь у процесі доказування [6, с. 667]. Це цілком відповідає чинному законодавству, з уточненням, що згідно ч. 2 ст. 92 КПК України, обов'язок доказування належності та допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат та обставин, які характеризують обвинуваченого, покладається на сторону, що їх подає. Можливості сторони захисту щодо збирання доказів частково сформульовані у ч. 3 ст. 93 КПК України, і усі вони поширюються на представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України.

Відсутність у ст. 483-2 КПК України переліку прав представника юридичної особи з відсилкою до ст. 46 КПК України викликає деяк питання раціональності співвідношення можливостей представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, та представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України. Адже за ч. 4-5 ст. 46 КПК України, захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику. Захисник має право брати участь у проведенні допиту та інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого, до першого допиту підозрюваного мати з ним зустріч без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту – мати такі зустрічі без обмеження в часі та кількості у робочі, вихідні, святкові, неробочі дні. Ці положення зазнали такої критики у доктрині: обов'язковою визнається участь захисника лише у процесуальних діях, які проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого.

Однак ця норма не враховує положень ч. 6 ст. 223 КПК, яка регламентує, що слідча (розшукова) дія, що здійснюється за клопотанням сторони захисту, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, проводиться за участю особи, яка її ініціювала, та (або) її захисника чи представника, крім випадків, коли через специфіку слідчої (розшукової) дії це неможливо або така особа письмово відмовилася від участі в ній [9, с. 452]. Сформульовано пропозицію, що у ст. 46 КПК слід передбачити норму про коло процесуальних дій, в яких захисник може брати участь: «Захисник має право брати участь у проведенні допиту та інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого, а також в інших процесуальних діях, крім випадків, коли через специфіку процесуальної дії це неможливо або обумовлено необхідністю забезпечення безпеки учасника кримінального провадження» [9, с. 453].

Але проблема у контексті представника полягає у тому, що юридична особа не є підозрюваним, і про коло яких дій мова йде у контексті участі, залишається вкрай незрозумілим. Натомість, у ч. 4 ст. 64-1 КПК України прописано, що під час досудового розслідування представник юридичної особи має право: брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі. Така норма була б логічною і для представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, зважаючи на те, що немає як такого підозрюваного, чия участь визначає можливість надання правничої допомоги під час проведення процесуальних дій.

Висновки. КПК України недостатньо чітко регламентує співвідношення статусів представника юридичної особи у розумінні ст. 64-1 КПК України, та представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України, чи ототожнені ці учасники, у тому числі як суб'єкти доказування. Аналіз положень законодавства свідчить про необхідність розмежування цих суб'єктів. Представника юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України – має бути віднесено до сторони захисту у ст. 3 КПК України, що виключить питання стосовно меж його можливостей у доказуванні (натепер він туди віднесений імпліцитно). Представник юридичної особи, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, у розумінні ст. 483-2 КПК України у системі суб'єктів доказування стадії досудового розслідування відноситься до осіб, які не мають владних повноважень, та які виконують тягар доказування; та осіб, у діяльності яких доказування є ініціативним правом. Відсилка до ст. 46 КПК України є недостатньою для визначення меж прав такого представника, а тому у ст. 483-2 КПК України має бути норма, аналогічна нормі ч. 4 ст. 64-1 КПК України: під час досудового розслідування представник юридичної особи має право: брати участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, під час проведення яких ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дії, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гловюк І.В. Щодо можливості здійснення кримінального переслідування стосовно юридичної особи: пропозиції у контексті оновленого кримінального процесуального законодавства. Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу: матеріали III Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Івано-Франківськ, 04 грудня 2014 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2014. С. 65-70.

2. Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : Оберіг, 2018. 306 с.
3. Гловюк І. Проблеми визначення функціональної спрямованості діяльності представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Правова політика в Україні: питання теорії та практики: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24 жовтня 2014 р.) К., 2014. Т. 2. С. 88-91.
4. Абламський С. Є., Юхно О.О. Окремі питання участі у кримінальному провадженні представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Право і безпека. 2016. № 1 (60). С. 80-84.
5. Панченко О.В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 20 с. URL: <https://uacademic.info/download/file/0418U005413/autoreferat--aref.doc>
6. Благодир А.А., Благодир С.М., Благодир В.С. Суб'єкти доказування під час кримінального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 665-667. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/167>
7. Гуртієва Л., Лукашкіна Т. Теорія доказів у кримінальному провадженні : навч.-метод. посібник. Вид. 2-ге, доп.. Одеса : Фенікс, 2024. 192 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5de19905-4707-468a-b97a-7878dd65e39f/content>
8. Гловюк І.В. Правнича допомога у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку: рішення чи виклики? URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/pravnica-dopomoga-u-razi-zastosuvannia-do-iuridicnoyi-osobi-zaxodiv-kriminalno-pravovogo-harakteru-u-specialnomu-poriadku>
9. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р.: монографія. Одеса: "Юридична література", 2015. 712 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ МОДЕЛІ, ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

PRESUMPTION OF INNOCENCE: INTERNATIONAL STANDARDS, CONSTITUTIONAL AND PROCEDURAL MODELS, LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Карпенко М.О., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Туманянц А.Р., к.ю.н.,

доцент кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена одній з фундаментальних гарантій захисту прав людини у кримінальному провадженні – презумпції невинуватості, яка розглядається крізь призму як національного конституційного регулювання, так і міжнародно-правових стандартів, закріплених у Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Авторами здійснено порівняльний аналіз змісту та обсягу правових гарантій, що впливають із засади презумпції невинуватості у зазначених джерелах, а також акцентовано увагу на відмінностях у підходах до його закріплення й реалізації.

У центрі дослідження перебуває положення ст. 62 Конституції України, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Вказана норма надає ширший захист, ніж більшість міжнародних актів, адже імперативно пов'язує спростування презумпції невинуватості як із законним порядком доведення вини особи, так й ухваленням обвинувального вироку суду, що набрав законної сили. Це суттєво посилює гарантії недоторканності особи, оскільки унеможливорює будь-які інші офіційні чи неофіційні сумніви щодо її невинуватості.

У статті також продемонстровано, що міжнародні акти концентруються переважно на процесуальному аспекті презумпції невинуватості – забороні визнавати особу винною без суду, покладенні тягаря доказування на сторону обвинувачення та забезпеченні права на захист. Водночас українська Конституція й кримінальне процесуальне законодавство поєднують процесуальний та матеріально-правовий виміри цієї засади. Зокрема, Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює чіткий стандарт доведення вини – «поза розумним сумнівом», що відповідає сучасним міжнародним тенденціям і практиці Європейського суду з прав людини, але при цьому відображає власну національну специфіку.

Особлива увага приділяється практиці Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на тому, що презумпція невинуватості має загальнообов'язковий характер і поширюється на всі органи державної влади та посадових осіб. Аналізується також практика ЄСПЛ, що розкриває зміст цієї засади не лише в межах кримінального процесу, а й у площині суспільної комунікації. Європейський суд послідовно підкреслює, що навіть публічні висловлювання політиків, представників правоохоронних органів чи суддів, які можуть створити враження про вину особи до ухвалення вироку, становлять порушення презумпції невинуватості.

Ключові слова: презумпція невинуватості, засади кримінального провадження, міжнародні стандарти, кримінальний процес, практика ЄСПЛ, правові позиції Конституційного Суду України.

This article addresses one of the fundamental guarantees of the protection of human rights in criminal proceedings – the presumption of innocence. The analysis is undertaken through the prism of both national constitutional regulation and international legal standards enshrined in the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). The authors conduct a comparative examination of the content and scope of the legal guarantees deriving from the principle of the presumption of innocence in the aforementioned sources, while also drawing attention to the differences in approaches to its formulation and implementation.

The focal point of the study is Article 62 of the Constitution of Ukraine, which stipulates that an individual shall be deemed innocent of committing a crime and shall not be subjected to criminal punishment until his or her guilt has been proven in accordance with the law and confirmed by a guilty verdict of a court. This provision affords broader protection than that contained in most international instruments, as it imperatively links the rebuttal of the presumption of innocence both to a lawful procedure of proving guilt and to the adoption of a final court conviction. Such a framework substantially reinforces the guarantees of personal inviolability, as it precludes any alternative official or unofficial insinuations of guilt.

The article further demonstrates that international legal instruments concentrate primarily on the procedural dimension of the presumption of innocence, namely: the prohibition of declaring a person guilty absent a judicial decision; the imposition of the burden of proof on the prosecution; and the guarantee of the right to defense. By contrast, the Ukrainian Constitution and criminal procedure legislation combine both procedural and substantive-legal dimensions of the principle. In particular, the Criminal Procedure Code of Ukraine establishes a clear evidentiary standard of proof of guilt – “beyond reasonable doubt” – which corresponds to prevailing international trends and the jurisprudence of the European Court of Human Rights, while at the same time reflecting a distinct national specificity.

Particular attention is devoted to the jurisprudence of the Constitutional Court of Ukraine, which has consistently underscored in its decisions that the presumption of innocence is universally binding and extends to all public authorities and officials. The article also considers the case law of the European Court of Human Rights, which elucidates the scope of this principle not only within the confines of criminal proceedings but also in the broader domain of public discourse. The Court has repeatedly stressed that even public statements by politicians, law enforcement officials, or judges that may convey the impression of a person's guilt prior to the delivery of a judicial verdict constitute a violation of the presumption of innocence.

Key words: presumption of innocence, criminal procedure principles, international standards, criminal justice process, jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECHR), legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

Презумпція невинуватості є однією із загальних засад кримінального провадження та фундаментальною гарантією прав людини. Вона втілює ідею, що особа вважається невинуватою, доки її винуватість не буде доведена у встановленому законом порядку і підтверджена обвинувальним вироком суду. Такий підхід відображає пріоритет людської гідності та захисту від свавілля держави.

У правовій культурі презумпція невинуватості символізує цивілізаційний вибір суспільства на користь права, а не сили. Ще Вольтер у творі «*Задиґ, або Талан*» зазначав: «Краще ризикнути врятувати винного, ніж засудити невинного» [1]. Подібна ідея також була висловлена англійським юристом Вільямом Блекстоуном у його «*Коментарях до законів Англії*» й отримала назву коефіцієнт Блекстоуна: «Краще, щоб десять винних осіб уникли покарання, ніж одна невинна особа постраждала» [2].

Існування правил щодо презумпції невинуватості можна відслідкувати ще за часів появи та дії положень римського права. Постулати: «*Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat*», а саме, «тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому хто заперечує»; та «*In dubio pro reo*» – «за наявності сумнівів справа вирішується на користь підсудного чи відповідача», стали основою цього принципу та визначають його зміст й на сьогодні.

Презумпція невинуватості, будучи фундаментальною гарантією прав людини, виступає важливим елементом верховенства права.

Визнання державою людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) свідчить про істотну зміну пріоритетів, демократизацію суспільства та його прагнення до побудови правової держави. Одним із ключових елементів такої держави є принцип пов'язаності державної влади правами і свободами людини та громадянина.

Статтею 62 Конституція України встановлено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Слід звернути увагу, що Основний закон не відносить презумпцію невинуватості до основних засад судочинства (ст. 129), і це є цілком логічним, оскільки її реалізація не притаманна всім її формам. Разом з тим у Конституції України закріплюється, що законом можуть бути визначені також інші засади судочинства.

Ключовими компонентами презумпції невинуватості, що характеризують її інституційну складову, є: (1) тягар доказування лежить на стороні обвинувачення; (2) усі непереборні сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого (*in dubio pro reo*); (3) право на мовчання та заборона примусу до самообвинувачення; (4) заборона публічного осуду особи до ухвалення вироку суду.

Конституційний Суд України неодноразово наголошував на системному характері цієї засади. У рішенні від 20 жовтня 2011 р. № 12-рп/2011 підкреслено, що презумпція невинуватості поширюється на всі стадії кримінального провадження і має безпосередню дію [3].

Релевантними запропонованої в статті проблематики є й інші правові позиції Конституційного Суду України щодо презумпції невинуватості, які дозволяють простежити розуміння органу конституційної юрисдикції щодо окресленого питання. Зокрема, ним висловлені наступні тези:

– важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого в кримінальному процесі та обов'язковою складовою справедливого судового розгляду є презумпція невинуватості. Конституційний Суд України зауважує, що елементом засади презумпції невинуватості є принцип *in dubio pro reo*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості. Презумпція невинуватості особи передбачає, що обов'язок доведення вини особи покладається на державу [4];

– конституційний принцип презумпції невинуватості є багатоаспектним, діє на всіх стадіях кримінального провадження та навіть після його завершення, адже сутність цієї засади полягає в тому, що презумпція стосовно непричетності особи до вчинення кримінального правопорушення має універсальний характер, поширюється на всі сфери суспільного життя особи та діє доти, доки її не спростовано належним чином, тобто, за приписами ст. 62 Конституції України, у законному порядку й обвинувальним вироком суду. У розумінні зазначених конституційних приписів метою презумпції невинуватості є захист особи, стосовно якої здійснюється/здійснювалось кримінальне провадження, від будь-яких виявлених у зв'язку із цим форм осуду від публічної влади, унаслідок чого піддано сумніву непричетність такої особи до вчинення кримінального правопорушення, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. За частиною першою статті 62 Конституції України лише обвинувальний вирок суду є тим судовим актом, у якому повинна бути встановлена винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, тому інші акти публічної влади не можуть містити жодних позицій щодо винуватості особи, навіть у вигляді припущення стосовно такої винуватості.

Презумпцію невинуватості не можна тлумачити суто лінгвістично, тобто як таку, що стосується виключно чинення правосуддя у кримінальному провадженні; презумпція невинуватості, визначена в контексті інших приписів Конституції, має ширший зміст, тому її не можна пов'язувати лише з кримінально-правовими відносинами; Приписи статей 1, 3, 8, 62 Конституції України у їх взаємозв'язку вказують на позитивний обов'язок держави забезпечувати дотримання презумпції невинуватості особи на всіх стадіях кримінального провадження та після його завершення аж до спростування такої презумпції в законному порядку судом виключно в обвинувальному вироку. Це, зокрема, означає, що особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення, після закриття стосовно неї кримінального провадження з будь-яких підстав має сприймати вся публічна влада як таку, що не вчиняла кримінального правопорушення, поведіння з нею має відповідати такому сприйняттю та не спричиняти жодного явного осуду чи натяку на нього, не формувати негативного сприйняття суспільством такої особи, не підривати її репутації тощо.

Конституційний Суд України вважає, що презумпція невинуватості є не лише обов'язковим елементом реалізації конституційного права на судовий захист, без якого справедливий судовий розгляд неможливий, а й важливою конституційною гарантією, яка потребує справедливого судового розгляду й ефективного судового захисту. Зазначене обумовлює потребу в забезпеченні особі можливості висловлювати позицію стосовно своєї невинуватості, доводити цю позицію в судовому порядку, інакше будуть порушені основні засади судочинства, зокрема визначені частиною другою статті 129 Конституції України, як-от: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (пункт 1); змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Принцип презумпції невинуватості обумовлює необхідність створення таких механізмів юридичного регулювання щодо завершення кримінального провадження, які забезпечать від сумнівів у винуватості особи у вчиненні такого діяння, яке вважалось кримінальним правопорушенням до його декриміналізації [5];

– Конституційний Суд України сприймає засаду презумпції невинуватості у світлі міжнародних зобов'язань України, передусім тих, які випливають із пункту 2 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року.

Конституційний принцип презумпції невинуватості є застосовним у різних аспектах до всіх етапів кримінального провадження, зокрема й на етапі обрання та/чи продовження для особи запобіжного заходу. Отже, утілення принципу *in dubio pro reo* (у разі сумнівів – на користь обвинуваченого) як складника презумпції невинуватості об'єктивно встановлює потребу під час продовження строку запобіжного заходу у вигляді тримання особи під вартою в умотивованому рішенні суду, яке ухвалюють за результатами судового розгляду за участю обвинуваченої особи [6].

Компаративістське дослідження конституційного регулювання розглядуваної засади показує, що в країнах континентальної системи права презумпція невинуватості знайшла своє легальне закріплення в тексті конституції. У країнах же англосаксонської системи права принцип презумпції невинуватості розкривається переважно через судову практику та доктрину загального права, тобто він реалізується не стільки на конституційному рівні, скільки через прецеденти та інструкції судів. Так, наприклад, у США та Великій Британії концепція *«in dubio pro reo»* та обов'язок обвинувачення доводити вину особи ґрунтується на рішенні Верховного Суду або на загальних принципах *common law*, а не на прямому конституційному положенні.

Підводячи проміжний підсумок, зазначимо, що конституційне закріплення презумпції невинуватості має подвійну функцію: юридичну, оскільки слугує нормою прямої дії, яка гарантує людині захист від свавільних обвинувачень; ціннісну – формує культуру правосуддя, орієнтовану на верховенство права та права людини.

Про універсальний та загальнолюдський характер засади презумпції невинуватості свідчить те, що вона закріплена в ключових міжнародних актах, що визначають мінімальні стандарти захисту особи у відносинах з державою, створюють орієнтир для національних правових систем, а також формують базові стандарти правосуддя, дотримання яких є обов'язком держав і гарантією захисту особистих прав і свобод людини.

Так, згідно з п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини (далі – Декларація): «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту» [7]. Пункт 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – Пакт) встановлює: «Кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, доки винуватість його не буде доведена згідно із законом» [8]. Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція або ЄКПЛ) в контексті права на справедливий суд визначено, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку (ст. 6 § 2) [9]¹.

Системний аналіз наведених положень дозволяє зробити проміжний висновок, що відмінності у формулюваннях презумпції невинуватості, що містяться в Декларації та в Пакті, тягнуть і відмінності у способах або в процедурах її спростування. Згідно з Декларацією, презумпція невинуватості може бути спростована лише в результаті судового розгляду. Із визначення презумпції невинуватості, що міститься в Пакті та Конвенції, випливає, що

вона може бути спростована й іншим, встановленим законом способом.

Слід звернути увагу, що в низці спеціалізованих міжнародних документів також підкреслюється значення цієї засади. Наприклад, у Мінімальних стандартних правилах поведінки в'язнями (Правила Нельсона Мандели, 2015) наголошується на важливості недопущення ставлення до підозрюваних та обвинувачених як до винних до моменту остаточного вироку [10].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), імплементуючи конституційну засаду, містить формулювання презумпції невинуватості, що істотно відрізняється як від визначення у Пакті та Конвенції, так і від формулювання дефініції, яке міститься в Декларації. Основні правила, що визначають зміст засади кримінального провадження «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини», закріплені у ст. 17 кодексу і становлять наступні положення: а) особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили; б) ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом; в) підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом; г) усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи; д) поведіння з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведінню з невинуватою особою.

На нашу думку, ключова різниця між положеннями Конституції України, Декларації, ЄКПЛ та Пакту полягає в тому, що право на спростування (заперечення) своєї винуватості відповідно до засади презумпції невинуватості перетворюється на обов'язок бути судимим, оскільки зазначена презумпція може бути спростована лише вироком суду. Крім того, презумпція невинуватості у Конституції України та КПК сформульована більш комплексно, ніж у відповідних міжнародних актах, оскільки вона додатково та імперативно визначає дві суттєві обставини, що розширюють сферу її дії: (1) вина має бути доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду та (2) особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки не буде встановлено її вину обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Таким чином, вітчизняне законодавство визначає зміст презумпції невинуватості, поєднуючи в собі як процесуальний аспект (право на доведення вини в законному порядку), так і матеріально-правовий (неможливість притягнення до кримінальної відповідальності без остаточного рішення суду), що посилює гарантії прав людини у сфері кримінальної юстиції.

Комплексність дослідження анонсованої тематики зобов'язує нас звернутися й до правових позицій Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд), що дає підстави зробити релевантні темі статті висновки. У контексті дотримання засади презумпції невинуватості Суд акцентує увагу на такі аспекти:

(а) засада презумпції невинуватості поширюється на весь кримінальний процес незалежно від результатів розслідування, а не тільки на етап судового розгляду (рішення у справі «Енглерт проти Німеччини», 1987 р.) [11];

(б) реалізація наведеного принципу передбачає обов'язок сторони обвинувачення інформувати особу про висунуті обвинувачення для того, щоб вона могла підготуватися та належним чином представити аргументи на свій захист; при здійсненні своїх повноважень судді мають відійти від упередженої думки про те, що підсудний вчинив злочинне діяння, оскільки обов'язок доведення цього

¹ Подібні положення містяться й у регіональних документах інших частин світу: Американській конвенції з прав людини (ст. 8 § 2), Африканській хартії прав людини і народів (ст. 7).

лежить на стороні обвинувачення та будь-який сумнів трактується на користь підсудного (рішення у справі Барбера, Мессегує і Джабардо проти Іспанії, 1994 р.) [12];

(в) без доведення попередньої вини обвинуваченого в порядку, встановленому законом і, зокрема, без надання обвинуваченому можливості скористатися правом на захист, судові рішення відносно нього породжують відчуття того, що обвинувачений є справді винним (рішення у справі «Минелли проти Швейцарії», 1983 р.) [13];

(г) є неможливим передчасне висловлення офіційних та неофіційних припущень щодо вини особи до її засудження згідно вироку суду, оскільки це є порушенням презумпції невинуватості у позапроцесуальних способах (рішення у справах «Аллене де Рібемон проти Франції» 1995 р. [14]; «Шагін проти України», 2009 р. [15]; «С. О. проти Німеччини», 2024 р. [16]);

(д) оголошення підозри стосовно особи – це не порушення принципу презумпції невинуватості. Між тим, у разі закриття кримінального провадження з неабсолютно підстав (у зв'язку зі спливом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності), не можна робити категоричні заяви про винуватість особи, поки не буде вироку суду з констатацією факту винуватості. Крім того, рішення про закриття кримінальної справи не повинно бути сформульовано у термінах, які не залишають сумніву щодо погляду на те, що вона вчинила злочин (рішення у справі «Габчук проти України», 2006 р.) [17].

Оцінка наведених вище положень чинного кримінального процесуального законодавства, правових позицій Конституційного Суду України та ЄСПЛ крізь призму правил, закріплених у ст. 17 КПК, дає підстави зробити такі висновки:

1. Положення, закріплені в ст. 17 КПК стосовно періоду, протягом якого діє презумпція невинуватості, є більш конкретизованими у порівнянні з міжнародно-правовими актами та Конституцією України. Зокрема, ч. 1 статті встановлює, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення, доки її вини не встановлено обвинувальним вироком суду, *що набрав законної сили*. А ч. 5 визначає, що поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, *що набрав законної сили*, має відповідати поведженню з невинуватою особою.

Отже КПК поєднує припинення дії презумпції невинуватості лише з ухваленням вироком, і лише з таким, що набрав законної сили.

2. КПК тісно пов'язує презумпцію невинуватості із забезпеченням доведеності вини. Іншими словами, кодексом встановлений не тільки обов'язок сторони обвинувачення доведення винуватості особи у вчиненні криміналь-

ного правопорушення в порядку встановленому законом, але і встановлюється стандарт її доведеності – «поза розумним сумнівом». Це означає, що обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, зокрема становлять склад кримінального правопорушення, мають бути встановлені на такому рівні, який би виключав будь-яке інше їх розуміння як судом, так й учасниками судового провадження, сторонніми спостерігачами.

3. У статті 17 КПК не міститься приписів, які б стосувалися забезпечення підозрюваного, обвинуваченого можливостями скористатися правом на захист. Такі положення в сенсі реалізації принципу презумпції невинуватості містяться в Загальній декларації прав людини, рішеннях ЄСПЛ, про які йшлося вище. Можна висловити думку: а навщо, якщо в кодексі закріплена засада «Забезпечення права на захист» (ст. 20), яка комплексно унормовує панівні ідеї у відповідній сфері кримінальних процесуальних відносин? Між тим, на нашу думку, зміст засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини має включати положення про забезпечення права на захист, інакше складається враження, що обвинувачений в межах кримінального процесу є пасивним учасником на відміну від сторони обвинувачення, на яку покладений обов'язок доведення винуватості особи і вона має активно діяти.

У зв'язку з цим пропонуємо ст. 17 КПК додати наступним положенням «Дія засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини передбачає доступ обвинуваченого до інших способів правового захисту».

4. Чинне законодавство нічого не говорить про дію презумпції невинуватості в інших провадженнях, в яких вирішується питання по суті справи. Йдеться про кримінальні провадження, які закінчуються не ухваленням вироку, а постановленням ухвал про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру. Зрозуміло, що стосовно останніх ми не може говорити про вини особи, оскільки вона вчиняє суспільно небезпечне діяння в стані неосудності (відсутня суб'єктивна складова складу злочину). Між тим, вважаємо, що зміст ст. 17 КПК стосовно винуватості особи виписано абстрактно, без прив'язки до обов'язкового елементу складу кримінального правопорушення.

У зв'язку з наведеним пропонуємо ст. 17 КПК додати наступним положенням «У кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру, а також застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, засада презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини діє з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених § 2. Глави 38 КПК та Глави 39 цього Кодексу».

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольтер. Задір, або Книга долі. URL: <https://www.buboquote.com/en/quote/3518-voltaire-it-is-better-to-risk-saving-a-guilty-person-than-to-condemn-an-innocent-one>
2. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Blackstone%27s_ratio?utm_source=chatgpt.com
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011р. № 12-пр/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text>
4. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>
5. Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2022 року № 3-р(II)/2022 у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>
6. Рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>
7. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, резолюція 217 А (III). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, резолюція 2200А (XXI), ратифікований Україною 19 жовтня 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.97 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
10. Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандели), затверджені резолюцією Економічної і Соціальної Ради ООН 2015/20 від 21 грудня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
11. Case of Englert v. Germany (application No. 10282/83) : Judgment of ECtHR, 25/08/1987// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57480>
12. Case of Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain (Article 50) (application No. 10588/83; 10589/83; 10590/83) : Judgment of ECtHR, 13/07/1994// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57876>
13. Case of Minelli v. Switzerland (application No. 8660/79) : Judgment of ECtHR, 25/03/1983// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57540>
14. Case of Allenet de Ribemont v. France (application No. 15175/89) : Judgment of ECtHR, 10/02/1995// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57914>
15. Case of Shagin v. Ukraine (application No. 20437/05) : Judgment of ECtHR, 10/12/2009// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-96112>
16. Case of C.O. v. Germany (application No. 16678/22) : Judgment of ECtHR, 17/09/2024// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-236052>
17. Case of Grabchuk v. Ukraine (application No. 8599/02) : Judgment of ECtHR, 21/09/2006// HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76950>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПИТАННЯ СТРУКТУРИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ

ISSUES OF THE STRUCTURE OF CRIMINAL PROCEDURAL STATUS

Кисіль М.В., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шибіко В.П., к.ю.н., професор,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем науки кримінального процесуального права – питання структури кримінального процесуального статусу. У статті досліджено наукові роботи українських учених, у яких ідеться про елементи кримінального процесуального статусу як такого, а також про елементи цього статусу різних учасників кримінального процесу. З'ясовано, що загальновизначеного переліку таких елементів у науці не існує. Здійснено критичний аналіз можливості віднесення до структури процесуального статусу як окремих елементів функцій, завдань, зв'язку з іншими учасниками процесу, компетенції, повноважень. Досліджено законні інтереси учасників кримінального процесу, висловлено позицію про наявність у всіх учасників, окрім конкретних вузьких за змістом законних інтересів, також одного широкого законного інтересу, який у цілому пов'язаний із завданням кримінального провадження, його особливою роллю в суспільстві та поєднує публічно-приватний і приватний елемент. Крім цього, досліджена можливість наявності процесуальних прав та обов'язків, які прямо не визначені процесуальним законом, але випливають зі змісту кореспондуючих прав й обов'язків інших суб'єктів.

За результатом дослідження автор дійшов висновку про те, що до структури кримінального процесуального статусу учасника кримінального процесу слід віднести процесуальні права й обов'язки (як прямо визначені процесуальним законом, так і кореспондуючі визначеним процесуальним правам й обов'язкам інших учасників кримінального провадження), законні інтереси, гарантії процесуальних прав, юридичну відповідальність, установлену нормами всіх галузей права, а також кримінальну процесуальну правосуб'єктність. До структури кримінального процесуального статусу посадової особи також варто віднести повноваження, які є одночасно і процесуальними правами, і процесуальними обов'язками.

Ключові слова: кримінальний процесуальний статус, процесуальні права, процесуальні обов'язки, гарантії прав, юридична відповідальність, елементи кримінального процесуального статусу, законні інтереси, правосуб'єктність, повноваження.

The article is devoted to highlighting one of the current issues in criminal procedural law – the question of the structure of criminal procedural status. The article analyzes the scientific works of Ukrainian scholars that discuss the elements of criminal procedural status as such, as well as the elements of this status for various participants in criminal proceedings. It has been found that there is no generally accepted list of such elements in science. A critical analysis has been carried out of the possibility of attributing to the structure of procedural status functions, tasks, relations with other participants in the process, competence, and powers as separate elements. The legitimate interests of participants in criminal proceedings have been examined, and the position is expressed that all participants, in addition to specific narrow legitimate interests, also have one broad legitimate interest, which is generally related to the task of criminal proceedings, its special role in society, and combines public-private and private elements. In addition, the possibility of procedural rights and obligations that are not directly defined by procedural law but derive from the content of the corresponding rights and obligations of other subjects has been examined.

Based on the results of the study, the author concluded that the structure of the criminal procedural status of a participant in criminal proceedings should include procedural rights and obligations (both those directly defined by procedural law and those corresponding to the defined procedural rights and obligations of other participants in criminal proceedings), legitimate interests, guarantees of procedural rights, legal liability established by the norms of all branches of law, as well as criminal procedural legal personality. The structure of the criminal procedural status of an official should also include powers that are both procedural rights and procedural obligations.

Key words: criminal procedural status, procedural rights, procedural obligations, guarantees of rights, legal liability, elements of criminal procedural status, legitimate interests, legal personality, powers.

Постановка проблеми. Питання структури кримінального процесуального статусу як такого, а також кримінального процесуального статусу окремих учасників кримінальних процесуальних відносин було предметом численних наукових досліджень в українській науці кримінального процесуального права.

На думку О. О. Бондаренка, структурними елементами кримінально-процесуального статусу є процесуальні права та їх гарантії, процесуальні обов'язки й ретроспективна відповідальність за їх невиконання [1, с. 10]. О. М. Кисляк відносить до структури процесуального статусу слідчого такі елементи як функції та завдання, компетенцію і повноваження, гарантії та відповідальність [2, с. 90–91]. О. П. Кучинська зазначає, що кримінальний процесуальний статус учасника кримінального провадження складається з таких елементів як права, обов'язки та відповідальність [3, с. 127]. О. П. Кучинська та С. В. Толокольніков, досліджуючи особливості процесуального статусу юридичних осіб у кримінальному процесі України, вказують, що правильною слід вважати позицію вчених, які до пра-

вового статусу, окрім прав і обов'язків, відносять також і правосуб'єктність [4, с. 18]. На думку Т. Г. Оксюти, складовою статусу запасного судді є його повноваження, під якими слід розуміти сукупність його прав та обов'язків, якими він наділяється з метою виконання поставлених перед ним завдань [5, с. 80]. Окрім цього, він відносить до елементів правового статусу гарантії [5, с. 123] та юридичну відповідальність [5, с. 132]. В. Перч і Л. Матієк вважають базовими елементами в структурі статусу сторони обвинувачення права, обов'язки та законні інтереси, а додатковими – правосуб'єктність, систему гарантії, незалежність, заходи забезпечення, юридичну відповідальність [6, с. 62]. В. В. Сидорчук зазначає, що поняття процесуального статусу слідчого, який розслідує корупційні злочини, складається з таких елементів як функція, компетенція і повноваження, зв'язок з іншими суб'єктами кримінального процесу, відповідальність [7, с. 32–33]. На думку О. Є. Соловйової статус суб'єкта кримінально-процесуальних відносин складається із сукупності процесуальних прав та обов'язків особи, передбачених зако-

ном [8, с. 252]. Л. Я. Стрельбіцька вказує, що елементами процесуального статусу засудженого є права, обов'язки, відповідальність та гарантії реалізації прав [9, с. 63]. О. С. Шадрін, виокремлює такі елементи процесуального статусу захисника як визначені кримінальним процесуальним законодавством завдання та функції захисника, його права, обов'язки та відповідальність, гарантії діяльності [10, с. 419]. В. П. Шибіко розглядає правовий статус особи, у тому числі й обвинуваченого, у двох аспектах: у вузькому розумінні як сукупність прав, обов'язків і законних інтересів і в широкому розумінні, коли до змісту правового статусу також включаються ще й передумови (громадянство, правоздатність, дієздатність) і гарантії прав, обов'язків і законних інтересів, у тому числі правова відповідальність за порушення юридичних обов'язків [11, с. 87].

Як видно, науковці виокремлюють різні елементи кримінального процесуального статусу у своїх роботах, і згода щодо структури цього поняття станом на сьогодні в ученій спільноті відсутня, у зв'язку з чим дане питання залишається актуальним і потребує подальших наукових досліджень.

Мета статті. Метою статті є встановлення структури кримінального процесуального статусу на основі аналізу наукових джерел і запропонованих ученими елементів цього поняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як вбачається з аналізу останніх досліджень і публікацій, віднесення до складу кримінального процесуального статусу прав і обов'язків є загальновизнаним. Водночас щодо віднесення до його складу інших елементів триває наукова дискусія.

Повноваження визначають як права, що одночасно є обов'язками [12, с. 145] або сукупність прав та обов'язків [5, с. 80]. Оскільки повноваження розкриваються через права та обов'язки, які безсумнівно є елементами кримінального процесуального статусу, на нашу думку є недоцільним включати їх до складу статусу всіх учасників кримінального процесу. Водночас, оскільки права посадових осіб часто є їх же обов'язками (наприклад, право і обов'язок слідчого за наявності підстав починати досудове розслідування), варто погодитися, що таке особливе явище як права-обов'язки (повноваження) дійсно слід розглядати окремо й вважати елементом процесуального статусу виключно конкретних посадових осіб (слідчий, прокурор тощо).

Компетенцію слідчого О. М. Кисляк розглядає крізь призму підслідності [2, с. 86]. Зазначимо, що повноваження розслідувати ту чи іншу категорію кримінальних правопорушень є саме правом та обов'язком, тому вважаємо недоцільним виокремлення такого елемента кримінального процесуального статусу як компетенція.

В. В. Сидорчук зазначає, що кримінально процесуальна функція – загальний напрям діяльності суб'єкта, направлений на досягнення визначених результатів з одночасним виконанням поставлених кримінальним законодавством завдань, який реалізується через виконання покладених на нього повноважень або прав і обов'язків, закріплених кримінальним законодавством [7, с. 36].

Як вбачається із цього визначення, функція реалізується через повноваження або права й обов'язки. Спрямованість на досягнення певних результатів і завдань скоріше характеризує мету наділення особи процесуальними правами й обов'язками для слідування певному напрямку діяльності, ніж ставить функцію в один ряд із правами та обов'язками як елементом кримінального процесуального статусу. Сам же напрям діяльності певного суб'єкта як такий можливо вивести шляхом аналізу його прав та обов'язків, які й визначають його місце в системі кримінальних процесуальних відносин. У зв'язку з цим доцільно висловити про те, що функції не є елементами кримінального процесуального статусу.

Із цих же міркувань вважаємо, що не слід включати до складу кримінального процесуального статусу завдання учасника кримінального процесу у розумінні направленості його діяльності.

Законний, або охоронюваний законом, інтерес Конституційний Суд України визначив як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [13].

На нашу думку, загальний зміст об'єктивного кримінального процесуального права дозволяє виокремити в усіх учасників кримінального процесу, окрім конкретних вузьких за змістом законних інтересів, також один широкий законний інтерес, який у цілому пов'язаний із завданням кримінального провадження, його особливою роллю в суспільстві та поєднує публічно-приватний і приватний елемент.

Публічно-приватним елементом такого широкого інтересу є зацікавленість учасника кримінального процесу в захисті особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, а також у швидкому, повному та неупередженому розслідуванні й судовому розгляді з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

Приватний елемент широкого законного інтересу полягає в зацікавленості учасника кримінального процесу в охороні й захисті своїх кримінальних процесуальних прав, а також своїх прав, свобод та законних інтересів приватно-правового характеру, у швидкому, повному та неупередженому розслідуванні й судовому розгляді з тим, щоб такий учасник не був підданий необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до нього була застосована належна правова процедура.

Зацікавленість потерпілого в поверненні викраденого майна та справедливому покаранні правопорушника, зацікавленість підозрюваного в обранні для нього якомога менш суворого запобіжного заходу, інтерес прокурора в засудженні особи, яку він обґрунтовано обвинувачує у вчиненні злочину, інтерес затриманого в тому, щоб без зайвих затягувань бути доставленим до слідчого судді та інші законні інтереси повністю охоплюються викладеним вище.

Якщо ж вести мову про зацікавленість підозрюваного, який дійсно вчинив правопорушення, в уникненні справедливому покарання, зацікавленість третьої особи, яка знала, що купує викрадене майно, в тому, щоб воно не було арештоване, зацікавленість слідчого в засудженні особи, який він повідомив про завідомо безпідставну підозру, то такі процесуальні інтереси слід віднести до протиправних і відмежовувати їх від інтересів законних.

Законні інтереси мають усі учасники кримінальних процесуальних відносин, вони за визначенням не охоплюються суб'єктивними правами, істотно визначають поведінку конкретного учасника цих відносин, визначаючи і його становище в них, тому їх слід вважати елементом кримінального процесуального статусу.

Зазначені ж вище протиправні інтереси не можна вважати елементами кримінального процесуального статусу, оскільки зазначений статус є правовим, а протиправні явища під захистом права перебувати не можуть.

Зв'язок з іншими суб'єктами кримінального процесу виражається їхніми взаємними правами й обов'язками (право потерпілого заявити певне клопотання – обов'язок

слідчого його розглянути в установленій КПК України строк; право слідчого здійснити виклик свідка на допит – обов'язок свідка прибути на виклик; право судді поставити запитання свідку – обов'язок свідка на нього відповісти). Отже, зв'язок з іншими суб'єктами кримінального процесу повністю охоплюється такими елементами процесуального статусу як права й обов'язки та не потребує виділення в окремий елемент.

Процесуальні гарантії діяльності визначають як встановлені нормами кримінального процесуального закону засоби, які забезпечують можливість реалізації поставлених завдань, функцій і повноважень [2, с. 94]; закладену в процесуальній формі систему правових приписів, санкцій та інших засобів, які забезпечують встановлення об'єктивної істини й справедливості правосуддя, можливість усіма суб'єктами кримінального процесу реалізувати свої права, свободи й обов'язки, досягнення мети й завдань кримінального судочинства [14, с. 27].

Варто погодитись із тим, що гарантії прав слід віднести до елементів кримінального процесуального статусу, оскільки ці засоби є правовим явищем, яке забезпечує реальну можливість учасника кримінального процесу реалізувати надані йому процесуальні права. Наприклад, право потерпілого на визнання його таким не може бути належним чином реалізоване без такої гарантії як судовий контроль. Без наявності такого механізму, у разі ігнорування слідчим відповідної заяви або незаконної відмови у визнанні потерпілим, потерпілий міг би вічно перебувати в статусі заявника, унаслідок чого не зміг би реалізувати будь-яке із прав, передбачених законом для потерпілих.

Юридична відповідальність є передбаченими санкціями норм права несприятливими наслідками особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зазнає особа за вчинене правопорушення [15, с. 255]. Юридичну відповідальність слід визнати важливим елементом кримінального процесуального статусу, оскільки за її відсутності процесуальні обов'язки можуть перетворитися в ні чим не забезпечені слова, написані на папері, а наділена відповідним обов'язком особа зможе ним нехтувати, зловживаючи безкарністю, іноді навіть демонстративно.

Наприклад, належне виконання обов'язку свідка з'явитися за викликом до прокурора забезпечується шляхом застосування до нього приводу, накладення на нього грошового стягнення, притягнення до адміністративної відповідальності за статтею 185⁴ КУпАП. Без установлення відповідальності за невиконання такий обов'язок міг би бути проігнорований свідком як зазвичай довго. У наведеному прикладі зауважимо, що до кримінального процесуального статусу особи варто відносити не лише процесуальну відповідальність (привід, грошове стягнення тощо), але й адміністративну, кримінальну, інші види відповідальності, оскільки юридична відповідальність як елемент кримінального процесуального статусу забезпечує належне виконання кримінальних процесуальних обов'язків, а тому саме за таким, а не за галузевим критерієм слід відносити ті чи інші передбачені нормами права несприятливі наслідки до кримінального процесуального статусу учасника кримінального процесу.

Процесуальні права та процесуальні обов'язки є основою кримінального процесуального статусу, будучи відповідно видом і мірою можливої (дозволеної) та видом і мірою належної (необхідної) поведінки суб'єкта права, що встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи та забезпечувана державою [16, с. 396].

Оскільки належність цих елементів до складу кримінального процесуального статусу є загальновизнаною, не будемо детально зупинятися на суті цих понять. Вва-

жаємо важливим дослідити таку характеристику прав та обов'язків як встановлення нормами права.

Безспірно можна вести мову про наявність того чи іншого процесуального права або обов'язку, якщо вони прямо закріплені в процесуальному законі. Такими є, наприклад, обов'язок свідка давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду, право потерпілого заявляти відводи та клопотання, обов'язок слідчого надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань через 24 години з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення в цей реєстр [17].

Водночас кожному обов'язку кореспондує певне право, а кожному праву кореспондує певний обов'язок. Отже, навіть якщо певне право або обов'язок прямо не передбачене процесуальним законом, це не свідчить про те, що його не існує. Наприклад, передбаченому КПК України праву свідка користуватися під час давання показань правовою допомогою адвоката кореспондує не встановлений чітко КПК України обов'язок слідчого допустити такого адвоката до участі в допиті. Передбаченому КПК України обов'язку для всіх осіб виконувати ухвали слідчих суддів кореспондує не визначене чітко в цьому Кодексі право особи, на користь якої вона постановлена, вимагати в незаборонений законом спосіб такого виконання (наприклад, право заявника подати слідчому заяву про виконання ухвали слідчого судді про зобов'язання внести відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань).

Правосуб'єктність визначають як передбачену нормами права здатність (можливість) особи бути суб'єктом (учасником) правовідносин, здійснювати безпосередньо або через свого представника суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Складається вона із правоздатності, дієздатності й деліктоздатності [16, с. 403–405].

За аналогією із загальною правосуб'єктністю кримінальна процесуальна правосуб'єктність визначає здатність особи мати кримінальні процесуальні права й нести кримінальні процесуальні обов'язки, здатність особи самостійно їх здійснювати й нести відповідальність за вчинені правопорушення. Наявність або відсутність повної процесуальної дієздатності є істотною характеристикою учасника кримінального процесу, оскільки визначає, чи може він виконувати свої процесуальні права особисто, чи для такої особи необхідно залучити законного представника. Крізь призму неповної процесуальної дієздатності слід розглядати й такий законодавчий захід як заборона приводу неповнолітнього свідка, який, на нашу думку, пов'язаний із тим, що неповнолітня особа, не маючи повної процесуальної дієздатності, не може нести процесуальну відповідальність за невиконання обов'язку вчасно з'явитися в місце й час, указані в повістці про виклик. З огляду на це кримінальну процесуальну правосуб'єктність також варто визнати елементом кримінального процесуального статусу.

Висновки. З урахуванням викладеного вище вважаємо, що до структури кримінального процесуального статусу учасника кримінального процесу належать процесуальні права (як прямо визначені процесуальним законом, так і кореспондуючі визначеним процесуальним обов'язкам інших учасників кримінального процесу), процесуальні обов'язки (як прямо визначені процесуальним законом, так і кореспондуючі визначеним процесуальним правам інших учасників кримінального процесу), законні інтереси, гарантії процесуальних прав, юридична відповідальність, встановлена нормами всіх галузей права, а також кримінальна процесуальна правосуб'єктність. До структури кримінального процесуального статусу посадової особи також входять повноваження, які є одночасно і процесуальними правами, і процесуальними обов'язками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко О.О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.
2. Кисляк О.М. Процесуальний статус слідчого у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2025. 244 с. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/dis/12-00-09/kislyak-disertaciya.pdf> (дата звернення: 16.09.2025).
3. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
4. Кучинська О.П., Толокольніков С.В. Особливості процесуального статусу юридичних осіб у кримінальному процесі України: теорія і практика: монографія. Київ: Алерта, 2017. 168 с.
5. Оксютя Т.Г. Процесуальний статус запасного судді у судовому провадженні України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 244 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/4df/dis_Oksyuta%20T.G..pdf (дата звернення: 16.09.2025).
6. Перч В., Матієк Л. Процесуальний статус сторони обвинувачення у підготовчому судовому провадженні. *Вісник прокуратури: загальнодержавне фахове юридичне офіційне видання*. 2017. № 4. С. 61-65.
7. Сидорчук В.В. Процесуальний статус слідчого, який розслідує корупційні злочини: дис. ... доктора філософії: 081 Право. Одеса, 2022. 262 с. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8fc52fa3-03d7-4ec6-bc78-906f0a9ce699/content> (дата звернення: 16.09.2025).
8. Соловійова О.Є. Процесуальний статус учасників кримінального провадження як засіб забезпечення прав і законних інтересів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (101). С. 249-256.
9. Стрельбицька Л.Я. Процесуальний статус засудженого в кримінальному провадженні України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2015. 237 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-3.pdf> (дата звернення: 16.09.2025).
10. Шадрін О.С. Процесуальний статус захисника в кримінальному провадженні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 1 (28). С. 414-423. URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/en/article/view/281/280> (дата звернення: 16.09.2025).
11. Шибіко В.П. До питання правового статусу обвинуваченого в соціалістичному кримінальному процесі. *Вісник Київського університету. Юридичні науки*. 1981. Вип. 22. С. 84-88.
12. Попелюшко В. Слідчий суддя у кримінальному провадженні: процесуальний статус та процесуальні функції. *Право України*. 2013. № 11. С. 145-151.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). 01 грудня 2004 року. № 18-рп/2004. Справа № 1-10/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 16.09.2025).
14. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. 8-ме вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2020. 452 с.
15. Олейников С.М. Юридична відповідальність. *Теорія держави і права: підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина*. Харків: Право, 2015. 368 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те видання. Київ: Алерта, 2017. 528 с.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. Зі змінами станом на 01.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text> (дата звернення: 16.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

ІР-ЕКСПЕРТ ТА ІР-СПЕЦІАЛІСТ: ЄДНІСТЬ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

IP EXPERT AND IP SPECIALIST: UNITY AND DIFFERENTIATION OF LEGAL STATUS

**Кірін Р.С., д.ю.н., доцент,
провідний науковий співробітник,**

*Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»*

**Петренко В.О., д.т.н., професор,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проєктами**
Український державний університет науки і технологій

Ревякіна Т.О., перший заступник директора

Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ

Стаття присвячена проведенню порівняльного аналізу правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового ІР-процесу. Запропоновано під поняттям «спеціальні ІР-знання» розуміти професійні, незагальновідомі знання та навички, що належать фахівцеві в ІР-сфері та використовуються для вирішення конкретних ІР-завдань, в тому числі як учасником судового процесу для проведення ІР-експертизи чи ІР-консультацій.

Під поняттям «інший фахівець (експерт)», як суб'єктом судово-експертної діяльності, передбаченим Законом України «Про судову експертизу» щодо судового ІР-процесу, слід розуміти особу, громадянина України або іншої іноземної держави, яка володіє професійними, незагальновідомими знаннями та навичками в ІР-сфері, що можуть бути використані для вирішення конкретних ІР-завдань, яку в установленому законодавством порядку залучено до проведення ІР-експертизи (дослідження) та/або надання ІР-консультацій та відносно якої застосовуються положення Закону України «Про судову експертизу» щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відмови від проведення експертизи, та положень фінансового та організаційного забезпечення.

У статті сформульовано поняття «надання консультацій спеціалістом», а також аргументовано, що освітня вимога до осіб, які можуть бути судовими експертами, наведена у Законі України «Про судову експертизу», потребує редагування шляхом її узгодження із положеннями Закону України «Про вищу освіту», а також висунення подібної вимоги й до спеціаліста.

Порівняння правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового ІР-процесу, дозволило встановити: а) спільні ознаки: – поняття (за Цивільним процесуальним кодексом України); – обмеження судді у розгляді справи; – обмеження у статусі представника; – регулювання діяльності; – підстави для відводу (самовідводу); б) відмінні ознаки: – поняття (за Законом України «Про судову експертизу»); – обмеження в отриманні статусу; – права та обов'язки; – умови, мета і результат залучення до участі у судовому процесі; – спосіб виконання завдань для з'ясування обставин справи.

Ключові слова: експерт, спеціаліст, фахівець, інтелектуальна власність, висновок, консультація, судовий процес.

The article is devoted to a comparative analysis of the legal status of experts and specialists as participants in judicial IP proceedings. It is proposed that the term “special IP knowledge” be understood as professional, non-public knowledge and skills possessed by a specialist in the field of IP and used to solve specific IP tasks, including as a participant in court proceedings for conducting IP expert examinations or IP consultations.

The term “other specialist (expert)” as a subject of forensic activity, as provided for by the Law of Ukraine “On Judicial Examination” regarding the judicial IP process, should be understood as a person, a citizen of Ukraine or another foreign state, who possesses professional, non-public knowledge and skills in the field of IP that can be used to solve specific IP tasks, who is involved in conducting IP expertise (research) and/or providing IP consultations, and to whom the provisions of the Law of Ukraine “On Judicial Examination” regarding guarantees, rights, obligations, and responsibilities of a forensic expert apply, except for refusal to conduct an examination, and provisions on financial and organizational support.

The article formulates the concept of “provision of expert advice” and argues that the educational requirements for persons who may be court experts, as set out in the Law of Ukraine “On Judicial Examination,” need to be revised by bringing them into line with the provisions of the Law of Ukraine “On Higher Education,” and that similar requirements should also be imposed on specialists.

A comparison of the legal statuses of experts and specialists as participants in judicial IP proceedings has revealed the following: a) common features: – concept (according to the Civil Procedure Code of Ukraine); – restrictions on judges in the consideration of cases; – restrictions on the status of representatives; – regulation of activities; – grounds for recusal (self-recusal); b) distinctive features: – concept (according to the Law of Ukraine “On Judicial Examination”); – restrictions on obtaining status; – rights and obligations; – conditions, purpose, and result of involvement in the judicial process; – method of performing tasks to clarify the circumstances of the case.

Key words: expert, specialist, intellectual property, conclusion, consultation, legal proceedings.

Постановка проблеми. Судові спори щодо захисту прав інтелектуальної власності (далі – ІР) належать до категорії справ, у яких доволі часто виникає необхідність призначення судової експертизи відповідного виду. Це обумовлено насамперед суттю практично усіх об'єктів ІР-права, визначених у ст. 420 Цивільного кодексу України. Судді, як особи, що не завжди може володіти спеціальними ІР-знаннями, в тому числі відповідними технічними можливостями, з'ясувати обставини, що мають значення для справи, неможливо або вкрай складно. Водночас, об'єкти

ІР-права в сучасному економічному середовищі є надзвичайно важливими, адже вони: а) стимулюють інновації; б) забезпечують правовий захист авторам; в) надають економічні вигоди через ліцензування та продаж; г) зміцнюють конкурентоспроможність бізнесу шляхом створення унікальних активів. Тож, охорона об'єктів ІР-права є критично значущою для підтримки розвитку, забезпечення безперервності бізнесу та його захисту від незаконного використання, особливо в умовах економічної нестабільності.

Об'єктивна потреба вирішити правовий конфлікт передбачає максимальне інформування про специфіку спірної ситуації, володіння спеціальними знаннями в конкретній IP-сфері та забезпечення доказової бази. Згідно із ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Одним із засобів, якими встановлюються ці дані, є висновки експертів. Натомість, серед інших учасників судового процесу ст. 74 ЦПК розглядає й спеціаліста, як особу, призначену судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) [1].

При цьому, слід звернути увагу на положення ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» [2] (далі – закон про СЕ), в якій визначено склад суб'єктів судово-експертної діяльності (далі – СЕД):

- 1) державні спеціалізовані установи (далі – ДСУ);
- 2) судові експерти, які не є працівниками ДСУ;
- 3) інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим законом.

Тож, в умовах, коли учасниками судового IP-процесу можуть виступати і IP-експерти і IP-спеціалісти, дослідження їх правового статусу є достатньо актуальним науково-практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказана актуальна проблема була предметом дослідження значної кількості авторів цивільно-правової та цивільно-процесуальної науки як на рівні окремих статей, монографій так і дисертаційних робіт. Серед останніх публікацій можна відмітити напрями пошуків таких науковців як: В. Федоренко та Л. Тимошик – генезис, поняття, класифікація та система судової експертизи з IP-питань [3]; С. Науменко та Л. Золота – особливості судової експертизи IP-об'єктів в Україні та за кордоном [4]; О. Шрамко – особливості судової експертизи в IP-сфері [5]; В. Приходько – поняття публічного адміністрування проведення судових експертиз в IP-сфері в Україні [6].

Найбільш ґрунтовним дослідженням за обраною темою вбачається публікація Ю. Бисаги та В. Заборовського, які дійшли висновку про те, що співвідношення між статусом експерта і спеціаліста в цивільному судочинстві, та результатами їх діяльності (відповідно, висновком експерта та консультаціями і висновками спеціаліста), вказує, з одного боку, на суттєвий взаємозв'язок між ними, а з іншого – на наявність ряду відмінних рис (висновки та консультації спеціаліста, на відміну від висновку експерта, не відносяться до засобів доказування у цивільному процесі; висновок експерта є результатом спеціального дослідження, на відміну від висновку спеціаліста; законодавством встановлені чіткі вимоги як до особи, яка може бути судовим експертом, так і форми та змісту висновку експерта як засобу доказування; суттєвою є різниця в цивільному процесуальному статусі таких учасників судового процесу, а також в процесі їх залучення до розгляду у справі) [7, с. 35].

Також у попередніх публікаціях предметами досліджень були: – проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту IP-прав [8]; – напрями підвищення ефективності судової експертизи у справах щодо IP-об'єктів [9]; – проблеми методологічного забезпечення судової IP-експертизи [10] та інші.

Однак, за наявності достатньо представницького числа робіт за обраною тематикою, як уявляється, в них не у повній мірі була зосереджена увага на розкритті особливостей єдності та диференціації правового статусу IP-експерта та IP-спеціаліста.

Метою дослідження є проведення порівняльного аналізу правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового IP-процесу.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інший фахівець (експерт)», як суб'єкт судово-експертної діяльності. Як було зазначено вище, така категорія як «інші фахівці (експерти)», належить до суб'єктів СЕД. При цьому закон про СЕ при дорученні проведення судової експертизи допускає зробити вибір особі або органу, які її призначають або замовляють, з наступних суб'єктів СЕД:

- 1) судові експерти, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів;
- 2) інші фахівці з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом.

До останніх, у разі проведення ними судової експертизи, застосовуються положення закону про СЕ щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень фінансового та організаційного забезпечення СЕД. Але закон про СЕ не розкриває жодних вимог до осіб, які можуть підпадати під цю категорію суб'єктів СЕД. Більше того, прослідковується намір ототожнення понять «експерт» та «фахівець», що впливає з положень ч. 2 ст. 10 закону про СЕ, де зазначено, що судовими експертами ДСУ можуть бути:

- а) фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста;
- б) пройшли відповідну підготовку;
- в) отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

У чинному судово-експертному законодавстві поняття «фахівець» розглядається наразі як особа:

- а) яка володіє спеціальними знаннями у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла;
- б) яку в установленому законодавством порядку залучено до проведення експертизи (дослідження) (у тому числі фахівців іноземної держави).

Водночас, «судовим експертом» є особа, якій: а) в установленому законом про СЕ порядку надано право на проведення судової експертизи за визначеною експертною спеціальністю; б) видано свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта [11]. Фахівець разом із судовим експертом, яким у встановленому законодавством порядку доручено проведення експертизи (дослідження) об'єднані більш широким поняттям «експерт». Саме в такому статусі розглядається один з учасників судового процесу у ст. 72 ЦПК.

Доповнити правовий статус фахівця можна й наступними приписами закону про СЕД, зокрема:

- 1) фахівець, залучений до проведення судової експертизи, повинен забезпечити нерозголошення інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю, у разі її отримання (ст. 20);
- 2) фахівець у відповідній галузі знань з наукової установи, закладу вищої освіти (далі – ЗВО), державного органу та установи може бути включений до складу експертно-кваліфікаційної комісії, склад якої затверджується керівником відповідного міністерства або іншого державного органу, до сфери управління якого належать ДСУ (ст. 17).

Також слід враховувати, що під поняттям «спеціальні IP-знання» можна розуміти професійні, незагальновідомі знання та навички, що належать фахівцям в IP-сфері та використовуються для вирішення конкретних IP-завдань, в тому числі як учасником судового процесу для проведення IP-експертиз чи IP-консультацій.

Таким чином, під поняттям «інший фахівець (експерт)», як суб'єктом СЕД щодо участі в розгляді IP-справ, пропонується розуміти особу, яка володіє професійними, незагальновідомими знаннями та навичками в IP-сфері, що можуть бути використані для вирішення конкретних

ІР-завдань, яку в установленому законодавством порядку залучено до проведення ІР-експертизи (дослідження) (у тому числі фахівця іноземної держави) та/або надання ІР-консультацій та відносно якої застосовуються положення закону про СЕ щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень фінансового та організаційного забезпечення СЕД.

Поняття «спеціаліст», як суб'єкт судово-експертної діяльності. Відповідно до ст. 74 ЦПК, спеціалістом, як одним з інших учасників судового процесу є особа, яка: а) володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів; б) призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо). На перший погляд здається, що у такий спосіб ЦПК розмежовує цього суб'єкта із експертом, правовий статус якого визначений приписами ст. 72 та § 6 гл. 5 «Докази та доказування» ЦПК.

Втім, положення п. 9 ч. 2 ст. 250 ЦПК породжує певну неоднозначність у цьому питанні, адже передбачає зазначення у протоколі вчинення окремої процесуальної дії, серед іншого, таких відомостей як «основний зміст консультацій та висновків спеціалістів». При цьому відзначаємо, що подібне словосполучення у ЦПК вживається лише один раз в зазначеному вище приписі. Тож, ЦПК не виключає наявності такого документа як «висновок спеціаліста», хоча його складання не передбачене у повноваженнях спеціаліста.

Окрім ст. 74 ЦПК додатково особливості правового статусу останнього розкриваються такими положеннями:

1) у разі необхідності спеціаліст може бути залучений судом за заявою учасника справи чи з власної ініціативи для проведення огляду веб-сайту (сторінки), інших місць збереження даних в мережі Інтернет з метою встановлення та фіксування їх змісту, в порядку передбаченому ст. 85 ЦПК;

2) у підготовчому засіданні суд оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів; вирішує питання про призначення експертизи, виклик у судові засідання експертів, спеціаліста (ст. 197);

3) при відкритті розгляду справи по суті головуючий роз'яснює спеціалістові його права та обов'язки, встановлені ЦПК (ст. 226);

4) суддя-доповідач у порядку підготовки справи до апеляційного розгляду за клопотанням сторін та інших учасників справи вирішує питання про призначення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста (ст. 365).

Таким чином, обидві функції спеціаліста у цивільному ІР-процесі є допоміжними, а саме: – ІР-консультаційна (довідкова); – ІР-технічна. Перша полягає у наданні ІР-консультації, яка може допомогти суду краще зрозуміти технічні або інші спеціалізовані ІР-питання, пов'язані зі справою. Тож, використовуючи свої ІР-знання спеціаліст дає змогу суду не проводити судову експертизу, якщо його консультаційних пояснень буде достатньо. Дійсно, сам по собі консультаційний висновок та професійні пояснення спеціаліста не є доказом у цивільному провадженні, а виступають лише в якості джерела інформації для суду, яке потенційно може допомогти зрозуміти обставини ІР-справи або ж підготувати матеріали для призначення судової ІР-експертизи. Водночас, слід мати на увазі, що згідно із ст. 76 ЦПК доказами може бути будь-яка інформація, на підставі якої суд встановлює наявність або відсутності обставин, що обґрунтовують вимоги та заперечення сторін. Письмово оформлений консультативний висновок спеціаліста, будучи документом, також може містити дані про обставини, що мають значення для правильного

вирішення спору. Відтак, оцінивши належність та допустимість усіх отриманих даних, консультативний висновок спеціаліста може бути корисним для суду, але рішення про прийняття його як джерела інформації та його оцінку залишається за судом.

Як зазначив Пленум Верховного Суду [12], під час дослідження доказів суд, залучивши спеціаліста до участі у справі, може скористатися його усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) для надання безпосередньої технічної допомоги. Оскільки завданням спеціаліста є сприяння суду та особам, які беруть участь у справі, в дослідженні доказів і допомога спеціаліста технічного характеру не замінює висновок експерта, то в разі, якщо за результатами консультації чи роз'яснень спеціаліста виникнуть обставини, які потребуватимуть дослідження або оцінки, суд може запропонувати сторонам надати докази або заявити клопотання про призначення експертизи.

Допоміжний характер технічної ІР-функції полягає у використанні спеціалістом власних знань та навичок, необхідних для практичного застосування технічних засобів та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів з метою встановлення обставин справи.

Щодо поняття «надання консультацій», яке вживається у ст. 74 ЦПК, то зазначимо, що здебільше термін «консультація» у вітчизняному законодавстві розглядається як вид (форма) навчального заняття, елемент навчального процесу, навчальної роботи. Тож, під надання консультацій спеціалістом, у розумінні ст. 74 ЦПК, пропонується розуміти надання особою, призначеною судом, особистих усних консультацій та/або письмових роз'яснень, рекомендацій під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо), спрямованих на дослідження доказів і допомогу в отриманні судом відповідей на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів практичного застосування таких засобів, за результатами чого суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази або заявити клопотання про призначення експертизи.

Порівняльний аналіз правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового ІР-процесу. У змісті чинного ЦПК термін «спеціаліст» вживається 61 раз, при цьому 50 з них – спільно із терміном «експерт» (сукупно із термінами «експертиза та «експертний» – 310 раз) і лише 11 раз одноособово (6 – ст. 74, 2 – ст. 85, 2 – ст. 226, 1 – ст. 250). Це свідчить не лише про дійсно допоміжний правовий статус спеціаліста у судовому процесі, а й про важливість в ньому експертної складової.

Також слід звернути увагу на те, що у судовими експертами ДСУ, згідно із ч. 2 ст. 10 закону про СЕ, можуть бути фахівці, які, в тому числі, мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста.

Зазначена освітня вимога потребує редагування, адже відповідно до підп. 1 п. 2 розд. XV Закону України «Про вищу освіту» встановлено, що: 1) освітня діяльність за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста, що провадиться ЗВО і започаткована до набрання чинності цим законом (06.09.2014), продовжується у межах строку навчання за певною освітньо-професійною програмою з видачею державного документа про вищу освіту встановленого зразка – диплома спеціаліста (останній прийом на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста проводиться у 2016 р.); 2) вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста (повна вища освіта) після набрання чинності цим законом привірюється до вищої освіти ступеня магістра. Останній є освітнім ступенем, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджу-

Співвідношення правового статусу експерта та спеціаліста як учасників судового IP-процесу

IP-експерт	IP-спеціаліст
Спільні ознаки	
поняття (за ЦПК, ст. ст. 72, 74))	
особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями;	особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів;
обмеження судді у розгляді справи (ст. 36)	
суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу), якщо він брав участь у справі як експерт;	суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу), якщо він брав участь у справі як спеціаліст;
обмеження у статусі представника (ст. 61)	
особа не може бути представником в суді, якщо вона бере участь у справі як експерт;	особа не може бути представником в суді, якщо вона бере участь у справі як спеціаліст;
регулювання діяльності	
діє в межах встановленої законодавством процедури;	
підстави для відводу (самовідводу) (ст. ст. 36, 38)	
експерт, спеціаліст не можуть брати участі у розгляді справи та підлягають відводу (самовідводу) з підстав, зазначених у ст. 36 ЦПК; експерт або спеціаліст, крім того, не може брати участь у розгляді справи, якщо: 1) він перебував або перебуває в службовій або іншій залежності від учасників справи; 2) з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери його спеціальних знань.	
Відмінні ознаки	
поняття (за законом про СЕ, ст. 10)	
особа, яка: – має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань; – має відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста; – пройшла відповідну підготовку; – отримала кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності;	не розкривається
обмеження в отриманні статусу (ст. 11 закону про СЕ)	
перелік обставин, за наявності яких особа не може бути судовим експертом;	не розкривається;
права та обов'язки (ЦПК, закон про СЕ)	
визначені у ст. 72 ЦПК та ст. ст. 12, 13 закону про СЕ;	визначені у ст. 74 ЦПК
умови залучення до участі у судовому процесі	
призначається судом або залучається учасником справи;	призначається судом;
мета залучення до участі у судовому процесі	
надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання;	надати консультацію та технічну допомогу під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо);
спосіб виконання завдань для з'ясування обставин справи	
проведення дослідження обставин, які входять до предмета доказування, підготовка обґрунтованого, докладного та об'єктивного письмового опису цих досліджень, зроблених у результаті висновків та формулювання обґрунтованих відповідей на поставлені питання;	підготовка відповідей на задані судом питання, проведення усних консультацій та написання роз'яснень, в тому числі й щодо характерних обставин чи особливостей доказів, технічна допомога суду;
результат залучення до участі у судовому процесі	
письмовий висновок експерта (ст. ст. 102–113 ЦПК), який відноситься до засобів доказування у судовому процесі;	письмові та/або усні відповіді на поставлені судом питання, надання консультацій та роз'яснень, надання суду, у разі потреби, іншої технічної допомоги; не є засобами доказування;

ється ЗВО (науковою установою) у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою.

Тож, пропонується таку ж саму вимогу закріпити й щодо спеціаліста, як учасника судового процесу. Крім того, на підзаконному рівні пропонується узгодити поняття «відповідна вища освіта» із Переліком галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266, в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 1021).

Для зручності сприйняття, результати порівняльного аналізу правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового IP-процесу, наведені у табличному вигляді (таблиця 1).

Висновки. Таким чином, проведений порівняльний аналіз правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового IP-процесу, дав підстави підсумувати наступне.

1. Запропоновано під поняттям «спеціальні IP-знання» розуміти професійні, незагальновідомі знання та навички, що належать фахівцям в IP-сфері та використовуються для вирішення конкретних IP-завдань, в тому числі як учасником судового процесу для проведення IP-експертизи чи IP-консультацій.

2. Запропоновано під поняттям «інший фахівець (експерт)», як суб'єктом судово-експертної діяльності щодо участі в розгляді IP-справ, розуміти особу, громадянина України або іншої іноземної держави, яка володіє професійними, незагальновідомими знаннями та навичками в IP-сфері, що можуть бути використані для вирішення кон-

кретних ІР-завдань, яку в установленому законодавством порядку залучено до проведення ІР-експертизи (дослідження) та/або надання ІР-консультацій та відносно якої застосовуються положення Закону України «Про судову експертизу» щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень фінансового та організаційного забезпечення судово-експертної діяльності.

3. Запропоновано під поняттям «надання консультацій спеціалістом», у розумінні ст. 74 ЦПК, розуміти надання особою, призначеною судом, особистих усних консультацій та/або письмових роз'яснень, рекомендацій під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо), спрямованих на дослідження доказів і допомогу в отриманні судом відповідей на конкретні запитання або пояснення певних теоретичних положень чи аспектів практичного застосування таких засобів, за результатами чого суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази або заявити клопотання про призначення експертизи.

4. Аргументовано, що освітня вимога до осіб, які можуть бути судовими експертами, наведена у Законі

України «Про судову експертизу», потребує редагування шляхом її узгодження із положеннями Закону України «Про вищу освіту», а також висунення подібної вимоги до спеціаліста, як учасника судового процесу. Крім того, на підзаконному рівні пропонується узгодити поняття «відповідна вища освіта» із Переліком галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти.

5. Проведено порівняння правових статусів експерта та спеціаліста, як учасників судового ІР-процесу, за результатами якого встановлено: а) спільні ознаки: – поняття (за Цивільним процесуальним кодексом України); – обмеження судді у розгляді справи; – обмеження у статусі представника; – регулювання діяльності; – підстави для відводу (самовідводу); б) відмінні ознаки: – поняття (за Законом України «Про судову експертизу»); – обмеження в отриманні статусу; – права та обов'язки; – умови, мета і результат залучення до участі у судовому процесі; – спосіб виконання завдань для з'ясування обставин справи.

Перспективним напрямом для подальших досліджень, самостійного аналізу в наступних публікаціях уявляється розгляд правових статусів експерта та спеціаліста, як інших учасників кримінального ІР-провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 12.09.2025)
2. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 12.09.2025)
3. Федоренко В.Л., Тимошик Л.П. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності: генезис, поняття, класифікація та система. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 1(3). С. 11-52. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-11-52>.
4. Науменко С.М., Золота Л.В. Особливості судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності в Україні та за кордоном. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2021. Вип. 23. С. 326–335. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.25>.
5. Шрамко О.М. Особливості судової експертизи у сфері інтелектуальної власності. *Криміналістичний вісник*. 2020. № 1 (33). С. 63-71. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2020-33-1-63>
6. Приходько В.І. Поняття публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 6. С. 137-142. DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-21>
7. Бисага Ю.М., Заборовський В.В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2021. № 1. С. 31-36. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.6>
8. Кірін Р., Петренко В., Калмиков А. Проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав інтелектуальної власності. *Український політико-правовий дискурс*. 2024. № 5. DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14244250>
9. Дорошенко О., Петренко В., Дорошко Г. Напрями підвищення ефективності судової експертизи у справах щодо об'єктів інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 1, С. 44-54. DOI: <https://doi.org/10.33731/12022.258190>
10. Кірін Р.С., Коротаєв В.М., Подольхова О.О. Проблеми методологічного забезпечення судової ІР-експертизи. *Національні інтереси України*. 2025. № 3(8). С. 602-619. DOI: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-3\(8\)-602-619](https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-3(8)-602-619)
11. Про затвердження Інструкції з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України: наказ Центрального управління Служби безпеки України від 30 травня 2025 р. № 209 / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0913-25#Text> (дата звернення: 12.09.2025).
12. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 2. *Вісник Верховного суду України* від 2009 – 2009 р., № 8, стор. 3.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПОНЯТТЯ ФОРМУВАННЯ ОБВИНУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ

THE CONCEPT OF FORMING THE CHARGES IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND ITS RELATIONSHIP WITH RELATED CONCEPTS

Невтриніс А.В., аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гринюк В.О., д.ю.н., професор,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному дослідженню поняття формування обвинувачення у кримінальному провадженні та його співвідношенню з суміжними категоріями кримінального процесу. Автор аналізує відсутність у Кримінальному процесуальному кодексі України прямої дефініції цього поняття та пропонує власне бачення його змісту. У роботі виокремлено підходи вітчизняних науковців і практиків до визначення обвинувачення, а також розкрито подвійний характер цієї категорії – як процесуальної діяльності та як матеріально-правового твердження про вину особи. Значну увагу приділено тлумаченню обвинувачення у практиці Європейського суду з прав людини, який розглядає його як офіційне повідомлення особі про вчинення кримінального діяння так і процесуальні наслідки, що можуть істотно ускладнити становище підозрюваного.

У статті обґрунтовується, що формування обвинувачення охоплює кілька взаємопов'язаних етапів: збирання та аналіз доказів, юридичну кваліфікацію діяння, складання повідомлення про підозру (первинне обвинувачення) та обвинувальний акт (остаточне обвинувачення). Автор проводить розмежування між поняттями «формування» та «формулювання» обвинувачення: перше означає процес створення обвинувачення як комплексного явища, друге – його точний виклад у процесуальних документах. Розкрито також співвідношення формування обвинувачення з поняттями кримінального переслідування та висунення обвинувачення.

Зроблено висновок, що, попри відсутність законодавчого закріплення, формування обвинувачення є самостійним кримінально-процесуальним явищем, яке має ключове значення для забезпечення прав і свобод учасників процесу та ефективності правосуддя. Запропоновано врахування практики ЄСПЛ і внесення змін до КПК України для більш чіткого визначення моменту виникнення та порядку реалізації формування обвинувачення.

Ключові слова: кримінальне провадження, обвинувачення, формування обвинувачення, кримінальне переслідування, формулювання обвинувачення, обвинувальний акт, повідомлення про підозру.

The article is devoted to a comprehensive study of the concept of the formation of accusation in criminal proceedings and its correlation with related categories of criminal procedure. The author analyzes the absence of a direct definition of this concept in the Criminal Procedure Code of Ukraine and proposes an original interpretation of its content. The paper highlights the approaches of Ukrainian scholars and practitioners to defining accusation and reveals its dual nature: as procedural activity and as a substantive-legal assertion of a person's guilt. Particular attention is paid to the interpretation of accusation in the case law of the European Court of Human Rights, which considers it both as an official notification to a person of the commission of a criminal act and as procedural consequences that may significantly affect the suspect's position.

The study substantiates that the formation of accusation involves several interrelated stages: collection and analysis of evidence, legal qualification of the act, drafting of a notice of suspicion (primary accusation), and preparation of an indictment (final accusation). The distinction between «formation» and «formulation» of accusation is emphasized: the former denotes the process of creating accusation as a complex legal phenomenon, while the latter refers to its precise wording in procedural documents. The paper also clarifies the relationship between the formation of accusation, criminal prosecution, and the presentation of accusation in court.

It is concluded that, despite the absence of explicit legislative regulation, the formation of accusation constitutes an independent criminal procedural phenomenon, which plays a crucial role in ensuring the rights and freedoms of participants in criminal proceedings and in maintaining the effectiveness of justice. The author proposes taking into account the ECtHR practice and amending the Criminal Procedure Code of Ukraine to provide a clearer definition of the moment of origin and the procedure for implementing the formation of accusation.

Key words: criminal proceedings, accusation, formation of accusation, criminal prosecution, formulation of accusation, indictment, notice of suspicion.

Вступ. Обвинувачення як рушійна сила всього кримінального процесу закономірно було центральним предметом низки наукових праць. Особливо слід відмітити таких науковців як С. А. Альперт, В. С. Зеленецький, С. М. Меркулов, В. О. Гринюк, І. В. Рогатюк, М. Є. Шумило, Д. О. Пилипенко. Однак, попри це, недостатня увага приділена реалізації функції обвинувачення потерпілим, особливо на етапі формування обвинувачення, що й потребує подальшого дослідження та вдосконалення.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття формування обвинувачення, розмежування його з суміжними поняттями кримінального процесу.

Результати дослідження. У Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України поняття формування обвинувачення не вживається, водночас присутні

такі поняття як власне «обвинувачення», «державне обвинувачення», «формулювання обвинувачення». З визначення і співвідношення останніх з поняттям формування обвинувачення слід і почати.

Так, у КПК України поняття «обвинувачення», визначається як твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому КПК України; поняття «державне обвинувачення» – процесуальна діяльність прокурора, що полягає в доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [1].

Водночас, у науці кримінального процесу є низка діаметрально протилежних підходів до визначення поняття обвинувачення.

Зокрема, Рогатюк І. В. під обвинуваченням розуміє самостійну кримінально-процесуальну функцію, сутність якої становить регламентоване законом спрямування діяльності суб'єктів обвинувачення (слідчого, прокурора, потерпілого та цивільного позивача, їх представників), що здійснюється шляхом формування та реалізації обвинувачення щодо конкретної особи, яка вчинила злочин, і полягає у формулюванні та пред'явленні обвинувачення, застосування до неї заходів процесуального примусу, у тому числі запобіжних заходів, збирання доказів винуватості цієї особи і обґрунтування кримінальної відповідальності обвинуваченого перед судом [2].

Тут слід зробити застереження, що ми підтримуємо позицію, що застосування до особи заходів процесуального примусу не охоплюється обвинувальною діяльністю з огляду на цілі, які переслідує застосування зазначених заходів (ч. 1 ст. 177 КПК) [3].

Таким чином, обвинувачення як діяльність (в процесуальному сенсі) є формою кримінального переслідування, але одночасно, обвинувачення це і твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (обвинувачення в матеріально-правовому сенсі).

У Великому енциклопедичному юридичному словнику за редакцією Шемшученка Ю. С. зазначається, що обвинувачення – це «ствердження слідчого чи прокурора, обґрунтоване достатніми доказами, про вчинення особою діяння, забороненого кримінальним законом, висунуте в порядку, встановленому Кримінально-процесуальним кодексом України» [4]. Вказане визначення, як і визначення Меркулова С. М. (обґрунтоване відповідно до норм права і сукупністю досліджених доказів твердження органу досудового розслідування і прокурора про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [3]) описують обвинувачення в матеріальному сенсі.

Гринюк В. О. функцію обвинувачення розглядає у контексті її механізму, визначаючи його як систему взаємопов'язаних елементів суб'єктного, інструментального, засадничого, процедурного характеру, які мають інформаційну (матеріальну) та нормативну основу, що спрямована на забезпечення обґрунтованої кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (телеологічна основа), і виділяючи його структуру: суб'єктний елемент, інструментальний елемент, засадничий елемент, процедурний елемент [5].

Отже, можна зробити висновок про неоднозначність терміну обвинувачення, який розглядається і як кримінально-процесуальна діяльність, спрямована на викриття особи, що вчинила кримінальне правопорушення, так і обвинувальна теза, твердження про винуватість особи у вчиненні злочину, що міститься у відповідному процесуальному документі.

Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), також надав визначення обвинувачення у своєму рішенні у справі «Екле проти Німеччини» та зазначив, що це: *«офіційне доведення до відома особи компетентним органом твердження про те, що ця особа вчинила кримінальне діяння»* [6].

Водночас, у подальшому вказане тлумачення ЄСПЛ розширив та вийшов далеко за межі вищезазначеного визначення. Так, у справі «Фоті та інші проти Італії» (1982) ЄСПЛ вказав про «інші підстави, що підтверджують це обвинувачення, і які можуть спричинити серйозні наслідки, що можуть укласти становити підозрюваного». Комісія та Суд визнали, що такими підставами, які можуть спричинити серйозні наслідки, можуть бути видача ордеру на арешт, обшук приміщення чи особистий обшук [7].

Таким чином, можемо зробити висновок про самостійність змісту поняття обвинувачення у практиці ЄСПЛ.

Також у науці кримінального процесу відсутня однаковість щодо такого поняття як кримінальне переслідування та його співвідношення з обвинуваченням.

Гловюк І. В. виділяє декілька основних підходів, зокрема: ототожнення кримінального переслідування та кримінального обвинувачення; визнання кримінального переслідування частиною обвинувачення; навпаки, визнання обвинувачення частиною або етапом кримінального переслідування; кримінальне переслідування передую обвинуваченню; визнання кримінального переслідування діяльністю по доведенню обвинувачення перед судом; визнання самостійності кримінального інститутів переслідування та обвинувачення; обвинувачення є наслідком кримінального переслідування тощо [8].

Палюх А. Я. та Гузела М. В. вважають, що термін кримінальне переслідування доцільно використовувати для визначення діяльності суб'єктів (зокрема – слідчого та прокурора), яка спрямована на викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення, та на забезпечення кримінальної відповідальності цієї особи. Обвинувачення ж пов'язане з реалізацією цієї функції стороною обвинувачення в суді, а тому обвинувачення як твердження слідчого чи прокурора формулюється у відповідному процесуальному документі (обвинувальному акті) і спрямоване на реалізацію кримінальної відповідальності [9].

Проте, не можемо погодитись з вказаним твердженням, оскільки останнє, як зазначено вище, очевидно суперечить підходу ЄСПЛ до тлумачення поняття обвинувачення.

Тому, вважаємо, що поняття кримінального обвинувачення Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і рішення Європейського суду з прав людини трактують саме в сенсі кримінального переслідування.

Водночас розуміємо, що у такому випадку слід пояснити, як процесуальна діяльність слідчого та прокурора до складення обвинувального акта та повідомлення про підозру вписується у поняття обвинувачення, як процесуальної функції та її реалізації.

Річ у тім, що твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність є одним із рішень слідчого, прокурора, яке приймається за наявності до того підстав. Окрім того, воно повинно набути визначеної в законі форми.

У літературі зазначається про те, що поняття реалізації обвинувачення розглядається у вигляді процесуальної діяльності учасників кримінального провадження, які представляють сторону обвинувачення – слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, а також потерпілого (який не відноситься до сторони обвинувачення), його представника та законного представника, що спрямована на формування, висунення та відстоювання висновку про вчинення певною особою конкретного кримінального правопорушення, а в деяких випадках на змину або висунення додаткового обвинувачення та відмову в обвинуваченні [3].

Отже, саме формування обвинувачення і є результатом діяльності, спрямованої на викриття особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Відповідно до тлумачного словника, поняття «формування» є багатограним, та полягає у тому, щоб: надавати чому-небудь певної форми, вигляду, давати існування чому-небудь; створювати, надаючи якійсь структури, організації, форми тощо [10].

Деякі науковці зазначають, що «згідно чинному КПК формування обвинувачення здійснюється в обвинувальному акті, який складається слідчим, після чого затверджується прокурором» [3].

Водночас, з таким твердженням можна погодитись тільки частково.

Перш за все, слід наголосити на тому, що ч. 1 ст. 17 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Євро-

пейського суду з прав людини» Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Отже, висловлені у вищезазначених рішеннях ЄСПЛ підходи щодо визнання обвинуваченням особи не тільки підозри, затримання, а й проведення щодо особи процесуальних дій, свідчать про те, що ми маємо говорити про обвинувачення і його формування задовго до обвинувального акту.

Такої ж думки притримується Гринюк В. О., який поділяє порядок формування обвинувачення на стадії досудового розслідування на повідомлення про підозру (первинне обвинувачення) та обвинувальний акт (остаточне обвинувачення) [5].

Визначившись з моментом формування обвинувачення, треба надати відповідь на питання, а що ж означатиме «надавання чому-небудь певної форми, вигляду тощо» у контексті обвинувачення.

Щодо повідомлення про підозру (первинне обвинувачення). Відповідно до ч. 1 ст. 42 КПК України підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому статтями 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення.

Отже, фактично є два шляхи у яких виражається формування первинного обвинувачення: затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення та власне повідомлення про підозру.

Частина 1 ст. 208 КПК України визначає, що уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках: 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин; 3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України; 4) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбаченого статтями 255, 255-1, 255-2 Кримінального кодексу України.

Очевидно, що п. 3, 4 ч. 2 ст. 208 КК України, які доповнені КПК України відповідно до Законів № 198-VIII від 12.02.2015 та № 671-IX від 04.06.2020 відповідно, не стосуються формування обвинувачення, оскільки вони застосовуються до осіб, які вже мають статус підозрюваного.

Співзвучні, але дещо ширші права надані абсолютно кожному, так ч. 1 ст. 207 КПК України передбачає, що, кожен може затримати будь-яку особу (окрім судді та народного депутата України: при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення; безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні).

З вищевикладеного можна зробити висновок, що для формування первинного обвинувачення достатньо фактичних даних у реальному часі про те, що особа: 1) перебуває у момент події кримінального правопорушення на його місці 2) і саме в її діях наявний склад кримінального правопорушення; 3) безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин або інше кримінальне правопорушення.

Проте, одразу слід наголосити на певних недоліках зазначених норм у частині «вчинення злочину». Оскільки, на місці події ми не можемо однозначно встановити низку елементів складу кримінального правопорушення (зокрема, суб'єкт (осудність), суб'єктивна сторона (мотиви). Таким чином, виглядає доцільним внести зміни до вказаної статті у п. 1 ч. 1 ст. 208 КПК України виклавши її у наступній редакції «якщо цю особу застали під час вчинення суспільно небезпечного діяння або замаху на його вчинення».

Щодо стандарту доказування, то слід погодитись з тим, що так як підозра формується у свідомості слідчого та/або прокурора на підставі суб'єктивного переконання, виходячи із зібраних у кримінальному провадженні доказів, то достатні докази для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення – це оцінне поняття [11].

Окрім затримання, підозрюваним є, як вже зазначено вище, особа, якій повідомлено про підозру.

Повідомлення про підозру обов'язково здійснюється, зокрема, у разі обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів та наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Письмове повідомлення про підозру, яке вручається особі, відповідно ч. 1 ст. 277 КПК України має містити такі відомості: 1) прізвище та посаду слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення; 2) анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру; 3) найменування (номер) кримінального провадження, у межах якого здійснюється повідомлення; 4) зміст підозри; 5) правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 6) стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру; 7) права підозрюваного; 8) підпис слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення.

Саме вищевикладений перелік відомостей і треба встановити, щоб сформувати первинне обвинувачення на етапі досудового розслідування.

У теорії кримінального процесу зазначається, що підозра – це процесуальне рішення прокурора, слідчого за погодженням з прокурором, що ґрунтується на зібраних доказах під час досудового розслідування, та у якому формується припущення щодо причетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення [12].

Отже, докази отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження, інших процесуальних дій – є основою на якій формується первинне обвинувачення.

Щодо обвинувального акту (остаточного обвинувачення). У ст. 291 КПК України встановлено, що обвинувальний акт складається слідчим, дізнавачем, після чого затверджується прокурором та викладений перелік положень, які повинні бути відображені у ньому, тобто жодної вказівки на перелік підстав для вручення обвинувального акту особі.

Враховуючи вимоги ст. ст. 91, 291 КПК, у літературі [3] зазначається, що під час формування обвинувачення необхідно, щоб наявні докази були достовірні, вагомі, якими можна було б переконати суд в тому, що: подія (діяння), яка інкримінується особі, справді мала місце; її вчинено саме даною особою; в цьому діянні є всі передбачені законом України про кримінальну відповідальність ознаки складу певного кримінального правопорушення.

У вказаному твердженні слід звернути окрему увагу на вказівку про «достовірність та вагомність доказів», яка

зазначена не випадково. Так, окрім проведення слідчих (розшукових), інших процесуальних дій, під час яких сторона обвинувачення отримує докази для формування обвинувачення треба зазначені докази дослідити.

Своєю чергою, ч. 1 ст. 64 КПК України встановлює, що «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення».

Отже, формування остаточного обвинувачення відбувається під час всебічного, повного й неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження, на підставі доказів, отриманих під час досудового розслідування.

Актуальним також є питання визначення суті поняття та розмежування «формування» і «формулювання» обвинувачення.

Кримінальний процесуальний закон вимагає обов'язкового відображення трьох складників щодо висунутого обвинувачення: фактичних обставин кримінального правопорушення; правової кваліфікації (формули обвинувачення); формулювання обвинувачення.

Розкриття поняття «формулювання» міститься, зокрема, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 683/694/20 від 15.01.2024, зазначивши, що «При цьому під формулюванням обвинувачення розуміється цюточий виклад тексту диспозиції кримінально-правової норми, порушення якої інкримінується особі, фабула обвинувачення виступає фактичною моделлю вчиненого злочину» [13].

З огляду на вказане, можемо зробити висновок, що розмежування термінів "формування" та "формулювання" обвинувачення полягає у тому, що формування – це процес створення, виникнення обвинувачення в сукупності всіх елементів (наявність події, складу злочину, вини, доказів), тоді як формулювання – це конкретний, точний та логічний виклад змісту обвинувачення у процесуальних документах, що відповідає вимогам закону та забезпечує його розуміння учасниками процесу.

Натомість аналіз судової практики свідчить про те, що часто судді під «формування обвинувачення» мають на увазі формулювання обвинувачення.

Так, колегія суддів Дніпровського апеляційного суду у хвалі у справі № 185/2931/24 від 03.12.2024 вказала, що «З огляду на зазначене, колегія суддів дійшла висновку, що у випадку встановлення під час судового провадження будь-яких **суперечностей у формуванні обвинувачення, прокурор може скористатися своїм правом та змінити обвинувачення**» [14].

Аналогічно, колегія суддів Одеського апеляційного суду у справі № 511/2493/22 від 18.11.2024 «Колегія суддів звертає увагу на те, що у формуванні обвинувачення, яке визнане судом доведеним не зазначено про те, що обвинувачений ОСОБА_8 під час вчинення злочину, щодо ОСОБА_10 перебував у стані алкогольного сп'яніння».

При чому за кілька абзаців до цього, колегія суддів Одеського апеляційного суду використала «формулювати» у значенні близькому до «формування обвинувачення»: «Безпосередність сприйняття доказів дає змогу суду належним чином дослідити і перевірити їх як кожний доказ окремо, так і у взаємозв'язку з іншими доказами, здійснити їх оцінку за критеріями, визначеними у ч. 1 ст. 94 КПК України, і сформулювати повне та об'єктивне уявлення про фактичні обставини конкретного кримінального провадження» [15].

Насамкінець, треба зазначити, що не дивлячись на те, що КПК України не оперує поняттям формування обвинувачення, у останньому міститься таке поняття, як висунуте обвинувачення / висунення прокурором додаткового обвинувачення.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 337 КПК України «судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта».

Проте, ч. 1 ст. 341 КПК України встановлює, що «Якщо в результаті судового розгляду прокурор, крім випадку, коли ним є Генеральний прокурор, дійде переконання, що необхідно відмовитися від підтримання державного обвинувачення, змінити його, висунути додаткове обвинувачення або розпочати провадження щодо юридичної особи, він повинен погодити відповідні процесуальні документи з прокурором вищого рівня». Таким чином, законодавець допускає формування обвинувачення саме під час судового розгляду, що є вірогідним, оскільки саме на цій стадії кримінального провадження суд досліджує докази за участі, зокрема, прокурора.

Отже, очевидно, що висунення, як обвинувачення, так і додаткового обвинувачення можливе лише після його формування прокурором у обвинувальному акті.

Висновок. Формування обвинувачення – це процес, у ході якого слідчий та прокурор у кримінальному провадженні визначають і юридично закріплюють у відповідних процесуальних документах (повідомленні про підозру, обвинувальному акті), що конкретна особа вчинила певне кримінальне правопорушення, та який включає у себе: збір доказів, аналіз доказів, юридичну кваліфікацію, складання повідомлення про підозру / обвинувального акта.

Не дивлячись на відсутність закріплення поняття у КПК України, воно є самостійним та відмежовується від обвинувачення, кримінального переслідування, формулювання обвинувачення, висунення обвинувачення тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 23 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 30.07.2025).
2. Рогатюк І. В. Функція обвинувачення та її реалізація у кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2004. 231 с.
3. Меркулов С. М. Обвинувачення у кримінальному судочинстві України в контексті європейських стандартів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Донецьк, 2013. 199 с.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
5. Гринюк В. О. Функція обвинувачення в кримінальному провадженні України: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2016. 358 с.
6. European Court of Human Rights. Case of Eckle v. Germany: Judgment of 15.07.1982 (Application no. 8130/78). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57476> (Last accessed: 30.07.2025).
7. European Court of Human Rights. Case of Foti and Others v. Italy: Judgment of 10.02.1982 (Applications nos. 7604/76; 7719/76; 7781/77; 7913/77). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57489> (Last accessed: 30.07.2025).
8. Гловук І. В. Кримінально-процесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с.
9. Палюх А. Я., Гузела М. В. Сутність кримінального переслідування та проблема його законодавчого закріплення. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2019. № 3. С. 141–145. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18354/24.pdf> (дата звернення: 05.09.2025).

10. ФОРМУВАННЯ – тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн. *СЛОВНИК – тлумачний словник української мови, орфографічний словник онлайн*. URL: <https://slovnnyk.ua/index.php?swrd=формування> (дата звернення: 05.09.2025).
11. Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. Т.1 / ред.: В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків : Право, 2012. 768 с.
12. Гринюк В. О. Повідомлення про підозру як форма здійснення первинного обвинувачення у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2017. № 1. С. 20–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_1_6 (дата звернення: 30.07.2025).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 683/694/20 від 15.01.2024. Верховний Суд України. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446104> (дата звернення: 01.09.2025).
14. Ухвала Дніпровського апеляційного суду у справі № 185/2931/24 від 03.12.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123638625> (дата звернення: 01.09.2025).
15. Ухвала Одеського апеляційного суду у справі № 511/2493/22 від 18.11.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123334954> (дата звернення: 01.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

СТАНДАРТИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОСИЛЕННЯ СПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

WAR CRIMES INVESTIGATION STANDARDS AS A TOOL FOR STRENGTHENING THE CAPACITY OF THE NATIONAL CRIMINAL JUSTICE SYSTEM

Пашковський М.І., к.ю.н., доцент,

старший науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса

Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню правової природи, особливостей розробки та впровадження стандартів розслідування воєнних злочинів як інноваційного інструменту посилення спроможності національної системи кримінальної юстиції України в умовах збройного конфлікту, спричиненого агресією РФ. З початку повномасштабного вторгнення українська правоохоронна система зіткнулася з безпрецедентним викликом – необхідністю розслідування великої кількості воєнних злочинів в умовах збройного конфлікту, що триває. Це зумовило гостру потребу в швидкому розвитку компетентностей слідчих і прокурорів, які раніше не спеціалізувалися на розслідуванні міжнародних злочинів. Автор аналізує стандарти розслідування як унікальний приклад державно-громадського співробітництва, що поєднує знання з міжнародного гуманітарного права, національного законодавства та практичного досвіду. Розкрито структуру стандартів, яка включає міжнародно-правовий, національно-правовий, процесуальний та практичний блоки. За правовою природою стандарти є загальними методичними рекомендаціями – актами м'якого права, затвердженими Генеральним прокурором відповідно до Закону України «Про прокуратуру». У статті відзначено унікальність українського досвіду, проведено порівняльний аналіз українських стандартів з подібними інструментами міжнародних кримінальних судів (МТКЮ, МКС) та національних юрисдикцій (наприклад, Великої Британії). Автор демонструє позитивний вплив стандартів на правозастосовну практику, зокрема щодо обґрунтування контекстуальних ознак воєнних злочинів. Обґрунтовано, що стандарти довели здатність системи кримінальної юстиції до самоорганізації та адаптації в умовах екзистенційної загрози через використання гнучкої моделі впливу на практику.

Ключові слова: воєнні злочини, розслідування воєнних злочинів, методичні рекомендації, методика розслідування злочинів, міжнародне кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, стандарти розслідування воєнних злочинів.

This article is devoted to researching the legal nature, development and implementation of standards for investigating war crimes as an innovative tool for strengthening the capacity of Ukraine's national criminal justice system in the context of the armed conflict caused by Russia's aggression. Since the start of the full-scale invasion, the Ukrainian law enforcement system has faced an unprecedented challenge: the need to investigate a large number of war crimes in the context of ongoing armed conflict. This has created an urgent need to rapidly develop the competencies of investigators and prosecutors who did not previously specialise in investigating international crimes. The author analyses the investigation standards as a unique example of public-private cooperation, combining knowledge of international humanitarian law, national legislation and practical experience. The structure of the standards is revealed, which includes international legal, national legal, procedural and practical blocks. In terms of their legal nature, the standards are general methodological recommendations – soft law acts approved by the Prosecutor General in accordance with the Law of Ukraine 'On the Prosecutor's Office'. The article notes the uniqueness of the Ukrainian experience and provides a comparative analysis of Ukrainian standards with similar instruments of international criminal courts (ICC, ICTY) and national jurisdictions (using the example of the United Kingdom). The author demonstrates the positive impact of standards on law enforcement practice, in particular with regard to the justification of contextual characteristics of war crimes. It is argued that standards have proven the ability of the criminal justice system to self-organise and adapt in conditions of existential threat through the use of a flexible model of influence on practice.

Key words: war crimes, investigation of war crimes, methodological recommendations, methods of investigating crimes, international criminal law, international humanitarian law, standards for investigating war crimes.

Постановка проблеми. З 24 лютого 2022 року українська система кримінальної юстиції зіткнулася з безпрецедентним викликом: необхідністю розслідування десятків тисяч воєнних злочинів. Станом на 29 вересня 2025 року в Єдиний реєстр досудових розслідувань внесено відомості про 184 872 воєнних злочини [1]. Відповіддю на цей виклик стало залучення нових ресурсів, які раніше або не були доступні для національної системи кримінальної юстиції (мобільні лабораторії ДНК, БпЛА для фіксації місця події, важкодоступних місць, 3D сканери, систем штучного інтелекту для аналізу та обробки цифрової інформації тощо) [2, с. 486–487; 3; 4, с. 242–252], або не використовувалися в таких масштабах саме для розслідування воєнних злочинів. Зокрема, до розслідування воєнних злочинів, підтримання публічного обвинувачення були залучені нові слідчі, прокурори, судді, адвокати, які раніше не спеціалізувалися у провадженні щодо цієї категорії кримінальних правопорушень. Через це виник запит на швидкий і ефективний розвиток компетентностей слідчих і прокурорів з розслідування воєнних злочинів.

Основний шлях – професійне навчання (підвищення або розширення професійної кваліфікації) був підсилений створенням робочих інструментів, насамперед баз знань.

Ці завдання реалізовував насамперед Тренінговий центр підготовки прокурорів України (ТЦПУ), який відповідно Закону України «Про прокуратуру» є державною установою, що здійснює підвищення кваліфікації прокурорів (ст. 80 [5]). Цей Центр залучив прокурорів, науковців та представників спеціалізованих громадських організацій з експертними знаннями щодо міжнародного гуманітарного права (МГП) та розслідування воєнних злочинів для проведення тренінгів, а також забезпечив створення численних *пам'яток* (наприклад, про збройні сили РФ, щодо психологічних особливостей ведення травматичного допиту потерпілих/свідків травматичних подій війни, щодо проведення прокурором/слідчим допиту військовополонених, щодо документування файлів та дописів із додатка «Телеграм» тощо), *переліків* (наприклад, умовних скорочень ЗС РФ, запитань для допиту військовополонених військово-облікових спеціальностей тощо), *інструк-*

цій (наприклад, з підготовки ПК для фіксування інформації з відкритих джерел, щодо фіксації відео з Youtube тощо).

З розвитком сучасного етапу збройного конфлікту, спричиненого агресією РФ проти України, особливо після деокупації Київської, Чернігівської областей навесні-влітку 2022 року, стала зрозумілою структура злочинності, пов'язаної з цим конфліктом, – це жорстоке поводження з цивільним населенням і військовополоненими, незаконне позбавлення волі цивільних осіб та їх незаконні переміщення, а також депортація, сексуальне насильство і розграбування, невідбиркові обстріли, напади та бомбардування, організація примусової служби, а пізніше – спричинення шкоди довкіллю та порушення права на справедливий суд.

Розв'язання питання дефіциту слідчих і прокурорів і залучення нових слідчих/прокурорів до розслідування міжнародних злочинів виявило компетентнісний розрив. Більшість з нових слідчих і прокурорів не мали необхідного досвіду як щодо застосування МГП, так і кваліфікації воєнних злочинів, їх розслідування. З часом виник також ризик фрагментації, пов'язаний з формуванням суперечливих підходів як до кваліфікації, так і до застосування норм МГП, у т.ч. через використання слідчими, прокурорами, адвокатами та суддями розрізаних коментарів, рекомендацій, пам'яток, інструкцій тощо. До того ж тиск часу через необхідність негайного реагування у таких провадженнях лише зростає.

Відповідь на запитання, як забезпечити якість та уніфікованість розслідування в умовах масштабування та невідкладності вирішили через створення для прокурорів стислих, проте інформативних і структурованих посібників, присвячених окремим категоріям воєнних злочинів, – стандартів розслідування воєнних злочинів, затверджених Генеральним прокурором. Їх особливість полягає у поєднанні знань з міжнародного права, національного законодавства та вже здобутого практичного досвіду.

У зв'язку з цим постає питання про природу стандартів розслідування воєнних злочинів.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Практика створення певних алгоритмів та правил розслідування злочинів нараховує понад сто років (принаймні досліджень з цих питань) і пов'язана з іменами Ханса Гроса та Рудольфа Рейса [6, с. 386]. Існує значна криміналістична література, а також школи, присвячені методикам розслідування злочинів. Проте, відсутні дослідження, присвячені саме стандартам розслідування воєнних злочинів, затвердженим Генеральним прокурором, оскільки це новий для України досвід.

Мета цього дослідження – з'ясувати правову природу стандартів розслідування воєнних злочинів, ознаки, що відрізняють їх від криміналістичних методик розслідування злочинів, особливості розробки стандартів та встановити чи здійснили вони вплив на правозастосовну практику у справах про воєнні злочини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Практика розробки керівництв чи посібників з розслідування воєнних та інших основних міжнародних злочинів (англ. Core International Crimes: злочин агресії, злочини проти людяності, геноцид і воєнні злочини) існує досить давно і в кожній державі, яка була залучена до збройних конфліктів вона реалізована по-різному. Щодо російсько-українського збройного конфлікту, спричиненого агресією РФ, що триває з лютого 2014 року, як зазначалося вище вживалися як фрагментарні кроки надати відповіді на окремі питання такого розслідування, так і спроби підготувати більш цілісні, з наскрізними відповідями матеріали. Переважно вони стосувалися громадських ініціатив і розслідувань порушень міжнародного права (як до речі, і щодо більшості інших сучасних збройних конфліктів). Наприклад, Нідерландський фонд Global Rights Compliance,

в рамках проєкту MATRA «Посилення спроможності України в розслідуванні та судовому переслідуванні міжнародних злочинів», що фінансується Міністерством закордонних справ Нідерландів, спільно з Т.М.С. Asser Instituut підготував та видав у 2023 році «Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні» [7]. Хоча його цільова аудиторія фахівці-практики з організацій громадянського суспільства, а предмет сфокусований на їхньому ознайомленні з міжнародними стандартами, що стосуються документування міжнародних злочинів в контексті конфлікту, що триває в Україні з 2014 року, систематизовані знання є важливими й для професійних учасників кримінального провадження. Методики розслідування воєнних злочинів були відсутні, хоча практичні посібники з цих питань через рік повномасштабного вторгнення вже з'явилися [8], а ще раніше – ґрунтовні критичні дослідження перших вироків за ст. 438 КК України, що вказували на серйозні недоліки у кваліфікації воєнних злочинів (на той момент поїменованих як порушення законів і звичаїв війни) [9].

Зважаючи на подвійну протиправність воєнних злочинів, особливості юридичної конструкції ст. 438 КК України, відмінності розслідування воєнних злочинів, обумовлені збройним конфліктом, що триває (недоступність місця злочину, небезпеки війни, належність імовірних виконавців злочинів до армії іншої держави, міграція потенційних свідків та жертв, поліюрисдикційність розслідувань, вчинення порушень структурами з певним ланцюгом командування та інше), слідчі, прокурори потребували з одного боку посібника, що містив би стислий виклад релевантних норм МГП, алгоритми кваліфікації за ст. 438 КК України, орієнтири щодо предмета доказування, щодо організації досудового розслідування та приклади оформлення окремих ключових процесуальних рішень тощо. І цей документ повинен був бути структурованим і стислим для того, щоб його можна було осягнути за короткий час. Проте, необхідного ресурсу та часу на організацію цієї роботи виключно в рамках органів прокуратури не вистачало через зайнятість на основному напрямку роботи.

Стандарти стали прикладом державно-громадського співробітництва. Координацію процесу підготовки стандартів та налагодження взаємодії залучених експертів (прокурорів, науковців, представників громадськості) здійснює організація «JustGroup», Проєкт ЄС «Право-Justice» за фінансової підтримки Європейського Союзу. Основним підрозділом ОПГ, в якому проходить розробка та апробація стандартів, є Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту. Організація «JustGroup» забезпечила не лише підбір авторів-розробників, декілька ітерацій внутрішніх обговорень, рецензії зовнішніх експертів, представників професійної спільноти (прокурорів, суддів), але й апробацію окремих елементів стандартів на тренінгах. Фінальні тексти стандартів розглядалися на засіданнях методичної ради Офісу Генерального прокурора (ОПГ) та затверджувалися Генеральним прокурором. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про прокуратуру», Генеральний прокурор має право затверджувати «загальні методичні рекомендації для прокурорів з метою забезпечення однакового застосування норм законодавства України під час здійснення прокурорської діяльності» [5]. Отже, за правовою природою ці стандарти є загальними методичними рекомендаціями, тобто актами м'якого права.

Наразі вже затверджено три стандарти (загальний, щодо воєнних злочинів незаконного позбавлення волі, катування; незаконного переміщення та депортації [10–12]) і у процесі розробки стандарти розслідування воєнних злочинів, пов'язаних з нападами у порушення МГП, примусової мобілізації, проти власності, умисного вбивства, сексуального насильства.

Стандарти є робочим інструментом, що дозволяє слідчому, прокурору швидко зануритися в предметну сферу, що стосується певного воєнного злочину.

Враховуючи подвійну протиправність воєнних злочинів та специфічну юридичну конструкцію ст. 438 КК, структурно стандарти складаються з міжнародно-правового блоку (аналіз норм МГП, практика міжнародних кримінальних судів і трибуналів, елементи (ознаки складу) злочинів); національного-правового (кваліфікація за КК України, розмежування конкуруючих складів); процесуального блоку (предмет доказування, особливості початку досудового розслідування, типові слідчі дії); практичного блоку (успішні кейси, типові помилки).

Здається, що точного відповідника українським стандартам в іноземних юрисдикціях (щоб документ був присвячений окремому воєнному злочину/злочинам, охоплював ключові релевантні положення міжнародного права, національного матеріального та процесуального права, окремі питання організації розслідування таких злочинів) немає.

Це обумовлено унікальністю ситуації, в якій опинилася вітчизняна система кримінальної юстиції, та компетентностей, які вимагаються від професіоналів в кримінальних провадженнях щодо воєнних та інших міжнародних злочинів:

- довготривале існування іншого, відмінного від сучасного підходу щодо внутрішньодержавної правової оцінки ситуації, що склалася з лютого 2014 року, особливо застосовно до окупації Донецької та Луганської областей (в цей період діяння, пов'язані зі збройним конфліктом, переважно кваліфікувалися через призму антитерористичного законодавства, зокрема за групою статей 258+ КК, а також як злочини проти основ національної безпеки України);

- масовість вчинення воєнних злочинів у 2022 році обумовила необхідність залучення до їх розслідування значної кількості нових слідчих, прокурорів, які не мали досвіду у цій сфері; в центральних апаратах та у прифронтових областях були створені спеціальні підрозділи в органах досудового розслідування (СБУ та Нацполіції України) та в органах прокуратури щодо розслідування саме злочинів, пов'язаних зі збройним конфліктом.

- значна кількість слідчих, прокурорів, залучених до розслідування воєнних злочинів, з одного боку, мають часто недостатній рівень підготовки у цій конкретній предметній сфері, а з іншого – сильний професійний досвід розслідування загальнокримінальних злочинів, що загрожувало формуванню різнобіжної правозастосовної слідчо-прокурорської практики та могло негативно вплинути й на судову практику (гіпотетично забезпечити єдність практики міг Верховний Суд через свої правові позиції, проте це був би реактивний, відтермінований і точковий підхід до практики, що вже сформувалася). Крім того, прокурори потребували усталених позицій, бачення ОГП з ключових питань, насамперед щодо кваліфікації воєнних злочинів;

- поставали питання щодо нових підходів з організації процесу доказування у провадженнях щодо воєнних злочинів.

З іншого боку, міжнародній практиці були відомі подібні інструменти, але повною мірою не задовольняли поточні потреби українських прокурорів та слідчих. Щодо іноземної практики, то вбачається існування 3 рівнів інструментів, які можна умовно назвати стандартами для кримінального правосуддя:

- міжнародні – універсальні, не пов'язані з конкретною міжнародною установою, наприклад, Міннесотський протокол щодо розслідування випадків потенційно незаконного позбавлення життя чи Протокол Берклі про розслідування з використанням цифрових відкритих джерел;

- міжнародні – застосовні лише до діяльності окремих міжнародних кримінальних судів та трибуналів або спеціальних механізмів;

- національні – виключно для потреб національної правозастосовної практики, зміст яких обумовлений відповідними положеннями національного законодавства, що пояснює їх неуніверсальність (релятивізм).

Для того щоб зрозуміти особливості стандартів розслідування, слід розглянути декілька прикладів, як це реалізовано в інших юрисдикціях.

Наприклад, у 2009 році було видано посібник МТКЮ з розвинених практик. Його завданням було документування та збереження оперативних процедур і ефективних практик Трибуналу – від початку розслідування – до виконання вироків. Оскільки на той момент стояло питання про завершення місії Трибуналу цей документ вирішував важливе історичне завдання – збереження правової спадщини Трибуналу [13].

Цікавий досвід сформувався в діяльності Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду (ОП МКС), що має 2 види публічних документів, що визначають принципи діяльності Офісу з попереднього вивчення ситуацій, розслідування та відбору справ: стратегії (стратегічне планування й управління) та політики (policy). Є 2 групи політик ОП МКС: процедурно-організаційні (комплементарність і співпраця, селекція та пріоритезація, попереднє вивчення і закриття ситуацій, взаємодія з зовнішніми акторами), а також щодо окремих видів злочинів та категорій жертв (гендернообумовлені злочини, злочини проти дітей, злочини рабства, проти культурних цінностей) (на прикладі цифровізації досудового провадження див. у нашій статті [14]).

Але це документи, що формують загальну політику ОП МКС у певній, конкретній сфері, а не слугують базою знань, посібником та систематизованими кращими практиками. Це швидше не робочий, а політичний інструмент – вищого рівня, який пояснює загальні підходи до розв'язання системних питань, що стоять перед таким органом як Офіс Прокурора.

В окремих державах є свої подібні за значенням документи, але більш прикладного характеру. Вони також пов'язані з повноваженнями керівника органу обвинувачення видавати загальні керівні вказівки для підлеглих та органу в цілому. Наприклад, у Королівській службі з кримінального переслідування (англ. The Crown Prosecution Service, CPS) Великої Британії діють Crownні принципи щодо направлення справ про воєнні злочини та злочини проти людяності (англ. War Crimes/Crimes Against Humanity Referral Guidelines) [15]. Ці Принципи визначають порядок взаємодії двох ключових органів: групи з розслідування воєнних злочинів Контртерористичного командування столичної поліції (англ. the war crimes team of the Metropolitan Police Counter Terrorism Command (SO15)), яка відповідає за розслідування воєнних злочинів, та Відділом з боротьби з тероризмом (CTD) Королівської служби з кримінального переслідування (CPS) в частині забезпечення розслідування та переслідування воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду і катувань на території Великої Британії. Це внутрішній робочий документ SO15 та CTD, що визначає процедуру взаємодії й сферу відповідальності кожного з її учасників: *етап оцінки* (Scoring Exercise), а саме оцінки можливості проведення розслідування; *етап передачі справи до CPS* (Referral to CPS) – консультації на ранній стадії (щодо юрисдикції, можливих імунітетів та кваліфікації злочинів), *завершення розслідування та прийняття рішення про переслідування*. Додатково застережено на зобов'язаннях з розкриття інформації стороні захисту й особливостях використання процедури щодо ордерів на арешт.

Отже, на відміну від стандартів розслідування воєнних злочинів ОГП керівні принципи CPS стосуються лише окремих процесуальних питань, застосовних лише до розслідування і переслідування міжнародних злочинів у Великій Британії.

Стандарти впроваджуються в практику. Одним з прикладів позитивного впливу стандартів на правозасто-

совчу практику стала зміна ставлення слідчих, прокурорів до такого нового елементу (ознаки складу) воєнних злочинів як контекстуальні ознаки (вчинення діяння у контексті та у зв'язку зі збройним конфліктом). Якщо для періоду до запровадження стандартів була характерною відсутність у процесуальних рішеннях обґрунтування цього елементу (ознаки) або його обґрунтування здійснювалося через виклад обставин, характерний для злочину агресії або злочинів проти основ національної безпеки України (від участі Української РСР у створенні ООН), то з часом практикою було прийнято саме формулювання, що було запропоновано першими стандартами [10, с. 104–106].

Висновки. Стандарти розслідування воєнних злочинів довели здатність системи кримінальної юстиції до самоорганізації та адаптації в умовах екзистенційної загрози, до використання партнерства з громадянським суспільством. Було пріоритезовано використання саме гнучкої, м'якої моделі впливу на практику, що формується за допомогою стандартів розслідування воєнних злочинів – структурованих методичних рекомендацій, що поєднують норми

МГП, положення національного законодавства та кращі практики розслідування для забезпечення ефективного кримінального переслідування за конкретні види воєнних злочинів. Аналіз міжнародної практики демонструє відсутність прямих аналогів цим українським стандартам. На відміну від загальних політик ОП МКС чи процедурного керівництва CPS Великої Британії, українські стандарти поєднують три компоненти: детальний правовий аналіз конкретного злочину; практичні інструкції з організації розслідування; приклади успішної практики. Від криміналістичної методики розслідування злочинів стандарти відрізняються комплексним змістом, оскільки включають також положення міжнародного права та інші елементи, не характерні для методик. Наразі актуальним питанням є розвиток отриманого досвіду зі створення та впровадження стандартів розслідування, а також організації їх періодичного перегляду.

Статтю підготовлено на виконання фундаментальної теми «Пріоритезація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повоєнний час» (Державний реєстраційний номер: 0124U005212).

ЛІТЕРАТУРА

1. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ, станом на 29.11.2024. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gr.gov.ua/img/0291fc0c-cddc-4f7a-8625-5e1bf6a06e67/warcrime-29092025ua.jpg?fm=jpg&q=80&fit=max&crop=1247,701,0,100?w=1200&h=700&fit=cover> (дата звернення: 29.09.2025).
2. Шепітько В. Ю., Шепітько М. В. Фіксація доказів вчинення воєнних злочинів. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану* : монографія. Харків, 2023. С. 480–491.
3. Авдеева Г. К., Шевчук В. М. Використання технологій штучного інтелекту та спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану* : монографія. Харків, 2023. С. 491–502.
4. Коваленко А. В. Криміналістичне вчення про збирання, дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні. Київ : Алерта, 2024. 558 с.
5. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII : станом на 7 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
6. Борисов В. І., Шепітько М. В. Поняття воєнних злочинів за Кримінальним кодексом України, Женевськими конвенціями 1949 р. та Римським статутим Міжнародного кримінального суду. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану* : монографія. Харків, 2023. С. 385–412.
7. Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні” (БСР-Україна) / ред.: Р. Аксельсон, А. Микитенко. Global Rights Compliance, 2023. 552 с. URL: <https://globalrightscpliance.com/wp-content/uploads/2023/05/KERIVNICTVO-Z-BAZOVIX-STANDARTIV-ROZSLIDUVANNYA-DLYA-DOKUMENTUVANNYA-MIJNARODNIH-ZLOCHINIV-V-UKRAINI.pdf>
8. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : прак. посіб. / С. С. Чернявський та ін. Норма права, 2023. 322 с.
9. Задоя К. П. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини, вчинені на території Донбасу. Коментар до першого вироку українського суду в справах про порушення законів і звичаїв війни (стаття 438 Кримінального кодексу України). *Юридичний вісник України*. 2017. № 33 (1153). С. 12–13.
10. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина. Схвалено методичною радою, протокол засідання від 16.03.2023 № 3, затверджено Генеральним прокурором України 28.04.2024 / М. І. Пашковський та ін. Київ : Офіс Ген. прокурора, 2023. 122 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf.
11. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Незаконне позбавлення волі та катування. Схвалено методичною радою, протокол засідання від 16.03.2023 № 3, затверджено Генеральним прокурором України 28.04.2024 / М. І. Пашковський та ін. Київ : Офіс Ген. прокурора, 2023. 102 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_katuvannya.pdf.
12. Стандарти розслідування воєнного злочину "Незаконна депортація або переміщення". Методичні рекомендації, схвалено методичною радою, протокол засідання від 26.12.2024 № 9, затверджено в.о. Генерального прокурора 03.03.2025 / М. І. Пашковський та ін. Київ : Офіс Ген. прокурора, 2025. 76 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/standards.unlawful-deportation-or-transfer_web.pdf.
13. ICTY Manual on Developed Practices. Prepared in conjunction with UNICRI as part of a project to preserve the legacy of the ICTY. ICTY – UNICRI, 2009. 242 p. URL: https://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/ICTY_Manual_on_Developed_Practices.pdf (date of access: 30.09.2025).
14. Пашковський М. І. Питання цифровізації досудового провадження у стратегічних документах Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 12. С. 632–648.
15. The Crown Prosecution Service. War Crimes/Crimes Against Humanity Referral Guidelines. Updated 30 September 2019. _The Crown Prosecution Service_. URL: <https://www.cps.gov.uk/publication/war-crimescrimes-against-humanity-referral-guidelines>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ПОКАЗНИКИ ВИМІРЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНІ

INDICATORS FOR MEASURING THE EFFICIENCY OF LAW ENFORCEMENT BODIES IN UKRAINE

Решіна Ю.С., к.е.н., доцент,
науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
*Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена актуальній проблемі визначення показників вимірювання ефективності органів правопорядку в Україні. В умовах повномасштабної агресії російської федерації, органи правопорядку мають виконувати завдання кримінального провадження, сформульовані у статті другій Кримінального процесуального кодексу України. З другого боку, Україна як країна-кандидат на вступ до Європейського Союзу, має певні чітко визначені зобов'язання. У статті увага зосереджується на завданні із реформування всього правоохоронного сектору як частини середовища безпеки України, яке отримала Україна від Європейської Комісії, і прийнятті на його виконання низки нормативно-правових актів, в першу чергу, «Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки». Зміст і напрями реформування органів правопорядку (органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Служби безпеки України та Державної митної служби України) в цьому документі визначають, зокрема систему управління, орієнтовану на результат відповідно до встановлених пріоритетів. Ця система, серед іншого, передбачає визначення ключових показників ефективності (KPI), на підставі яких буде проводитися оцінка ефективності та якості роботи органів правопорядку й прокуратури. Ключові показники ефективності (KPI) мають базуватися на принципах методики SMART (Specific – конкретний, Measurable – вимірний, Achievable – досяжний, Reasonable – розумний, обґрунтований, Timebound – обмежений у часі) і раніше не застосовувалися в національних органах правопорядку. В статті у якості прикладу розглядається досвід Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду із визначення стратегічних цілей діяльності і відповідних ним ключових показників ефективності (KPI) і пропонуються стратегічні цілі діяльності та можливі ключові показники ефективності (KPI) органів правопорядку в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження, ключові показники ефективності (KPI), методика SMART, євроінтеграція, реформа органів правопорядку.

The article is devoted to the present issue of determining performance indicators of law enforcement agencies in Ukraine. In the conditions of full-scale aggression of the Russian Federation, law enforcement agencies must carry out the tasks of criminal proceedings, formulated in Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. On the other hand, Ukraine, as a candidate country for accession to the European Union, has certain clearly defined obligations. The article focuses on the task of reforming the entire law enforcement sector as part of the security environment of Ukraine, which Ukraine received from the European Commission, and the adoption of a number of regulatory legal acts for its completion, primarily the "Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023–2027". The content and directions of reforming law enforcement agencies (Prosecutors' offices, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the National Police of Ukraine, the State Border Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the Bureau of Economic Security of Ukraine, the Security Service of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine) in this document determine, in particular, a management system focused on results in accordance with the established priorities. This system, among other things, provides a definition of Key performance indicators (KPIs), on the basis of which the efficiency and quality of the work of law enforcement agencies and the Prosecutor's office will be assessed. Key performance indicators (KPIs) should be based on the principles of the SMART methodology (Specific, Measurable, Achievable, Reasonable, Timebound) and have not previously been used in national law enforcement agencies. As an example, the article examines the experience of the Office of the Prosecutor of the International Criminal Court in defining strategic objectives and corresponding Key performance indicators (KPIs) and proposes strategic objectives and possible Key performance indicators (KPIs) for law enforcement agencies in Ukraine.

Key words: criminal proceedings, key performance indicators (KPIs), SMART methodology, European integration, law enforcement reform.

Постановка проблеми. Проблема визначення ефективності діяльності органів правопорядку не є новою. Втім її актуальність не зменшується – завдання кримінального провадження мають бути виконані навіть в надзвичайно важких умовах повномасштабної агресії РФ, яку наразі переживає Україна. Головне завдання Українського народу – побороти ворога, який на думку більшості українців, прагне знищити українську націю. Війна йде за незалежність нашої держави, за майбутнє наше і наших дітей. Водночас до Конституції України у лютому 2019 році було внесено стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (далі – ЄС) та в Організації Північноатлантичного договору. Як показують численні соціологічні опитування, кількість громадян України, які підтримують вступ України до ЄС з початку повномасштабного вторгнення зростає і сягає більше, ніж 80%. Так, у червні 2022 року Україна набула статус кандидата на вступ до ЄС, але водночас Євроко-

місія визначила сім необхідних кроків, серед яких: ухвалення комплексного стратегічного плану реформування всього правоохоронного сектору як частини середовища безпеки України [1]. Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 схвалено «Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки» (далі – Стратегічний план) [2]. Зміст і напрями реформування органів правопорядку в цьому документі визначають, зокрема систему управління, орієнтовану на результат відповідно до встановлених пріоритетів, яка, серед іншого, передбачає визначення ключових показників ефективності (KPI), на підставі яких буде проводитися оцінка ефективності та якості роботи органів правопорядку й прокуратури.

Стан наукової розробки. Ефективність результату людської діяльності досліджувалась переважно представниками економічних наук. Саме економічні науки

оперують до ефективності, тобто співвідношення отриманого (результату) до вкладеного (витрат). Класики менеджменту – науки управління запропонували показники, якими можна вимірювати ефективність діяльності працівників в організації. Так, Ф. Тейлор – засновник наукової організації праці вивчав фактори, що впливають на продуктивність праці, П. Друкер зосередився на ефективності праці керівника, а Д. Парментер пізніше запропонував набір показників – KPI, які встановлюються відповідно до стратегічних цілей організації, ставити які за методикою SMART ще пізніше обгрунтував Дж. Т. Доран. В науці кримінального процесу досліджували результативність правоохоронних органів в своїх роботах Андрійченко Н. С., Глинська Н. В., Капліна О. В., Лобойко Л. М., Лупало О. А., Савчук Р. М., Шило О. Г. та ін. На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Гюльмагомедова Д. О. «Стратегічне управління результативністю діяльності органів досудового розслідування в умовах цифровізації», в якому, зокрема, визначено ключові концепції та фактори, що впливають на ефективність функціонування правоохоронних органів. Проте за час дії Стратегічного плану ґрунтовних наукових досліджень щодо методики, інструментів, досвіду визначення ключових показників ефективності (KPI) якості роботи органів правопорядку й прокуратури не з'явилося.

Мета статті – визначити можливі показники для вимірювання ефективності діяльності органів правопорядку в Україні, враховуючи нормативно затверджену стратегію їх реформування. Стаття публікується на виконання фундаментальної теми «Пріоритезація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повоєнний час», № держ. реєстр. в УкрІНТЕІ: 0124U005212. Наук. кер. теми – д.ю.н., проф. Глинська Н. В., к.ю.н., ст. наук. співроб. Авдєєва Г. К. Виконавець: НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України.

Виклад основного матеріалу. В преамбулі Стратегічного плану наголошується на проблемах (організаційних та інших), з якими зіштовхнулись органи правопорядку в ході збройної агресії РФ проти України, що вплинули на їхню здатність ефективно виконувати свої функції із забезпечення національної безпеки України. Далі зазначається, що зміни, яких потребують органи правопорядку, мають бути комплексними і стосуватися всіх аспектів їх функціонування та враховувати міжнародні стандарти, а також позитивно вплинути на подальшу гармонізацію кримінального та кримінального процесуального законодавства України зі стандартами ЄС. До стратегічних пріоритетів у документі належать: (1) дієвість і ефективність органів правопорядку та прокуратури як невід'ємної складової сектору безпеки і оборони, в межах якого вони забезпечують національну безпеку України, у тому числі громадські безпеку й порядок, протидіють злочинності з урахуванням стратегічних цілей та відповідно до стандартів прав людини і основоположних свобод, у тому числі із забезпеченням гендерної рівності; (2) послідовна кримінальна політика, пріоритетом у якій є запобігання злочинності, невідворотність відповідальності, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення інтересів потерпілого; (3) оперативність кримінального провадження з дотриманням міжнародних стандартів та принципу верховенства права; (4) система управління, орієнтована на результат відповідно до встановлених пріоритетів; (5) комплексна цифрова трансформація та (6) відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність.

Термін «органи правопорядку» в українському законодавстві з'явився в результаті Конституційної реформи щодо правосуддя 2016 року і відповідно до пункту другого статті 131-1 Конституції України, це органи, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями яких, організацію і процесуальне керівництво досудовим

розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження здійснює прокуратура. Визначення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій містить частина перша статті 233 та частина перша статті 246 Кримінального процесуального кодексу України відповідно, а перелік таких органів – оперативні підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, органів Державного бюро розслідувань, органів Бюро економічної безпеки України, органів Державної прикордонної служби України, органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, підрозділ детективів, оперативно-технічний підрозділ та підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України (стаття 41 Кримінального процесуального кодексу України). Відповідно до пункту шістнадцятого частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» частину сектору безпеки і оборони України становить система правоохоронних та державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями. Наразі Стратегічний план застосовується, зокрема, до органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Державного бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Служби безпеки України та Державної митної служби України. На думку Генерального прокурора, Стратегічний план – це підґрунтя для створення операційного плану, котрий міститиме детальний перелік завдань, заходів і показників для реформування органів правопорядку [3].

Кабінет Міністрів України розробив «План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки», схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р (зі змінами) (далі – План заходів) [4], у пункті 4 якого виділено заходи системи управління, орієнтованої на результат відповідно до встановлених пріоритетів та, серед іншого, передбачено визначення ключових показників ефективності (KPI), на підставі яких буде проводитися оцінка ефективності та якості роботи органів правопорядку та прокуратури (пункт 4.3): (1) розроблення та подання до Верховної Ради України законопроекту щодо визначення (удосконалення) основних критеріїв оцінки ефективності та якості роботи органів правопорядку та прокуратури, а також системи їх оцінювання. Складові ключових показників ефективності (KPI) роботи органів правопорядку та прокуратури повинні містити: кількісні параметри, наперед виявлені, головні чинники успіху органу, які включають результативність роботи органу, його підрозділів; економічну результативність витраченого ресурсу органу на виконання визначених законодавством завдань; ефективність роботи працівників органу; задоволеність персоналу виконаною роботою; показники інтегрування гендерного підходу і ефективної протидії проявам дискримінації. Критерії KPI повинні базуватися на принципах методик SMART із очікуваним результатом – подання законопроекту до Верховної Ради України; (2) розроблення та впровадження ключових показників ефективності (KPI) у систему оцінки ефективності та якості роботи органів правопорядку та прокуратури відповідно до їх компетенцій та з урахуванням результатів аналізу особливостей структурних підрозділів у межах кожного органу із очікуваним результатом – впровадження ключових показників ефективності (KPI) в систему оцінки ефективності та якості роботи органів правопорядку та прокуратури; (3) відмова від використання статистичних показників для оцінки якості роботи органів правопорядку та прокуратури і запровадження показників, орієнтованих на резуль-

тат для людини, на довіру громадян та співпрацю з ними із очікуваним результатом – змінена система показників оцінки якості роботи.

Відповідно до «Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2025 рік», затвердженого Постановою Верховної Ради України від 11 лютого 2025 року № 4228-IX (пункт 335) (далі – План законопроектної роботи) [5], зі строком подання до Верховної Ради України – листопад і строком розгляду – IV квартал запланований проект Закону щодо визначення (удосконалення) основних критеріїв оцінки ефективності та якості роботи органів правопорядку та прокуратури, а також системи їх оцінювання, а обґрунтування необхідності його прийняття – посилення на Стратегічний план.

Наразі у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» з питань підвищення ефективності діяльності органів прокуратури» від 06.08.2025 р. № 13603 (далі – Законопроект № 13603) [6], який знаходиться на розгляді у Комітеті Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності і яким вносяться зміни до Закону України «Про прокуратуру» і впроваджується та регламентується порядок присвоєння прокурорам державних рангів (Державний радник юстиції 1, 2 і 3 рангів та інші державні ранги прокурорів) та символіка прокуратури і знаки розрізнення прокурорів. Його автори переконані в тому, що присвоєння працівникам органів прокуратури державних рангів може стати стимулом та одним із дієвих механізмів мотивації молодих працівників органів прокуратури, підвищення кваліфікаційного рівня прокурорів, забезпечення високої якості та результативності показників їх роботи при виконанні завдань кримінального провадження. Проте це не перша спроба підвищити ефективність роботи прокурорів шляхом стимулювання прокурорів, але за допомогою повернення класних чинів працівникам органів прокуратури, які були передбачені у Законі України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ і втратили чинність після прийняття Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII. Проектом Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» щодо підвищення ефективності діяльності органів прокуратури» від 13.02.2020 р. № 3062 (далі – Законопроект № 3062) [7], співавторами якого були автори Законопроекту № 13603, вже пропонувалось збереження раніше існуючого присвоєння працівникам органів прокуратури класних чинів як одного із дієвих механізмів по підвищенню кваліфікаційного рівня прокурорів, забезпеченню високої якості та результативності показників їх роботи. На нашу думку, обидва законопроекти жодним чином не запроваджують в органи прокуратури та/або органи правопорядку України критерії ключових показників ефективності (KPI), що базуватимуться на принципах методики SMART, адже насправді і класні чини працівників органів прокуратури, і державні ранги прокурорів – це про інше, що швидше повертає прокуратуру і прокурорів у минуле, ніж спрямовує у майбутнє органів правопорядку, пріоритети реформування яких визначив Стратегічний план.

Тому важливо визначитися із показниками і методикою, які планується впровадити в діяльність органів правопорядку. Отже, ключові показники ефективності (KPI, від англ. Key performance indicators – розробка концепцій яких належить Ф. Тейлору, П. Друкеру, Д. Парментеру та ін.) – це вимірні показники, що застосовуються в науці управління (менеджменту), які оцінюють прогрес або успішність конкретного процесу, проекту або цілі, та використовуються для визначення ефективності діяльності й мають універсальний характер для застосування. Методика SMART вперше була запропонована Дж. Т. Дораном у 1981 р. у журналі «Management Review» [8] для того, щоб ставити конкретні, вимірні, розумні (обґрунтовані)

та обмежені у часі цілі (SMART – це акронім: Specific – конкретний, Measurable – вимірний, Achievable – досяжний, Reasonable – розумний, обґрунтований, Timebound – обмежений у часі) щодо управління проектами та людьми. Взаємозв'язок між KPI та методикою SMART ефективність вимірюється у відповідності із встановленими цілями [9, с. 88].

Насправді ще у 2016 році, тобто майже десять років тому, Міністерство фінансів України вже розроблювало ключові показники ефективності (KPIs) для Державної фіскальної служби України (далі – ДФС), назвав їх основою реформи ДФС, спрямовану на: зменшення корупції в ДФС, рівня необґрунтованих перевірок та донарахувань ДФС та рівня податкового боргу, який має бути повернутий бізнесу, а також підвищення ефективності апеляційних оскаржень, мінімізації людського фактору та покращення якості сервісів. Це були конкретні задачі за визначеними напрямками: (1) Сервісні функції; (2) Організаційна структура, (3) Добровільна сплата, (4) Ризик орієнтовний підхід, (5) Функції аудиту та апеляції; (6) Робота з боргом, (7) Митниця – із постійним та публічним контролем виконання [10]. Але ця ініціатива не була у подальшому реалізована [11].

Корисним для розробки напрямів оцінки ефективності діяльності та KPI органів правопорядку України може стати досвід Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду, який у «Стратегічному плані на 2023-2025 рр.» визначив десять стратегічних цілей, зокрема, активізація зусиль національних органів влади щодо боротьби із безкарністю, Офіс – цифровий технологічний лідером, забезпечення ефективного розслідування та кримінального переслідування сексуальних та гендерно зумовлених злочинів, а також злочинів проти дітей та ін. [12], до яких застосувалися двадцять сім ключових показників ефективності, що відображено у «Звіті Суду щодо Ключових показників ефективності (KPI). Результати та аналіз KPI у Стратегічному плані Міжнародного кримінального суду (2023–2025)» [13]. Наприклад, Стратегічна ціль 1 «Прийняття рішень у судовій залі»: KPI 1.1 «Час, що минув між ключовими судовими рішеннями/діяльністю, порівняно з цільовими термінами, зазначеними в Практичному посібнику палат», KPI 1.2 «Відсоток скасованих днів слухань від загальної кількості запланованих днів слухань», KPI 1.3 «Кількість заявок про видачу ордерів на арешт та викликів до суду, поданих Офісом», KPI 1.4 «Співвідношення висунутих звинувачень до підтверджених та засуджених (за результатами ордерів, рішень про затвердження, судових розглядів та апеляцій)» та ін.

Висновки. Щодо показників вимірювання ефективності (KPI) органів правопорядку, то «План законопроектної роботи», коли визначає очікувані результати прийняття відповідних законів, виділяє: економічну результативність витраченого ресурсу органу на виконання визначених законодавством завдань; ефективність роботи працівників органу; задоволеність персоналу виконаною роботою; показники інтегрування гендерного підходу і ефективної протидії проявам дискримінації. В найзагальнішому вигляді основні напрями оцінки ефективності діяльності, на нашу думку – це стратегічні цілі діяльності органів правопорядку, наприклад: довіра населення, дотримання прав людини, невідворотність покарання, стовідсотковий рівень розкриття злочинів (за певними видами кримінальних правопорушень), нульова злочинність (за певними видами кримінальних правопорушень), низький рівень рецидиву кримінальних правопорушень, розумні строки досудового розслідування і судового розгляду, цифровізація кримінального провадження та ін. Якщо звернутися до Стратегічного плану, то можна спробувати у найпростішому вигляді їх представити наступним чином:

Стратегічна ціль 1. Дієвість органів правопорядку. KPI1.1: Збір доказів російської агресії проти України. KPI1.2: Збір доказів іншої злочинної діяльності (шахрайських

кол-центрів, організованих кримінальних спільнот, в т.ч. транснаціональних з торгівлі людьми, зброєю, наркотичними речовинами тощо). КРІ 1.3: Міжнародне співробітництво. КРІ 4.1: Закриття кримінального провадження.

Стратегічна ціль 2. Запобігання злочинності. КРІ 2.1: Кримінологічна профілактика. КРІ 2.2: Відвернення кримінальних правопорушень. КРІ 2.3: Припинення кримінальних правопорушень.

Стратегічна ціль 3. Оперативність кримінального провадження. КРІ 3.1: Строки досудового розслідування. КРІ 3.2: Зупинення досудового розслідування. КРІ 3.3: Закінчення

досудового розслідування. КРІ 3.4: Продовження строку досудового розслідування.

Стратегічна ціль 4. Цифровізація кримінального провадження. КРІ 4.1: Електронні докази. КРІ 4.2: Внутрішні електронні системи органів правопорядку. КРІ 4.3: Дистанційне досудове розслідування. КРІ 4.4: Використання технологій штучного інтелекту.

Стратегічна ціль 5. Відкритість, прозорість, підзвітність і незалежність. КРІ 5.1: Доступ до публічної інформації. КРІ 5.2: Боротьба з корупцією. КРІ 5.3: Громадський контроль.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС / Представництво Європейського Союзу в Україні. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/рекомендації-європейської-комісії-щодо-статусу-україни-на-членство-в-єс_uk?s=232
2. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки : схвал. Указом Президента України від 11 трав. 2023 р. № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>
3. АПУ та ОГП презентували проєкт Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України. Асоціація правників України [веб-сайт]. Новини. 23 бер. 2023. URL: <https://uba.ua/ukr/news/apu-ta-ogp-prezentuvali-proekt-kompleksnogo-strategichnogo-pla-nu-reformuvannja-organv-pravoporjadku-jak-chastini-sektoru-bezpeki-oboroni-ukraini>
4. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серп. 2024 р. № 792-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-%D1%80#Text>
5. План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2025 рік : затвердж. Постановою Верховної Ради України від 11 лют. 2025 р. № 4228-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4228-20#Text>
6. Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" з питань підвищення ефективності діяльності органів прокуратури» : проєкт Закону від 06.08.2025 р. № 13603. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57001>
7. Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" щодо підвищення ефективності діяльності органів прокуратури : проєкт Закону від 13.02.2020 р. № 3062. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/1052>
8. Doran G.T. There's a SMART Way to Write Management's Goals and Objectives. Journal of Management Review. 1981, 70. P. 35-36. URL: <https://community.mis.temple.edu/mis0855002fall2015/files/2015/10/S.M.A.R.T-Way-Management-Review.pdf>
9. Гюльмагомедов Д. О. Стратегічне управління результативністю діяльності органів досудового розслідування в умовах цифровізації : дис. ... д-ра філос. : 281 / Гюльмагомедов Денис Олександрович ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. – Київ, 2025. – 353 с. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/items/15015fa9-9d4a-4e97-bf94-a0855cadd983>
10. Міністерство фінансів України. Ключові показники ефективності (KPIs) для Державної фіскальної служби. 32 с. URL: <https://mof.gov.ua/uploads/redactor/files/KPI%20для20ДФС.pdf>
11. Курілов Є. КРІ для ДПС: чи вдасться цього разу? Чи необхідний для цього окремий закон? URL: <https://azones.law/analytics/kri-dlya-dps-chy-vdastsya-tsogo-razu-chy-neobhidnyj-dlya-tsogo-okremyj-zakon/>
12. International Criminal Court. Office of the Prosecutor Strategic Plan 2023-2025. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-08/2023-strategic-plan-otp-v.3.pdf>
13. International Criminal Court. Report of the Court on Key Performance Indicators (KPIs) Results and Analysis of the KPIs in the International Criminal Court Strategic Plan (2023-2025). URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-07/2024-KPI-ENG.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ВПЛИВ ПРОБЛЕМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВІДВОДУ (САМОВІДВОДУ) НА ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧИХ СУДДІВ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

THE INFLUENCE OF PROBLEMATIC ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF RECUSAL (SELF-RECUSAL) ON THE ACTIVITIES OF INVESTIGATING JUDGES OF THE HIGH ANTI-CORRUPTION COURT OF UKRAINE

Крицька І.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Філіппова Д.О., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В українському законодавстві інститут відводу (самовідводу) представляє собою передусім гарантію. Вона покликана забезпечити те, щоб діяльність учасників, які здійснюють кримінальну процесуальну діяльність була виявом незалежності та справедливості, а також сприяти дотриманню прав людей і належній реалізації вимог закону. Аби в практичній площині (наприклад, при роботі посадових осіб Вищого антикорупційного суду України) вказане правове явище функціонувало саме таким чином і відповідало сенсу, що в нього закладася при впровадженні, є потреба у доскональному вивченні такого роду механізму, а так само дослідженні його проблематики, для подальшого пошуку ефективних шляхів її нівелювання.

У науковій статті виснувано, що проблемні моменти можуть бути вирішені зокрема завдяки: виокремленню з судової практики усталених й узгоджених правових позицій, на базі яких можна внести зміни до чинного законодавства; проведенню освітньої діяльності для представників судової гілки влади; створенню і подальшому активному впровадженню у практичну площину онлайн-платформи, яка завдяки штучному інтелекту та вбудованим алгоритмам змогла б перевіряти папери на обґрунтованість викладених у них позицій та відповідність чинному законодавству.

На доповнення до вищевикладеного доцільно зауважити, що з огляду на суттєву кількість поставлених завдань в рамках цієї роботи, а також зважаючи на потребу у наділенні її науковою новизною, актуальністю й багатоаспектністю, було комплексно застосовано підходи наукового пошуку. Так, використання діалектичного методу дослідження, як методологічного підґрунтя, виявилось у поглибленому розгляді фундаментального для теми поняття інституту відводу (самовідводу) у його динаміці та взаємозв'язку з іншими інститутами. Формально-юридичний метод дав змогу визначити потрібні орієнтири для належного здійснення телеологічного тлумачення положень Кримінального процесуального кодексу. Водночас, формально-логічний метод став засобом виявлення зв'язку між нормами закону та проблематикою, що спостерігається на практиці.

Ключові слова: відвід, інститут відводу (самовідводу), слідчий суддя, суд, Вищий антикорупційний суд, правова невизначеність.

In Ukrainian legislation, the institution of recusal (self-recusal) is primarily a guarantee. It is designed to ensure that the activities of participants who carry out criminal procedural activities are a manifestation of independence and justice, as well as to promote the observance of people's rights and the proper implementation of the requirements of the law. In order for the specified legal phenomenon to function in a practical way (for example, during the work of officials of the High Anti-Corruption Court of Ukraine) and correspond to the meaning that was embedded in it during implementation, there is a need for a thorough study of this kind of mechanism, as well as a study of its problems, for further search for effective ways to level it.

The scientific article concludes that problematic points can be solved in particular thanks to: separation from judicial practice of established and agreed legal positions, on the basis of which changes can be made to the current legislation; conducting educational activities for representatives of the judicial branch of government; creation and further active implementation of the online platform in the practical plane which, thanks to artificial intelligence and built-in algorithms, would be able to check the papers for the validity of the positions presented in them and compliance with current legislation.

In addition to the above, it is advisable to note that in view of the significant number of tasks set within the framework of this work, as well as in view of the need to endow it with scientific novelty, relevance and multifacetedness, scientific research approaches were comprehensively applied. Thus, the use of the dialectical research method as a methodological basis was manifested in an in-depth consideration of the fundamental concept of the institution of withdrawal (self-withdrawal) in its dynamics and relationship with other institutions. The formal and legal method made it possible to determine the necessary guidelines for the proper implementation of the teleological interpretation of the provisions of the Criminal Procedure Code. At the same time, the formal-logical method became a means of identifying the connection between the norms of the law and the problems observed in practice.

Key words: recusal, institute of recusal (self-recusal), investigating judge, court, High Anti-Corruption Court of Ukraine, legal uncertainty.

Постановка проблеми. Наразі існує низка викликів, з якими стикаються правозастосовці при використанні відводу (самовідводу), і які першочергово пов'язані з недостатньо чітким нормативним регулюванням згаданого інституту. До таких віднесено, зокрема: відсутність усталеного погляду щодо належності звернення у вітчизняних справах до правового явища «сторонній спостерігач»; невизнання процесуальним зловживанням таких заяв, що подані вперше, та в той же час через очевидні мотиви паралізації нормального ходу провадження, що проявляється у необґрунтованому характері актів, часу їх надання і з використанням невичерпності

переліку підстав для відводу (самовідводу); правова невизначеність в аспекті розуміння того, що означає словосполучення «ознаки зловживання правом».

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання, розкриті у даній роботі, були предметом розгляду таких науковців як Семенков, Криворучко тощо. Правники з різних сторін підходили до виокремлення суперечливих аспектів в інституті відводу (самовідводу), але, при цьому, їх напрацювання мають чимало точок зіткнення. Останнє закономірно свідчить про реальне існування спектру питань, який потребує аналізу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснення аналізу судової практики, що демонструє прогалини та неузгодженості в положеннях українського законодавства; вивчення вектору, якого притримується ЄСПЛ у власних рішеннях та іншого доробку представників судових органів різних держав світу; виокремлення позитивних та негативних аспектів які виникають у зв'язку з невичерпністю підстав для відводу (самовідводу).

Виклад основного матеріалу. Інститут відводу (самовідводу) має вагоме значення в кримінальному процесі. Цей факт обумовлений, передусім, правовою природою вказаної сукупності норм, оскільки саме вони: врегульовують конфліктні відносини; відіграють превентивну роль в аспекті виникнення зловживань під час провадження; забезпечують транспарентність роботи органів, що представляють державу; підвищують рівень довіри суспільства до осіб, наділених владними повноваженнями; забезпечують від неповного дослідження обставин, важливих для розгляду справи. Окрім переліченого, необхідно також наголосити на гарантійному характері описаного правового явища, бо фактично йдеться про запоруку того, що суб'єкти, які сприяють кримінальному судочинству, є об'єктивними та неупередженими у своїх діях. Останнє ж закономірно впливає на справедливість, обґрунтованість і вмотивованість їх рішень.

У світлі цього доцільно звернути увагу й на те, як функціонування інституту відводу (самовідводу) корелює із впровадженням у практичну площину положень чинного законодавства. Так, мова, зокрема, про забезпечення таких аспектів, як: належне виконання завдань кримінального провадження, регламентованих ст. 2 Кримінального процесуального Кодексу України (далі – КПК); реальна дія загальних засад кримінального провадження, що насамперед передбачені у ст. 7 КПК (а саме верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, публічність, змагальність сторін тощо) [1]; дотримання ст. 6 Європейської конвенції про права людини (далі – ЄКПЛ); реалізація положень, які стосуються суддівської етики [2]. Попри все зазначене, робота з інститутом відводу (самовідводу) демонструє притаманний йому, як і будь-якому правовому феномену, ряд суперечливих аспектів. Вони, при цьому, безпосередньо мають вплив на роботу посадових осіб й інституцій загалом, до яких належать і Вищий антикорупційний суд України (далі – ВАКС) та слідчі судді, що працюють в ньому зокрема.

Оскільки питання боротьби з корупцією в нашій державі завжди було гострим і набуло ще більшої актуальності у зв'язку з війною, проблематика згаданого процесуального механізму, яка може стати на заваді реалізації судовою гілкою влади своїх повноважень повною мірою, потрапила в орбіту наукових розвідок правників та аналітичних звітів окремих установ та організацій тощо. До останніх долучилась і громадська антикорупційна організація «Transparency International Ukraine». Саме її експерти, здійснивши аналіз практики ВАКС стосовно розгляду самовідводів слідчих суддів/суду, встановили перелік найрозповсюдженіших підстав для їх заявлення. З-поміж інших особливої уваги заслуговує близьке знайомство з учасником провадження, що може виступати, наприклад, товаришем слідчого судді або суду, або ж навіть колишнім клієнтом. Як з'ясували правники ГО, зазвичай в подібних випадках достатньо очевидними є ризики, що загрожують належному здійсненню судового контролю/судочинства, і саме тому подібні відводи задовольняються оперативнo, але є і винятки [12].

Так, в ухвалі від 22.09.2022р. по справі № 991/3959/22 було постановлено відмовити в задоволенні заяви слідчого судді ВАКС про самовідвід. Останній пояснював власну позицію приятельськими стосунками із захисником, що могло бути причиною для виникнення сумнівів у його неупередженості та об'єктивності з боку

«стороннього спостерігача». Водночас, мотивувальна частина вищевказаного рішення закріпила, що ми живемо в неоднорідному соціумі, який складається з різних індивідів, зважаючи на їх вік, освіту, культуру, майновий стан тощо, тому орієнтуватись головним чином на позицію умовної особи не є достатньо обґрунтованим й закономірним. Це і стало причиною відмови у задоволенні самовідводу [8].

Описаний підхід є актуальним для аналізу, зважаючи на те, що в такому разі спостерігається явище правової невизначеності. Так, доцільно звернути увагу на Бангалорські принципи поведінки судді від 19 травня 2006 року, зокрема перший показник «незалежності», другий показник «об'єктивності» й четвертий показник «дотримання етичних норм». Вони закріплюють, що суддя повинен заявити самовідвід коли для нього не є можливим винесення об'єктивного рішення, або ж коли якраз таки у стороннього спостерігача могли б виникнути сумніви в неупередженості судді [3].

Такого ж вектору дотримується і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як випливає із його усталеної практики, зокрема на прикладі справ «Фей проти Австрії» (№ 14369/88 п. 27, 28 і 30) [4], «Веттштайн проти Швейцарії» (заява № 33958/96, п. 42) [5], «Piersac vs Belgii» (заява № 8692/79, п. 30) [6], наявність безсторонності має визначатися за допомогою суб'єктивного та об'єктивного критеріїв (або аспектів). До останнього інституція і відносить побоювання стосовно неупередженості судді з точки зору зовнішнього спостерігача, що демонструється у рішенні Суду по справі «Купріянов проти Кіпру» (заява № 73797/01, п. 119) [7].

Виходить, що напрацювання міжнародної спільноти, які мають бути враховані в українській судовій практиці, суперечать позиції певних суб'єктів правозастосування. Це, в свою чергу, спричиняє нівелювання правової певності, що стосується, наприклад, і вже згаданих слідчих суддів, яким важливо розуміти на що спиратись в контексті вирішення питання заявлення самовідводу.

Не менш значущою є проблема, зумовлена положеннями ст. 75 КПК. Йдеться про невичерпний характер переліку обставин, які викликають сумніви у неупередженості слідчого судді, відповідно до п. 4 ч. 1 вказаної норми [1]. Так, хоч зазначене є закономірним і досить розповсюдженим інструментом законодавця, що апіорі не здатен врахувати та прописати абсолютно кожен юридичний факт, це не усуває можливостей для процесуальних зловживань з використанням згаданої статті. Телеологічне тлумачення розглядуваного положення свідчить про існування певної свободи розсуду під час його застосування у зацікавлених суб'єктів, а це явище водночас створює простір для неоднорідних й часом цілеспрямовано маніпулятивних інтерпретацій права та ускладнює прогнозованість судових рішень. Також є показовим, що у ВАКС, станом на 2024 рік, було відмовлено в задоволенні вимог 183 заяв про відвід (самовідвід), а це 80% з розглянутих по суті. Така статистика передусім унаочнює їх невмотивованість, на що й впливає відсутність чіткої регламентації цього аспекту [11].

Безперечно, результати активної роботи ЄСПЛ, чималий обсяг релевантної національної судової практики та сформовані в окресленому питанні правові звичаї є своєрідним механізмом, що нейтралізує негативні наслідки розглянутого, проте важливо пам'ятати яким цінним ресурсом є час, зокрема і на стадії досудового розслідування.

Дійсно, недобросовісне заявлення відводу, навіть вперше, наприклад, коли слідчий суддя має у встановлені законом (ст. 186 КПК) строки розглянути клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу, може бути виявом спроби затягнути кримінальне провадження. Такі ситуації доцільно розглядати як процесуальне зловжива-

ння, бо хоч КПК називає даним словосполученням обмежену кількість випадків (ч. 4 ст. 81 й ч. 1 ст. 349 КПК), більшість юристів переконані, що цього недостатньо [1]. Правники піддають критиці такий підхід, спираючись на широкий сенс юридичного поняття та його прояв у значно більшій кількості сфер (як-от, постійні безпідставні клопотання про відкладення розгляду справи; необґрунтовані заяви про вчинення злочину, що, зважаючи на зміст, не реєструються в ЄРДР, і цей факт надалі ще й оскаржується суб'єктами їх подання та ін.) [13].

Стосовно ж заявлених повторно або почергово різними представниками сторони відводів одному слідчому судді, висловились Голова ВАКС – В. В. Михайленко. Правнича зауважила, що як показує практика, досить часто захист використовує вказане як інструмент для перешкоджання нормальному руху процесу, тому стратегічно важливою є наявність в КПК дозволу залишати вказані процесуальні звернення без розгляду [14]. При цьому, закон вказує на так звані «ознаки зловживання правом», не конкретизуючи їх у відповідному аспекті. Тобто знову відсутня чітка урегульованість, що могла б існувати, наприклад, у вигляді відповідних критеріїв і бути орієнтиром для правозастосовників. Тим паче, аналіз судових напрацювань демонструє, що через регулярність описаного явища і систематичне звернення до ч.4 ст.81 КПК України, де-факто, такі параметри вже розроблені [1]. Йдеться про частоту подання заяв, наявність в них виключно посилань на загальні положення без належної конкретизації та демонстрації кореляції з розглядуваною справою, збіг моменту подачі документу з тими чи іншими процесуальними строками, репутаційний тиск на суддо.

Ілюструє вплив відсутності правової визначеності на інститут відводу (самовідводу), наприклад, і наявність окремої думки судді Тимура Хамзіна щодо ухвали колегії суддів Хамзіна Т. Р., Ткаченка О. В., Дубаса В. М. у справі № 760/16937/17 від 20.07.2023. Причиною розбіжності позицій тут стало різне розуміння того, за яким алгоритмом мав проводитись розподіл судової справи, оскільки фактично одну законодавчу основу правозастосовці розтлумачили по-різному. Так, у згаданій ухвалі резюмовано, що було порушено порядок визначення складу суду, а це є причиною необхідності звернення до п. 5 ч. 1 ст. 75 КПК, тобто стало підставою для відводу. Водночас, Хамзін Т. Р. не погодився з окресленим трактуванням, а тому закономірно зазначив, що не вбачає умов для застосування вищевказаних норми і механізму відповідно [9].

Указана ситуація, як і все попередньо окреслене, ілюструє, що передбачуваність та ясність правових положень відіграє фундаментальну роль для явища, яке виступає предметом дослідження в цій науковій роботі. Недосконала нормативна основа тягне за собою диференційовані висновки, і тому, як наслідок, спостерігаємо відсутність єдності судової практики, що критично важлива для антикорупційної сфери й правосуддя загалом.

Станом на зараз, головним викликом в окресленій темі є відсутність правової визначеності. Так, наприклад, через неоднорідність судової практики і наявність законодавчих дефектів у формі прогалин, викликає питання існування такого правового поняття, як «сторонній спостерігач». Виходячи з надто буквального тлумачення, деякі вітчизняні судді вважають, що йдеться про буквально взятого випадкового індивіда, а оскільки кожна людина є унікальною в своєму мисленні й світобаченні, закономірно виникає розуміння недоцільності звернення до такого інструменту визначення наявності підстав для відводу (самовідводу). Іншими словами, у різних людей

може бути полярна точка зору стосовно одного питання. Проте ретельний аналіз рішень ЄСПЛ та інших розробок представників вищих судових органів різних країн світу свідчить про те, що «стороннього спостерігача» насправді доцільніше ототожнювати з поняттям «здоровий глузд». Останнє не є новим для кримінального процесу нашої держави і, більш того, все частіше вживається у зв'язку із активною роботою правників України над розвитком стандартизації досудового розслідування. Йдеться про моделювання такої людини, що наділена базовим рівнем практичних знань і суджень (так званим освітньо-ціннісним бекграундом), які потрібні аби розсудливо ухвалювати рішення, вміти шукати та застосовувати доктрини, релевантні у певній правовій ситуації тощо.

Відповідно, аби посприяти уніфікації суддівських позицій в окресленому питанні, було б раціональним поповнити положення КПК терміном «сторонній спостерігач» і, систематизувавши іноземні доробки, розпочати проведення тренінгів та інших навчальних сесій серед працівників вітчизняних інституцій.

Відкритий перелік в КПК підстав для відводу (самовідводу) у зв'язку із сумнівами щодо неупередженості слідчого судді або суду так само не сприяє прогнозованості правозастосування і, більш того, з одного боку, дає підставу відповідним суб'єктам для надто широкого тлумачення, що призводить до виникнення складнощів з розумінням доцільності використання механізму відводу (самовідводу), а з іншого – може виступати підґрунтям для маніпуляцій, спрямованих на затягування кримінального провадження. Як знаряддя, що було би здатним ліквідувати такі зловживання при поданні навіть вперше заяв про відвід (самовідвід), цілком можна розглядати делегітимацію з встановленням певних санкцій. Зокрема, маєтись на увазі конкретизація в КПК факту того, що необґрунтована подача таких заяв – це один з проявів процесуального зловживання, а тому наступним кроком було б слушно зробити встановлення певної санкції за нього (наприклад, залишення без розгляду, штрафи чи дисциплінарні наслідки).

Важливо відмітити, що залишення заяви без розгляду, як наслідок недобросовісних процесуальних дій, використано законодавцем, але виключно в контексті повторного відводу з ознаками зловживання правом на нього. При цьому про правову природу таких рис і їх характеристику в КПК положень немає. Такий стан справ є дещо алогічним, зважаючи на існування певного масиву судової практики, завдяки якому фактично існують усталені критерії, що дають змогу визначити належність наповнення відповідних заяв.

Враховуючи вищезазначене можна було б не тільки внести зміни до п.4 ст.75 КПК, але також розробити нову електронну систему, що вирішить окреслену проблему. Мова про автоматизований онлайн-ресурс, який би за допомогою штучного інтелекту ретельно аналізував завантажені в нього документи відповідно до встановлених алгоритмів (використовуючи вже згадані засоби оцінки вмотивованості процесуальних документів). Такий інноваційний інструмент не зміг би замінити суддів, але зміг би готувати для них індикаційні висновки і тим самим зменшив би кількість неналежно підготовлених актів, прискорив би процес їх розгляду, а також зменшив би навантаження на представників судової гілки влади. На доповнення до зазначеного, створення описаного продукту не є чимось надскладним, враховуючи що наразі в Україні активно розвивається Legal Tech, а також зважаючи, на такий приклад, як автоматизована перевірка наявності реквізитів документів у системах електронного суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013, №9-10, ст.88. URL: Кримінальний процесуальний к... | від 13.04.2012 № 4651-VI (дата звернення: 10.08.2025);
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рим, 4.XI.1950. URL: Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950 (дата звернення: 10.08.2025);
3. Бангалорські принципи поведінки суддів: від 19 травня 2006 року. URL: Бангалорські принципи поведінки суддів | від 19.05.2006 (дата звернення: 10.08.2025);
4. Case of Fey v. Austria (Application no. 14396/88): Judgment of ECHR of 24 February 1993. HUDOC database / European Court of Human Rights. URL: FEY v. AUSTRIA (дата звернення: 10.08.2025);
5. Case of Wettstein v. Switzerland (Application no. 33958/96): Judgment of ECHR of 21 December 2000. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: WETTSTEIN v. SWITZERLAND (дата звернення: 10.08.2025);
6. Case of Piersack v. Belgium (Application no. 8692/79): Judgment of ECHR of 01 October 1982. HUDOC: database / European Court of Human Rights. URL: PIERSACK v. BELGIUM (дата звернення: 10.08.2025);
7. Case of Kyprianou v. Cyprus (Application no. 73797/01): Judgment of ECHR of 15 December 2005. HUDOC: database / European Court of Human Rights. KYPRIANOU v. CYPRUS (дата звернення: 10.08.2025);
8. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду (ВАКС) Дубаса Віталія Михайловича від 22.09.2022 р. у справі №991/3959/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (дата звернення: 10.08.2025);
9. Ухвала Вищого антикорупційного суду від 20.07.2023 р. у справі №760/16937/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (дата звернення: 10.08.2025);
10. Семенков Є.О. Інститут відводу в кримінальному процесі України: автореферат дисертації. Запоріжжя : Класичний Приватний Університет, 2012. 20 с.;
11. Вищий антикорупційний суд. Аналіз здійснення судочинства Вищим антикорупційним судом у 2024 році (як судом першої інстанції). Київ, 2025. С. 13-15;
12. Самовідводи: практика Вищого антикорупційного суду. *Transparency International Ukraine*: веб-сайт. URL: Самовідводи: практика Вищого антикорупційного суду – Transparency International Ukraine (дата звернення 10.08.2025);
13. Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект. *SUD.UA*: веб-сайт. URL: Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект / Блог / Судебно-юридическая газета (дата звернення 10.08.2025);
14. Процесуальні зловживання під час досудового розслідування. *РАДА АДВОКАТІВ Київської області*: веб-сайт. URL: Процесуальні зловживання під час досудового розслідування – Рада адвокатів Київської області (дата звернення 10.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗА СТАТТЕЮ 209 КК УКРАЇНИ

PROCEDURAL ASPECTS OF CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION UNDER ARTICLE 209 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Чистякова А.С., к.ю.н., адвокат,

асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена процесуальним аспектам правової кваліфікації кримінальних проваджень за ст. 209 КК України, які пов'язані, перш за все, зі змістом самої норми.

Чинна редакція статті 209 КК будь-яких вимог до предикату не висуває, що і зумовило зміни у практиці її застосування, яка сьогодні йде по шляху допустимості паралельного доведення: 1) одержання майна злочинним шляхом; 2) вчинення дій з таким майном, перелік яких вказаний у ст. 209 КК і охоплює майже всі дії, які в принципі можуть бути вчинені з майном.

На етапі досудового розслідування і до повідомлення про підозру правильність правової кваліфікації за ст. 209 КК не є предметом судового контролю, а отже монополія на прийняття процесуальних рішень, які стосуються уточнення та/чи зміни правової кваліфікації належить виключно органу досудового розслідування і прокурору. Водночас слід вважати неналежною практику попередньої правової кваліфікації та реєстрації проваджень за ст. 209 КК за відсутності обставин, що можуть свідчити про одержання майна злочинним шляхом, за винятком випадків, коли реєстрація здійснюється на підставі ухвали слідчого судді в порядку ст. 214, п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК.

На етапі повідомлення про підозру правильність правової кваліфікації є предметом судового контролю у зв'язку з чим уточнення правових підстав, достатніх для ініціювання та здійснення кримінального переслідування особи за ст. 209 КК є актуальним.

Такими правовими підставами правильно вважати фактичні обставини, які свідчать про: 1) одержання майна злочинним шляхом; 2) вчинення певних дій/діл з таким майном: набуття, володіння, використання, розпорядження, здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, переміщення, зміна форми (перетворення) такого майна, або вчинення дій, спрямованих на приховування, маскування походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження; 3) обізнаність особи у правовій природі такого майна. Перевірка наявності вказаних підстав на етапі досудового розслідування здійснюється в межах перевірки обґрунтованості підозри.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне провадження, легалізація майна, повідомлення про підозру, кримінально правова кваліфікація, докази, обґрунтованість підозри.

The article is devoted to the procedural aspects of the legal qualification of criminal proceedings under Art. 209 of the Criminal Code of Ukraine, which are related, first of all, to the content of the norm itself.

The current wording of Article 209 of the Criminal Code does not put forward any requirements for the predicate, which led to changes in the practice of its application, which today follows the path of admissibility of parallel proof: 1) obtaining property by criminal means; 2) committing actions with such property, the list of which is specified in Art. 209 of the Criminal Code and covers almost all actions that, in principle, can be committed with property.

At the stage of pre-trial investigation and before reporting suspicion, the correctness of the legal qualification under Art. 209 of the Criminal Code is not subject to judicial control, and therefore the monopoly on making procedural decisions regarding the clarification and/or change of the legal qualification belongs exclusively to the pre-trial investigation body and the prosecutor. At the same time, the practice of preliminary legal qualification and registration of proceedings under Art. 209 of the Criminal Code in the absence of circumstances that may indicate the receipt of property by criminal means should be considered inappropriate, except for cases when registration is carried out on the basis of a ruling of the investigating judge in accordance with Art. 214, Clause 1, Part 1, Art. 303 of the Criminal Procedure Code.

At the stage of reporting suspicion, the correctness of the legal qualification is the subject of judicial control, in connection with which the clarification of the legal grounds sufficient for initiating and carrying out criminal prosecution of a person under Art. 209 of the Criminal Code is relevant.

Such legal grounds should correctly be considered factual circumstances that indicate: 1) obtaining property by criminal means; 2) committing certain actions/actions with such property: acquisition, possession, use, disposal, performance of a financial transaction, conclusion of a transaction with such property, movement, change of form (transformation) of such property, or committing actions aimed at concealing, masking the origin of such property or possession thereof, rights to such property, sources of its origin, location; 3) the person's awareness of the legal nature of such property. Verification of the presence of the specified grounds at the stage of pre-trial investigation is carried out within the framework of checking the validity of the suspicion.

Key words: pre-trial investigation, criminal proceedings, legalization of property, reporting of suspicion, criminal legal qualification, evidence, validity of suspicion.

Виклад основного матеріалу. Легалізація майна (доходів), одержаних злочинним шляхом була в різні часи проаналізована у працях: О. М. Бандурки, О. М. Джузи, М. І. Бажанова, А. С. Беніцького, Ф. Г. Бурчака, В. К. Гришука, Л. М. Долі, О. Г. Кальмана, М. Н. Мироненка, М. І. Мельника, Є. О. Несвіта, В. М. Поповича, О. Ю. Якімова, А. В. Яковлева, П. П. Андрушка та ін. Крім того, питання протидії відмиванню майна в своїй науковій діяльності досліджували А. Ф. Волобуєв, В. І. Галаган, Н. С. Карпов, О. Є. Користін, М. В. Лошицький, В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. Г. Чубенко, Д. М. Павлов, Ю. О. Волошин, А. М. Колодій, О. О. Дудоров та інші. Однак у зв'язку зі неодноразовою зміною

редакції ст. 209 КК з'являється нові практики застосування даної норми, у зв'язку з чим окремі питання лишаються не в повній мірі розкритими. Окремі висновки стосовно особливостей кваліфікації за ст. 209 КК нами вже були зроблені [1], однак потребують додаткових уточнень мої попередні висновки стосовно процесуальних аспектів правової кваліфікації за ст. 209 КК.

ВС роз'яснює, що попередня кваліфікація, по суті, і є попередньою, що може зазнавати змін в силу отримання органом досудового розслідування додаткової інформації, яка, в тому числі, впливає на кримінально-правову кваліфікацію. Оскільки відомості до ЄРДР вносять до здійснення досудового розслідування, очевидно,

що слідчий (дознавач, прокурор), зазначає відомості щодо короткого викладу обставин і попередньої кваліфікації, виходячи із інформації, якою володіє на момент реєстрації. Лише в ході розслідування, коли орган досудового розслідування встановить обставини визначені у ст. 91 КПК, стане зрозуміло, чи була попередня кваліфікація, яку внесено до ЄРДР і короткий виклад обставин, відповідними вчиненому діянню, або внесено припущення, яке не було підтверджено, і діяння має іншу кваліфікацію. Саме тому законодавець, у ст. 214 КПК використав терміни «можуть» свідчити про вчинення кримінального правопорушення, «попередня» кваліфікація [2].

Ситуація з не правильною попередньою кримінально правовою кваліфікацією може виникнути, в тому числі, у зв'язку з тим, що внесення відомостей в ЄРДР може відбуватися на підставі судового рішення в результаті оскарження дій по невнесенню відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення (в порядку п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК). Так, в результаті розгляду скарг в порядку п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК слідчий суддя приймає рішення, яким зобов'язує уповноважену особу органу досудового розслідування внести до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про кримінальне правопорушення на підставі заяви особи у відповідності до ст. 214 КПК України. Більш того, скажник в порядку ст. ст. 214, 303 КПК може допускати кваліфікаційну помилку не вірно оцінивши обставини. Не виключена також ситуація, коли така помилка є умисною (прикладом т.з. надмірної кваліфікації). Оскільки фактично, слідчий суддя при розгляді скарг в порядку ст. 214, п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК не перевіряє правильність правової кваліфікації, яка в такій заяві була вказана, і рішення слідчого судді, у разі задоволення скарги, полягає у зобов'язанні почати досудове розслідування за заявою про вчинення кримінального правопорушення, кваліфікаційна помилка у кваліфікації за ст. 209 КК може мати місце.

Таким чином, на етапі попередньої кваліфікації за ст. 209 КК можуть мати місце кваліфікаційні помилки, і в результаті проведення досудового розслідування версія про правильність попередньої кваліфікації кримінального правопорушення за ст. 209 КК може не знайти свого підтвердження.

Виняток становлять ситуації, коли реєстрація кримінального провадження здійснюється на підставі, наприклад, узагальнених матеріалів або додаткових узагальнених матеріалів Держфінмоніторингу.

Так, завдання Держфінмоніторингу визначені статтею 25 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення», основним з яких є збирання, оброблення та проведення аналізу (операційного стратегічного) інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, інші фінансові операції або інформації, що може бути пов'язана з підозрою у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванні тероризму чи фінансуванні розповсюдження зброї масового знищення.

У разі наявності достатніх підстав вважати, що фінансова операція або клієнт пов'язані із вчиненням кримінального правопорушення, що не стосується легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму, Держфінмоніторинг подає інформацію відповідного правоохоронного або розвідувального органу України як узагальнені матеріали або додаткові узагальнені матеріали (пункт 5 частини другої статті 25 Закону). Узагальнені матеріали в розумінні пункту 61 частини першої статті 1 Закону це відомості про фінансові операції, що були об'єктом фінансового моніторингу і за результатами аналізу яких у Держфінмоні-

рингу виникли підозри. Узагальнені матеріали є джерелом обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення та дають підстави слідчому, прокурору розпочати досудове розслідування. Узагальнені матеріали також можуть бути підставою для здійснення правоохоронними та розвідувальними органами України оперативно-розшукової контррозвідувальної діяльності.

Державна служба фінансового моніторингу України була створена відповідно до Міжнародних Стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) [29-та Рекомендація] та Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму [ст. 12], яка ратифікована Україною 17.11.2010 р. Відповідно до згаданих рекомендацій у кожній країні має функціонувати підрозділ фінансової розвідки (ПФР), який є національним центром для отримання та аналізу повідомлень про підозрілі операції та іншої інформації, яка має відношення до відмивання коштів, пов'язаних предикатних злочинів і фінансування тероризму, та для розповсюдження результатів цього аналізу. Держфінмоніторинг створено як підрозділ фінансової розвідки – призначений для протидії відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму. Кожна країна забезпечує виконання функцій ПФР за відсутності впливу їхнього внутрішнього статусу (ч. 3 ст. 46 Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму). Міжнародні документи чітко визначають статус підрозділу фінансової розвідки, як незалежного національного центру, який отримує та аналізує повідомлення про підозрілі фінансові операції та передає результати аналізу до правоохоронних органів для кримінальних розслідувань. ПФР є частиною та відіграє центральну роль в операційній мережі країни з протидії відмиванню коштів, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Співпраця Держфінмоніторингу із правоохоронними та розвідувальними органами здійснюється у таких напрямках: а) отримання від вказаних органів інформації про можливу легалізацію коштів чи фінансування тероризму та її аналіз. Такі інформування містять відомості з кримінальних проваджень (оперативно-розшукових чи контррозвідувальних справ), які розслідуються правоохоронними чи розвідувальними органами. б) передача до таких органів матеріалів з аналізом підозрілих фінансових операцій. Держфінмоніторинг також здійснює активну міжнародну співпрацю з ПФР іноземних країн. Держфінмоніторинг акумулює інформацію із 150 партнерами по всьому світу. Специфіка співпраці полягає в отриманні інформації про активи та операції резидентів за кордоном та передача такої інформації до правоохоронних органів, а також надання релевантної інформації до ПФР інших країн для її подальшої передачі правоохоронним органам. Темпорально схема вчинення передбаченого ст. 209 КК злочину виглядає наступним чином: 1) вчинення злочину, у результаті якого одержується майно; 2) вчинення однієї з дій, які перелічені у ст. 209 КК з таким майном. При цьому у разі відсутності фактичних обставин, які б свідчили про одержання майна злочинним шляхом немає підстав кримінально переслідувати за вчинення будь-яких дій з майном, оскільки це, по суті, порушує право на мирне володіння майном.

Так, у справі «Міддлтон і Рурк» (Middleton and Rourke) (31 січня 2008 р.) М. був засуджений за злочини, пов'язані з наркотиками, а М. та Р. разом були засуджені за двома пунктами обвинувачення за відмивання коштів шляхом конвертації доходів від незаконного обігу наркотиків. Відмивання коштів відбувалося в 1999–2005 рр. Поліція обшукала їхній будинок і гараж і виявила наркотики та готівку. Поліція провела розслідування з метою співставлення

їхніх законних доходів і витрат за період 1999–2005 рр. Обидва підсудні й сторона обвинувачення доручили бухгалтеру перевірити ці цифри. Троє бухгалтерів зійшлися на цифрі в 44 698 фунтів стерлінгів «нез'ясованого доходу». Сторона обвинувачення стверджувала, що М. був професійним торговцем наркотиками, і що вони обидва відмили від 44 698 до 173 000 фунтів стерлінгів протягом п'яти років, але визнала, що в них був певний законний дохід від експлуатації та оренди житлових трейлерів. Були отримані докази як факту їхньої торгівлі наркотиками, так і обсягу їхнього законного заробітку. Захист стверджував, що обвинувачення у відмиванні коштів були необґрунтованими, оскільки в них не визначалися окремі суми готівки, а вони лише містили оцінку за весь період. Суд погодився зі стороною обвинувачення, що неможливо було визначити конкретні суми, отримані й конвертовані протягом 5-річного періоду. Сторона обвинувачення отримала право застосувати обвинувачення під назвою «загальна недоїмка» і не намагалася визначити окремі суми грошей. Іншими словами, там, де було неможливо довести окремі епізоди конвертації майна, одержаного злочинним шляхом, воно могло об'єднати численні акти конвертації майна в одне обвинувачення.

У справі «Лоїзоу» (Loizou, 2005 р., Англія) підозрюваних затримали після передачі великої суми грошей на парковці. Існували певні докази того, що гроші призначалися для оплати сигарет, імпортованих без сплати митних зборів. Докази щодо точного характеру предикатного злочину були недостатніми, отже, підсудним було висунуто обвинувачення у злочині з відмивання коштів, яке полягало в передачі майна, одержаного злочинним шляхом. Обвинувачені були виправдані, оскільки на момент передачі грошей на парковці не існувало доказів того, що ці гроші були справді майном, одержаним злочинним шляхом. Вони могли стати майном, одержаним злочинним шляхом, після перерахування для купівлі контрабандних сигарет, але не раніше.

У справі *Bavčar v. Slovenia* від 19.02.2024 р. у 2006 році Бавчер був звинувачений у відмиванні коштів. Він отримав на свій особистий рахунок два банківські перекази від компанії Microtrust doo на загальну суму 21 680 000 євро. Ці кошти, як встановив суд, були отримані злочинним шляхом внаслідок зловживання службовим становищем та незаконних операцій з акціями компанії Istrabenz doo. Заявник знав про незаконне походження коштів і намагався приховати його, використовуючи фіктивні опціонні контракти та переказуючи гроші на інші рахунки. Суд визнав, що заявник діяв з прямим умислом щодо перших двох переказів та з непрямым умислом (необережно) щодо подальших розпоряджень коштами.

У даних кейсах первинною є інформація про ймовірне вчинення злочину внаслідок чого було одержано майно, а вторинною – про вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом вчинення певних дій з таким майном, що в принципі є логічним.

В одному з судових рішень «під час судового розгляду судом кримінального провадження за обвинуваченням ОСОБА_3 у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 307 КК України, виявлено факт легалізації грошових коштів. У період з 28.11.2019 року по 01.03.2023 року ОСОБА_3 маючи на меті отримання незаконного заробітку від незаконного продажу наркотичних засобів та психотропних речовин і отримавши від їх незаконного збуту грошові кошти в сумі 4972509,72грн., вчинив легалізацію(відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» [3]. У даному кейсі первинною є інформація про отримання незаконного заробітку від незаконного продажу наркотичних засобів та психотропних речовин і отримавши від їх незаконного збуту грошові кошти в сумі 4972509,72грн, а вторинною – про вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

До повідомлення про підозру особі питання обґрунтованості правової кваліфікації і її правильності не є предметом судового контролю, тому орган досудового розслідування та прокурор до повідомлення про підозру має певну монополію на прийняття процесуальних рішень, які можуть змінити (уточнити) попередню правову кваліфікацію [4].

Однак правильність правової кваліфікації за ст. 209 КК на етапі повідомлення особи про підозру вже є предметом судового контролю, адже питання обґрунтованості підозри – це сукупно і оцінка правильності кримінально-правової кваліфікації особи і питання наявності та достатності доказів вчинення особою кримінального правопорушення на етапі повідомлення про підозру. І ключовими у змісті підозри є відомості, які ідентифікують кримінальне правопорушення. Тому важливо з'ясувати яка саме інформація ідентифікує кримінальне правопорушення та яка інформація є достатньою для складання повідомлення про підозру.

Так, правильність кримінально-правової кваліфікації дій особи за ч. 3 ст. 209 КК була предметом судового контролю під час оскарження повідомлення про підозру. У одному з кейсів ОСОБА_6 притягувалась до відповідальності за продовжувальний злочин, вчинений у період з 01.01.2015 по 31.10.2018, який було кваліфіковано за ч. 3 ст. 209 КК України, а саме йому інкримінувалось розпорядження майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, у тому числі вчинення правочину з таким майном, вчиненого особою, яка знала, що таке майно прямо та повністю одержано злочинним шляхом, за попередньою змовою групою осіб, в особливо великому розмірі. І згідно повідомлення про підозру ОСОБА_6 інкримінувалися дії з предметом кримінального правопорушення, дії з яким визнанні злочином тільки Законом № 361-ІХ, який набрав чинності 28.04.2020. У даному кейсі Особа притягувалась до кримінальної відповідальності за дії, які на момент їх вчинення не були передбаченні Кримінальним кодексом України, як кримінальне правопорушення, а фактично дії підозрюваного ОСОБА_6 повинні бути кваліфіковані за статтею 209 КК України в редакції до 28.04.2020. За таких обставин слідчий суддя робить висновок, що «повідомлення про підозру суперечить положенням ч. 2 ст. 58 Конституції України, п. 1 ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 9 КПК України», і скасовує дане повідомлення про підозру [5].

До обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні і які мають бути описані в повідомленні про підозру належить: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом,

або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру та спеціальної конфіскації.

Аналіз фактичних обставин кримінального правопорушення і дає підстави для обрання статті (частини статті) чинного КК, яка має бути застосована для кримінально-правової оцінки фактично вчиненого.

Чинна редакція статті ст. 209 КК встановлює кримінальну відповідальність за набуття, володіння, використання, розпорядження майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, у тому числі здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, або переміщення, зміна форми (перетворення) такого майна, або вчинення дій, спрямованих на приховування, маскування походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження, якщо ці діяння вчинені особою, яка знала або повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом.

Видається, що ключовим для кримінального переслідування за ст. 209 КК – довести факт обізнаності особи у тому, що майно здобуто злочинним шляхом. При цьому ця обізнаність може бути *очевидною* (“знала, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом”) і, відповідно, підтверджуватися даними про знання особи у злочинному способі отримання майна і не очевидною (“повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом”). Обізнаність може підтверджуватися прямими та непрямыми доказами, виникнути як на етапі вчинення предикатного діяння, так і на етапі початку вчинення однієї з перелічених у ст. 209 КК дій.

Але не менш важливим довести, що майно було одержано злочинним шляхом, хоча саме формулювання видається таким, що порушує принцип презумпції невинуватості, оскільки про «злочинний» спосіб одержання майна можна говорити виключно у разі, коли таку «злочинність» підтверджує суд. Практика сьогодні йде двома шляхами: 1) коли для того, щоб довести одержання майна злочинним шляхом особі інкримінують паралельно вчинення кримінального правопорушення, в результаті якого одержується майно (тоді формула кваліфікації особи складається з ст. 209 КК та статті КК, якою охоплюється саме одержання майна у злочинний спосіб), або 2) особі інкримінують виключно ст. 209 КК або 209 КК і інші статті КК, які до одержання майна злочинним шляхом не мають жодного відношення (тоді формула кваліфікації особи складається з ст. 209 КК чи з ст. 209 КК і інших статей, які не стосуються одержання майна у злочинний спосіб).

Так, прикладом першої ситуації, коли формула кваліфікації особи складається з ст. 209 КК та статті КК, якою охоплюється саме одержання майна у злочинний спосіб є провадження, де «ОСОБА_4» обґрунтовано підозрювалась у систематичному вчиненні кримінальних правопорушень, а саме: за ч. 4 ст. 191 КК України привласнення чужого майна, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчинене повторно в умовах воєнного стану; за ч. 5 ст. 191 КК України привласнення чужого майна, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем, вчинене повторно в особливо великих розмірах в умовах воєнного стану; за ч. 1 ст. 209 КК України легалізація майна одержаного злочинним шляхом, набуття, володіння, використання, розпорядження майном, щодо якого фактичні

обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, у тому числі здійснення фінансової операції, якщо ці діяння вчинені особою, яка знала або повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом; за ч. 2 ст. 209 КК України – легалізація майна одержаного злочинним шляхом, набуття, володіння, використання, розпорядження майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом, у тому числі здійснення фінансової операції, якщо ці діяння вчинені особою, яка знала або повинна була знати, що таке майно прямо чи опосередковано, повністю чи частково одержано злочинним шляхом, вчинено повторно» [6].

У іншому провадженні «ОСОБА_5» повідомлено про те, що вона підозрюється у вчиненні умисних дій службових осіб учасників фондового ринку, що мають ознаки маніпулювання на фондовій біржі, встановлені відповідно до закону щодо державного регулювання ринку цінних паперів, що призвели до отримання фізичною особою прибутку у значних розмірах, за попередньою змовою групою осіб, що спричинило тяжкі наслідки, тобто у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 222-1 КК України та здійсненні фінансових операцій з коштами, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, а також у вчиненні дій, спрямованих на приховання та маскування незаконного походження таких коштів, джерела їх походження, набутті, володінні та використанні коштів, одержаних внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, в особливо великому розмірі, тобто у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 209 КК України» [7].

Прикладом іншої ситуації, коли формула кваліфікації особи складається з ст. 209 КК чи ст. 209 КК і інших статей, які не стосуються одержання майна у злочинний спосіб є, наприклад, кримінальне провадження № 42023122020000095 від 02.11.2023 року за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209 КК України і в порядку тимчасового доступу до речей і документів орган досудового розслідування просить отримати та отримувати дозвіл на отримання документів, які підтверджує версію органу досудового розслідування, які можуть потенційно стати доказами наявності в діях особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК [8].

Висновки. Обґрунтованість підозри – це по суті з’ясування наявності та достатності, на момент здійснення повідомлення, обґрунтованих підстав вважати особу такою, що ймовірно вчинила кримінальне правопорушення та чи є правильною її кримінально-правова кваліфікація.

До правових підстав, достатніх для ініціювання та здійснення кримінального переслідування особи за ст. 209 КК правильно вважати фактичні обставини, які у сукупності свідчать про: 1) одержання майна злочинним шляхом; 2) вчинення певних дій/діл з таким майном: набуття, володіння, використання, розпорядження, здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, переміщення, зміна форми (перетворення) такого майна, або вчинення дій, спрямованих на приховування, маскування походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження; 3) обізнаність особи у правовій природі такого майна. Перевірка наявності вказаних підстав у їх сукупності на етапі досудового розслідування здійснюється в межах перевірки обґрунтованості підозри.

При цьому, у разі відсутності фактичних обставин, які б свідчили про одержання майна злочинним шляхом немає підстав кримінально переслідувати за вчинення будь-яких дій з майном, оскільки це, по суті, порушує право на мирне володіння майном.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухов. Ю., Чистякова А., Мерзлюк А. Проблема «предикату» при кваліфікації діяння за статті 209 КК України, URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/341882-problema-predikata-pri-kvalifikatsii-deyaniya-po-state-209-uk-ukrainu>
2. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 травня 2023 року (справа № 607/20877/19), URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111036691>; Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 10 червня 2024 року (справа № 727/5573/20), URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741445>
3. Ухвала Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 23.02.2024 справа: № 401/494/24 , провадження 1-кк/401/133/24, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117189507>
4. Чистякова А.С. Процесуальні механізми зміни кримінально-правової кваліфікації на стадії досудового розслідування С. 207-220, Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації: Liber Amicorum на честь професора Петра Андрушка / упоряд. А.А. Стрижевська, К.П. Задоя. Київ. Юрінком Прес. 2025. 352 с.
5. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 02.12.2024, справа № 757/51583/24-к, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123645121>
6. Ухвала Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області у справі № 303/3086/24 від 11.09.2024, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121624669>
7. Ухвала Печерського районного суду міста Києва у справі № 757/47407/23-к від 30.10.2023, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117442125>
8. Ухвала Новоукраїнського районного суду Кіровоградської області у справі № 387/1926/23 від 05.01.2024 року, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116121212>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ДОКАЗІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ БУЛИ ПОПЕРЕДНЬО ОТРИМАНІ В ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ

UNCERTAINTY OF EVIDENCE IN THE INVESTIGATION OF CRIMES THAT WERE PREVIOUSLY OBTAINED DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

Шульга А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін

*Навчально-науковий інститут права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ*

У статті проведено комплексний правовий аналіз проблеми невизначеності доказів, які були отримані слідчим при розслідуванні злочинів від попередніх кримінальних проваджень щодо кримінальних проступків. Автор розглядає вплив нормативної неоднозначності на допустимість, належність та достовірність таких доказів у контексті норм Кримінального процесуального кодексу України. Особливу увагу автором цієї статті акцентовано на судовій практиці, доктринальних підходах та суперечностях між принципами верховенства права та ефективності розслідування. Проаналізовано ключові ризики, пов'язані з похідними доказами, повторними експертизами, негласними слідчими діями, електронними матеріалами. Особлива увага звертається на допустимість використання слідчим під час розслідування злочинів тих доказів, що були отримані при розслідуванні кримінальних проступків, (пункти 1-4 частини 3 статті 214 чинного Кримінального процесуального кодексу України). Наприклад, під час перекваліфікації з кримінального проступку на кримінальне правопорушення. Адже, у відповідності до тієї ж частини 3 статті 214 чинного Кримінального процесуального кодексу України здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність встановлену законом. Законом в таких випадках, дозволяється проведення тільки однієї слідчої розшукової дії – огляду місця події. Проте, згідно до статті 298¹ Кримінального процесуального кодексу України, закон дозволяє використовувати докази, що були отримані під час розслідування кримінальних проступків у подальшому перекваліфікованому на кримінальне правопорушення провадженні. Автор статті вважає, що це є певною невизначеністю у кримінальному процесуальному законодавстві, та колізією між законодавчою і судовою гілками влади, що створює підґрунтя для маніпулювань доказами. За результатами дослідження сформульовано висновки щодо необхідності законодавчих змін. Автором статті пропонується внесення доповнень до статті 298¹ Кримінального процесуального кодексу, які торкаються розширення прав учасників кримінального провадження на апеляційне оскарження рішень слідчого судді про використання у доказуванні по кримінальному правопорушенню попередньо отриманих процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні про кримінальний проступок.

Ключові слова: кримінальне провадження, докази, невизначеність доказів, допустимість, дізнання, розслідування злочинів, кримінальні проступки, КПК України, судова практика, електронні докази, похідні докази.

The article presents a comprehensive legal analysis of the problem of uncertainty regarding evidence obtained by the investigator during the investigation of crimes, derived from previous criminal proceedings concerning criminal misdemeanors. The author examines the impact of normative ambiguity on the admissibility, relevance, and reliability of such evidence within the context of the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Particular attention in this article is focused by the author on judicial practice, doctrinal approaches, and contradictions between the principles of the rule of law and the efficiency of investigations. Key risks associated with derivative evidence, repeated examinations, covert investigative actions, and electronic materials have been analyzed. Special emphasis is placed on the admissibility of the investigator's use, during the investigation of crimes, of evidence obtained in the investigation of criminal misdemeanors (points 1-4 of part 3 of Article 214 of the current Criminal Procedure Code of Ukraine). For example, during reclassification from a criminal misdemeanor to a criminal offense. Indeed, in accordance with the same part 3 of Article 214 of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, conducting pre-trial investigation before entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations or without such entry is not permitted and entails liability established by law. In such cases, the law allows only one investigative search action to be conducted – an inspection of the scene of the incident. However, according to Article 298-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the law permits the use of evidence obtained during the investigation of criminal misdemeanors in a subsequent proceeding reclassified as a criminal offense. The author of the article believes that this constitutes a certain uncertainty in the criminal procedural legislation and a collision between the legislative and judicial branches of government, which creates grounds for evidence manipulation. Based on the results of the study, conclusions have been formulated regarding the need for legislative changes. The author of the article proposes amendments to Article 298-1 of the Criminal Procedure Code, which concern expanding the rights of participants in criminal proceedings to appeal decisions of the investigating judge regarding the use in proving a criminal offense of previously obtained procedural sources of evidence in criminal proceedings concerning criminal misdemeanors.

Key words: criminal proceedings, evidence, uncertainty of evidence, admissibility, inquiry, investigation of crimes, criminal misdemeanors, CPC of Ukraine, judicial practice, electronic evidence, derivative evidence.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена динамічним розвитком кримінального процесуального законодавства України, зокрема в умовах воєнного стану, коли зростає кількість кримінальних проваджень, пов'язаних із повторними розслідуваннями злочинів проти національної безпеки, корупцією та іншими тяжкими правопорушеннями. Невизначеність доказів, отриманих у ході розслідування кримінальних проступків (наприклад, отриманих під час проведення негласних слідчих розшукових дій чи доказів отриманих у формі дізнання у подальшому досудовому розслідуванні кримінальних проступків), створює значні ризики для забезпечення справедливості судового розгляду, оскільки такі матеріали

часто виявляються неоднозначними за джерелом, методом отримання чи достовірністю, створюють умови для маніпулювання доказами як на досудовому розслідуванні, так і в суді.

У сучасних реаліях, з урахуванням цифровізації доказів (електронні дані, записи НСРД) та зростання обсягів кримінальних справ, проблема набуває критичного значення. За даними Верховного Суду, у 2024 році понад 15% апеляційних скарг стосувалися визнання доказів недопустимими саме через їхню невизначеність у походженні чи процедурі отримання [1]. Це не лише ускладнює процес доведення вини, але й порушує конституційні гарантії презумпції невинуватості (ст. 62 Конституції України)

та права на справедливий суд (ст. 6 Європейської конвенції з прав людини). Таким чином, дослідження невизначеності доказів є невід'ємною складовою вдосконалення системи кримінально-процесуальних гарантій, особливо в контексті переходу від досудового етапу дізнання (для кримінальних проступків) до розслідування злочинів. Сьогодні, з урахуванням змін до КПК (законопроект № 12439), проблема посилюється через відсутність чітких критеріїв для похідних доказів з міжнародної правової допомоги, що створює додаткову правову невизначеність [2]. Крім того, зростання кількості справ, пов'язаних з воєнними злочинами, де докази часто переносяться з проваджень про кримінальні проступки, підкреслює потребу в системному підході до цієї проблеми [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання невизначеності доказів у кримінальному процесі почало активно обговорюватися після реформи 2012 року та впровадженням нового на той час КПК України, але повною мірою актуалізувалося з початком повномасштабної агресії РФ у 2022 році, коли зросла потреба в різних формах розслідувань. Серед українських науковців цю проблематику висвітлювали Л. Г. Дунаєвська [4], Д. Р. Митчик [5], О. С. Коробка [6], С. Яковлева [7], А. В. Коваленко [8], В. Дрозд [9], В. Є. Макода [10], а також постанови Верховного Суду щодо повторних експертиз [11].

У 2025 році нові дослідження, як-от огляд практики Касаційного кримінального суду (ККС), підкреслюють відповідний підхід законодавця до правил доказування, що посилює невизначеність [12]. Водночас, тема залишається недостатньо розробленою в аспекті системного використання доказів з припинених проваджень щодо кримінальних проступків, що зумовлює необхідність подальших досліджень [13]. Додатково, нами були розглянуті роботи І. Г. Каланча та Д. Б. Стемковського в яких вчені акцентують на проблемах електронних доказів, де невизначеність автентичності призводить до процесуальних помилок при переході від дізнання до розслідування злочинів [14].

Мета і завдання дослідження. Метою статті є всебічний аналіз правової природи невизначеності доказів, отриманих у розслідуванні кримінальних проступків, та формулювання пропозицій щодо її подолання для забезпечення балансу між ефективністю кримінального провадження та гарантіями прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття невизначеності доказів у кримінальному процесі є багатограним і охоплює аспекти, пов'язані з неоднозначністю їхнього походження, методу отримання чи достовірності, особливо коли такі докази були зібрані в рамках дізнання щодо кримінального проступку і в подальшому використовуються у розслідуванні кримінального правопорушення.

Згідно зі ст. 84 КПК України, докази – це фактичні дані, отримані у передбаченому чинним КПК порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Однак, коли ці відомості походять з припиненого чи іншого провадження, наприклад щодо кримінального проступку, виникає проблема їхньої належності (ст. 85 КПК) та допустимості (ст. 86 КПК), оскільки вони можуть бути похідними, тобто отриманими до внесення відомостей про кримінальний проступок до ЄРДР, де коло процесуальних дій, щодо здобуття доказів суттєво розширено (п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК) у порівнянні з колом доказів, які застосовуються в розслідуваннях кримінальних правопорушень (ч. 3 ст. 214 КПК).

Нормативна база, закладена в КПК України, не містить чіткого визначення «невизначеності доказів» як такої, що створює прогалину в правозастосуванні. Ст. 87 КПК забороняє використання доказів отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини («пло-

дів отруйного дерева»), але не деталізує механізми перевірки похідних доказів, отриманих з інших проваджень [15, с. 195]. Із огляду практики ККС ВС 2025 року підкреслюється, що висновок спеціаліста не є джерелом доказів, якщо він не підданий безпосередньому дослідженню, що посилює невизначеність при перенесенні матеріалів з дізнання [12, с. 25]. Під похідними доказами, визнаються такі фактичні дані які були отримані не з першоджерела, а «з інших рук» (копія оригіналу документа, показання особи, відомості, які вона отримала безпосередньо від очевидця, потерпілого чи опосередковано зі слів підозрюваного, обвинуваченого) [16, с. 257]. Отже ми вважаємо, що відсутність спеціальної норми про таке перенесення доказів з форми передбаченої п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК у форму доказів передбачених ст. 84 КПК створює системну вразливість, особливо в умовах воєнного стану, де обсяги матеріалів зростають, а перехід від проступків до злочинів стає частим.

Розглядаючи форми невизначеності таких доказів слід зазначити, що на нашу думку, невизначеність проявляється у кількох з них. По-перше, нормативна форма (відсутність чітких критеріїв для оцінки таких доказів). По-друге, процесуальна форма (порушення безпосередності дослідження). По-третє, фактична форма (сумніви в достовірності через зміну контексту). Наприклад, результати негласних слідчих (розшукових) дій (далі НСРД), що передбачені частиною другою статті 264 КПК та статтею 268 КПК, проведених у кримінальному провадженні про кримінальний проступок, наприклад, за ч. 1 ст. 296 КК, не можуть автоматично використовуватися в розслідуванні тяжкого злочину, наприклад, проти національної безпеки без повторної їх перевірки, оскільки це суперечить ст. 246–248 КПК [9, с. 188–189]. З цього приводу В. Дрозд слушно зазначає, що судова практика демонструє неоднорідність, а саме, у деяких постановках (В. Дрозд наводить наприклад, кримінальне провадження № 751/7557/15-к від 16.01.2019) докази з НСРД визнаються недопустимими через несвоєчасну декласифікацію матеріалів, тоді як в інших – допускаються за умови обґрунтування прокурором [9, с. 187]. Сьогодні практика ККС дійсно підтверджує цю тенденцію, наприклад у кримінальному провадженні № 751/3448/23. За цим кримінальним провадженням пряме дослідження фізичних доказів (наприклад, мобільного телефону) не є обов'язковим, якщо сторони не мотивують запит, що створює дискреційний простір для суддів [12, с. 22].

Також ключовим протиріччям з цього приводу є баланс між принципом повноти, всебічності доказування (ст. 22 КПК) та заборобою використовувати в доказуванні «плоди отруйного дерева» (ст. 87 КПК), коли первинний доказ, отриманий з істотним порушенням (наприклад, без ухвали слідчого судді в дізнанні), може негативно вплинути на похідні докази у подальшому кримінальному провадженні. Погоджуємося з точкою зору С. Яковлевої, яка у своїй роботі підкреслила, що допустимість доказів з досудового розслідування визначається за правилами, що діяли на момент їх отримання (перехідні положення КПК 2012), але в нових провадженнях вони підлягають перевірці на істотність порушення прав людини [7, с. 5–7]. В літературі виділяють три види похідних доказів: інструментальні (отримані через експертизу), отримані в ході допиту (показання на основі первинних) та документальні (копії з дізнання), кожен з яких несе специфічні ризики невизначеності. Наприклад, саме про таку класифікацію цих доказів йдеться у роботі Р. І. Благути, Ю. В. Гуцуляка, О. М. Дуфенюка та ін. [17, с. 18, 59].

З вищесказаного само по собі виникає питання щодо проблеми допустимості доказів з попередніх проваджень в кримінальних провадженнях про кримінальні проступки. Вивчення матеріалів розслідування кримінальних проступків нашої думки на думку про те, що невизначеність у допус-

тимості доказів виникає на тлі відсутності чітких законодавчих механізмів перевірки тих чи інших доказів. Так наприклад, згідно з постановою Верховного Суду України від 15.04.2025 у справі № 161/13558/19, повторна експертиза не може слугувати інструментом для пошуку нових доказів, а лише для усунення помилок у попередніх висновках, інакше це суперечить засадам повноти досудового розслідування [11]. І ми погоджуємося з цією позицією, оскільки інакше розслідування перетворюється на безкінечний цикл, порушуючи розумні строки провадження (ст. 28 КПК). В цьому ми погоджуємося і з точкою зору О. С. Коробки, який у своїй роботі акцентує на те, що допустимість доказів стосується форми доказу, а не його змісту, і визначається лише в нарадчій кімнаті суду, якщо стосовно самого доказу немає очевидного порушення [6, с. 525]. Проте в практиці це призводить до ситуацій, коли суди ігнорують невизначеність на досудовому етапі, перекладаючи тягар на судовий розгляд. Вивчивши практику ККС за травень 2025 року ми можемо вказати на такий собі асиметричний підхід законодавця. А саме ми з'ясували, що на практиці докази, які були отримані через провокацію проступку, виявляються недопустимими для доведення вини у кримінальному провадженні, але можуть використовуватися для спростування версії обвинувачення, що створює додаткову невизначеність [12].

Ще одним аспектом в контексті невизначеності доказів, що переходять з форми дізнання в досудове слідство є нормативна невизначеність статусу висновків спеціаліста чи експерта. З цього приводу Л.Г. Дунаєвська слушно зазначає, що згідно до ст. 298-1 КПК висновок спеціаліста до доказу не пріоритетний, особливо якщо він отриманий ще до внесення відомостей в ЄРДР. Це на думку дослідниці створює сумніви у суду щодо використання такого доказу в розслідуванні злочину. Підтверджуючи свою думку Л.Г. Дунаєвська слушно спирається на постанову ККС ВС від 07.11.2024 у кримінальному провадженні № 344/8350/22. Отже дослідниця правильно, як на нас робить умовивід про те, що такі висновки без допиту спеціаліста не можуть бути доказами [4, с. 209–210]. Зокрема слід зазначити і про те, що в умовах війни, деякі питання щодо отримання доказів в результаті тимчасового доступу до речей і документів можуть зазнати певних змін. Так на думку Н. Мамченко, Верховний Суд може змінювати позицію щодо допустимості доказів отриманих стороною обвинувачення в результаті тимчасового доступу до речей і документів у кримінальному провадженні щодо проступку [18]. Отже на нашу думку, такі дії Верховного Суду можуть посилити ступінь невизначеності доказів, адже знову ж таки виникає певна колізія між законом та рішенням суду. Бо сама ця дія, не є слідчою, а носить суто процесуальний характер забезпечення кримінального провадження. Також в цьому контексті у справі № 991/154/25 від 09.01.2025 р. ВАКС України критиці була піддана практика продовження запобіжного заходу по кримінальному провадженню на підставі похідних доказів отриманих без повної верифікації в ході розслідування кримінального проступку. Практика ВАКС зазначила саме на невизначеність таких доказів [19].

Ще однією проблемою в аспекті використання доказів попередньо отриманих в ході розслідування кримінальних проступків у подальшому розслідуванні кримінальних правопорушень, є дослідження цифрових доказів за межами судового залу. Наприклад, А.В. Коваленко з цього приводу пропонує здійснювати попередні дослідження цифрових доказів за межами судового залу, включаючи позасудові дії суб'єктів доказування [8, с. 375]. Це особливо важливо для цифрових доказів які добуваються в ході розслідування кримінальних проступків. Дослідник пропонує опрацьовувати носії інформації (флешки, сервери) з попереднього провадження по кримінальних проступках в режимі криміналістичного, не процесуаль-

ного опрацювання. Наприклад в ході відкриття матеріалів (ст. 290 КПК), але без чіткої регламентації цього дійства. На нашу думку така діяльність в системі кримінального провадження може призводити до негативних наслідків, наприклад до суб'єктивізму в оцінці отриманих результатів. А враховуючи ст. 298¹ КПК, наявність таких доказів у розслідування кримінальних правопорушень взагалі є неприпустимими.

І на останок розглянемо проблему допустимості використання слідчим під час розслідування кримінальних правопорушень тих доказів, що були отримані при розслідуванні кримінальних проступків, (п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК). Зазначена норма вказує на те, що здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до ЄРДР або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. У невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань під час розслідування кримінальних правопорушень може бути проведена тільки одна слідча (розшукова) дія – огляд місця події, після чого відомості про цю СРД негайно після завершення огляду або отримання довідки, висновку спеціаліста вносяться до ЄРДР. Але по іншому стається під час розслідування кримінальних проступків (дізнання), там для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до ЄРДР можна проводити: відібрання пояснень; медичне освідчення; отримання висновків спеціаліста та зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису (цифрові докази); вилучення знаряддя і засобів вчинення кримінального проступку, речей і документів, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей. Більше того, якщо виникає необхідність, скажімо перекваліфікації кримінального проступку на кримінальне правопорушення то отримані таким чином фактичні данні під час розслідування кримінального проступку можна в подальшому використовувати як докази в розслідуванні вже перекваліфікованого кримінального правопорушення. Таку можливість слідчому надає ухвала слідчого судді, яка приймається за клопотанням прокурора (ст. 298¹ КПК). В інших випадках, без ухвали слідчого судді такі фактичні данні отримувати не можна. Але, враховуючи, той факт, що фактичні данні зазначені в п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК, які були попередньо отримані в межах розслідування кримінального проступку фактично такою ухвалою слідчого судді перетворюються на докази винуватості особи, виникає питання стосовно дотримання деяких засад кримінального провадження. А саме, невизначеність таких доказів характеризується правовою колізією між двома гілками влади – судовою та законодавчою. Так в ч. 1 ст. 223 КПК зазначається, що тільки виключно слідчі (розшукові) дії є діями, які спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Проте ст. 298¹ КПК надає можливість судовій владі приймати інше рішення, яке здатне суттєво погіршити становище підозрюваної або обвинуваченої особи саме у вчиненні кримінального правопорушення. Досягається цей негативний ефект шляхом дозволу використати проти підозрюваного або обвинуваченого доказів, які були отримані не під час проведення слідчих розшукових дій, як це зазначено в ч. 1 ст. 223 КПК, а за допомогою тих даних, які не відносяться до СРД чи НСРД. Отже на нашу думку, завдяки ст. 298¹ КПК відбувається така собі «змова» між стороною обвинувачення у вигляді прокурора, і судом у вигляді слідчого судді з метою погіршення становища підозрюваного або обвинуваченого. Але при цьому, як мінімум суттєво порушуються шість засад кримінального провадження. По-перше, засада верховенства

права (ч. 1 ст. 8 КПК). По-друге, засада презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини (ч. 3 ст. 17 КПК). По-третє, засада змагальності сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ч. 2 ст. 22 КПК). По-четверте, засада забезпечення права на захист (ч. 1 ст. 20 КПК). По-п'яте, засада доступу до правосуддя та обов'язковість судових рішень (ч. ч. 1, 3, 4 ст. 21 КПК). По-шосте, засада забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності (ст. 24 КПК). Чому ми робимо такий висновок? Тому, що дійство стосовно такої «змови» між стороною обвинувачення і судом стосовно виконання ст. 298¹КПК не передбачає в ній участі сторони захисту. Наприклад, сторона захисту не може бути присутньою під час прийняття слідчим суддею ухвали у відповідності до ст. 298¹КПК. Більше того сторона захисту не може знати, що слідчий суддя дозволив використовувати стороні обвинувачення (прокурору) у розслідуванні кримінального правопорушення в якому підозрюється особа відомості зазначені в п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК. До того ж, закон не передбачає будь яких запобіжників від певних маніпуляцій відомостями зазначеними в п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК з боку сторони обвинувачення при розслідуванні кримінальних правопорушень. І дійсно, тут ніхто не може гарантувати добросовісності прокурора і слідчого судді в разі домінування обвинувального ухилу кримінального провадження. В цьому випадку отримані фактичні данні (п. п. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК) по кримінальному проступку можуть набути силу доказів, що як на нас, може свідчити про порушення вищезазначених нами засад. Отже для усунення такого недоліку, та приведення диспозиції ст. 298¹КПК до вимог засад кримінального провадження, усунення невизначеності цієї норми, і усунення колізії між гілками законодавчої та судової влади, пропонуємо викласти вказану норму в новій редакції. А саме: «Такі процесуальні джерела доказів не можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, окрім як на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора або підозрюваного, обвинуваченого чи його захисника. В разі незгоди з такою ухвалою слідчого судді сторони мають право на оскарження в суді

апеляційної інстанції». Вважаємо, що така новація тільки покращить справедливість кримінального провадження а отже і досягнення завдань кримінального процесу.

Висновки.

1. Поняття невизначеності доказів у кримінальному провадженні є багатограним і проявляється в нормативній, процесуальній та фактичній формах, особливо при використанні матеріалів дізнання щодо кримінального проступку у подальшому розслідування кримінального правопорушення.

2. Нормативна база КПК України не містить спеціальної норми щодо перенесення фактичних даних, отриманих у формі дізнання (пп. 1-4 ч. 3 ст. 214 КПК), у статус доказів (ст. 84 КПК), що посилює ризики суб'єктивізму, порушення безпосередності дослідження та сумнівів у достовірності, особливо в умовах воєнного стану з зростанням обсягів матеріалів.

3. Практика ККС ВС та ВАКС демонструє неоднорідність підходів до допустимості похідних доказів, зокрема з НСРД, висновків спеціалістів та цифрових доказів, де відсутність повторної верифікації матеріалів призводить до визнання їх недопустимими, що порушує баланс між принципом повноти доказування та заборобою "плодів отруйного дерева" (ст. 87 КПК).

4. Використання фактичних даних з розслідування кримінальних проступків у кримінальних правопорушеннях за ст. 298-1 КПК створює правову колізію між законодавчою та судовою гілками влади, суттєво порушуючи засади верховенства права, презумпції невинуватості, змагальності, права на захист, доступу до правосуддя та оскарження, через відсутність участі сторони захисту в ухваленні відповідних рішень.

5. Для усунення невизначеності та колізій пропонується нова редакція ст. 298-1 КПК. Новела передбачає можливість оскаржувати ухвалу слідчого судді не тільки з боку сторони обвинувачення (прокурора) але і сторони захисту (підозрюваному, обвинуваченому та його захиснику). На нашу думку це суттєво посилить справедливість провадження, забезпечить широку верифікацію доказів, а отже більш ефективне досягнення завдань кримінального процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визначення допустимості доказів має спиратися на права людини. Офіційний веб-портал Верховного Суду. 20.12.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1360540/>
2. Зміни до Кримінального процесуального кодексу: очікує на друге читання. 7eminar.ua. 25.02.2025. URL: <https://7eminar.ua/news/4974-biznes-objednannya-pidtrimuyut-zmini-do-kriminalnogo-procesualnogo-kodeksu>
3. Практика кримінального права і процесу: огляд та прогнози – 2025. Юридична газета. 03.01.2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/legal-business-in-ukraine/oglyad-praktik-ta-prognozi-na-2025-rik.html>
4. Дунаєвська Л.Г. Нормативна невизначеність результатів застосування спеціальних знань спеціалістом у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 208–212. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2025/44.pdf
5. Митчик Д.Р. Визнання доказів недопустимими під час досудового розслідування: проблемні аспекти та шляхи їх подолання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 4. С. 88–92. URL: http://lsej.org.ua/4_2025/88.pdf
6. Коробка О.С. Допустимість доказів у кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 524–526. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/131.pdf
7. Яковлева С. Особливості доказування у кримінальному провадженні в суді першої інстанції. Презентація Верховного Суду. 10.06.2024. 64.c. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Ocinka_dokaziv_Yakovleva.pdf
8. Коваленко А.В. Попереднє дослідження доказів у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. № 89. (ч.3). С. 370–376. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/download/336726/325335>
9. Дрозд В. Судова практика щодо допустимості доказів, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 185–190. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/33.pdf>
10. Макода В.Є. Теоретичні та практичні аспекти визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2022. Вип. 2. С. 36–40. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2022/36.pdf
11. Верховний Суд: Повторна експертиза з метою пошуку нових доказів суперечить засадам кримінального провадження. Громадська організація «Антикорупційний фронт». 04.07.2025. URL: <https://www.anticor.foundation/novyny/21024/>
12. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за травень 2025 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, д. ю. н. Н. О. Антонюк. Київ, 2025. – 43 с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_05_2025.pdf
13. Практика кримінального права і процесу: огляд та прогнози – 2025. Юридична газета. 03.01.2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/legal-business-in-ukraine/oglyad-praktik-ta-prognozi-na-2025-rik.html>
14. Каланча І.Г., Стемковський Д.Б. Використання доказів, що мають електронну форму в кримінальному процесі України: судова практика. Аналітичне та порівняльне правознавство. 2025. № 2. С. 1001–1008. URL: https://www.researchgate.net/publication/391312714_

Kalanca_IG_Stemkovskij_DB_Vikoristanna_dokaziv_so_maut_elektronnu_formu_v_kriminalnomu_procesi_Ukraini_sudova_praktika_Analiticno-porivnalne_pravoznavstvo_2025_No2_S_1001-1008_DOI_httpsdoiorg102414427

15. Басай В.Д. Похідні докази у кримінальному процесі України. *Право і суспільство*. 2018. №6. С. 195-199. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/5480df5a-228a-496d-8618-0f9857350123>

16. Івасюк І.Г. Значення похідних доказів для кримінально-процесуального доказування: питання теорії та практики. Актуальні проблеми держави та права. 2013. С. 256–262. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/2efab135-7fad-4b28-986a-6edb1021a964>

17. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2018. – 272 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/956/1/%d0%94%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d0%b8%20%d1%82%d0%b0%20%d0%b4%d0%be%d0%ba%d0%b0%d0%b7%d1%83%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%bd%d1%8f_2018.pdf

18. Мамченко Н. Верховний Суд може змінити позицію щодо допустимості доказів. Суд.ua. 25.09.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/341989-verkhovnyy-sud-mozhet-izmenit-pozitsiyu-otnositelno-dopustimosti-dokazatelstv-poluchennykh-obvineniyem-v-rezultate-vremennogo-dostupa-k-vescham-i-dokumentam-v-drugom-ugolovnom-proizvodstve>

19. Ухвала суду № 991/154/25 від 09.01.2025. iPlex. 2025. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=124411055&red=1000030d19ec6d429ddf6159782dedefca99c3&d=5>

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 10

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231.2:351.74

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/58>

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

THE SOCIO-LEGAL DIMENSION OF THE FOOD SECURITY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW

Волченко Н.В., к.е.н., доцент,
завідувач кафедри приватного права та соціального забезпечення
Сумський національний аграрний університет

Кошман Б.Р., студент II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена комплексному дослідженню соціально-правового виміру продовольчої безпеки в контексті міжнародного права прав людини. Автори розглядають еволюцію міжнародно-правового підходу до забезпечення продовольчої безпеки, наголошуючи на її взаємозв'язку з правом на продовольство. У роботі досліджено історичні та теоретичні засади становлення права на продовольство в міжнародному праві, вплив демографічних, економічних, політичних, екологічних та інших чинників на формування міжнародних інституцій і нормативно-правової бази у цій сфері. Показано, що міжнародні договори, резолюції та керівні принципи сучасних міжнародних урядових організацій створили підґрунтя для закріплення цього права як юридичного зобов'язання держав.

Особливу увагу приділено розмежуванню понять «право на продовольство» та «продовольча безпека», визначенню їхніх відмінностей і точок перетину. Право на продовольство трактується як юридично гарантоване індивідуальне право кожної людини, тоді як продовольча безпека розглядається у площині колективної відповідальності міжнародної спільноти. Автори доводять, що їхнє поєднання формує інтегрований підхід, необхідний для запобігання порушенням прав людини навіть у країнах із відносно високим рівнем продовольчої забезпеченості.

У статті проаналізовано судові та позасудові механізми захисту цього права. Наведено приклади судових прецедентів, які ілюструють можливості відновлення порушених прав у сфері доступу до продовольства. Встановлено важливість національної соціальної політики та систем соціального забезпечення як інструментів практичної реалізації права на продовольство, зокрема через програми продовольчої допомоги та соціальні виплати. Контроль може покладатися на наднаціональні структури.

Зроблено висновок, що право на продовольство є неодмінним компонентом міжнародної системи захисту прав людини, реалізація якого потребує узгоджених дій держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства. Ефективне забезпечення цього права можливе лише за умов інтегрованого підходу, що охоплює правові, соціальні та економічні механізми.

Ключові слова: право на продовольство, продовольча безпека, права людини, соціальні права, міжнародне право, механізми захисту, соціальна політика, сталий розвиток.

The article deals with a comprehensive study of the socio-legal dimension of food security in the context of international human rights law. The authors consider the evolution of the international legal approach to ensuring food security, focusing on its relationship with the right to food. The paper examines historical and theoretical foundations of the formation of the right to food in international law, the influence of demographic, economic, political, environmental and other factors on the formation of international institutions and the regulatory framework in this area. It is shown that international treaties, resolutions and guiding principles of existing international governmental organisations have created the basis for consolidating this right as a legal obligation of states.

Particular attention is paid to the distinction between the concepts of "right to food" and "food security", determining their differences and points of intersection. The right to food is interpreted as every person's legally guaranteed individual right. In contrast, food security is considered in the context of the international community's collective responsibility. The authors argue that their combination forms an integrated approach necessary to prevent human rights violations even in countries with a relatively high level of food security.

The article analyses judicial and extrajudicial mechanisms for protecting this right. Examples of judicial precedents illustrate the possibilities of restoring violated rights in the field of access to food. The importance of national social policy and social security systems for practically implementing the right to food is established, particularly through food aid programs and social payments. Control can be entrusted to supranational structures.

The conclusion is made that the right to food is an integral component of the international system for the protection of human rights, the implementation of which requires coordinated actions by states, international organisations and civil society. Effective implementation of this right is possible only under an integrated approach, encompassing legal, social and economic mechanisms.

Key words: right to food, food security, human rights, social rights, international law, protection mechanisms, social policy, sustainable development.

Постановка проблеми. Право на продовольство є фундаментальним елементом системи прав людини та водночас важливою соціально-правовою категорією. Воно має подвійний характер. З одного боку, це право людини, закріплене у міжнародно-правових документах і механізмах захисту. З іншого боку, воно належить до соціально-економічних прав, адже пов'язане із соціальним забезпеченням, захистом вразливих груп та рівністю доступу до ресурсів. Такий

соціально-правовий аспект дозволяє розглядати право на продовольство як частину системи соціальної політики держави. Його реалізація не обмежується лише міжнародними договорами та стандартами. Вона потребує ефективної політики держави, законодавчого забезпечення та відповідних адміністративних механізмів. Держава має гарантувати доступ до достатнього та безпечного харчування для всіх категорій населення. Особливу увагу слід приділяти недо-

пущенню дискримінації та забезпеченню рівних можливостей. Міжнародні механізми захисту сприяють реалізації цього права та відновленню порушених прав. Продовольча безпека виступає ключовим елементом для його практичної реалізації. Вона передбачає доступність продуктів, їхню якість та стабільність постачання. Юридичні інструменти забезпечують відповідальність держав за порушення права на продовольство. Інтегрований підхід дозволяє поєднувати соціальні, економічні та правові аспекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо соціально-правового виміру права на продовольство показує, що дослідження сьогодні здійснюються з акцентом на соціальну політику та механізми захисту прав людини. Так, своїй статті Х. Елвер [1] аналізує еволюцію права на продовольство як юридичного зобов'язання держав, підкреслюючи важливість його визнання та реалізації на національному рівні. К. Голей [2] розглядає реалізацію права на продовольство у поточних дослідженнях у контексті місцевих ініціатив та політик у Європі, а М. С. Хассан [3] – прав корінних народів та вразливих груп населення.

Наявні позиції, згідно з якими застосування міжнародного права прав людини для розв'язання проблеми голоду пропонується через ратифікацію та імплементацію відповідних міжнародних договорів [4]. У будь-якому випадку провідною можна вважати роль верховенства права у трансформації продовольчих систем, зокрема через забезпечення права на належне харчування [5]. Останні дослідження підкреслюють важливість інтеграції соціально-правового виміру в реалізацію права на продовольство. Це можливо через розробку та впровадження політик, спрямованих на забезпечення доступу до харчування для всіх верств населення, створення механізмів підтримки вразливих груп населення, зокрема через програми продовольчої допомоги та соціальні виплати, а також забезпечення доступу до правового захисту для осіб, чий права на продовольство були порушені, включаючи національні та міжнародні механізми.

Мета дослідження полягає у всебічному дослідженні соціально-правового виміру продовольчої безпеки та права на продовольство в системі міжнародного права

прав людини. Право на продовольство розглядається не лише як універсальна правова норма, закріплена міжнародними договорами, а і як соціальне право, безпосередньо пов'язане із забезпеченням гідного рівня життя, захистом вразливих груп та рівністю доступу до ресурсів. Основні завдання дослідження: проаналізувати історичні та теоретичні засади становлення права на продовольство у міжнародному праві; з'ясувати співвідношення між категоріями «право на продовольство» та «продовольча безпека», визначивши їхні відмінності й точки перетину; дослідити міжнародні та регіональні механізми реалізації цього права, а також роль спеціалізованих інституцій.

Виклад основного матеріалу. Історія міжнародного регулювання показує, яку роль відіграють демографічні, економічні, політичні та екологічні фактори у формуванні правової бази продовольчої безпеки. Щоб уникнути ігнорування прав деяких груп людей, слід розрізняти право на їжу та продовольчу безпеку. Доступність, адекватність і стабільність є загальними елементами обох концепцій. Соціальна політика та системи соціального забезпечення відповідно до міжнародних зобов'язань держав є необхідними компонентами для ефективної реалізації права на харчування. Це, своєю чергою, дозволяє застосовувати такі підходи, які можуть розвинути сталість продовольчої безпеки як індивідуально, так і колективно.

Проведений нами у попередніх працях історичний аналіз свідчить, що розуміння суспільством потреби міжнародно-правового регулювання продовольчої безпеки відбулося у результаті історичних подій та розвитку міжнародних відносин [6]. Хронологічний метод, методи аналізу та синтезу дозволили узагальнити хід подій, що доводять безапеляційну потребу у такому регулюванні. Історичні передумови представлені нами у схемі (Рис. 1).

Дані дають підстави узагальнити й фактори за групами впливу. Найвагомішими були демографічні, економічні, політичні та екологічні групи факторів. Саме їх вплив, на нашу думку, і набував важливості у такій послідовності, призвівши в результаті до формування інституційних та нормативно-правових засад регулювання продовольчої безпеки в цілому, та права на продовольство, як її індивідуального рівня зокрема.

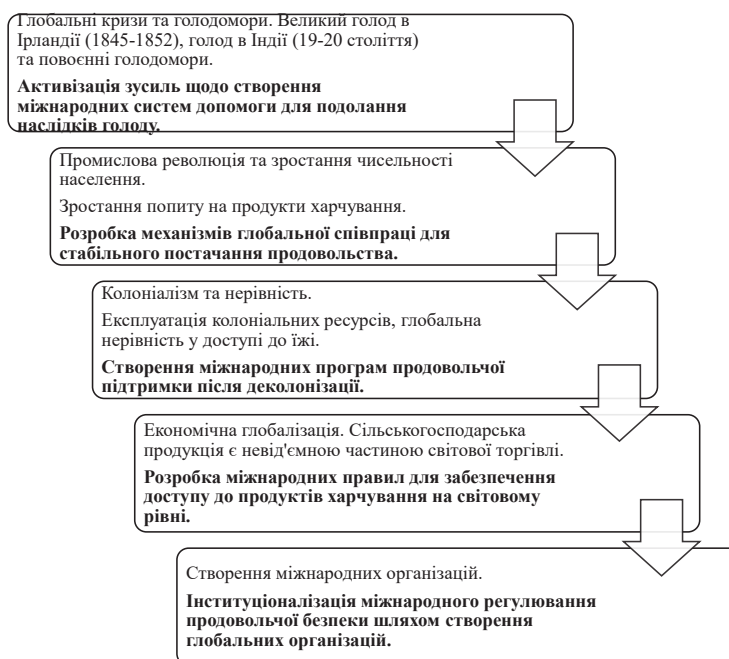

Рис. 1. Історико-логічна схема становлення міжнародного регулювання продовольчої безпеки

Джерело: розроблено автором.

Важливим фактором міжнародно-правового регулювання продовольчої безпеки є відокремлення від неї поняття «право на продовольство». Порівняльний аналіз свідчить про наявність різниці у самих концепціях. Міжнародно-правовий підхід стосується, у першу чергу, права на продовольство. У попередніх працях нами узагальнено джерела, що визначають право на продовольство на рівні з іншими правами людини [7]. Концептуально воно фокусується на індивідуальному рівні, щоб забезпечити доступ кожній людині до харчування, яке було б достатнім, безпечним та відповідало б іншим вимогам, необхідним для нормального існування. Продовольча ж безпека у своїх концептуальних засадах орієнтована на доступність виробництва та постачання; фізичний та економічний доступ до харчових продуктів, якість і безпечність продуктів, сталість та стійкість ланцюгів постачання [8].

Аналіз правової бази свідчить про відмінності у підходах регулювання права на продовольство (індивідуальний підхід, як і інших прав людини) та продовольчої безпеки (колективний підхід). У першому випадку обов'язковим стає юридичне закріплення. Тобто, виходячи з дефінітивних положень можемо зробити висновок, що продовольчою безпекою є врегульований стан, коли всі особи мають змогу реалізувати своє право на продовольство. З цього твердження випливає висновок, що міжнародно-правове регулювання продовольчої безпеки знаходиться у площі міжнародного права прав людини.

Спільність елементів доступності, адекватності та стабільності об'єднує продовольчу безпеку та право на продовольство. Обидві концепції визнають необхідність забезпечення рівного доступу до продовольства, його поживності та адекватності їй, звісно, гарантування на відповідному рівні. Право на продовольство не може бути гарантованим без стабільного забезпечення продовольчої безпеки [9]. Також, при цьому випливають класичні зобов'язання держави щодо прав людини: обов'язок поважати, захищати та забезпечувати це право, включно із заходами проти дискримінації, створенням відповідних політик та механізмів забезпечення доступу до продовольства [10].

Заходи, які держава обирає для забезпечення реалізації права на продовольство, мають бути достатньо гнучкими та універсальними, адже умови його здійснення істотно відрізняються залежно від рівня розвитку країни, соціально-економічних показників чи регіональних особливостей.

У 2004 році Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) підготувала, а згодом і затвердила Керівні принципи щодо підтримки реалізації права на продовольство у контексті національних систем продовольчої безпеки [11]. Цей документ підкреслює, що поступове забезпечення права людини на належне харчування неможливе без виконання державами відповідних зобов'язань у сфері прав людини, закріплених міжнародним публічним правом [12]. У цьому контексті доцільно звернутися

до положень Загального коментаря № 12 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав [13], де чітко визначені базові обов'язки держав – поважати, забезпечувати та захищати права людини, включно з правом на продовольство. Отже, право на продовольство накладає чіткі обов'язки на державу (поважати, захищати, забезпечувати), тоді як продовольча безпека передбачає чітко сплановані колективні дії урядів, міжнародних організацій і приватного сектору.

У трикомпонентній моделі реалізації права на продовольство ключове місце посідає рівень його захисту. Коли права людини чи спільноти порушуються, вони повинні мати доступ до дієвих механізмів відновлення справедливості, включно з міжнародними інструментами. Під такими механізмами розуміють мережу міжнародних органів та організацій [14], завданням яких є контроль за дотриманням стандартів прав людини та відновлення цих прав у випадках їх порушення.

Захист права на продовольство здійснюється через судові та позасудові засоби. Постраждалі мають право на відшкодування, яке може набувати різних форм – від реституції та компенсації до сатисфакції та гарантій неповторення [15]. Разом з тим, діє усталений принцип: перш ніж звертатися до міжнародних структур, необхідно використати всі національні можливості захисту.

Важливо, що міжнародні інституції діють незалежно від держав. Це пояснюється тим, що судові та квазісудові органи складаються з експертів, які виступають від власного імені, а не як делегати країн [16]. При цьому судові механізми передбачають розгляд справ у процесуальній формі, тоді як позасудові – зосереджуються на розгляді скарг чи аналізі поданих державами звітів.

Огляд наявних міжнародно-правових актів [6] дозволив визначити, що право на продовольство є юридичним зобов'язанням держав. При цьому продовольча безпека розглядається як політична та економічна категорія. Ці та інші відмінності нами систематизовані у Таблиці 1. Ефективна реалізація інтегрованої концепції сформує сталість у питанні продовольчого забезпечення на різних рівнях.

Відмінності, систематизовані нами у таблиці, доводять важливість розмежування концепцій права на продовольство та продовольчої безпеки. Особливої важливості розмежування набуває для уникнення ситуацій нехтування, чи уникнення державою своїх зобов'язань щодо реалізації прав людини. Окремі групи осіб можуть піддаватися порушенням їх права на продовольство за загального задовільного рівня продовольчої безпеки держави. Причинами порушень може бути дискримінація, бар'єри у доступі, нерівність тощо.

Нині три постійні судові інституції із захисту прав людини функціонують у межах своїх регіональних систем: Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини та Африканський суд з прав людини та народів [17]. Європейська конвенція про захист прав

Таблиця 1

Відмінності концепцій «право на продовольство» та «продовольча безпека» у міжнародному публічному праві

Характеристика	Продовольча безпека	Право на продовольство
Загальна природа концепції	Політична та економічна: координація спільних дій урядами, міжнародними організаціями, приватним сектором і громадянським суспільством	Юридична: міжнародне право прав людини
Фокус впливу	Системний підхід та колективні цілі	Індивідуальні цілі
Основне завдання	Зниження рівня голоду у світі та забезпечення стабільного доступу до продовольства всім категоріям осіб	Забезпечення доступу до продовольства як індивідуального фундаментального права людини
Рівень відповідальності суб'єктів відносин	Колективна відповідальність світової спільноти задля досягнення Цілей сталого розвитку	Державний обов'язок щодо окремих категорій осіб

Джерело: розроблено автором.

людини та основоположних свобод не містить положень щодо права на продовольство, тому його неможливо прямо відстоювати у Європейському суді. Водночас Міжамериканський суд захищає це право опосередковано, розглядаючи порушення суміжних прав. Логічним є припущення, що відмова у забезпеченні продовольством може становити загрозу для права на життя. Так, у справі 2006 року проти Уругваю було встановлено порушення права на життя корінного населення савхойамакса через відсутність доступу до земель, які традиційно належали їхній громаді й забезпечували її існування. Суд постановив не лише відновити право власності на ці території, а й тимчасово гарантувати громадам належне за кількістю та якістю продовольче забезпечення до моменту фактичного повернення земель [18]. Таким чином, даний прецедент ілюструє реальний механізм захисту права на продовольство.

Висновки. Право на продовольство займає провідне місце в системі міжнародного права прав людини, оскільки воно поєднує в собі як індивідуальні, так і колективні аспекти захисту фундаментальних прав людини. Результати дослідження доводять, що воно є базовим правом кожної людини, а отже, держава зобов'язана забезпечити доступ до адекватного продовольства. При цьому оскільки це право безпосередньо пов'язане з продовольчою безпекою, його реалізація також стає аспектом державної політики та колективної безпеки, що вимагає спільних зусиль міжнародної спільноти. Цей дуалізм зумовлює необхідність чіткого розмежування цих понять, щоб унеможливити на практиці уникання державами своїх зобов'язань щодо прав людини.

Аналіз історичних та правових аспектів свідчить, що розвиток концепції права на продовольство відбувався під впливом глобальних викликів. Зокрема, демографічних криз, збройних конфліктів, екологічних катастроф тощо. Це право не може бути реалізоване поза системою міжнародного співробітництва та без ефективного функці-

онування національних соціально-правових механізмів. Продовольча безпека виступає умовою, а право на продовольство – юридичною гарантією, що зобов'язує держави не лише формувати політику, а й нести відповідальність за її результативність.

Узагальнені матеріали підтвердили, що право на продовольство потребує комплексного підходу, в якому поєднуються міжнародні правові норми, національне законодавство, соціальна політика та практичні інструменти. При цьому важливим чинником залишається наявність ефективних механізмів захисту, включно з можливістю звернення до міжнародних інституцій. Практика функціонування регіональних судів засвідчує, що опосередкований захист права на продовольство також може бути відповідним шляхом до досягнення гідного рівня життя.

Таким чином, право на продовольство постає в межах правової категорії, яка передбачає комплексну відповідальність держави. Починаючи від законодавчого закріплення до практичної реалізації через системи соціального забезпечення. Його зміст виходить за рамки традиційного розуміння фундаментального права людини та охоплює питання рівності, недискримінації, доступу до ресурсів та відновлення порушених прав. За сучасних глобальних викликів особливого значення набуває інтегрований підхід, що поєднує соціальні, економічні та правові інструменти задля забезпечення сталості продовольчих систем.

Отримані результати підтверджують, що право на продовольство розглядається як юридичне зобов'язання. Це означає, що його невиконання створює загрозу окремим особам, державам та міжнародній безпеці в цілому. Подальші наукові дослідження доцільно присвятити пошуку ефективних моделей поєднання міжнародних стандартів захисту прав людини із національною політикою забезпечення продовольчої безпеки, а також розробці механізмів посилення ролі міжнародних інституцій у захисті цього права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Elver, H. Right to Food. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 2023. Vol. 36, Article number 21. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10806-023-09916-8>
2. Golay C. The Right to Food in Geneva: for a Just Transition Towards Sustainable Food Systems. *Le Droit À L'alimentation À Genève*. 2024. Academy briefing n°24. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Research%20Brief%20-%20Right%20to%20Food%20in%20Geneva%20-%20Golay%20-%202024.pdf> (date of request: September 15th, 2025).
3. Hassan M. S. A Legal Analysis of a Human Rights-Based Approach to Food Security for Orang Asli. *4th International Conference on Law Reform, KnE Social Sciences*. 2024. 9(1). PP. 1070 – 1081. DOI: <https://doi.org/10.18502/kss.v8i21.14822>
4. Cordova Montes R. D. Using International Human Rights Law to Address Hunger in the U.S., *6 Bus. Entrepreneurship & Tax L. Rev.* 1. 2022. Vol. 6. Iss. 2. URL: <https://scholarship.law.missouri.edu/betr/vol6/iss2/3> (date of request: September 15th, 2025).
5. Rule of Law for Food Systems Transformation: Policy Brief / International Development Law Organisation (IDLO). 2023. URL: https://www.idlo.int/sites/default/files/2023/other/documents/for_web_-_rule_of_law_for_food_systems_transformation.pdf (date of request: September 15th, 2025).
6. Волченко Н. В. Продовольча безпека як соціальне право: міжнародне визнання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 294-298. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-5/65>
7. Волченко Н. В., Курило О. М. Міжнародно-правові засоби захисту права на продовольство та їх релевантність за поточних кліматичних змін. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 183-186. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/40>
8. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Харків, 2013. 326 с.
9. Право на достатнє харчування. Виклад фактів № 34 / ГО "Харківська правозахисна група". Харків, 2020. 60 с.
10. Pogge T. Are We Violating the Human Rights of the World's Poor? *Human Rights: Old Problems, New Possibilities*, edited by David Kinley, Wojciech Sadurski and Kevin Walton. Edward Elgar Publishing, 2013. P. 40–72.
11. Monshipouri M. (Ed.) *Why Human Rights Still Matter in Contemporary Global Affairs* (1st ed.). Routledge, 2020. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003022909>
12. Toebes B., Stronks K. Closing the Gap: A Human Rights Approach towards Social Determinants of Health. *European Journal of Health Law*. 2016. 23(5). P. 510 – 524. DOI: <https://doi.org/10.1163/15718093-12341402>
13. CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11). Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/5). URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838c11.pdf> (date of request: September 15th, 2025).
14. Young L. M. Making Do or Moving Forward: An Assessment of Our Global Food System [review of Rethinking Food Systems: Structural Challenges, New Strategies and the Law]. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*. 2015. 5(2). P. 201–203. DOI: <https://doi.org/10.5304/jafscd.2015.052.003>
15. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини і громадянина. Ужгород: УжНУ, 2003. 57 с.
16. Sheeran S., Rodley S. N. (Eds.) *Routledge Handbook of International Human Rights Law* (1st ed.). Routledge, 2013. 808 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203481417>
17. Brander P., Witte L., Ghanee N., Gomes R., Keen E., Pinkeviciute J. *Compass. Manual for human rights education with young people*. 2nd edition, Strasbourg. 2023. 490 p. URL: <https://rm.coe.int/compass-2023-eng-final-web/1680af992c> (date of request: September 15th, 2025).
18. Langley W. (Ed.) *Encyclopedia of Human Rights Issues Since 1945* (1st ed.). Routledge, 1999. 424 p. ISBN: 1579581668.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ****ORGANIZATIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE FUNCTIONING
OF THE COURT OF JUSTICE IN THE EUROPEAN UNION**

**Конончук І.М., к.п.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки**

У статті досліджено організаційно-правові засади функціонування Суду справедливості як ключової судової інституції ЄС, що забезпечує верховенство права, стабільність правової системи та уніфікацію правозастосування. Суд справедливості виконує ключову роль у контролі за дотриманням права Союзу та діяльністю інституцій ЄС.

Проаналізовано процедуру призначення суддів та Генеральних адвокатів відповідно до положень ДФЄС, окреслено вимоги до кандидатів, строки їхніх повноважень та гарантії незалежності. Наголошено на ролі спеціальної колегії, яка здійснює оцінку професійної придатності кандидатів, а також на механізмах забезпечення несумісності та недоторканності суддів. Розкрито внутрішню організацію Суду справедливості, зокрема поділ на палати, діяльність Великої палати та пленарні засідання суддів.

З'ясовано, що діяльність Суду справедливості спрямована на контроль за дотриманням установчих договорів та правових актів інституцій Союзу, забезпечення єдності та гармонізації правозастосовної практики через процедуру попереднього запитування, яка створює постійний діалог із національними судами держав-членів. Суд справедливості розглядає спори між державами-членами, інституціями ЄС та окремими суб'єктами права, виконує функцію гаранта основоположних прав і свобод, сприяє стабільності та цілісності правової системи ЄС і підтримує формування єдиного правового простору в межах Союзу.

Встановлено, що Суд справедливості відіграє визначальну роль у правовій системі ЄС, він не лише розглядає юридичні спори, а й виступає ключовим механізмом підтримки цілісності правової системи та забезпечення стабільності правопорядку. Діяльність Суду сприяє уніфікації правозастосовної практики, зміцненню довіри до інституцій ЄС, підвищенню легітимності правових актів і розвитку інтеграційних процесів держав-членів на засадах верховенства права.

Статтю підготовлено в межах проекту Центр досконалості Жана Моне «Волинський центр європейських студій: зелене і безпечне сусідство» програми Європейського Союзу ERASMUS+ (№ 101085647–VCES–ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH).

Ключові слова: Європейський Союз, Суд справедливості, Генеральний адвокат, організаційно-правові засади, верховенство права, уніфікація правозастосовної практики.

The article examines the organizational and legal foundations of the functioning of the Court of Justice as a key judicial institution that ensures the rule of law, the stability of the legal system, and the uniform application of law. The Court of Justice plays a decisive role in monitoring compliance with Union law and the activities of the EU institutions.

The procedure for appointing judges and Advocates General in accordance with the provisions of the Treaty on the Functioning of the European Union is analyzed, with attention given to the requirements for candidates, the duration of their mandates, and guarantees of independence. Emphasis is placed on the role of the special panel responsible for assessing the professional suitability of candidates, as well as on mechanisms ensuring the incompatibility and immunity of judges. The internal organization of the Court of Justice is also disclosed, in particular its division into chambers, the activity of the Grand Chamber, and plenary sessions of judges.

It has been established that the activity of the Court of Justice is aimed at monitoring compliance with the founding treaties and the legal acts of the Union's institutions, as well as ensuring unity and harmonization of judicial practice through the preliminary ruling procedure, which creates a permanent dialogue with the national courts of the Member States. The Court of Justice considers disputes between Member States, EU institutions, and individual legal entities, performs the function of a guarantor of fundamental rights and freedoms, contributes to the stability and integrity of the EU legal system, and supports the formation of a common legal space within the Union.

It has been determined that the Court of Justice plays a decisive role in the legal system of the European Union: it not only adjudicates legal disputes but also serves as a key mechanism for maintaining the integrity of the legal system and ensuring the stability of legal order. The Court's activity contributes to the unification of judicial practice, the strengthening of trust in EU institutions, the enhancement of the legitimacy of legal acts, and the development of integration processes among Member States on the basis of the rule of law.

The article prepared within the Jean Monnet Centre of Excellence "Volyn Centre for European Studies: Green and Secure Neighbourhood" of the Erasmus+ Programme of the European Union (№ 101085647 – VCES – ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH).

Key words: European Union, Court of Justice, Advocate General, organizational and legal foundations, rule of law, unification of judicial practice.

Постановка проблеми. Дослідження організаційно-правових засад функціонування Суду справедливості є актуальним у сучасних умовах поглиблення інтеграційних процесів та зміцнення верховенства права в ЄС. Ефективність діяльності Суду, прозорість процедур його роботи, збалансований розподіл повноважень та організаційна структура визначають єдність правозастосування серед держав-членів та сприяють стабільності Союзу.

Для України ця тематика є особливо важливою у контексті євроінтеграційних процесів. Набуття членства у ЄС вимагає приведення національної судової системи у відповідність до стандартів та практик застосованих на рівні Союзу. Аналіз організаційно-правових механізмів функціонування Суду справедливості дозволяє українським

науковцям і практикам глибше зрозуміти особливості діяльності Суду та враховувати їх під час реформування національної судової системи.

Для Європейського Союзу дослідження організаційно-правових засад функціонування Суду справедливості залишається актуальним у зв'язку зі збільшенням кількості держав-членів та ускладненням нормативної бази. Оптимізація внутрішніх процедур, формування складу суддів і повноважень, а також ефективне регулювання роботи Великої Палати та палат суддів є невід'ємною складовою забезпечення рівності прав, прозорості процедур та злагодженості судової практики на рівні ЄС.

Мета статті – дослідження правового статусу Суду справедливості, порядку його формування, організаційної

структури, компетенції та особливостей процесуальної діяльності.

Стан дослідження. Вивченню організаційно-правових засад функціонування Суду справедливості в ЄС приділяли увагу такі дослідники, як Т. Анакіна, К. Бережна, І. Камінська, Т. Комарова, Л. Фалалєєва, О. Шпакович, І. Яворська, І. Яковюк та ін.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 1 ст. 19 Договору про Європейський Союз (далі – ДЕС), судова влада здійснюється Судом справедливості, Загальним судом та спеціалізованими судами. У цьому дослідженні увага зосереджується на організації та діяльності Суду справедливості. Правове регулювання його діяльності визначається установчими договорами ЄС, Статутом Суду справедливості та іншими правовими актами ЄС [1].

Правове регулювання процедури призначення суддів Суду справедливості та Генеральних адвокатів визначена статтями 253–255 Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЄС). Кандидатами на посади суддів можуть бути особи, чия незалежність не викликає сумнівів, а кваліфікація відповідає вимогам, необхідним для призначення на найвищі судові посади у державах-членах, або юристи визнаної компетентності. Призначення суддів та Генеральних адвокатів здійснюється строком на шість років за спільною згодою урядів держав-членів після консультацій із спеціальною колегією, передбачено можливість повторного призначення на посаду. Спеціальна колегія (ст. 255 ДФЄС) оцінює відповідність кандидатів встановленим критеріям і надає рекомендаційний висновок щодо професійної придатності, проте остаточне рішення про призначення залишається виключною компетенцією урядів держав-членів [2].

До складу колегії входять сім осіб, відібраних серед колишніх членів Суду справедливості та Загального суду, суддів національних вищих судів та юристів визнаної компетентності. Одного члена колегії пропонує Європейський парламент. Рада приймає рішення, що регламентує правила діяльності колегії, а також затверджує її склад. Діяльність колегії здійснюється за ініціативою Голови Суду справедливості.

Колегія визначає шість ключових критеріїв оцінки кандидатів на посаду суддів або Генеральних адвокатів: здатність до правового аналізу, професійний досвід, здатність виконувати обов'язки судді, мовні компетенції, уміння працювати в команді в умовах міжнародного правового середовища та незалежність, безсторонність, справедливість і чесність особи. Ці критерії оцінюються комплексно, проте на практиці три з них відіграють вирішальну роль при затвердженні кандидатури на посаду судді Суду Європейського Союзу – це незалежність, здатність до правового аналізу та професійний досвід [3, с. 62].

І. Камінська, зазначає, що порядок призначення суддів на посади ґрунтується на принципі незалежності, професійності та змінності суддів і передбачає, що призначення здійснюється за спільною згодою урядів держав-членів строком на 6 років з правом повторного призначення. Також, організація Суду ЄС здійснюється за принципом гендерної рівності у визначенні особового складу суддів [4, с. 20].

Порядок призначення суддів тісно пов'язаний з механізмом забезпечення безперервності та стабільності роботи Суду справедливості. Для цього передбачено часткову ротацію складу суддів і Генеральних адвокатів кожні три роки (ч. 2 ст. 253 ДФЄС). Такий механізм гарантує неперервність діяльності суду та підтримку професійного досвіду серед суддів.

Статутом Суду справедливості передбачено, що перед вступом на посаду кожен суддя складає присягу на відкритому судовому засіданні, зобов'язуючись неупереджено виконувати обов'язки та зберігати конфіденційність (ст. 2 Статуту). Судді користуються недоторканністю

та не підлягають юрисдикції національних судів. Повноваження суддів і Генеральних адвокатів встановлюються строком на шість років, з можливістю їх повторного призначення (ч. 4 ст. 253 ДФЄС). Генеральні адвокати, призначені за ротаційним принципом, обіймають посаду на встановлений строк, після чого місце переходить до представника іншої держави-члена відповідно до черговості (ст. 252 ДФЄС) [5].

Згідно зі ст. 252 ДФЄС Суду справедливості допомагають вісім Генеральних адвокатів, при цьому число генеральних адвокатів може бути збільшене за необхідності. Рада ЄС може одностайно ухвалити рішення про розширення складу за ініціативою Суду.

Зі змінами, запровадженими Лісабонським договором, було уточнено порядок визначення чисельності Генеральних адвокатів. До Лісабонського договору була додана Декларація № 38, яка передбачала домовленість держав-членів, у разі звернення Суду з проханням про збільшення числа генеральних адвокатів з восьми до одинадцяти Рада ЄС ухвалює таке рішення одногосно. У декларації також передбачалося, що Польща матиме постійного Генерального адвоката і більше не братиме участі в системі часткової ротації, яка відтоді поширювалася на п'ять осіб замість трьох [6].

У 2013 році Суд звернувся до Ради ЄС з проханням про збільшення кількості генеральних адвокатів на три, щоб забезпечити своєчасне надання висновків за всіма справами та уникнути затримок у їх розгляді. На підставі цього запиту Рада ухвалила рішення про збільшення кількості Генеральних адвокатів до дев'яти осіб з 1 липня 2013 року у зв'язку з приєднанням Хорватії, а з 7 жовтня 2015 року – до одинадцяти. Наразі п'ять генеральних адвокатів залишаються постійними (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та Польща), а шість – обираються за ротаційним принципом серед інших держав-членів ЄС.

Судді обирають голову та його заступника зі свого складу строком на три роки, з можливістю повторного переобрання. Вибори проводяться таємним голосуванням одразу після часткової заміни складу Суду справедливості. Новопризначені судді також беруть участь у голосуванні. Заступник голови Суду сприяє виконанню обов'язків голови та заміщує його у разі необхідності [2].

Засідання Суду справедливості проводяться у складі палат або у складі Великої палати відповідно до ст. 251 ДФЄС. У випадках, передбачених Статутом, Суд може засідати у повному складі. Згідно зі ст. 16 Статуту, Суд формує палати у складі трьох або п'яти суддів. Голов палат обирають зі складу суддів: голови палат у складі п'яти суддів призначаються строком на три роки з правом повторного переобрання, а голови палат у складі трьох суддів – строком на один рік. Встановлення різних строків пов'язане з відмінностями у навантаженні та функціональній відповідальності між палатами. Судова палата, яка розглядає справу, може в будь-який час звернутися до Суду з клопотанням про передачу справи до палати з більшою кількістю суддів, що дозволяє забезпечити ефективність розгляду складних справ [2; 5].

Велика палата Суду складається з п'ятнадцяти суддів. Її очолює голова Суду. До складу Великої Палати входять заступник голови, голови палат у складі п'яти суддів та інші судді. Формування складу палати регулюється правилами, встановленими Регламентом Суду. Регламент також визначає порядок заміни суддів палати у разі виникнення перешкод у виконанні обов'язків та умови кворуму для ухвалення рішень [2].

Засідання у Великій палаті проводяться за зверненням держави-члена або установи Союзу, що є стороною у справі. Крім того, справа може бути передана на розгляд Великої Палати, якщо цього вимагають її складність, важливість або виняткові обставини. Неузгодженість судової практики сама по собі не є достатньою підставою для розгляду справи у Великій палаті.

Суд справедливості може розглядати справи у пленарному складі, тобто за участю всіх його суддів, кількість яких наразі становить 27 осіб (ст. 251 ДФЄС). Такий порядок застосовується у виняткових випадках, визначених Статутом Суду, передусім коли розгляд стосується ключових питань, що мають значення для ефективної діяльності інституцій та органів ЄС. До таких випадків належить розгляд питань щодо відкликання Омбудсмана, дострокового припинення повноважень члена Комісії або позбавлення його права на пенсію у зв'язку з неправомірною поведінкою, усунення члена Комісії у разі невідповідності умовам виконання обов'язків, а також відкликання члена Рахункової палати чи позбавлення його права на пенсію. Крім того, пленарне засідання скликається і тоді, коли Суд, заслухавши думку Генерального адвоката, визнає конкретне питання винятково важливим [2; 5].

Разом з організаційними засадами важливим елементом функціонування Суду справедливості є обсяг його повноважень та юрисдикція. К. Бережна зазначає, що за своїм змістом юрисдикція Суду ЄС включає в себе три основні групи повноважень: по-перше, розгляд спорів, що виникають на підставі норм установчих договорів і законодавства ЄС (пряма юрисдикція); по-друге, розгляд запитів судових органів держав-членів, які стикаються з проблемами тлумачення й застосування норм права ЄС (непряма юрисдикція); здійснення попереднього контролю [7, с. 148].

На думку Т. Комарової, правова природа ЄС впливає на структуру, цілі та функції усіх його інститутів, органів та агентств та розподіл влади між ними. Суд ЄС виконує декілька функцій, які не є звичними у розумінні міжнародного правосуддя, яке, як правило, зосереджено на спорах між державами або хоча іноді і захищає права приватних осіб, але лише із санкціонування на це державами. Суд ЄС виконує такі функції: функції міжнародного, адміністративного, федерального, конституційного суду. Усі ці функції знаходять своє відображення у юрисдикції Суду ЄС [3, с. 53].

З огляду на правову специфіку та особливості організаційної структури, Суд справедливості виконує функції, які забезпечують цілісність та ефективність правової системи ЄС. Він здійснює контроль за дотриманням установчих договорів та актів інституцій, виступаючи гарантом верховенства права та правової визначеності. Через процедуру попереднього запиту Суд забезпечує єдність тлумачення та застосування права ЄС у державах-членах, сприяючи узгодженості інтеграційного процесу. Суд справедливості охороняє основоположні права та свободи, закріплені в Хартії основних прав ЄС, посилюючи авторитет правової системи Союзу. Суд також виконує арбітражну роль у спорах між державами-членами або між державами і інституціями ЄС та контролює легітимність актів інституцій через розгляд позовів про їх скасування або бездіяльність. Завдяки своїм рішенням Суд сприяє розвитку права ЄС, формуючи прецеденти, які впливають на тлумачення та застосування норм на всій території Союзу. Наведені функції відображають лише частину повноважень, наданих Суду справедливості установчими договорами та іншими правовими актами.

Висновки. Суд справедливості функціонує на основі чітко визначених організаційно-правових засад, передбачених установчими договорами та законодавством, що забезпечує ефективне здійснення правосуддя в межах ЄС. Він здійснює важливі функції контролю за дотриманням права ЄС, гарантує послідовність тлумачення та застосування норм у державах-членах. Процедури призначення суддів і Генеральних адвокатів формують високий рівень професійної компетентності та незалежності, що є фундаментальним для належного виконання службових обов'язків.

Організаційна структура Суду справедливості, включно з діяльністю Великої палати та палатами суддів, забезпечує системний і впорядкований розгляд справ, що сприяє стабільності та передбачуваності правозастосовної практики. Механізм попередніх запитів підтримує уніфікацію правових підходів і стимулює постійний діалог із національними судами, підвищуючи узгодженість судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html> (дата звернення: 04.09.2025).
2. Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/collection/eu-law/treaties/treaties-force.html> (дата звернення: 04.09.2025).
3. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків: Право, 2018. 528 с.
4. Камінська І. В. Система принципів організації функціонування Суду ЄС. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 12. С. 15-23.
5. Protocol (№ 3) on the statute of the Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/pro_3/oj/eng (дата звернення: 04.09.2025).
6. Declaration № 38 on Article 252 of the Treaty on the Functioning of the European Union regarding the number of Advocates-General in the Court of Justice (Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union, Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/lis_2012/fna_1/dcl_38/oj/eng (дата звернення: 04.09.2025).
7. Бережна К. В. Перерозподіл юрисдикції судових органів Європейського Союзу після Лісабонської реформи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 145-153.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ

APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW IN INTERNATIONAL PEACE AND SECURITY OPERATIONS

Лисик В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри міжнародного права

Львівський національний університет ім. Івана Франка

Сірко А.А., старший викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу
Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

У статті проведено комплексний аналіз правового режиму, що регулює застосування сили підрозділами під егідою Організації Об'єднаних Націй (далі – підрозділами ООН) в сучасних операціях з підтримання миру та безпеки. Досліджено еволюцію миротворчості від класичних місій, що ґрунтувалися на принципах згоди сторін, неупередженості та мінімального застосування сили, до багатовимірних операцій в рамках так званих “Robust Peacekeeping”, санкціонованих на підставі Глави VII Статуту ООН. Обґрунтовано, що ця трансформація, зумовлена зміною характеру збройних конфліктів та трагічними невдачами 1990-х років, неминує призвела до ситуацій, коли миротворчі контингенти стають активними учасниками бойових дій.

Центральною тезою статті є твердження, що в момент, коли інтенсивність насильства досягає порогу збройного конфлікту, міжнародне гуманітарне право (МГП) стає застосовним до сил ООН і регулює ведення воєнних дій. Цей висновок ґрунтується на аналізі об'єктивних критеріїв кваліфікації конфлікту, розроблених у практиці міжнародних трибуналів та закріплених у доктрині МКЧХ, зокрема критеріїв інтенсивності та організованості сторін.

У статті детально розглядаються практичні виклики імплементації МГП в миротворчих операціях. Аналізуються фундаментальні принципи розрізнення та пропорційності в умовах асиметричних конфліктів та операцій із захисту цивільного населення. Особлива увага приділена «humanitarian calculus» з яким стикаються командири підрозділів сил ООН, зважаючи військову перевагу проти потенційної шкоди цивільним. Також досліджено правову колізію між МГП та міжнародним правом прав людини (МППЛ), яка вирішується на користь МГП як спеціального права в ситуаціях активних бойових дій.

Ключовим проблемним аспектом, висвітленим у статті, є структурна прогалина у відповідальності за порушення МГП. Розкрито подвійну проблему: з одного боку, функціональний імунітет ООН від судового переслідування, що створює ситуацію фактичної безкарності для Організації, а з іншого – виключна кримінальна юрисдикція держав, що надають війська, яка часто не реалізується на практиці. На основі аналізу судових справ, зокрема Nuhanović та Mothers of Srebrenica, продемонстровано, що тест «ефективного контролю» може слугувати інструментом для атрибуції протиправної поведінки як державі, так і Організації, відкриваючи шлях до подолання безкарності.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародне право прав людини (МППЛ), операції з підтримання миру, Організація Об'єднаних Націй (ООН), Robust Peacekeeping, *jus in bello*, захист цивільного населення, відповідальність міжнародних організацій, атрибуція поведінки, імунітет ООН.

This article provides a comprehensive analysis of the legal regime governing the use of force by United Nations forces in modern peace and security operations. It examines the evolution of peacekeeping from classical missions based on the principles of consent, impartiality, and minimal use of force, to multidimensional and “robust” operations authorised under Chapter VII of the UN Charter. It is argued that this transformation, driven by the changing nature of armed conflicts and the tragic failures of the 1990s, has inevitably led to situations where peacekeeping contingents become active participants in hostilities.

The central thesis of the article is that the moment the intensity of violence reaches the threshold of an armed conflict, international humanitarian law (IHL) becomes applicable to UN forces as the *lex specialis* governing the conduct of hostilities. This conclusion is based on an analysis of the objective criteria for conflict classification, developed in the practice of international tribunals and established in the doctrine of the ICRC, particularly the criteria of intensity and organization of the parties. The official recognition of this approach is the UN Secretary-General's Bulletin ST/SGB/1999/13, which, although not a treaty, codifies customary norms of IHL that are binding on UN forces.

The article details the practical challenges of implementing IHL in peacekeeping operations. It analyzes the fundamental principles of distinction and proportionality in the context of asymmetric conflicts and Protection of Civilians operations. Particular attention is paid to the “humanitarian calculus” faced by UN commanders when weighing military advantage against potential civilian harm. The legal conflict between IHL and international human rights law is also examined, which is resolved in favour of IHL as the special law in situations of active hostilities.

A key problematic aspect highlighted in the article is the structural “accountability gap” for IHL violations. The dual problem is revealed: on the one hand, the functional immunity of the UN from legal process, which creates a situation of *de facto* impunity for the Organisation, and on the other, the exclusive criminal jurisdiction of troop-contributing countries, which is often not implemented in practice. Based on an analysis of court cases, particularly Nuhanović and Mothers of Srebrenica, it is demonstrated that the “effective control” test can serve as a tool for attributing unlawful conduct to both the state and the Organisation, paving the way to overcome impunity.

Key words: international humanitarian law (IHL), international human rights law (IHRL), peacekeeping operations, United Nations (UN), Robust Peacekeeping, *jus in bello*, protection of civilians, responsibility of international organisations, attribution of conduct, UN immunity.

Постановка проблеми. Фундаментальна трансформація миротворчих операцій ООН від пасивного спостереження до “Robust Peacekeeping” з мандатами на примусове застосування сили поставила на порядок денний гостре правове питання. Вступаючи в бойові зіткнення для захисту цивільного населення або нейтралізації збройних угруповань, сили ООН де-факто стають учасниками збройних конфліктів. Це створює нагальну необхідність чітко визначити правовий

режим, що регулює їхні дії, аби уникнути правового вакууму та забезпечити дотримання гуманітарних стандартів. Актуальність проблеми полягає у вирішенні ключової колізії між політичним мандатом ООН та універсальними вимогами МГП, що є критично важливим для легітимності Організації та ефективного захисту жертв конфліктів.

Стан дослідження. Питання застосування МГП до операцій ООН є предметом тривалої академічної дискусії.

Такі вчені, як К. Грей та Д. Флек, заклали основи розуміння еволюції застосування сили в міжнародному праві. Поворотним моментом у доктрині стала «Доповідь Брахімі», яка інституціоналізувала ідею «Robust Peacekeeping». Праці Д. Шраги присвячені аналізу мандатів із захисту цивільного населення, а Т. Гілла – проблемам затримання в операціях ООН.

Дослідники, зокрема Т. Ферраро та експерти МКЧХ, послідовно доводять, що застосовність МГП визначається об'єктивними фактами, а не політичним мандатом. Юридична практика, починаючи зі справи *Тадича*, сформулювала критерії кваліфікації конфлікту. Водночас проблема відповідальності, як зазначають Б. Бутен та А. Нолькемпер, залишається найскладнішим аспектом. Судові рішення у справах *Behrami*, *Nuhanović* та *Mothers of Srebrenica* демонструють суперечливі підходи до атрибуції поведінки.

Проте, незважаючи на консенсус щодо теоретичної застосовності МГП, невирішеною залишається проблема системних перешкод для його реального втілення. Дана стаття покликана заповнити цю прогалину, комплексно пов'язавши теоретичні засади *jus in bello* з аналізом структурної «прогалини у відповідальності», що створюється імунітетом ООН та юрисдикцією держав-контрибуторів, як фундаментального виклику легітимності сучасних миротворчих операцій.

Метою даної статті є обґрунтування тези про те, збройні сили ООН зобов'язані застосовувати МГП у ситуаціях коли їх мандат передбачає можливість застосування летальної зброї або вони беруть безпосередню участь у веденні воєнних дій.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх десятиліть міжнародне співтовариство стало свідком фундаментальної трансформації операцій ООН з підтримання миру та безпеки [1, р. 1–2]. Класична модель миротворчості, що сформувалася в умовах біполярного протистояння, ґрунтувалася на тріаді непорушних принципів: згода приймаючої держави, неупередженість та незастосування сили, за винятком випадків самооборони [2, р. 119]. Ці операції “першого покоління” виконували переважно функції спостереження, а їхня правова природа, яку часто характеризують як щось середнє між Главою VI та Главою VII Статуту ООН [3, р. 250–251], відображала їхню обмежену військову роль. Однак завершення Холодної війни та зміна характеру збройних конфліктів, що все частіше набували внутрішнього характеру, виявили неадекватність цього підходу [1, р. 4]. Трагічні події в Руанді та в Боснії і Герцеговині, де миротворці ООН виявилися неспроможними запобігти геноциду, стали каталізатором кардинального перегляду доктрини миротворчості. Рада Безпеки ООН почала дедалі частіше санкціонувати багатовимірні місії (multidimensional mission), які прийнято називати “Robust Peacekeeping”, і були наділені мандатами відповідно до Глави VII Статуту ООН, які отримали повноваження не лише спостерігати, але й активно втручатися для захисту цивільного населення та нейтралізації збройних угруповань [4, р. 62]. Ця еволюція від пасивного моніторингу до активного примусу до миру неминуче призвела до того, що сили ООН почали брати участь у бойових діях, інтенсивність яких досягала порогу збройного конфлікту. Це, у свою чергу, поставило на порядок денний фундаментальне питання про правовий режим, що регулює їхню поведінку. Відтак, в операціях такого типу, МГП є основним та обов'язковим правовим режимом, який визначає межі застосування сили, регулює поведінку учасників та забезпечує захист жертв у сучасних операціях з підтримання миру та безпеки. Незважаючи на унікальний політичний мандат місій ООН, у момент, коли фактичні обставини досягають порогу збройного конфлікту, миротворчі контингенти стають стороною конфлікту і зобов'язані дотримуватися норм МГП нарівні з будь-яким іншим

учасником бойових дій [5, р. 39]. Ця теза відкидає припущення про те, що сили ООН діють у правовому вакуумі, адже саме МГП надає чіткі й універсальні критерії для ведення бойових дій, що є абсолютно необхідним для збереження легітимності та гуманітарної спрямованості миротворчих операцій.

Історія миротворчості ООН є історією постійної адаптації. Концепція, не передбачена прямо у Статуті, виникла як прагматичний інструмент у період, коли механізм колективної безпеки був паралізований через право вето [1, р. 1]. Перші місії, як-от UNEF I (1956), функціонували на основі “тріади чеснот”: згода сторін, неупередженість та мінімальне застосування сили, обмежене самообороною. Як зазначає В. Фрідман, миротворчість була розроблена як альтернатива примусовим діям [6, р. 218]. Їхня правова основа, яку часто називали “Главою VI з половиною”, підкреслювала проміжний характер між мирним врегулюванням та примусовими заходами [3, р. 250]. Кінець Холодної війни розблокував Раду Безпеки, але вивільнив численні внутрішні конфлікти. У відповідь з'явилися операції “другого покоління” з широкими цивільними мандатами [1, р. 5]. Однак саме трагічний досвід 1990-х років, зокрема, неспроможність сил UNPROFOR у Боснії та UNAMIR у Руанді запобігти геноциду, продемонстрував фатальну невідповідність класичних принципів реаліям. Як зазначалося у “Доповіді Брахімі” 2000 р., “миротворці ООН... які стають свідками насильства щодо цивільних осіб, повинні вважатися уповноваженими припинити його, в межах своїх можливостей” [4, para. 62]. Цей висновок став поштовхом до формування “Robust Peacekeeping” та операцій з примусу до миру на підставі Глави VII. Такі місії, як MONUSCO в ДР Конго та MINUSMA в Малі, отримали мандат “вживати всіх необхідних заходів” для захисту цивільних. Кульмінацією стало створення у 2013 р. в рамках місії MONUSCO Бригади оперативного втручання з наступальним мандатом для “нейтралізації” збройних угруповань [7, para. 9]. Ця еволюція перетворила миротворців з пасивних спостерігачів на активних учасників бойових дій, що неминуче поставило їх у площину регулювання МГП.

Застосування МГП починається з моменту виникнення збройного конфлікту, тому точна правова кваліфікація ситуації є вирішальним кроком [8, para. 218]. Міжнародний збройний конфлікт (МЗК) визначається у спільній статті 2 до Женевських конвенцій 1949 р. (ЖК 1949 р.) і виникає при будь-якому застосуванні збройної сили однією державою проти іншої. Як зазначив МКЧХ, “будь-яка суперечка, що виникає між двома державами і призводить до втручання збройних сил, є збройним конфліктом у розумінні ст. 2” [8, para. 222]. Додатковий протокол I 1977 р. (ДП I) розширив це поняття, включивши національно-визвольні війни. Неміжнародний збройний конфлікт (НМЗК), більш поширений тип конфлікту, регулюється спільною статтею 3 та Додатковим протоколом II (ДП II). Для кваліфікації ситуації як НМЗК необхідно досягнення певного порогу інтенсивності насильства, що відрізняє його від внутрішніх заворушень. У справі *Тадича* МКТЮ встановив два кумулятивні критерії для визначення НМЗК: інтенсивність конфлікту та організованість сторін [9, para. 70]. Ці критерії є ключовими для визначення моменту, коли ситуація регулюється МГП. Ключове питання полягає в тому, чи можуть сили ООН стати стороною збройного конфлікту. Відповідь є ствердною і ґрунтується на фактичному аналізі. Як послідовно стверджує МКЧХ, застосування МГП залежить лише від фактів, незалежно від мандату [5, р. 39]. Той факт, що сили ООН діють на підставі мандату Ради Безпеки, не надає їм імунітету від дії норм *jus in bello*. Застосовуючи критерії НМЗК, миротворча місія стає стороною конфлікту, коли її взаємодія з організованою збройною групою досягає необхідного порогу інтенсивності [5, р. 40]. Це може ста-

тися, коли місія, проводить наступальні операції в рамках “Robust Peacekeeping” або коли систематично відповідає на напади, що через “сповзання місії” (mission creep) втягує її у збройний конфлікт. Таким чином, об’єктивна реальність бойових дій, а не суб’єктивні наміри, є єдиним критерієм застосування МГП.

Цей підхід знайшов офіційне закріплення у Бюлетені Генерального секретаря від 6 серпня 1999 р. “Дотримання силами Організації Об’єднаних Націй міжнародного гуманітарного права” (ST/SGB/1999/13). Документ чітко встановлює, що “фундаментальні принципи та норми МГП... застосовуються до сил ООН, коли вони беруть активну участь у бойових діях як комбатанти” [10, Sec. 1.1]. Хоча текст прямо згадує лише міжнародні конфлікти, загально визнано, що його положення застосовуються *mutatis mutandis* і до участі в НМЗК [1, р. 12]. Бюлетень відображає основні принципи МГП і, хоча не є договором, значною мірою кодифікує норми звичаєвого міжнародного права, обов’язкові для всіх, включаючи міжнародні організації [11, р. 617]. Як зазначає Д. Флек, “Бюлетень підтверджує, що сили ООН... зобов’язані дотримуватися принаймні мінімальних стандартів МГП” [11, р. 617]. Важливо розмежовувати *jus ad bellum* (право на застосування сили, кодифіковане у Статуті ООН) та *jus in bello* (МГП, що регулює поведінку під час конфлікту). Фундаментальним принципом МГП є його рівне застосування до всіх сторін, незалежно від причин конфлікту, як наголошено в преамбулі до ДП І. [12]. “Справедливість” справи, яку відстоюють сили ООН, не звільняє їх від обов’язку дотримуватися норм МГП. Мандат Ради Безпеки є “квитком на вхід” до театру воєнних дій, але правила поведінки на цьому театрі встановлюються виключно МГП [13, р. 1].

Еволюція правової основи застосування сили миротворцями є показовою. Спочатку це була лише самооборона. Згодом концепція розширилася до захисту мандату. Проте переломним моментом стала поява мандатів із захисту цивільного населення (Protection of Civilians). Починаючи з кінця 1990-х років, місії отримали повноваження “захищати цивільних осіб, які перебувають під безпосередньою загрозою фізичного насильства” [14, р. 535]. Сьогодні мандат захисту цивільного населення є центральним елементом більшості операцій, що не лише дозволяє, а й зобов’язує миротворців застосовувати силу для запобігання нападам на цивільних, навіть якщо самі миротворці не перебувають під загрозою. Саме цей обов’язок найчастіше призводить до того, що сили ООН вступають у бойові зіткнення, які активують повне застосування МГП. Мандат місії на проведення “Robust Peacekeeping” дозволяють їм “вживати всіх необхідних заходів”, що конкретизується через Правила застосування сили (Rules of Engagement). Проте система цих Правил є проблематичною, оскільки кожна держава, що надає війська для місії, розробляє власні правила, що призводить до фрагментації командування та створює правові колізії [4, para 49]. У сучасному операційному середовищі одночасно застосовуються МГП та міжнародне право прав людини (МППЛ) [3, р. 255]. МППЛ дозволяє застосування летальної сили лише як крайній засіб, коли це “абсолютно необхідно” для захисту життя. Натомість МГП дозволяє атакувати комбатантів та військові об’єкти незалежно від того, чи становлять вони безпосередню загрозу. Для вирішення цієї колізії застосовується принцип *lex specialis derogat legi generali*. Міжнародний суд ООН у своєму Консультативному висновку щодо ядерної зброї встановив, що питання про те, чи є позбавлення життя “довільним”, повинно визначатися на основі *lex specialis*, тобто МГП [15, para. 25]. Це означає, що в ситуаціях активних бойових дій правила МГП мають перевагу. Однак в інших ситуаціях, як-от контроль за натовпом, домінують стандарти МППЛ. Таким чином, миротворці змушені постійно «перемикатися» між парадигмою ведення бойових дій (МГП) та правоохоронною парадигмою (МППЛ).

Принцип розрізнення, закріплений у ст. 48 ДП І, є наріжним каменем МГП, зобов’язуючи сторони завжди розрізняти цивільне населення і комбатантів. Для сил ООН, що

діють в асиметричних конфліктах, де збройні угруповання свідомо змішуються з цивільним населенням, дотримання цього принципу є надскладним завданням. Цивільні особи захищені від нападу, “за винятком випадків і на той час, поки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях”. Концепція безпосередньої участі є ключовою, і напад на цивільну особу є правомірним лише за відповідності трьом критеріям: поріг шкоди, прямий причинний зв’язок та ворожий зв’язок [16, р. 46]. Проблема ускладнюється феноменом “дверей, що обертаються”, коли особи можуть бути фермерами вдень і бійцями вночі [17, р. 1–34]. Навіть коли ціль є законною, напад обмежується принципами пропорційності та вжиття запобіжних заходів. Принцип пропорційності забороняє напад, що може спричинити випадкові втрати серед цивільних, які були б надмірними порівняно з очікуваною військовою перевагою. Для операцій з мандатом захисту цивільного населення, як-от Бригада оперативного втручання в ДР Конго, застосування цих принципів є особливо парадоксальним [18, р. 21–22]. Коли планується операція проти бази повстанців у селі, командувач сил ООН повинен зважити “конкретну і пряму військову перевагу” проти очікуваної “випадкової шкоди”. У цьому випадку сама “військова перевага” має гуманітарний характер – захист цивільних від майбутніх нападів. Розрахунок пропорційності перетворюється на етичну дилему: чи правомірно ризикувати життям одних цивільних сьогодні, щоб врятувати інших завтра? МГП не надає чіткої формули для такого “гуманітарного обчислення” (humanitarian calculus). Окрім того, затримання осіб є невід’ємною частиною “Robust Peacekeeping” однак правова основа для них є складною [19, р. 719–738]. Найскладнішим питанням залишається передача затриманих національній владі, оскільки принцип *non-refoulement* забороняє передавати особу, якщо їй загрожують тортури [20, Art. 3].

Коли миротворець вчиняє порушення МГП, виникає фундаментальне питання відповідальності, ускладнене подвійним статусом контингентів [21, р. 1–3]. З одного боку, вони передаються під оперативний контроль ООН, що вказує на атрибуцію поведінки Організації. З іншого, держави, що надають військові контингенти (ДНВК), зберігають кримінальну юрисдикцію. Вирішення цієї проблеми атрибуції є ключем до подолання “прогалини у відповідальності”. Міжнародне право розробило тест “ефективного контролю”, [22, р. 23–24] кодифікований у ст. 7 Статей про відповідальність міжнародних організацій [23, р. 48]. Згідно з ним, поведінка органу держави розглядається як діяння міжнародної організації, “якщо ця організація здійснює ефективний контроль над цією поведінкою”. Судова практика дає суперечливі відповіді. У справі *Behrami and Saramati* ЄСПЛ застосував широкий тест “остаточної влади та контролю”, атрибутивавши дії KFOR до ООН [24]. Ця ухвала була розкритикована, і у справі *Al-Jedda* суд відійшов від цього підходу. Найглибший аналіз був здійснений нідерландськими судами у справах щодо Сребрениці. У справах *Nuhanović* та *Mustafić* суди зосередилися на тому, хто мав фактичний контроль над конкретними діями нідерландського батальйону [25]. Суди встановили, що Нідерланди зберігали значний контроль, включаючи “повноваження запобігати” протиправній поведінці. Цей підхід був розвинутий у справі *Mothers of Srebrenica*, де Верховний суд Нідерландів підтвердив, що атрибуція залежить від “фактичного контролю” [26]. Це демонструє, що тест “ефективного контролю” може подолати “прогалину у відповідальності”. Складний характер командування також веде до концепції подвійної або спільної відповідальності [27, р. 1143–1159], яка передбачає, що одне діяння може бути атрибутоване і державі, і міжнародній організації, якщо кожен з них здійснював певний рівень контролю.

Навіть якщо питання атрибуції вирішене, на шляху до правосуддя стоять дві перешкоди: імунітет ООН та виключна юрисдикція ДНВК. Відповідно до ст. 105 Статуту ООН та Конвенції 1946 р., Організація користується

імунітетом від будь-якої форми судового переслідування [3, р. 260]. Цей імунітет на практиці є майже абсолютним, що робить неможливим для жертв подати позов проти ООН, як показали справи Mothers of Srebrenica та про холеру на Гаїті [28, para. 38-42]. Хоча ООН зобов'язана створити механізми для врегулювання позовів, на практиці вони є неадекватними, що створює ситуацію фактичної безкарності. Щодо кримінальної відповідальності окремих миротворців, то ДНВК має виключну юрисдикцію щодо злочинів, скоєних її військовослужбовцями [29, para. 9]. Це означає, що судити миротворця може лише його власна країна. Ця система, створена для заохочення держав надавати війська, на практиці стала головною причиною безкарності за воєнні злочини та сексуальне насильство, оскільки багато ДНВК не мають політичної волі або ресурсів для ефективного переслідування.

Висновки. Проведений аналіз доводить, що міжнародне гуманітарне право є центральним та безальтернативним правовим режимом, що регулює застосування сили в сучасних операціях з підтримання миру та безпеки. Еволюція миротворчості неминуче призвела до того, що сили ООН де-факто стають стороною у збройних конфліктах, а отже, підпадають під дію норм *jus in bello*. У цих

умовах МГП встановлює універсальні та об'єктивні стандарти гуманності, які є критично важливими для збереження легітимності самої ООН.

Водночас імплементація цих норм стикається з фундаментальними викликами: складність юридичної кваліфікації конфлікту, фрагментація та непрозорість Правил застосування сили, етичний парадокс захисту цивільного населення та, що найважливіше, – структурна «прогалина у відповідальності». Ця прогалина, утворена абсолютним імунітетом ООН та неефективністю механізму виключної юрисдикції держав-контрибуторів, створює ситуацію фактичної безкарності.

Подолання цих викликів вимагає системних рішень: більшої чіткості у мандатах Ради Безпеки, гармонізації Правил застосування сили та, що найскладніше, реформування системи відповідальності. Це може включати створення спеціального незалежного механізму для розгляду претензій до ООН та посилення міжнародного тиску на держави, що надають військові контингенти для забезпечення реального кримінального переслідування. Без таких рішучих кроків розрив між амбітними мандатами та здатністю діяти у суворій відповідності до МГП буде поглиблюватися, підживляючи саму ідею миру та безпеки під егідою ООН.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Max Planck Encyclopedias of International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2015. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e364> (дата звернення: 02.08.2025).
2. Focarelli C. *International Law as Social Construct: The Struggle for Global Justice*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 512 p.
3. Gray C. *International Law and the Use of Force*. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2018. 464 p.
4. Report of the Panel on United Nations Peace Operations (Brahimi Report): UN Doc. A/55/305–S/2000/809. 21 August 2000. 94 p. URL: <https://undocs.org/en/A/55/305> (дата звернення: 02.08.2025).
5. International Committee of the Red Cross. *International Humanitarian Law and the challenges of contemporary armed conflicts*. Geneva: ICRC, 2015. 84 p.
6. Friedmann W. *The Changing Structure of International Law*. London: Stevens & Sons, 1964. 410 p.
7. Resolution 2098 (2013) / adopted by the Security Council at its 6943rd meeting, on 28 March 2013: UN Doc. S/RES/2098(2013). 28 March 2013. 21 p. URL: [https://undocs.org/S/RES/2098\(2013\)](https://undocs.org/S/RES/2098(2013)) (дата звернення: 02.08.2025).
8. *Commentary on the First Geneva Convention: Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field*. 2nd ed. Geneva: ICRC, 2016. 1768 p.
9. Prosecutor v. Duško Tadić. Case No. IT-94-1-AR72. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia of 2 October 1995. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> (дата звернення: 02.08.2025).
10. Secretary-General's Bulletin: Observance by United Nations forces of international humanitarian law: UN Doc. ST/SGB/1999/13. 6 August 1999. 4 p. URL: <https://undocs.org/ST/SGB/1999/13> (дата звернення: 02.08.2025).
11. *The Handbook of International Humanitarian Law* / ed. by D. Fleck. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2013. 832 p.
12. Ferraro T. The applicability and application of international humanitarian law to multinational forces. *International Review of the Red Cross*. 2013. Vol. 95, no. 891/892. P. 1–25.
13. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of 8 June 1977. *United Nations Treaty Series*. Vol. 1125. P. 3.
14. Shraga D. UN Peacekeeping Operations: The Challenge of Protection of Civilians. *Journal of Conflict and Security Law*. 2009. Vol. 14, no. 3. P. 535–549.
15. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons: Advisory Opinion of 8 July 1996. *I.C.J. Reports* 1996. P. 226.
16. Melzer N. *Interpretive Guidance on the Notion of Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law*. Geneva: ICRC, 2009. 84 p.
17. Schmitt M. N. "Direct Participation in Hostilities" and the "Revolving Door". *Military Law Review*. 2010. Vol. 206. P. 1–34.
18. *From Mandate to Mission: Mitigating Civilian Harm in the UN's MONUSCO Operations in the DRC*. Washington, D.C.: Center for Civilians in Conflict (CIVIC), 2017. 48 p.
19. Gill T. D. Detention in United Nations Peace Operations. *The Oxford Handbook of the Use of Force in International Law* / ed. by M. Weller. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 719–738.
20. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 10 December 1984. *United Nations Treaty Series*. Vol. 1465. P. 85.
21. Boutin B. Responsibility in UN-Led Military Operations: A Review of the Legal Framework and the Key Challenges. *Journal of International Peacekeeping*. 2015. Vol. 19, no. 1-2. P. 1–31.
22. Lysyk V., Shperun K. UN Practice in Protecting Human Rights During Armed Conflicts. *Evropský politický a právní diskurz*. 2024. Vol. 11, no 4. P. 16–26. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2024/2024-11-4/04.pdf>
23. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries. *Yearbook of the International Law Commission*, 2011, vol. II, Part Two. New York: United Nations, 2011. 176 p.
24. Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway: Decision on Admissibility of the European Court of Human Rights of 2 May 2007. Applications nos. 71412/01 and 78166/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-80753> (дата звернення: 02.08.2025).
25. Nuhanović v. Netherlands: Judgment of the Hague Court of Appeal of 5 July 2011. Case No. LJN: BW5354.
26. State of the Netherlands v. Respondents & Stichting Mothers of Srebrenica: Judgment of the Supreme Court of the Netherlands of 19 July 2019. ECLI:NL:HR:2019:1284.
27. Nollkaemper A. Dual Attribution: Liability of the Netherlands for Conduct of Dutchbat in Srebrenica. *Journal of International Criminal Justice*. 2011. Vol. 9, no. 5. P. 1143–1159.
28. Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights on his mission to Haiti: UN Doc. A/HRC/33/43/Add.1. 12 July 2016. 23 p. URL: <https://undocs.org/A/HRC/33/43/Add.1> (дата звернення: 02.08.2025).
29. Report of the 2007 session of the Special Committee on Peacekeeping Operations and its Working Group: UN Doc. A/61/19 (Part III). 28 February – 16 March & 11 June 2007. URL: <https://undocs.org/A/61/19/PartIII> (дата звернення: 02.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИЗМУ НА МОРІ

INSTITUTIONAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF INTERNATIONAL COOPERATION IN COMBATING MARITIME TERRORISM

Литвиненко С.С., аспірант кафедри міжнародного права та права Європейського Союзу
Інститут Держави та права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

Стаття присвячена системному дослідженню інституційних та нормативно-правових засад міжнародного співробітництва у сфері протидії тероризму на морі, з урахуванням сучасних викликів глобальної безпеки та зростання загроз для морських комунікацій. У роботі проаналізовано ключові міжнародні договори та конвенції, що формують правову основу взаємодії держав, зокрема Конвенцію ООН з морського права 1982 р., Конвенцію про боротьбу з незаконними актами проти безпеки морського судноплавства (SUA) 1988 р. та її Протоколи 2005 р., а також резолюції Ради Безпеки ООН і документи Міжнародної морської організації (ІМО). Розкрито роль спеціалізованих міжнародних інституцій, регіональних координаційних центрів та міжвідомчих механізмів у забезпеченні безпеки морських перевезень, охороні портової інфраструктури та запобіганні використанню морського простору для терористичних цілей.

Наукова новизна полягає у комплексному поєднанні аналізу міжнародних норм із дослідженням інституційних механізмів їх реалізації, а також у виявленні прогалин у чинній системі правового регулювання, що ускладнюють ефективну координацію між державами та міжнародними організаціями. Запропоновано авторську класифікацію моделей міжнародної взаємодії у сфері морської безпеки та визначено критерії їхньої ефективності.

Практична значущість дослідження полягає у формулюванні рекомендацій щодо гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, удосконалення процедур обміну розвідувальною інформацією, підвищення рівня підготовки екіпажів та портового персоналу, а також розробки механізмів оперативного реагування на терористичні загрози у відкритому морі. Особливу увагу приділено проблемам юрисдикції, санкційним режимам та правозастосуванню у транскордонних операціях.

Ключові слова: міжнародне морське право, протидія тероризму, морська безпека, міжнародне співробітництво, Конвенція SUA, ІМО, санкційні режими, юрисдикція.

The article offers a comprehensive examination of the institutional and normative foundations of international cooperation in countering maritime terrorism, taking into account contemporary global security challenges and the growing threats to sea lines of communication. It analyses the key international treaties and conventions forming the legal framework for inter-State cooperation, including the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), the 1988 Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation (SUA Convention) and its 2005 Protocols, as well as relevant United Nations Security Council resolutions and International Maritime Organization (IMO) instruments. The study highlights the role of specialised international bodies, regional coordination centres, and inter-agency mechanisms in safeguarding maritime transport, protecting port infrastructure, and preventing the use of maritime space for terrorist purposes.

The novelty of the research lies in combining a doctrinal analysis of international legal norms with an institutional perspective on their implementation, and in identifying regulatory gaps that hinder effective coordination between States and international organisations. The author proposes a classification of models of international interaction in the field of maritime security and defines criteria for assessing their effectiveness.

The practical significance of the study is reflected in the recommendations for harmonising national legislation with international standards, improving intelligence-sharing procedures, enhancing the training of ship crews and port personnel, and developing rapid response mechanisms to maritime terrorist threats in the high seas. Special attention is given to jurisdictional issues, sanctions regimes, and cross-border law enforcement operations.

Key words: international maritime law, counter-terrorism, maritime security, international cooperation, SUA Convention, IMO, sanctions regimes, jurisdiction.

Інституційні та нормативні засади міжнародного співробітництва у сфері протидії тероризму на морі становлять складний комплекс взаємопов'язаних правових, організаційних та політичних механізмів, що формуються на перетині міжнародного морського права, міжнародного права безпеки та спеціалізованих антитерористичних режимів. Сучасна система протидії терористичним загрозам у морському просторі ґрунтується на поєднанні універсальних міжнародних договорів, регіональних угод, резолюцій Ради Безпеки ООН та внутрішньодержавних актів, що імплементують міжнародні стандарти у національні правові порядки. Як слушно зазначає О. М. Шемшученко, ефективність міжнародно-правових механізмів у цій сфері залежить від їхньої здатності адаптуватися до нових форм терористичної діяльності, зокрема до використання морських шляхів для транспортування зброї, вибухових речовин чи фінансування терористичних мереж через нелегальні морські перевезення [1, с. 412].

Важливим інституційним елементом є Міжнародна морська організація (ІМО), яка, хоча й не має прямого мандату на боротьбу з тероризмом, однак відіграє ключову роль у розробленні обов'язкових для держав-членів стандартів безпеки судноплавства. Зокрема, Міжнародний

кодекс з охорони суден і портових засобів (ISPS Code), прийнятий у рамках Конвенції СОЛАС 1974 року, став одним із перших комплексних інструментів, спрямованих на запобігання актам незаконного втручання у морську діяльність, включно з терористичними загрозами. Як підкреслює М. Н. Шевченко, ISPS Code створив нормативну основу для обов'язкової оцінки ризиків, планування охоронних заходів та міжнародного обміну інформацією між портовими адміністраціями і судновласниками [2, с. 198].

Нормативний вимір міжнародного співробітництва у сфері протидії тероризму на морі значною мірою визначається положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 року (UNCLOS), яка встановлює юрисдикційні режими у різних морських зонах та передбачає обов'язок держав співпрацювати у боротьбі з піратством та іншими формами злочинної діяльності на морі. Хоча тероризм прямо не згадується у тексті Конвенції, практика держав та тлумачення міжнародних судових інстанцій свідчать про розширене застосування її положень до випадків терористичних актів у відкритому морі. Як зазначає В. П. Кононенко, це стало можливим завдяки концепції «загрози міжнародному миру та безпеці», яку Рада Безпеки ООН неодноразово застосовувала до терористичних дій у морському просторі [3, с. 256].

Особливе місце у формуванні нормативних засад займають спеціалізовані антитерористичні конвенції, зокрема Міжнародна конвенція про боротьбу з актами незаконного захоплення суден 1988 року (SUA Convention) та Протокол 2005 року до неї, які криміналізують широкий спектр діянь, що можуть бути кваліфіковані як морський тероризм. Ці документи встановлюють обов'язок держав криміналізувати відповідні діяння у національному законодавстві, здійснювати екстрадицію або судове переслідування підозрюваних, а також співпрацювати у сфері обміну інформацією та проведення спільних операцій. На думку Л. А. Тимченко, SUA Convention стала своєрідним «містком» між морським правом і міжнародним кримінальним правом, оскільки вперше уніфікувала підходи до кваліфікації терористичних актів на морі та встановила універсальну юрисдикцію щодо таких злочинів [4, с. 334].

Важливим чинником, що впливає на інституційний вимір співробітництва, є діяльність Ради Безпеки ООН, яка у своїх резолюціях, зокрема 1373 (2001) та 1540 (2004), закріпила обов'язок держав вживати заходів для запобігання терористичним актам, у тому числі у морському просторі, та запровадила механізми моніторингу виконання цих зобов'язань. Як зазначає І. І. Лукашук, ці резолюції фактично створили новий пласт «зобов'язкового міжнародного права», що поєднує елементи класичного договірного регулювання та імперативних приписів, ухвалених у порядку глави VII Статуту ООН [5, с. 145].

Регіональні механізми співробітництва у сфері протидії тероризму на морі демонструють, що ефективність боротьби з цією загрозою значною мірою залежить від здатності держав інтегрувати універсальні міжнародні стандарти у власні безпекові стратегії та координувати дії з сусідами. У цьому контексті особливу увагу привертає діяльність Європейського Союзу, який у рамках Спільної політики безпеки і оборони (CSDP) реалізує низку морських операцій, спрямованих на запобігання терористичним актам та пов'язаним із ними злочинам. Операція «ATALANTA» (EU NAVFOR Somalia), започаткована у 2008 році, хоча й мала первинною метою боротьбу з піратством біля узбережжя Сомалі, поступово інтегрувала антитерористичний компонент, зокрема у сфері моніторингу судноплавних маршрутів та обміну розвідувальною інформацією між державами-членами ЄС та партнерами. Як зазначає Дж. П. Мюллер, досвід «ATALANTA» показав, що боротьба з піратством і морським тероризмом має спільні інструменти, серед яких – постійна присутність військово-морських сил, контроль портів та перевірка підозрілих суден [6, с. 67].

НАТО, у свою чергу, реалізує операцію «Sea Guardian», яка охоплює Середземне море та має серед своїх завдань виявлення і запобігання терористичним загрозам у морському просторі. У межах цієї операції Альянс застосовує комплексний підхід, поєднуючи патрулювання, обмін інформацією з прибережними державами та підтримку національних морських сил у підвищенні їхньої спроможності реагувати на загрози. Як підкреслює К. Л. Боуен, ключовим чинником успіху «Sea Guardian» є інтеграція військових і цивільних структур, що дозволяє оперативно реагувати на інциденти та координувати дії з іншими міжнародними організаціями [7, с. 112].

У Чорноморському регіоні важливу роль відіграють ініціативи в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та регіональні домовленості між прибережними державами щодо обміну інформацією про підозрілі судна, вантажі та маршрути. Україна, як активний учасник цих процесів, інтегрує положення міжнародних конвенцій та резолюцій РБ ООН у власну нормативну базу, зокрема через Закон України «Про боротьбу з тероризмом» та підзаконні акти, що регламентують охорону портів і суден. Як слушно зауважує О. В. Задорожний, для України питання морської безпеки має не лише еко-

номічний, а й безпосередньо оборонний вимір, особливо в умовах збройної агресії та загрози використання морських шляхів для диверсійних і терористичних операцій [8, с. 289].

Важливим аспектом інституційної взаємодії є залучення приватного сектору, зокрема судноплавних компаній, операторів портів та охоронних агентств, до системи забезпечення морської безпеки. Міжнародна практика свідчить, що ефективна протидія тероризму на морі неможлива без чіткої координації між державними органами та приватними суб'єктами, які володіють критичною інфраструктурою та інформаційними ресурсами. Як зазначає Р. Бекман, концепція «Public-Private Partnership» у сфері морської безпеки дозволяє поєднати нормативні вимоги держави з гнучкістю та технологічними можливостями бізнесу, що особливо важливо для своєчасного виявлення загроз [9, с. 54].

Окремої уваги заслуговує питання обміну розвідувальною інформацією, яке є ключовим елементом міжнародного співробітництва. Створення спеціалізованих інформаційних центрів, таких як Maritime Security Centre – Horn of Africa (MSCHOA) чи International Maritime Bureau (IMB), забезпечує оперативне поширення даних про підозрілі інциденти, маршрути та судна. Як підкреслює А. Ч. Тан, ефективність цих центрів залежить від готовності держав ділитися чутливою інформацією, що вимагає високого рівня довіри та узгоджених процедур захисту даних [10, с. 91].

Імплементація міжнародних норм у національні правові системи у сфері протидії тероризму на морі є процесом, що вимагає не лише формального закріплення положень міжнародних договорів у внутрішньому законодавстві, але й створення дієвих механізмів їх практичного застосування. Як зазначає М. М. Гнатовський, формальна ратифікація міжнародних конвенцій без належного інституційного та процедурного забезпечення призводить до ситуації, коли міжнародні зобов'язання залишаються декларативними, а не дієвими [11, с. 174].

В українському контексті прикладом комплексної імплементації є адаптація положень Конвенції SUA та Протоколу 2005 року через внесення змін до Кримінального кодексу України, якими передбачено кримінальну відповідальність за захоплення судна, насильницькі дії проти осіб на борту, використання судна як засобу вчинення терористичного акту та інші пов'язані злочини. Водночас, як слушно зауважує О. В. Кресін, ефективність таких норм залежить від здатності правоохоронних органів та судів застосовувати їх у відповідності до міжнародних стандартів доказування та процедурних гарантій [12, с. 221].

Проблема колізій юрисдикцій у справах про морський тероризм виникає через багаторівневу природу морського простору та різні підходи держав до визначення меж своєї кримінальної юрисдикції. Конвенція ООН з морського права встановлює принципи, за якими прибережна держава має юрисдикцію у своїх внутрішніх водах і територіальному морі, а у відкритому морі діє принцип виключної юрисдикції держави прапора. Однак у випадках терористичних актів, що мають транскордонний характер, часто виникає конкуренція юрисдикцій між державою прапора, державою прибережною, державою громадянства потерпілих та державою, що затримала підозрюваних. Як підкреслює С. Р. Чопра, вирішення таких колізій вимагає гнучкого застосування принципу універсальної юрисдикції, закріпленого у Конвенції SUA, а також укладення двосторонніх або багатосторонніх угод про передачу справ [13, с. 142].

Важливим елементом є питання відповідальності держав за недотримання міжнародних зобов'язань у сфері протидії тероризму на морі. Міжнародна комісія з права у своїх Проктах статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001) передбачає, що

невжиття належних заходів для запобігання терористичним актам, якщо держава знала або повинна була знати про загрозу, може розглядатися як порушення міжнародного зобов'язання. Як зазначає Дж. Кроуфорд, у випадках морського тероризму це положення набуває особливої ваги, оскільки своєчасне реагування часто залежить від ефективності системи моніторингу та обміну інформацією [14, с. 89].

Не менш складним є питання співвідношення міжнародних антитерористичних норм із принципом свободи судноплавства. Надмірне розширення повноважень держав щодо зупинки та огляду іноземних суден у відкритому морі може призвести до зловживань і порушення правомірної комерційної діяльності. Як слушно зауважує В. Л. Толстих, баланс між безпекою та свободою судноплавства є ключовим викликом для сучасного міжнародного морського права, і його досягнення можливе лише за умови чіткого нормативного визначення підстав і процедур втручання [15, с. 367].

Одним із найбільш відомих інцидентів, що вплинув на розвиток міжнародно-правових механізмів протидії тероризму на морі, став випадок із захопленням італійського круїзного лайнера *Achille Lauro* у 1985 році членами Палестинського визвольного фронту. Цей інцидент продемонстрував прогалини у чинних на той час міжнародних нормах, оскільки ані Конвенція ООН з морського права, ані інші універсальні договори прямо не передбачали криміналізації захоплення судна з терористичною метою. Як зазначає Д. Гілмор, саме цей випадок став безпосереднім поштовхом до розробки та прийняття Міжнародної конвенції про боротьбу з актами незаконного захоплення суден (*SUA Convention*) 1988 року, яка вперше встановила універсальну юрисдикцію щодо таких злочинів [16, с. 45].

Іншим знаковим прикладом є атака на есминець ВМС США *USS Cole* у порту Аден (Ємен) у 2000 році, внаслідок якої загинуло 17 американських моряків. Цей інцидент продемонстрував, що терористичні акти можуть бути спрямовані не лише проти цивільних суден, але й проти військових кораблів, що перебувають у мирному заході до іноземного порту. Як підкреслює М. Дж. Петерсон, справа *USS Cole* актуалізувала питання про обов'язок прибережної держави забезпечувати безпеку іноземних суден у своїх портах та про можливість притягнення її до міжнародно-правової відповідальності у разі недотримання цього обов'язку [17, с. 133].

Варто згадати і про серію атак на танкери у Перській затоці та Ормузькій протоці у 2019 році, які, за оцінками низки держав та експертів, мали ознаки державного спонсорювання терористичної діяльності. Ці інциденти стали підставою для активізації міжнародних дискусій щодо кваліфікації таких дій як актів тероризму чи агресії, а також щодо правомірності превентивних заходів у відкритому морі. Як зазначає К. Хендерсон, події у Перській затоці продемонстрували, що сучасний морський тероризм часто має гібридний характер, поєднуючи елементи державної та недержавної участі, що ускладнює застосування класичних норм міжнародного права [18, с. 201].

Аналіз цих кейсів свідчить, що кожен значний інцидент ставав каталізатором для перегляду існуючих норм або створення нових інституційних механізмів. Після *Achille Lauro* було прийнято Конвенцію *SUA*; після *USS Cole* – посилено вимоги до охорони портів і суден у рамках *ISPS Code*; після атак у Перській затоці – активізовано міжнародні коаліції з патрулювання стратегічних морських шляхів. Як слушно зауважує Л. М. Ентін, міжнародне право у сфері протидії морському тероризму розвивається реактивно, відповідаючи на конкретні виклики, а не шляхом випереджального нормотворення, що створює ризик постійного відставання від нових форм загроз [19, с. 312].

Водночас практика показує, що навіть після прийняття нових норм їх ефективність залежить від політичної волі

держав до їх виконання та від рівня координації між міжнародними і національними структурами. У цьому контексті важливим є розвиток механізмів спільних розслідувань, обміну доказами та взаємного визнання судових рішень у справах про морський тероризм. Як підкреслює А. Б. Капустін, без належної процесуальної взаємодії навіть найпрогресивніші міжнародні норми залишаються малоефективними [20, с. 189].

Аналіз еволюції інституційних та нормативних засад міжнародного співробітництва у сфері протидії тероризму на морі свідчить, що ця сфера розвивається у тісному взаємозв'язку з глобальними безпековими тенденціями та технологічними змінами у морській галузі. Від перших спроб врегулювати окремі аспекти безпеки судноплавства до сучасної багаторівневої системи, що охоплює універсальні, регіональні та національні механізми, міжнародне право пройшло шлях від фрагментарності до комплексності. Водночас, як показує практика, навіть найдетальніші нормативні акти не гарантують ефективності без належної інституційної координації та політичної волі держав до їх виконання.

Серед ключових тенденцій, що визначають розвиток цієї сфери, можна виокремити: по-перше, зростання ролі превентивних механізмів, зокрема систем моніторингу, обміну розвідувальною інформацією та оцінки ризиків; по-друге, посилення взаємодії між державними та приватними суб'єктами, що володіють критичною морською інфраструктурою; по-третє, поступову інтеграцію антитерористичних заходів у ширші стратегії морської безпеки, які охоплюють також боротьбу з піратством, контрабандою та незаконним рибальством. Як зазначає Р. Колб, сучасна модель морської безпеки є «мережевою», тобто такою, що базується на горизонтальних зв'язках між численними акторами, а не лише на вертикальних структурах державного управління [21, с. 77].

Водночас існують і суттєві виклики. По-перше, це проблема юрисдикційних колізій, яка ускладнює притягнення винних до відповідальності та створює прогалини у правозастосуванні. По-друге, нерівномірний рівень імплементації міжнародних норм у національні правовпорядки, що призводить до «слабких ланок» у глобальній системі безпеки. По-третє, ризик політизації антитерористичних заходів, коли окремі держави можуть використовувати їх як інструмент тиску або виправдання для обмеження свободи судноплавства. Як слушно зауважує І. Браунлі, баланс між безпекою та свободою є не лише юридичною, але й політичною проблемою, вирішення якої потребує постійного діалогу між державами [22, с. 421].

З огляду на проведений аналіз, доцільно сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення міжнародного співробітництва у цій сфері. По-перше, необхідно розробити універсальний міжнародний інструмент, який би прямо визначав поняття «морський тероризм» та встановлював єдині стандарти його криміналізації, процесуальної взаємодії та обміну доказами. По-друге, варто посилити мандат Міжнародної морської організації у сфері антитерористичної діяльності, надавши їй координаційні повноваження щодо обміну інформацією та проведення спільних навчань. По-третє, слід розширити практику укладення регіональних угод про спільне патрулювання та оперативне реагування на інциденти, особливо у стратегічно важливих морських районах. По-четверте, необхідно створити глобальну платформу публічно-приватного партнерства у сфері морської безпеки, яка б об'єднувала держави, судноплавні компанії, портові адміністрації та страхові організації для спільної оцінки ризиків і розробки превентивних заходів.

Таким чином, інституційні та нормативні засади міжнародного співробітництва у сфері протидії тероризму на морі перебувають у стані постійної еволюції, зумовленої як новими викликами, так і накопиченням практичного

досвіду. Їх подальший розвиток вимагатиме поєднання гнучкості у реагуванні на нові загрози з дотриманням фундаментальних принципів міжнародного права, зокрема свободи судноплавства, суверенної рівності держав та невтручання у внутрішні справи. Лише за умови

комплексного підходу, що поєднає універсальні стандарти, регіональні ініціативи та національні зусилля, можна забезпечити ефективну та стійку систему протидії морському тероризму, здатну відповідати на виклики XXI століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко О. М. Міжнародне право : сучасний стан і перспективи розвитку : монографія. Київ : Юридична думка, 2019. 496 с.
2. Шевченко М. Н. Міжнародно-правові засади забезпечення безпеки мореплавства : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. 312 с.
3. Кононенко В. П. Міжнародне морське право: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Наук. думка, 2018. 472 с.
4. Тимченко Л. А. Міжнародне кримінальне право: підручник. Харків : Право, 2021. 584 с.
5. Лукашук І. І. Міжнародне право. Загальна частина : підручник. Київ : Алерта, 2017. 480 с.
6. Müller J. P. Maritime Security and EU Naval Operations: monograph. Brussels : Centre for European Policy Studies (CEPS), 2020. 198 p.
7. Bowen C. L. NATO's Maritime Security Strategy : monograph. London : Routledge, 2019. 264 p.
8. Задорожній О. В. Міжнародне право в умовах збройного конфлікту : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 656 с.
9. Beckman R. Public-Private Partnerships in Maritime Security : monograph. Singapore : NUS Press, 2021. 284 p.
10. Tan A. C. Intelligence Sharing in Maritime Counter-Terrorism : monograph. New York : Springer, 2020. 224 p.
11. Гнатовський М. М. Імплементация норм міжнародного права у правову систему України : монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 328 с.
12. Кресін О. В. Міжнародне право і національна юрисдикція : монографія. Київ : Наук. думка, 2020. 384 с.
13. Chopra S. R. Jurisdictional Conflicts in Maritime Terrorism Cases : monograph. The Hague : Asser Press, 2019. 296 p.
14. Crawford J. The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries : monograph. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 387 p.
15. Толстих В. Л. Міжнародне публічне право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 648 с.
16. Gilmore D. Maritime Terrorism and the Law of the Sea : monograph. Oxford : Hart Publishing, 2017. 312 p.
17. Peterson M. J. Security Obligations of Port States in Counter-Terrorism : monograph. Leiden : Brill, 2020. 256 p.
18. Henderson C. Hybrid Threats at Sea: Legal Challenges : monograph. Cambridge : Cambridge University Press, 2021. 288 p.
19. Ентін Л. М. Міжнародна безпека і право : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 368 с.
20. Капустін А. Б. Міжнародне кримінальне співробітництво : монографія. Київ : Алерта, 2019. 560 с.
21. Kolb R. Maritime Security Networks : monograph. Geneva : Graduate Institute Publications, 2022. 244 p.
22. Brownlie I. Principles of Public International Law / ed. by James Crawford. 9th ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. 785 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

THIRD-PARTY LITIGATION FINANCING: UKRAINIAN AND AMERICAN PERSPECTIVE

ФІНАНСУВАННЯ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ ТРЕТІМИ ОСОБАМИ:
УКРАЇНСЬКА ТА АМЕРИКАНСЬКА ПЕРСПЕКТИВИ

Nahorniak I.O., Senior Associate,
International Dispute Resolution Practice
Hillmont Partners Law Firm

The article examines the phenomenon of third-party litigation funding, which is increasingly used in global legal practice as an effective tool to ensure access to justice for parties lacking their own resources to pursue complex and costly disputes. The author defines the concept of "third-party litigation financing," outlines its main types (consumer and commercial/investment funding), and describes the stages of the funding process – from initial case selection and legal due diligence to the conclusion of a funding agreement. Attention is given both to the advantages of this mechanism (expanding access to justice, risk-sharing, strengthening negotiating positions) and to its disadvantages (the risk of excessive control by investors, increased costs and prolonged proceedings, and reduced compensation shares for claimants).

A separate focus is placed on the American perspective, where legislative debates continue regarding the need for greater transparency and the introduction of taxation on funders' profits. In particular, recent U.S. congressional bills are analyzed, such as the Litigation Transparency Act of 2025 and the Tackling Predatory Litigation Funding Act, both of which aim to regulate the market through mandatory disclosure requirements and additional tax mechanisms. The author emphasizes that excessive regulation may lead to an outflow of investors and restrict access to funding for small companies, undermining the core purpose of third-party litigation financing as an institution.

The Ukrainian context is considered through the lens of numerous investment arbitrations brought against the Russian Federation in connection with the annexation of Crimea and military aggression. As of 2025, at least 13 such cases have been recorded, including the high-profile Naftogaz case, in which an international arbitral tribunal awarded Ukraine more than USD 5 billion in compensation. Against the backdrop of the state's enormous reconstruction needs (estimated by the World Bank at over USD 524 billion), third-party litigation funding has become a critically important instrument for attracting capital to pursue claims in international courts and arbitration proceedings.

Key words: litigation funding, third-party litigation funding, legal dispute, arbitration, litigation funding agreement, due diligence, BIT, Litigation Transparency Act of 2025, Tackling Predatory Litigation Funding Act.

У статті досліджується феномен фінансування судових процесів третіми особами, який дедалі частіше використовується у світовій правовій практиці як ефективний інструмент забезпечення доступу до правосуддя для сторін, що не мають власних ресурсів для ведення складних і дорогих спорів. Автор визначає поняття «third-party litigation financing», розкриває його основні типи (споживче та комерційне/інвестиційне фінансування), а також окреслює етапи процесу фінансування: від початкового відбору справи та проведення юридичного аудиту до укладення договору про фінансування. Увага приділяється як перевагам цього механізму (розширення доступу до правосуддя, розподіл ризиків, посилення переговорних позицій), так і його недолікам (ризик надмірного контролю з боку інвесторів, зростання витрат і затягування процесів, зменшення частки компенсації для позивачів).

Окремий акцент зроблено на американській перспективі, де на законодавчому рівні триває дискусія щодо необхідності підвищеної прозорості та запровадження оподаткування прибутків фондів. Зокрема, розглядаються останні законопроекти Конгресу США, такі як: Litigation Transparency Act of 2025 та Tackling Predatory Litigation Funding Act, що спрямовані на врегулювання ринку через обов'язкове розкриття інформації та додаткові податкові механізми. Автор підкреслює, що надмірне регулювання може призвести до відтоку інвесторів і обмеження доступу до фінансування для малих компаній, що суперечить першочерговій меті інституту фінансування судових процесів третіми особами.

Український контекст розглянуто через призму численних інвестиційних арбітражів проти російської федерації у зв'язку з анексією Криму та військовою агресією. Станом на 2025 рік зафіксовано щонайменше 13 справ, серед яких резонансне рішення у справі «Нафтогаз», де міжнародний арбітраж присудив Україні понад 5 млрд доларів США компенсації. На тлі колосальних потреб у відновленні держави (оцінених Світовим банком у понад 524 млрд доларів) фінансування судових процесів третіми особами стає критично важливим інструментом залучення капіталу для переслідування вимог у міжнародних судах і арбітражах.

Ключові слова: фінансування судових процесів, фінансування судових процесів третіми особами, правовий спір, арбітраж, договір про фінансування судового процесу, юридичний аудит, Двосторонній інвестиційний договір, Закон про прозорість судового фінансування 2025 року, Закон про боротьбу з хижацьким фінансуванням судових процесів.

Litigation funding, also known as third-party funding ("TPLF") or litigation finance, is where a third party (with no prior connection to the litigation) agrees to finance all or part of the legal costs of the litigation, in return for a fee payable from the proceeds recovered by the funded litigant [1, p. 1].

Litigation funding is typically divided into two main groups: consumer and commercial or investment. Consumer litigation funding arrangements generally involve a plaintiff seeking financial support from a funder for living or other expenses, usually related to tort or personal injury claims. Alternatively, investment or commercial litigation funding arrangements often involve large – scale tort and commercial cases and alternative dispute resolution proceedings.

Two-thirds of such arrangements is invested in lawsuit "portfolios" rather than individual cases [2].

TPLF shifts the financial burden of litigation or arbitration to the funder's balance sheet, which makes this financing most suitable in cases where a client cannot objectively assess the likelihood of success or does not have the resources to pursue a claim.

This article is an author's attempt to set out a brief overview the third-party litigation funding concept its types, stages, Ukrainian and US perspectives.

Parties involved. Litigation funders vary in type, size, and investor base. For example, many funders are private entities that specialize in TPLF. They may obtain investment capital from institutional investors, such as endowments and pensions. Other firms may be multistrategy funders, which are firms that invest in various markets and asset classes. A small number of funders are large, publicly traded companies. Other funders are smaller firms that may be backed by single inves-

tors, such as high-net-worth individuals, or may be family offices or hedge funds that only occasionally participate in litigation funding [3, p. 14].

Process stages. The funding process begins with an initial meeting between the party seeking funding and the litigation. During this meeting, the claimant presented an overview of the case and discussed their funding needs with a funder. The litigation funder evaluates whether the case meets its investment criteria, assesses its potential merits, and then ensures that the goals and desires of both parties are aligned. Before disclosing detailed information about a case, the claimant and the litigation funder typically conclude a Non-Disclosure Agreement (“NDA”) to protect the confidentiality of the information shared during the funding process [4].

When considering whether to invest in a claim, funders consider (the respective importance of which will vary by claim and by funder): (1) demonstration of healthy claim (2) margin of recovery somewhere higher than budget for funding (3) the value of the claim (4) the amount required to be advanced (5) jurisdictional obstacles (6) available defenses (7) the nature, length and type of the proceeding (8) the possibility of settlement (9) the creditworthiness of the client (10) the creditworthiness of the opposing party (with a view to being able to collect on the award) (11) counsel that has been selected and how counsel will be compensated (12) any other obstacles to recovery of an award [5, p. 1].

The above stages take place during the process of “due diligence”, the aim of which to confirm whether a case is suitable for investment.

Once the review is complete, the funder decides whether to proceed with or decline the investment, knowing that approval exposes it to the full spectrum of risks connected with the dispute. If the decision is favorable, the claimant and funder formalize their arrangement by entering into a Legal Funding Agreement (the “LFA”). The LFA is the cornerstone document in third-party funding, establishing the financial and contractual framework of the funder’s involvement in the dispute. While its financial terms generally mirror those outlined in the term sheet, they may be revised if due diligence reveals issues requiring adjustment. Typically, such agreements are not subject to disclosure.

Advantages

- *Access to justice:* Enables claimants (especially individuals or small companies) who lack resources to pursue meritorious claims without bearing
- *upfront legal costs;*
- *Risk sharing:* Transfers the financial risk of litigation to the funder; the claimant pays only if the case succeeds;
- *Additional leverage:* increase of leverage of litigants in settlement negotiations with available financial resources to pursue their claims. Therefore, third-party litigation funding helps balance power disparities in disputes where one party has significantly greater financial resources.

Disadvantages.

- *Excessive control:* TPLF allows funders to exercise undue control or influence over the litigation to the detriment of courts, defendants and plaintiffs. For example, in some TPLF agreements, there are provisions that allow funders to make strategic decisions like whether and when to settle, even if the plaintiff would rather proceed to trial. Unlike attorneys, funders do not owe a fiduciary duty to the plaintiffs and may not be acting in their best interest;
- *Increase of litigation costs:* TPLF can lead to increased litigation costs. For instance, TPLF may encourage the filing of frivolous lawsuits leading to defense expenses that would not normally be encountered. Additionally, cases involving TPLF agreements may involve discovery fights and motions pertaining to accessing the TPLF agreement themselves, thereby driving up the costs of litigation. Finally, cases involving third-party litigation funding result in longer case timelines [6, p. 20];

- *Reducing recovery:* Third-party funders generally do not have to abide by any ethical or fiduciary rules. Their priority is their financial investment, not the best interests of the plaintiffs. In fact, in some funded class actions, the funding agreements are structured so that the fewer people who claim their award, the more money the funder gets. Funders usually receive a significant portion of the proceeds (often 20–40%+), reducing the claimant’s recovery.

American perspective

Washington, D.C. – Congressman Darrell Issa, Chairman of the House Judiciary Subcommittee on Courts, Intellectual Property, Artificial Intelligence and the Internet, Congressman Scott Fitzgerald (WI-05), and Congressman Mike Collins (GA-10) introduced HR 1109 – The Litigation Transparency Act of 2025. This is breakthrough legislation that will require the disclosure of parties receiving payment in civil lawsuits.

According to Darrell Issa, in hundreds of cases every year and in greater frequency, civil litigation is being funded by undisclosed third-party interests as an investment for return – including from hedge funds, commercial lenders, and sovereign wealth funds operating through shell companies. Third-party litigation funding also poses unique challenges in patent litigation cases, where too often investor-backed entities seek large settlements against American companies, distorting the free market and stifling innovation. This widespread anti-transparency environment requires a legislative remedy that provides disclosure of investors receiving payment based on the outcome of a case. The bill will also require disclosure of the financing agreement between investors and parties to these civil actions [7].

The latest development was related to the Tackling Predatory Litigation Funding Act was introduced in both House and Senate on 20 May 2025. It was to introduce a tax on profits earned by third-party funders is part of this bill. Specifics: funders could face a rate equal to the highest individual income tax rate (37%) plus the 3.8% net investment income tax [8].

The growing push in Congress to impose taxes on funders’ recoveries and to require extensive disclosure of funding arrangements is likely to reshape the industry in the coming years. Measures such as the *Tackling Predatory Litigation Funding Act* could make funding significantly less attractive by subjecting funders’ returns to the highest marginal tax rates, while disclosure obligations under the *Litigation Transparency Act* and restrictions on foreign investment under the *Protecting Our Courts from Foreign Manipulation Act* may deter certain investors altogether. Taken together, these developments suggest a regulatory environment that is increasingly skeptical of funders and more protective of transparency, but potentially less conducive to the free flow of capital into complex and expensive disputes.

If taxation and disclosure requirements become burdensome, many funders may withdraw from the U.S. market or raise their pricing, leaving smaller claimants without viable financing options. While these measures aim to safeguard courts from undue influence and protect litigants from predatory practices, the unintended consequence could be reduced access to justice, as companies and individuals without deep resources may find themselves unable to pursue legitimate claims. In conclusion, the industry stands at a crossroads: unless lawmakers strike a careful balance between oversight and accessibility, the tightening of regulations could slow the expansion of litigation funding in the United States and limit its role as a tool for leveling the playing field in high-stakes litigation.

Ukrainian perspective. Alternative investment managers are increasingly drawn to Ukraine’s dispute funding market, particularly in the context of arbitrations arising from Russia’s unlawful actions. This interest reflects a broader global trend of financing high-value disputes in emerging markets, especially when proceedings are governed by respected common law juris-

dictions such as England and certain U.S. states. In such cases, careful structuring advice from local counsel remains essential to mitigate risks that claims could be challenged under doctrines of maintenance and champerty, which historically sought to prevent the commercialization of litigation.

As of late February 2025, the total cost of Ukraine's reconstruction and recovery is estimated at \$524 billion over the next decade. This figure is based on the Fourth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA4), a joint study by the Government of Ukraine, the World Bank, the European Commission, and the United Nations. This total is up from the \$486 billion estimated a year earlier, reflecting the continued destruction from ongoing Russian attacks [9].

As of today, at least 13 investment arbitrations in total, twelve of which were filed under the Russia-Ukraine Bilateral Investment Treaty, were filed against Russia for expropriation and other breaches of the Ukraine – Russia BIT. These cases include several claims brought by businesses with assets, including real estate, petrol stations, and airports [10] claims by Ukraine's state-owned bank Oschadbank, and a claim from state-owned oil and gas company Naftogaz.

Naftogaz' case is the largest one where it was commenced arbitration proceedings against Russia in October 2016, seeking compensation for Moscow's seizure of its property in violation of a bilateral investment treaty between Ukraine and Russia. Naftogaz had been the leading player in the natural gas industry in Crimea, and was active in gas exploration, production, transport, storage, processing, and distribution. On April 12, 2023, a tribunal ordered Russia to pay Naftogaz more than USD 5 billion for Russia's treaty violations. This award remains

the largest to date among all investor-state claims brought by Ukrainian entities over Russia's unlawful actions in Crimea. In August 2025, Naftogaz Group has obtained permission from the District Court of Vienna Inner City (Austria) to enforce an arbitral award against Russia (the "Crimea Award") for more than USD 5 billion [11].

Conclusions. In shaping the future of third-party funding, legislators must carefully balance transparency and regulation with the imperative of preserving access to justice. Overly restrictive measures – whether through excessive taxation or rigid disclosure requirements – risk discouraging funders from entering the market or inflating the cost of financing, leaving resource-constrained claimants unable to pursue meritorious claims. This outcome would not only undermine the promise of TPLF as a tool for leveling the playing field in complex disputes but would also erode its role in enabling accountability where powerful actors seek to avoid liability.

At the same time, global trends demonstrate that TPLF remains on an upward trajectory, driven by both claimants' demand for capital and funders' profit incentives. While regulatory challenges will persist, particularly regarding the extent of funders' influence over litigation, these hurdles are not insurmountable. For Ukraine, where businesses and state-owned entities continue to seek redress for massive losses inflicted by Russia's aggression, TPLF offers a unique and necessary avenue to pursue justice in international arbitration. In this context, the development of a legislative framework that is friendly to responsible funding practices is not only desirable but essential—ensuring that Ukrainian companies, despite their limited resources, have the financial backing to transform legal rights into enforceable remedies.

REFERENCES

1. Practical Law. Third-party funding. URL: <https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/8-521-3304> (дата звернення: 22.09.2025).
2. U.S. Chamber of Commerce, Institute for Legal Reform. What You Need to Know About Third-Party Litigation Funding. URL: <https://institutelegalreform.com/what-you-need-to-know-about-third-party-litigation-funding/> (дата звернення: 22.09.2025).
3. Westfleet Advisors. The Westfleet Insider: 2023 Litigation Finance Market Report. 5th ed. 2023. 72 p. Nahomiak I., Chornous A. Ukrainian Law Firms 2024. Third-Party Funding. URL: <https://2024.ukrainianlawfirms.com/reviews/third-party-funding/> (дата звернення: 22.09.2025).
4. Columbia Center on Sustainable Investment. Third-Party Funding in Investor-State Dispute Settlement: Short Note. New York, 2012. URL: <https://ccsi.columbia.edu/sites/ccsi.columbia.edu/files/content/docs/short%20note%20-%20third%20party%20funding.pdf> (дата звернення: 22.09.2025).
5. U.S. Government Accountability Office. Litigation Funding: Implications and Considerations for Policymakers. Washington, D.C., 2023. 68 p. URL: <https://www.gao.gov/assets/gao-23-105210.pdf> (дата звернення: 22.09.2025).
6. Issa D., Collins M., Fitzgerald B. H.R. 1109 – Litigation Transparency Act of 2025. Introduced in House of Representatives, 7 February 2025. URL: <https://www.congress.gov/bills/119th-congress/house-bill/1109> (дата звернення: 22.09.2025).
7. Hern K., Feenstra B. H.R. 3512 – Tackling Predatory Litigation Funding Act. Introduced in House of Representatives, 20 May 2025. URL: <https://www.congress.gov/bills/119th-congress/house-bill/3512> (дата звернення: 22.09.2025).
8. The World Bank. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released: press release. 25.02.2025. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released> (дата звернення: 22.09.2025).
9. UNCTAD. Investment Dispute Settlement. Russian Federation. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/country/175/russian-federation> (дата звернення: 22.09.2025).
10. Naftogaz of Ukraine. Austrian court allowed Naftogaz to recover over EUR 120 million of Russian assets: news. URL: <https://www.naftogaz.com/en/news/avstriyskyy-sud-dozvolyyv-naftogazu-styahnuty-z-rosiyi-ponad-120-mln-yevro-aktyviv> (дата звернення: 22.09.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЩОДО КОНТРОЛЮ СУДЕН НА МОРІ

INTERNATIONAL LEGAL REGULATIONS CONCERNING THE CONTROL OF VESSELS AT SEA

Святюк С.П., аспірант відділу міжнародного права та права Європейського Союзу
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті досліджується міжнародно-правове регулювання щодо контролю суден, що ґрунтується на численних конвенціях, договорах, протоколах. Міжнародне співробітництво міжнародної морської організації (ІМО) з Україною щодо інституту контролю суден сприяє авторитету України як морської держави та підвищує рівень морської безпеки та захисту морського середовища. Така співпраця включає як імплементацію міжнародно-правових норм у внутрішнє право України, так і взаємодію у вирішенні кризових ситуацій на морі для забезпечення морської безпеки. В даний час інститут контролю суден стикається з такими чинниками, як нестачею технічного оснащення для прийому та утилізації відходів із суден, що призводить до забруднення морського середовища; так із низьким рівнем кваліфікації персоналу, і неефективною роботою правоохоронних структур для запобігання корупції. Отже, необхідно запровадити жорсткий контроль державою порту відповідно до положень міжнародних конвенцій, зокрема: Конвенції ООН з морського права від 1982 року (UNCLOS), Міжнародної конвенції щодо запобігання забрудненню з суден 1973/78 (MARPOL 73/78), Міжнародної конвенції про вантажну марку від 1966 року тощо. Основна мета контролю суден державою порту стосується охорони людського життя на морі та захисту морського середовища шляхом перевірок суден відповідно до міжнародних стандартів.

Сьогодення інститут контролю суден потребує подальшого розвитку в сучасних умовах. Міжнародно-правове регулювання контролю суден спрямовано на забезпечення морської безпеки. Забезпечення механізму контролю суден залежить, в першу чергу, від міжнародної співпраці та координації дій між державами щодо контролю порту та є ключовим елементом для боротьби з корупцією, щоб усунити загрозу життю людини на морі та вантажу, забруднення морського середовища.

Ключові слова: Міжнародна морська організація, міжнародна конвенція, прибережна держава, держава прапора, держава порту, контроль суден, морська безпека, морське середовище, міжнародні стандарти.

The article examines international legal regulation of ship control, which is based on numerous conventions, treaties, and protocols. International cooperation between the International Maritime Organization (IMO) and Ukraine on the ship control institute strengthens the authority of Ukraine as a maritime state and increases the level of maritime safety and protection of the marine environment. Such cooperation includes both the implementation of international legal norms into the domestic law of Ukraine, as well as interaction in resolving crisis situations at sea to ensure maritime security. Currently, the ship control institute is faced with such factors as a lack of technical equipment for receiving and disposing of waste from ships, which leads to pollution of the marine environment; low level of personnel qualification, and ineffective work of law enforcement agencies to prevent corruption. Therefore, it is necessary to introduce strict port state control in accordance with the provisions of international conventions, in particular: the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), the International Convention for the Prevention of Pollution from Ships 1973/78 (MARPOL 73/78), the International Convention on Load Lines 1966, etc. The main objective of port State control of ships concerns the safety of life at sea and the protection of the marine environment through inspections of ships in accordance with international standards. Today, the institution of ship control requires further development in modern conditions. International legal regulation of ship control is aimed at ensuring maritime safety. Ensuring a ship control mechanism depends, first of all, on international cooperation and coordination of actions between states regarding port control and is a key element in combating corruption, in order to eliminate the threat to human life at sea and cargo, and pollution of the marine environment.

Key words: International Maritime Organization, international convention, coastal state, flag state, port state, ship control, maritime safety, marine environment, international standards.

Постановка проблеми. В Україні необхідно посилити заходи щодо перевірки та контролю суден державою порту відповідно до міжнародних стандартів, підвищити рівень кваліфікації персоналу та міжнародну співпрацю, впровадити електронні системи звітності з появою цифровізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення та розвитку міжнародного морського права в контексті інституту контролю суден для забезпечення морської безпеки та охорони людського життя на морі досліджується переважно у працях вітчизняних вчених, серед яких: В. О. Вишневський, В. І. Дмитрієв, А. І. Іванова, О. В. Костира, В. Г. Торський, О. С. Переверзева, Г. Ф. Півторак, Л. А. Позолотін, О.С. Савич та інші. Результат таких досліджень має наукове теоретичне і практичне значення, однак дослідження інституту контролю суден розкриваються лише частково.

Метою статті є дослідження міжнародно-правового регулювання щодо контролю суден на морі, особливостей положення Міжнародної морської організації (ІМО), Конвенції ООН з морського права від 1982 року (UNCLOS), Міжнародної конвенції щодо запобігання забрудненню з суден 1973/78 (MARPOL 73/78), Міжнародної конвенції про вантажну марку від 1966 року та визначення пріори-

тетних напрямків подальшої імплементації міжнародно-правових норм у внутрішнє право України щодо інституту контролю суден.

Результати дослідження. Україна, як морська держава, може здобути чималі вигоди від участі транспортної мережі на морі, тому міжнародне співробітництво є невідмінною складовою для України з іншими державами. Правовими засадами такого співробітництва є положення Міжнародної морської організації (далі – ІМО). Так, найбільший авторитет і вплив на стан морської безпеки має Міжнародна морська організація (ІМО), яка діє як спеціалізований орган ООН з 1958 року. У березні 1948 року в м. Женеві на міжнародній конференції, що проводиться за ініціативою ООН, було прийнято Конвенцію, яка послужила підставою для офіційної установи Міжурядової морської консультативної організації (ІМКО) [1, с. 96]. Документ почав діяти 17 березня 1958 року. У Конвенції про Міжнародну морську організацію 1948 року в редакції 1982 року в статті 1, в пункті «а» вказано, що цілями організації є: забезпечення механізму для співробітництва урядів у сфері урядового регулювання і заходів, які стосуються всякого роду технічних питань щодо міжнародного торговельного судноплавства; заохочення і сприяння

прийняття всіма країнами високих, практично можливих норм у питаннях, що стосуються безпеки на морі, ефективності судноплавства, запобігання забрудненню із суден морського середовища і боротьби з ним; розгляд адміністративних і правових питань [2]. 04.02.1994 року Україна прийняла Конвенцію про Міжнародну морську організацію (ІМО) 1948 року в редакції 1982 року та стала державою-членом міжнародної морської організації (ІМО), яка є спеціалізованою установою ООН.

Здобуток двосторонньої співпраці залежить від ефективності імплементації міжнародно-правових норм у внутрішнє право України для забезпечення морської безпеки. Реалізація міжнародно-правових зобов'язань України з використання її морського простору є комплексним процесом щодо реалізації національних інтересів. Отже повинні прийматися політичні рішення, саме суттєві для реалізації міжнародних зобов'язань держави у національному праві у морській сфері.

В міжнародному морському праві інститут контролю залежить від інспектування суден від можливих правопорушень. Комплексний аналіз контролю судна зачіпає правозастосовні процеси в сфері морської безпеки, раціонального використання морських біологічних ресурсів, збереження морського середовища, проведення морських наукових досліджень [7, с. 61].

Міжнародно-правові зобов'язання України з контролю суден на морі охоплюють дотримання положень міжнародних конвенцій, таких як: Конвенція ООН з морського права від 1982 року (UNCLOS), яка є регулює правовий режим використання режиму використання морських просторів. Так згідно статті 94 «Обов'язки держави прапора» Конвенції закріплено, що 1. Кожна держава ефективно здійснює в адміністративних, технічних та соціальних питаннях свою юрисдикцію та контроль над суднами, що плавають під її прапором. Можна зробити висновок про те, що кожна держава прапора повинна здійснювати свою юрисдикцію та контроль забезпечуючи безпеку судноплавства та запобігти забрудненню морському середовищу.

Згідно статті 218 «Забезпечення виконання державами порту» встановлено: 1. Якщо судно добровільно перебуває в одному з портів або біля одного з прибережних терміналів якої-небудь держави, ця держава може вдатися до розслідування і, коли це виправдано доказами, порушити розгляд відносно будь-якого скидання з цього судна за межами внутрішніх вод, територіального моря або виключної економічної зони цієї держави на порушення застосовних міжнародних норм і стандартів, встановлених через компетентну міжнародну організацію або загальну дипломатичну конференцію. 2. Ніякий розгляд згідно з пунктом 1 не порушується відносно порушення, пов'язаного із скиданням у внутрішніх водах, територіальному морі або виключній економічній зоні іншої держави, якщо тільки не надійшло прохання цієї держави, держави прапора або держави, яка постраждала або зазнала небезпеки в результаті порушення, зв'язаного із скиданням, або ж якщо таке порушення не спричинило чи не погрожує спричинити забруднення внутрішніх вод, територіального моря або виключної економічної зони держави, що порушила розгляд. 3. Коли судно добровільно перебуває в порту або біля прибережного терміналу якої-небудь держави, ця держава виконує, наскільки це практично здійснимо, прохання будь-якої держави про розслідування зв'язаного із скиданням порушення, згаданого у пункті 1, яке, як можна передбачити, було вчинене у внутрішніх водах, територіальному морі або у виключній економічній зоні держави, що звертається з проханням, або спричинило або погрожує спричинити шкоду зазначеним просторам. Вона також виконує, наскільки це практично здійснимо, прохання держави прапора про розслідування такого порушення незалежно від того, де порушення вчинене. 4.

Матеріали розслідування, проведеного державою порту згідно з цією статтею, передаються державі прапора або прибережній державі на їхнє прохання. Будь-який розгляд, розпочатий державою порту на підставі такого розслідування, може за умови додержання Розділу 7 бути припинений на прохання прибережної держави, якщо порушення вчинено в її внутрішніх водах, територіальному морі або виключній економічній зоні. Докази і протоколи по справі, а також будь-яка застава чи інше фінансове забезпечення, залишені у властей держави порту, передаються у такому випадку прибережній державі. Така передача виключає продовження розгляду в державі порту. Вищенаведеного, свідчить про те, що держава порту має повноваження розслідувати порушення міжнародних норм щодо скидання забруднюючих речовин з суден.

Відповідно до пункту 7 статті 220 закріплено якщо є явні підстави вважати, що судно, яке здійснює плавання в територіальному морі держави, під час проходження через нього порушило прийняті згідно з цією Конвенцією закони і правила цієї держави або застосовні міжнародні норми і стандарти для відвернення, скорочення і збереження під контролем забруднення з суден, ця держава без шкоди для застосування відповідних положень Розділу 3 Частини II може провести фактичну інспекцію судна з питань, що стосуються такого порушення, та може, коли це виправдано доказами, розпочати розгляд, включаючи затримання судна, відповідно до своїх законів та з додержанням Розділу 7 [3]. Отже положення конвенції (UNCLOS) відповідно до статей 218, 220 надали державам право проводити інспекції та при виявленні серйозних порушень затримувати судна. З часом створення та розвиток контролю державою порту сприяло підписанню державами Паризького меморандуму про взаєморозуміння щодо контролю державою порту від 26.01.1982 року. Він затверджує процедури та міжнародні стандарти інспекцій державою порту для забезпечення морської безпеки та захисту морського середовища [8]. Отже, в Україні 07.04.2000 року був підписаний Меморандум про взаєморозуміння щодо контролю державою порту у Чорноморському регіоні [9].

Вищенаведеного, Конвенція ООН з морського права від 1982 року (UNCLOS) встановила правові режими морських просторів та чіткі межі повноважень держави прапора, держави порту, прибережної держави, а також подальшого розвитку міжнародних стандартів щодо контролю суден.

Проаналізуємо положення Міжнародної конвенції про запобігання забруднення із суден МАРПОЛ 73/78 року, яка є однією із основних міжнародних договорів та була прийнята під егідою ІМО в 1973 році, але через різні причини вона була введена в дію в 1978 році з прийняттям Протоколу 1978 року, що доповнює Конвенцію (Протокол Конвенції МАРПОЛ 73/78). Зміст самої Конвенції МАРПОЛ 73/78, як і зміст Протоколу 1978 року, стосується обов'язків держав, які її підписали. У 1997 році до Конвенції МАРПОЛ 73/78 був прийнятий ще один Протокол, який додає нові інструкції щодо попередження забруднення атмосфери з суден до Додатка VI Конвенції [4, с. 172].

Відповідно до пункту 2 статті 5. «Свідоцтва і спеціальні правила інспектування суден» закріплено, що судно, яке зобов'язане мати Свідоцтво згідно з положеннями Правил, під час перебування в портах або віддалених від берега терміналах, що знаходяться під юрисдикцією якої-небудь Сторони, підлягає інспектуванню, яке здійснюється посадовими особами, належним чином уповноваженими цією Стороною. Будь-яке таке інспектування обмежується лише перевіркою наявності на судні дійсного Свідоцтва, якщо в цієї Сторони не буде очевидних підстав думати, що стан судна або його устаткування значною мірою не відповідає зазначеним у Свідоцтві даним. У цьому випадку або у випадку, якщо судно не має дійсного Свідоцтва,

Сторона, що здійснює інспектування, вживає заходів, що забезпечують невихід у море такого судна доти, поки воно не зможе вийти в море, не представляючи надмірної загрози для морського середовища. Однак така Сторона може дозволити судну залишити порт або віддалений від берега термінал для прямування на найближчу підходящу судноремонтну верф. Згідно пункту 1 та 2 статті 6 «Виявлення порушень» і забезпечення виконання Конвенції закріплено: 1. Сторони Конвенції співпрацюють у виявленні порушень і забезпеченні виконання положень цієї Конвенції, використовуючи усі відповідні і практично доступні засоби виявлення і постійного спостереження за навколишнім середовищем, а також відповідні способи передачі повідомлень і збору доказів. 2. Судно, до якого застосовується ця Конвенція, у будь-якому порту або віддаленому від берега терміналі Сторони може бути піддано інспектуванню посадовими особами, призначеними або уповноваженими такою Стороною, щоб перевірити, чи не зробило таке судно скидання шкідливих речовин у порушення положень Правил. Якщо в результаті інспектування буде виявлено порушення положень Конвенції, то Адміністрації надсилається про це повідомлення для вжиття відповідних заходів [5].

Можна зробити висновок, про те, що питання стосовно контролю суден регулюється міжнародними документами, які доповнюють один одного і встановлюють правову систему контролю суден, а саме: Конвенція ООН з морського права від 1982 року (UNCLOS) та Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден 1973/78 (MARPOL 73/78). UNCLOS регулює питання розслідування в контексті скидання із суден. MARPOL 73/78 детально регламентує інститут контролю, який спрямований на запобігання забрудненню, і надає державам порту конкретні повноваження для перевірки суден на відповідність міжнародним стандартам. Обидві конвенції запроваджують комплексну систему контролю суден за дотриманням міжнародних стандартів.

Згідно статті 21 Міжнародної конвенції про вантажну марку від 1966 року встановлено: (1) Судна, що мають посвідчення, видане згідно з статтею 16 чи статтею 17, знаходяться в портах інших Договірних Урядів, мають проходити контроль, який здійснюється офіційними особами, належним чином уповноваженими цими урядами. Договірні Уряди забезпечують проведення такого контролю, коли він є доцільним і практично здійсненим, з метою перевірки наявності на борту судна чинного посвідчення, виданого згідно з цією Конвенцією. Якщо на борту судна є чинне Міжнародне посвідчення про вантажну марку

(1966 рік), такий контроль обмежується визначенням того, що: (а) судно не завантажено поза межами, дозволеними посвідченням; (б) положення вантажної марки на судні відповідає посвідченню; і (с) судно не зазнало таких істотних змін щодо питань, викладених в підпунктах (а) і (б) пункту (3) статті 19, які роблять його явно непридатним для здійснення морського плавання без загрози для людського життя. Якщо на борту судна є чинне Міжнародне посвідчення про вилучення для вантажної марки, такий контроль обмежується визначенням виконання всіх умов, передбачених цим посвідченням. (2) Якщо такий контроль здійснюється згідно з підпунктом (с) пункту (1) цієї статті, він здійснюється тільки у разі необхідності для забезпечення того, щоб судно не вийшло в море, поки воно не зможе гарантувати пасажиром чи команді безпеку на морі. (3) Якщо контроль, передбачений в цій статті, потребує будь-якого втручання, офіційна особа, що виконує такий контроль, негайно інформує у письмовій формі консула або дипломатичного представника держави, під прапором якої плаває судно, про таке втручання і про всі обставини, за яких воно буде визнане необхідним.

Можна зробити висновок, що Конвенція 1966 року впроваджує порядок інспекцій суден державою порту. Контролююча сторона має право перевірити судно та вжити заходи для усунення недоліків і збереження людського життя на морі. Отже, стаття 21 свідчить про те, що держава порту має право здійснювати контроль щодо дотримання вимог Конвенції про вантажну марку 1966 року [6].

Так, в Україні діє Наказ від 17.07.2003 року № 545 «Про затвердження Правил контролю суден з метою забезпечення безпеки мореплавства» зі змінами. Такі правила розроблені відповідно до положень Міжнародної конвенції про вантажну марку від 1966 року.

Висновки. З появою великою кількістю аварійних випадків на морі, подальше посилення контролю суден державою порту стає головним завданням міжнародної морської організації (ІМО). Процес трансформації національного морського законодавства щодо інституту контролю суден поступово зростає, але необхідно адаптувати ці норми до внутрішніх потреб держави зокрема в контексті боротьби із корупцією на морі, адміністративною реформою в Україні.

Женевська декларація прав людини на морі є інструментом м'якого права з міжнародним авторитетом та важливим міжнародно-правовим стандартом, який впливатиме на повоєнну відбудову України і схвалення Женевської декларації про права людини на морі є позитивним кроком в майбутньому для України [10].

ЛІТЕРАТУРА

1. О. В. Костира. Роль міжнародної морської організації в кодифікації міжнародного морського права. *Держава та регіони*. Серія: Право. Запоріжжя, 2020. № 4 (70). С. 96.
2. Конвенція про міжнародну морську організацію 1948 року в редакції 1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_219#text. (дата звернення: 10.09.2025).
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0005WDC64C>. (дата звернення: 05.09.2025).
4. Іванова А.В. Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню з суден 1973/78 як основа міжнародного забезпечення захисту морського середовища. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. *Серія: юридичні науки*, Київ, 2020. Т. 31 (70) Ч. 3 № 2. С. 172.
5. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text. (дата звернення: 16.09.2025).
6. Міжнародної конвенції про вантажну марку від 1966 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_007#Text. (дата звернення: 14.09.2025).
7. Святюк С.П. Правова характеристика контролю судна в міжнародному морському праві. *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики № 17*: зб. матеріалів доп. учасн. XVII Міжнар.наук.-практ.конф. Одеса: НУОМА, 2024. С. 61.
8. Paris memorandum of understanding on port state control signed in paris, france on the 26 january 1982. URL: https://seafarersrights.org/wp-content/uploads/2014/11/international_treaty_paris-mou-on-port-control_1982_eng.pdf. (дата звернення: 15.09.2025).
9. Меморандум про взаєморозуміння щодо контролю державою порту у Чорноморському регіоні. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_441#Text. (дата звернення: 16.09.2025).
10. Переверзева О.С., Омельченко Н.Л. Міжнародно-правові стандарти прав людини на морі: перспективи розвитку в Україні. *Юридичний вісник*, Одеса, 2023/4. С. 127.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПРОБЛЕМНІ ЧИННИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЖЕРТВИ ДЕРЖАВИ

PROBLEMATIC FACTORS IN THE INTERNATIONAL LEGAL CLASSIFICATION OF STATE VICTIMS

Слава В.В., аспірант кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті досліджуються проблемні питання формування міжнародно-правової класифікації жертв міжнародно-протиправних діянь держави з пропозицією власної авторської моделі. Проведено аналіз становлення в міжнародному праві системи міжнародно-правової класифікації жертви держави, захисту її прав у контексті міжнародних злочинів та інших протизаконних, суспільно-небезпечних і міжнародно-протиправних дій держави. Проаналізовано підходи та розуміння етапів формування сучасної міжнародно-правової кваліфікації жертв держави у дослідженнях вітчизняних та іноземних науковців, які зробили важливий внесок у розвиток цієї проблематики. Встановлені наявні механізми захисту різних категорій жертв держави, узагальнено отримані результати. Наведені конкретні приклади спричинення шкоди та порушення прав особи з боку держави в різних сферах життєдіяльності людини.

Актуальність теми дослідження зумовлена глобальними викликами, серед яких збройні конфлікти, масові порушення прав людини, терористичні акти, екологічні катастрофи, інформаційні та кібератаки, що спричиняють шкоду та страждання окремих осіб, як індивідів.

В роботі акцентується увага на відсутності у міжнародному праві загальноовизнаної міжнародно-правової класифікації жертв держави, що суттєво ускладнює реалізацію механізмів їхнього ефективного захисту.

Автором запропонована власна класифікація, яка характеризується використанням чітких критеріїв: статус суб'єкта, характер шкоди, контекст діяння, ступінь вразливості. Пропонований підхід фактично є моделлю, яка дозволяє не тільки окреслити коло жертв, але й визначити специфіку механізмів їхнього міжнародно-правового захисту.

Класифікація має універсальний характер і може бути застосована як у науково-дослідницькій сфері, практиці міжнародних судових органів, так і в нормотворчій діяльності. Запропонований підхід спрямований на сприяння формування цілісної міжнародно-правової системи захисту особи від міжнародно-протиправних діянь держави.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародно-правова кваліфікація, жертва в міжнародному праві, міжнародно-протиправне діяння держави, міжнародний механізм захисту жертви.

The article examines the problematic issues of forming an international legal classification of victims of internationally unlawful acts of the state with the proposal of its own author's model. The analysis of the formation in international law of a system of international legal classification of victims of the state, protection of their rights in the context of international crimes and other illegal, socially dangerous and internationally unlawful acts of the state is carried out. The approaches and understanding of the stages of forming a modern international legal qualification of victims of the state are analyzed in the studies of domestic and foreign scientists who have made an important contribution to the development of this issue. The existing mechanisms for protecting different categories of victims of the state are established, the results obtained are summarized. Specific examples of causing harm and violating individual rights by the state in various spheres of human life are given.

The relevance of the research topic is due to global challenges, including armed conflicts, mass violations of human rights, terrorist acts, environmental disasters, information and cyberattacks that cause harm and suffering to individuals as individuals.

The work focuses on the absence of a generally recognized international legal classification of victims of the state in international law, which significantly complicates the implementation of mechanisms for their effective protection.

The author proposed his own classification, which is characterized by the use of clear criteria: the status of the subject, the nature of the harm, the context of the act, the degree of vulnerability. The proposed approach is actually a model that allows not only to outline the circle of victims, but also to determine the specifics of the mechanisms for their international legal protection.

The classification is universal in nature and can be applied both in the scientific and research sphere, in the practice of international judicial bodies, and in normative activities. The proposed approach is aimed at promoting the formation of a holistic international legal system for protecting individuals from internationally unlawful acts of the state.

Key words: international law, international legal qualification, victim in international law, internationally wrongful act of a state, international mechanism for victim protection.

Постановка проблеми. Сучасне міжнародне право відіграє ключову роль у підтримці та забезпеченні миру, безпеки у світі, прав людини та захисту її як жертви від міжнародно-протиправного діяння держави. Водночас аналіз останніх світових тенденцій свідчить, що все частіше офіційні органи ставлять інтереси держави вище інтересів людини та суспільства загалом. При цьому такі дії вчиняють під приводом захисту прав громадян, зокрема як жертв міжнародно-протиправних діянь інших держав. У результаті фіксується тенденція до поступового розвороту у внутрішній і зовнішній політиці держав від людиноцентризму до державоцентризму.

Результатом таких дій також стає спотворення норм і принципів сучасного міжнародного права, захисту прав людини, що може призвести до стагнації міжнародного гуманітарного права, в т. ч. грубого порушення його норм. Це призводить до ідентифікації особи як жертви серед

цивільного населення та комбатантів із завданням їй фізичних і психологічних страждань.

Така ситуація вимагає захисту індивіда як жертви (чи як потенційної жертви) від міжнародно-протиправних діянь держави, що проявляється в різних формах насильства та несправедливості. Наприклад, міжнародно-протиправні діяння держави під час розв'язання збройних конфліктів призводять до вчинення міжнародних злочинів (зокрема, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, геноциду, агресії тощо), підтримання тероризму, репресій на основі релігійної, національної, політичної чи культурної належності, здійснення кібератак, руйнування об'єктів критичної інфраструктури з негативними наслідками для екології тощо.

Таким чином, актуальність дослідження обумовлюється значними практичними та потенційними негативними наслідками міжнародно-протиправних діянь

держави, оскільки є численні жертви, які потребують захисту та підтримки, міжнародно-правової кваліфікації на основі норм і принципів міжнародного права та, відповідно, вироблення нового або вдосконалення наявного міжнародного механізму захисту жертви та прав жертви як індивіда.

Відсутність загальновизнаної міжнародно-правової класифікації таких жертв у міжнародному праві суттєво ускладнює реалізацію механізмів їхнього ефективного захисту. Також важливим проблемним чинником є відсутність дієвого міжнародного механізму захисту жертви, складності встановлення категорії жертви (її потреб) у конфліктний, перехідний, пост конфліктний період і мирний час. Все це вказує на необхідність розроблення у міжнародному праві єдиної міжнародно-правової класифікації жертв, на основі якої повинно бути забезпечено функціонування міжнародного механізму захисту жертв, визначення статусу та категорії жертв і, відповідно, відновлення їхніх порушених прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання визначення поняття чи статусу жертви в міжнародному праві досліджували такі вчені: вітчизняні науковці – О. В. Сенаторова, Т. Л. Сироїд, А. О. Кориневич, М. М. Гнатовський та ін.; іноземні науковці – С. Голтерманн, Л. Моффетт, Р. Еліс, М. Дуббер, Дж. Доак, К. Романі, Х. Лаутерпахт, Р. Лемкін, Б. Мендельсон, Г. Генрінг, Р. Квінта та ін.

Великий інтерес науковців до вивчення зазначеної проблематики свідчить, що вибрана тема є актуальною, має практичне та наукове значення. Водночас, незважаючи на досить велику кількість наукових досліджень, доцільно продовжити пошук методів і чинників для формування дієвої, всебічної системи міжнародно-правової класифікації жертв у міжнародному праві.

Мета статті – всебічне й об'єктивне дослідження основних факторів і причин, які можуть впливати на формування міжнародно-правової класифікації жертв держави та пропозиція науково обгрунтованої системи міжнародно-правової класифікації жертв міжнародно-протиправного діяння держави. Пропозиція власної міжнародно-правової класифікації жертв міжнародно-протиправних діянь держави.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-протиправні дії держави щодо індивіда мають дуже широкі та різноманітні прояви, що ускладнює їхню повну класифікацію. З цієї причини досліднику часто доводиться зосереджувати увагу на найбільш резонансних і знакових протиправних вчинках держави, які призводять до серйозних порушень державою міжнародного права, настання тяжких наслідків для жертви та появи значної їхньої кількості.

Під час Першої світової війни цивільних осіб визначали як «безпорадне цивільне населення» («helpless civilian populations») [1, с. 75]. При цьому сторони, що воювали, в пропагандистських матеріалах використовували такі терміни, як «цивільні» («civilian») [1, с. 75], «пасивні» («passive») [1, с. 75] та «невинні» («innocent») [1, с. 75] особи. Також у соціальній сфері вживали термін «жертва праці» [1, с. 96] у контексті діяльності громадських рухів та організацій, таких як «комуністична Міжнародна асоціація жертв війни та праці» [1, с. 106], «християнська Асоціація жертв війни Австрії» [1, с. 106], «Асоціація німецьких жертв війни Рейху» [1, с. 106] тощо.

Формування перших поглядів на класифікацію жертв міжнародно-протиправної діяльності держави почало здійснюватися у міжвоєнний період 1918–1939 рр. Таку класифікацію переліків жертв закріплено в резолюції, яку ухвалили на X Міжнародній конференції Червоного Хреста 7 жовтня 1921 р. У ній було узагальнено перелік постраждалих осіб, які в подальшому могли розраховувати на отримання допомоги [2, с. 284].

Класифікація жертв така: «жертви жахливого лиха» («victimes du fléau terrible») [3, с. 8], «жертви розладів» («victimes

des désordres») [3, с. 75], «жертви заворушень» («victimes des troubles») [3, с. 111], «жертви насильства» («victimes de la violence») [3, с. 157], «жертви з обох боків» («victimes d'un côté et de l'autre») [3, с. 158], «жертви громадянської війни» («victimes de la guerre civile») [3, с. 158], «жертви всіх війн» («victimes de toutes les guerres») [3, с. 174], «жертви катастроф» («victimes de calamités») [3, с. 208], а також «жертви війни» («victimes de la guerre»), що зазвичай поширювалося на загиблих осіб у війні [3, с. 223].

Після нападу в 1941 р. нацистської Німеччини на СРСР на окупованій території Смоленської області нацисти знайшли масове поховання. Під час розслідування було виявлено, що вбитими є офіцери Збройних сил Польщі, які після окупації її території Радянським Союзом були вивезені представниками НКВС у Катинський ліс і там розстріляні.

У процесі розслідування нацисти склали звіт про звірства військового командування та політичного керівництва СРСР. Зазначений матеріал був використаний у пропагандистських та ідеологічних цілях для дискредитації радянської влади та відвернення уваги міжнародної спільноти від власних злочинів. «У результаті мертві могли бути визначені як жертви вбивства, а жахливі вчинки були злочинами – жахливим злочином проти європейців» [1, с. 52].

В офіційних матеріалах про масове вбивство в Катині, які були видані в 1943 р., вживали загальні терміни стосовно жертв: «поховано 4143 жертви» [4, с. 10], «жертви більшовицької жаги до вбивства» [4, с. 10]. «Часто надавали цінну інформацію про імена, вік, професії, соціальний статус, походження та сімейні обставини окремих жертв» [4, с. 44], «речей деяких жертв» [4, с. 45], «у нагрудній кишені жертви» [4, с. 45], «що жертв могли розстріляти з кулеметів» [4, с. 88], «жертви отримали постріли в шию» [4, с. 88] тощо. В офіційних матеріалах нацистський режим, використовуючи загальний термін «жертва» щодо польських офіцерів, «виходив за рамки насильства, яке було законним або навіть законним під час війни, і могло бути кваліфіковане як злочин, описав їх – сімдесят п'ять разів лише на перших дев'яносто восьми сторінках – як жертв. Вони встановили знання про нелегітимне насильство, яке, хоч воно й не призвело відразу до приписування статусу жертви, тим не менше заклало підґрунтя для цього» [1, с. 54].

У цьому разі нацисти свідомо не надавали юридичної класифікації розстріляним польським офіцерам як жертвам НКВС. Акцентування уваги на загальному вживанні терміна «жертва», без класифікації за різними критеріями, формально ускладнювало надання чіткої юридичної оцінки дій радянської влади. Водночас це підкреслювало масштаб злочину радянської влади, визнаючи при цьому розстріляних польських офіцерів жертвами міжнародно-протиправного діяння СРСР.

Досліджуючи період Другої світової війни, юрист-міжнародник Х. Лаутерпахт розробив концепцію злочинів проти людяності та вчинення воєнних злочинів, які в контексті міжнародного права дозволяли визнати індивіда жертвою міжнародно-протиправного діяння держави. «Лаутерпахт Х. запропонував концепцію злочинів проти людяності. Фактично це є масові та широкомасштабні та систематичні напади на цивільне населення, які можуть проявлятися в різних формах: вбивства, катування, поневолення або переслідування. Лаутерпахт Х. наголошував, що жертвами цих злочинів є індивідуальні особи, є конкретні люди, тому мав намір прив'язати злочини проти людяності не лише до фази ведення збройних дій, не лише коли наявний збройний конфлікт, а й до мирного періоду» [5, с. 418].

Водночас, розвиваючи концепцію воєнних злочинів у статті «Проблема ревізії права війни», Х. Лаутерпахт зазначав, що в процесі ведення бойових дій, де можуть вчинятися воєнні злочини, а людина – стати жертвою між-

народно-протиправного діяння держави, основною метою спільноти є «запобігти або пом'якшити страждання, а в деяких випадках врятувати життя від жорстокості бойових дій» [6, с. 364].

Такі погляди Х. Лаутерпахта мали значний вплив на розвиток міжнародного права в післявоєнний період, результатом чого стало розширення категорії жертви та визнання її активним учасником міжнародного права, який має право на справедливий захист порушених прав і відшкодування завданої шкоди.

Після Другої світової війни Женевські конвенції про захист прав жертв війни (від 12 серпня 1949 р.) визначали права жертви, надавали їм кваліфікацію, передбачали міжнародно-нормативні та міжнародно-інституційні механізми її захисту, але жодним чином не визначали її статус і роль у міжнародному праві. Розуміння жертви визначалося і продовжує визначатися через поняття особи чи її належності до певної сфери, віку, статі тощо.

Водночас український вчений С. Грабовський зазначає, що «жертви війни – особи, які загинули або постраждали під час і внаслідок воєнних дій, їхнього прямого чи опосередкованого впливу. Поняття «жертви війни» в сучасному міжнародному праві об'єднує категорії людей, які підпадають під дію спеціальних угод, що обумовлюють їхній статус і права: цивільне населення на території, де йдуть воєнні дії; військовополонені (зокрема повстанці й іноземні добровольці, але не терористи і найманці); поранені та хворі; потерпілі від катастроф на морі під час бойових дій; інтерновані та ін. При цьому правові норми щодо «жертв війни» поширюються на збройні конфлікти як міжнародного, так і неміжнародного характеру» [7].

Слід також зазначити, що низка подій, таких як масові вбивства вірмен в Османській імперії та Турецькій Республіці (1915–1923 рр.), Голодомор в Україні (1932–1933 рр.) і злочини в період Другої світової війни, призвели до того, що в міжнародній спільноті почали розглядати цілі групи осіб за етнічними, релігійними, расовими чи культурними ознаками як жертв міжнародно-протиправного діяння держави.

Так, Р. Лемкін «у доповіді на V Мадридській конференції з уніфікації кримінального права запропонував оголосити *delictio juris gentium* дії, спрямовані на знищення етнічних, релігійних і соціальних спільнот. Він поділив такі дії на дві групи: агресія проти фізичних осіб як членів певної спільноти («варварство») і руйнування культурних цінностей («вандалізм») [8, с. 257]. Отже, Р. Лемкін одним із перших у міжнародному праві вказав на цілеспрямоване фізичне знищення груп народів, які поділив на два напрямки – фізичне знищення та культурне знищення. Результатом такого поділу цілеспрямованого фізичного знищення груп народів стало формування концепції жертви в міжнародному праві. Ці злочини, у баченні Р. Лемкіна, полягають «у діях, спрямованих на знищення етнічних, релігійних чи соціальних груп (масові вбивства, погроми, підлив економічних засад існування членів групи і т.п.), а також діях, спрямованих на приниження гідності індивіда, якщо вони здійснюються в рамках кампанії знищення, спрямованої проти групи, членом якої він є. «Акти вандалізму» розглядаються Р. Лемкіним як організоване знищення мистецької та культурної спадщини певної групи, що заподіює неповоротної шкоди не просто певному об'єкту, а й усьому людству» [8, с. 257–258].

Такі пропозиції Р. Лемкіна дозволяють розрізняти не тільки класифікацію злочинів у міжнародному праві, але й класифікацію жертв, яким була заподіяна шкода під час вчинення злочину. Відповідно до наданих пропозицій жертв у міжнародному праві можна класифікувати за етнічно-колективною ідентичністю, до якої можуть належати індивідуальні та групові (колективні жертви), культурні жертви або жертви культурного геноциду. Враховуючи, що культура та мова є одними з ідентифікаційних

ознак належності до тієї чи іншої етнічної групи, а їхня втрата може в майбутньому призвести до зникнення певного етносу, можна розглядати також як жертв втрачених майбутніх поколінь та жертв втраченої культурної спадщини людства.

Слід зазначити, що питання дослідження жертви та її класифікації в міжнародному праві тісно пов'язано з такими міждисциплінарними науками, як кримінологія, соціологія, психологія, та новою наукою віктимологія. Численні жертви Другої світової війни, а також низка злочинних, психологічних і медичних досліджень над жертвами призвели до переосмислення міжнародною спільнотою питання недопущення вчинення в майбутньому державою міжнародно-протиправних дій у різних сферах життя людини.

У зв'язку з цим питання жертви почали активно досліджувати в межах міжнародного гуманітарного права та захисту прав людини. Одними з перших, хто на початку XX століття почав досліджувати питання жертви та визначати її класифікацію, були Е. Сатерленд, Б. Мендельсон, Г. Гентінг, Р. Квінта ін.

Так, Б. Мендельсон розробив певну категоризацію жертв, яку змінював і доповнював декілька разів. «Його перша версія віктимології складалась переважно з категоризації жертв відповідно до їхнього внеску у скоєння злочину. Однак у пізніші роки Мендельсон відмовився від цієї позиції. У 1969 році Мендельсон представив розширену віктимологію, яка розглядала жертв багатьох типів подій, включаючи нещасні випадки на виробництві та жертв геноциду. Ця розширена версія віктимології була далі розширена Мендельсоном, і в 1975 році вона стала «Загальною віктимологією», підкреслюючи той факт, що віктимологія була чимось більшим, ніж просто кримінальною віктимологією, вона включала вивчення всіх видів жертв. Навіть жертви подій, що знаходяться поза контролем людини, таких як стихійні лиха, були включені до його «Загальної віктимології» [9, с. 5]. «За Мендельсоном (1976), цей величезний ландшафт включає жертв злочинців, соціально-політичне середовище, природне середовище, технології та навіть тих, хто сам себе віктимізує» [10, с. 220]. Отже, беручи за основу останню класифікацію жертв Б. Мендельсона, можна зазначити, що він поділяв жертв на такі групи: жертви злочинного середовища (жертви внутрішніх злочинів), соціальні жертви (як за расовою ознакою, так і внаслідок певних соціальних проблем), жертви політичного характеру (війни, тоталітарних або авторитарних режимів, інших переслідувань), жертви техногенного характеру, жертви природних лих (стихійні жертви).

Хоча Б. Мендельсон і запропонував класифікацію жертв за певними категоріями, вона має досить нечіткий характер і тісно переплітається як із кримінальною віктимологією, так і з міжнародним правом, де неможливо однозначно визначити міжнародно-протиправну діяльність держави. Це призводить до неможливості визнання людини жертвою в міжнародному праві та надання їй права на відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням держави.

Філософ і соціолог марксистського спрямування Р. Квін розглядав людину як жертву міжнародно-протиправного діяння держави через призму соціально-політичних та економіко-культурних сфер. Залежно від зазначених сфер він класифікував жертв як «жертви поліцейської сили та жорстокості війни, виправної системи, жертви державного насильства та гноблення» [11, с. 26]. На думку Р. Квіна, визначення жертви було недостатньо чітким, інколи політизованим, де кожна людина могла бути жертвою капіталістичного ладу. Він розглядав людину як жертву міжнародно-протиправного діяння держави та надавав їй класифікацію, відходячи від традиційного розуміння. На його погляд, держава систематично вчиняє

протиправні дії стосовно людини, в т.ч. міжнародно-протиправного характеру, через підконтрольні їй державні інституції, захищаючи при цьому інтереси еліти.

У праці «Дослідження злочинця та його жертви в соціобіології злочинності» Г. Гетінг класифікував жертви на такі категорії: «жінки-жертви» («female victims») [12, с. 407], «люди похилого віку» у зв'язку з біологічним старінням («old people») [12, с. 410], «розумово відсталі, психічно хворі, наркозалежні та алкоголіки становлять ще одну велику групу потенційних і реальних жертв» («the feeble-minded, the insane, the drug addict, and the alcoholic form another large class of potential and actual victims») [12, с. 411], «іммігранти, представники меншин, люди з обмеженими розумовими здібностями» («immigrants, minorities, dull normals») [12, с. 414]. Крім цього, залежно від психологічного типу Г. Гетінг поділяв жертви на такі групи: «депресивний тип» («the depressed») [12, с. 419], «жертва з надмірною жагою до наживи» або «жадібна жертва» («the acquisitive») [12, с. 422], «жертва розпусти» або «жертва, яка поводить хаотично» («the wanton») [12, с. 426], «самотні та з розбитим серцем» або «самотні та пригнічені» («the lonesome and the heartbroken») [12, с. 427], «жертва-мучитель» («the tormentor») [12, с. 431], «паралізовані, обмежені та активні жертви» («blocked, exempted, and fighting victims») [12, с. 433].

Надана класифікація жертв Г. Гетінга не може бути безпосередньо використана для класифікації жертв у міжнародному праві, оскільки вона вказує на психологічний і кримінологічний аспекти категоризації жертви. Водночас застосування міждисциплінарного підходу, який інтегрує досягнення кримінології, психології та міжнародного права, дозволяє говорити про те, що зазначений підхід можна розглядати як ефективний інструмент, що використовується для класифікації жертв у міжнародному праві.

При цьому, враховуючи психологічний стан особи під час вчинення державою міжнародно-протиправного діяння, а також вплив кримінологічних підходів на міжнародне право у питанні визнання людини жертвою, можливо говорити про певну трансформацію норм міжнародного права. Така зміна міжнародного права відбувається шляхом правового та наукового запозичення норм і принципів з інших галузей права, а також ідей і концепцій з інших гуманітарних наук. Тому в подальшому людину можна розглядати як жертву міжнародно-протиправного діяння держави за різними категоріями ознак, тож, відповідно, і як потерпілу особу.

Протягом останніх десятиліть розвиток міжнародно-правової системи формував низку нових проблем, пов'язаних із вчиненням державою міжнародно-протиправного діяння. Фіксуються грубі порушення норм і принципів міжнародного гуманітарного права та прав людини, нехтування державою міжнародними договорами, які передбачають міжнародно-правовий захист людини та визнання її жертвою. Такі протиправні дії держави разом із використанням сучасних здобутків науково-технічного прогресу призвели до масових жертв серед цивільного населення та військовослужбовців.

На думку українських дослідників Н. Малишева та Ю. Шемшученка, «події останніх років, пов'язані з екологічними наслідками неспровокованої агресії рф проти України, змусили переглянути аксіому щодо виняткових масштабів шкоди для довкілля, пов'язаних із Чорнобильською катастрофою» [12, с. 125]. Агресія рф, яка розпочалась у формі «гібридної війни», а згодом перетворилася на повномасштабне вторгнення рф в Україну, «поряд із величезними гуманітарними, економічними, соціальними, інфраструктурними втратами спричинила небачені за масштабами екологічні впливи як короткострокового, так і довгострокового, віддаленого характеру. Ці впливи несуть реальну можливість екологічної катастрофи і пов'язаного з нею руйнування середовища існування

людини та всього живого не лише в локальному чи регіональному, а й у планетарному масштабі» [12, с. 126].

Водночас однією з екологічних катастроф після аварії на Чорнобильській АЕС, спричинених міжнародно-протиправною діяльністю держави, можна вважати дії рф, спрямовані на підлив військовими рф греблі Каховської ГЕС. Такі міжнародно-протиправні дії рф призвели до руйнування екосистеми та заповідних природних територій, що були віднесені ЮНЕСКО до охоронюваних об'єктів світової спадщини. Окрім цього, під час руйнування військами рф Каховської ГЕС, як і при халатному ставленні військово-політичного керівництва СРСР до катастрофи на Чорнобильській АЕС, точна кількість як безпосередніх, так і майбутніх (втрачених поколінь) людських жертв невідома. Оцінюючи завдану шкоду діями військ рф, вчені «висловлюють припущення, що наслідки для довкілля від цієї техногенної катастрофи можуть перевищити постчорнобильські ефекти, причому не лише для екології України, а принаймні для всієї екосистеми Чорного моря» [12, с. 126].

Аналіз цього матеріалу в контексті зазначених екологічних катастроф дозволяє визначити таку класифікацію жертв: прямі жертви, тобто особи, які загинули або зазнали різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень; непрямі жертви, які внаслідок руйнування екосистеми та забруднення можуть постраждати в майбутньому.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій дуже впливає не тільки на цивільну сферу, але й на військову. Це все призвело не лише до покращення комунікації та співпраці між людьми та державами, а й до певної трансформації війни. Яскравим прикладом цього є вчинення рф агресії та інформаційних атак як щодо громадян України, так і щодо держави України. У цьому контексті українські дослідники Д. Коваль та Т. Короткий зазначають, що «особливістю конфлікту в Україні є його не цілком конвенційний, «гібридний» характер. Його особливістю є різке посилення ролі інформаційної складової, самоодстатність і значення якої дозволяє говорити про повноцінну інформаційну війну, війну, яка не лише обґрунтовує втручання у внутрішні справи незалежних держав, виправдовує і робить можливою агресію, але і війну, яка спричиняє значні жертви» [13, с. 877].

Таким чином, використання державою інформаційних технологій під час війни та в мирний час з метою вчинення міжнародно-протиправних дій призводить до порушення норм і принципів міжнародного права та виникнення численних жертв. Результатом цього може стати таке: використання цифрових технологій державою у власних цілях може спричинити нехтування основними принципами міжнародного права та в подальшому кваліфікуватись як один із елементів агресії; інформаційна війна з безконтрольним використанням державою цифрових технологій у власних цілях може спровокувати значну кількість жертв серед населення. Яскравим прикладом «пасивного» (без участі як виконавця) інформаційного впливу на суспільство, результатом якого стала безліч жертв, є діяльність Radio Television Libre des Mille Collines у Руанді. Міжнародний трибунал по Руанді визнав ведучих і директора радіо винними у скоєнні злочину геноциду і злочинів проти людяності. [13, с. 878]; використання цифрових технологій під час вчинення кібернетичних атак у збройному конфлікті для ураження цивільних об'єктів або об'єктів критичної інфраструктури, які забезпечують їхню функціонування, може призвести до масових жертв серед цивільного населення та грубого порушення норм і принципів міжнародного гуманітарного права.

Враховуючи невинний розвиток науково-технічного прогресу, злочини в галузі міжнародного інформаційного права можуть призвести до численних жертв серед різних категорій осіб. Специфікою зазначених злочинів є те, що їх можна віднести як до міжнародних, так і до нових видів злочинів у міжнародному праві, відповідальність за які міжна-

родним кримінальним правом ще не передбачена. Шкода під час вчинення таких злочинів може бути завдана як індивідам чи окремим інституціям держави, так і державі загалом.

Отже, спираючись на результати проведеного аналізу, можна запропонувати таку міжнародно-правову класифікацію жертв у міжнародному праві:

1. Залежно від статусу жертви в міжнародному праві загалом:

- 1.1 жінки;
- 1.2 чоловіки;
- 1.3 діти;
- 1.4 неповнолітні особи;
- 1.5 люди середнього віку;
- 1.6 люди похилого віку;
- 1.7 люди середнього віку;
- 1.8 люди з обмеженими можливостями.

2. Залежно від виду міжнародно-протиправного діяння держави:

- 2.1 жертви агресії;
- 2.2 жертви злочинів проти людяності;
- 2.3 жертви воєнних злочинів;
- 2.4 жертви геноциду.

3. Залежно від громадянства жертви:

- 3.1 громадяни;
- 3.2 піддані;
- 3.3 іноземці;
- 3.4 біпатриди;
- 3.5 особи без громадянства (апатриди).

4. Залежно від статусу особи в міжнародному праві біженців:

- 4.1 біженці;
- 4.2 внутрішньо переміщені особи;
- 4.3 мігранти.

5. Залежно від статусу особи в міжнародному гуманітарному праві:

- 5.1 цивільні особи;
- 5.2 комбатанти;
- 5.3 медичний персонал, капелани та журналісти;
- 5.4 поранені та хворі.

6. Залежно від міжнародно-протиправного делікту:

- 6.1 жертви катувань;
- 6.2 жертви насильницьких зникнень;
- 6.3 жертви дискримінації за расовою, етнічною, національною, релігійною ознаками;

6.4 жертви тероризму;

6.5 жертви торгівлі людьми.

7. За характером завданої шкоди:

- 7.1 жертви, яким завдано фізичних ушкоджень;
- 7.2 психологічні жертви;
- 7.3 економічні жертви;
- 7.4 культурні жертви;
- 7.5 жертви політичних переслідувань;
- 7.6 екологічні жертви;
- 7.7 соціальні жертви.

8. Залежно від характеру дій:

- 8.1 активні жертви;
- 8.2 пасивні жертви.

9. Залежності від злочинів у культурній сфері:

- 9.1 жертви культурного геноциду;
- 9.2 жертви втрачених майбутніх поколінь;
- 9.3 жертви втраченої культурної спадщини людства.

10. Залежно від злочинів в екологічній сфері:

10.1 прямі жертви (особи, які загинули або зазнали різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень);

10.2 непрямі жертви (особи, які внаслідок руйнування екосистеми та забруднення можуть постраждати в майбутньому).

11. Залежно від постраждалих суб'єктів:

- 11.1 індивідуальні жертви;
- 11.2 колектив індивідів;
- 11.3 окремий народ;
- 11.4 група народів;
- 11.5 людство загалом.

12. Залежно від злочинів у цифровій сфері:

- 12.1 жертви інформаційної війни чи дезінформації;
- 12.2 жертви кібернетичного тероризму;
- 12.3 жертви інформаційного вербування.

Запропонована класифікація жертв міжнародно-протиправних дій держави передбачає врахування широкого переліку чинників, фактично з усіх сфер діяльності людини, які мають важливе значення при визначенні конкретного статусу жертви. Це дозволяє широко використовувати такий перелік. Деталізація класифікації дає можливість глибше розуміти причини, наслідки та ступінь страждань, які призвели до становлення саме таких правових ознак, які впливають на категоризацію жертви в міжнародному праві. Запропонований перелік має первинну загальну структуру, розроблену для подальшого розширення та детального дослідження та вдосконалення з конкретизацією кожної категорії, описом її основних характеристик, ознак і складових.

Велика кількість різнопланових чинників впливу, використаних під час формування переліку, що відображається в самих назвах жертв, свідчить про актуальність і складність тематики дослідження та важливість чіткого, максимально адекватного визначення підходів і чинників впливу в процесі формування поняття статусу жертви держави та її класифікації.

Висновки: становлення міжнародно-правової класифікації жертв держави в міжнародному праві пройшло певну наукову еволюцію, досліджувались різні проблемні питання, чинники й обставини визначення категоризації осіб як жертв. Внаслідок цього встановлено, що категоризація осіб як жертв у міжнародному праві має вагоме значення для визначення ступеня завданої шкоди, надання жертві права на відновлення раніше порушених прав і доступу до правосуддя.

У сучасних умовах, коли відбувається стрімкий розвиток науково-технічного прогресу та використання його державами у протиправних цілях, визначити певну категорію жертви досить складно. Сучасні цифрові технології та їхнє активне використання призводять до створення нових гібридних загроз, внаслідок чого міжнародне право не в змозі швидко трансформуватись для вирішення зазначених проблем і визначення нових категорій жертв.

У зв'язку з цим міжнародно-правова класифікація жертв є актуальною проблемою сучасного міжнародного права, розроблення якої потребує ретельного дослідження та подальшого вдосконалення. Запропонована міжнародно-правова класифікація жертв протиправних дій держави передбачає: широке охоплення можливих причин, які можуть бути використані для визначення статусу жертви; подальшого формування в міжнародному праві єдиної загальноновизнаної міжнародно-правової класифікації жертв; практичного застосування такої класифікації для захисту інтересів і прав жертв міжнародно-протиправних дій держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Goltermann S. Victims: Perceptions of Harmin Modern European War and Violence. Oxford: Oxford University Press, 2023. 224 p.
2. Слава В. В. Становлення та розвиток міжнародно-правового статусу жертви в міжвоєнний період (1918-1939 pp.): *матеріали X-х Харківських міжнар-прав. читань пам'яті проф. О. В. Сердюка* (м. Харків, 22 трав. 2025 р.). Харків, 2025. С. 282-285.
3. Dixième Conférence Internationale de la Croix Rouge. Geneva, 1921. URL: <https://disasterlaw.ifrc.org/fr/media/4345>
4. Auswärtiges Amt, Amtliches Material zum Massenmord von Katyn. Berlin, 1943. URL: https://archive.org/details/amk_20200218_20200218mode/1up?q=Opfer%29%E2%80%A6..%D1%81%D1%82%D1%80

5. Грушко М. В. Лаутерпахт Х. та Лемкін Р.: синергія ідеї захисту прав людини та питання збройних конфліктів. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг.ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 417–420.
6. Lauterpacht H. Problem of the Revision of the Law of War. *British Year Book of International Law*. 1952. Vol. 29. P. 360–382.
7. Грабовський С. І. Жертви війни. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-19082>
8. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник/ [Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Дрьоміна-Волок Н. В., Коваль Д. О.; за ред. проф. Зелінської Н. А.]. Одеса : Фенікс, 2017. 582 с.
9. Wemmers, Jo-Anne. In memory of Benjamin Mendelson, Founder of Victimology. *The Victimologist*. The Hague, the Netherlands: World Society of Victimology. 1998. Vol. 2. No. 1. URL: <https://www.worldsocietyofvictimology.org/publications/wsv21.pdf>
10. Wayne A. Petherick, Brent E. Turvey, Claire E. Ferguson *Forensic criminology*. Printed in the United States of American. Academic Press is an imprint of Elsevier. 2009. 625 p.
11. Vezzadini S. Ideal and Real Victims. Political Discourse and Media Representation in Contemporary Societies. Bologna University Press, 2024. 264 p. URL: <https://cris.unibo.it/retrieve/5fcd5caf-1c67-45a7-bded-a7f97bd848df/d-2-499-vezzadini-ideal-and-real-victims-d294ao.pdf>
12. Малишева Н., Шемшученко Ю. Правове забезпечення екологічної безпеки України в контексті нових екзистенціальних викликів. *Конституція України та триада європейських цінностей: погляд у світлі євроінтеграції*: збірник матеріалів і тез міжнародної конференції з нагоди Дня Конституції України (м. Київ, 28 червня 2023 р.) / Конституційний Суд України. Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 125–133.
13. Коваль Д. О., Короткий Т. Р. Інформаційна війна рф проти України: оцінка міжнародного співтовариства. *Українська Революція єдності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ: К.І.С., 2014. С 875–883.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 11 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.150

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/65>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ КОМПАНІЙ THE LEGAL ASPECTS OF PRIVATE MILITARY COMPANIES

Іващенко С.М., доцент кафедри права
Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Чалий М.Г., викладач кафедри військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пономаренко П.М., д.філос. в гал. пед. наук

Лавров І.С., ад'юнк

Національна академія Національної гвардії України

Стаття присвячена дослідженню правового статусу приватних військових компаній (далі – ПВК) та особливостям їхнього функціонування в умовах сучасного міжнародного та національного правового регулювання. В наведеній роботі здійснено комплексний аналіз теоретико-правових аспектів діяльності ПВК, їхніх відмінностей від найманців та традиційних військових структур. Особливу увагу приділено питанням визначення та класифікації ПВК, а також розглянуто їхню роль у сучасних військових конфліктах.

Досліджено міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність ПВК, зокрема Документ Монтре, який визначає основні зобов'язання держав щодо функціонування приватних військових та охоронних компаній у період збройного конфлікту. Проаналізовано норми міжнародного гуманітарного права, які можуть застосовуватися до діяльності ПВК, а також окреслено міжнародні ініціативи щодо правового врегулювання цього питання.

Окремо розглянуто законодавчі підходи до регулювання ПВК у різних країнах, таких як США, Велика Британія, Південно-Африканська Республіка та Франція. Визначено основні моделі правового регулювання: від жорсткого державного контролю та ліцензування діяльності до часткової легалізації та саморегуляції галузі. Підкреслено, що у світовій практиці існують суттєві відмінності в підходах до регулювання ПВК, що зумовлюється особливостями національних правових систем та безпекових потреб.

Окремий розділ статті присвячено аналізу правового статусу ПВК в Україні. Визначено основні проблеми, пов'язані з відсутністю спеціального законодавства, невизначеністю правового статусу співробітників ПВК, а також відсутністю ефективних механізмів державного контролю за їхньою діяльністю. Акцентовано увагу на необхідності розробки відповідного нормативно-правового акту, який би чітко визначав правовий статус, функції та відповідальність приватних військових компаній в Україні.

З огляду на сучасні безпекові виклики, спричинені російсько-українською війною, проаналізовано можливість легалізації ПВК як одного з інструментів зміцнення обороноздатності держави. Визначено ключові напрямки вдосконалення правового регулювання, зокрема розробку правових норм щодо ліцензування та контролю за діяльністю ПВК, створення механізму відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права, а також інтеграцію України до міжнародних ініціатив у цій сфері. Визначено необхідність впровадження системи державного нагляду та механізму відповідальності для ПВК, що дозволить запобігти зловживанням та забезпечити дотримання стандартів міжнародного права.

Ключові слова: приватні військові компанії, правовий статус, міжнародне право, Документ Монтре, правове регулювання, військові послуги, національна безпека, державний контроль, міжнародне співробітництво.

The article is devoted to the study of the legal status of private military companies (PMCs) and the peculiarities of their functioning in the context of modern international and national legal regulation. The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and legal aspects of PMCs, their differences from mercenaries and traditional military structures. Particular attention is paid to the issues of definition and classification of PMCs, and their role in modern military conflicts is considered.

The author examines international legal acts regulating the activities of PMSCs, in particular the Montreux Document, which defines the main obligations of states regarding the functioning of private military and security companies during armed conflict. The author analyses the norms of international humanitarian law that may be applied to the activities of PMCs and outlines international initiatives to regulate this issue.

The author separately considers the legislative approaches to PMC regulation in different countries, such as the United States, the United Kingdom, South Africa and France. The main models of legal regulation are identified: from strict state control and licensing of activities to partial legalisation and self-regulation of the industry. It is shown that in the world practice there are significant differences in approaches to AML regulation, which is due to the peculiarities of national legal systems and security needs.

A separate section of the article is devoted to the analysis of the legal status of AML in Ukraine. The author identifies the main problems associated with the lack of special legislation, uncertainty of the legal status of PMC employees, and the lack of effective mechanisms of state control over their activities. The author emphasises the need to develop a special legislative act that would clearly define the legal status, functions and responsibilities of PMSCs in Ukraine.

Given the current security challenges caused by the Russian-Ukrainian war, the author analyses the possibility of legalising PMCs as one of the tools for strengthening the defence capability of the State. The author identifies the key areas for improving legal regulation, including the development of legal norms on licensing and control over PMCs, the creation of a mechanism of liability for violations of international humanitarian law, and Ukraine's integration into international initiatives in this area. The author identifies the need to introduce a system of state oversight and accountability mechanism for PMCs, which will prevent abuses and ensure compliance with international law.

Key words: private military companies, legal status, international law, Montreux Document, legal regulation, military services, national security, state control, international cooperation.

Приватні військові компанії – це підприємницькі структури, які на комерційній основі надають спеціалізовані послуги, пов'язані з участю у збройних конфліктах, в тому числі з безпосередньою участю в бойових діях, військовою підготовкою, розвідкою, логістикою та охороною. Відповідно до визначення, наведеного в Документі Монтре, ПВК – це «приватні підприємницькі суб'єкти, які надають військові та/або охоронні послуги, незалежно від того, як вони себе характеризують. Військові та охоронні послуги включають, зокрема, озброєну охорону та захист людей і об'єктів, наприклад, транспортних колон, будівель та інших місць; технічне обслуговування та експлуатацію бойових комплексів; утримання під вартою ув'язнених; консультування або підготовку місцевих військовослужбовців та охоронців» [11].

Як зазначає Н. Река, «основною відмінністю ПВК від найманців є те, що вони працюють на легальній основі, є зареєстрованими компаніями, які працюють за контрактом з державами чи іншими юридичними особами» [1, с. 10]. Водночас, відмінність між ПВК та найманцями є досить умовною, оскільки в обох випадках йдеться про надання військових послуг на комерційній основі.

Д.Горіленко відзначає, що «приватні військові компанії є високопрофесійними організаціями, які спеціалізуються на наданні військових навичок, у тому числі бойових операцій, стратегічного планування, збору розвідувальної інформації, оперативної підтримки, логістики, навчання та інших послуг, традиційно наданих збройними силами держави» [3, с. 466]. Таким чином, ПВК фактично виконують функції, які традиційно вважалися прерогативою держави.

Міжнародно-правове регулювання діяльності приватних військових компаній характеризується фрагментарністю та відсутністю єдиного уніфікованого документу, який би комплексно регулював їх діяльність. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, 1989 року, що ратифікована Постановою Верховної Ради України N 3381-XII (3381-12) від 14.07.1993, містить визначення поняття «найманець» та забороняє найманство, однак не містить положень щодо регулювання діяльності ПВК [10]. Як зазначає Г. Кохан, «Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців фактично не застосовується щодо регулювання діяльності ПВК, оскільки вони не підпадають під визначення найманців» [5, с. 199].

Найбільш вагомим міжнародним документом у сфері регулювання діяльності ПВК є Документ Монтре про відповідні міжнародно-правові зобов'язання та передові практичні методи держав, що стосуються функціонування приватних військових та охоронних компаній у період збройного конфлікту від 06 жовтня 2008 року [11]. Цей документ не є юридично обов'язковим, але містить рекомендації щодо регулювання діяльності ПВК та нагадує державам про їхні зобов'язання відповідно до міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини.

Документ Монтре визначає три категорії держав, які мають відношення до діяльності ПВК: держави-контрактори (які безпосередньо укладають договори з ПВК), держави територіальної юрисдикції (на території яких діють ПВК) та держави походження (в яких зареєстровані ПВК). Для кожної категорії держав документ містить рекомендації щодо регулювання діяльності ПВК.

Як зазначає С. Юрко, «Документ Монтре спрямований на забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини у діяльності ПВК, однак він не створює нових зобов'язань для держав» [9, с. 83]. Таким чином, у міжнародному праві існує певний правовий вакуум щодо регулювання діяльності ПВК, який частково заповнюється національним законодавством держав.

Аналіз світового досвіду правового регулювання діяльності ПВК свідчить про різноманітність підходів до цього питання. У деяких країнах діяльність ПВК легалізована та детально регламентована спеціальними законами, в інших – вона обмежена або заборонена.

Сполучені Штати Америки мають найбільш розвинену систему регулювання діяльності ПВК. Основу правового регулювання становлять Закон про контроль за експортом озброєнь (Arms Export Control Act) та Міжнародні правила торгівлі зброєю (International Traffic in Arms Regulations). Відповідно до цих нормативних актів, ПВК повинні отримувати ліцензії на надання військових послуг за кордоном. Крім того, в США діє система контрактів, які укладаються між державними органами та ПВК, що дозволяє здійснювати ефективний контроль за їхньою діяльністю.

У Великій Британії діяльність ПВК регулюється переважно шляхом саморегулювання галузі. Британська асоціація приватних охоронних компаній (British Association of Private Security Companies) розробила кодекс поведінки, який встановлює стандарти діяльності ПВК, однак він не має обов'язкової юридичної сили.

Як зазначає Н. Волкова, «у Південно-Африканській Республіці діяльність ПВК суворо обмежена законом «Про заборону найманської діяльності та регулювання певних видів діяльності у збройних конфліктах», який забороняє громадянам ПАР брати участь у збройних конфліктах за кордоном без згоди уряду» [4, с. 200].

Цікавим є досвід Франції, де діяльність ПВК регулюється загальним законодавством про охоронну діяльність, а також спеціальними нормативними актами, які встановлюють обмеження на експорт військових послуг.

Так, у статті «Світовий досвід створення та розвитку приватних військових компаній як інструмента реалізації національних інтересів» автори зазначають, що «у більшості країн діяльність ПВК регулюється загальним законодавством про підприємницьку діяльність, а також спеціальними нормативними актами, які встановлюють обмеження на експорт військових послуг» [2, с. 118].

На сьогоднішній день в Україні відсутнє спеціальне законодавство, яке б регулювало діяльність приватних військових компаній. Відповідно до Конституції України, на території держави забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Така заборона фактично унеможливила легальне функціонування ПВК на території України.

Як зазначає Н. Река, «відсутність спеціального законодавства про ПВК в Україні створює правову невизначеність щодо їхнього статусу та можливостей діяльності» [1, с. 15]. Автор також наголошує, що «в умовах російсько-української війни ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки ПВК могли б стати важливим інструментом посилення обороноздатності України» [1, с. 16].

С. Юрко зазначає, що «однією з ключових проблем правового регулювання діяльності ПВК в Україні є відсутність чіткого визначення поняття «приватна військова компанія» в національному законодавстві» [9, с. 85]. Це створює труднощі у розмежуванні ПВК та інших суб'єктів, зокрема, охоронних компаній.

Н. Волкова та Р. Магдалюк виділяють такі проблеми правового регулювання діяльності ПВК в Україні: відсутність спеціального законодавства; невизначеність правового статусу співробітників ПВК; відсутність механізмів контролю за діяльністю ПВК; невизначеність відповідальності ПВК за порушення законодавства [4, с. 201].

Автори також зазначають, що «в умовах російсько-української війни питання правового регулювання діяльності ПВК набуває особливої актуальності, оскільки ПВК могли б взяти на себе частину функцій з охорони об'єктів інфраструктури, логістичного забезпечення, навчання персоналу тощо» [4, с. 202].

Враховуючи світовий досвід та специфіку ситуації в Україні, можна виділити низку перспектив розвитку правового регулювання діяльності приватних військових ком-

паній. Першочерговим завданням є розробка та прийняття відповідного профільного закону, який би регулював діяльність приватних військових компаній. Як зазначає Н. Река, «такий закон має визначити поняття ПВК, встановити вимоги до їхньої реєстрації, ліцензування, а також механізми контролю за їхньою діяльністю» [1, с. 17]. Автор також наголошує, що «закон має містити положення щодо відповідальності ПВК за порушення законодавства та міжнародно-правових норм» [1, с. 17]. Комплексний законодавчий акт дозволить створити правову основу для легального функціонування ПВК в Україні, що особливо важливо в контексті поточної безпекової ситуації.

Поряд із цим, надзвичайно актуальним є визначення правового статусу співробітників ПВК. С. Юрко справедливо вважає, що «необхідно чітко визначити правовий статус співробітників ПВК, зокрема, їх права та обов'язки, соціальні гарантії, відповідальність за порушення законодавства» [9, с. 86]. Це питання потребує особливої уваги, оскільки від правового статусу співробітників залежить їх соціальний захист, страхування життя та здоров'я, пенсійне забезпечення тощо. Крім того, чітке визначення правового статусу дозволить розмежувати співробітників ПВК та найманців, що має важливе значення з точки зору міжнародного права.

Важливим аспектом правового регулювання діяльності ПВК є створення ефективної системи державного контролю. Н. Волкова та Р. Магдалюк пропонують «створити відповідний орган державного контролю за діяльністю ПВК, який би здійснював ліцензування, моніторинг та контроль за їх діяльністю» [4, с. 203]. Така система контролю має включати механізми ліцензування діяльності ПВК, акредитації їхніх співробітників, моніторингу дотримання законодавства та міжнародно-правових норм. Особливу увагу слід приділити контролю за використанням зброї та спеціальних засобів, а також за дотриманням прав людини при здійсненні діяльності.

Для ефективного регулювання діяльності ПВК Україна має активно інтегруватися до міжнародних ініціатив у цій сфері. Г. Кохан обґрунтовано зазначає, що «Україна має приєднатися до Документу Монтре та інших міжнародних ініціатив, спрямованих на регулювання діяльності ПВК» [5, с. 201]. Приєднання до міжнародних ініціатив дозволить Україні забезпечити відповідність національного законодавства міжнародним стандартам, а також отримати доступ до кращих практик регулювання діяльності ПВК.

Важливою складовою правового регулювання діяльності ПВК є розробка кодексу поведінки для цих компаній. На думку авторів статті «Приватні військові компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні», розробка кодексу поведінки для ПВК може стати важливим кроком у напрямку саморегулювання галузі» [6]. Такий кодекс має містити етичні стандарти діяльності ПВК, принципи взаємодії з державними органами та місцевим населенням, вимоги щодо дотримання прав людини та міжнародного гуманітарного права. Саморегулювання галузі у поєднанні з державним контролем може забезпечити ефективне функціонування ПВК в рамках правового поля.

При розробці правового регулювання діяльності ПВК необхідно враховувати досвід російсько-української війни. С. Юрко справедливо наголошує, що «при розробці правового регулювання діяльності ПВК необхідно враховувати досвід російсько-української війни, зокрема, щодо протидії використанню ПВК як інструменту гібридної війни» [9, с. 87]. Цей досвід є унікальним і може бути використаний для розробки ефективних механізмів протидії використанню ПВК у гібридних конфліктах. Крім того, аналіз досвіду російсько-української війни дозволить виявити специфічні ризики та загрози, пов'язані з діяльністю ПВК, та розробити механізми їх мінімізації.

Комплексний підхід до правового регулювання діяльності ПВК повинен враховувати баланс між необхідністю

забезпечення національної безпеки та дотриманням міжнародних зобов'язань України. В умовах продовження російської агресії приватні військові компанії можуть стати важливим інструментом посилення обороноздатності України, однак їх діяльність має бути чітко регламентована та контрольована державою. Легалізація та належне правове регулювання діяльності ПВК дозволить Україні ефективно використовувати цей інструмент для захисту національних інтересів та територіальної цілісності.

Висновки. Аналіз правового статусу приватних військових компаній дає змогу дійти важливих висновків щодо їх місця в сучасній системі міжнародного та національного права. ПВК є специфічними суб'єктами правовідносин, які функціонують на комерційній основі та надають широкий спектр військових та охоронних послуг. Вони беруть участь у забезпеченні безпеки, охороні об'єктів, тренуванні військових підрозділів та навіть можуть брати участь у збройних конфліктах. Проте, незважаючи на зростаючу роль ПВК у міжнародній безпеці, їх діяльність залишається недостатньо врегульованою на рівні міжнародного права.

Міжнародно-правове регулювання діяльності ПВК є фрагментарним та не має єдиного обов'язкового документа, який би встановлював комплексні правові рамки для їх функціонування. Найбільш значущим міжнародним актом у цій сфері є Документ Монтре, який містить рекомендації щодо регулювання діяльності ПВК, проте не є юридично обов'язковим для держав. У зв'язку з цим країни самостійно визначають ступінь правового контролю над приватними військовими компаніями та виробляють власні механізми їх ліцензування та регулювання.

Світова практика демонструє широкий спектр підходів до регулювання діяльності ПВК. У деяких державах, таких як США та Велика Британія, існує детальна нормативно-правова база, яка визначає умови функціонування таких компаній, встановлює вимоги до їхньої діяльності та контролює їхні операції. Водночас в інших країнах ПВК зазнають значних обмежень або навіть знаходяться поза законом. Наприклад, у Південно-Африканській Республіці їхня діяльність суттєво регламентована, а Франція регулює ПВК через загальні закони про охоронні підприємства та обмеження на експорт військових послуг.

В Україні правове регулювання ПВК залишається невизначеним, оскільки чинне законодавство не містить спеціальних норм, які б окреслювали їхній статус, функції та обов'язки. Відсутність чіткої законодавчої бази призводить до правової невизначеності, ускладнює контроль за діяльністю таких компаній та створює ризики нелегального використання військових структур.

Перспективи розвитку правового регулювання діяльності ПВК в Україні передбачають розробку та ухвалення спеціального законодавчого акта, який би визначав їх статус, порядок ліцензування, механізми контролю та відповідальність за порушення законодавства. Також важливим напрямом є встановлення чітких правових норм для співробітників ПВК, які регулювали б їхні права, обов'язки та соціальні гарантії. Державний контроль за діяльністю таких компаній повинен здійснюватися на високому рівні, зокрема через створення відповідних регуляторних органів, що забезпечуватимуть дотримання правових норм та міжнародних зобов'язань України.

В умовах російсько-української війни питання правового регулювання діяльності ПВК набуває особливої актуальності. З урахуванням міжнародного досвіду, приватні військові компанії можуть стати важливим інструментом зміцнення обороноздатності держави, надання допомоги у сфері військової підготовки, охорони стратегічних об'єктів та логістичного забезпечення. Проте їх діяльність повинна мати чітку правову основу, щоб уникнути ризиків незаконного використання та можливих порушень міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, розвиток правового регулювання діяльності приватних військових компаній в Україні є важливим завданням для законодавця, яке потребує комплексного підходу та врахування міжнародного досвіду. Створення

ефективного механізму правового регулювання дозволить забезпечити контрольоване функціонування ПВК, сприяти національній безпеці та відповідати міжнародним стандартам у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н., Магдалюк Р. Правове регулювання діяльності приватних військових компаній в Україні: проблеми та перспективи. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 198–204.
2. Горіленко Д. Ю. Поява і домінування приватних військових та охоронних компаній. URL: https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8358/ТЕЗИ_НБ.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=465 (дата звернення: [10.09.2025]).
3. Кохан Г. Л. Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. Вчені записки. 2020. № 2. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/2-3_2020.pdf#page=198 (дата звернення: [10.09.2025]).
4. Приватні військові компанії / Женевський Центр демократичного контролю за збройними силами. URL: http://www.dcaf.ch/content/download/34962/525141/file/bg_private-military-companies_ukr.pdf (дата звернення: [10.09.2025]). (DCAF Backgrounder).
5. Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Ukrainian Military Pages* : веб-сайт. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2015/11/private-military-companies.html> (дата звернення: [10.09.2025]).
6. Река Н. Правовий статус приватних військових компаній в Україні: проблеми та перспективи їх вирішення. 2024. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/130553c1-da1a-44d8-b7e1-138d6ed54e79/content> (дата звернення: [10.09.2025]).
7. Світовий досвід створення та розвитку приватних військових компаній як інструмента реалізації національних інтересів. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2020. Т. 12, № 2. URL: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/1037/1156> (дата звернення: [10.09.2025]).
8. Юрко С. С. Перспективи правової регламентації приватних військових компаній в Україні в контексті російсько-української війни. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2023. Вип. 82. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc63/63_2023.pdf#page=82 (дата звернення: [10.09.2025]).
9. Документ Монтре про відповідні міжнародно-правові зобов'язання та передові практичні методи держав, що стосуються функціонування приватних військових та охоронних компаній у період збройного конфлікту від 6 жовт. 2008 р. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/montreau.pdf> (дата звернення: [10.09.2025]).
10. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text (дата звернення: [10.09.2025]).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ, ЗБЕРІГАННЯ І ЛОГІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ ТА БОЄПРИПАСІВ ПРИ РОЗТАШУВАННІ ВІЙСЬК НА ПОЛІГОНАХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

LEGAL PRINCIPLES OF ORGANIZING ACCOUNTING, STORAGE AND LOGISTICS OF SMALL WEAPONS AND AMMUNITION WHEN DEPLOYING TROOPS AT RANGES DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Куртов А.І., к.т.н., доцент,
завідувач кафедри підготовки офіцерів запасу

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Потіхенський А.І., доцент кафедри підготовки офіцерів запасу
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем правових аспектів зберігання, обліку, видачі та логістичного забезпечення зброї і боеприпасів у Збройних Силах України, особливо в умовах сучасних конфліктів. Забезпечення збереження озброєння, ефективний облік та своєчасна видача є ключовими факторами успішного виконання бойових завдань. Зміна оперативної обстановки, мобільність військ та необхідність швидкого реагування на виклики спричиняють нові вимоги до організації цього процесу.

Робота командира підрозділу як одного з елементів управління та прийняття рішення у військовій частині, з'єднанні, установі та організації відповідно до принципів та процедур управління країн-членів НАТО, які активно переймає й інтегрує у національне військове середовище Україна є кропіткою.

Тільки завдяки комплексній підготовці підлеглих військовослужбовців, та платонічній участі у ній командира підрозділу, можна підтримувати високий рівень боєздатності та організованості підрозділу, в тому числі під час проведення бойових дій. Також, окрім навчальної роботи, командир здійснює документальну роботу, тобто організація зберігання, облік, видача та логістичне забезпечення зброї і боеприпасів в підрозділі.

В умовах триваючого повномасштабного вторгнення агресора, першочерговим завданням стає питання щодо правових аспектів обліку, зберігання і логістичного забезпечення стрілецької зброї та боеприпасів при розташуванні військ на полігонах. Зберігати вогнепальну зброю в нашій країні можуть не лише юридичні та фізичні особи, а й усі громадяни, які отримали дозвіл на її придбання. При цьому громадяни повинні дотримуватись правил зберігання зброї в Україні, встановлених Законом.

Особлива увага надається питанням обліку зброї й боеприпасів під час військових конфліктів та логістичного забезпечення підрозділів. Важливу роль під час при перевірці, обліку зброї й боеприпасів у військовій частині під час військових конфліктів виконує помічник командира з правової роботи – юрисконсульт військовій частині.

Ключові слова: правові аспекти зберігання, обліку, видачі та логістичного забезпечення зброї, номерний облік стрілецької зброї, пункт бойового постачання, індивідуальний комплект, логістичне забезпечення, книга видачі зброї та боеприпасів.

The article is devoted to highlighting one of the current problems of legal aspects of storage, accounting, issuance and logistical support of weapons and ammunition in the Armed Forces of Ukraine, especially in conditions of modern conflicts. Ensuring the safety of weapons, effective accounting and timely issuance are key factors in the successful performance of combat missions. The changing operational environment, the mobility of troops, and the need to respond quickly to challenges create new requirements for the organization of this process.

The work of a unit commander as one of the elements of management and decision-making in a military unit, formation, institution, and organization in accordance with the principles and management procedures of NATO member countries, which Ukraine is actively adopting and integrating into the national military environment, is painstaking.

Only through comprehensive training of subordinate military personnel and the platonic participation of the unit commander in it can a high level of combat readiness and organization of the unit be maintained, including during combat operations. Also, in addition to training work, the commander carries out documentary work, i.e. organizing the storage, accounting, issuance, and logistical support of weapons and ammunition in the unit.

In the context of the ongoing full-scale invasion of the aggressor, the primary task is the issue of legal aspects of accounting, storage and logistical support of small arms and ammunition when deploying troops at training grounds. Not only legal entities and individuals, but also all citizens who have received permission to purchase firearms can store firearms in our country. At the same time, citizens must comply with the rules for storing weapons in Ukraine established by the Law.

Special attention is paid to the issues of accounting for weapons and ammunition during military conflicts and logistical support of units. An important role in checking and accounting for weapons and ammunition in a military unit during military conflicts is played by the assistant commander for legal work – the legal advisor of the military unit.

Key words: legal aspects of storage, accounting, issuance and logistical support of weapons, numbered registration of small arms, combat supply point, individual kit, logistical support, book of issuance of weapons and ammunition.

Вступ. Порядок зберігання, обліку та видачі зброї і боеприпасів в пунктах постійної дислокації, також в місцях тимчасової дислокації під час проведення бойових дій регламентується статтями законів України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» та «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України»

від 24.03.1999 року, «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV, Інструкцією з обліку військового майна у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України № 440 від 17.08.2017, Інструкцією про організацію обліку, зберігання і видачі стрілецької зброї

та боєприпасів у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністра оборони України № 359 від 29.06.2005, Положенням про військово (корабельне) господарство Збройних Сил України, затверджене наказом МО України (з відповідними змінами та доповненнями) № 300 від 16.07.1997 [1].

Також діяльність військовослужбовців при поводженні зі зразками стрілецької зброї та боєприпасами, в тому числі безпечно застосування таких засобів регламентується такими документами нормативно-правового характеру як: інструкціями з експлуатації, правилами безпечної експлуатації. З метою вироблення єдиних підходів вирішення завдань безпеки військової служби, збереження життя і здоров'я особового складу Збройних Сил України, Міністром оборони України підписано наказ № 280 від 15.09.2022 року «Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу в системі Міністерства оборони України».

Частиною 2, розділу 4 Статуту внутрішньої служби ЗС України містяться вимоги щодо зберігання зброї та боєприпасів. Усі жилі та нежилі приміщення і територія військової частини розподіляються між підрозділами командиром військової частини. Для розміщення кожного підрозділу необхідно передбачати різні види приміщень, в тому числі кімнату для зберігання зброї.

Статтями 144–151, 185 Статуту внутрішньої служби ЗС України висуваються вимоги та формується порядок зберігання зброї та боєприпасів. У підрозділах (на кораблях) стрілецька зброя, в тому числі навчальна, та боєприпаси до неї зберігаються у кімнаті для зберігання зброї з металевими ґратами на вікнах.

Відповідно до пункту 1, 2 Розділу II «Облік, зберігання і видача стрілецької зброї та боєприпасів у військових частинах та їх підрозділах» Інструкції про організацію обліку, зберігання і видачі стрілецької зброї та боєприпасів у Збройних Силах України у підрозділах військової частини облік стрілецької зброї та боєприпасів ведеться за книгою видачі зброї та боєприпасів, книгою обліку за номерами і закріплення озброєння та техніки, книгою обліку озброєння та техніки за номерами і технічним станом, відомістю закріплення зброї за особовим складом, книгою прийняття та здавання чергування, книгою обліку наявності та руху військового майна в підрозділі, книгою обліку військового майна, виданого в тимчасове користування, книгою огляду (перевірки) озброєння, техніки та боєприпасів роти, роздавальна-здавальною відомістю боєприпасів на пункті бойового постачання військової частини.

Дозволяється ведення книги обліку за номерами і закріплення озброєння та техніки у службі ракетно-артилерійського озброєння військової частини в електронному вигляді. У такому разі щокварталу здійснюється її друкування. Роздруковані примірники мають бути прошнуровані, пронумеровані, скріплені печаткою «Для пакетів», зареєстровані в книзі реєстрації облікових документів служби РАО військової частини та зберігатися в окремій справі.

З метою створення єдиного автоматизованого обліку озброєння та техніки у військовій частині ведеться номерний облік стрілецької зброї на магнітних носіях.

У книзі обліку наявності та руху військового майна в підрозділі стрілецька зброя обліковується комплектно згідно з номенклатурою та за зразками (видами) разом із належним до неї запасним індивідуальним комплектом запасного інструменту і приладдя. На кожний зразок (вид) стрілецької зброї у книзі виділяється необхідна кількість сторінок (залежно від обсягу руху цієї зброї). Звірки обліку підрозділу з обліковими даними служби РАО військової частини записуються наступним рядком на кожній сторінці номенклатури стрілецької зброї.

Мета. Комплексне дослідження порядку зберігання, обліку, видачі та логістичного забезпечення зброї і боєприпасів у Збройних Силах України, з урахуванням осо-

бливостей їх застосування в умовах постійної та тимчасової дислокації, зокрема під час проведення бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Видача стрілецької зброї та боєприпасів військовослужбовцям з польового артилерійського складу військової частини, об'єднаного складу РАО угруповання в районі ведення бойових дій, проведення бойових операцій здійснюється службою РАО військової частини.

Підставою для видачі стрілецької зброї та боєприпасів є рапорт командира роти або заявка відповідного командира на видачу стрілецької зброї, яка візується начальником штабу військової частини або штабу угруповання військ, корпусу.

Після отримання дозволу на видачу стрілецької зброї та боєприпасів начальник служби РАО військової частини, угруповання у рапорті або заявці на видачу стрілецької зброї проставляє прописом найменування та кількість стрілецької зброї і боєприпасів, які дозволяється видати, та надає письмове розпорядження начальнику складу РАО на їх видачу.

У службі РАО військової частини, штабу угруповання виписується накладна. Начальник складу РАО на підставі накладної здійснює видачу стрілецької зброї та боєприпасів військовослужбовцям.

Картка на право носіння зброї та боєприпасів на період перебування в районі проведення антитерористичної операції підписується начальником служби РАО військової частини, штабу антитерористичної операції, угруповання, сектору.

На особисту зброю та боєкомплект до неї, яка внесена у посвідчення офіцера (військовий квиток), картка на право носіння зброї та боєприпасів на період перебування в районі проведення антитерористичної операції не виписується [2].

Картка на право носіння зброї та боєприпасів на період перебування в районі проведення антитерористичної операції здається начальнику служби РАО військової частини, штабу антитерористичної операції, угруповання, сектору перед здачею зброї та боєприпасів на склад РАО, про що ними робиться відповідний запис у книзі реєстрації облікових документів служби РАО військової частини, штабу антитерористичної операції, угруповання, сектору.

Військовослужбовці отриману стрілецьку зброю та боєприпаси повинні постійно тримати при собі.

У польових умовах, на привалах, блокпостах та опорних пунктах стрілецька зброя встановлюється в похідні мотузкові ставниці.

Під час розміщення в похідних наметах стрілецьку зброю дозволяється зберігати безпосередньо в наметах на підкладках, при цьому не допускається доторкання зброї до ґрунту та полотна намету.

Під час розміщення в будівлях, інших пристосованих для проживання приміщеннях стрілецьку зброю дозволяється зберігати:

- поставленою стійко до стіни;
- підвішеною за ремені на цвяхах або складеною на полицях.

У разі розміщення військових частин і підрозділів на блокпостах та опорних пунктах наказом командира військової частини, від якого призначено підрозділ, призначається старший блокпоста або опорного пункту, особа, що забезпечує облік стрілецької зброї і боєприпасів, та начальник пункту бойового постачання.

Облік стрілецької зброї на опорному пункті або блокпосту ведеться особою, що забезпечує облік стрілецької зброї і боєприпасів та згідно з наказом командира військової частини про призначення особового складу для несення служби на блокпосту складає окрему відомість закріплення зброї за особовим складом.

Особа, що забезпечує облік стрілецької зброї і боєприпасів, та начальник пункту бойового постачання забезпечують надійне зберігання, облік, видачу боєприпасів.

Охорона і оборона місць зберігання боєприпасів здійснюються в загальній системі охорони і оборони підрозділу.

Підставою для видачі стрілецької зброї та боєприпасів підрозділам та особовому складу в районі ведення бойових дій є заявка командира підрозділу або відповідного командира (начальника) на видачу стрілецької зброї та боєприпасів, яка візується командиром військової частини.

Начальником пункту бойового постачання батальйону призначається командир взводу матеріального забезпечення батальйону, начальником пункту бойового постачання дивізіону призначається командир взводу забезпечення дивізіону, начальником пункту бойового постачання роти (батареї) призначається старшина роти (батареї) або інші особи за рішенням командира підрозділу.

Усі начальники пунктів бойового постачання та особи, що забезпечують облік боєприпасів у підрозділах, призначаються наказом командира військової частини [3].

Облік наявності та руху боєприпасів на пунктах бойового постачання батальйонів, дивізіонів, рот, батарей, окремих взводів ведеться в книгах обліку наявності та руху військового майна та за роздавальна-здавальними відомостями боєприпасів на пунктах бойового постачання.

Командири повинні здійснювати контроль за витратою боєприпасів та доповідати старшому командирі про їх витрату.

Після ведення бойових дій військовослужбовці доповідають старшому опорного пункту кількість витрачених (втрачених) боєприпасів.

У службі РАО військової частини на підставі оформлених і перевічених роздавальна-здавальних відомостей та узагальнених донесень складається акт списання боєприпасів [4].

Акт списання боєприпасів складається у двох примірниках.

Стріляні гільзи патронів стрілецької зброї, реактивних освітлювальних, сигнальних та імітаційних патронів, транспортно-пускові контейнери реактивних протитанкових гранат, скоби та кільця запалів ручних гранат, використаних при веденні бойових дій, у тому числі в ході антитерористичних операцій, на пункт бойового постачання не здаються. Стріляні гільзи боєприпасів до артилерійських систем здаються на пункт бойового постачання. Запас боєприпасів на блокпостах та опорних пунктах зберігається у визначеному командиром місці (пункті бойового постачання) в обладнаних в інженерному відношенні бліндажах, які забезпечують надійне їх зберігання. Боєприпаси на пункті бойового постачання зберігаються в ящиках, які запечатуються печаткою або опломбовуються начальником пункту бойового постачання. У ящики з боєприпасами вкладаються описи боєприпасів, які зберігаються у ящику, у якому зазначаються найменування, виробничі дані на боєприпаси та їх кількість.

Отже, пропозиції для командира є наступними:

- *автоматизація обліку*: впровадження електронних систем обліку, що дозволить зменшити кількість паперової документації, підвищити точність даних та забезпечити оперативний доступ до інформації;
- *спрощення процедур*: оптимізація процедур видачі та повернення зброї, зменшення кількості необхідних документів;
- *підвищення відповідальності*: зміцнення дисципліни та персональної відповідальності особового складу за збереження зброї і боєприпасів;
- *регулярні перевірки*: проведення планових та непланових перевірок стану зберігання зброї та дотримання правил обліку;
- *створення мобільних додатків для обліку зброї та боєприпасів*;
- *проведення регулярних тренінгів для особового складу з питань зберігання та обліку* [5];
- *розроблення стандартних операційних процедур для різних ситуацій*.

Висновки. Чинне законодавство, що регламентує порядок обліку, зберігання, видачі та логістичне забезпечення зброї і боєприпасів, характеризується достатнім ступенем деталізації процедур, наявністю відповідних інструкцій, положень та стандартів. Однак, при порівняльному аналізі окремих нормативних актів було виявлено низку суперечностей і прогалин, які ускладнюють уніфіковану практичну реалізацію положень у різних структурних підрозділах. Ці недоліки особливо загострюються в умовах високої динаміки оперативної обстановки.

Практична реалізація відповідних процесів в умовах постійної дислокації військових частин загалом демонструє стабільне функціонування системи обліку, контролю та логістики. Наявність стаціонарних об'єктів зберігання, штатного персоналу та визначених алгоритмів дій забезпечує належний рівень обліку та збереження озброєння.

До основних проблем у бойовій обстановці належать: обмеженість технічних засобів для забезпечення обліку в польових умовах, відсутність спеціально обладнаних місць для зберігання зброї, ускладнення в контролі за переміщенням матеріальних цінностей, зниження ефективності внутрішнього документообігу, а також підвищений ризик втрати або незаконного заволодіння зброєю внаслідок бойових дій чи людського чинника.

Таким чином, виникає необхідність комплексного підходу до вдосконалення системи обліку, зберігання, видачі та логістики зброї й боєприпасів, з урахуванням як стаціонарного, так і бойового режимів функціонування підрозділів, а також в розробці правової, адаптивної моделі логістичної підтримки, в удосконаленні нормативної бази та впровадженні цифрового інструменту контролю в польових умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Міністра оборони України від 16.07.97 № 300 «Про затвердження Положення Збройних Сил України про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України» (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства оборони № 456 від 07.08.23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0615-97#Text>.
2. Наказ Міністра Оборони України від 17.08.17 № 440 «Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України» (із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства оборони № 327 від 14.09.20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17#Text>.
3. Наказ Міністра Оборони України від 29.06.05 № 359 «Про затвердження інструкції про організацію обліку, зберігання та видачі стрілецької зброї та боєприпасів в Збройних Силах України» із змінами від 30 грудня 2021 року № 404. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0933-05#Text>.
4. Куртов А.І. Навчально-методичний посібник. «Управління повсякденною діяльністю підрозділів: робота юриконсульта військової частини під час підготовки особового складу варті з урахуванням досвіду ООС». Х.: ХНУПС, 2021. 73 с.
5. Куртов А.І., Потіхенський А.І. «Управління повсякденною діяльністю підрозділів. Облік особового складу». Харків: НЮА. 2016. 90 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
Дата публікації: 29.10.2025

РОЗДІЛ 12

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-9/67>

ХИТКІ НОРМИ І: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ЕКСПЕРТНЕ ЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ ТРЬОХ КАНДИДАТІВ

VAGUE NORMS I: HISTORY, THEORY, AND EXPERTISE SIGNIFICANCE OF THE THREE-CANDIDATE MODEL

Павлюк А.Г., к.ю.н.,
асистент кафедри теорії права та прав людини

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті йдеться про теоретико-прикладне значення ідеї так званих хитких (*нім. vage*, *англ. vague*) норм у правозастосуванні.

Мета статті – експлікація за допомогою семантичної моделі трьох кандидатів використання хитких норм у експертному стилі юридичної аргументації. Під такою моделлю при цьому розуміється, за Г.-Й. Кохом та Г. Рюссманном, теорія хитких висловів, для яких існують нейтральні кандидати. На їхню думку вважається, що стосовно деяких предметів можна ясно вирішити, що до них можна застосувати відповідний вислів (позитивні кандидати); до деяких інших вислів так само безсумнівно не може бути застосований (негативні кандидати), насамкінець залишається клас предметів, стосовно яких не можна вирішити про застосування чи незастосування (нейтральні кандидати).

Для досягнення поставленої мети критико-конструктивно розбираються такі три питання, як: по-перше, що собою являє модель трьох кандидатів Коха/Рюссманна, по-друге, як її можна формально-модально реконструювати за допомогою системи S5 К. І. Льюїса, по-третє, як теорія хитких норм у широкому сенсі може бути використана в експертному стилі юридичної аргументації.

У першому випадку встановлено, що хиткі поняття за Кохом/Рюссманном – це один із різновидів неясних понять, тобто понять, які, крім того, мають справу з багатозначністю, неконсистентністю, пористістю, прогнозуванням та евалюативною відкритістю. Показано, що модель трьох кандидатів існує у широкому та вузькому сенсі: у першому випадку йдеться про внутрішню структуру хитких понять, а у другому – про відношення хитких понять з іншими підвидами неясних понять. Зроблено загальний висновок, що хиткі норми – це норми з хиткими поняттями або висловами. До уваги береться поділ правознаходження (*quaestio juris*) на тлумачення і даліше правотворення.

У другому випадку пропонується формально-модальна реконструкція за допомогою системи S5 К. І. Льюїса оригінальної моделі трьох кандидатів у двох її підвидах. Система S5 також використовується – вже інакше – для трансформації моделі трьох кандидатів у модель правил, принципів і хитких норм. Принципами при цьому вважаються норми, які обов'язково потребують зважування (або застосування метапринципу пропорційності), правила – це семантично ясні норми, тобто норми для застосування яких необхідно і достатньо тільки граматичного тлумачення. Отже, хиткі норми – це всі інші норми, тобто це ані такі правила, ані такі принципи.

У третьому випадку показано, як модифікована теорія хитких норм може бути використана в експертному стилі юридичної аргументації. Увага при цьому зосереджена на тому, як хиткі норми працюють в рамках так званого синкретичного виправдання правового рішення.

Як загальний висновок стверджується, що хиткими є норми, які не потребують зважування, проте не можуть обійтися тільки граматичним тлумаченням. Визнання хитких правових норм потребує введення в експертний стиль поряд з традиційним внутрішнім і зовнішнім виправданням синкретичного виправдання правового рішення.

Ключові слова: філософія права, теорія експертної аргументації, юридична неометодологія, юридична аргументація, експертний стиль, реконструкція, теорія норм, тлумачення і даліше правотворення, семантика.

The article studies theoretical and applied significance of the concept of the so-called vague (*German: vage, Ukrainian: xumki*) norms in applying law.

The purpose of the article is to explain the use of vague norms in the expertise style of legal argumentation through the semantic three-candidate model. According to H.-J. Koch and H. Rüßmann, this model is understood as the theory of vague expressions, which have neutral candidates. They believe that for certain subjects, it can be clearly determined that a corresponding expression can be applied (positive candidates); for others, it definitely cannot be applied (negative candidates); finally, there remains a class of subjects for which it is impossible to decide whether the expression can be applied or not (neutral candidates).

To achieve the above goal, the article critically and efficiently regards the following three issues: firstly, what is the Koch / Rüßmann three-candidate model; secondly, how can it undergo formal-modal reconstruction by means of C. I. Lewis' S5 system; thirdly, how can the theory of vague norms in a broad sense be applied in the expertise style of legal argumentation.

In the first case, it has been ascertained that according to Koch and Rüßmann, vague concepts refer to a type of unclear concepts that also deal with ambiguity, inconsistency, porosity, prognosis, and evaluative openness. It has been shown that the three-candidate model exists in a broad and a narrow sense: the former refers to the inner structure of vague concepts, whereas the latter suggests the relationship of vague concepts with other subtypes of unclear concepts. A general conclusion has been drawn that vague norms are norms with vague concepts or expressions. The article takes into account the division of law-finding (*quaestio juris*) into interpretation and further law-making.

In the second case, the article offers a formal-modal reconstruction of the original three-candidate model in its two subtypes using the C. I. Lewis' S5 system. The S5 system is also used – in a different way – to transform the three-candidate model into a model of rules, principles, and vague norms. Hereby, principles are considered as norms that necessarily require weighing (or the application of the meta-principle of proportionality); rules are semantically clear norms, meaning that only grammatical interpretation is necessary and sufficient for their application. Thus, vague norms are all other norms, that is, they are neither such rules nor such principles.

In the third case, the article demonstrates how a modified theory of vague norms can be applied in the expertise style of legal argumentation, particular emphasis being laid on the way vague norms function within the so-called syncretic justification of a legal decision.

As a general conclusion, the article claims that vague norms are those that do not require weighing, but cannot be handled by grammatical interpretation alone. The recognition of vague legal norms requires the introduction of a syncretic justification of a legal decision into the expertise style, alongside the traditional internal and external justifications.

Key words: philosophy of law, theory of expertise argumentation, legal neomethodology, legal argumentation, expertise style, reconstruction, theory of norms, interpretation and further law-making, semantics.

Кожен юрист хотів би мати справу з твердими нормами, тобто з нормами, що не викликають сумнівів. Проте ясні норми трапляються не завжди. Тому постійно порушується питання про те, як застосовувати неясні, тобто темні норми. Цікава відповідь на нього пропонується на стику юридичної методології та аналітичної філософії (мови), а також герменевтики та теорії юридичної аргументації. Вона полягає в побудові Гансом-Йоахімом Кохом та Гельмутом Рюссманном теорії так зв. хитких (нім. *vage*, англ. *vague*) норм, відомої як модель трьох кандидатів. Опис, теоретичне пояснення та виклад прикладного (експертного) значення такої теорії норм становить актуальну тему для дослідження.

Отже, йдеться про оригінальну теорію неясних норм, яка розробляється в аналітичній теорії юридичної аргументації з 70-х років минулого століття, тобто з самого початку так званого аргументативного повороту [1, с. 15] у праві. Г.-Й. Кох та Г. Рюссманн відомі передусім як співавтори опублікованої у 1982 році монографії «Вчення про юридичне обґрунтування», яка має також підзаголовок «Вступ до основних проблем правової науки» [2]. В цій книзі, а також в інших їхніх публікаціях міститься згадана теорія хитких норм, точніше теорія «застосування правил тлумачення», предметом якої є «з'ясування семантичного змісту» неясних правових понять [2, с. 188 і далі]. Хиткі норми в такому разі можуть розумітися як норми з хиткими поняттями (*vage Begriffe*). Модель трьох кандидатів і супутні теоретичні положення, наприклад, ідея семантичних правил, інтенсії та екстенсії тощо – це, власне, інструменти роботи з такими поняттями.

Юристи Г.-Й. Кох і Г. Рюссманн репрезентують разом з Р. Алексі аналітичну теорію юридичної аргументації, яка характеризується доволі оптимістичним поглядом на відношення семантики і юридичної методології, яка не обмежується проблематикою канону тлумачення, добре відомого принаймні з часів Савіньї [3]. Особливо цікавим розвитком моделі трьох кандидатів є теорія семантичних меж М. Клатта, учня Р. Алексі. Цей розвиток є лейтмотивом дисертаційної монографії згаданого автора, яка називається «Теорія межі дослівного тексту. Семантична нормативність у юридичній аргументації» (2004) [4; див. також: 5]. Саме на теоретичні здобутки цих чотирьох авторів можна і потрібно опиратися для того, щоб зрозуміти сучасний стан дослідження теми про хиткі норми. Ці ж автори ґрунтують свої роздуми передусім або переважно на творах відповідно таких філософів, як: Г. Фреге, Р. Карнап, Р. Брендом, Л. Вітгенштейн і Ю. Габермас, яких ми також не можемо обійти увагою. Водночас для нас наріжними каменями є модальна логіка К. І. Льюїса, точніше алетична система S5, відома з античності як система Теофраста, учня Аристотеля [6, с. 115–121, 2] (аналітичний вимір), герменевтичний інтенціоналізм Савіньї і А. Бюлера та вже згадана аналітична теорія юридичної аргументації [7] (герменевтично-аргументативний вимір).

Запропонований Кохом/Рюссманном підхід зустрів у Німеччині як позитивне, так і негативне та нейтральне ставлення, якщо скористатися за аналогією термінологією із моделі трьох кандидатів, яка зводиться до аналізу правових понять під кутом позитивних, негативних і нейтральних кандидатів (понять для застосування). Особливо гостро критикують Коха/Рюссманна У. Нойманн, Д. Буссе, Ф. Мюллер, Р. Крістенсен та ін. Позитивне ставлення демонструють, крім вже згаданих Р. Алексі і М. Клатта, К. Ларенц, К.-В. Канаріс та ін. Зрозуміло, що між цими полюсами можна знайти місце і для тих, хто теорії хитких норм не приділяє великої уваги, вважаючи традиційне, тобто до-аналітичне, норморозуміння, яке сформувалося у XIX столітті (Ф. К фон Савіньї, пандектистика, юриспруденція понять тощо) або на початку XX століття (Є. Ерліх, юриспруденція зважування інтересів), актуальним і для

вирішення сьогоденних завдань (можливо, Й. Рюкерт, Б. Рютгерс та ін.).

В Україні творчість Коха/Рюссманна привернула увагу передусім колективу чернівецьких авторів: А. А. Козловський, В. А. Вдовічен, Н. А. Гураленко, В. В. Трутень, В. Г. Савчук, О. В. Настасійчук, О. Г. Степенюк та ін. Відкритим питанням при цьому залишається проблема належного співвідношення правил і принципів в сенсі Р. Алексі та хитких норм в сенсі Коха/Рюссманна в контексті експертного стилю юридичної аргументації. Саме її розв'язання і пропонується нами далі. При цьому таке розв'язання відбувається на тлі ідей таких й інших іноземних чи українських авторів, як: Монтеск'є, Наполеон (кодекси Наполеона), І. Кант, Д. Медікус, Р. Фейс, Р. Дворкін, М. І. Козюбра, С. І. Максимов, Т. І. Дудаш, С. П. Рабінювич, О. О. Уварова, Р. А. Майданик та ін.

Мета статті – експлікація за допомогою семантичної моделі трьох кандидатів використання хитких норм у експертному стилі юридичної аргументації. Під такою моделлю при цьому розуміється, за Г.-Й. Кохом та Г. Рюссманном, теорія хитких висловів, для яких існують нейтральні кандидати. Кох/Рюссманн вважають, що стосовно деяких предметів можна ясно вирішити, що до них можна застосувати відповідний вислів (позитивні кандидати); до деяких інших вислів так само безсумнівно не може бути застосований (негативні кандидати); насамкінець залишається клас предметів, стосовно яких не можна вирішити про застосування чи незастосування (нейтральні кандидати) [16, с. 43].

Для досягнення поставленої мети критико-конструктивно розбираються три такі питання, як: по-перше, що собою являє модель трьох кандидатів Коха/Рюссманна, по-друге, як її можна формально-модально реконструювати за допомогою системи S5 К. І. Льюїса, по-третє, як теорія хитких норм у широкому сенсі може бути використана в експертному стилі юридичної аргументації.

1. Юридичний модерн, тобто правовий розвиток принаймні з кодексів Наполеона у XIX, XX та XXI століттях, дійшов в особі Р. Алексі до уявлення про те, що правова система – це сукупність правил, принципів та процедур (так звана правила-принципи-процедури-модель) [8, с. 36–43]. Таке уявлення має принаймні один істотний недолік, оскільки воно будується на контрадикторному відношенні правил і принципів: є або принципи, або правила [докладно: 9]. Так, вважає Р. Алексі. Але чи справді третього не дано? Чи не може бути відношення між правилами і принципами не контрадикторним, а контрарним? Якщо це так, то тоді може існувати ще один клас норм. Хиткі норми якраз і є, на нашу думку, яка бере за основу передусім ідеї Коха/Рюссманна, таким класом, який має своє місце між правилами і принципами Алексі. Отже, правова система – це сукупність правил, принципів, хитких норм та процедур. Покажемо, що означає ця теза.

«Вчення про юридичне обґрунтування» Коха/Рюссманна складається із чотирьох частин: Дедуктивна структура обґрунтувань юридичних рішень, Тлумачення закону та дальше правотворення, Встановлення обставин справи та По той бік зв'язаності законом [2, с. V–IX]. Особливе значення при цьому має друга глава, в якій розв'язується, в термінології А. Бюлера [3, с. 337], проблема розмежування дескриптивних та нормативних функцій законодавця та судді. В останній частині поглиблюється питання дальшого правотворення. Ці дві глави мають своїм предметом так зване питання права (*quaestio juris*) [зразково: 10], яке в Німеччині називається також правознаходженням (*Rechtsfindung*) або праводобуванням (*Rechtsgewinnung*). Так, Є. Ерліх говорив про вільне правознаходження [11], а його колега по ранній соціологічній юриспруденції Ф. Гекк фаворизує поняття праводобування [12]. Таке передусім термінологічне розрізнення має значення і сьогодні, причому інколи автори віддають пере-

вагу якомусь одному терміну, а інколи вживають обидва. Ми будемо, опираючись на Ерліха, використовувати термін «правознаходження», розуміючи його як комплексне поняття, яке охоплює питання герменевтики та дальшого правотворення *intra legem*, точніше правознаходження *praeter legem*, та *extra legem*, точніше *contra legem*, проте завжди *INTRA JUS*, тобто всередині, точніше поряд, чи за межами, точніше всупереч закону, проте завжди ВСЕРЕДИНІ (В РАМКАХ) ПРАВА. Проблема хитких норм в такому разі – це, на нашу думку, питання правознаходження за винятком тлумачення, проте, як буде показано далі, за винятком тільки граматичного (семантичного) тлумачення, а також за винятком зважування принципів.

У структурі «Вчення» Коха/Рюссманна третя частина стосується питання факту (*quaestio facti*), а перша – питання формально-логічної основи їхніх міркувань. В останньому випадку йдеться про так званий Франкфуртський проєкт з юридичної аргументації, який націлений на реабілітацію дедуктивного обґрунтування юридичних рішень [13]: основою роботи в цьому дослідницькому проєкті була не цілком нова, але все ж значно уточнена гіпотеза, що законні приписи (прескрипції) в більшому чи меншому обсязі мають семантичні ігрові простори, в області яких традиційні юридичні методи тлумачення недостатньо постають правила для потрібних обґрунтувань рішення. Тому центральним питанням нормативної теорії юридичної аргументації є те, що саме могло б вважатися раціональним обґрунтуванням ціннісного рішення, – тобто нормативного, евалюативного рішення, рішення, що потребує наповнення суддею змістом, – яке потрібно ухвалити в залишковому ігровому просторі [13, с. 61]. Отже, теорія хитких норм і, як сказав би Ерліх, вільного правознаходження – це питання згаданих ігрових просторів, які тісно пов'язані з окресленою вище проблемою дальшого правотворення та проблемою канонів тлумачення, причому обидві проблеми мають стосунок до методологічної творчості Савіньї.

Так, А. Бюлер, автор статті «Тлумачення права і дальше правотворення у Фрідріха Карла фон Савіньї» [3] констатує, що в Системі фон Савіньї розрізняє *expressis verbis* тлумачення і дальше творення права. З іншого боку, в ранніх Лекціях з Методології фон Савіньї ще не використовує вислів «дальше творення права» [*Rechtsfortbildung*, точніше і автентично: *Fortbildung des Rechts*]. У контексті свого обговорення *interpretatio extensiva* і *interpretatio restrictiva* він говорив там, однак, що у разі таких різновидів інтерпретації йдеться зовсім не про різновиди справжньої інтерпретації. Для того щоб виразніше маркувати такі різновиди інтерпретації від «справжньої» інтерпретації, він шукав придатне слово і ввів вислів «матеріальна інтерпретація» (*materielle Interpretation*). «Матеріальна інтерпретація» Лекцій або Методології відповідає, отже, «дальшому творенню права» Системи. По суті, здається, що розрізнення тлумачення права і дальшого творення права є в наявності, отже, уже в ранній концепції курсу лекцій від 1802/1803 рр. [3, с. 333].

Отже, оскільки проблема хитких норм тісно пов'язана із поділом на тлумачення і дальше правотворення, то вона характеризує юридичний модерн від самого його початку. Важливо відзначити, що між тлумаченням і дальшим правотворенням є межа. Саме дослідженню цієї межі і присвячена згадана вище монографія М. Клатта, проте виклад його поглядів потребує окремого розгляду.

Погляд Савіньї знайшов широку підтримку у німецьких юристів, так що, як пише Р. Ціммерманн, автор статті «Юридична методологія у Німеччині» (2019) [14], телеологічне тлумачення сягає меж того, що в Німеччині традиційно називається тлумаченням, частково, однак, також понад це. Воно веде до області «дальшого творення права», яка уже не покривається ще можливим дослідним сенсом норми, яку потрібно інтерпретувати. Щоправда,

раз у раз вказується на те, що всяка спроба провести таку межу приречена на провал; і на ділі також представники панівного вчення визнають, що тлумачення і дальше творення права переходять одне в інше. Проте міцно тримаються за це розрізнення. Воно є специфічною особливістю німецької методології, яка тим часом знайшла доступ також до низки міжнародних модельних правил. Уніфіковане, широке розуміння тлумачення накладає свій відбиток, всупереч цьому, на французьке і англійське право. Це широке поняття тлумачення прив'язане до розробленого глосаторами і коментаторами вчення про *interpretatio declarativa, restrictiva* і *extensiva* [14, с. 267–268]. Відзначимо, що український підхід у цьому питанні скоріше французький, ніж німецький: так, скажімо, у «Загальній теорії права» за заг. ред. М. І. Козюбри рубрика «Тлумачення і правотворчість» хоч і наявна, проте міститься у розділі про «Юридичне тлумачення» [15, с. 247–263, 259–262].

Отже, ми окреслили разом з Бюлером та Ціммерманном історичний та актуальний базис, на якому може будуватися теорія хитких норм Коха/Рюссманна, і показали, що вони саме цим і користуються. Варто додати, що теорія хитких норм якраз і міститься у другій частині «Вчення», де в § 18, який називається «Застосування правил тлумачення. Труднощі і межі», у п. 1 «З'ясування семантичного змісту», йдеться про багатозначність і неконсистентність, хиткі поняття, ціннісні поняття, прогностичні поняття і типові поняття [2, с. 188–210]. Отже, можна розрізняти хиткість та інші різновиди неясних понять.

Так, Г.-Й. Кох констатує, що неясність про застосовність закону, мабуть, часто-густо випливає із хиткості численних законних понять. Хиткість наявна тоді, коли міродатні для використання вислову семантичні правила недостатні для того, щоб можна було вирішити про застосовність чи незастосовність вислову в кожному випадку. На відміну від (такої, що в ній не усувається неоднозначність (*disambiguiert*) завдяки контексту) багатозначності, невирішуваність через хиткість результує не із неясності про те, які з альтернативних правил використання є міродатними. Хиткість радше може бути наявною, незважаючи на існує міродатних семантичних правил [16, с. 42–43].

Застосування хитких висловів веде до вже описаної нами вище ситуації з трьома кандидатами. Сказане Кохом можна узагальнити так, що існує два типи неясних понять: хиткі та інші неясні (темні) поняття. Для наявності хитких понять потрібна наявність нейтральних кандидатів в окресленому вище вигляді. Тут йдеться, отже, про хиткі поняття і норми у вузькому сенсі, проте у Коха можна знайти і відповідне поняття у широкому сенсі, тобто в сенсі отождолення хиткості і неясності.

Йдеться про статтю Коха і Гербергера «До вступу: Юридичне вчення про методи і філософія мови» [17]. В ній показано, як модель трьох сфер чи кандидатів можна зробити плідною також для визначення меж дослівного тексту у випадку з багатозначними і неконсистентно використаними поняттями [докладно: 4, с. 67–68].

Отже, у Коха, який консолідує щодо цього ідеї Рюссманна і Гербергера, можна знайти і теорію хитких понять і норм у широкому сенсі.

Якщо підсумувати, то хиткі поняття за Кохом/Рюссманном – це один із різновидів неясних понять, тобто понять, які, крім того, мають справу з багатозначністю, неконсистентністю, пористістю, прогнозуванням та евалюативною відкритістю. Модель трьох кандидатів існує у широкому та вузькому сенсі: у першому випадку йдеться про внутрішню структуру хитких понять, а у другому – про відношення хитких понять з іншими підвидами неясних понять. Хиткі норми – це норми з хиткими поняттями або висловами. Фундаментальне значення при цьому має поділ правознаходження (*quaestio juris*) на тлумачення і дальше правотворення.

2. Модель трьох кандидатів Коха, Рюссманна та Гербергера привернула нашу увагу на фоні передрозуміння, яке у нас вже давно сформувалося і яке полягає у високій евристичній оцінці модальної системи S5 К. І. Льюїса, стандартний опис якої пропонує Р. Фейс [6]. Ця система експлікує, серед іншого, у формі контрарного трикутника [18, с. 175, 177] відношення між будь-якими трьома предметами, які є попарно несумісними за істинністю, проте сумісними за хибністю. Тобто, інакше кажучи, два предмети можуть бути разом хибними, проте не можуть бути разом істинними.

Модель трьох кандидатів стає легко зрозумілою, якщо її логічно, зокрема формально-модально, реконструювати за допомогою контрарного трикутника, оскільки позитивні, негативні та нейтральні кандидати характеризують предмети, відношення між якими є контрарними: кожен окремий кандидат має місце тоді, коли немає місця для двох інших кандидатів. Отже, наприклад, про нейтральний кандидат йдеться тоді, коли відкидаються позитивні і негативні кандидати і т.д.

Контрарний трикутник, тобто тавтологію системи S5, можна застосувати і для реконструкції хитких понять (норм) у широкому сенсі. В такому разі всі неясні норми можуть вважатися нейтральними кандидатами, а позитивними і негативними кандидатами можуть вважатися тільки ясні норми.

Цікаво, що система S5 може бути застосована і для пояснення відношень між правилами і принципами Р. Алексі та хиткими нормами, про які йшлося вище. В такому разі ясні норми можна вважати ті норми, які можна з'ясувати тільки за допомогою граматичного тлумачення. Неясними нормами можна вважати принципи як веління оптимізації, тобто норми, для яких потрібне зважування [докладно та з прикладами: 19]. Тоді хиткі норми – це решта норм, які не є правилами у вузькому сенсі і не є принципами.

Отже, S5 К. І. Льюїса може бути використана для реконструкції моделі трьох кандидатів у двох її підвидах. Система S5 також може бути використана – вже інакше – для трансформації моделі трьох кандидатів у модель правил, принципів і хитких норм. Принципами при цьому можна вважати норми, які обов'язково потребують зважування (або застосування метапринципу пропорційності), правила – це семантично ясні норми, тобто норми для застосування яких необхідно і достатньо тільки граматичного тлумачення. Тому хиткі норми – це всі інші норми, тобто це ані такі правила, ані такі принципи.

3. В експертному стилі [20; 21; див. також: 22] юридичної аргументації [23] студент-юрист має справу з трьома цілями тлумачення, які розрізняють Кох і Рюссманн: сказаним, бажаним і розумним. Цим цілям відповідають три критерії: тлумачення дослівного тексту, суб'єктивно-телеологічне та об'єктивно-телеологічне тлумачення. Отже, виходить така ступенева модель правозастосування:

1. Встановлення сказаного законодавцем.

2. Утвердження значення слова у світлі суб'єктивної тієї чи іншої мети законодавця, бажаного.

3. Утвердження значення слова у світлі об'єктивної тієї чи іншої мети, розумного [цит. за: 4, с. 64].

Цю модель потрібно розуміти з підстав зв'язаності законом в сенсі ієрархії, яка дозволяє просуватися вперед до нижчого ступеня тільки тоді, коли рішення на вищому ступені неможливе [4, с. 64]. На противагу Алексі [24, с. 89–91], ми погоджуємося з такою послідовністю і покажемо, як це співвідноситься, на наш погляд, з можливістю використання хитких норм у експертному стилі.

У Коха/Рюссманна та Алексі така проблема локалізується у рамках так званого внутрішнього виправдання правового рішення [4, с. 70–71], причому у Алексі йдеться при цьому переважно про правила слововжитку, а у Коха/Рюссманна – про семантичні правила.

Образно вважається, що між нормою і фактом є провалля, через яке можна навести міст за допомогою семантичних правил (правил слововжитку) для понять, які є різними у фактичному складі норми та в описі обставин справи [див. 4, с. 63–64].

Якщо скористатися силлогізмом:

Підле вбивство карається позбавлення волі.

Х убив У уві сні.

Отже, Х карається позбавленням волі,

то відразу видно, що між хитким поняттям «підлість» і поняттям «вбивство уві сні» немає експліцитного зв'язку.

Тому потрібне визначення (дефініція, семантичне правило, правило слововжитку) підлості, і тоді силлогізм стане повним, а зв'язок стане експліцитним.

Підле вбивство карається позбавлення волі.

Х убив У уві сні.

Вбивство уві сні є підлим.

Отже, Х карається позбавленням волі.

Вважається, що вислів «Вбивство уві сні є підлим» обгрунтовується у зовнішньому виправданні, оскільки традиційно існує тільки внутрішнє і зовнішнє виправдання, що можна пояснити, зокрема, поділом норм тільки на правила та принципи в сенсі Алексі.

Проте введення до правової систем окремої категорії хитких норм потребує введення ще одного різновиду виправдання правового рішення. Таким може бути виправдання, яке може називатися синкретичним, оскільки в ньому поєднується як формальна дедуктивна схема, так і виправдання (юстифікація), яке не зводиться до зважування, а орієнтується на поняття дефініції.

Експертний стиль і введення синкретичного виправдання добре узгоджуються. Так, експертний стиль являє собою юридичний аналіз від припущення до категоричного твердження про наявність або відсутність відповідного суб'єктивного права.

Припущення за німецьким мнемотехнічним правилом 4W, тобто, якщо перекласти і розшифрувати, за правилом «Хто бажає / вимагає що від кого на підставі чого?», прямує до визначення, яке не обов'язково буде легальним.

В такому разі має місце, наприклад, такий хід міркування:

Продавець міг би мати право вимоги до покупця на сплату купівельної ціни на підставі ст. 655 ЦК України.

Передумовою цього є укладення договору купівлі-продажу.

Договір вважається укладеним у разі досягнення консенсусу.

Консенсус – це повний збіг оферти і акцепту.

Сторона а направила стороні б оферту і отримала акцепт.

Чи можна зробити тут логічний висновок про наявність дійсного договору купівлі-продажу? Відповідь: ще ні, оскільки в аргументації наявне хитке поняття «повний». В такому разі потрібне семантичне правило, яке дозволяє зрозуміти, що означає повний збіг. Тому міркування можна і потрібно доповнити таким реченням, незалежно є чи його немає у тексті нормативного акту:

Повний збіг має місце тоді, коли у відповіді немає ніяких змін і доповнень.

Зрозуміло, що можна вчинити й інакше, а саме визначити акцепт як повну згоду, проте семантичне правило буде потрібно й у такому разі.

Отже, поняття хитких норм ясно і чітко орієнтує на проблему, яку не можна оминати при складанні висновку в експертному стилі, а саме на експлікацію хитких понять у вузькому чи широкому сенсі, яка має завершитися введенням додаткового засновку у дедуктивне міркування. Таке введення перетворює просте внутрішнє виправдання на кваліфіковане, яке якраз і можна називати, зважаючи на викладене вище, синкретичним.

Отже, модифікована теорія хитких норм може бути використана в експертному стилі юридичної аргументації. Увагу при цьому потрібно зосередити на тому, як хиткі норми працюють в рамках так званого синкретичного виправдання правового рішення.

Висновки. Як загальний висновок можна стверджувати, що хиткими є норми, які не потребують зважування, проте не можуть обійтися тільки граматичним тлумаченням. Конкретизувати сказане можна такими тезами:

1. Існує теорія хитких норм у вузькому і широкому сенсі. Саме хиткі норми у широкому сенсі, тобто норми, які охоплюють і багатозначні та неконсистентні норми, можна вважати доповненням поділу Р. Алексі правових норм на правила і принципи.

2. Модель трьох кандидатів може бути логічно реконструйована за допомогою контрарного трикутника, зокрема в алетичній чи деонтичній його інтерпретації. Контрарний трикутник зі свого боку є елементом системи S5 К. І. Льюїса.

3. Визнання хитких правових норм потребує введення в експертний стиль юридичної аргументації поряд з традиційним внутрішнім і зовнішнім виправданням синкретичного виправдання правового рішення.

Подальше дослідження питання про хиткі правові норми можливе у двох напрямках: з погляду історії проблеми (Савіньї, Ерліх та ін.), а також з погляду іншої сучасної версії теорії хитких норм (Р. Алексі, М. Клатт та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Neumann U. Juristische Argumentationstheorie. Baden-Baden: Nomos, 2023. 230 S.
2. Koch H.-J. Juristische Begründungslehre: eine Einführung in Grundprobleme der Rechtswissenschaft. München: Beck, 1982. XI, 383 S.
3. Bühler A. Rechtsauslegung und Rechtsfortbildung bei Friedrich Karl von Savigny. Theorie der Interpretation vom Humanismus bis zur Romantik – Rechtswissenschaft, Philosophie, Theologie: Beiträge zu einem interdisziplinären Symposium in Tübingen, 29. September bis 1. Oktober 1999. Stuttgart, 2001. 2001. S. 329–337.
4. Klatt M. Theorie der Wortlautgrenze. Semantische Normativität in der juristischen Argumentation. Baden-Baden, 2004. 313 S.
5. Klatt M. Die Wortlautgrenze. Gesetzlichkeit und Strafrecht. Berlin, 2012. S. 121–142.
6. Feys R. Modal logics. Louvain: Nauwelaerts, 1965. XIV, 219 p.
7. Koch H.-J., Rüssmann H. Juristische Methodenlehre und analytische Philosophie. Rechts- und Sozialphilosophie in Deutschland heute. Stuttgart, 1991. S. 186–200.
8. Alexy R. Idee und Struktur eines vernünftigen Rechtssystems. Rechts- und Sozialphilosophie in Deutschland heute. Stuttgart, 1991. S. 30–44.
9. Павлюк А. Г. Правила і принципи: історія, теорія та експертне значення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. Випуск 7/2025. С. 279–283.
10. Rüssmann H. Zur Abgrenzung von Rechts- und Tatfrage. Alexy R. Elemente einer juristischen Begründungslehre. Baden-Baden, 2003. S. 299–322.
11. Ehrlich E. Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft: Vortrag gehalten in d. Jur. Ges. in Wien am 4. März 1903. Leipzig: Hirschfeld, 1903. VI, 40 S.
12. Heck P. Das Problem der Rechtsgewinnung. Tübingen: Mohr, 1912. 52 S.
13. Koch H.-J. Das Frankfurter Projekt zur juristischen Argumentation: Zur Rehabilitation des deduktiven Begründens juristischer Entscheidungen. Argumentation und Recht (ARSP Beiheft Nr. 14), 1980, S. 59–86.
14. Zimmermann R. Juristische Methodenlehre in Deutschland. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. 2019. Bd. 83. No. 2. S. 241–287.
15. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Байте, 2015. 392 с.
16. Koch H.-J. Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht. Über Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977. 560 S.
17. Koch H.-J., Herberger M. Zur Einführung: Juristische Methodenlehre und Sprachphilosophie, JuS 1978, S. 810–817.
18. Joerden J. C. Logik im Recht. Grundlagen und Anwendungsbeispiele. 3., überarb. u. erg. Aufl. Berlin: Springer, 2018. XXIV, 371 S.
19. Alexy R. Die Gewichtsformel. Gedächtnisschrift für Jürgen Sonnenschein: 22. Januar 1938 bis 6. Dezember 2000 / Jickeli, Joachim. Berlin, 2003. S. 771–792.
20. Трутень В. В. Експертний стиль опрацювання цивільної справи: німецький приклад та його пояснення. *Науковий вісник Чернівецького університету: 36. наук. праць. Вип. 628. Правознавство*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 87–89.
21. Майданик Р. А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 52–58.
22. Бочаров Д. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції. Дніпропетровськ: АМСУ, 2006. 73 с.
23. Павлюк А. Г. Експертний стиль як юридична аргументація. *Ерліхівський журнал*. 2025. Випуск 13. С. 36–42.
24. Alexy R. Juristische Interpretation. Alexy R. Recht, Vernunft, Diskurs: Studien zur Rechtsphilosophie. Frankfurt am Main, 1995. S. 71–92.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025

Дата публікації: 29.10.2025

MORAL-ETHICAL AND CANONICAL ASPECTS OF LEGAL EDUCATION

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ТА КАНОНІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Turchynjak Ya.I., Postgraduate student at the Department of Legal Theory and Constitutionalism

Lviv Polytechnic National University

The article is devoted to the moral-ethical and canonical aspects of legal education, which is a system of forming legal consciousness, legal culture of the population, which is ensured by the purposeful and systematic activities of the state and subjects of civil society.

It is proved that when a person defines for himself the ideals and values of a particular society as guidelines for behavior and adheres to them of his own free will, and not out of compulsion, this indicates a high level of his legal consciousness. The results of legal education are manifested in the daily self-realization of a person on the basis of the value guidelines of a particular society.

It is noted that the ideological aspect in legal education plays an important role, because the ideological values of a particular society are the basis for the formation of a comprehensively developed personality with stable moral and ethical convictions.

It is emphasized that the moral-ethical and spiritual-canonical aspects of legal education directly affect the formation of a person's legal culture and legal consciousness. Legal culture is based on ideological principles that can be formed both consciously and spontaneously. To increase its level in society, it is necessary to restore the ideological and cultural and educational functions of the state. Legal culture is one of the main indicators of the development of the legal system, because it is it that determines the legal guidelines, the boundaries of lawful behavior and strengthens the authority of law in the minds of citizens.

Attention is focused on the fact that an important aspect in legal education is the spiritual component, because the spiritual properties of the individual determine its harmony in society within the natural-legal space. Today, considerable attention is paid to the influence of canon law on the formation of human behavior. In the legal education of a person, it is advisable to take into account the norms of canon law, but church law should not be identified with canon law.

Legal education, based on spiritual self-determination, understanding of the aspects and levels of the value of law, and a responsible and conscious attitude towards the rights, freedoms, and obligations of a person and citizen, is the key to forming a person's lawful behavior in a civilized society.

Key words: legal education, legal awareness, legal culture, canonical norms, ethical norms, socio-legal values.

Стаття присвячена морально-етичним та канонічним аспектам правового виховання, що є системою формування правової свідомості, правової культури населення, яка забезпечується цілеспрямованою та систематичною діяльністю держави і суб'єктів громадянського суспільства.

Доведено, що коли особа визначає для себе ідеали і цінності конкретного соціуму як орієнтири поведінки і дотримується їх за власним бажанням, а не з примусу, то це вказує на високий рівень її правосвідомості. Результати правового виховання проявляються у щоденній самореалізації особи на основі ціннісних орієнтирів певного суспільства.

Зазначено, що ідеологічний аспект у правовому вихованні відіграє важливу роль, адже ідеологічні цінності конкретного суспільства є основою для формування всесторонньо розвинутої особистості зі стійкими морально-етичними переконаннями.

Наголошено, що морально-етичні і духовно-канонічні аспекти правового виховання прямо впливають на формування в особи правової культури та правосвідомості. Правова культура базується на ідейних засадах, які можуть формуватися як свідомо, так і стихійно. Для підвищення її рівня у суспільстві необхідно відновлювати ідеологічну та культурно-виховну функції держави. Правова культура виступає одним із головних індикаторів розвитку правової системи, адже саме вона визначає правові орієнтири, межі правомірної поведінки та зміцнює авторитет права у свідомості громадян.

Акцентовано увагу на тому, що важливим аспектом у правовому вихованні є духовна складова, адже духовні властивості особистості визначають її гармонію в соціумі в межах природно-правового простору. Сьогодні значна увага приділяється впливу канонічного права на формування поведінки людини. У правовому вихованні особи доцільно брати до уваги норми канонічного права, але не варто отождествлювати церковне право з канонічним.

Правове виховання, що базується на духовному самовизначенні, розумінні аспектів і рівнів цінності права, відповідальному і свідомому ставленні до прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є запорукою формування правомірної поведінки особи в цивілізованому соціумі.

Ключові слова: правове виховання, правосвідомість, правова культура, канонічні норми, етичні норми, соціально-правові цінності.

In modern society, considerable attention is paid to the legal education of a person, because the development of a person with legitimate, morally stable value orientations is a prerequisite for the formation of a legal state.

Among the components of the process of legal education of a person, moral, ethical and canonical aspects are of great importance. Spirituality, moral and ethical orientations form the value-based behavioral reactions of a person.

Legal education is an organized, purposeful and systematic process of influencing the consciousness and psychology of citizens using various forms, methods and means of legal educational activity. Its main goal is to develop in people deep and stable legal knowledge, beliefs, needs, values and habits of observing the law. Thanks to this, legitimate attitudes, intentions and orientations are formed in the person's consciousness, which determine his daily behavior. Awareness of law as the highest social value, understanding of its role

in ensuring self-realization in society, the desire to adhere to legal norms and demand this from the environment are key components that legal education is aimed at [1, pp. 29–33].

In our opinion, legal education is manifested in the daily self-realization of a person based on the value guidelines of a particular society. If a person defines for himself the ideals and values of a particular society as guidelines for behavior and adheres to them of his own free will, and not out of compulsion, then this indicates a high level of his legal awareness.

In the encyclopedic literature it is noted that legal education is a system of forming legal awareness, legal culture of the population, which is ensured by the purposeful and systematic activities of the state and civil society entities. This type of education is based on socio-legal values and norms that are significant for a certain type of society, which are implemented in social relations using a number of methods, forms and mechanisms [2].

Yu. Kryvytskyi notes that “legal education is a component of the legal socialization of a person and is aimed at a deep understanding of the aspects and levels of the value of law, a conscious attitude to the rights, freedoms and obligations of a person and a citizen, respect for the legal order, and conscientious implementation of the norms of law” [3, pp. 100–108]. Such an approach to the interpretation of legal education is balanced and reveals its substantive essence. Awareness and observance of the rights of another person, respect for others, their honor and dignity indicate a high level of legal education and legal culture of a person. Legal awareness is considered as a combination of rational and psychological components that not only reproduce the awareness of legal reality, but also influence it, forming a person’s readiness for lawful behavior. In modern conditions of social development, the importance of law and education is increasing, as the community seeks to establish generally recognized European values – freedom, justice and equality, the observance of which is possible only if each member of society analyzes, understands and implements legal norms. The diversity of political and ideological approaches stimulates the growth of legal activity of the population and creates the possibility of implementing previous models of political and legal participation of citizens, which at the same time can manifest itself in legal nihilism and passivity [4].

It should be noted that the ideological aspect in legal education plays an important role, because the ideological values of a particular society are the basis for the formation of a comprehensively developed personality with stable moral and ethical beliefs.

An important component of the moral and legal education of young people is the formation of a humanistic system in an educational institution. Its formation occurs in stages. First, at the stage of creating an educational system, the main goals and objectives are determined, key guidelines for organizing the educational process are outlined, and collective values are projected. Secondly, the content of the activity and the structure of the educational environment are being developed: the forms and methods of educational influence are being improved, inter-age communication is being expanded, student self-activity and initiative are being stimulated, which reduces the negative impact of the street or media addiction. Thirdly, the educational system is being strengthened when its components acquire clearly defined positions, systemic connections are being established, and integration processes are being activated. At the final stage, the educational environment appears as a single whole – a community of children and adults [5, pp. 60–64].

It is important to pay significant attention to the moral and legal education of youth in educational institutions. Today we are faced with hostile propaganda and the influence of Russian propaganda practices on the consciousness of Ukrainian youth. It is important that the relevant authorized services monitor such cases and do not allow the dissemination of hostile narratives.

In this process, the role of the close environment of young people is important: parents, friends, school, higher education institutions, etc. A practical example of lawful behavior, value guidelines have the best effect on the formation of personal behavior.

Scientists identify a number of tasks to achieve the goal of moral and legal education in higher education institutions: establishing and expanding cooperation with general education schools; improving the existing system of moral and legal education of student youth; forming high-quality human resources by creating an effective system of training employees responsible for educational activities in higher education institutions; stimulating the interest of all participants in the process of moral and legal education and ensuring proper control over their work; introducing a democratic style of functioning of the institution; activating the activities of public associations; creating favorable conditions for self-development, initiative and self-realization of students;

modernization of the material and technical base necessary for the effective implementation of moral and legal education in higher education institutions [6, pp. 170–173].

Moral-ethical and spiritual-canonical aspects of legal education directly affect the formation of a person’s legal culture and legal awareness.

It should be emphasized that legal culture is based on ideological principles that can be formed both consciously and spontaneously. To increase its level in society, it is necessary to restore the ideological and cultural-educational functions of the state. Legal culture is one of the main indicators of the development of the legal system, because it is it that determines the legal guidelines, the boundaries of lawful behavior and strengthens the authority of law in the minds of citizens. Modern legal culture is also distinguished by its interdisciplinary nature, which is manifested in the influence on its development of socio-economic and political-legal factors that function in the legal and general cultural space. In general, any legal culture is based on certain values recognized by society, and it is they that form the behavioral guidelines of people [7, pp. 43–45].

It should be noted that legal education and legal culture of a person are interconnected. In the process of legal education, a person’s legal culture and his or her value-based legal guidelines are formed.

As for the ethical aspects of legal education, ethical norms provide a person with basic, deep guidelines. It is moral values that constitute the core of a person’s spiritual world and significantly influence his or her civic position, attitude to current legislation (legal awareness) and evaluation of different views. Ethical prescriptions serve as a measure of human activity in view of its moral content, put forward the highest demands on the individual and orient him or her towards a moral ideal. In a society where the rule of law is a priority, a person occupies a central place as the highest social value. In this context, the study of issues related to the preservation of the natural and legal freedom of a person becomes of particular importance [8, pp. 89–94].

In our opinion, an important aspect in legal education is the spiritual component, because the spiritual properties of the individual determine its harmony in society within the natural-legal space.

Spiritual life cannot be considered only as an ideal phenomenon, as idealism does. It appears as a special unity of the ideal and the real, a combination of the theoretical and practical attitude of a person to the world. This is an actual state of world perception and orientation in reality, which is formed in specific conditions of activity and communication, where the individual directly reveals himself. Each practical action covers the entire spectrum of spiritual self-determination. Spiritual life is the process of creating and developing a person’s own life space, which belongs to him personally, but at the same time reflects the generic, universal and universal features of being. The very way of forming the life world remains universal – as a specifically human way [8, pp. 89–94].

Today, scientists pay considerable attention to the influence of canon law on the formation of human behavior. In the legal education of a person, it is advisable to take into account the norms of canon law. It should be noted that church law should not be equated with canon law.

Canon law is considered as an independent legal order, which is related to international public law, while church law is considered as a legal order related to state law. The interaction between them is similar to how international law influences state law: canon law influences church law, and through it, state law. At the same time, church law is simultaneously subordinate to both canon law and state law. In contrast, state law does not have mechanisms for direct influence on canon law. The latter functions independently of international law, is not subordinate to it and cannot be considered a component of it [9, pp. 143–152].

Canonical norms embody the spiritual guidelines of a certain society. It is important to note that a person does not necessarily have to be a believer or belong to a certain religious denomination. We focus on the canonical aspect as a spiritual factor that contributes to the holistic formation of a person's worldview.

The functions of religious norms are the main directions of their influence on social relations, which are determined by the social purpose of these norms in the life of the community and reflect the specifics of their properties. The functions of religious norms can be classified according to various criteria. Thus, depending on the direction of influence, external functions are distinguished (political, economic, educational, cultural and historical, the function of social control, informational and regulatory, communicative, the function

of resolving religious disputes or conflicts, integration). In accordance with the methods of religious and normative influence on the behavior of believers and religious social relations, the main functions (regulatory, protective, institutional) and additional (compensatory, restrictive, restorative) are distinguished [10, p. 14].

Thus, moral and ethical and canonical aspects in legal education play a significant role, which consists in the formation of value and legal guidelines for behavior in a person. Legal education, based on spiritual self-determination, understanding of the aspects and levels of the value of law, and a responsible and conscious attitude towards the rights, freedoms, and obligations of a person and citizen, is the key to forming a person's lawful behavior in a civilized society.

REFERENCES

1. Бровко Н. І. Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 29-33.
2. Калиновський Ю. Ю. Виховання правове. *Велика Українська Енциклопедія*. https://vue.gov.ua/%D0%92%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5. (дата звернення: 29.09.2025)
3. Кривицький Ю. Правове виховання та правова реформа. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 100-108.
4. Koval I., Romanova A., Al Azzam F. A. F., Alshunnaq, M. F. N., Smotrych D. Philosophical and Legal Foundations of the Formation of the Legal Consciousness of an Individual in the Conditions of Training a Lawyer. *WISDOM*, 2022. № (2), pp. 234-243. <https://wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/article/view/695/460>
5. Шевченко Ю., Дубяга С. Правове виховання особистості в умовах становлення та розвитку України як правової держави. *Науковий вісник Мелітопольського державного університету*. № 1 (26). 2021. С. 60-64.
6. Миськів Л. І. Функції закладів вищої освіти з морально-правового виховання студентів. *Підприємництво, господарство і право*. № 3. 2020. С. 170-173.
7. Маркович Х. М. Правове виховання як ідеологічна складова демократичної держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10. 2021. С. 43-45.
8. Романова А. С., Русаль Л. М. Етичні норми та свобода людини у праві: інтегративний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2020. № 4(28). С. 89-94.
9. Ластовський В. В. Канонічне право: характер співвідношення з державним і міжнародним правом. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. Випуск 3. С. 143-152.
10. Бальжик І. А., Тіщенко Ю. В. Церковне право : навч.-метод. посібн. Одеса : Фенікс, 2020. 43 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.10.2025
 Дата публікації: 29.10.2025

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 9, 2025

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025**